

አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ

የሂደማኒቲስ፣ የቋንቋዎች ጥናት፣ ጆርናሊዝምና ኮሚኒኬሽን ኮሌጅ

የአማርኛ ቋንቋ፣ ሥነጽሑፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል

የድህረ ምረቃ መርሐ ግብር

የቱለማ አሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊ እና ሰው ሰራሽ

የክበሩ ንዋያት ትዕምርቶች ትንተና

በፎክሎር ለዶክትሬት ዲግሪ ከፊል ማሟያ የቀረበ ጥናታዊ ጽሑፍ

በ

ገናናው ከተማ

2016 ዓ.ም.

አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ

**የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊ እና ሰው ሰራሽ
የከበሩ ንዋያት ትዕምርቶች ትንተና**

**አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ
የሂዩማኒቲስ፣ የቋንቋዎች ጥናት፣ ጆርናሊዝምና ኮሚኒኬሽን ኮሌጅ
ለአማርኛ ቋንቋ፣ ሥነጽሑፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል
የድህረ ምረቃ መርሐ ግብር**

በፎክሎር ለዶክትሬት ዲግሪ ከፊል ማሟያ የቀረበ ጥናታዊ ጽሑፍ

በ

ገናናው ከተማ

2016 ዓ.ም.

አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ

አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ

የሂደምኒቲስ፣ የቋንቋዎች ጥናት፣ ጆርናሊዝምና ኮሚኒኬሽን ኮሌጅ

ለአማርኛ ቋንቋ፣ ሥነጽሑፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል

የድህረ ምረቃ መርሐ ግብር

የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊ እና ሰው ሰራሽ

የከበሩ ንዋያት ትዕምርቶች ትንተና

በ

ገናናው ከተማ

2016 ዓ.ም.

የፈታኝ ቦርድ አባላት

አማካሪ :- ታደሰ በሪሶ (ፕሮፌሰር)

ፊርማ_____

ፈታኞች

ፊርማ _____

ፊርማ _____

ማረጋገጫ

የቱለማ አሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊ እና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትዕምርቶች ትንተና በተሰኘ ርዕስ ለፎክሎር የሦስተኛ ዲግሪ (ፒ.ኤች.ዲ.) ክፍል ማሟያ ያቀረብኩት ይህ ጥናት በአብዛኛው ከመስክ በተገኘ መረጃ ላይ የተመሠረተ ሲሆን የራሴ ሥራ ነው። ለጥናቱ የተጠቀምኩባቸውን ቀዳማይና ካልዓይ የመረጃ ምንጮችም በሚፈለገው የምርምር አቀራረብ የጠቀስኩ ስለመሆኔም በፊርማዬ አረጋግጣለሁ።

ስም

ፊርማ

ቀን

ገናናው ከተማ

ምስጋና

ይህ ጥናት ከፍፃሜ የደረሰው በኔ ጥረት ብቻ አይደለም። በብዙ ሰዎች ሰዋዊ እገዛና በዋቃ መለኮታዊ ተራዳዊነት ጥምረት ነው። ስለሆነም ባለፍኩበት መንገድ ሁሉ ትዕግስትና ብርታትን ስለሰጠኝ፤ ውስጤንም ዘውትር በተስፋና ፅናት ስለሞላኸው ከሁሉ አስቀድሞ፡- ዋቃ ክብርና ምስጋና ይገባሃል! - Yaa Waaq galata kee!

ጥናቱ ተጀምሮ እስኪጠናቀቅ ድረስ ውድ ጊዜያቸውን ሰውተው ሁሌም በሰከነ አባታዊ ምክር፤ ቅንነትና ትህትና፤ የካበተ የአካዳሚክ እውቀትና ልምዳቸው ለረዱኝ አማካሪዬ ለፕሮፌሰር ታደሰ በሪሶ ያለኝ ምስጋናና አድናቆት ወደር የሌለው ነው። ዋቃ ጤናና ዕድሜ ይስጥልኝ።

ለጥናቴ ትንታኔ የዋለውን መረጃ ያለምንም ስስት የሰጡኝ መረጃ አቀባዮቹ፤ ለትልመ ጥናት፤ ለደረጃ ማበልፀጊያ ተቋቁሞና የመጨረሻው ሥራ በዚህ መልክ እንዲቀርብ ሙያዊ አስተያየት የሰጣችሁኝ የውጪና የውስጥ ፈታኞች ላበረከታችሁት አካዳሚያዊ አስተዋፅዖ ከልብ አመሰግናለሁ። የፎክሎር ማጣቀሻና የምርምር መመሪያ መጻሕፍትን በሶፍት ኮፒ በመስጠት፤ የጥናቴን ፍኖት ሊቀይሱ የሚችሉ ግብአቶችን በመጠቀም ጭምር ከፍተኛ እገዛ ያደረጋችሁልኝ መምህሮቹ ዶ/ር ጥላሁን ተሊላ፤ ዶ/ር አለሙ ካሣዬ፤ ዶ/ር የኔዓለም አረዶ የከበረ ምስጋና ይገባችኋል። የታሪክ መጻሕፍትና ሰነዶችን ያዋሳችሁኝ በንዑስ (Minor) ትምህርት የቀድሞ የታሪክ መምህራ ፕሮፌሰር ተሰማ ተዓ፤ የኮተቤ ትምህርት ዩኒቨርሲቲ የታሪክ መምህር ዶ/ር ብርሃኑ ለሜሶ፤ የታሪክ መምህርና የትምህርት ክፍሉ ሊቀመንበር አቶ ኦልጅራ ኦልቀባ ውለታችሁ በዋጋ የማይተመን ነው። ባላችሁበት ምስጋናዬ ይድረሳችሁ።

ጥናቴ ለፍፃሜ እንዲደርስ በሃሳብ፤ እጅም ባጠረኝ ጊዜ የገንዘብ እገዛ ያደረጋችሁልኝ ቤተሰቦቼ ለወላጅ እናቴ ወ/ሮ አሰፉ ቶላ፤ ለታላቅ እህቴ ፀሐይ ከተማ፤ ለታላቅ ወንድሜ ሰለሞን፤ ለታናሽ ወንድሜ አብርሃም፤ ቢኒያም፤ ታናሽ እህቶቼ አባይነሽ እና ነብያት እንዲሁም በጊዜ እጥረት ምክንያት የአባትነት ወጉን የሸራረፍኩባችሁ ልጄ ፌኔት እና መክሊት በእጅጉ ልትመሰገኑ ይገባል። ምስሎችንና ካርታዎችን በኮምፒውተር ያቀናበራችሁልኝ ታሪኩ ቦኬ፤ መሐመድ መርሻሎ፤ ሮባ ግርማ፤ ማቲያስ ጌታሁን፤ ጌታቸው መብራቱ፤ የጥናቴን ጽሑፍ በኮምፒውተር የባፍሽልኝ ማርታ አለልኝ ለነበራችሁ ጉልህ ድርሻ ምስጋናዬ እጥፍ ድርብ ነው። የእያንዳንዳችሁ አሻራም ለጥናቴ አንፀባራቂ ፈርጥ ሆኗል።

አበርክቶ

ከቱለማ ህዝብ የገዳ ሥርዓትን ተምራለሁ። ከገዳ ሥርዓት ደግሞ ቀደም ሲል ከነበረኝ ቁንዕል አረዳድ በዘለለ ርቱዕ የሆነው እውነት፣ ህግና ፍትህ፣ እኩልነት፣ የተፈጥሮ እና ማህበራዊ ደንብ-“ሰፉ/ Safuu”፣ ሚዛናዊነትና የሃሳብ ነፃነት በተግባር ሲከወኑ አይቻለሁ። ተገንዝቤያለሁ። በዚህ አይነቱ ትምህርት አካል የጥናትና ምርምር ጊዜዬ በተለይ ምግብ ቤትም ሆነ ቤርኅ በሌለበት ሥፍራ አብልቶ፣ አጠጥቶ፣ የመጃታ ቦታዬን አመቻችቶ፣ የምፈልገውን መረጃ ሰጥቶ አልብ የመነጨ የለጋስነት ፍቅሩን የቸረኝ የቱለማ አሮሞ ውለታው ከምስጋናም የላቀ ስለሆነ የልፋቴ ውጤት የሆነውን ይህን ጥናት አበርክቼለታለሁ። አበርክቶዬም ከልብ ነው።

የጥናቱ ጊዜ መራዘም ከኔ ይበልጥ እያስጨነቀው በተገናኘን ቁጥር “Barumsa kana yoomuma fixxa? - ይህን ትምህርት መቼ ነው የምትጨርሰው?” እያለ ሁሌም በአግራሞት የሚጠይቀኝ ወላጅ አባቴ አቶ ከተማ ቶላ ይህ ጥናት ሊጠናቀቅ በተቃረበበት ወቅት የመጨረሻውን እልባት ሳያይ ባደረበት ህመም ከዚህ ዓለም መለየቱ መቼውንም የማልረዳው፣ ጥልቅ ሀዘንም ያሳደረብኝ አጋጣሚ ነው። ሰነባብቶ የትጋቴን መጨረሻ ቢመለከትልኝ ኖሮ ደስ ባለኝ፤ እርሱም ደስ ባለው ነበር። ነብስን ማቆየትም መታደግም በዋቃ የረቀቀ ጥበብና ፈቃድ ስለሚወሰን የሆነው ሁሉ ከአቅሜ በላይ ነው። ግና “የሰው ልጅ ፈራሽ ሥጋና ደም” መሆኑን በማሰብ ተፅናናሁ፤ የገጠመውን ተፈጥሯዊ ሞትም በኦሮሞ ባህል መሠረት በፀጋ ተቀብያለሁ (Hoodadheera)። ዋቃ ነብሱን በአፀደ ገነት እንዲያኖራት እየተመኘሁ የዚህ ጥናት ማስታወሻነቱ ለውዱ አባቴ - “ጋሼ - ከቴ” ይሁን !

ማውጫ

ርዕስ	ገጽ
ምስጋና.....	I
አበርክቶ.....	II
የይዘት ማውጫ.....	III
ምህጻረ ቃላት.....	VI
የፎቶግራፍ ማውጫ.....	VII
የምስል፣ የካርታ፣ የሠንጠረዥ ማውጫ.....	VIII
ሙዳየ ቃላት.....	IX
አጠቃሎ.....	XI
ምዕራፍ አንድ፡- መግቢያ	1
1.1 የጥናቱ ዳራ.....	1
1.2. የጥናቱ አነሳሽ ምክንያቶች.....	4
1.3. የጥናቱ ጥያቄዎች.....	4
1.4. የጥናቱ ዓላማዎች.....	5
1.4.1. የጥናቱ ዓላማ.....	5
1.4.2. ዝርዝር ዓላማ.....	5
1.5. የጥናቱ ጠቀሜታዎች	5
1.6. የጥናቱ ወሰን.....	6
1.7. በጥናቱ ወቅት ያጋጠሙ ችግሮች እና መፍትሔዎቻቸው.....	7
1.7.1. ችግሮች.....	7
1.7.2. መፍትሔዎቻቸው.....	9
ምዕራፍ ሁለት፣ ክለሳ ድርሳናት.....	10
2.1. ፅንሰ ሃሳባዊ ማዕቀፍ.....	10
2.2. ንድፈ ሃሳባዊ ዕይታ.....	16
2.3. የተዛማጅ ጥናቶች ቅኝት.....	24
2.3.1. የመመረቂያ ጥናታዊ ጽሑፍ.....	25
2.3.2. ታዋቂ መጽሔት	29
2.3.3. መጻሕፍት.....	30
ምዕራፍ ሦስት፣ የአጠናን ስነዘዴዎች.....	32
3.1 የጥናቱ አይነት	32
3.2. የመረጃ አሰባሰብ ዘዴ.....	34
3.2.1 ምልከታ.....	35
3.2.2. ቃለ መጠይቅ.....	36

3.2.3. የተተኪሪ ቡድን ውይይት	37
3.3. የመረጃ አቀባዮች አመራረጥ	37
3.4. የጥናቱ አደረጃጀት	38
3.5. የመረጃው አይነትና የጥናቱ ትንተና ሂደት	39
3.6. የጥናቱ ስነምግባር	41
3.7. የአጥኚው የመስክ ተሞክሮ	41
ምዕራፍ አራት፣ የቱለማ አሮሞ ታሪካዊ እና መልክዓ ምድራዊ ዳራ ትውውቅ	44
4.1. የገዳ ሥርዓት ምንነት	60
4.1.1. የገዳ ፖለቲካዊና ዲሞክራሲያዊ ሥርዓት	61
4.1.2. የገዳ ሥርዓት ኢኮኖሚያዊ ገዕታ	69
4.1.3. የገዳ ማህበራዊ ጉዳዮችና ተቋማት	70
4.1.4. ኃይማኖታዊ/አምነታዊ ጉዳዮች	72
4.2. የቱለማ ገዳ ፓርቲዎች ታሪክ	73
4.3. የቱለማ ገዳ ዙር (ዑደት)	77
4.4. የቱለማ ገዳ የዕድሜ እርከን እና የትዕምርት አመሠራረት	80
4.5. የቱለማ ገዳ የበላይ ጠባቂዎች እና ከፍተኛ አመራሮች	83
4.6. የቱለማ ገዳ አጠቃላይ መዋቅር	85
ምዕራፍ አምስት፣ የቱለማ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊ እና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያት ትንተና	87
5.1. የሰማይ እና ምድር ህግ የክብር መግለጫ ትዕምርታዊ መርሆዎች	90
5.2. ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንተና	105
5.2.1በቱለማ ገዳ ሥርዓት ተባዕትነትን የሚወክሉ የክበሩ ንዋያት ትዕምርቶች ትንተና	108
5.2.2በቱለማ ገዳ ሥርዓት እንስትነትን የሚገልፁ የክበሩ ንዋያት ትዕምርቶች ትንተና	132
ምዕራፍ ስድስት፣ የክበሩ ንዋያቱ በቱለማ ገዳ ከበራዎች ውስጥ ያላቸው ሚና	147
6.1. እሬቻ	147
6.1.1. የመልካ እሬቻ	149
6.1.1.1. የሆራ ፊንፊኔ እሬቻ	155
6.1.1.2. የሆራ ሀርሰዲ የእሬቻ ክብረ በዓል	159
6.2. የተራራ እሬቻ	164
6.3. የቱለማ ገዳ ሥርዓት ትውፊታዊ ጉዞ	167
6.3.1. አዳ ነቤ (Odaa Nabee)	172
6.3.2. የሜልባ ፓርቲ በአዳ ነቤ	174

6.3.3. ጨፌ ዶንጎራ - Caffee Dongoraa.....	179
6.3.4. ጨፌ ቱማ - Caffee Tumaa.....	180
6.4. የዩባነት ሙዳ - Muuda Yuubomaa.....	183
6.5. የቱለማ ገዳ ሥርዓትን ህግ ማዕደቅ እና ማወጅ በአንዶዴ ቱማ.....	186
6.6. የቱለማ ገዳ የሥልጣን ርክክብ (በዓለ ሲመት).....	191
6.7. የቡታ ክብረ በዓል (በዓለ ቡታ) - Ayyaana Buttaa.....	198
ምዕራፍ ሰባት፣ የከበሩ ንዋያቱ ትዕምርታዊ ዘርፈ ብዙ ጠቀሜታዎች.....	207
7.1. የማንነት መግለጫ.....	207
7.2. የተግባቦት ጠቀሜታ.....	209
7.3. ማህበራዊ ጠቀሜታ.....	213
7.4. ኢኮኖሚያዊ ጠቀሜታ.....	226
7.5. ፖለቲካዊ ጠቀሜታ.....	229
7.6. የከበሩ ንዋያቱ ከሥርዓተ ፆታ ዕይታ አንፃር.....	235
7.7. የዓለም አተያይ እና ፍልስፍና.....	238
7.8. ኃይማኖታዊ፣ ስነልቦናዊና ስነምግባራዊ ጠቀሜታ.....	260
ምዕራፍ ስምንት፣ የቱለማ ገዳ ሥርዓት ትዕምርቶች ለውጥና ቀጣይነት.....	262
8.1. በሂደት የታዩ ለውጦች.....	262
8.2. ቀጣይነት.....	270
ምዕራፍ ዘጠኝ፣ ማጠቃለያ እና ይሁንታ.....	277
9.1. ማጠቃለያ.....	277
9.2. ይሁንታ.....	279
▪ ጥቅሶች በመገኛ ቋንቋቸው.....	282
▪ መዘርዘር.....	294
▪ አባሪዎች.....	

ምህጻረ ቃላት፡-

በጥናቱ ውስጥ አገልግሎት የሰጡ ምህፃረ ቃላት የሚከተሉት ናቸው፡-

ሳ.ቴ.መ.ማ	-የሳይንስና ቴክኖሎጂ መረጃ ማዕከል
ቃ.መ.	-ቃለ መጠይቅ
ቡ.ው	-የቡድን ውይይት
ኢ.መ.ማ	-የኢትዮጵያ መምህራን ማህበር
ኢ.መ.ቅ.ማ	-የኢትዮጵያ መጽሐፍ ቅዱስ ማህበር
ኢ.ቋ.ጥ.ም.ማ.	-የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ጥናትና ምርምር ማዕከል
ኢ.ፌ.ዲ.ሪ.ሕ.መ	-የኢትዮጵያ ፌዴራላዊ ዲሞክራሲያዊ ሪፐብሊክ ሕገ-መንግሥት
ኦ.ባ.ቴ.ቢ.	-የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ
ከ.ክ.ል.ቢ.	-ከክርስቶስ ልደት በፊት
ዘፍ.	-አሪት ዘፍጥረት
ዩ.ኔ.ስ.ኮ	-የተባበሩት መንግሥታት የትምህርት፣ ሣይንስና ባህል ተቋም
A.L.I	-Akka Lakkoofsa Itophiyaa
B.Dhi.K.M.N.O	-Biiroo Dhimoota Kominikeeshinii Mootummaa Naannoo Oromiyaa
OCTB	-Oromiya Culture and Tourism Bureau
UNEP	-United Nations Environment Program
UNESCO	-The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
USA	-United States of America

የፎቶግራፍ ማውጫ

ርዕስ

ገጽ

ፎቶ 1. ከወይራ የተሰራ ቦኩ.....	109
ፎቶ 2. በቢሾፍቱ ከተማ አቅራቢያ የሚገኘው የቀድሞ አባ ሙዳ ገልማ.....	113
ፎቶ 3. በኡዴ -ገርቢቻ ቀበሌ የሚገኘው ነባርና እየተሰራ ያለው የአሁኑ አባ ሙዳ ገልማ..	113
ፎቶ 4. የአባ ገዳ ገበነሆላ እሬሶ ባለ አምስት ጉጥ የግንባር ክለቻ.....	117
ፎቶ 5. የህግ አለንጋ.....	119
ፎቶ 6. አባ ማቲ ገዳ ደጋጋ በትከሻቸው ሆሮሮ አባ ገዳ ይዘው.....	122
ፎቶ 7. የሙደና ሉባ ገብሬ ናኒሾ ሆሮሮ ሉባ እና ልምጭ ይዞ.....	124
ፎቶ 8. አቶ ዳዲ' ቁምቢ የወዴቻ በትር ይዘው.....	127
ፎቶ 9. ፎሌዎች በደ'ክ ኮራ ሲዘፍኑ.....	129
ፎቶ 10. የፎሌ ላባ በዝንጀሮ ጎፈር/ዳቤ ላይ እና በኮፍያ ላይ ተሰክቶ.....	131
ፎቶ 11. በአያንቱ (ቃሉ) አበበ ታዬ የተሰራ ጫጩ የፊትና የኋላ ገፅታ	136
ፎቶ 12. በአቶ ነገሣ ነገዎ ቤት - የሚገኝ ጫጩ.....	137
ፎቶ 13. ህፃን ጊሹ ነሞ ገፍተራ ጨሌ በአናቷ ላይ አድርጋ.....	139
ፎቶ 14. በሦስት ነጠላ እና አዝራር (የልብስ ቁልፍ) የተሰራ የልጃገረዶች ጨሌ.....	139
ፎቶ 15. ኩለኒ ገበየሁ በቢሾፍቱ በተከበረ የእንግጫ በዓል ላይ ጨሌ አድርጋ.....	140
ፎቶ 16. የወይዘሮ ማቲሌ ቦንሳ ጨሌ፤ ወይዘሮዋ ጨሌ አድርገው.....	141
ፎቶ 17. የቢርመጂ ሀደ' ሲንቁ ኡርጌ ሮባ፤ የሜልባ ሀደ ሲንቁ አፀዱ ቶላ.....	143
ፎቶ 18. ቅድመ እሬቻ የዕርቅ ስነስርዓት ሲከናወን የሚያሳይ በክፊል.....	152
ፎቶ 19. የሆራ ፊንፊኔ የእሬቻ ቦታዎች.....	157
ፎቶ 20. የሆራ ፊንፊኔ የእሬቻ በዓል ታዳሚዎች በክፊል	158
ፎቶ 21.ጫጩ የያዙ እንስት ከባለቤታቸውና ከሌሎች ሰዎች ጋር ወደ ሆራ ሀርሰዲ ሲጓዙ.....	160
ፎቶ 22. አባ ገዳዎች እሬቻ፤አለንጋ፤ሆሮሮ አባ ገዳ ይዘው ወደ ሆራ ሀርሰዲ ሲጓዙ.....	161
ፎቶ 23. በ2012ዓ.ም የእሬቻ በዓል ላይ ወጣቶች ያሳዩት ህብረ ትዕይንት.....	163
ፎቶ 24. በአዳ ነቤ ፋጂ (ስንደቅ ዓላማ) ሲተከል.....	177
ፎቶ 25. በአባ ሙዳ ቀዬ ፊት ለፊት የሙዳ ስነስርዓት ለማስጀመር ምርቃት ሲከናወን.....	184
ፎቶ 26. አባ ሙዳ ደበበ ግርማ ክርቤ መርቀው ሲሰጡ.....	185
ፎቶ 27. የሜልባ ፓርቲ ህግ አንዶዴ ቱማ (Dhaka Kora/ደ'ካ ኮራ) በታወጀበት ወቅት.. ...	190

ፎቶ 28. ሥልጣን የሚያስረክቡት አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ ጋሻ፣ ሆሮሮ ገዳና ፈረስ ይዘው.....	192
ፎቶ 29. አዲሱ አባ ገዳ ጎበነሆላ እሬሶ ወደ ሥልጣን መረከቢያ ሥፍራ ታጅበው ሲሄዱ ...	193
ፎቶ 30. የቢርመጂ እና የሜልባ ፓርቲ አባ ገዳዎች ተሳስመው ሥልጣን ሲረከቡ.....	195
ፎቶ 31. አባ ሙዳው ለአባ ገዳው ክርቤ እና ማር... በቀንድ ማንኪያ ሲያቀምሱ.....	196
ፎቶ 32. የመጀመሪያው ዙር የኮርማ በሬ እና የፎሌ ትዕይንት በክፊል.....	201
ፎቶ 33. የሁለተኛው ዙር ኮርማ ቡራኬ እርድ.....	202
ፎቶ 34. የሁለተኛው ዙር የኮርማው በሬ እና የፎሌ ትዕይንት በክፊል	202
ፎቶ 35. አባ ገዳው ወደ "ፎዱ" ሲሄዱና አጎንብሰው ፎዱውን ሲመለከቱ.....	203
ፎቶ 36. ፎሌ ሥጋ ሲያድል፣ የቅቤ ንጥር፣ አጥኚው ከኩሣ ሶሬቻ ወርጂ ጋር.....	204
ፎቶ 37. ከግራ ወደ ቀኝ ለፎሌ የተሰጠ ቆሪ፣ ታላቅና የሽንጥ ሥጋ.....	205
ፎቶ 38. አምስት ሰዎች የሚዳኙበት የገዳ ባህላዊ የዳኝነት ሥርዓት (ሸነቻ).....	218

የምስል ማውጫ

ምስል 1. የጥናቱ አጠቃላይ ሂደት እና ገጽታ.....	40
ምስል 2. የቱለማ ኦሮሞ የትውልድ ሐረግ አወራረድ.....	53
ምስል 3. የቱለማ ገዳ ፓርቲዎች የሥልጣን ዑደት.....	78
ምስል 4. የቱለማ ገዳ ፓርቲዎች ዑደት.....	79
ምስል 5. የቱለማ ገዳ የዕድሜ እርከን ዑደት ማሳያ.....	82
ምስል 6. የቱለማ ገዳ ሥርዓት አጠቃላይ መዋቅር.....	86

የካርታ ማውጫ

ካርታ 1. ከ.ክ.ል.በ.ከ1500-1000 ገደማ በሸዋ አካባቢ የኮንሶኦሮሞ ጥንታዊ መኖሪያ.....	49
ካርታ 2. የቱለማ ኦሮሞ የሰፈረባቸው ዞኖች ከኢትዮጵያና ኦሮሚያ ክልል ካርታ ጋር የቀረበ.....	57
ካርታ 3. የሳጳሎን ትውፊታዊ ጉዞ አቅጣጫና የአቅጣጫዎቹ ማጉያ.....	169

የሠንጠረዥ ማውጫ

ሠንጠረዥ 1. የኦሮሞ ተቀራራቢ የሆኑ የትውልድ ሀረጎች.....	46
ሠንጠረዥ 2. የቱለማ ገዳ የዕድሜ እርከን ስያሜ፣ ወሰንና የትዕምርት ምስረታ ማሳያ.....	81
ሠንጠረዥ 3. ሳጳሎ የተጓዘባቸው የቦታ ስሞች.....	169

ሙዳየ ቃላት፡-

ቀጥሎ የተዘረዘሩት ቃላት ከጥናቱ አንፃር የቀረቡ ናቸው። በሌላ አውድ የተለያዩ ፍቺ ወይም ትርጓሜ ሊኖራቸው እንደሚችል ልብ ይሏል።

Afaan Oromoo

አማርኛ

Abbayyii	ቀለዋ (የዛፍ ዓይነት)
Addeessa	ጨረቃ
Ariiratta	ቡራኬ፣ (ቡራኬ እርድ)
Arrabqareessa	አንደበተ ርቱዕ
Ayyalaallataa	አድርባይ
Ayyalaallattummaa	አድርባይነት
Bakkalcha	የንጋት ኮከብ
Biiftuu (Aduu)	ፀሐይ
Birbirsaa	ዝግባ
Bokkuu	በትረ ሥልጣን
Bitimaa	ችፍርግ፣ ከችፍርግ የተሰራ የአጥር በር
Caffee	ምክር ቤት
Dhaddacha	አጣጥ፣ ችሎት
Dilluu	እንግዴ (እንግዴ ልጅ)
Ejersa	ወይራ
Eelellaa	ዛጎል
Faloo	ሥርየት
Galma	ምክራብ፣ ቤተ እምነት፣ ቤተ ዋቃ
Gamma	ግብር፣ ግብዣ፣ ድርሻ
Gumaa	የደም ካሣ
Gumii (Yaa'ii)	ጉባኤ
Goodannaa	ግርዘት
Hangafa	በኩር (ታላቅ፣ አንጋፋ)
Hariiroo	መስተጋብር
Haroorecha	ሰፋ (የዛፍ ዓይነት)
-Ulee Haroorechaa	የሰፋ በትር
Hooda	በፀጋ መቀበል
Irreecha	እሬቻ(ለምለም ሣር፣ የምስጋና በዓል፣ ስጦታ/ገፀ በረከት...)
Korma	ኮርማ (ወይፈን፣ ያልተኮላሽ በሬ)
Laallibbata	ትዕይንት
Laguu	የወር አበባ (አይነኬ)
Lichee	ልምጭ (ረዥም ጨፈቃ)

Miseensa	ፓርቲ
Ofkaltii	ስኬት
Oota	ሽል
Qarree	ያላገባች ሴት (ሴት ወጣት)
Qeerroo	ያላገባ ወንድ (ወንድ ወጣት)
Qumbii	ክርቤ
Qolannaa	ምክቶሽ
Shanacha	ሽንጎ፣ (አምስት አባላት ያሉት አስታራቂ ሽማግሌዎች)
Shaayii	አቀንቃኝ
Ulfaa	ክቡር፣ የከበረ፣ የከበረ ንዋይ (ንዋየ ክቡር)
Ulaagaa	ጋሜ (የዛፍ ዓይነት)
Ujuba	መካነ መቃብር
Ululsaa	የአቀንቃኝ አጃቢ (የዘፈን አድማቂ፣ አዳማቂ)
Urgeessaa	ጨፎ (የዛፍ ዓይነት)
Urjii	ኮከብ
Walaannaa	ተፎካካሪ ፓርቲ
Waddeecha	ዋንዛ
-Ulee Waddeechaa	የዋንዛ በትር

እንግሊዘኛ

Contextual theory
Fertility
Folke signs
Functionalism theory
Indigenous knowledge
Interpretation
Primary source
Ritual
Ritual theory
Secondary source
Semiotics
Sign
Symbol
Symbolic interpretation
Symbolism
Theology

አማርኛ

አውዳዊ ንድፈ ሃሳብ
መራባት (መዋለድ)
ሀገረሰባዊ ምልክቶች
የጠቀሜታዊነት (የተግባራዊነት/የፋይዳዊነት) ንድፈ ሃሳብ
ሀገር በቀል እውቀት
ፍክራ
ርቱዕ ምንጭ (ቀዳማይ መረጃ)
ክበራ (ሥርዓተ ክበራ)
የሥርዓተ ክበራ ንድፈ ሃሳብ
ኢ- ርቱዕ ምንጭ (ካልዓይ መረጃ)
ስነት-ዕምርት
ምልክት
ትዕምርት
የትዕምርት ፍክራ
ተምሳሌታዊነት
ስነመለኮት

አጠቃሎ

የዚህ ጥናት ዓብይ ዓላማ የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያትን ትዕምርቶች ገፅታ መተንተን ነው። ትዕምርቶቹ በሥርዓተ ክብሩና በህዝቡ ህይወት ውስጥ ያላቸውን ዘርፈ ብዙ ጠቀሜታዎችም ገልጿል። በተዘዋዋሪ መንገድ ካልሆነ በቀር በዚህ ዓይነቱ ትዕምርታዊ አቀራረብ ከዚህ በፊት የተሰራ ጥናት አላገኘሁም። ይህም የጥናቱ አነሳሽ ምክንያት በመስኩ ያለውን የዕውቀት ክፍተት ይሞላል የሚል እምነት አለኝ። ጥናቱ በቀዳማይና ካልዓይ መረጃዎች ላይ የተመሠረተ ነው። ከቤተመጻሕፍት የተገኘው ካልዓይ መረጃ ለጥናቱ መመልከቻነት የዋሉትን ስነዘዴ፣ ጽንሰ ሃሳባዊና ንድፈ ሃሳባዊ ማዕቀፎችን ያስተዋውቃል። የቱለማ ኦሮሞዎችን የክበራ ማዕከላዊ ሥፍራዎችን ታሳቢ በማድረግ ምልክታ፣ ቃለ መጠይቅ፣ የተተኪሪ የቡድን ውይይት ለመረጃ መሰብሰቢያነት ውለዋል። ጥናቱ አይነታዊ የምርምር ስነዘዴዎችን የተከተለ ሲሆን ገላጭና ተንታኝ የአጠናን ስልትን ተግባራዊ አድርጓል። ዘዴው የተመረጠበት ምክንያት የትዕምርቶቹን ተፈጥሯዊ ባህርያት፣ ከምንና እንዴት እንደተሰሩ፣ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ያላቸውን ውክልናና ፍቺ እንዲሁም ሚና ለመግለጽ የሚረዳ በመሆኑ ነው። የተጠቀሱትን የጥናት መመልከቻዎችና የምርምር ስነዘዴዎችን በመከተል የዋቃ (የፈጣሪና ተፈጥሮ) ትዕምርቶች እንዲሁም ቦሱ፣ ክለቻ፣ ጫጩ፣ ጨሌ የመሳሰሉት የክበሩ ንዋያት ተተንትነዋል። በተካሄደው ትንታኔም እነዚህ የክበሩ ንዋያት ሥልጣንን፣ ማህበራዊ ደረጃን፣ ፆታን፣ የወንድና ሴት እኩልነትን፣ ማህበራዊ ፍትህን፣ እውነትና ቅድስናን፣ መራባትንና የትውልድ መቀጠልን የሚወክሉ ናቸው። የገዳ ሥርዓት በጊዜ የተገደበ ሰላማዊ የሥልጣን ሽግግር፣ የዴሞክራሲና የሰብዓዊ መብቶች እንዲሁም ስነምግባራዊ እሴቶች ለሀገራችን የመንግሥት አስተዳደር ጥሩ ተሞክሮ ሊሆኑ እንደሚችሉ በትንታኔው ታይቷል። የክበሩ ንዋያቱ ግጭትን ለማስወገድ፣ እርቅ እና ሰላምን (Araara fi naga'a) ለማስፈን፣ ብቀላን ፍፁማዊ ወደሆነ ወንድማማችነት በመቀየር ረገድ መተኪያ የሌላቸው መሆናቸውም በጥናቱ ማጠቃለያና ግኝት ተረጋግጧል። የገዳ ሥርዓትና የዋቂና እምነት ክብራዎችን ይልቁንም ደግሞ የጉማ ሥርዓትን ከክለቻና ጫጩ ውጪ ማሰብ አስቸጋሪ መሆኑንም የጥናቱ መዳረሻ አመልክቷል። ከቅርብ ጊዜ ወዲህ እየታየ ያለው ለውጥ ፈጣን በመሆኑ የክበሩ ንዋያቱ ባህላዊ ይዘታቸው ሳይቀየር ተመዝግበው እንዲቀመጡና ለቀጣዩ ትውልድ እንዲተላለፉ እራሱን የቻለ ሙዚየም ቢዘጋጅላቸው ለትምህርታዊ አገልግሎትና ለገቢ ማመንጫ ሊውሉ እንደሚችሉም የጥናቱ ይሁንታ በምክረ ሃሳብ መልክ ጠቁሟል።

የጥናቱ ቁልፍ ቃላት፡- የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት፣ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክበረ ንዋያት፣ ትዕምርት፣ ትንተና።

ምዕራፍ አንድ፡- መግቢያ

ይህ ጥናታዊ ጽሑፍ የቱላማ አሮሞዎች በገዳ ሥርዓት ውስጥ ከፍተኛ ክብር በሚሰጧቸው ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ (Symbolic) ገፅታ ላይ ያተኮረ ነው። የትዕምርቶቹን ምንነት፣ ውክልናና ፍቺ፣ ቱላማ ከትዕምርቶቹ ጋር ያለውን መስተጋብር ተንትኗል። ይህ የመጀመሪያው ምዕራፍ፡- የጥናቱን መግቢያ፣ ዳራ፣ አነሳሽ ምክንያቶች፣ ጥያቄዎች፣ ዓብይና ንዑሳን ዓላማዎች፣ ጠቀሜታዎችንና የጥናቱን ወሰን የተመለከተ ነው።

1.1. የጥናቱ ዳራ

ፎክሎር (folklore)¹ የተሰኘው የእንግሊዘኛ ቃል የፎክ (folk²) እና ሎር (lore) ድምር ውጤት ነው። የአንድ ህዝብ ወይም ቡድን የጋራ ፈጠራና ጥበብ፣ ዕውቀት፣ ፍልስፍና፣ የኑሮ ዘዴ፣ እምነት፣ እሴት፣ ወግና ልማድ፣ ህግና ደንብ፣ ቋንቋ፣ ስነፅሁፍና ስነጥበብ፣ ሙዚቃ፣ ባህላዊ ጭፈራ፣ ሚት፣ ቁሳዊ ባህል፣ ትዕምርት (ሀገረሰባዊ ውክልና፣ ቀለም፣ ቁጥር፣ ሀገረሰባዊ ትዕምርት፣ ሀገረሰባዊ ስምና ሕዝባዊ ቦታ)፣ ሥርዓተ ክብር ወዘተ. የሚጠኑበት የማህበራዊ ሳይንስ አካል ነው (Dorson, 1972፤ ፈቃደ፣ 1991 ዓ.ም³፤ ሰለሞን፣ 2007ዓ.ም፡ 279፡ 11)።⁴

በተዘረዘሩት የፎክሎር ዘርፎች ውስጥ ከተካተቱት መካከል ቁሳዊ ባህል አንዱ ሲሆን ከዚሁ ዘርፍ ጋር ቅርበት ያላቸው፡- ትዕምርት፣ ሀገረሰባዊ ውክልና፣ ሀገረሰባዊ ትዕምርት፣ ምልክት የተሰኙ ቃላት ይገኙበታል። እነዚህ የትዕምርት እና የምልክት ዓይነቶች ከጥናቱ ጋር ቀጥተኛ ግንኙነት ስላላቸው ለጥናቱ መመልከቻነት አገልግለዋል። በዚሁ አግባብ ጥናቱ ከቁሳዊ ባህል፣ ከትዕምርትና ምልክቶች ጋር የተያያዘ መነሻ ዳራ አለው።

1 ፎክሎር (folklore) የቡድኑ አባላት ወይም ህዝቡ ከትውልድ ወደ ትውልድ በቃል፣ በድርጊት፣ በቁስ ... የሚያስተላልፏቸውን ባህላዊና መንፈሳዊ እሴቶች ናቸው።” (ፈቃደ 1991 ዓ.ም እና Dorson, 1972፡ 11-15) ።

2 ፎክ (folk) ህዝብ፣ ቡድን ማለት ሲሆን፣ ሎር (lore) ደግሞ ጥበብ፣ እውቀት... ማለት ነው (ሰለሞን 2007ዓ.ም፡279፡11)።

3 “ዓ.ም” ይህ ምህፃረ ቃል ያላቸው እንደ ኢትዮጵያ፣ የሌላቸው እንደ አውሮፓ አቆጣጠር የቀረቡ ናቸው።

4 የፎክሎር የአንድ ሳንቲም ሁለት ገፅታ የሆነው ባህል በተመሳሳይ የሰውን ልጅ ማንነት፣ አኗኗር፣ መንፈሳዊ እና ቁሳዊ ሀብቶች በጥምረት የሚያንፀባርቅ ሲሆን የአንድ ኅብረተሰብ አባላት የሚረከቧቸውን የተጠራቀሙ እውቀቶች፣ እምነቶች፣ ኪነጥበባት፣ መመሪያዎች፣ እርማዎች፣ አመለካከቶች፣ ስነምግባራት፣ ህግጋት፣ ወጎች፣ ልማዶች እና ሰዎቹ የሚገለገሉባቸውን ቁሳዊ ንብረቶችን ጭምር የሚያጠቃልል ውሁድ ነው። ይህም አይነቱ ባህል በማኅበረሰቡ ህሊና፣ በቋንቋና በስነጽሁፍ ተቀርቦ ይገኛል (Geertz, 1993፡ 14፣ የራስወርቅ፣ 2004 ዓ.ም፡ 3፣ ኃይለገብርኤል፣ 2007ዓ.ም፡ 1 ፣ ሰንቅነሽ፣ 2007ዓ.ም፡ 32)።

የሰው ልጅ ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊ፣ ፖለቲካዊ፣ ታሪካዊ፣ ስነልቦናዊ፣ ኃይማኖታዊ እንዲሁም ዓለማዊ አስተሳሰብ በትዕምርትና ምልክት ይገለጻል። የትዕምርት አጠቃቀም በሰው ልጅ ታሪክ ውስጥ እጅግ ጥንታዊ ነው። አጀማመሩም በውል ከማይታወቀው “ቅድመ ታሪክ/ Prehistory”⁵ ወደ ጎላ ጥንታዊው “የድንጋይ ዘመን ወይም የፓሊዮሊቲክ ዘመን/ Paleolithic⁶ Age” አንስቶ በረጅም ክፍለ ዘመናት ውስጥ ጥልቅ ፍቺዎችንና ውስብስብ ሃሳቦችን በማንፀባረቅ በሂደት እያደገ የመጣ ነው (Cirlot, 1971: xvi; Mitford, 1999:7)።

ለትዕምርትና ለምልክት ትርጉም መስጠትም የተለመደ ነው። የሰው ልጅ ጥልቅ የሆኑ ሀሳቦችን ለማስተላለፍ ከሚጠቀምባቸው ስልቶች መካከልም ትዕምርቶች ዋነኞቹ ናቸው፤ “Symbols are profound expressions of human nature. They have occurred in all cultures at all times, and from their first appearance in Paleolithic cave paintings they have accompanied the development of civilization” (Fontana: 1994, 8). (ትዕምርቶች የሰውን ልጅ ተፈጥሮ የሚገልፁ ናቸው። በሁሉም ባህሎችና ጊዜያት የሰው ልጅ አሻራውን ያሳረፈባቸው ስልቶች ሲሆኑ፣ በመጀመሪያ ቅርባቸው ከተገኙበት የድንጋይ ዘመን የዋሻ ውስጥ ስዕሎች አንስቶ ለስልጣኔ እድገት የራሳቸውን አስተዋፅኦ አበርክተዋል)።

ከባህላዊ ጌጠጌጥም ከፍተኛ ዋጋ ያላቸው ትዕምርቶች በትክክለኛ አውዳቸው ሲተረጎሙ ሰፊና ጥልቅ የሆነ መልዕክት እንደሚያስተላልፉ በመጥቀስ የሰውን ልጅ አእምሯዊ፣ ስሜታዊና መንፈሳዊ ልዕልናን እንደሚያሳዩም ጸሐፊው አመልክቷል። በዚህም ምክንያት የትዕምርቶች ጥናት የሰው ልጅ ሰብዕና ጥናት ነው ማለት ይቻላል። ትዕምርቶቹ እና ምልክቶቹ እንደየዘመናቱ ክስተቶች ሊለዋወጡ የሚችሉ ቢሆንም ሰውና ተፈጥሮን፣ በየወቅቱ የነበረውን ጥበብና እውቀት የሚገልፁ በመሆናቸውም ሁለቱ ፅንሰ ሃሳቦች ማለትም ትዕምርትና ምልክት በአብዛኛው ተመሳስሎነት ይታይባቸዋል። ከዚህ ተቀራራቢነት የተነሳ ሁለቱም የሰውን ልጅ ረቂቅ፣ ምስጢራዊ፣ ግላዊ አስተሳሰቦችንና ተፈጥሮን የሚያንፀባርቁ ናቸው። ጥንታዊም ናቸው። ይህም የመጀመሪያዎቹ የሰው ልጆች ቀዳሚውን ቁስ ከሰሩበት ከቅድመ ታሪክ አንስቶ እንደነበር ይገመታል (Smeets, 1982: 17)። በዚህ መሠረት ትዕምርትና ምልክት ከሰው ልጅ ህይወት ጋር የጠበቀ ትስስር ያላቸው መሆናቸውንም መገንዘብ ይቻላል።

5 Prehistory: - the period of time in history before information was written down (Hornbay, 2010: 1193).

6 Palaeolithic:- Literally, the ‘old stone age’, characterized archaeologically by crude tools and palaeontologically by premodern as well as modern forms of humanity. as modern forms of humanity (Barnard and Spencer, 1996: 920).

ከዚህ በተጓዳኝ ፒራሚድ መገንባት፣ በመካነ መቃብር ላይ ሐውልትና ትክል ድንጋይ ማቆም፣ ለእምነትና ለልዩ ልዩ ማህበራዊ ተግባራት መዳረሻዎች የድንጋይ ክምር ማኖር፣ ብርክማ (የእንጨት ትራስ) የመሳሰሉትን ቁሶች መጠቀም የምሥራቅ አፍሪካ ጥንታዊ ኩሻውያን የጋራ ባህላዊ መገለጫዎች ናቸው (Ehret, 2002)።

የምሥራቅ አፍሪካ ጥንታዊ የኩሻ ህዝቦች በአይነትና በቅርፅ ተቀራራቢ የሆኑ ትዕምርቶችንና ምልክቶችን ይጠቀሙ እንደነበር የተለያዩ የታሪክ ጸሐፊዎች ገልፀዋል (እሸቱ፤ 2001 ዓ.ም፡ 11፤ ብሩ፤ 2008፡1 ዓ.ም)። ጸሐፊዎቹ በምስል አስደግፈው ያቀረቧቸው የግንባር ላይ የሥልጣን ምልክት፤ በእጅ የሚያዙ በትር እና አለንጋ አሁንም ያሉ መሆናቸው የታሪክ ህያው ምስክር ናቸው። በምሥራቅ አፍሪካ ከሚኖሩ ህዝቦች አንዱ የኦሮሞ ህዝብ እንደሆነ ይታወቃል። በጥናቱ ዳራም ሆነ በትንታኔው እንደተገለፀው በኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ውስጥ እንደ ከለቻ፣ ቦኩ፣ ጫጩ፣ ሲንቄ የመሳሰሉትን የክበሩ ንዋያት፣ ትዕምርቶችንና ምልክቶችን በወካይነት የመጠቀም የቆየ ልምድ አለ። በትዕምርት አጠቃቀም ረገድ እነዚህ የክበሩ ንዋያት የየራሳቸው ፍቺ ያላቸው ሲሆን፣ ውክልናቸውም እንደ ትዕምርቱና ምልክቱ ዓይነት ሊለያይ ይችላል። ቱለማዎች የገዳ ሥርዓታቸው መከወኛ ለሆኑት የክበሩ ንዋያት (Ulfaalee)⁷ እንዲሁም ተፈጥሯዊ ሁኔታዎች የሚሰጡት ድንቅ የሆነ ትርጓሜም ከትዕምርት ጋር ያላቸውን ትስስር የሚያጎላ ነው። ጥናቱም የክበሩ ንዋያቱን ቅርፅና ይዘት ከመግለፅ ባሻገር ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊ፣ ሥርዓታዊና ፖለቲካዊ ብሎም ዘላቂ ሰላምን ከማስፈን አንፃር ያላቸውን ሚና ይገልጻል።

እርግጥ ነው በዚህ ጥናት ዳራ ለማሳየት እንደተቻለውም (እሸቱ፤ 2001 ዓ.ም፤ ብሩ፤ 2008 ዓ.ም) እና ሌሎችም የኦሮሞ የክበሩ ንዋያትን በተመለከተ የተወሰኑ ነጥቦችን ጠቃቅለዋል። አቀራረባቸው ትዕምርቶቹ ለምን እንዴት እንደተሰሩ፣ በማን፣ የትና መቼ፣ ለምን አገልጋሎት እንደሚውሉ ጠቀሜታቸውን፣ ፍቺና ውክልናቸውን ፎክሎራዊ በሆነ መልኩ የሚያሳዩ ካለመሆናቸው አይደሉም። በዚህ መሠረት የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያት ትዕምርቶች ትንተና በሚል ርዕስ የቀረበው ይህም ጥናት እነዚህንና ሌሎች ጉዳዮችን ታሳቢ ያደረገ ነው። የጥናቱ መግቢያ አካል የሆኑት ንዑሳን ርዕሶች በተከታታይ ቀርበዋል።

7 በነጠላ ቁጥር የከበረ ንዋይ (Ulfaa) ይሰኛል። “ኡልፋ እና የከበረ ንዋይ፣ ዋቃ እና አግቢአብሔር/ አምላክ” በተለዋዋጭነት አገልግሎት የሚሰጡ ሲሆን በፅንሰ ሃሳብና በንድፈ ሃሳብ ገለፃ ውስጥም ተጨማሪ ማብራሪዎች ቀርበዋል።

1.2. የጥናቱ አነሳሽ ምክንያቶች

የዚህን ጥናት ርዕስ ለመምረጥ ያነሳሱኝ ምክንያቶች በዋናነት ሦስት ናቸው። እነሱም፦

አንደኛው ምክንያት፦ ርዕሰ ጉዳዩ ከፎክሎር አንፃር ሊጠናና ሊመረመር የሚችል በመሆኑ በዩኒቨርሲቲው ቤተመጻሕፍትና አርካይቭ ክፍል ባደረኩት የካልዓይ መረጃ ፍተሻ ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ከተለያዩ ርዕሰ ጉዳዮች ጋር በማጣመር የተወሰኑ ሙከራዎች መኖራቸውን ባስተውልን የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትዕምርቶችን አስመልክቶ በዚህ መልክ እራሱን ችሎ የቀረበ ጥናት አለማግኘቴ ነው። የርዕሰ ጉዳዩ አዲስነት ትኩረቴን የሳበ ሲሆን የጥናቱ በዚህ መልክ መካሄድም የታየውን የእውቀት ክፍተት ሊሞላ ይችላል።

ሁለተኛው ምክንያት፦ ከነበረኝ የማህበራዊ ህይወት አስተውሎትና የንባብ ልምድ በመነሳት ከገዳ ሥርዓትና ከዋቂፈና እምነት ጋር ተያይዘው ለአገልግሎት የሚውሉት የተፈጥሮና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ውክልናና ፍቺ እንዲሁም ተግባራቸው ምን ይሆን? የሚለው ጥያቄ ለዓመታት በአእምሮዬ ይመላለስ ስለነበር ነገረ ትዕምርትን ከተማርኩ በኋላ ርዕሱን ለመምረጥና ለማጥናት ፍላጎት አሳድሮብኛል።

ሦስተኛው ምክንያት፦ የቱለማ ኦሮሞ ባህልና ትውፊት፣ የገዳ ሥርዓትና የዋቂፈና እምነት ከትዕምርት (symbol) እና ምልክት (sign) ጋር በእጅጉ የተቆራኙ በመሆናቸው የህዝቡን ሀገር በቀል እውቀት እንዲሁም የዓለም አተያይና ፍልስፍና ለመረዳት ያስችላል የሚለው ግምት ነው። የተዘረዘሩት ምክንያቶችም ተደማምረው በርዕሰ ጉዳዩ ላይ ምርምር እንዳካሂድ ጥሩ መነቃቃትን ፈጥረውልኛል።

1.3. የጥናቱ ጥያቄዎች

ጥናቱ ለሚከተሉት የምርምር ጥያቄዎች ምላሽ ሰጥቷል፤

1. በቱለማ ኦሮሞ ገዳ ውስጥ የከበሩ ንዋያት የሚባሉት የትኞቹ ናቸው?
2. የከበሩ ንዋያቱ ቅርፅና ይዘት ምን ዓይነት ናቸው?
3. ኅብረተሰቡ የትዕምርቶቹን ውክልናና ፍቺ የሚገለፀው እንዴት ነው?

4. ትዕምርቶቹ በገዳ ሥርዓትና በዋቂፈና እምነት ከበራ ወቅት እንዲሁም በህዝቡ ማሳበራዊ ህይወት ምን ዓይነት ጠቀሜታ አላቸው?
5. በትዕምርቶቹ አጠቃቀም ረገድ በጊዜ ሂደት የታዩ ለውጦች አሉ? የለውጦቹ ምክንያት ምንድነው? ለትዕምርቶቹ ቀጣይነትስ ምን ዓይነት ምቹ ሁኔታና ተግዳሮት ይስተዋላል?

1.4. የጥናቱ ዓላማዎች

ጥናቱ ይዞ የተነሳውን ርዕሰ ጉዳይ ከግብ ለማድረስ የሚያስችሉ ዓብይ እና ዝርዝር ዓላማዎች አሉት። በተጠቀሱት ቅደም ተከተል ቀርበዋል።

1.4.1. የጥናቱ ዓብይ ዓላማ

የዚህ ጥናት ዓብይ ዓላማ፣ የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትዕምርቶች ገፅታን መተንተን ነው።

1.4.2. ዝርዝር ዓላማ

1. በቱለማ ገዳ ሥርዓትን የታወቁ የከበሩ ንዋያትን መለየት
2. የከበሩ ንዋያቱን ቅርፅና ይዘት መግለፅ፤
3. የትዕምርቶቹን ውክልናና ፍቺ በትንተና ማሳየት፤
4. የከበሩ ንዋያቱ በከበራና በህዝቡ ህይወት ውስጥ ያላቸውን ሚና ማብራራት፤
5. ከትዕምርቶቹ አጠቃቀም አንፃር በሂደት የታዩ ለውጦችንና ቀጣይነታቸውን ማመላከት፤

1.5. የጥናቱ ጠቀሜታዎች

የቱለማ ብሎም የተቀረው የኦሮሞ ህዝብ ጥበብና እውቀት ከሚገለጥባቸው ፍክሎ-ራዊ ገፅታዎች መካከል ቁሳዊና መንፈሳዊ ባህሉ በዋናነት ተጠቃሽ ናቸው። ከዚህ ጥናት አንፃር የገዳ ሥርዓት መተግበሪያ የሆኑት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ከፍተኛ ድርሻ አላቸው። በዚህ ሳቢያ ጥናቱ የሚከተሉትን ጠቀሜታዎች አሉት፤

1. በቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ውስጥ ከሥልጣንና ከዕድሜ እርከን እንዲሁም ከፆታ ጋር የተያያዙ ትዕምርቶችን ለመለየት ያስችላል፤ ማህበራዊ ፍቺያቸውንም ያስተዋውቃል።
2. ቱለማዎች በረዥሙ ታሪካዊ ጉዟቸው ውስጥ ያካበቱትን የዕደ ጥበብ ክሂሎት፣ ከተፈጥሮ ጋር ያላቸውን መስተጋብር፣ እውቀት፣ ንቃተ ህሊና፣ የዓለም አተያይ (World view)፣ በተመለከተ የመረጃ ምንጭ ይሆናል፤
3. ትዕምርቶቹ ማህበራዊ ጉዳዮችን ከማስፈፀም፣ ግጭቶችን ከመፍታትና ዕርቀሰላምን ካመስሉን አንፃር ያላቸውን ሚና ያሳያል፤
4. የከበሩ ንዋያቱ የህዝቡ ባህልና ማንነት መገለጫ በመሆናቸው ከቅርስነታቸውም ሆነ ምጣኔ ሐብታዊ ዕድል ከመፍጠራቸው አኳያ በዘላቂነት ህብረተሰቡን ተጠቃሚ ለማድረግ የሚያችል ሃሳብ በማቅረቡ ትልቅ ድርሻ ይኖረዋል፤
5. ለትዕምርቶቹ ተጠቃሚ ህብረተሰብ፣ ተያያዥነት ላላቸው የቅርጻቅርጽ፣ የታሪክ፣ የፍልስፍና፣ የስነመለኮት፣ የስነሰብና ኢትኖግራፊ ለመሳሰሉ የህብረተሰብ ሳይንስ ጥናቶች መነሻ ሊሆን ይችላል።

1.6. የጥናቱ ወሰን

ጥናቱ በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ ከትዕምርትና ምልክት አንፃር “አባ ቦኩ/ Abbaa Bokkuu” “አባ ገዳ/ Abbaa Gadaa”፣ “ሀደ’ ሲንቂ/ Haadha Siinqee” የሚጠቀሙባቸውን የከበሩ ንዋያት አሰራር፣ ትዕምርታዊ ፍቺና በሥርዓተ ከበራ ውስጥ ያላቸውን ሚና በማሳየት ላይ የተወሰነ ነው።

እዚህ ላይ ልብ ሊባል የሚገባው ጉዳይ በኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ጥላ ሥር የፌደራል ሥርዓት በሚመስል አወቃቀር የቱለማ ገዳ፣ የመጫ ገዳ፣ የቦረና ገዳ፣ የጉጂ ገዳ... እንጂ በዞንና በወረዳ ወይም በቀበሌ የተሰየመ ገዳ የለም፤ የዞን ፋጂ፣ ቦኩ፣ ከለቻና ጫጩም የለም። ስለሆነም የቱለማ ገዳ የከበሩ ንዋያት በመላው ቱለማ የሚወክሉ ናቸው።

ከዚህ አንፃር የገዳ ሥርዓት የሚከወነው፤ ትዕምርቶችም የሚገኙት በዞንና በወረዳ መዋቅር ስላልሆነ ጥናቱ የራሱን አካሄድ ተከትሏል። ይኸውም በቱለማ ገዳ ውስጥ ያሉትን የአምስቱን ፓርቲዎች (ቢርመጂ፣ ሜልባ፣ ሙደና፣ ሀልቲሳና ሮበሌ)፣ የገዳ ሥልጣን፣ የአምነት ተቋም፣ ብኩርና፣ የፆታና የዕድሜ እርከን ቅደም ተከተል እንዲሁም ትዕምርቶችን መሠረት ያደረገ ነው። ከአምስቱ ፓርቲዎች መካከልም በ“ሜልባ/ Meelbaa” ፓርቲ⁸ ላይ ያተኩራል። ምክንያቱም ይህ ጥናት በተካሄደበት ወቅት የቱለማን ገዳ እየመራ ያለው ይኸው ፓርቲ ስለሆነ በዚህ የገዳ ዘመን ለተከናወኑ ከበራዎች ልዩ ትኩረት ሰጥቷል።

ትዕምርቶችና ምልክቶች በከበራ ላይ ያላቸውን ሚና ከመተንተን ረገድ ሦስቱ ቱለማዎች (ዳጪ፣ በሾና ጂሌ) በጋራ የሚሳተፉባቸው ሥርዓተ ከበራዎች ተካተዋል። ስለሆነም የትዕምርቶች ውክልና በኦሮሚያ ክልላዊ መንግሥት የሸዋ ዞኖች የሚኖረውን የቱለማ ኦሮሞ የተመለከተ ነው የሚለው ሃሳብ እንደተጠበቀ ሆኖ ልዩ ቦታውን ከመወሰን አንፃር ደግሞ የከበሩ ንዋያቱን አሁንም በተሻለ ሁኔታ በጥቅም ላይ በሚውሉት እና የቱለማ ገዳ ከበራዎችም በብዛት በሚገኙበት በምሥራቅ ሸዋ፣ በሸገር እና በአዲስ አበባ ከተማ ልዩ ትኩረት ሰጥቷል።

1.7. በጥናቱ ወቅት ያጋጥሙ ችግሮች እና መፍትሔዎቻቸው

1.7.1. ችግሮች

☞ በትዕምርት ጥናት ውስጥ የመጀመሪያው አስቸጋሪ ጉዳይ የፍቺ (ትርጉም) አሰጣጥ ነው። በዚህ አግባብ ሁለት ወይም ከዚያ በላይ የሆኑ መረጃ አቀባዮች ለአንድ ዓይነት ትዕምርት የተለያዩ ፍቺ፣ የተለያዩ ስያሜ የሚሰጡበት አጋጣሚ በመፈጠሩ ትክክለኛውን በቀላሉ ለመለየት አስቸጋሪ ሆኗል።

☞ የትዕምርቶችን ስያሜና ተግባር የሚገልፁ ለምሳሌ Safuu/ ሰፉ፣ Hooda/ ሆደ፣ Laguu/ ለጉ... የመሳሰሉ የአፋን ኦሮሞ ቃላት ከቋንቋና ከባህል ጋር የተገናኙ እሳቤዎችን የያዙ በመሆናቸው በአማርኛ ወይም በእንግሊዘኛ አቻ ቃላት መተርጎም አስቸጋሪ ሆኖ ተገኝቷል።

8. ፓርቲ የሚለው ቃል ሲያሜ በቱለማ “ሚሴንሳ/Miseensa” በሌላ አካባቢ ገዳ በተለይም በጉጂና ቦረና “ጎጌሳ/ Gogeessa” ይባላል።

በተጨማሪም የጥናቱ መረጃ በአፋን አሮሞ ተሰብስቦ በአማርኛ ትርጉም የቀረበ እንደመሆኑ በአንድ ዓይነት ቋንቋ ብቻ ከሚሰራ ጥናት ጋር ሲተያይ በሁለት ቋንቋ፣ ሁለት ጥናታዊ ጽሑፍ እንደመስራት ስለሚቆጠር በጊዜ አጠቃቀም ረገድ የራሱን ጫና ፈጥሯል።

☞ የቱለማ ህዝብ የሚኖርባቸው ሥፍራዎች በአሁኑ ወቅት በአምስት የዞን፣ በቅርቡም በሸገር ከተማ አስተዳደር ስለተከፈሉና በየጊዜው የመረጃ መለዋወጦች ስለተከሰቱ ስለ ህዝቡ ብዛት፣ የእምነት ሁኔታ... የተመለከቱ አጋዛዊ መረጃዎችንና ካርታዎችን በዞን ደረጃ በተናጥል እንጂ በተጠቃለለ ሁኔታ ማግኘት አስቸጋሪ ሆኗል።

☞ ትዕምርትና ምልክት ተኮር የሆኑ ጥናትና ምርምሮች እንዲሁም የስነትዕምርት (Semiotics) መጻሕፍት በሚፈለገው ደረጃ አለመኖር፣ ያሉትም ይበልጡን ወደ ቋንቋ፣ ቃላትና ፊደላት ያደሉ የስነፍቺ (Semantics) ጥናት መሆናቸው ሌላው ችግር ነው።

☞ ይህ ጥናት በሂደት ላይ ሳለ በአጭር ጊዜ ውስጥ ዓለምን ከጫፍ እስከ ጫፍ ያዳረሰው የኮሮና ቫይረስ (ኮቪድ-19) መከሰቱም ትልቅ ጫና ፈጥሯል። የበሽታው ወረርሽኝ ወደ ሀገራችን መግባቱ ከታወቀበት መጋቢት 4 ቀን 2012 ዓ.ም ጅምሮ ለተወሰኑ ወራት የዩኒቨርሲቲ ትምህርት፣ የቤተመጻሕፍትና የትራንስፖርት አገልግሎት መቋረጥን ስላስከተለ በተገቢው የጊዜ ሰሌዳ ለማስኬድና ለማጠናቀቅ አልተቻለም።

☞ የከበሩ ንዋያቱ በቀላሉ የማይገኙ በመሆናቸው ጥናቱ ከአቅም በላይ የሆነ ከፍተኛ ወጪን የጠየቀ መሆኑም እንደ ችግር የሚታይ ነው። ለምሳሌ ያህል፣ “Ciicoo gurraattii - ጥቁሯ ጨጮ” የተሰኘችዋን የከበረች ንዋይ ለማግኘት ሦስት ቦታዎች (አድዓ - አዴ፣ ሊበን - አዱላላ፣ መቂ - ቆርኬ አዲ) ሄጃለሁ። ለሦስቱ ጊዜ ጥረትም የሻይ ቡና ትናንሽ ወጪዎችን ሳይጨምር ከሦስት ሺህ የሚበልጥ ብር አውጥቻለሁ።

የሌሎቹም የከበሩ ንዋያትና ተያያዥ ወጪዎች በአንድነት ሲሰላ ላይ በላይ እየጨመረ ከመጣው የዋጋ ንረት ጋር ድምሩ ከፍተኛ ነው። ጥናቱ በግል ወጪ (Self Sponcer) የተሰራ በመሆኑ ምናልባትም በህይወት ዘመኔ ለትምህርት ያወጣሁት ትልቁ መዋዕለ ንዋይ ነው።

1.7.2. መፍትሔዎቻቸው

- ✓ መረጃ አቀባዮች ለአንድ አይነት ተመሳሳይ ትዕምርት የሰጡትን የተለያዩ ስያሜና ፍቺ በቡድን ውይይት ለማጥራት ተችሏል።
- ✓ የትዕምርቶቹን ስያሜና ተግባር ለመግለፅ የአማርኛ አቻ የማይገኝላቸውን የአፋን አሮሞ ቃላት ከመተርጎም ይልቅ በመገኛ ቋንቋው እንዳሉ በቀጥታ በመውሰድ ለማብራራት ተችሏል፤ በአቻነት ቢለመዱ ያልኳቸውን ቃላትም በቅንፍ ውስጥ/ ጎን ለጎን አስቀምጫለሁ። ጥናቱ የትርጉም ሥራ ያለው በመሆኑ የተፈጠረውን የጊዜ ጫናም ሌት ተቀን በፅናት በመስራት አካክሻለሁ።
- ✓ ተከታታይ ጥረት በማድረግ ከፌዴራል እንዲሁም ከአሮሚያ የፕላንና ኢኮኖሚ ኮሚሽን ቢሮዎች ያገኘኳቸውን አጋዛዊ መረጃዎችንና ካርታዎችን አካትቻለሁ።
- ✓ ትዕምርትና ምልክት ተኮር የሆኑ ጥናትና ምርምሮች፤ በሀገርኛውና በውጪ ቋንቋ የተዘጋጁ የስነትዕምርት መጻሕፍት በሚፈለገው ደረጃ ባይኖሩም ያሉትን ጥቂት ማጣቀሻዎች በጥንቃቄ ተጠቅሜያለሁ።
- ✓ የኮሮና ቫይረስ መከሰቱ በተነገረበት ወቅት በእጅጉ አስፈሪና አሳሳቢ የነበረ ቢሆንም ለተወሰነ ጊዜ የተቋረጠው የዩኒቨርሲቲ ትምህርት፤ የቤተመጻሕፍትና የትራንስፖርት አገልግሎት... ዳግም ሲጀመሩ ጥናቱንም እንደገና ማስቀጠሉ እንደመፍትሔ ተወስኗል።
- ✓ የከበሩ ንዋያቱ በቀላሉ ስለማይገኙ ጥናቱ ከፍተኛ ወጪን የጠየቀ ቢሆንም በቁጠባ፤ በቤተሰቦቼና በጓደኞቼ እገዛ በዚህ ረገድ ያጋጠመኝን ችግር ተወጥቻለሁ።

ምዕራፍ ሁለት፣ ክለሳ ድርሳናት

በዚህ ምዕራፍ ሦስት ጉዳዮች ተካተዋል። ፅንሰ ሃሳባዊና ንድፈ ሃሳባዊ ማዕቀፍ እንዲሁም የተዛማጅ ጥናቶች ቅኝት ተደርጓል። በቀዳሚነት የታየው ፅንሰ ሃሳባዊ ማዕቀፍ ነው።

2.1. ፅንሰ ሃሳባዊ ማዕቀፍ

የፎክሎር ዘርፎችን፣ ንድፈ ሃሳቦችንና ፅንሰ ሃሳቦችን የሚያመለክቱ ቃላትና ስያሜዎችን በየዘርፋቸው መመደብና አንዱን ከሌላው መለየት በእጅጉ አስቸጋሪ ነው። በተለያዩ የማህበራዊ ሳይንስ መጻሕፍት ውስጥ ይህንን ጉዳይ አስመልክቶ የሚቀርቡ ብያኔዎችም አወዛጋቢና አሻሚ ናቸው። ለምሳሌ ከዚህ ጥናት አንፃርም “ቁሳዊ ባህል/ material culture”፣ “ምልክት/ Sign)”፣ “ስነት-ዕምርት/ Semiotics”፣ “ተምሳሌያዊነት/ Symbolism” “ሥርዓተ ክብር/ Ritual” የተሰኙት ቃላት በተናጥል ሲታዩ ጽንሰ ሃሳብ ነው? ፈለግ ነው? ወይስ ንድፈ ሃሳብ ነው? የሚለው ጥያቄ ሊነሳ ይችላል። በተጨማሪም አንዱ በሌላው ውስጥ የሚገኝ ናቸው። የምደባውም ሆነ አንዱ በሌላው ውስጥ የመገኘት ጉዳይ በልየታ ረገድ ይህን መሰል ችግር ቢኖረውም የየራሳቸው ባህሪ ያላቸው ስለመሆኑም በየንዑስ ርዕሳቸው ተጨማሪ ገለፃ ተሰጥቷል። ምደባ መስጠት የዚህ ጥናት ድርሻ ባይሆንም በርዕስ ክፋፍሎ ለማቅረብ ሲባል ግን ትዕምርትና ምልክት፣ ሀገር በቀል ዕውቀት ምንነታቸውና ትኩረታቸው ተገልጿል። ቀዳሚው ቁሳዊ ባህል ነው።

2.1.1. ቁሳዊ ባህል

ቁሳዊ ባህል (material culture) አንዱ የፎክሎር⁹ ዘውግ ነው። በዚህ ዘርፍ ውስጥ የሚመደቡትም በዐይን የሚታዩ፣ በእጅ የሚዳሰሱ የፎክሎር አይነቶች ሲሆኑ ማህበረሰቡ በአካባቢው የሚያገኛቸውን ግብአቶች በመጠቀም የራሱን ስልትና ዕውቀት በመከተል የሚሰራቸው፡- የማህበረሰቡን ባህል፣ ፍልስፍና፣ ታሪክ፣ ኃይማኖት፣ ማህበራዊ ግንኙነትና ተግባራትን ወዘተ. የሚገልፁ ናቸው። ቁሳዊ ባህል እነዚህን የፎክሎር አይነቶች የሚያካትት ጽንሰ ሐሳብ ነው፤ የጥናት መስክ ነው (ሰለሞን፣2007 ዓ.ም፡ 248፤ Woodward, 2007:3)።

9 የመስከረብ ባለሙያዎች የፎክሎርን ዘርፎችን በአራት ምድብ ይከፍሏቸዋል፣ “ስነ ቃል (oral literature)፣ ሀገረሰባዊ ትውን ጥበባት (performing folk arts)፣ ሀገረሰባዊ ልማድ (social folk customs)፣ ቁሳዊ ባህል (material culture) ናቸው።” (Dorson, 1972:11-15፤ ፈቃደ 1991 ዓ.ም)።

“ቁሳዊ ባህል”¹⁰ የማህበረሰቡ የፈጠራ ችሎታ የሚታይበት ጥበብ ነው። ይህ የፎክሎር ዘርፍ ሰዎች ቁሳዊና መንፈሳዊ ፍላጎታቸውን ለማሟላት ሲሉ ወደ ቁሳዊ ባህልነት የቀየሯቸውን እንዲሁም በዕለት ተዕለት ህይወታቸው ውስጥ የሚጠቀሙባቸውን ቁሳቁሶች በሙሉ እንደሚያጠቃልል በተጠቀሱት ጸሐፊዎች ተብራርቷል።

ቁሳዊ ባህል ጠቀማታቸው የማህበራዊ ተግባራት ትዕምርት ሆኖ ማገልገል ነው “Material culture is a farming and communicative medium involved in social practice, it can be used for transforming, storing or preserving social information. It also forms a symbolic medium for social practice acting dialectically in relation to that practice” (Pearce, 2003: 70). (ቁሳዊ ባህል ማለት በአንድ የባህል መስተጋብር ውስጥ የተግባራት መሳሪያና አመለካከት ማሳያ ነው። በማህበራዊ መረጃ (ዕውቀት) እንዲባለጽግ፣ እንዲከማች እና እንዳለ እንዲጠበቅ ልንጠቀምበት እንችላለን (Pearce, 2003: 70)።

ቁሳዊ ባህል ምንም እንኳን በግለሰቦች ሊሰራ ቢችልም፣ የማህበረሰቡ የፈጠራ ውጤት ነው። ምክንያቱም የማህበራዊ ትዕምርትና ምልክት፣ ግንኙነትና ተግባራት፣ ትርጉምና ፍቺ፣ እውቀትና ጥበብ የሚፈተሽው ከማህበረሰቡ አንጻር ስለሆነ ነው። በዚሁ መሠረት ህብረተሰቡ በቁሶቹ አማካኝነት እንዴት ግንኙነትና ተግባራት እንደሚፈጠር ፈትሷል።

በማህበራዊ መስተጋብር ውስጥ ቁሳዊ ባህል ከትዕምርትና ምልክት ጋር የሚዛመድ በመሆኑ ማንኛውም ዓይነት ትዕምርት፣ ምልክት፣ የማምረቻ እና የመመገቢያ መሳሪያዎች ጥቅል መጠሪያቸው ቁስ (Object)፣ እቃ (Material) ይሰኛል (Charon, 1989: 39; Denesi, 2004: 31-32, ሰለሞን፣ 2007:289)።

ከብያኔ አንፃር በጥናቱ ውስጥ የተካተቱት የክበሩ ንዋያት የቁሳዊ ባህል አይነቶች ቢሆኑም በአጠራር ደረጃ ግን የቱለማ ኦሮሞ የራሱ ስያሜ ያለው መሆኑን መገንዘብ ያስፈልጋል። በዚሁ የፅንሰ ሃሳብ ዝርዝር “የክበረ ንዋይ/ Ulfaa” የተሰኘውን ንዑስ ርዕስ ይመለከታል።

10 “ቁሳዊ ባህል” በውስጡ ከሚያካትታቸው ጉዳዮች አንፃር ከጽንሰ ሐሳብ የሰፋ ይመስላል።

2.1.2. ትዕምርት (Symbol)

ለፎክሎር ጥናት ከፍተኛ ጠቀሜታ ያለው ፅንሰ ሃሳብ ሲሆን ሰው፣ ቁስ፣ ኩነት፣ ድርጊት፣ ምልክት፣ ዓርማ ወዘተ. የመሳሰሉትን ይወክላል። ውክልናውም እንደ ማህበረሰቡ ባህል፣ ታሪክና ማህበራዊ ፍቺ ሊለያይ ይችላል። ነጭ ቀለም ብዙውን ጊዜ በምዕራባውያን ባህል የንፅህና ትዕምርት ነው። ማንዴላ በደቡብ አፍሪካውያን... ዘንድ የፀረ አፓርታይድ ትግል ትዕምርት ነው (Hornbay, 2010:1569; Smeets, 1982:17)።

ትዕምርት የቁሱን ውክልና የሚያሳይ ትዕምርታዊ ትርጓሜ ወይም ሐቲት (discourse) የሚሰጥበት ነው። የማህበረሰቡን ባህልና ወግ፣ ፍልስፍናና የዓለም አተያይ፣ እውቀትና ጥበብ፣ እምነትና ኃይማኖት የመሳሰሉትን መነሻ በማድረግ ትንታኔ የሚሰጥበት ነው። የውክልና ፍቺያቸውም አንድ ወይም ከዚያ በላይ ሃሳብን ወይም ትርጓሜን አምቆ ሊይዝ ይችላል። ቃላት፣ እቃ፣ ቅርጻቅርጽና ቁሳዊ ባህል፣ ድምፅ፣ ስዕል፣ ምልክት የመሳሰሉትም እንደ ትዕምርት ሊቆጠሩ ይችላሉ። በዚህም ሳቢያ ትዕምርት የሁለት ነገሮች ጥምረት ነው። አንደኛው በዓይን የሚታይና “ተጨባጭ ምልክት/ Sensory sign” ነው። ሁለተኛው ደግሞ ከሚታየው ነገር ጋር የተያያዘው ሃሳብ ነው። እነዚህ ሁለት ነገሮች በአንድነት ተጣምረው በባህል ወይም በተለያዩ አውዶች በሚከውኑ ሥርዓተ ክብራዎች፣ ዘፈኖች ወዘተ. ውስጥ ማህበራዊና ባህላዊ ትርጓሜ ይዘው ይገኛሉ (Danesi, 2004:31-32; ሰለሞን፣2007ዓ.ም:289)።

ትዕምርት እንደ ህብረተሰቡ የዕደ ጥበብ ችሎታ ልዩ ልዩ ዓይነት፣ ቅርጽና መጠን አሉት። የማይታዩ የተባሉት አንድ ትዕምርት የሚወክለውን ሃሳብ የሚመለከት ሲሆን፣ የሚታዩ የሚባሉት ደግሞ በእጅ የሚዳሰሰውን ቁስ የተመለከተ ነው። በሁለቱም ዓይነት ዘርፍ የሚገኙት ትዕምርቶች የሃሳብ፣ የአመለካከትና፣ የፍልስፍና መግለጫ ስልቶች ስለመሆናቸው በጽሑፎቹ ተብራርቷል። ጥናቱም በዚህ አግባብ ትዕምርቶችንና ምልክቶችን ገልጿል፤ ተንትኗል።

የትዕምርት ዕድገት የሚያሳየን በአንድ ጊዜ ሁለንተናዊና ነጠላ ጉዳይ ላይ የሚያተኩር መሆኑ ነው። በነጠላ ጉዳይ ላይ ያተኩራል ሲባል ትዕምርት ከታሪክ የአንድ ወቅት ክስተትን ወይም ግለሰብ ተኮር መሆኑን ያመለክታል። ሁለንተናዊ ወይም ዓለም ዓቀፋዊ ደግሞ ከተወሰነ ሥፍራና የታሪክ ዘመን የዘለሉ ናቸው (Cirlot, 1971: 3-4)።

በብዙ ሀገራት ህዝቦችም የሚታወቁና የሚወክሉ ሲሆኑ፤ ለምሳሌ መስቀል የክርስትና ምልክት ነው (የኢ.ቋ.ጥ.ም.ማ.፤ 1993፤114)። ግማሽ ጨረቃና ኮከብ የእስልምና እምነት ትዕምርት ነው (Nozedar; 2008: 70-71)።

ግለሰባዊ በአንድ በሚታወቅ የታሪክ ዘመን ውስጥ በሚገኙ ግለሰቦች የተሰሩ ስራዎችን የሚገልጽ ነው። ለምሳሌ የቆንጆ ሴት ተምሳሌት የሆነችው “ሞናሊዛ” እንደ አውሮፓ አቆጣጠር ከ1452 እስከ 1519 በኖረውና በኢጣሊያን ሬኒሳንስ ውስጥ ታላቅ ሥፍራ በነበረው ሊኦናርዶ ዳቪንቺ የተሳለች ስለመሆኗ በታሪክ ታመዘግቧል (ፋንቱ ሣህሌ፤ 1990 ዓ.ም፡ 323)።

ትዕምርት በተለያየ ዘመን የተለያየ ትርጓሜ እየተሰጠው የመጣ ቢሆንም ሰው ሰራሽ ቁስን፣ ቋንቋን፣ ምልክትን፣ ጽሑፋዊ ንግግርን፣ ቃልን፣ ሃሳብን፣ ምስልን፣ ድምፅ አልባ ድርጊትና እንቅስቃሴን ማለትም የዓይን ጥቅሻ፣ የፊት ገፅታ፣ የሰውነት አኳኋን፣ የጣት ምልክቶችን እንዲሁም የአልጀብራ ቀመርና ቁጥርን፣ ቀለምን ወዘተ. ሊያካትት ይችላል (Alfred, 1958:2)።

ግለሰባዊና ዓለም ዓቀፋዊ ከሚባሉትም ባሻገር የአንድን አካባቢ ማህበረሰብ፣ ተቋም፣ ሀገርና አህጉር የሚወክሉ ግልፅ፣ “ድብቅ ወይም ምስጢራዊ/ Hidden or Secret” ትዕምርቶችም ብዙ ናቸው። ከጥናቱ ወሰን አንፃር ዝርዝር ጉዳዮችን መመልከት ባይቻልም ትዕምርት ከምልክት ጋር የጠበቀ ግንኙነት ያለው ስለመሆኑ ሊሰመርበት ይገባል። ሁለቱም ትኩረታቸው ቁስ (Object)፣ ቅርጻቅርጽ (Artifacts)፣ ቁሳዊ ባህል (Material culture) ነው። የቆሙለትና የሚሰጣቸው ውክልና ኅብረተሰቡ በተስማማበት መንገድ የሚወሰን ነው (Charon, 1989: 39)።

በዚሁ አግባብ ከትዕምርት ጋር የአንድ ሳንቲም ሁለት ገፅታ የሆነው ምልክት እንደሚከተለው ተዳሷል።

2.1.3. ምልክቶች (Signs)

ምልክቶች እንደ ትዕምርት ሁሉ በማኅበረሰቡ ዘንድ ትርጉም ያላቸውና አንድ ወይም ከዚያ በላይ የሆኑ ሃሳቦችን በመወከል ኅብረተሰቡን እርስ በርስ የሚያግባቡ ናቸው። ዓይነታቸውም እንደማኅበረሰቡ ተጨባጭ ሁኔታ የሚወሰን ይሆናል፤

ምልክቶች (signs) በማህበረሰቡ ውስጥ አንድ ወይም ከዚያ በላይ ሃሳቦችን በመወከል በማህበረሰቡ አባላት መካከል የእርስ በእርስ ተግባሮችን የሚፈጥሩ ናቸው። ምልክቶች ለተግባሮች ያላቸውን ጠቀሜታ በሳይንሳዊ መንገድ የሚያጠናው የጥናት መስክ ሴሜዮቲክስ (semiotics) ወይም ሴሚዮሎጂ (semiology) በመባል ይታወቃል (ሰለሞን፣ 2007 ዓ.ም፣ 290)።

በቀረበው ጥቅስ እንደተመለከተው የሁለቱ ቃላት ትርጉም ከልዩነታቸው ይልቅ አንድነታቸው የጎላ ነው። ሴሚዮሎጂ የምልክቶች ሥርዓተ ጥናት፤ ሴሚዮቲክስ ደግሞ የትዕምርቶችን ፍቺ ማግኛ ሂደት ጥናት ሲሆን በንድፈ ሃሳብ ዳሰሳ ውስጥ ሴሜዮቲክስ የተሰኘውን ይመለከታል። ምልክቶች አይነታቸውና ቅርፃቸው ብዙ ነው። ከነዚህም መካከል ሀገረሰባዊ ምልክቶች ለዚህ ጥናት የቀረቡ ናቸው፤

ሀገረሰባዊ ምልክቶች (Folke Signs) በአንድ ማህበረሰብ ባህል ውስጥ ብቻ ተወስነው የሚገኙ ሲሆኑ፤ ምልክቶቹም በማህበረሰቡ አባላት መካከል ብቻ የራሳቸው ትርጓሜ ያላቸውና የእርስበርስ ተግባሮችን የሚፈጥሩ ናቸው። ለምሳሌ፡- በአንዳንድ አካባቢዎች የምግብ መሶብ በራፍ ላይ ማስቀመጥ የሚሸጥ ምግብ መኖሩን ያመለክታል። በተመሳሳይም በቤት በራፍ ወይም አጥር ላይ በእንጨት ጣሳ መስቀል የሚሸጥ ጠላ መኖሩን ያመለክታል (ዝኒ ከማሁ፡ 291)።

ከለቻ በኦሮሞ ህብረተሰብ የገዳ ሥርዓት መሪዎች (አባ ገዳዎች) እና ጀግኖች ግምባራቸው ላይ የሚያደርጉት ምልክት መሆኑንም ጸሐፊው ገልፀዋል። ከለቻ ከተጠቀሰውም የሰፋ ትርጓሜ ስላለው በዚህ ጥናት ተተንትኗል። በሌላ በኩል አንዳንድ የመስኩ ባለሙያዎች ቀለምና ቁጥርን ምልክት ውስጥ ይመለከታሉ (Danesi, 2004: 5)።

ይህ የኔ ጥናት የተጠቀሰውን “ከለቻ” ጨምሮ ከባህላዊ ፍቺ ወይም ሀገረሰባዊ ምልክቶች አንፃር የሚታዩ ጉዳዮችን ተተንትኗል።

2.1.4. ሀገር በቀል ዕውቀት (Indigenous knowledge) :-

የሀገር በቀል እውቀት በአንድ አካባቢ የሚገኝ ኅብረተሰብ ከተፈጥሮ ጋር ባለው ጥብቅ ግንኙነት በዘመናት የኑሮው ውጣውረድ ውስጥ የሚያከማቸውና የሚያዳብረው የእውቀት ዘርፍ ተብሎ ሊገለፅ ይችላል። እንዲህም በመሆኑ ሀገር በቀል ዕውቀት በተወሰነ አካባቢ የሚኖሩ ሰዎች የሚጠቀሙበት እውቀት ነው (UNEP, 2008: 6)።

ይህን የእውቀት ዘርፍ ለመግለፅም በርካታ አቻ ቃላት በጥቅም ላይ መዋላቸውን የጠቆመው ጸሐፊ፣ ከነዚህም መካከል የአካባቢ እውቀት፣ ባህላዊ እውቀት፣ ሀገር በቀል ባህላዊ እውቀት፣ ሀገር በቀል ቴክኒካዊ እውቀት፣ ባህላዊ የአካባቢ እውቀት፣ ባህላዊ የስነምህፃር እውቀት ዋና ዋናዎቹ ናቸው። ተከታዩ ጥቅስም ይህንኑ ሃሳብ ያጎላል፤

ሀገር በቀል እውቀት ማለት በውስን አካባቢዎች ላይ በኢኮኖሚያዊ፣ ፖለቲካዊና ማህበራዊ ገፅታዎች ዙሪያ ላሉ ክፍተቶች መፍትሄ ይሆኑ ዘንድ ባህላዊ በሆኑ መንገድ በአንድ ወይም በተወሰኑ ሰዎች የሚመነጭና የሚተገበር እውቀት ነው። በአንግሊዘኛው በዋናነት “Indigenous knowledge” የሚለው የሚገልፀው ሲሆን “Traditional knowledge” ወይም “Local knowledge” የሚሉትም ሊተኩት ይችላሉ። የማኅበረሰብ እውቀት ማኅበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊና አካባቢዊ የህይወት ገፅታዎች የሚዳሰሱበትና መፍትሄ የሚሰጥበት የተገለፀና ያልተገለጸ እውቀትና ልምድን ያጠቃለለ ነው (ሳ.ቴ.መ.ማ፣ 2007 ዓ.ም፡ 15)።

ይህን መሰሉ ሀገር በቀል እውቀት በብዙ ዘመናት ውስጥ የተከማቸና የዳበረ፣ ካለፈው ትውልድ የተወረሰ ነባር እውቀት ነው። ሀገር በቀል እውቀት በአሁኑ ወቅት በዓለም ዙሪያ እየተቀነቀነ ያለ ታዋቂ ቃል (Popular Word) ሲሆን የማህበረሰቡን ባህላዊ የእውቀት ዓይነቶች የሚመለከት ሰፊ ፅንሰ ሃሳብ ነው። ትውልዱ የራሱን ፈጠራ እያከለና እያሻሻለ የሚያስቀጥለው ሲሆን፣ ለህብረተሰቡ የተሳካና የተረጋጋ ህይወት የሚጠቅም መረጃ፣ ልምድና ክህሎት፣ ሥርዓት፣ እምነትና ስነመለኮት፣ ቃላዊ ጥበብ፣ የዓለም አፈጣጠር፣ የቀን አቆጣጠር፣ ፍልስፍና፣ ማህበራዊ ተግባራት፣ ማምረትና ምርት መስብሰብ፣ ሽምግልናና የግጭት አፈታት፣ ባህላዊ ህክምና፣ የአካባቢ ጥበቃና የስነምህዳር፣ የዕደ ጥበብ ውጤቶች እንዲሁም እነዚህ ውጤቶች የሚሰሩበትን ባህላዊ እውቀት (ቴክኒክ ወይም ባህላዊ ቴክኖሎጂ) ያካትታል። ይህም ሀገር በቀል እውቀት በቃል፣ በሥርዓተ ክብርና በተግባራዊ ልምምድ ከትውልድ ወደ ትውልድ የሚተላለፍ ነው (The World Bank, 1998:4; Bruchac, 2014:2)።

የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ጥናት የህዝቡን ሀገር በቀል እውቀት ከግምት ውስጥ ያስገባ ነው። ጥናቱም በዚሁ አግባብ በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ ለዕርቅ መቋጫነት ስልቶችንና ለዚሁ ዓላማ የሚውሉትን የከበሩ ንዋያት ገልጿል።

2.1.5. የከበረ ንዋይ (Ulfaa) :-

ከከበሩ ንዋያቱ ስያሜ ጋር በተያያዘ በአፋን ኦሮሞ “ኡልፋ/ Ulfaa” የሚለው ቃል የተለየ ክብርን፣ ከፍ ያለ ዋጋ (ደረጃ) እና ልዩ ግምት የሚሰጠውን አንዳች ሁኔታ የሚያሳይ ነው። ክብር (Ulfina) ወይም የከበረ (ክብር) ከሚለው ቃል የተገኘ ነው።¹¹

11 የቱለማ ኦሮሞ ለገዳ ሥርዓት እና ለዋቂና እምነት ሥርዓተ ክብሩ ለሚጠቀምባቸው ለነዚህ የከበሩ ንዋያት ህግ ደንግጓል። ከመረጃ አቀባዮች የተገኘውን ተጨማሪ ማብራሪያ በምዕራፍ ስድስት መግቢያ ይመለከታል።

ለገዳ ሥርዓት እና ለዋቂና እምነት መከወኛዎች የተሰጠ አጠቃላይ ስያሜ ሲሆን በተናጥል የክበረ ንዋይ/ Ulfaa፣ በወል የክበሩ ንዋያት/ Ulfaalee (ኡልፋሌ) ይሰኛሉ። እነዚህ የክበሩ ንዋያት ለገዳ ሥርዓትም ሆነ ለዋቂና እምነት ክዋኔ ከማገልገላቸውም በተጨማሪ የሥርዓቱ/የእምነቱ መታወቂያና መለያ ናቸው። “Dhaabbileen Siyaasaa, kan diinagdee, kan ispoortii fi k.k.f mallattoo asxaa isaan ibsu kan mataa isaanii akka qaban ni beekama. Ulfaan Oromoo mallattoo Ayyaantummaa kan saba Oromoo Waaqeffataa akka ta’e beekamaadha. Isaanis: Bokkuu, Kallacha, Caaccuu fi k.k.f yoo ta’an, duudhaa (abbaa baay’erraa) darbanii yeroo dheeraaf kan jiraataniidha” (Maammoo,2010: 142). (የፖለቲካ፣ የኢኮኖሚ፣ የስፖርት እና እነዚህን የመሳሰሉ ድርጅቶች (ተቋማት፣ ሥርዓቶች) የራሳቸው መለያ ምልክት እንዳላቸው ይታወቃል። የኦሮሞ የክበረ ንዋይም በዋቃ አማኝ የሆነው የኦሮሞ ብሔር መለያ እንደሆኑ የታወቀ ነው። እነሱም፡- ቦኩ፣ ከለቻ፣ ጫጩ እና እነዚህን የመሳሰሉ ሲሆኑ በትውፊት ከትውልድ ወደ ትውልድ ተላልፈው ለብዙ ዘመናት የኖሩ ናቸው)።

የተዘረዘሩት የክበሩ ንዋያት የገዳ ሥርዓት፣ የዋቂና እምነት ሥርዓት እና የተለያዩ ክብረ በዓላትን ለመከወን የሚያገለግሉ ናቸው። በጥናቱ ትንታኔ ውስጥ እንደታየውም በፆታ፣ በዕድሜ እርከን፣ በገዳ ሥርዓት ውስጥ በሚሰጥ ባህላዊ ማዕረግና ሥልጣን (ኃላፊነት) እንዲሁም ለዋቂና እምነት መሪዎች በሚሰጠው ስያሜ መሠረት ተተንትነዋል። የቀረበው ሃሳብ ጭብጥ ጥናቱ ትኩረት ከሚያድረግባቸው ትዕምርታዊ ጉዳዮች ጋር በቀጥታ የተያያዘ ነው። ስለሆነም ይህ ሃሳብ የህዝቡን ማህበራዊ ደንቦችና ተፈጥሯዊ ህግጋት ተከትሎ የክበሩ ንዋያቱን ለማጥናት የሚያግዝ ወይም ለማህበራዊ ፍቺ ተጨማሪ ግብዓት የሚሆን ሲሆን ከማህበራዊና ተፈጥሯዊ ደንብ (Safuu) አንፃር የትዕምርቶቹ አያያዝና አጠቃቀም ሥርዓቱን የተከተለ ስለመሆን አለመሆናቸውም በተለያዩ ምዕራፎች በትንታኔ ታይተዋል።

2.2. ንድፈ ሃሳባዊ ዕይታ

ለጥናቱ መመልከቻነት የዋሉ የተምሳሌታዊነት፣ የስነትዕምርት፣ የትዕምርት ፍክራ፣ የጠቀሜታዊነት፣ የአውዳዊና ሥርዓተ ክብራዊ... ንድፈ ሃሳቦች በተከታታይ ቀርበዋል።

2.2.1.ተምሳሌታዊነት ንድፈ ሃሳብ (Symbolism theory) :-

ትዕምርቶችንና ምልክቶችን በምስል፣ በቁስ፣ በእንቅስቃሴ፣ በቀለም፣ በአይነት፣ በቅርፅ፣ በባህል፣ በእምነት፣ በክብረ በዓል፣ በትዕምርታዊ ይዘት (Symblic content)፣ በረቂቅነት (እውነት፣ፍቅር፣ህልም፣ ምናብ) ይወክላል፤ ይህንንም ውክልና በሳይንሳዊ ዘዴ የሚያጠና ነው። ከቀረበው ዝርዝር አንፃር አይነታቸውም ልክ እንደ ትዕምርት ተጨባጭና ረቂቅ (Physical and Abstract) ተብለው በሁለት ይከፈላሉ (Hornby, 2010:1569; Whitehead, 1927:1; Fontana, 1994: 39; በጂጋ፣ 2007ዓ.ም፡ 45-46)።

ኃይማኖታዊና ዓለማዊ ወይም መንፈሳዊና ቁሳዊ ይዘትን ተላብሰው በሰው ልጅ የዕለት ተዕለት እንቅስቃሴና ተግባራት ውስጥ የሚገኙት እነዚህ የተምሳሌታዊነት ክስተቶች ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ ክስተቶችን መሠረት ያደረጉ ናቸው፤

የተምሳሌታዊነት ታሪክ የሚያሳየው እያንዳንዱ ነገር ትዕምርታዊ ጠቀሜታ ያለው መሆኑን ነው፤ ከተፈጥሯዊ ነገሮች (ድንጋይ፣ ተክሎች፣ እንስሳት፣ ሰው፣ ተራሮችና ሽላቆዎች፣ ፀሐይና ጨረቃ፣ ንፋስ፣ ውኃና አሳት) ወይም ከሰው ሰራሽ ነገሮች መካከል (ቤት፣ ጀልባና መኪናዎች) አልያም ከማይዳሰሱ ውስብስብ ጉዳዮች (እንደ ቁጥር፣ ሦስት ማዕዘን፣ አራት ማዕዘንና ክብ) ቅርፅ በምሳሌነት ሊቀርቡ ይችላሉ። በርግጥ መላው ፍጥረት ዓለም ትዕምርታዊ ትርጉም ሊኖረው የሚችልበት አቅም አለው (Jung, 1964, 235)።

በዚህም ምክንያት ተምሳሌታዊነት በውስጡ የያዘው ንድፈ ሃሳባዊ እይታ በእጅጉ ሰፊ በመሆኑ የማይዳስሰው፣ የማይመለከተው ነገር የለም። ተምሳሌታዊነት የሚያካትታቸውን ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ... ትዕምርቶች የያዙትን ጥልቅ ፍቺ ከሚጠናው ባህል አንፃር ለመመልከትና ለመረዳት ያስችላል። ይህም ሁኔታ ማህበራዊ አስተውሎትን ጨምሮ በጥናትና ምርምር ሂደት ውስጥ የሚተገበር ይሆናል። በቀረበው ገለፃ መሠረት በትዕምርት፣ ምልክት እና ተምሳሌታዊነት (Symbolism) መካከል ጥብቅ ቁርኝት ያለ መሆኑን መገንዘብ ያስፈልጋል። ከእነዚህ ዕንሰ ሃሳባዊ እና ንድፈ ሃሳባዊ ሐተታዎች ጋር ትስስር ያለው ስነትዕምርት እንደሚከተለው ታይቷል።

2.2.2. ስነትዕምርት (Semiotics)

ስነትዕምርት፡- ምልክቶችንና ትዕምርቶችን የሚያጠና ሳይንስ ነው (Posner, 2004: 12; Martin and Rinsham, 2000:1)። በሌላ በኩል Shioirt, T.L. (2007: 27) ቃሉ ለመጀመርያ ጊዜ ሊተዋወቅ የምልክት “አስተምህሮ/ Doctrine” እንደነበረም ገልፀዋል።

ኋላም ላይ ከፅንሰ ሃሳብ እየላቀ በመሄድ “Semiotics was developed with an eye to theories of knowledge and of mind” (Smeets, 1982: 18):: “ወደ የእውቀትና የእምሮ ንድፈ ሃሳብ ዕይታ ማደጉ” ተመልክቷል - በዚህም ሳቢያ “Semiotics: the science and theory of signs in general” “ሴሚዮቲክስ በጥቅሉ የምልክቶች ንድፈ ሃሳብና ሳይንስ ሊባል ይችላል::

ስነትዕምርት ምልክቶችን፣ ትዕምርቶችን፣ ቀለማትንና ቁጥሮችን የሚያጠና፣ ትርጉም የሚሰጥና የሚፈክር የጥናት ዘርፍ ነው። እነዚህም ፅንሰ ሃሳቦች እንደገና በውስጣቸው ልዩ ልዩ ብያኔዎችንና ፅንሰ ሃሳቦችን የሚያካትቱ በመሆናቸው በንድፈ ሃሳብ ደረጃ ማደጉ አሳማኝ ይመስላል።¹² በሌላ በኩል ስነትዕምርት “ሴሚዮቲክስ” ከሚለው ቃል ከግሪኩ ሴሚዮን የመጣ ሲሆን፣ የሚያሳየውም “ምልክት”ን ነው። በሰባተኛው ክፍለ ዘመን ፈላስፋው ጆን ሎክ ሴሚዮቲካ የሚለውን ቃል ሲጠቀም ብያኔውም የምልክት አስተምህሮ ወይም ጥናት ማለት ነው። ዋና ትኩረቱም የምልክቶችን ተፈጥሮ፣ እምሮ ነገሮችን ለመረዳት የሚጠቀምበትን ዘዴ ወይም እውቀት ለሌሎች የሚተላልፍበትን መንገድ የተመለከተ ነው” (Martin and Rinsham, 2000:1):: ይህም ሃሳብ የሚጠቁመው በስነትዕምርት አማካኝነት ለአንዳች ቁስ ወይም ምልክት ትርጉም መስጠት አልያም መልዕክት ማስተላለፍና ተግባራትን መፍጠር ከሰው ልጅ ህይወት ጋር የጠበቀ ግንኙነት ያለው መሆኑን ነው። በመስኩ የተደረጉ ጥናቶች እንደሚጠቁሙት ስነትዕምርት በጊዜ ሂደት የተለያዩ ዘርፎችንና ቅርንጫፎችን ለማካተት ችሏል። የስነትዕምርት ሁለንተናዊ መዋቅር አንድ ቁስ፣ ቅርጽ፣ ምልክት... የሚወክለውን ጉዳይና በኅብረተሰቡ ዘንድ የሚሰጠውን ፍቺ የሚያጠና ንድፈ ሃሳብ ሲሆን ከሴሚዎሎጂ ጋር አንድነትም ልዩነትም አለው። ሁለቱም ጉዳያቸው ምልክት/ ትዕምርት ቢሆንም “ሴሚዎሎጂ/ Semiology የትዕምርቶችን ፍቺና ንድፈ ሃሳብ ከሚያጠናው ከስነትዕምርት (Semiotics) ዘርፍ በተቃራኒ የምልክቶችን ሥርዓቶች እንደ ደንቦችና የቋንቋ ምልክቶችን ያጠቃልላል (ዝኒ ከማሁ:116)::

በንዑስ ርዕሱ በተገለፀው መሠረት በፅንሰ ሃሳቦችና ንድፈ ሃሳቦች መካከል የሃሳብ ጥምረት የሚስተዋል ሲሆን ሴሚዎሎጂና ሴሚዮቲክስ ደግሞ በአብላጫው ተመሳሳይ ትርጓሜ ይይዛሉ። ስነትዕምርት አንድ ቁስ ምን ማለት ነው? የቁሱ ትዕምርታዊነት የሚወክለው ፍቺ ወይም ሃሳብ ምንድነው? የሚለውን የሚያጠና ነው (Danesi, 2004:3)::

12 እንደ ንድፈ ሃሳብ መታየቱን ለመጠቀም እንጂ ቀደም ሲል እንደተገለፀው መስፈርቱና ውሳኔው ከዚህ ንዑስ ርዕስም ሆነ ጥናት የዘለለ ነው።

ከሃያኛው ክፍለ ዘመን አጋማሽ አንስቶ የስነ-ትዕምርት ጥናት አድጎ ከፍተኛ ደረጃ በመድረሱም የምልክት ቋንቋን፣ የጥበብ ስራዎችን፣ የማነቃቂያ ጽሑፋዊ ንግግሮችን፣ ምስላዊ ተግባራት፣ ሚዲያ፣ ሚቶችን፣ ትረካዎችን፣ ቋንቋ፣ ቅርጻቅርጽ፣ የሰውነት እንቅስቃሴ ምልክትን፣ የዓይን ጥቅሻን፣ አለባበስን፣ ማስታወቂያን፣ ምግብንና ትውፊትን የሚያካትት ስለመሆኑም በተጠቀሰው ጸሐፊ የቀረበው ገለፃ አመልክቷል። ስነ-ትዕምርት ከአንዲት ቃል ወይም ድርጊት ጀምሮ በህብረተሰቡ የዕለት ተዕለት እንቅስቃሴ የሚፈፀሙትን ክንውኖች በሙሉ ይመለከታል። ከፎክሎር ጋርም የቀረበ ዝምድና አለው፤ “ሴማዮቲክስ እና የፎክሎር ጥናት የሰው ልጅን የእርስ በእርስ ተግባራት ከምልክት አንጻር በማጥናት የሚገናኙ በይነ ዲሲፕሊናዊ (interdisciplinary) የጥናት መስኮች ናቸው” (ሰለሞን፣ 2007 ዓ.ም፣ 290)።

ስነ-ትዕምርት ቋንቋን ጨምሮ ሌሎች በርካታ ጉዳዮችን የሚያጠና ቢሆንም አብዛኛዎቹ የዚህ ጥናት ትኩረት ባለመሆናቸው ወደ ተከታዩ ንዑስ ርዕስ ማለፍ ተገቢ ነው።

2.2.3. የትዕምርት ፍክራ (Symbolic Interpretation):-

በትዕምርት መረጃ አሰባሰብና ትንታኔ ወቅት ህብረተሰቡ ለትዕምርቱ የሚሰጠውን ማህበራዊ ፍቺ (meaning) ከትዕምርቱ ጋር የተያያዙ እሴቶችን ወዘተ. ከግምት ውስጥ የሚያስገባ ሲሆን ከመስክ የተገኘውን መረጃ ከመግለፅ ባሻገር ጥልቅ ትንታኔ የሚሰጥበት ንድፈ ሃሳብ ነው። ይኸውም የትዕምርቱን ምንነት፣ ዓይነትና ቅርፅ፣ ትዕምርታዊ ጠቀሜታና ሚና፣ ውክልናና ትርጓሜ፣ ትዕምርቱ ከህብረተሰቡ ህይወት ጋር ያለውን ቁርኝት፣ ያለፈውንና አሁንኖረውን ነባራዊ ሁኔታ ያሳያል (Geertz, 1993; Turner, 1967; Sims, and Stephens, 2011)።

በተለይም Victor Turner (1967)፣ ሦስት ዓይነት “የትዕምርት ፍቺ/ meaning” ወይም የአተረጓጎም ዘዴዎች እንዳሉ ይገልጻል። እነሱም፡- 1. “ሀገር በቀል የፍክራ ደረጃ/ the level of indigenous interpretation” 2. “ተግባራዊ ፍቺ/ the operational meaning” 3. “መስተጋብራዊ ፍቺ/ the positional meaning” ናቸው። የኔ ጥናት በሀገር በቀል እውቀት ላይ የተመሠረተ በመሆኑ ከሦስቱ የፍክራ ዓይነቶች በቀዳሚነት ከተጠቀሰው የሀገር በቀል ፍክራ ጋር የተያያዘ ሲሆን ይህ ንድፈ ሃሳብ የትዕምርቱን ዓይነት፣ ቅርፅ፣ መጠን፣ ትዕምርታዊ ፍቺና ጠቀሜታ የሀገር ሽማግሌዎችን ወይም ነዋሪዎችን በማነጋገር የምናገኘው የትንታኔ ዓይነት ነው (PP.50-51)።

2.2.4. የጠቀሜታዊነት ንድፈ ሃሳብ¹³ (functionalism theory) :-

የጠቀሜታዊነት ንድፈ ሃሳብ¹⁴ ቃላትና ቁሳዊ ፎክሎር (ባህል) ለህብረተሰቡ ለምንና እንዴት አስፈላጊ እንደሆነ የምንመረምርበት ነው (Sims and Stephens, 2005:174)። ይህ ንድፈ ሃሳብ በአስራ ዘጠነኛው ክፍለ ዘመን አጋማሽ ጀምሮ ተቀባይነትን ያገኘ ሲሆን፤ ፎክሎር የማህበረሰቡን ፍላጎት ከማሟላት አንፃር ምን አይነት ትርጓሜና ጠቀሜታ አለው? የሚለው ጥያቄ ላይ የሚያተኩር ነው። የንድፈ ሃሳቡ አቀንቃኝ የሀገረ እንግሊዝ ስነሰብ ተመራማሪዎች ሲሆኑ፤ ከነዚህም መካከል በሮኒስላው ማሊኖውስኪ በሰው ልጅ መሠረታዊ ፍላጎቶች ላይ የሚያተኩር ሲሆን፤ ራድክሊፍብራውን ደግሞ ማህበራዊ መዋቅሮች ያላቸውን ጠቀሜታ¹⁵ የሚመለከት ነው። በሌላ በኩል የኤሚል ዱርካሂምና የማርሴል ማኩስ ዕይታ የሰው ልጅ አዕምሮ መዋቅር ለማህበራዊ ትስስርና ለማህበራዊ ተቋማት የሚሰጠውን ጠቀሜታ የሚመለከት ነው (ሰለሞን፣ 2007ዓም፡ 75)።

ከዚህ በተጓዳኝ የጠቀሜታዊነት ንድፈ ሃሳብ የተለያዩ ዘርፎችን እያበጀ፤ ለውጥን አይቀበልም ተብሎ ተቃውሞም እየገጠመው በሄድም በዋናነት ግን ህብረተሰቡ በትዕምርቶቹ አማካኝነት እንዴት “ተግባቦት/ Communication” እንደሚፈጠር፤ ትዕምርቶቹን መቼና የት፤ ለምንና እንዴት እንደሚጠቀምባቸው መመርመር ነው። ትዕምርታዊ ምልክቶች ጠቀሜታቸው ማህበራዊ ተግባራት የመፍጠር፤ አመለካከትን የማሳያት፤ ዕውቀት እንዲበለጽግና እንዲጠበቅ የማድረግ አቅም አላቸው (Pearce, 2003:70)።

ጥናቱ የምልክቶችንና ትዕምርቶችን ሁለንተናዊ ጠቀሜታ ይፈትሻል። ጠቀሜታዊነት ሲባል ግን ጠቀሜታን ብቻ የተመለከተ አይደለም። ከትዕምርትና ምልክት አንፃር የምልክቱ ቅርፅና ይዘት፤ በሰዎች ዘንድ የሚፈጥረው ስሜትና ድባብ፤ ፍላጎትና እርካታ የመሳሰሉትን የሚመለከት ሲሆን ከአውድና ከሥርዓተ ከበራ ጋር ተያይዞ በመስክ ሥራ ወቅት ትኩረት የተሰጠው የምርምሩ አካልም ነው። በዚህ ጥናት ውስጥ ንድፈ ሃሳቡ ያለው ሚና የከበሩ ንዋያቱን ተግባራዊ አገልግሎት ብቻ የተመለከተ ይሆናል።

13. የፎክሎር መያዣ ቃላት ከእንግሊዘኛ ወደ አማርኛ ሲተረጎሙ የመገኛ ቋንቋውን ሃሳብና ስሜት በትክክል ይወክላሉ ለማለት ባይቻልም በተቀራረቢነት የሚያገለግሉ ናቸው። ለምሳሌ የአማርኛው “የጠቀሜታዊነት ንድፈ ሃሳብ/ functionalism theory የሚጠቀስ ሲሆን ሰለሞን (2007:75) ፎክሎር ምንነቱና የጥናቱ የትኩረት አቅጣጫ በተሰኘ መጽሐፋቸው ይህንኑ ቃል ተጠቅመዋል። ተግባራዊነት፣ ፋይዳዊነት የተሰኙት ቃላት በአቻነት ይታያሉ። በተለያዩ ጥናቶች ውስጥ የሚታየው የተዘበራረቀ የመያዣ ቃላት አጠቃቀም ግን ከወጥነት አንፃር መፍትሔ ያሻዋል።

14. ይህ ጥናት ጠቀሜታዊነትን የመረጠው የከበሩ ንዋያቱን ጠቀሜታና ተግባር ከማሳየት አንፃር ተገቢ ስለሆነ ነው።

15. ባስቲየም ፎክሎር ባህልን የመግለፅ፣ የማረጋገጥ፣ የማስተማር፣ ባህሪን የማረቅ አራት ተግባራዊ ጠቀሜታ እንዳለው ገልጿል (1954፣345-348)።

2.2.5. አውዳዊ ንድፈ ሃሳብ (Contextual theory):-

ስለ አውድና አውዳዊ ንድፈ ሃሳብ የተለያዩ የንድፈ ሃሳብ ቀማሪዎችና ሊቃውንት (Scholars) ጽፈዋል። በጋራ የሚስማሙበት አውድ አንድ የፎክሎር ቅንጣት (Text) ከከዋኙ ጋር ተዋህዶ ከነሙሉ ገፅታው በገቢር የሚቀርብበት ነው (Bauman, 1983: 363-367; Bascom, 1954: 334; Ben-Amos 1993: 215- 217; Sims and Stephens, 2005: 137)።

በተመሳሳይ አውድ ከዋኙን፣ የሚከወነውን የፎክሎር ጉዳይ እንዲሁም የሚከወንበትንም መቸት የሚያገናኝ ስለመሆኑ ተገልጿል። Ben -Amos (2006: 209) ‘Goodwin እና Duranti’ን ጠቅሰው እንደጻፉት፣ በፎክሎር ጥናት ውስጥም ሆነ በሌሎች ተያያዥ የኅብረተሰብ የትምህርት መስኮች ንድፈ ሃሳቦችንና ስነዘዴዎችን ይመለከታል። በጂጋ (2007 ዓ.ም፡ 41) ይህንኑ ተመሳሳይ ጠቀሜታ የጠቀሱ ሲሆን፣ ሰለሞን (2007 ዓ.ም፡ 69) በበኩላቸው “አውዳዊ ፈለግ/ Contextual Approach” ብለውታል። ለኔ ጥናት ቀረቤታ ያለው Bauman “ማህበራዊ አውድ/ Social Context”፣ “ባህላዊ አውድ/ Cultural Context” በማለት በሁለት ቦታ በመክፈል እንደገና መልሰው በስድስት ንዑሳን ዘርፎች የዘረዘሯቸው ናቸው። ስድስቱ የአውድ አይነቶችም ቀጥሎ ተጠቅሰዋል፤

የፎክሎር የመስክ ጥናት ውስብስብ ሥራን የሚጠይቅ ነው። ይንንም በውጤታማነት ለመስራት አውዳዊ ጉዳዩ በቀጥታ ሊዳሰስ ይገባል። የመስክ ጥናቱ ከመጀመሪያው ጀምሮ ትኩረት የሚሰጠው እንጂ እንደ ሁለተኛ ጉዳይ መታየት የለበትም። ይህም ጥናት ኋላ ላይ ከሚገኙ የፎክሎር ግብዓቶች ጋር ተጣምሮ የሚተነተን ነው። አጥኚው ፍክሎርን በአውዳዊ የርስበርስ ትስስር ለመረዳት ያመጣውን መረጃ በስድስት ሰፋፊ መንገዶች ከፋፍሎ ማስቀመጥ አለበት። ሀ. የትርጉም አውድ (ምን ማለት ነው? / መረጃው የሚያመለክተው ምንድነው?)፣ ለ. ተቋማዊ አውድ (ጉዳዩ በባህሉ ውስጥ ያለው ቦታ የት ነው?)፣ ሐ. የተግባቦት ሥርዓት ዓውድ (ከሌሎቹ የፎክሎር አይነቶች ጋር ያለው ግንኙነት ምንድነው?)፣ መ. ማህበራዊ መሠረት (መረጃው ከየትኛው የህብረተሰብ ክፍል ይመደባል?)፣ ሠ. ግለሰባዊ አውድ (ከግለሰብ ህይወት ጋር እንዴት ይዛመዳል?)፣ ረ. የሁኔታዎች አውድ (በማህበራዊ ሁኔታዎች ውስጥ ምን ጠቀሜታ አለው?) (Bauman 1983: 367)።

ይህ ጥናት በማህበራዊና ባህላዊ አውድ የከዋኞቹን ማንነትና ማህበራዊ ደረጃ እንዲሁም በአውዱ ላይ የሚቀርቡ ስነስርዓቶችንና ገፅታዎችን በጥልቀት የሚመለከት ሳይሆን አውዱን መሠረት ያደረጉ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ ትዕምርቶችን ከነውክልናቸው የሚመረምር፣ የሚገልፅና የሚተነትን ነው።

የአውድ ጉዳይ ሲነሳ ደግሞ ከአውድ ጋር ቁርኝት ያላቸውን ክዋኔ እና ሥርዓተ ክብርን ያስከትላል።

2.2.6. የሥርዓተ ክብራ ንድፈ ሃሳብ (Rituals theory):-

ሥርዓተ ክብራ አንድን ማህበራዊ አጋጣሚን ምክንያት በማድረግ የሚከወን ቅደም ተከተል ያለው፤ በቁስና በትዕምርት ታግዞ ትርጉም ባለውና መልዕክት ማስተላለፍ በሚያስችል አኳኒን የሚፈፀም ድርጊት ነው (Bruce and Yearley, 2006: 263)።

ቀጣዩ ሃሳብም ተደጋጋፊ ነው፤ “Rituals are performative: they are acts done; and performances are ritualized: they are codified, repeatable actions” (Schenchner, 2015: 22). (ሥርዓተ ክብራዎች ክዋኔያዊ ናቸው፤ በድርጊት የሚፈፀሙ ናቸው፤ ክዋኔዎች በሥርዓተ ክብራ የሚቀርቡ ናቸው። የራሳቸው መለያ/ ኮድ፤ ተደጋጋሚነትም አላቸው)። ሥርዓተ ክብራዎች ታስቦባቸውና በቅድመ ዝግጅት የሚከበሩ ናቸው። ከክብራው ጋር ተቀናጅተው የሚቀርቡ የፎክሎር ዘርፎችም (ክዋኔ፣ ቃላዊ ግጥም፣ ቁሶች፣ ምልክቶችና ትዕምርቶች) እንደ ሀገሩና እንደ ባህሉ ዓይነት ብዙ ናቸው። ይህንን በተመለከተ Sims እና Stephens ተከታዩን ሀሳብ ሰንዘረዋል፤

ሥርዓተ ክብራ እንደ አንድ ልዩ የፎክሎር ምድብ ተደርጎ የፎክሎር ጥናት ሲካሄድበት ቆይቷል። ሥርዓተ ክብራዎች በልምድ የሚካሄዱ ተግባራት ናቸው። ከባህል ጋር ሲነፃፅሩ ግን ሥርዓተ ክብራዎች ይበለጡን ምክንያታቸው የጠነከረ ዓላማ ያላቸው/ ዓላማ ተኮር ናቸው። አብዛኛውን ጊዜ የተስተካከለ ስርዓትና መልክ ያላቸው በአንድ ቡድን ውስጥ የአባላቱን ሚና የሚያመለክቱ ናቸው። ብዙዎቹ ሥርዓተ ክብራዎች የተለያዩ የፎክሎር ዓይነቶችን የሚያካትቱ ናቸው። ለምሳሌ ቃላዊ ጥበባት ማለትም እንደ ሃይማኖታዊ መዝሙራት እንደ ግጥም፣ እንደዜማ፣ እንደዳንኪራ ያሉትን ቃላዊ ፎክሎሮች ያካትታል። ከዚህም በተጓዳኝ እንደመጻሕፍት፣ ሽልማቶች፣ አልባሳት፣ ምግቦች ወዘተ. በሥርዓተ ክብራ ዐውድ ውስጥ የሚካተቱ ቁሶች ወይም እሴቶች ናቸው (2011: 98)።

ክብራዎች ተደጋጋሚ ከመሆናቸውም ባሻገር የትዕምርት ማቅረቢያ ናቸው። ትዕምርታዊነት የሚንፀባረቅባቸውን ድርጊቶች አጉልተው የሚያሳዩ ናቸው። በዚህም ጥልቅ እሴታቸው ሳቢያ የአንድን ማህበረሰብ ወግና ትውፊት፣ አስተሳሰብና እምነት በጉልህ ለማሳየት ያላቸው ሚና ከፍተኛ ስለመሆኑም በተጠቀሰው ጽሑፍ ተብራርቷል።

የትዕምርቶችና ምልክቶች ጠቀሜታ የሚለካው ማንነትን ከማሳየት ባለፈም በማህበረሰቡ መካከል ተግባራትን በመፍጠርና በማጠናከርም ጭምር ነው። “የሥርዓተ ክብራ ምልክቶች በሰው ልጅ የእርስ በእርስ የተግባቦት ሂደት ውስጥ ከፍተኛ የሆነ ጠቀሜታ አላቸው፤ ምልክቶቹ የሚተረጎሙበት ማህበረሰባዊ ሁኔታም እንዲሁ የራሱ የሆነ አስተዋጽኦ አለው - “Ritual-signs are of the greatest importance to the process of human communication, for they purport to denote the nature of the social situation within which signs are to be interpreted” (Hammel, 1980: 253).

ከልደት፣ ከጋብቻ፣ ከሞት ወይም ከተለያዩ ባህላዊ ስነስርዓቶች ጋር በተቆራኝ የሚካሄዱ ከበራዎች እንደከበራው ዓነትና ባህሪ በቤተሰብ፣ በማህበረሰብ ብሎም በሀገር ደረጃ የሚከበሩ ናቸው። የመስኩ ምሁራን እንደሚገልፁት ማህበራዊ፣ ኃይማኖታዊ፣ ዓለማዊና ከሉዓላዊነት ጋር የተሳሰሩ ሥርዓተ ከበራዎች ልዩ ልዩ ቅርፅና ዓይነትን የተላበሱ ናቸው። በርካታ የሆኑ የሥርዓተ ከበራ ዓይነቶችም ያሉ ሲሆን፣ እንደ ማህበረሰቡ ባህል የአቀራረብ ስልታቸውም ያንኑ ያህል ይለያያል። ይህ ጥናት ከቀነበበው ዓላማና ወሰን በመነሳት የከበሩ ንዋያቱ በሥርዓተ ከበራና በህዝቡ ህይወት ውስጥ ያላቸውን ሚና ተንትኗል። ከተገለፁት የሽግግር ዓይነቶች መካከል የዕድሜ ሽግግር (Coming-of-Age Rituals) እና የተነሳሽነት¹⁶ ሥርዓተ ከበራዎች (Initiation Rituals) ከገዳ ሥርዓት የዕድሜ ሽግግር ጋር ተቀራራቢነት ያላቸው ሲሆን “Coming-of-age rituals are a particular type of rite of passage that acknowledges the transition from childhood to adulthood. These rituals occur around the time of puberty and frequently involve extended community participation” (Sims and Stephens 2005: 114-124). (የዕድሜ ሽግግር ከበራዎች የህይወት ሽግግር መገለጫዎች በመሆናቸው ከልጅነት እስከ ጉልምስና ያለውን ሽግግር ያመለክታሉ። እነዚህ ሥርዓተ ከበራዎች ለአካለ መጠን ከመድረስ (ከጉርምስና) ዕድሜ ጋር ተያይዘው የሚመጡ የማህበረሰቡን ተከታታይ ክንውኖች አጉልተው ያሳያሉ)።

በከፊል ተመሳሳይነት ያላቸው የተነሳሽነትም ሆነ የዕድሜ ሽግግር ሥርዓተ ከበራ ለማከናወን የአንደኛው የዕድሜ እርከን ተጠናቆ ተከታይ መምጣት እንዳለበት ተመልክቷል። ለምሳሌ በገዳ ሥርዓት የዕድሜ ዕርከን ውስጥ ወይም የአንድ የገዳ ዘመን አልቆ ሌላው ሲተካ የሚደረግ የዕድሜ አልያም የሥልጣን ሽግግር ከበራ ያለ ሲሆን፣ በተገለፀው አግባብ ጥናቱ በየከበራዎቹ ውስጥ የቀረቡ ትዕምርቶችን መርምሯል። ገልጿል።

2.2.7. የለውጥና ቀጣይነት ንድፈ ሃሳብ (Change and Continuity theory):-

በባህል ወይም በፎክሎር ውስጥ የሚከሰቱ የለውጥና የቀጣይነት ምክንያቶችን የሚያጠና ሲሆን፣ ለአብነት ያህል የባህል ለውጥ ውስጣዊና ውጫዊው በሆኑ ሁለት መሠረታዊ ሂደቶች ይከሰታል፣ “Cultures change according to two basic processes: internal changes (innovations) and external changes (cultural diffusion)” (Ferraro and Andrea, 2010:36)።

¹⁶ ሰለሞን (2007ዓ.ም:166) የመነሳሻ ሥርዓት ከበራዎች (Initiation Rituals) በሚል ሲያሜ የገለፁት ሲሆን፣ “አንድ ግለሰብ በማህበረሰቡ ውስጥ ባለ ማህበራዊ ቡድን አባል ለመሆን በዕድሜ ወይም በሌሎች መስፈርቶች ተመዝኖ የቡድኑ አባል ሲሆን የሚከወኑ ሥርዓቶች ናቸው” ብለዋል።

እንደ ጽሑፉ ገለፃ፣ ከአዳዲስ ፈጠራዎች (innovations) ጋር ተያይዞ የሚመጣው ውስጣዊ ለውጥ ቀደም ሲል በነበረው ባህል ላይ የተወሰኑ ልዩነቶችን በማክል የሚከናወን ነው። መሠረታዊ ለውጥ የሚያስከትል አይደለም። በውጫዊ ምክንያት የሚከሰተው የባህል ሥርጭት (cultural diffusion) ግን ከሌላ ባህል በውስጥ የሚመጣ - መጠጫ ባህል¹⁷ በመሆኑ ከፍተኛ የባህል ለውጥ ሊያስከትል ይችላል። የለውጥ ተጋላጭነቱ እንደየሁኔታው ቢለያይም በማንኛውም ባህል ውስጥ ለውጥ አይቀሬና የማያቋርጥ ሂደት መሆኑን ይኸው ጽሑፍ ጠቁሟል። ለለውጥ መንስኤ ከሆኑት መካከልም የአዳዲስ ቴክኖሎጂዎች መፈጠርና መስፋፋት፣ ሉላዊነት፣ የዓለም ኢኮኖሚ ትስስር ማደግ እንዲሁም ከነዚህ ጋር የተያያዙ የአካባቢና የአኗኗር ዘይቤ ለውጥ፣ ከቴክኖሎጂ ጋር የተጣመሩ ርዕዮተ ዓለሞች፣ ቁሶች፣ አዳዲስ አስተሳሰቦች መስፋፋታቸው እንደሆነም አመልክቷል። ከዚህ በተቃራኒ ያለው የልማድና የባህል ድርጊት ድግግሞሽ፣ ነባሩን ባህል በቃልና በተግባር በማስተማር ከትውልድ ወደ ትውልድ ማስተላለፍ የባህል ቀጣይነት (Continuity) ይሰኛል (ዝኒ ከማሁ፡ 36)። ለዚህ የቀጣይነት ሃሳብ የጊዜና የልማድ ድግግሞሽ ሂደት ነው። ነገር ግን ሁሌም በዚህ መልኩ ላይከሰት ይችላል። ይህንንም ሁኔታ የመስኩ ባለሙያዎች ያስረዳሉ፣ “The concept of continuity suggests the importance of time and repetition in the process of tradition, but it is also used to acknowledge that traditions do not always come to us from generations past” (Sims and Stephens, 2011: 70).

ጥናቱ ከቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ከበራ፣ ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ረገድ በሂደት የታዩ ለውጦችንና ቀጣይነታቸውን አመልክቷል።

2.3. የተዛማጅ ጥናቶች ቅኝት

ከስነትዕምርት (Semiotics) ንድፈ ሃሳብ አንፃር የየትኛውም ዓይነት ትዕምርቶችና ምልክቶች አጥኚ ትኩረት ሊያደርግባቸው የሚገቡ ዋና ዋና ጉዳዮች አሉ። እነዚህም ጉዳዮች የትዕምርቶቹ ወይም የምልክቶቹ ዓይነትና የፍቺያቸው ምንነት ናቸው። የሚጠኑት ትዕምርቶች እንዲሁም ምልክቶች ምን ዓይነት ቅርጽ አላቸው? ፍቺያቸው ምንድነው? እነዚህ ፍቺዎች ለትዕምርቶቹ የተሰጡት በምን ምክንያት ነው? በነዚህ ትዕምርቶች አማካኝነት ህብረተሰቡ እንዴት ይግባባል? የሚሉትን ጥያቄዎች ይመልሳል (Danesi, 2004: 11; Charon, 1989, 22)።

¹⁷ በውጫዊ ምክንያት የሚከሰተው የባህል ሥርጭት (cultural diffusion) በእጅጉ ከመጠጫ ባህል/ ታዋቂ ባህል (popular culture) ጋር የሚያያዝ ነው። የታዋቂ ባህል ስያሜና በውስጡ የሚያካትተው ጉዳይ በራሱ አከራካሪ ቢሆንም ብዙሃን የሚከተሉት ባህል፣ ከብዙሃን መገናኛ እና ከሌሎች ዘመን አፈራሽ ከሰተቶች ጋር ተጣምሮ የሚከሰት ነው (Strinti, 2004:1)።

ይህንኑ መሠረታዊ ሃሳብ መነሻ በማድረግ የቱለማ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንተና ከተሰኘው ጥናት ጋር ተዛማጅነት ያላቸው ቀደምት ጥናቶች ስለመኖር አለመኖራቸው በአዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ ውስጥ በሚገኙ በሁሉም ቤተመጻሕፍት ፍተሻ አድርጌያለሁ። ፍተሻው የተካሄደው (በመጀመሪያ ዲግሪ ለዚህ ጥናት ቅርበት ያለው ጥናት አልገጠመኝም)፤ ለሁለተኛ ዲግሪ፤ ለሦስተኛ ዲግሪ ማሟያ የቀረቡ ጥናታዊ ጽሑፎች እንዲሁም በታዋቂ መፅሔት ላይ የወጡ መጣጥፎችንና ለህትመት የበቁ መጻሕፍትን ከግምት ውስጥ በማስገባት ነው። ይሁንና ከተጠቀሰው ርዕስ ጉዳይ ጋር በቀጥታ የሚዛመዱ ጥናቶችን ወይም መጻሕፍትን ባላገኝም የቱለማ ኦሮሞን በርዕስ ጉዳይነት የተመለከቱ ሥራዎችን በጥንቃቄ በመምረጥ ቅኝት አድርጌያለሁ። ቅኝቱንም ያካሄድኩት ከኔ ጥናት ጋር ያላቸውን አንድነትና ልዩነት በመመዘን ነው።

2.3.1. የመመረቂያ ጥናታዊ ጽሑፍ

የጥናት አካባቢውንና ርዕስ ጉዳዩን በተዘዋዋሪ ከሚጋሩት አበበ መርጋ (2007ዓ.ም)፤ ጥላሁን ተሊላ (2007ዓ.ም)፤ በጅጋ ተካ (2008ዓ.ም)፤ ቀነዓ ለሚ (2010ዓ.ም)፤ በቀዳሚነት፤ የዕርቅና የከበሩ ንዋያቱን ጉዳይ ያነሱ በተከታይ ተዳሰዋል። የጥናቱን አካባቢ በመጋራት ረገድ Ababa Margaa/አበበ መርጋ (2007 ዓ.ም) በአፋን ኦሮሞ “Qaacceessa Qabiyyee Sirba Gadaa Oromoo Tuulamaa” በሚል ርዕስ ያቀረቡት ጥናት ለዚህ ሥራ ቅርበት ካላቸው መካከል አንዱ ነው። የጥናቱ ዓላማ በርዕሱ እንደተመለከተው በቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚሰሙ ዘፈኖችን ይዘት መተንተን ነው። ጥናቱ በአድካ ወረዳ፤ በአቃቂ፤ ሉሜና ጉምቢቹ አካባቢ በሚሰሙ የገዳ ሥርዓት ዘፈኖች ላይ ትኩረት በማድረግ የተካሄደ ሲሆን፤ በሥርዓቱ ውስጥ በየዕድሜ እርከኑ የሚዜሙትን ቃላዊ ዘፈኖች ተንትኗል። የገዳ ሥርዓት ዘፈኖች ይዘታቸው መገሳ፤ ማህበራዊ ሂስ፤ እምነት፤ ፖለቲካ፤ አስተዳደር፤ ባህልና ትውፊት መሆናቸውንም አጥኚው አብራርተዋል። የቱለማ ገዳ ሥርዓት ዘፈኖች “ዲ’ቺሳ/ Dhiichisa” እና “አብሳላ/Absaala” ተብለው በሁለት ምድብ ይሚከፈሉ መሆናቸውን አጥኚው በጥናታቸው ግኝት ጠቁመዋል። የኢትዮጵያ “ዲ’ቺሳ/ Dhiichisa Ittimakoo”፤ “የደበሌ ዲ’ቺሳ/ Dhiichisa Dabbalee”፤ “የፎሌ ዲ’ቺሳ/Dhiichisa Foollee”፤ “የዶሪነት ዲ’ቺሳ/ Dhiichisa Doromaa” እና “የሉባ ዲ’ቺሳ/ Dhiichisa Lubaa” የመጀመሪያው ምድብ መሆናቸውን ዘርዝረዋል። የአብሳላ ዘፈኖች (Sirboonni Absaala) ወቅታዊና ወቅታዊ ያልሆኑ ጉዳዮችን ለምሳሌ ኤች. አይ. ቪ/ኤድስን በተመለከተ የግንዛቤ ማስጨበጫ፤ ቅስቀሳ፤ ባህልን ማበልፀግ፤ ለዋቃ ምሥጋና

ማቅረብን፤ ኢኮኖሚያዊ፣ ፖለቲካዊና ታሪካዊ ሁኔታችን የሚያሳዩ መሆናቸውንም ገልፀዋል። የአበበ ጥናት በርዕሱ እንደተመለከተው የገዳ ሥርዓት ዘፈኖች ላይ የሚያተክር ነው፤ የኔ ጉዳይ ደግሞ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንተና ስለሆነ በአቀራረባችን ልዩነት አለን። በርሱ ያልቀረቡ የገዳ ዕድሜ ዕርከኖች በኔ ከነመለያ ትዕምርታቸው ቀርበዋል።

በሦስተኛ ዲግሪ (Ph.D) ደረጃ ከተካሄዱትና ለዚህ ጥናት ቅርበት ካላቸው ምርምሮች መካከል የጥላሁን ተለላ (2007 ዓ.ም) የሚጠቀስ ነው። “የቱለማ ኦሮሞ መርሃ ወቅቶች ፎክሎር አውዳዊ ጥናት” በሚል ርዕስ የቀረበ ሲሆን፤ አጥኚው በጥናታቸው መግቢያ ላይ ለቱለማ ኦሮሞ ወቅቶች ፎክሎር አውዳዊ ጥናት ዓብይ ጉዳይ የሆነውን መርሃ/ liminality፤ እንዲህ ገልፀዋል። “መርሃ ማለት የሚከብ፣ ክብ የሚሠራ፣ ጉዞው ዙር የሆነ... የሚሉትን ሂደታዊ ድርጊቶች የሚገልፁ ጽንሰ ሃሳቦችን የያዘ መሆኑ ይታያል” (ጥላሁን፣2007ዓ.ም፡1)።

ጥላሁን ጊዜ ከመርሃ ጋር የሚያያዝ መሆኑን አመልክተዋል። ከዚሁ አንጻር በኦሮሞ አተያይ መሠረት ጊዜ በቀናት፣ በወራት፣ በዓመትና በገዳ የተከፋፈለ መሆኑን በመግለፅ የጥናቱ አንባቢ ከመርሃ ምንነት ጋር እንዲተዋወቅ አድርገዋል። በኦሮሞ ማህበረሰብ ዘንድ በዓመት አንድ ጊዜ በሆራ አርሶዴና ሌሎች አካባቢዎች በሚከበረው የእጮቻ (የምስጋና በዓል) ላይ ታዳሚዎች የሚያዘሙትን “Mareehoo/ መሬሆ” የዙሩ ማሳያ መሆኑንም አጥኚው በአብነት ጠቅሰዋል። በደመራ “መስቀል” ምርቃት፣ በገዳ ሥርዓት፣ በሕፃናት ጨዋታ መርሃ ወይም ዙር እንዴት እንደሚገለፅ ማስረጃ ሁለት፣ ማስረጃ ሦስት፣ ማስረጃ አራት በሚሉ ተጨማሪ ማስረጃዎች የቃሉን ትውውቅ አጠናክሯል። የጥናቱ ዓብይ ዓላማ በቱለማ ኦሮሞ የመርሃ ወቅቶች ውስጥ ያሉትን ፎክሎሮችን መተንተን ነው። ከተገኙት መረጃዎች የሚስተዋለው ለሊሚናል ወቅቶች መፈጠር ምክንያት የሚደረጉት አምስቱ አካላት (ዋቃ፣ መሬት፣ ፀሐይ፣ ጨረቃና ኮከብ) ናቸው። የቱለማ ኦሮሞ ከበራ ሥፍራዎች፣ የመርሃ ወቅቶች መግለጫና የፎክሎር ዘውጎች፣ በነዚህ የፎክሎር ዘውጎች የተገለጡ ትዕምርቶች እንዲሁም ለውጥና ቀጣይነታቸው ተተንትነዋል።

አጥኚው ጥናታቸውን ሲያጠቃልሉ የቱለማ ኦሮሞ መርሃ ወቅቶች በዕለት፣ በወር፣ በወቅቶችና በገዳ ዑደት ውስጥ መኖራቸውን አመልክተዋል። የጥላሁን ጥናት የተዘረዘሩትን ጉዳዮች በመተንተኑ በተለይም በመርሃ ወቅት የታዩ ትዕምርቶችንና ፍቺያቸውን በሥርዓተ ከበራ ውስጥ እንዴት እንደሚገልፁ በማሳየቱ ከኔ ጥናት ጋር ተቀራራቢነት አለው።

የአጥኚው ትኩረት የመርጣ ወቅቶችን ከአውድ ጋር አስተሳስሮ ማሳየት ነው። የእኔ ጥናት ዓብይ ትኩረት ግን በቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚገኙ የተፈጥሮ እና ሰው ሰራሽ ትዕምርቶችን መለየት፣ ትዕምርቶቹን ከአውድ ጋር በማጣመር መግለፅ፣ እነዚህ ትዕምርቶች በገዳ ሥርዓት ውስጥ ያላቸውን ውክልናና ሁለታናዊ ጠቀሜታቸውን ማሳየት ይሆናል። በጥላሁን ተሊላ ጥናት ለወቅቶች ጥናት መፈጠር ምክንያት የሆኑት ዋቃ፣ መሬት፣ ፀሐይ፣ ጨረቃና ኮከብ ናቸው። ለኔ ጥናት ደግሞ የዋቃ የስነፍጥረት ወይም የተፈጥሮ ትዕምርቶች መነሻ የሆኑት እነዚህ ጉዳዮች ናቸው። እንደተገለፀው በጥላሁን ጥናት ወቅት፣ በኔ ደግሞ ትዕምርት ጎልቶ ይታያል። እንዲህም ሆኖ ግን የጥላሁን ተሊላ ጥናት ከሌሎቹ ጥናቶች በላቀ ሁኔታ ለኔ ሥራ ቅርበት አለው። ጠቀሜታውም የጎላ ነው። በተጨማሪም የጥላሁን ጥናት በቢርመጂ ፓርቲ፣ የኔ ጥናት ደግሞ በሜልባ ፓርቲ ላይ ትኩረት በማድረግ የተሰሩ በመሆናቸው ተከታታይነታቸውን ያሳያል። ይህ ሁኔታ በአዎንታዊነት የሚታይ ሲሆን አምስቱም ፓርቲዎች በዚህ መልክ ቢጠኑ የሚያመለክቱት አንዳች እውነታ ሊኖር ይችላል።

በጅጋ ተካ (2008ዓ.ም)፣ “በቱለማ ኦሮሞ ስለ ባህላዊ የፍቅር ግንኙነቶች እና ኤች. አይ.ኤ.ቪ./ኤድስ የሚነገሩና የሚከወኑ የስነቃል አይነቶች ይዘት ትንተና” በተሰኘ ርዕስ ለፎክሎር የፍልስፍና ዶክትሬት ማሟያ ጥናት አቅርበዋል። ጥናቱ ትኩረት ያደረገው በቱለማ ኦሮሞ ፊንፌኔ ዙሪያ ኦሮሚያ ልዩ ዞን በተለይም በሱሉልታ ወረዳና አካባቢዋ የፍቅር ግንኙነትና ኤች. አይ. ቪ./ ኤድስን አስመልክቶ የሚነገሩና የሚከወኑ የስነቃል አይነቶችን ከይዘታቸው አኳያ መሠረት መተንተን ላይ ነው። አጥኚው በቱለማ ኦሮሞ ዘንድ የሚከወኑ ባህላዊ የፍቅር ግንኙነቶችን (ጋብቻ፣ የከንፈር ወዳጅ፣ ሲገባ፣ ውሽማና እሬ/ ዋርሳ) አስመልክተው ባቀረቡት ትንታኔ ባህላዊ የፍቅር ግንኙነቶቹ በወሲብ አማካኝነት ለሚፈጠሩ በሽታዎች በተለይም ለኤች. አይ. ቪ./ ኤድስ መስፋፋት ሚናቸው የጎላ መሆኑን አመልክተዋል። በጥናቱ ውስጥ የተካተቱት የስነቃል ዓይነቶችም በተለያዩ ፈርጅ የመደቡ ሲሆን ከጋብቻ ውጪ የሚከናወኑ ወሲባዊ ግንኙነቶች ቅናትና ንቀት የሚያስከትሉ፣ ለኤች. አይ. ቪ./ ኤድስ እና ለሌሎችም የአባለዘር በሽታዎች የሚያጋልጡ፣ ለቤተሰብ መፍረስም ምክንያት መሆናቸውንም አብራርተዋል።

ጥናቱ በአንድ ወቅት የዓለምን ትኩረት ስለሳበውና አሁንም ድረስ የጤና ችግር ስለሆነው የኤች. አይ. ቪ./ ኤድስ በሽታ፣ በዚሁ በሽታ ዙሪያ በቱለማ ኦሮሞ ዘንድ ስለተዘፈኑ ባህላዊ የፍቅር ግንኙነት ዘፈኖች፣ ምሳሌያዊ ንግግሮች ጥሩ ግንዛቤ የሚያስጫብጥ ነው። የበጅጋ ጥናት ከኔ ጥናት ጋር ያለው ተመሳስሎነት ጥናቱ የተሰራበት አካባቢና የቱለማ ኦሮሞ ባህል

ለሁለታችንም የምርምር መዳረሻ መሆናቸው እንዲሁም በኔ ጥናት በስፋት የታዩ የፎሌ፣ የምርቃት ስነስርዓት፣ የእፊቻ በዓል አከባበር በከፊል በመካተታቸው ነው። ነገር ግን የኔ ዋና ጉዳይ ስነቃል ሳይሆን የተፈጥሮና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንታኔ በመሆኑ፣ የገዳ ሥርዓትና ከበራዎችን በመመልከቱ፣ የትዕምርቶቹን ሁለንተናዊ ጠቀሜታ በማካተቱ፣ የገዳ ሥርዓት ተሞክሮዎችንና ልምዶችን ከዘመናዊው ዓለም አንፃር በማቅረቡ ይለያል።

የኔ ጥናት ትኩረት ከሆኑት የክበሩ ንዋያት ጋር በተዘዋዋሪ መንገድ ቅርበት ካላቸው መካከል፡- ቀነዓ ለሚ (2010ዓ.ም)፣ “የኦሮሞ ሚቶሎጂ ይዘታዊ ትንተና”፤ በፎክሎር ለዶክትሬት ዲግሪ ማሟያነት የተሰራው ጥናት ነው። የጥናቱ ዋና ዓላማ በኦሮሞ ሚቶሎጂ ይዘት ላይ ማህበራዊ ትንተና በማድረግ በኦሮሞ ኅብረተሰብ ባህል ውስጥ ሚቶሎጂ የሚወጣቸውን ተግባራት ማመልከት ነው። የመግለፅ ተግባር ያላቸው የአፈጣጠርና የአመሠራረት ሚቶች፣ በዕለታትና ስነከዋክብት ጥምረት ላይ የተመሰረቱ ሚቶች፣ የእፊቻ፣ የቦኩና የክበራ ሚቶችን ተንትኗል። የአጥኚው ትኩረት ሚትና ሚቶሎጂ ነው፤ ከኔ ጥናት ጋር የሚመሳሰል ጉዳይ ያነሳው “ቦኩ” የተሰኘውን የክበረ ንዋይ አፈጣጠር ሚታዊ ትርክት በመግለፁ ነው።

የኔ ዋና ትኩረት ግን የአፈጣጠር ሚት ሳይሆን የክበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ፍቺ ነው። እንዲሁም ሆኖ በቀነዓ ጥናት ያልታየውንና የሥልጣን ምልክት የሆነውን “ቦኩ - በትረ ሥልጣን” አሰራር፣ ከግጭት አፈታት አንፃር ያለውን አጠቃቀምና አገልግሎት፣ ትውፊታዊና ትዕምርታዊ ፍቺ ማሳየቱ የልዩነታችን ማስረጃዎች ናቸው።

በሌላ በኩል የዕርቅ ጉዳይን የተመለከቱት፡- የሙልጌታ ነጋሣ (1997ዓ.ም)፣ “የአደአ ሊበን ወረዳ የሴረጉማ ከግጭት አፈታት አንፃር”፣ Eskedar Girum (2008), “Traditional Conflict Management Institutions among Alelto Oromo Community, Northern Shewa.” ; Dejene Gemechu (2002), “Conflict and Conflict Resolution among Waliso Oromo of Eastern Mecha: The case of The Guma” በሚሉ ርዕስ ለሁለተኛ ዲግሪ ማሟያ የቀረቡ ናቸው። የጥናቶቹ ርዕስ ጉዳይ እንደሚያመለክተው፡- የሙልጌታ ጥናት ዋና ዓላማ የኦሮሞ ሴረጉማ ምንነትና ከግጭት አፈታት አንፃር በማኅበረሰቡ ውስጥ ያለውን (የሚኖረውን) ማህበራዊ ጠቀሜታ፣ የጉማን ሥርዓተ ክበራ ከመጀመሪያው አንስቶ እስከ መጨረሻው የዕርቅ ሂደት በትንታኔው የሚያመለክት ነው።

የእስከዳር ጥናት ዓላማ በአለልቱ ኦሮሞ ማኅበረሰብ ዘንድ የሚስተዋለውን የግጭት አይነትና ባህርያት፣ የባህላዊ የግጭት አፈታት አስተዳደር ተቋማትን ሚና እንዲሁም ግጭቶቹ የሚፈቱበትን አግባብ፣ የደጀኔ ጥናት ደግሞ ስለ ኦሮሞ የፍትህ ሥርዓት፣ “ኢላፍ ኢላሜ/llaaf- llaamee” ድርድር (negotiation)፣ ስለ ሽምግልናና የቃሉ ችሎት እንዲሁም በወሊሶ ኦሮሞ የሚከናወነውን የጉማ ሥርዓት ከበራ በመተንተን ላይ የተመሠረቱ ናቸው። አጥኒዎቹ የግጭት አፈታት ስልትን ከአውድ አንፃር ያቀረቡት ጥናት ዝርዝር መረጃዎችን የያዙና በእጅጉም ጠቀሚ ናቸው። ለዕርቅ የሚያስፈልጉ ከለቻና ጫጩን በአጭር በአጭሩ በመግለፅ ረገድ ከኔ ጥናት ጋር በከፊል ተመሳሳይነት አላቸው። ከተዘረዘሩት መካከል የሙሉጌታ ነጋሳ ጥናት ትኩረቱ በምሥራቅ ሸዋ የአደአ ወረዳ መሆኑ፣ ሁለቱም ጥናቶች የቱለማ ኦሮሞ ሕዝብ ላይ ትኩረት ማድረጋቸውና የጉማ ህግ ለእኔ ዋና ጉዳይ ባይሆንም በእኔም ጥናት ውስጥ በተዘዋዋሪ የተጠቀሰ መሆኑ፣ ከጉማ ህግ አፈፃፀም ጋር ከፍተኛ ሚና ያላቸው ቦኩ፣ ከለቻና ጫጩ ጥቅል በሆነ መልኩ መገለፃቸውም ከኔ ጥናት ጋር በተወሰነ ደረጃ ያለውን ተቀራራቢነት ያጎላዋል።

የኔ ጥናት ዋና ትኩረቱ በቱለማ ኦሮሞ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ ትዕምርቶች ላይ የተመሠረተ መሆኑ፣ በተጠቀሰው ጥናት ከቀረቡት የከበሩ ንዋያት በቁጥር የሚበልጡ መሆናቸው፣ ከትዕምርት አንፃር በመቅረቡም የእኔ ጥናት የሚለይባቸው አንኳር ነጥቦች ናቸው። ለእኔ ሥራ ማሳያነት ግን ከተቀሩት የግጭት አፈታት ጥናቶች የሙሉጌታ ነጋሳ ጥናት ልዩ ግምት የተሰጠው ነው። የኔ ጥናት በዋናነት የዕርቅ ሥርዓተ ክበራ ሳይሆን ለዕርቅ መቋጫነት የሚውሉ የከበሩ ንዋያትን ሚና፣ አሰራርና ትዕምርታዊ ፍቺ በመተንተኑ፣ የግጭት አፈታት ስልቶቹ ከቱለማ የከበሩ ንዋያት (Ulfaalee) ጋር ያላቸውን ጥብቅ ቁርኝት፣ ባህላዊና ትውፊታዊ ጉዳዮችን በማሳየቱ እንዲሁም ከፅንሰ ሃሳብዊና ንድፈ ሃሳባዊ አስተሳሰቦች ጀምሮ የራሱን አካሄድ የሚከተል ነው። ይህም ሆኖ ግን በተዛማጅነት የተቃኙት ሥራዎች ለጥናቴ ሃሳብ ማጎልበቻ ጥሩ መሠረት ሆነዋል።

2.3.2. ታዋቂ መጽሔት

በታዋቂ መጽሔቶች (Journals) ላይ ከወጡት መጣጥፎች መካከል ዋቅቤክ ሂርፓ፣ “የኦሮሞ ብሔር ባህል ሥርዓተ አምልኮ እና የኢትዮጵያ ቤተ-ክርስቲያን ቁርኝት” በሚል ርዕስ ያቀረቡት

ጥናታዊ ጽሑፍ አንዱ ነው። ርዕሱ እንደሚጠቁመው፣ የጥናቱ ዓላማ ከኢትዮጵያ ቤተ ክርስቲያን እምነትና ሥርዓተ አምልኮ ጋር ተመሳሳይነት ያላቸውን የኦሮሞ ብሔር ሥርዓተ አምልኮ በመለየት ቤተ-ክርስቲያኒቱ በክልሉ ልትከተል የሚገባትን ሐዋርያዊ ተልዕኮ አማራጭ አቅጣጫ መጠቀም ነው” (ዋቅቤክ፣ 2004 ዓ.ም 30)።

የጥናቱ ወሰን በምዕራብ ኦሮሚያ ላይ ትኩረት የሰጠ ሲሆን ከኃይማኖታዊ ጉዳዮች ጋር የተያያዙ መስተጋብሮችን ለማሳየት ታልሞ የተካሄደ ነው። የብሔረሰቡ አባላት እምነት በአንድ አምላክ ላይ የተመሠረተ መሆኑን ጠቁመዋል። በሂደትም ወደ ክርስትና (ኦርቶዶክስ)፣ እስልምናና በተለይም በምዕራቡ የአገራችን ክፍል ያለው ወደ ፕሮቴስታንት ማዘንበሉን አብራርተዋል። ከዚህ ጥናት ጋር በተያያዘም የተለያዩ ዋቢዎችን በጥቀስ “ንዋያተ ቅዱሳት” በሚል ርዕስ ስለ “Bokkuu/ ቦኩ፣ Kallaha/ ካለቻ፣ Caccuu/ ጫጩ፣ Callee/ ጨሌ፣ Alangaa/ አለንጋ” አጫጭር ገለፃ አቅርበዋል። ዋቅቤክ የጥናታቸውን ሃሳብ ሲያጠቃልሉ፣ “የኦሮሞ ባህላዊም ሆነ ሥርዓተ አምልኮአዊ ክንውኖች በአግባቡ ተጠንተውና ከክርስትናው አስተምህሮ ጋር ተገናዝበው ቢቀርቡ ለቤተ ክርስቲያኒቱ የወደፊት እንቅስቃሴ መልካም መሠረት ለመጣል፣ ሐዋርያዊ ተልዕኮዋንም ለማፋጠን እንደሚያግዝ እያጠራጥርም” ብለዋል።

በቱለማ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ላይ ያተኮረው የኔ ጥናት በዋቅቤክ ሂረፖ ከተካሄደው ጥናት ጋር ሲነፃፀር ተፈጥሯዊ ትዕምሮቶችን በማካተቱ፣ ከትዕምርት አንፃር ትንታኔ በመስጠቱ ይለያል። በተጠቀሰው ጥናት ውስጥ የታዩ አገላለጾችም በኔ ጥናት ተስተካክለው ቀርበዋል። ለምሳሌ አለንጋ የፍትህና የአባ ገዳነት ምልክት እንጂ ንዋየ ቅዱስ አይደለም። Ciicoo/ ጨጮ የሰላምና የወላድነት ምልክት ንዋየ ቅዱስ ነው መባሉም ጥያቄ የሚያርፍበት ነው። እፊሳ - የኦሮሞዎች መስዊያ ነው የመሳሰሉት አገላለጾችም በኔ ጥናት ተስተካክለው ቀርበዋል። ስለሆነም የኔ ጥናት በቦታና በይዘት አቀራረቡም ጭምር ከተጠቀሰው ጥናት ይለያል።

2.3.3. መጻሕፍት

ብሩ ጸጋዬ (2008 ዓ.ም)፣ ታቦር ዋሚ (2006 ዓ.ም)፣ የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ (2000 ዓ.ም)፣ Dirribii Damissee (2016) በአማርኛና በአፋን ኦሮሞ በተለያዩ ጊዜያት ባሳተሟቸው የታሪክና የባህል ነክ መጻሕፍት ስለ የከበሩ ንዋያቱ የተወሰኑ ነጥቦችን ጠቃቅለዋል።

ከነዚህ መካከል ስለ “ጫጩ፣ ኡሌ ወዴሳ/ የዋንዛ የክብር በትር፣ ለምለም ሣር (እሬቻ)፣ ሲንቄ፣ ጨሌ፣ ካለቻ፣ ወዘተ. ዘርዘረዋል። እነዚህ ጉዳዮች የኔ ጥናት ትክክረት ናቸው። ነገር ግን በመጻሕፍቱ ውስጥ የቀረቡት ከቃል፣ ከዐረፍተ ነገርና ከአጫጭር ብያኔ ያልዘለሉ ናቸው።

የከበሩ ንዋያቱን ምንነት፣ አሰራር፣ አገልግሎትና ፎክሎራዊ ገፅታቸውን እንዲሁም ከሥርዓተ ከበራ ጋር ያላቸውን ትስስር አላመለከቱም። ከትዕምርት (Symbol) እና ከምልክት (Sign) እሳቤ አንፃር የቀረቡም አይደሉም። የፀሐፊዎቹ ዋና ትኩረት በባህላዊና ታሪካዊ ክስተቶች ላይ ቢሆንም የተዘረዘሩትን የከበሩ ንዋያት በማካተታቸውና በታሪካዊ ማጣቀሻነታቸው ጭምር ለኔ ጥናት ጠቃሚ ናቸው። የኔ ጥናት በትኩረቱም ሆነ በትንታኔው አካሄድ ከነዚህ መጻሕፍት ይለያል። ይህም ልዩነት ከመጻሕፍቱ ጥቅልና አጫጭር ገለባ በተሻለ ከመስክ በተገኙ መረጃዎች ማለትም በቃለመጠይቅ፣ በፎቶግራፍ፣ በምስልና በልዩ ልዩ ማጣቀሻዎች ተደግፎ የቀረበ በመሆኑ ልዩነታችን በጉልህ የሚታይ ነው።

በጥቅሉ ሲታይ የኔ ጥናት የከበሩ ንዋያቱን ቅርፅ፣ ማህበራዊ ፍቺና ውክልና፣ ትዕምርቶቹ በማን፣ የትና መቼ፣ ለምን አገልጋሎት እንደሚውሉ ጠቀሜታቸውን ከሥርዓተ ከበራ አንፃር ሚናቸውን ፎክሎራዊ በሆነ መልኩ በማሳየቱ፣ የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት አጠቃላይ መዋቅር፣ የሥርዓቱን አመራሮች፣ ከዕድሜ፣ ከፆታና ከማህበራዊ ደረጃ የተያያዙ የከበሩ ንዋያትን በመለየቱ፣ የሰማይና ምድር ህግ፣ የዩባነት ሙዳ፣ የሥልጣን ሽግግርና የበዓለ ሲመት ትዕምርቶችን በመተንተኑ የአዲስነቱ መለያዎች ናቸው።

በኦሮሞ ታሪክ፣ የገዳ ሥርዓት፣ ባህልና ትውፊት፣ ስነቃል ወዘተ. ላይ ያተኮሩ በርካታ ሥራዎች አሉ። ነገር ግን የረቀቀ መዋቅርና አደረጃጀት፣ የማያቋርጥ ተከታታይ ዑደት ያለው የገዳ ሥርዓት በተሟላ ደረጃ ቀርቧል ለማለት ግን አያስደፍርም። ይህ የእኔ ጥናትም ይዞ ከተነሳው ውስን ርዕስ ጉዳይ አንፃር ስለ አጠቃላይ የገዳ ሥርዓት ያለቀለትና የተሟላ መረጃ ያቀረባል ተብሎ አይታሰብም። ጥናቱ በእስካሁኑ ሂደት እምብዛም ትኩረት ያላገኙትን ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያትን ትዕምርታዊነት የተመለከተ ነው። የተጠቀሱት ጥናቶችና መረጃዎች የቱለማ ኦሮሞ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትንተና ከተሰኘው ከኔ ጥናት ጋር ቀጥተኛ ግንኙነት ባይኖራቸውም የትኩረት አቅጣጫውን ለመቀየስ፣ አቀራረቡንም ለማጎልበት ረድተዋል። የምርምር ባህሪም እንግዲህ አንዱ በሌላው ላይ እያከለ መቀጠሉ ነው። ተከታዩ ምዕራፍ የጥናቱን ስነዘዴዎች ተመለክቷል።

ምዕራፍ ሦስት፤ የአጠናን ስነዘዴዎች

ጥናቱ በተካሄደበት ወቅት የሚከተሉትን የመረጃ መሰብሰቢያ ስልቶችና የአተናተን ዘዴዎችን ተከትሏል። ስነዘዴው ከጥናቱ ዓይነት ይጀምራል።

3.1 የጥናቱ አይነት

በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ ጉልህ ሚና ያላቸውን ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ ትዕምርቶች ለማጥናት በመረጃ አሰባሰብ ዘዴዎች ያገኘኋቸውን የፎክሎር መረጃዎች ለመተንተን ዓይነታዊ የምርምር (Qualitative Research) ስልትን ተጠቅሜያለሁ። አይነታዊ የምርምር ዘዴ በአንድ ርዕሰ ጉዳይ ላይ ጥልቅ ገለጻና ትንታኔ የሚሰጥ ነው። የምርምር ዘዴው አንድን ጉዳይ ከመፈከር ወይም ከመተንተን ጋር በተያያዘ ለምሳሌ የቁሳዊ ባህልን፣ የትዕምርትና የምልክትን ውክልና በገለጻ አጉልቶ ያሳያል፤ ይተነትናል (Mertens, 2015: 296)።

ዓይነታዊ የምርምር ተፈጥሯዊ የሆነ አቀራረብን የሚከተል ሲሆን ተፈጥሯዊ መቸት፣ ህብረተሰቡ ለትዕምርቱ የሚሰጠው ማህበራዊ ፍቺ፣ የጥናቱን ነገረ ሃሳብ በመተንተን በገለጻ ማሳየት የአይነታዊ የምርምር ዘዴ ባህርያት መሆናቸው ከላይ በቀረበው ጥቅስ ተመልክቷል። ይህም ጥናት ገላጭ ተንታኝ አካሄድን ተግባራዊ አድርጓል። ዘዴው የተመረጠበት ምክንያት የትዕምርቶቹን ተፈጥሯዊ ባህርያት፣ ከምን እንዴት እንደሚሰሩ፣ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ያላቸውን ውክልናና ፍቺ እንዲሁም ጠቀሜታ ለመግለጽ የሚረዳ በመሆኑ ነው። ይበልጡንም፣ “አይነታዊ የምርምር መረጃዎችን በቃላት መግለፅ ላይ የሚያተኩር ነው” (Walliman, 2006: 129)።

የአይነታዊ የምርምር ሦስት የተለመዱ ዘዴዎች፡- የተሳትፎ ምልክታ፣ ጥልቅ ቃለ መጠይቅና የቡድን ውይይት ናቸው (Mack et al, 2005:2)። ከጥናቱ ዓላማ በመነሳትም የሚጠናው ትዕምርት ስያሜና ዓይነት ምንድነው? ከምን ይሰራል? እንዴት ይሰራል? በማን ይሰራል? ለምን አገልግሎት ይውላል? ለሚሉ ጥያቄዎች መልስ የሚሰጥ፣ የሚገልፅና የሚተነትን ስለሆነ የተገለፀው ስልት ለዚህ ጥናት ውሏል። በተጓዳኝም ጥናቱ ኢትኖግራፊያዊ ሊባል ይችላል። ኢትኖግራፊያዊ (Ethinographic) የምርምር የአንድን ህዝብ እውቀት፣ ማህበራዊ ህይወት፣ ደንብና ሥርዓት፣ ቁስና ቅርጻቅርጽ የሚያጠናና የሚመዘግብ ነው (Barnard, 1998: 288-300)።

በተመሳሳይ ጥናቱ ከትዕምርት ጋር የተያያዘ የምርምር ፍልስፍና ወይም የስነጽሑፍት ፍልስፍናዊ አተያይ ተጠቅሟል። ይህም ፓራዳይም (Paradigm) ይሰኛል። የምርምር ሥራን ወይም ዓለምን መመልከቻ ነው፤ “A paradigm is a way of looking at the world. It is composed of certain philosophical assumptions that guide and direct thinking and action” (Mertens, 2015:55). (ፓራዳይም ዓለምን የምንመለከትበት መነጽር ነው። ፓራዳይም አስተሳሰብንና ተግባራትን የመምራት ወይም አቅጣጫን የማመላከት አቅም ያላቸው የተወሰኑ የፍልስፍና አተያዮች አሉት)።

አስተሳሰብንና ተግባራትን የመምራት ወይም አቅጣጫን የማሳየት አቅም ያላቸው የተወሰኑ የፍልስፍና አተያዮች አሉት። የተለያዩ የፍልስፍና ወይም የፓራዳይም ዓይነቶች የሚታወቁ ሲሆን ከነዚህም መካከል ይህ ጥናት ኮንስትራክቲቪዝም/ ኮንስትራክቲቪስት (Constructivism¹⁸/ Constructivist) የተሰኘውን ፓራዳይምን መርጧል። ይህ ፓራዳይም ከቁሳዊ ባህል ወይም ከክብሩ ንዋያቱ አንፃር ሰዎች ከማህበራዊ ልምዳቸው በመነሳት ማንነታቸውን የሚወክሉ ቁሳቁሶችን በመስራት የሚጠቀሙ መሆናቸውን የሚያመለክት ሲሆን የራሱ መለያዎችም አሉት። እነሱም ተፈጥሯዊ ክስተቶችን፣ እውቀት፣ ድርጊቶችን፣ ልምዶችን፣ የሰዎችን ልምድ በራሳቸው አገላለፅ መግለፅ፣ ፍቺ የመስጠትና የመተርጎም፣ የትዕምርታዊ መስተጋብር (Symbolic interaction)፣ ኢትኖግራፊያዊ (Ethinographic)፣ ዓይነታዊ (Qualitative) እንዲሁም አሳታፊ የሆነ የምርምር ተግባር (Participatory action research) የሚሉት ናቸው (Mertens, 2015: 65; Kukla, 2000:1)።

በአጠቃላይ የኮንስትራክቲቪስት ፓራዳይም የምርምር ማንፀሪያ መንገድ የምርምር ስራውና ተመራማሪው የጎላ ጥምረት እና የማይነጣጠል ግንኙነት እንዳላቸው አጽንዖት ይሰጣል፤ “The constructivist paradigm emphasizes that research is a product of the values of researchers and cannot be independent of them” (Mertens, 2015:65). (ተመራማሪው ዋና ዋና እሴት ወይም አብይ ጉዳይ ብሎ ያተኮረባቸው ሃሳቦች ከምርምር ስራው ጋር የማይነጣጠል ግንኙነት አላቸው)።

¹⁸ የተለያዩ የኮንስትራክቲቪዝም አይነቶች ያሉ ሲሆን በመመር ማስተማር ሂደት ውስጥ ተማሪዎች ከሚማሩት የትምህርት መስክ መረጃን ከመውሰድ በተጓዳኝ የራሳቸውን የአረዳድ ዘዴና አውቀት ይገነባሉ የሚል አተያይ ያለው ንድፈ ሃሳብ ተጠቃሽ ነው (<https://www.buffalo.edu/catt/teach/develop/theory/constructivism.Htm>)።

ከኮንስትራክቲቪስት ፓራዳይም ጋር የስነዘዴ ቁርኝት ያለው ዓይነታዊ ምርምር በራሱ ተፈጥሯዊ ገፅታ አለው፤ “የዓይነታዊ ምርምር ሂደት ተፈጥሯዊ መልክ ያለው ነው። ይኸውም ምልክታ ማካሄድ፣ ያዩትን መዘገብ፣ የዘገቡትን በተገቢ መንገድ መግለፅን ያካትታል። ከዚህ ውጭ ብዙም በተለዋዋጮች ምክንያታዊ ተዛምዶ ላይ ትኩረት አይሰጥም ያለውን ነገር እንዳለ መግለፅ ነው ዋናው ዓላማው” (ያለው፣ 2006 ዓ.ም፣20)።

ይህንኑ መሠረታዊ ሃሳብ በመመርኮዝ ከአይነታዊ ምርምር ጋር ጥብቅ ትስስር ያላቸው ሦስቱ ዘዴዎች ማለትም ምልክታ፣ ቃለ መጠይቅ እና የቡድን ውይይት ለመረጃ መሰብሰቢያነት ተመርጠዋል። ጥናቱም ይህንኑ አካሄድ ተከትሏል።

3.2. የመረጃ አሰባሰብ ዘዴ

መረጃ ለምርምር ሥራ የሚያስፈልግ መሠረታዊ ግብዓት ነው። ለጥናታዊ ምርምር የሚያስፈልግ መረጃ ከሁለት ዋና ዋና ምንጮች ይገኛል። እነርሱም ቀዳማዊ - የመጀመሪያ ደረጃ ርቱቦ ምንጭ (Primary Source) እና ካልዓይ - ኢርቱቦ ምንጭ (Secondary Source) በመባል ይታወቃሉ (ኢ.መ.ማ፣1981:16-17)።

በዚሁ አግባብ የጥናቱን ዓላማ ከግብ ለማድረስ ሁለቱንም አይነት የመረጃ ምንጮች ተጠቅሜያለሁ። ከቀዳማዊ መረጃ አንፃር በመስክ ቆይታ በሦስት የአጠናን ዘዴዎች ማለትም በምልክታ፣ በቃለ ምልልስና በተተኪሪ የቡድን ውይይት መረጃዎችን ሰብስቤያለሁ። በካልዓይ መረጃ ረገድ በአዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ ቤተመጻህፍት የተገኙ ጥናታዊ ጽሑፎችንና በጆርናል ላይ የወጡ መጣጥፎችን በማንበብ የተዛማጅ ጽሑፍ ቅኝት አዘጋጅቻለሁ። ከትዕምርት ምንነትና ጠቀሜታ ጋር የተያያዙ ፎክሎራዊ ንድፈ ሃሳቦችን እንዲሁም ጽንሰ ሃሳባዊ ብያኔዎችን የሚሰጡ መጻሕፍት በማጣቀሻነት አካትቻለሁ። በዚሁ አግባብ ጥናቱ የሚካሄድበትን አካባቢና ማህበረሰብ፣ መልክዓ ምድራዊና የአኗኗር ዘይቤ፣ ታሪካዊና ባህላዊ፣ ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊና ፖለቲካዊ ዳራዎችም ከልዩ ልዩ ፅሁፋዊ ሰነዶች ተሰብስበው የትንታኔው አካል ሆነዋል። ጥናቱ በተካሄደበት አካባቢ የመስክ ሥራ ተግባራዊ በሆኑበት ወቅትም Canon D5 Mark III የቪዲዮና የፎቶ ግራፍ ካሜራ፣ Sony Cyber Shot 10.1 MEGA PIXELS የፎቶ ግራፍ ካሜራ፣ Sony ዲጂታል መቅረፅ ድምፅ ለመረጃ መሰብሰቢያነት የተጠቀምኩ ሲሆን ከህብረተሰቡ ማህበራዊ ደንብ (Safuu) አንፃር በፎቶግራፍ መታየት የሌለባቸውንም በጽሁፍ አቅርቤያለሁ።

3.2.1 ምልከታ

ተመራማሪው በአካል መስክ ተገኝቶ መረጃ ለመሰብሰብ የሚያገለግል ሳይንሳዊ ዘዴ ነው። አጥኚው የምርምሩን ዓላማ ሲተገብር በሥርዓት በተቀናጀና በተቀነባበረ መልኩ ታቅዶ የሚቀረፅ ሲሆን የመረጃውን ተቀባይነትና እውነታነት ለማረጋገጥም እንደ ማስረጃ ሊቀርብ የሚችል ነው (Kothari, 2004: 96)። ምልከታ ልዩ ትኩረትንና ጥንቃቄን የሚሻ ነው። ከትዕምርት አንፃር ለተሰበሰቡት መረጃዎች ጥሩ ግንዛቤ ለማግኘት ያስችለኝ ዘንድ የገዳ ሥርዓትና የዋቂፈና እምነት በሚከወንበት ሥፍራ በተለይም በቢሾፍቴና አካባቢዋ (የሦስቱ ቱለማዎች የክበራ ማዕከላት) በመሄድ የህዝቡንና የአባ ገዳዎችን አኗኗር፣ የርስበርስ ማኅበራዊ መስተጋብርና በሥርዓተ ክበራ ወቅት የክበሩ ንዋያቱን አጠቃቀም በማስመልከት ምልከታ አድርጌያለሁ።

በዚህ ምዕራፍ መግቢያ ከተጠቀሰው የዓይነታዊ ምርምር (Qualitative Research) ዘዴ ጋር በተስማማ መልኩ ለፎክሎር ጥናት መረጃን ለመሰብሰብ ከሚያስፈልጉ መቼቶች መካከል ተፈጥሯዊ የመቼት ዓይነትን በመጠቀም አስፈላጊውን መረጃ ሰብስቤያለሁ። የተሳትፎና ታዛቢ ምልከታም ተግባራዊ ሆነዋል። በተሳትፎ ምልከታ ተመራማሪው ቀጥተኛ ተሳታፊ በመሆን ከማህበረሰቡ ጥሩ ልምድና ክሂሎት የሚጋራበት የመረጃ ማሰባሰቢያ ዘዴ ነው። ይሁንና ተመራማሪው ትኩረቱ በተሳትፎው ላይ ስለሚሆን ረዳት ከሌላው ማስታወሻ መውሰድ ስለማይችል በመሐል ጠቃሚ የሆኑ መረጃዎች ሊያመልጡት ይችላሉ (Mertens, 2015: 447)።

በታዛቢ ምልከታ የተሻለና ተጨባጭ መረጃ ማግኘት የሚቻል ቢሆንም አጥኚው ስለጉዳዩ ያለው ግንዛቤና ከኅብረተሰቡ ጋር የሚኖረው ግንኙነት ውስንነት ስለሚኖረው ሁለቱንም ስልት በመደባለቅ በመጠቀም መረጃ ሰብስቤያለሁ። በመረጃ አሰባሰብ ወቅት ውስጣዊ አመለካከት ውስጣዊ እይታ/አመለካከት (emic view) እና ውጫዊ አመለካከት (etic view) በማጣመርና በማፈራረቅ ተጠቀሚያለሁ። ውስጣዊ አቀራረብ (emic view) በተጠኘው ህዝብ አመለካከት ላይ በመመስረት መረጃ በመሰብሰብ መግለፅ ሲሆን በተቃራኒው ውጫዊ አቀራረብ (etic view) ደግሞ በስነሰብ ወይም በፎክሎር ባለሙያው እይታ ላይ በመመስረት ባህሉን ለሌላው መግለፅ አልያም በትንተና ማሳየት ነው (Ferraro, 2010:17)። ትዕምርት በይበልጥ የህዝቡን አተያይ ስለሚያንፀባርቅ ጥናቱም ይህንኑ ማኅበራዊ አተያይና ፍቺ ከግምት ውስጥ ያስገባ ነው። በተገለፀው መሠረት ከህብረተሰቡ ጋር የቆየሁባቸው ቀናት በመጀመሪያው ዙር ከጥር 10 እስከ የካቲት 5 ቀን 2010 ዓ.ም፣ በሁለተኛው ዙር ከግንቦት 25 እስከ ሰኔ 5 ቀን 2010 ዓ.ም ነው።

በሦስተኛው ዙር ከነሐሴ 11 እስከ መስከረም 25 ቀን 2011 ዓ.ም፣ በአራተኛው ዙር ከመስከረም 01 እስከ 27 ቀን 2012 ዓ.ም፣ በአምስተኛው ዙር ከጥር 12 እስከ 19 ቀን 2012 ዓ.ም ድረስ፣ ለተጨማሪ የቡድን ውይይት ከመጋቢት 15 እስከ 20 ቀን 2013 ዓ.ም ሲሆን በመሐል በመሐልም ከበራዎች በሚኖሩበት ወቅት በአካል ተገኝቼ በተጠቀሱት ዘዴዎች መረጃዎችን ሰብስቤ ተንትኛለሁ።

3.2.2. ቃለ መጠይቅ

ቃለ መጠይቅ በጠያቂና ተጠያቂው መካከል በቃል የሚከናወን የመረጃ ማግኛ አንዱ ዘዴ ሲሆን መረጃ አቀባዩን በአካል ፊት ለፊት¹⁹ በማግኘት፣ በስልክ፣ በኢንተርኔት አማካኝነት ይከናወናል። እንደ ምልክታ ባሉ የመረጃ መሰብሰቢያ ስልቶች ተደራሽ ያልሆኑ መረጃዎችን ለማግኘትና ለመሰብሰብ በእጅጉ ጠቃሚ የሆነ ዘዴ ነው (Mack et al, 2005; Bloor Michael and Wood Fiona, 2006: 104; Blaxter et al, 2006: 172)።

የዓይነተኛ ምርምር ተመራማሪ አብዛኛውን ጊዜ ቃለ መጠይቅን እንደ ወሳኝ የመረጃ መሰብሰቢያ ዘዴ ይጠቀማል። በግልና በቡድን ውይይት የሚቀርበው ቃለ መጠይቅ የተደራጀ (Structured) ወይም ያልተደራጀ (Unstructured) ሲሆን ይችላል (Mertens, 2015: 450)።

ቃለ መጠይቅ ለዚህ ጥናት ዋነኛ የመረጃ መሰብሰቢያ ዘዴ ነው። ጥናቱ የተደራጀና ያልተደራጀ የቃለመጠይቅ ዘዴን በጥምረት የተጠቀመ ሲሆን፣ በዓይነታዊ ምርምር አንድ ዓይነት ትዕምርት ወይም ምልክት ከምን እንደተሰራ፣ ለምን አገልግሎትና በማን እንደተሰራ የተሟላና የተጣራ መረጃ ለማግኘት ጥልቅ ቃለ መጠይቅ (in-depth interview) መጠቀም ወሳኝ ነው። የጥያቄውም አቀራረብ መሪ ሳይሆን ለመረጃ አቀባዩ ነፃነትን የሚሰጥ የአጠያየቅ ስልትን የተከተለ ነው።

በዚህ ዘዴ ስለ ቱለማ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ ትዕምርቶች በደንብ ያውቃሉ ለሚባሉ ለአባ ገዳ፣ ለአባ ቦኩ፣ ለአባ ሙዳ፣ ለሀደ' ሲንቄ እንዲሁም ለባህሉ ቅርበት ላላቸው የህብረተሰብ ክፍሎች በመደበኛና ኢ-መደበኛ ጊዜ ጥያቄዎች አቅርቤ መረጃ በመሰብሰብ ተንተኚያለሁ።

19 ጥናቱ በተፈጥሯዊ መቸት የተካሄደ በመሆኑ ቃለ መጠይቁም በተፈጥሯዊ መንግድ በአካል ፊት ለፊት የተካሄደ ነው።

3.2.3. የተተኪሪ ቡድን ውይይት

“የተተኪሪ ቡድን ለምርምር እንደ መረጃ መሰብሰቢያ ዘዴ ወይም ስትራቴጂ ሊታይ ይችላል (Ibid):: በዚሁ መሠረት፣ የተተኪሪ የቡድን ውይይት (focus group discussion) በተመራማሪው አማካኝነት የተለያዩ ግለሰቦችን በአንድነት በማሳተፍና በማዋቀር በቡድኑ አማካኝነት የሚረጋገጥ ወይም የቡድኑን አቋም የሚገልፅ መረጃ ለማግኘት የሚካሄድ ነው። በአንድ በተወሰነ ወይም በተቀረፀ ግብ ላይ ተመስርቶ የሚከናወን ነው (Bloor Michael and Wood Fiona, 2006: 88)::

በቃለ ምልልስና በምልክታ ከተገኙ መረጃዎች መካከል አጥጋቢ ያልሆኑ የተወሰኑ ጉዳዮችን በመለየት ይበልጥ ለማጥራት የተተኪሪ ቡድን ውይይት ተደርጓል። ህብረተሰቡ ከከበሩ ንዋያቱ ጋር ያለውን ማህበራዊ ትስስር አስመልክቶ ለተተኪሪ ቡድን ውይይት 9 የወንድ መረጃ አቀባዮችን አንድ ቡድን፣ 9 የሴት መረጃ አቀባዮችን ሁለተኛ ቡድን በ14/01/2012 ዓ.ም በጂሌ፣ 9 አባላት ያሉትን ወንድና ሴት (6+3=9) መረጃ አቀባዮችን በመቀላቀል በ16/07/20013 ዓ.ም ሦስተኛውን የቡድን ውይይት በጨፌ ቱማ በማድረግ ለትንታኔ የተጠቀምኩ ሲሆን በተተኪሪ የቡድን ውይይቱም በጥቅሉ 27 ሰዎች (15 ወንዶች፣ 12 ሴቶች) ተሳትፈዋል።

3.3. የመረጃ አቀባዮች አመራረጥ

በዓይነታዊ የምርምር (Qualitative Research) ዓይነት፣ የተመራማሪው ከልምዱ በመነሳት መረጃ ይኖራቸዋል ብሎ የሚገምታቸውን ሰዎች በመምረጥ በጥናቱ ተሳታፊ እንዲሆኑ ደርጋል።” (ያለው፣ 2006 ዓ.ም፣ 19)::

በዚሁ መሠረት በቱለማ ገዳ ሥርዓተ ክበራ ላይ በመሳተፍና የተፈጥሮ ምልክታ በማካሄድ፣ በተለይም ደግሞ የሚጠናውን ጉዳይና ማህበረሰቡን በደንብ ለማወቅ፣ መረጃ አቀባዮችን ለመምረጥና መረጃ ለመሰብሰብ ቱለማዎች በስፈራባቸው አካባቢዎች በተዘዋወርኩባቸው ወቅት ካገኘሁት ልምድ በመነሳት የራሴን አማራጭ ተከትያለሁ። የቱለማ አሮሞ ገዳም ሆነ በሥርዓቱ ውስጥ የሚገኙት ትዕምርቶች አምስቱን ፓርቲዎች²⁰ የህዝቡን አሰፋፈር፣ የገዳ ሥልጣን፣ የእምነት ተቋም፣ የፆታና የዕድሜ እርከን እና ሥርዓተ ክበራን ተከትለው የሚገኙ ናቸው።

20. ፓርቲ የሚለው ቃል ሲያሜ በቱለማ “ሚሴንሳ/Miseensa” በሌላ አካባቢ ገዳ በተለይም በጉጂና በረና “ጎጌሳ/ Gogessa” ይባላል።

የመረጃ አቀባዮች ናሙና አመራረጥ ዘዴው ይህንኑ የፓርቲ አወቃቀር የተከተለ ነው። ይህም አወቃቀር ይበልጡን ግን የሚልባ ፓርቲ ላይ ትኩረት ያደርጋል። ምክንያቱ ደግሞ በአሁኑ ወቅት የቱለማን ገዳ እየመራ ያለው ይኸው ፓርቲ ስለሆነ ነው።

የናሙናው አመራረጥ የፎክሎርን መረጃ ለማግኘት ተመራጭ የሆነውን ዓላማ ተኮር የተከተለ ነው። ይህንኑ መነሻ በማድረግ ለመረጃ አቀባይነት የተመረጡት ሰዎች የቱለማ ገዳ ሥርዓትንና አወቃቀሩን፣ ትዕምርቶቹንና ፍቺያቸውን ጠንቅቀው ያውቃሉ የሚባሉ አባ ገዳዎች፣ ሃዩዎችና አዛወንቶች፣ በዕድሜ ገፋ ያሉ እናቶች (በተለይም ከጾታ ጉዳይ አንጻር)፣ ወጣቶች፣ የቢሮ ሠራተኞች፣ የታሪክ መምህራን እንዲሁም የባህልና ቱሪዝም ባለሙያዎች፣ በአካባቢው ላይ ምርምር ያካሄዱ ምሁራን (አጥኚዎች)... ስብጥሩን በጠበቀ ሁኔታ የመረጃ ምንጮች ሆነዋል።

3.4. የጥናቱ አደረጃጀት

ጥናቱ ዘጠኝ ምዕራፎች አሉት። የመጀመሪያው ምዕራፍ የጥናቱን መግቢያ የያዘ ነው። የተዛማጅ ጥናቶች፣ የንድፈ ሃሳባዊና ፅንሰ ሃሳባዊ ማዕቀፎች (frameworks) በምዕራፍ ሁለት ተቃኝተዋል። ምልክቶች፣ ትዕምርት፣ የተምሳሌታዊነት የስነትዕምርት፣ የሥርዓተ ክብርና የጠቀሜታዊነት ንድፈ ሃሳብ ለጥናቱ መመልከቻነት ባላቸው ድርሻ መሠረት ቀርበዋል። ምዕራፍ ሦስት ደግሞ የአጠናን ዘዴዎችን፣ የጥናቱን ዓይነት፣ የትዕምርት መተንተኛ ስልትና የጥናቱን ስነምግባር አብራርቷል።

ምዕራፍ አራት፣ የቱለማ ኦሮሞን ታሪካዊና መልክዓ ምድራዊ ዳራ፣ ማህበራዊና ኢኮኖሚያዊ ጥቅል ገፅታዎችን፣ የገዳ ሥርዓትን ምንነት፣ መዋቅራዊ ገፅታዎችንና የትዕምርት አመሠራረት የሚገልፅ ነው። የሰማይና ምድር ህግ የክብር መግለጫ መርሆዎች እንዲሁም የቱለማ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክብሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ውክልና በምዕራፍ አምስት ትንታኔ ተሰጥቶባቸዋል።

የቱለማ ገዳ የክብሩ ቦታዎች፣ የክብሩ ንዋያቱ በክብሩ ወቅት ያላቸው ሚና በምዕራፍ ስድስት፣ የትዕምርቶቹ ጠቀሜታዎች በምዕራፍ ሰባት፣ ለውጥና ቀጣይነት በምዕራፍ ስምንት፣ በመጨረሻው ምዕራፍ ዘጠኝ ደግሞ ማጠቃለያና ይሁንታ ተካተዋል።

3.5 የመረጃው ዓይነትና የጥናቱ ትንተና ሂደት

ከጥናቱ ዓላማ በመነሳት የተሰበሰበው መረጃ በቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ውስጥ አገልግሎት እየሰጠ ያሉ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትዕምርቶችን ታሳቢ ደረገ ነው።

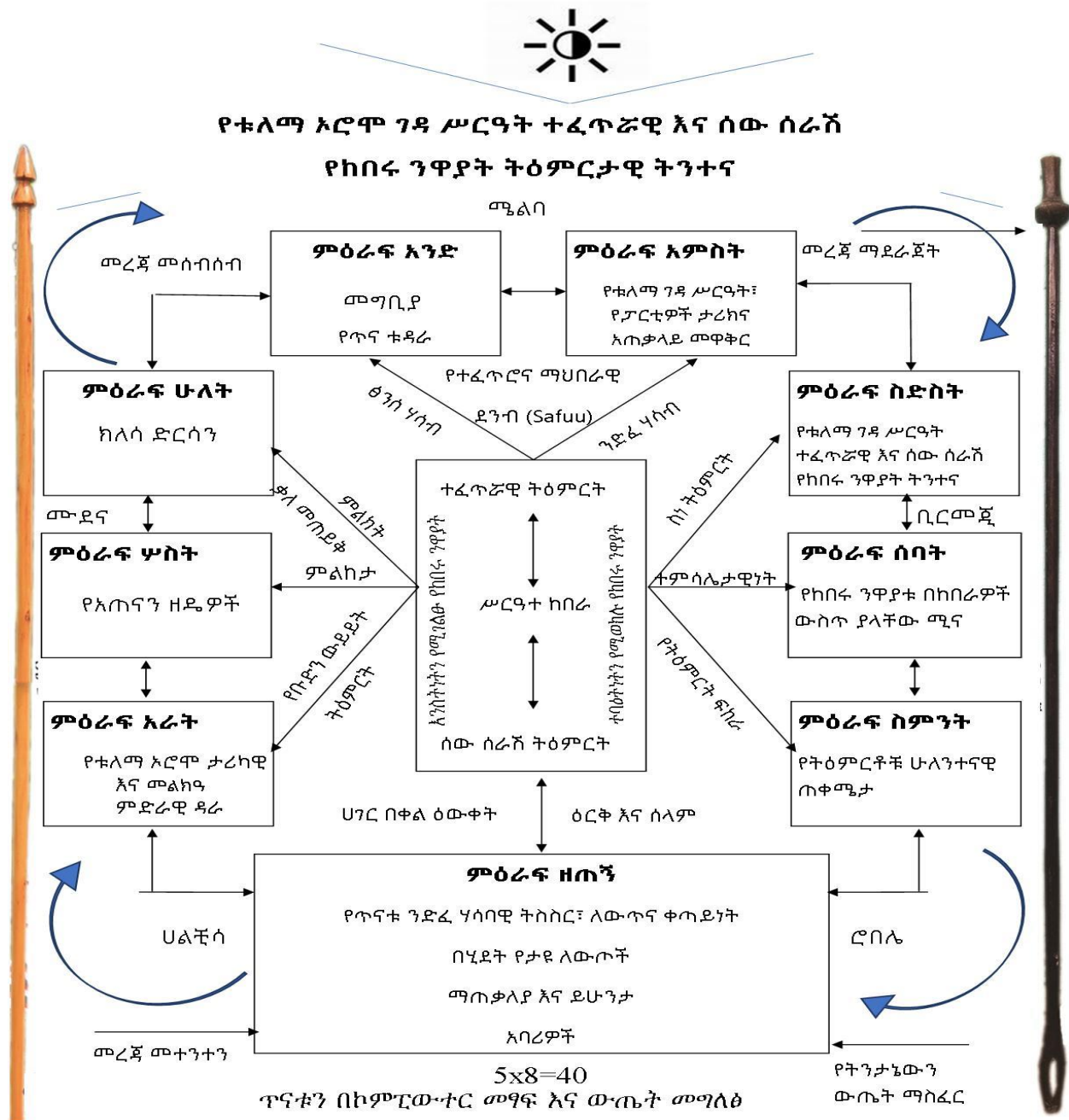
በዚሁ አግባብ የመረጃው ዓይነት ቦኩ፣ ጫጩ፣ ሲንቄ፣ አልቡ... የመሳሰሉትን የተመለከተ ሲሆን፣ እነዚህ ትዕምርቶችና ምልክቶች በቱለማ ገዳ የዕድሜና የሥልጣን ዕርክን፣ በኦዳ ነቤ ጉዞ፣ በሥልጣን ሽግግር፣ በቡታ እና በእሬቻ ክብረ በዓል ላይ ያላቸውን ሚና ከትኩረት ውስጥ ያስገባ ነው።

የትዕምርቶችን ምንነትና ከገዳ ሥርዓት ጋር ያላቸውን ቁርኝት በተመለከተ በተገለፁት የመረጃ መሰብሰቢያ ዘዴዎች በመሰብሰብ፣ በመገኛ ቋንቋ (በአፋን ኦሮሞ) የተሰበሰበውን መረጃም ወደ አማርኛ በመተርጎም²¹ እና በመተንተን ቀርቧል። የትዕምርት መተንተኛ ዘዴ (Analysis of symbol) ለትዕምርት ወይም ለምልክት ፍቺ የምስጥበትን ስልት ያሳያል (Cirlot; 1971:39)።

ለትዕምርት ማጥኛ የሆኑ ዘዴዎችን ከመከተል ጀምሮ ሳይንሳዊ እውቀትን ከተግባራዊ ክህሎት ጋር ማዛመድ ተገቢ ነው። በተገለፀው መሠረት ለጥናቱ መመልከቻነት የቀረቡትን ፅንሰ ሃሳባዊ እና ንድፈ ሃሳባዊ ማዕቀፎች ከጥናቱ ዘዴዎች ከሞዴሉ ጋር በማዛመድ ትንታኔው የተካሄደ ሲሆን፣ የራሱን የአደረጃጀት ስልትም የተከተለ ነው። የጥናቱ አጠቃላይ ሂደትና ገፅ በተከታዩ ገፅ ተመልክቷል።

21. ለ12 ዓመታት ያህል በቴሌቪዥን፣ በሬዲዮና በህትመት ሚዲያ በአፋን ኦሮሞና በአማርኛ ቋንቋ ከሪፖርተር እስከ ዋና አዘጋጅነት (Editor in-chief) እንዲሁም በዜና ክፍል አስተባባሪነት የነበረኝ ልምድ ለትርጉም ስራው ጠቅሞኛል።

ምስል 1. የጥናቱ አጠቃላይ ሂደት እና ገፅታ²²

22 ስዕላዊ መግለጫው የጥናቱን አጠቃላይ አደረጃጀት ያሳያል። ጥናቱ ተፈጥሯዊና ሰው ስራ የከበሩ ንዋያትን አካቶ የያዘ ነው። ተፈጥሮ በፀሐይ፣ አንዲሁም በትንታኔው ውስጥ ባለው የሰማይና ምድር ህግ ተፈጥሯዊ የከበሩ መግለጫ መርሆዎች፣ ሰው ስራ የከበሩ ንዋያት በቀኝና በግራ ዳር በሚታዩት ሀሮሮ ገዳ እና ሲንቄ ተወክለዋል። የከበሩ ንዋያት ሁለቱንም የተባዕትና አንስት ይታዩ ያማከለ ነው። በአሮሞ አተያይ መሠረት ፀሐይ ስምንት ጨረር ወይም አውታር እንዳላት ይታመናል። አንድ የገዳ ዘመንም ለስምንት ዓመታት ይቆያል። $5 \times 8 = 40$ የአምስቱን ፓርቲዎች ዑደት ያሳያል። በዑደታቸው መሠረትም አምስቱ የቱላማ ገዳ ፓርቲዎች (ሜልባ፣ ቢርመጂ፣ ሮበሌ፣ ሀልቺሳ፣ ሙደና) ተወክለዋል። ቀስቱም ይህንን ዑደት ያመለክታል። የጥናቱ ዋና ዋና ተግባራትም አምስት ናቸው። እነርሱም መረጃ መሰብሰብ፣ የተሰበሰበውን መረጃ ማደራጀት፣ መረጃውን መተንተን፣ ጥናቱን በኮምፒውተር መጻፍና የጥናቱን ውጤት መግለፅ ሲሆኑ፣ ለጥናቱ መመልከቻነት ካገለገሉት ፅንሰ ሃሳብና ገደፈ ሃሳብ፣ ሀገር በቀል እውቀት፣ የተፈጥሮና ማህበራዊ ደንብ (Safuu) አንዲሁም ሥርዓተ ከበራ ጋር ተሰናስለዋል። ጥናቱ ዘጠኝ ምዕራፎች አሉት፤ አንዱ ከሌላው ጋር መተሳሰራቸው ተከታታይነታቸውንና ጥምረታቸውን ይጠቁማል። ዘጠኙንም ምዕራፎች ታሳቢ በማድረግ ከመረጃ መሰብሰብ ጀምሮ የጥናቱን ውጤት አስከመግለፅ ድረስ ያለውን ሂደትና የምርምር መስተጋብር በሚያሳይ መልኩ የቀረበ ነው። ይህም መስተጋብራዊ ስነዚዴ የጥናቱ ዓብይ ዓላማ የቱላማ አሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ስራ የከበሩ ንዋያትን ትዕምርታዊ ገፅታ በትንተና ማሳየት መሆኑን ያስረዳል።

3.6. የጥናቱ ስነምግባር

ስነምግባር አንድ ተመራማሪ የምርምሩን ርዕሰ ጉዳይ ከመምረጥ ጀምሮ የመጨረሻውን ውጤት እስከ ማቅረብ ድረስ የሚከተለውን ሂደት የሚያመለክት ነው (E, Gray, 2004: 58):: ተመራማሪው ጥናትና ምርምር የሚያካሄድበትን አካባቢ ማህበረሰብ ባህልና ወግ ማክበር፣ መረጃ ለሚሰጡትና ለጥናቱ ስኬት የሚተባበሩትን አካላት ማስተዋወቅ፣ ያገኘውን መረጃና የመረጃ ሰጪዎችን የግል ምስጢር መጠበቅ ስነምግባር ይሆናል። የምርምር ትክክለኛ ዋጋ የተመሰረተውም በስነምግባራዊ ትክክለኛነቱ ነው (Dawson, 2002, 150; Walliman, 2006: 147)::

ጥናቱ ሀገር በቀል ዕውቀትን ታሳቢ ያደረገ ነው። የህብረተሰቡን “ተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንብ/ Safuu” እንዲሁም ከከበሩ ንዋያቱ ጋር የተያያዘውን “ተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንብ/ Safuu Ulfaalee” ከግምት ውስጥ በማስገባት ለቱለማ አሮሞ ባህል፣ የገዳ ሥርዓት የከበሩ ንዋያት የቃላት አገላለፅ ጭምር ተገቢውን ክብርና ትኩረት የሚሰጥ በመሆኑ ከጥናቱ ስነምግባር ጋር በቀጥታ የሚገናኝ ነው። ይህንን አካሄድ በመከተልም ትዕምርቶቹ የተሰጣቸውን ስያሜና ትዕምርታዊ ፍቺያቸውን፣ በሥርዓተ ክብራው ውስጥ ያላቸውን ድርሻ ተንትኛለሁ። ይህም የስነምግባር መርህ በምስልና በድምጽ መቀረፅ ለሌለባቸው መረጃዎች አስፈላጊውን ጥንቃቄ በማድረግ የምርምሩን ዓላማ ከግብ ለማድረስ ያስቻለ ነው። በመረጃ ሰጪነት የተሳተፉ ሰዎች ስም፣ ዕድሜና አድራሻ በአባሪነት ተገልጿል። ስምና አድራሻው እንዳይጠቀስ የሚፈልግ መረጃ ሰጪ አላጋጠመኝም። የጥናቱ ሂደትም ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያቱን መመዝገብ፣ መለየት፣ መግለፅ፣ ትዕምርታዊ ትንተና እና ፍክራ (Intepretation) መስጠት ነው።

3.7. የአጥኚው የመስክ ተሞክሮ

የዚህ ጥናት ውጥን በ2010 ዓም. “ሀ” ብሎ ሲጀመር አንድም የባህሉ አካል በመሆኔ፣ ሁለትም ባለኝ ማህበራዊ አስተውሎትና የንባብ ልምድ በቀላሉ ለዚያውም በአጭር ጊዜ ውስጥ ሰርቼ የማጠናቀቀው መስሎኝ ነበር። ገና ከመነሻው። ተግባራዊው የጥናትና ምርምር ሂደቱ ሲጀመር ግን ውጥኔ እንዳሰብኩት አልተሳካም። ሂደቱም አዝጋሚ ሆነ። ይህ የሆነበት እራሱን የቻለ ምክንያት ነበረው።

የመጀመሪያው ከስነት-ዕምርት ውስብስብ ባህሪ የሚመነጭ ሲሆን ሁለተኛው ምክንያት ደግሞ የገዳ ሥርዓት የረቀቀ፣ በውቅያኖስ የሚመሰል ሰፊና ጥልቅ መሆኑ ነው። ከዚህ ውቅያኖስ ውስጥ ጠልቆ መውጣት ከባድ ነው፤ ፈታኝ። ገዳ በመጽሐፍ ንባብ የሚታወቅ አይደለም፤ በገሃድ ያለውን የገዳ ሥርዓት አተገባበር በትክክል ለመገንዘብም አያስችልም። እናም ቀደም ሲል ይገፍ የተነሳሁትን ግምት ሙሉ በሙሉ ለመቀየር ተገደድኩ። መፍትሔውም ሥርዓቱ በሚከወንበት ጊዜና ቦታ ላይ መገኘት፣ የክበሩ ንዋያቱ ያላቸውን ትዕምርታዊ ድርሻ ለመረዳት በትኩረት መከታተል፣ ቁልፍ ሚና ካላቸው መረጃ አቀባዮች ጋር ጊዜ ወስዶ ማሳለፍና መወያየት ነበር። ለዚህም የስነልቦና ዝግጅት አደረኩ። በመሐል ምቹ ሁኔታም ተፈጠረ። የዚህ ጥናት ርዕስ በተፀነሰበት ወቅት የቱለማ ገዳ ሥርዓት የሥልጣን ሽግግር ለማድረግ በሂደት ላይ ነበር። አጋጣሚው ከሚጠናው ማኅበረሰብና ርዕስ ጉዳይ ጋር ይበልጥ እንድቀራረብ፤ በሃብ የማውቀውን ገዳ በተግባር ለማየት የሚያስችል ጥሩ ዕድል አገኘሁ።

የገዳ ሥርዓት ትውፊታዊና ከበራዊ ጉዞ (Godaansa Gadaa) ከሞቀ ቤት ወጥተው የመኝታ ቦታ ቆረቆረኝ... ሳይሉ የሚሰነባብቱበት ነው። ይህ የጥናትና ምርምር ወግ ቢሆንም፤ አንዳንዶቹ ግን ለህይወቴ አስጊ ሁኔታን ፈጥረው ያለፉ ብርቱ ገጠመኞቹ ነበሩ። በእጩ በዓል ላይ ለመገኘት የቦሰትን ተራራ ዳገታማና ቁልቁለታማ መንገድ በምሽት ከዱር አራዊት ጋር በቅርብ ርቀት በመተላለፍ ተጉዣለሁ። ወሩ መስከረም፤ ዓመቱ ደግሞ 2012 ዓ.ም. በቦራ ወረዳ ኬላ በሚባለው የገጠር ከተማ ስደርስ በመምሸቱና አልጋ በመጥፋቱ በአስፋልት ዳር የሽያጭ አትክልት ከሚጠብቁ ዘበኞች ጋር አድሬያለሁ። ሥፍራው የቆቃ ግድብ ዳርቻ ስለነበር ምሽቱን የውስጥ አጥንቴ ድረስ ዘልቆ የጠበሰኝ ብርድ ሁሌም የማይረሰኝኝ ትውስታዬ ነው። በበነጋው ከግድቡ አልፎ ከሰፊው ሜዳ ላይ የተኛውን የጎርፍ ውኃ በባዶ እግራ አቋርጬ ገፈርስ ኮርማ ከተሰኘው የክበራ ቦታ ደርሻለሁ። በሌሎች ከበራዎች ላይ በመገኘትም ማህበረሰቡን መስዩ፤ የበሉትን በልቼ፤ የጠጡትን ጠጥቼ... ለጥናቴ አስፈላጊ የሆነውን መረጃ ሰብስቤያለሁ።

በጥናቴ ሂደት የገጠመኝን ሰምና ወርቅ የፈታልኝ በ23/07/2011ዓ.ም በዱግዳ ወረዳ በተከበረው “Hiddi Saama/ሂዱ ሳማ”²³ በተሰኘ ሥርዓተ ክበራ ላይ የሰማሁት ግጥማዊ የሚመስል አባባል ነው።

23 “Hiddi Saama/ሂዱ ሳማ - እምቧይ መዝረፍ” ቃሉ እንደሚያመለክተው ደበሌዎች እምቧይ ከዱር ለቅመው አንድ ቦታ በመሰብሰብ፤ የከብቶች በረት አስመሰለው ክብ በመሰራትና እምቧዮቹን በከብቶች እምሳል በረት ውስጥ አስቀምጠው ሁሉም እንደያድርሻው በመውሰድ የሚያከብሩት ባህላዊ ሥርዓተ ክበራ ነው። የወጣትነት፣ የብርታት፣ የድፍረትና የጀግንነት መለኪያ ሲሆን ይበልጡን በዱግዳና በቦራ ወረዳ የሚታወቅ ነው።

እርሱም፡- “Dhimmi Oromoo kun; ni beekna yoo jedhan nama jalaa barara, ni barra yoo jedhan nama darara, ni dhiisna yoo jedhan nama marara -ይህ የኦሮሞ ጉዳይ²⁴ ፡-አውቀዋለሁ ቢሉ በጅሳይል ጥፍት ይላል፤ እማረዋለሁ ቢሉ እንግልት አለው፤ እተወዋለሁ ቢሉ ያሳዝናል” የሚል ነበር። አባባሉ በጥናቱ ሂደት ተንፀባርቋል። ገዳን ለማወቅ መድከምን ይጠይቃል። ቀንና ሌሊት፣ ፀሐይና ዝናብ ሳይሉ መንዝን፣ ሆዴን ሞረሞረኝ - ራብኝ፣ መሄድ፣ መቆምና መቀመጥ ስለቸኝ፣ እንቅልፌ መጣ... ሳይሉ በትዕግስት መከታተልን ይፈልጋል። ትዕግስት የሌለው፣ እንቅልፍ የሚያሸንፈው ሰው ገዳን ሊያውቅ አይችልም። በዚህ መሰሉ ዕናት ትውውቁን ደረጃ በደረጃ አጠናክሮ። ይህ አጋጣሚ ያለምንም ቅድመ ሁኔታ መረጃ የማግኘት ጥሩ ዕድል ፈጠረልኝ። ከትውውቅ ብዛትም ፎቶ አንሳን ያሉትን በማንሳት፣ በሶፍት ኮፒ በማሳየት፣ አሳትምልኝ ላሉትም አሳትሜ መስጠቴም ቅርርቤን ይበልጥ አጠናክረው። መረጃን በገንዘብ መግዛት በሚመስል መልኩ ሊፈጠር የሚችለውን ክፍተትም ቀረፈልኝ።²⁵ የአንዳንዶቹም የልብ ወዳጅነት ቀጥሎ ለሠርግ፣ ለፊልም ምረቃ ስነስርዓት... ተጠርቻለሁ፤ እኔም የቀረበልኝን ጥሪ በማክበር ተገኝቻለሁ። ከተወሰኑት ጋር አሁንም ድረስ በስልክ እንጠያየቃለን።

በሌላ በኩል ጥናቱ በተካሄደበት ወቅት ሀገሪቱ ያስተናገደችው የፖለቲካ መመስቃቀል፣ የርስ በርስ ጦርነት፣ የዜጎች መፈናቀል፣ ስደትና ሞት... እንደ ሀገር ሲታሰብ አሳዛኝም ህሊናንም የሚረብሽ ነበር። የተረጋጋ ጊዜና አእምሮን ለሚፈልገው የምርምር ሥራ የማይመች፣ ዛሬ ደግሞ ምን ይከሰት ይሆን? የሚያስብል የሥጋትና የቁዝማ ጊዜ ነበር። ጥናቱ በተጠቀሱት ውጣ ውረዶች ውስጥ አልፎ ለእልባት በቅቷል። ጥናቱ ከተጠናቀቀ በኋላም ለምረቃ ሁለት መጣጥፍ ማሳተም እንደ መስፈርት መጠየቁ ቀድሞ ያልታሰበና ለአማርኛው የፎክሎር መጣጥፍ ምቹ መደላድል (Platform) ባልነበረበት ሁኔታ ቢሆንም ዕድሉን ለማስፋት አራት መጣጥፎችን አዘጋጅቼ ሁለቱ ተቀባይነት አግኝተዋል። እናም የጥናቱ ሂደት ያላለለ ትጋትን የጠየቀ፣ ስኬት በጥረት የሚሉት ዓይነት ነው። አያሌ አድካሚና ወሰብሰብ ያሉ ችግሮችን በተሻገረው በዚህ ጥናት ውስጥ የተካተቱት የገዳ ሥርዓት የከበሩ ንዋያትና የግጭት አፈታት፣ የሰላም፣ የማህበራዊ ፍትህና የዴሞክራሲ ሃሳቦች ለሀገሪቱ፣ ለአፍሪካ ብሎም ለዓለም ፖለቲካ ሁነኛ መፍትሔ ይሆናሉ የሚል እምነት አለኝ። ጥናቱም ከራሱ መፍትሔ ጋር ቀርቧል።

24 የኦሮሞ ጉዳይ ሲባል ባህሉን፣ የገዳ ሥርዓቱን፣ አጠቃላይ ትውፊቱንና ወጉን ለማመልከት መሆኑን ያስተውሏል።
 25 ለመረጃ አቀባዮች ገንዘብ በእጅ ከመስጠት ይልቅ ከተጠቀሰው በተጨማሪ የትረሰንሰረርት በመክፈል፣ የምባይል ካርድ፣ የፎቶ ፍሬም በስጦታ መልክ በመስጠት፣ የሚሸጡ ዕቃዎችን (ለምሳሌ ጨፎ፣ ኮፍያ፣ ስካርቭ...) በመግዛት የመረጃ አቀባዮችን ውለታ በአይነት መልሻለሁ።

ምዕራፍ አራት፣ የቱለማ ኦሮሞ ታሪካዊና መልክዓ ምድራዊ ዳራ

ኩሽ ኢትዮጵያዊው ታላቅ ዘር ነው። ምናልባት በምድር የሽመገለ የሰው ዘር ነው። በማናቸውም መከራ ውስጥ የማይሸነፍና የማይሞት። ሌሎች የሰው ዘሮች ድምጻቸውን ሲያጠፉ ወይም ተስፋ ቆርጠው እራሳቸውን ወደ ማጥፋት ሲመለሱ ኢትዮጵያውን ግን ቸግሮችን በፀጋ ተቀብለው በደስተኝነት ጉዟቸውን የሚቀጥሉ ናቸው። መንገዶች ሁሉ የተዘጉ ሲሆኑባቸው ጊዜንና ቁዝምዝምን ጎምበስ ብለው ማሳለፍ ነው²⁶ በሚለው ዘይቤያቸው ክፉን በትዕግስት በማሳለፍ ወደ ቀደመው ጉዟቸው በመመለስ የታወቁ ናቸው።... ዘመናት ያሳለፉትን የግብጽ ፒራሚዶች የገነቡ የስልጣኔን መሠረት ያስቀመጡ ህዝቦች ለመሆናቸው ዓይነ ልቦናችንን ከፍተኛ መቀበል ያለብን ጉዳይ ነው (ጌታቸው ፣ 2002 ዓ.ም፣ 14)።

ኢትዮጵያ የረጅም ዘመን ታሪክ ያላት ጥንታዊት ሀገር ናት። በኢትዮጵያ ውስጥ ከሚገኙት ህዝቦች መካከል ደግሞ ኦሮሞ በህዝብ ብዛትና በሚኖርበት የመልክዓ ምድር ስፋት ቀዳሚውን ሥፍራ ይይዛል።²⁷ ኦሮሞ የራሱ የሆነ ታሪክ፣ ባህልና ቋንቋ፣ እምነት፣ ጥበብና ቅርስ ያለው የሀገሪቱ ነባር ነዋሪ ቢሆንም፣ ትክክለኛ ታሪካቸው በወጉ ካልተጠናላቸው ህዝቦች መካከል አንዱ ነው። “በኢትዮጵያ ጥናት ውስጥ እምብዛም ቦታ ሳይሰጠው የኖረው የኦሮሞ ጥናት በአንዳንዶቹ ዘንድ እንደምንም መታየቱ የኢትዮጵያ ጥናት ሀቅ ነው። የኢትዮጵያ ጥናት ዋነኛ የትኩረት ነጥብ ሴማዊው የሰሜናዊ ክፍል ባህል፣ ቋንቋ፣ ስነጽሑፍ፣ ታሪክና ስነቅርስ ሆኖ ቆይቷል (አሥመርም፣ 2011ዓ.ም፡12)።

የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ (2000 ዓ.ም፡1) ባሳተመው መጽሐፍ “በኢትዮጵያ ውስጥ ታሪካቸውና ባህላቸው በወጉ ካልተጠናላቸው ሕዝቦች መካከል የኦሮሞ ብሔር አንዱ ነው” ሲል፣ ፕሮፌሰር መሐመድ ሀሰን (2015፡1) ደግሞ፣ “በኢትዮጵያ ታሪክ ውስጥ የኦሮሞ ታሪክ፣ የአኗኗር ሥርዓት፣ ፖለቲካዊ፣ ሃይማኖታዊ ተቋማትና ኦሮሞ የሚለው ስያሜ በራሱ ለረጅም ጊዜ ተዘንግቶ ነበር” በማለት የቀረበውን ሃሳብ አጠናክረዋል። ይህ ችግር የተፈጠረው ምናልባትም ኦሮሞ የሚለው ስያሜ “ኩሽ፣ ኩሺ፣ ኩሳ፣ መደባይ፣ ኦሮማ...” እንዲሁም አንዱ ለሌላው ባለው የተዛባ አመለካከት ውስጥ ተውጦ የቆየ ይመስላል። የዚህ ስሜት መግለጫ ከሆኑት አንዱ እውነታው የተገላቢጦሽ ሆኖ ሳለ የኦሮሞ ህዝብ በሀገሪቱ ውስጥ ያለው የታሪክ ተሳትፎ ከ16ኛው ክፍለ ዘመን ወዲህ መሆኑን ለማሳመን የተቀነባበረው ታሪክ ይጠቀሳል። በሌላ በኩል ኢትዮጵያ ጥንታዊት ሀገር እንደመሆኗ በዚህ ረዥም ዘመን ውስጥ ባገሪቱ ላይ በተለያዩ ዓመታት ጦርነቶች ከመካሄዳቸውም ሌላ ከውጭ መንግሥታት ጋርም የዲፕሎማሲ ግንኙነት ቢፈፀምም እስካሁን የሚታወቀው ታሪክ አነስተኛ ነው (ተክለጻድቅ፣1951 ዓ.ም፡1)።

26. በአፋን ኦሮሞ “Baraa fi furguuggee gadi jedhanii dabarsan/ ጊዜንና ቁዝምዝምን ጎምበስ ብለው ያሳልፋሉ” ከሚለው ምሳሌዊ ንግግር ጋር ይመሳሰላል።

27 ከሀገሪቱ አጠቃላይ የቆዳ ስፋት ውስጥ የሆሮሚያ ክልል 34.4 በመቶ፣ ከሀገሪቱ የህዝብ ብዛት ደግሞ ከ36.7 በመቶ በላይ የሚሆነው በኦሮሚያ ክልል ይኖራል ተብሎ ይገመታል (B.Dhi.K.M.N.O,2011:2-3)።

ይህን የረዥም ዘመን ታሪክ እግር በእግር ተከታትሎ የጻፈ ባለመኖሩ፤ የተጻፉትም በጦርነት፤ በተፈጥሮና ሰው ሰራሽ ችግሮች ስለጠፉ፤ ያሉትም ውስን በሆኑ ኃይማኖታዊ ተቋማት እና በአውሮፓ ሀገራት ሙዚየሞች ውስጥ ስለተደበቁ የተሟላ የኢትዮጵያ ታሪክን ለማግኘት አስቸጋሪ መሆኑንም ተክለጻድቅ ገልፀዋል። በነዚህም ሳቢያ እውነተኛ ታሪካቸው ከተደበቀባቸው የሀገሪቱ ህዝቦች መካከል የዚህ ጥናት ትኩረት የሆነው የኦሮሞ ህዝብ አንዱ ነው፤ “ነገር ግን ምንም ቢደበቅ እውነተኛው ታሪክ ጊዜውን ጠብቆ መገለፁ ስለማይቀር ይኸው በመጽሐፈ ሱባኤ²⁸፤ በመጽሐፈ ሲራክ አክሱማይ እና በክብረ ነገሥት ተመዝግቦ ይገኛል” (አድማስ፤ 2000ዓ.ም፡ 37)።

ይህ ጥናት ዓበይት የሆኑትን ታሪካዊ ክስተቶች ብቻ ተመልክቷል። በኢትዮጵያ የሚነገሩት ቋንቋዎች የኩሽ፤ የሴም፤ የአባይ ሰሃራዊና የአሞቲክ ቋንቋ ተብለው በአራት እንደሚከፈሉ የጠቀሱት ፕሮፌሰር ታደሰ ታምራት፤ ኢትዮጵያ በአብዛኛው የኩሽ አገር ናት ብለዋል፤

ኢትዮጵያ በአብዛኛው የኩሽ አገር ናት ማለት ይቻላል። ስሙ ሳይቀር ግሪኮች ኢትዮጵያ ብለው የተረጎሙት በጥንት አብራይስጥ ኩሽ ይባል የነበረው በቀይ ባህርና በአባይ ሸለቆ መካከል ከግብፅ ቀጥሎ ያለውን ሕዝብና አካባቢ ነው። እስከ ዛሬ ድረስ አብዛኞቹ የኩሽ ቋንቋ ተናጋሪዎች የሚኖሩት ኢትዮጵያ ውስጥ ነው። የረጅሙ የኢትዮጵያ ታሪክ መድረክ በነበረው በዚህ አካባቢ ከሚነገሩት የኩሽ ቋንቋዎች መካከል ዋና ዋናዎቹ ቤጃ፤ አገው፤ ኦሮሞ፤ ሶማሌ፤ ሲዳሞ፤ ሐድያ፤ አፋር፤ ከምባታ፤ ጌድዎ ሲሆኑ ጠቅላላ ቁጥራቸው እስከ 25 ያህል ይደርሳል (1984፡ 82)።

የጥንት መነሻቸውም ከዚሁ ከሰሜን ምሥራቅ አፍሪካ፤ ከአፍሪካ ቀንድና ከኢትዮጵያ ምድር መሆኑን፤ የቋንቋና ታሪክ ሊቃውንትም ይህንኑ ጉዳይ የሚያረጋግጡ መሆናቸውንም የታሪክ ምሁሩ ገልጸዋል። በዚሁ መሠረት፤ “ኩሽ²⁹ የካም የመጀመሪያ ልጅ፤ ኩሽ የሚለው የዕብራይስጥ ቃል አገርን ሲያመለክት ኢትዮጵያ ተብሎ ተተርጉሟል” (የኢ.መ.ቅ.ማ፤1972፡ 191)። ኦሮሞ በሰሜኑ የሀገሪቱ ክፍሎች ይኖር እንደነበር በታሪክ ተጠቅሷል (የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፤ 1998 ዓ.ም፤ ታቦር 2007 ዓ.ም፤ እሸቱ፤ 2001ዓ.ም)። ባሬንቱ፤ መረዋ፤ አዘቦ (አሰቦ)፤ ዋጅራት፤ ኢጉይና መረዋ፤ ዶባ፤ አፍላ፤ አሰቦና ቆቦ በሰሜናዊ ኢትዮጵያ ለረጅም ዘመናት የኖሩ የኦሮሞ ጎሣና የቦታ ስሞች ናቸው። አሁንም ራያ እና አዘቦ ይባላል። እነዚህ ኦሮሞዎች በቀዳማዊ ምኒልክ ዘመን በሥፍራው ይኖሩ እንደነበር ዓለማየሁ ሪቻርድ ፓንክረስትን በመጥቀስ ጽፈዋል (45)። ቀጥሎ የሰፈረው ጽሑፍም ተጨማሪ መላምት የሚያቀርብ ነው፤

28. “መጽሐፈ ሱባኤ” በተጠቀሱት ምክንያቶች እንደጠፉ ከሚነገርላቸው መጻሕፍት ውስጥ የሚጠቀስ ሲሆን፤ የጥንቷ የኢትዮጵያ መንግሥት መቀመጫ እንደነበረች ቢታሪክ ከምትታወቀው ከኑብያ ሱዳን ሜሮዊ ባሕሁና ጀብል ኩራርና ጀብል ኑባ ተገኝ የተባለውን ሰነድ መሪራስ አማን በላይ “የጥንቷ ኢትዮጵያ ትግሳኤ ታሪክ” በ1985 ዓ.ም እንዲሁም “መጽሐፈ ሱባኤ ዘበአማን ካልፅ” በተሰኘ ርዕሶች በ1998 ዓ.ም አሳትመዋል።

29. ኩሽ የሰው ስም፤ የካም አንደኛ ልጅ አክሱምን የቆረቆረ ነው። ኩሺ ኩሻዊ፤ የኩሽ ተወላጅ ኢትዮጵያዊ (ደስታ፤ 1970፡ 681)። ኩሽ በሁለተኛ ትርጉሙ ጥቁር ህዝብ ማለት ነው (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፤ 2000፡ 13)።

ከቋንቋ ወይም ከሥነ-ልቦናን ማስረጃ ሌላ የኦሮሞ ሕዝብ ከአስራ ስድስተኛው መቶ ክፍለ ዘመን በፊት በሰሜኑ የኢትዮጵያ አካባቢ ሰፍሮ መኖሩን በርካታ የጽሑፍ ማስረጃዎች ያመለክታሉ። ከዚህ አንፃር ኦሮሞዎች በላይኛው የተከሄደ ወንዝ ተፋሰስ ለአያሌ ዘመናት ሰፍረው እንደኖሩ ይነገራል። በተለይም በአሸንጌ አካባቢ የሰፊ ኦሮሞዎች የእስልምናና ክርስትና ሃይማኖት ከተቀበሉ በኋላ በዘመናት ሂደት በትግርኛ ተናጋሪ ሕዝብ ተውጠው መቅረታቸው በተለያዩ የጽሑፍ ሰነዶች ተጠቅሶ ይገኛል። በተመሳሳይ የመረዋ ኦሮሞዎች ከአሥራ ስድስተኛው መቶ ክፍለ ዘመን በፊት በዚህ የሰሜኑ ኢትዮጵያ አካባቢ ለዘመናት ሰፍረው መኖራቸው በጽሑፍ ሰነዶች ይጠቀሳል (የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 1998ዓ.ም)።

የኦሮሞ ህዝብ ጥንት በሰሜኑ ኢትዮጵያ ይኖር እንደነበር ይጠቁማል። በጥንቷ የአክሱም ዘመነ መንግሥት ከሚታወቁት ነገሥታት መካከል ሁለቱ አጼ ፈንታሌ እና አጼ ጭላሎ አስተዳደራቸው እስከ ግብጽ ይደርስ ነበር (መራሪስ 2009፣78-79)። ለመሮዌ የሴት ንግሥት ሆና ለመጀመሪያ ጊዜ የተሾመችው መደባይቱ (ኦሮሞይቱ) ፋሲላ ሲአኖኒ ናት (አድማስ፣ 2000 ዓ.ም፣12)። “የመደባይ³⁰ ጎሣ አንድ ባለስልጣን ዠንደረባ /የንግሥት ባለመዋል ማለት ነው/ ከኢየሩሳሌም ወደጋዛ ሲመለስ በፊሊጶስ እጅ ተጠምቆ ክርስቲያን እንደሆነ በሃዋርያት መጽሐፍ ተጽፎ ይገኛል” (መራሪስ 2009፣147)። በሀገሪቱ ታላላቅ ታሪካዊ ክስተቶች ተከናውነዋል፤ ትውልድ አልፎ ትውልድ ተተክቷል። በድሮው ዘመን የሚታወቁት ኦሮሞ በሚለው ስያሜ ሳይሆን ጂማ፣ ማጅ፣ መደባይ³¹፣ መንዲ በተባሉ ጎሣዎች ነበር። በቀዳማዊ ምኒልክ ዘመነ መንግሥት ታውቀው በአጼው ስር የነበሩት እንደሚከተለው ተዘርዝረዋል፤

ንጉሡ	ሀገሩ	ወንዙ	ጎሣው
ዳሞ	ሞጣ	የግዮን ሀይቅ	መደባይ ጋፋት ማጂ
ዳሞ ሃዲያ	ኤላውጥ	ዋቤ	ጂሬ ዋጂራት ቦንጋ
ጎጃም	ደሸት	ግዮን የክበበው	መንዲ ወንጌ
የዳሞት ልጅ ኮንሺ	ሰገል	ነገሌ	ቦረና ቱለማ አባታት
የሰኮንሰ ልጅ ለኔካ	ኤዝ	ገናሌ	በርቱማ ጋሊ ጂዜ
የፈንታሌ ልጅ ጭላሎ	ሄጌ	አዋሽ	አሣ ሆሽን ሲዳማ
የዳራስ ልጅ መጋል	ሞራ	ግቤ	ማያ ሆሮ ወላቦ ቦረን ኢቱ
ጋውል	ኤዛር	ጁባ	ወረማያ

ሠንጠረዥ:-1. ከኦሮሞ ተቀራራቢ የሆኑ የትውልድ ሀረጎች ምንጭ፣ (ዝኒ ከማሁ፣ 2000ዓ.ም፣ 20)

ዋቤ፣ ዋጂራት፣ ነገሌ፣ ቦረና ቱለማ፣ ገናሌ፣ በርቱማ፣ ጂዜ (ጂሌ?)፣ ፈንታሌ፣ ጭላሎ፣ አዋሽ (ሀዋስ)፣ መጋል፣ ግቤ፣ ማያ (አመያ?)፣ ሆሮ ወላቦ (ሆረ ወላቡ?)፣ ቦረን፣ ኢቱ፣ ወረማያ (ሀረማያ?)... አሁንም በተለያዩ ሥፍራ የሚኖረውን የኦሮሞ የትውልድ ሀረግ፣ የቦታና የሰው ስሞች የሚወክሉ ናቸው። ዳሞ፣ ሞጣ፣ የግዮን ሀይቅ፣ ጋፋት፣ ማጂ፣ ሃዲያ፣ ቦንጋ፣ ሲዳማ፣ ዳራስ(ደራሳ?) በሌላ ህዝብና የአካባቢ ስያሜ የሚታወቁ ሲሆን መሠረታቸው ግን ከሽ ነው። በአጼ አፌላስ ዘመነ መንግሥት የተመዘገቡ የኦሮሞ ተመሳሳይ ጎሣዎች፡-

30 ሱባ በተባለው ጥንታዊ ቋንቋ መደባይ ማለት ፈላስፋ መራቂ (የሚመራቅ) እና ቄስ ማለት ነው። ከዚያም በሂደት መደባይ መባሉ ቀርቶ ኦሮሞ ተባለ። በሱባ ቋንቋ ኦሮሞ ማለት አዋቂ፣ ሞራ ገላጭ ወይም አንባቢ ማለት ነው (አድማስ፣ 2000 ዓ.ም፣ 21)።
 31 በመተከልና በአማራ ክልል ጎጃም ወንበራ በተባለ ቦታ መደባይ በሚል ስም የሚጠራ ኦሮሚኛ ተናጋሪ ህዝብ አለ (ፍቅሬ፣ 2009፣44)።

<u>ስማቸው</u>	<u>ሀገራቸው</u>	<u>አጠራሩ</u>
አሮሞ	እናሪያ	ማያ ወረማያ
ጋሊ ³²	ውቅሮ	ውቅሮያ
ደራስ	ሆሮ ወላቦ	አውሳብያ
ቦረን	ኪንዶ ሐዲያ	ሃድያ
በርቱማ ³³	ጥሞጋ	ሞጋብያ
ከረዩ	መረዋ	መረወንያ
ኢቱ	ሞራ	ሞራና
አክቹ	ወረን	ወረያ
ሊባን ጃዊ	ጎጃም	ደሽት
መጫ	ሌማ	ሱማሊያ
ሰል ሰላሌ	ገነት ወሌ	ወልዲያ
ሰዳሞራ	አሙሩ	ሸቦካ ጂሬ ዋጂራ
ጂሌ	ጨፋ	ገነቲያ ወረም
አዳል አዛር	ላዶር	አንፋርያ አባታላት
ሐሽን	ሀሽንጌ	ሐሽን ደርዲ
ማያ	ዝባጣን	ዝዋይ ሱካ
ሰደቻ	ቆቦ	እራያ ማጂ
ደራ አርሆ	ጉማይ	ጉማያ መንዲ
ቦፋት	ቶቤ	ቦባሳ ማሲያ
ከምባታ	ወላሞ	ቦያ ኪኩያ
ጋፋት	ከፋ	ከፋይ ሲሲ
አማሮ	ኩሌ	መንድያ ቡዱ ማዳሰካ (ዝኒ ከማሁ ገጽ 35)።

ከጸሐፊው የቃላት አጠቃቀምና አፃፃፍ፣ ከጊዜ ብዛት ከመጣ የአጠራር ልዩነት ካልሆነ በቀር የተዘረዘሩት ስሞች ለአሁኑ የአሮሞ ጎሣዎች ስያሜ የቀረቡ ናቸው። በዝርዝሩ ውስጥ ውቅሮ የተሰኘው ስያሜ አሁንም በአክሱም አቅራቢያ፣ ባሬንቱ በኤርትራ ውስጥ፣ መረዋ በሰሜኑ የሀገሪቱ ክፍል የነበረ የጎሣ ስም፣ ዋጂራ (ዋጂራት) በትግራይ ደብረ ዳሞ አካባቢ የሚገኙ ስያሜዎች እንደሆኑ ይታወቃል። ቀደም ሲል በቀረበው ሠንጠረዥ ውስጥ አሁን በሌላ ህዝብ ስምና የቦታ ስያሜ የሚታወቁ ስለመኖራቸው እንደተጠቀሱ ሁሉ በዚህኛውም አዳል፣ አንፋርያ (አፋር?) ሱማሊያ፣ ከምባታ፣ አማሮ፣ ቦባሳ፣ ማሲያ በአሁኑ ወቅት በሌላ አካባቢ የሚገኙ ስያሜዎች ናቸው። ቦባሳና ማሲያ (ማሳይ) በኬኒያ ከሚገኙት ስያሜዎች ጋር የተቀራረበ ሲሆን፣ ቦባሳ አሮሞዎች ከኖሩባቸው አካባቢዎች መካከል አንዱ ነው (ፍቅሬ፣ 2009)።

32 ጋሊ ወይም ጋሌ በአፋን አሮሞ ሀረግ ማለት ሲሆን፣ በቱለማ በቾ አካባቢ ድግሞ ጋሻ ማለት ነው። “Gaalii /ጋሊ - Gaala/ማመል” ከተሰኘው ቃል ጋርም ይመሳሰላል። ለዚህ ተጨማሪ ማስረጃ የሚሆነው “ጂዳ ጋሌ” የሚል የጎሣ ስያሜም በቱለማ ውስጥ አለ።

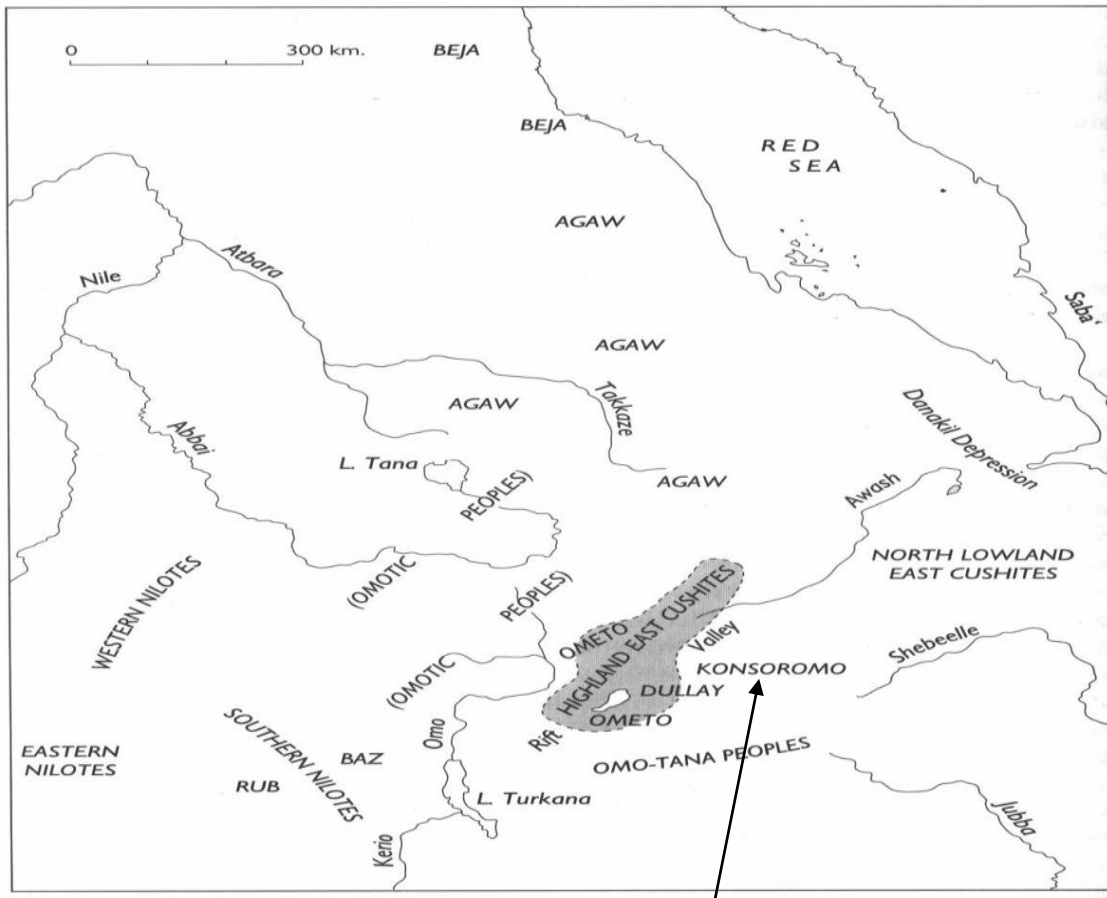
33. አንዳንዶቹ ቃላት በአማርኛው ሲፃፉ እንደ ፀሐፊው የቋንቋ ችሎታ የቀረቡ ይመስላል። ለምሳሌ በርቱማ፣ ጥሞጋ የተሰኙት ቃላት በአሁኑ አጠራር ባሬንቱ (Baarentuu)፣ ጥሞጋ (Xummuugaa) በሚል ስያሜ የሚታወቁ ናቸው። የተዘረዘሩት የነገድ (የጎሣ) ስሞች የተመዘገቡት ከዛሬ 3000 ዓመታት በፊት በነበረው የንግሥት ሰባ (ኢትያ፣ ንግሥት አዜብ/ አዘቦ፣ አሰቦ)፣ በልጇ ቀዳማዊ አፄ ምኒልክ፣ በአፄ አፌላስ ዘመን መንግሥት ሲሆን፣ አሮሞ በ16ኛው ክፍል ዘመን ወደ ኢትዮጵያ መጣ፣ ኢትዮጵያን ወረረ የሚለውን ታሪክ ሙሉ በሙሉ የሚሸር ነው። አሰቦ(አሴቦ፣ አዜቦ፣ አዘቦ) የሚባል ህዝብ እና የቦታ ስያሜ ከጥንትም ጀመሮ በሰሜን ኢትዮጵያ በአሰቦ እና አካባቢዋ ይኖር እንደነበር ይነገራል (እሸቱ፣ 2001 ዓ.ም)።

በሌላ በኩሌ ቦረን (ቦረና?)፣ ሰላሌ፣ ጂሌ፣ማያ፣ ቆቦ፣ ደራ፣ ከረዩ፣ አክቹ (አቢቹ?)፣ ቆቦ፣ እራያ (ራያ?)፣ መጫ ከኦሮሞ የትውልድ ሀረግ ጋር በእጅጉ የተቀራረቡ ናቸው። በዚህ መሠረት የኩሽ ህዝቦች በጋራ ሆነው ለተለያዩ የባህላዊና ዘመናዊ እሴቶች መጀመር መሠረት የጣሉ ስለመሆኑም ተመልክቷል። ከ3500 እስከ 1000 ዓመተ ዓለም (እ.ኤ.አ) በኢትዮጵያ ደጋማ አካባቢዎች ከፍተኛ የኩሽ ህዝቦች መስፋፋት የታየ ሲሆን በኢትዮጵያ ብሎም በአፍሪካ በተጀመረው የእርሻ እንቅስቃሴም ላይ የራሳቸውን ተፅዕኖ አሳርፈዋል (Ehret, 2002: 128)።

ምሥራቃዊ³⁴ ኩሽ ከሚባሉት አንዱ ኦሮሞ ስለመሆኑ ተገልጿል። እነዚህ ህዝቦች በሰፈሩባቸው ማዕከላዊ የኢትዮጵያ ደጋማ ክፍል ለእርሻ ምቹ የሆነውን መሬት በማረስ ሀገር በቀል የሆኑትን ጤፍ፣ አጃ፣ ስንዴና ገብስ ያመርቱ እንደነበር ተገልጿል። እነዚህ የሰብል ዓይነቶች አሁንም በተጠቀሱት አካባቢዎች በብዛት ይመረታሉ። የአድዓ ጤፍ፣ የበሻ ጤፍ፣ የጅሩ ጤፍ፣ የምንጃር ጤፍ... የሚሉ ስያሜዎች ይህንኑ እውነታ ይመሰክራሉ። የኩሽ ህዝቦች በተመሳሳይ አካባቢዎችና በተቀራረቡ ስያሜዎች ይኖሩ እንደነበርም በጽሑፉ ተጠቅሷል። ኮንሶ እና ኦሮሞ ተነጣጥለው ከመኖራቸው በፊት “ኮንሶኦሮ/ Konsoromo” በሚል ስያሜ በኢትዮጵያ ስምጥ ሽለቆ አብረው ይኖሩ ነበር። የዕድሜ እርከን ዑደትም ከክርስቶስ ልደት በፊት በሁለተኛው ሚሊኒየም በኮንሶኦሮ የተጀመረ መሆኑንም ተከታዩ ሃሳብ ያስረዳል። “In the Ethiopian rift region, however, a sharply different way of providing wider social cohesion- a cycling- age set system- came into being no later than sometime in the second millennium BCE. This institution appears to have arisen first in the Konsooromo society” (Ehret, 2002:132)። በባህላዊ ሥርዓቱ መሠረት በአንድ የዕድሜ እርከን ውስጥ የተመደቡ ወንዶች ከአንዱ ደረጃ ወደ ቀጣዩ ይሸጋገራሉ። የቀጣዩን እርከን ስያሜ እያገኙ የሚሄዱ ሲሆን፣ አሁን ካለው የገዳ ሥርዓት አወቃቀር ጋር ይመሳሰላል። ይህም ተመሳሳይ ሥርዓት “በባንቱ”³⁵ ህዝቦች ዘንድ ስለመኖሩ መጠቀሱ ጥንታዊ የሆኑት ኩሻውያን በተቀራረቡ የባህል ዕድገት ደረጃ ላይ የነበሩ መሆናቸውን የሚጠቁም ነው። ሁለቱ የኩሽ ሕዝቦች ማለትም “ኮንሶኦሮ/ Konsoromo” በጋራ ይኖሩበት የነበረው መካከለኛው የሸዋ ምድር ካርታ በጸሐፊው እንደሚከተለው ተመልክቷል፤

34 ይህ ዓይነቱ ክፍፍል በራሱ እንደገና መጤን ያለበት ነው፤ “የደጋው፣ የቆላው ኩሾች እንዲሁም የምሥራቅ ኩሽ ተብለው የቀረበው ሁኔታውን ግልፅ ለማድረግ ይረዳን ዘንድ የቀረበ እንጂ ይህ ክፍፍል ትክክል አለመሆኑ ሊታወቅ ይገባል። ለምሳሌ ያህል አሮሞን እንደ ምሥራቅ ኩሽ አድርጎ መውሰድና መቀበል፣ መገደብ ከምሥራቅ ቆላ ውጪ የሚገኙ አሮሞዎችን ማለትም እንደ ቱለማ፣ መጫ፣ የጁ፣ ወሎና ቢደጋማው ባሌ፣ አርሲ፣ ጉጂና ሐረርጌ የሚገኙትን አሮሞዎች የረሱ ይመስላል። ይህ በመሆኑም በኩሽ ህዝቦች ክፍፍል ላይ የተሰራው ሥራ እንደገና መጤንና ዳግም መሰራት እንዳለበት የሚያስገነዝብን ነው” (የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ ፣ 2000 ዓ.ም፡ 33)።

35 “ባንቱ” በሚል ስም የሚጠሩ ህዝቦች በአሁኑ ወቅት በማዕከላዊ አፍሪካ የሚገኙ ሲሆን፣ ጥንተ መሠረታቸው ኢትዮጵያ እንደሆነና ከኢትዮጵያ እንደሄዱም ይገለጻል (<https://www.quora.com/profile/Walter-Smyth>)። ባንቱ የተሰኙ የጎሣና የባታ ስሞች በኦሮሚያ ክልል በሰሜን ሸዋና በምዕራብ ሸዋ አካባቢዎች መኖራቸው፣ በዕድሜ እርከን ኮሚታየው አወቃቀር በተጨማሪ በመካከላቸው ያለውን የባህል መወራረስ የሚያሳይ ይሆናል።

ካርታ 1:- ከክርስቶስ ልደት በፊት ከ1500-1000 ገደማ በሸዋ ደጋማ አካባቢ የኮንሶሮሞ ጥንታዊ መኖሪያን የሚያሳይ (ምንጭ፡ The Civilizations of Africa: A History to 1800 የተወሰደ 2002፡ 134)።

የኦሮሞ ሕዝብ ከአስራ ስድስተኛው መቶ ክፍለ ዘመን በፊት በኢትዮጵያ ውስጥ ስለመኖሩ የሚቀርቡ ማስረጃዎች በርካታ ናቸው። ቀጥሎ የቀረቡት ዋና ዋና ታሪካዊ ክስተቶች ይህንኑ ሃሳብ ሚደግፉ ሲሆን፤ በ8ኛውና በ10ኛው ክፍለ ዘመን መካከል የተሰሩ መሆናቸው የተገመተ የድንጋይ ካብ፤ የኦሮሞ ኃይማኖት የአምልኮ እና የአቴቴ መግለጫ ቁሳቁሶች መንዝ ውስጥ በኢትዮጵያና በፈረንሳይ አርኪዮሎጂስቶች መገኘታቸው፤ የኦሮሞ ህዝብ ጥንትም በመንዝ አካባቢ መኖሩን የሚያመለክቱ ናቸው (የኦሮሚያ ቱሪዝም ቢሮ፤ 1998 ዓ.ም፡ 52)። በተመሳሳይ መተሎሚ (ሞቲ ለሚ³⁶) በአጼ ላሊበላ የንግሥና ዘመን (1172 ዓ.ም) ተሰሚነት የነበረው የዳሞት³⁷ ንጉሥ ነበረ፤ “መተሎሚ ማለት በኦሮምኛ ቋንቋ የሁለት ሀገር ንጉሥ ማለት ነው። የስማና የዛንጅሮ ንጉሥ ነበር” (ገጽ፡ 27-31)። በሌላ ጊዜ ደግሞ “ከጅማ እስከ ሜጫ፤ ከሲዳሞ እስከ ዓባይ ኮሞል ይገዛ ነበር” (ዝኒ ከማሁ፡122)።

36 “ሞቲ ለሚ” ሞቲ ማለት ንጉሥ ማለት ነው፤ መጠሪያ ስሙ ደግሞ ለሚ ከሆነ “ንጉሥ ለሚ” ወይም ለሚ በተባለ ቦታ የነገሠ “የለሚ ንጉሥ” ማለትም ሊሆን ይችላል።

37 ዳሞት የሚባለው ስፍራ በተለያዩ ፀሐፍት የተጠቀሰ ሲሆን፤ በተወሰኑት ከሸዋ እስከ ጎጃም፤ በተወሰኑት ደግሞ የሀገሪቱን ደቡባዊና ምዕራባዊ ክፍል እስከ ጅማና ሊሙ (እናሪያ) ያለውን ሥፍራ የሚሸፍን ሆኖ ተገልጿል (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፤ 2000 ዓ.ም)።

የንጉሥ ሞቲ ለሚቤተ መንግሥት የሚገኝበት ሥፍራ መጠሪያ ስም “ማልበሬዲ” ይባል ነበር። “Maalbareeddi/ ማልበሬዲ” የሚለው ቃል የአማርኛ ፍቺው “እንዴት ታምራለች” ወይም “ምንታምር” ማለት ሲሆን ከዚህ የማህበራዊ ስነልሳን መረጃ ሞቲሊሚ የኦሮሞ ማንነት እንዳለው መገመት ይቻላል “Malbarede is also an Oromo term meaning beautiful, the beautiful, or how beautiful it is!” However, not with a standing the sociolinguistic evidence that suggest his Oromo identity” (Mekuria: 153). በሌላ በኩል በሀገሪቱ ታሪክ የንግሥና ሥልጣን ከዛጉዮ ወደ “ቀዳማዊ ምኒልክ ዘር” የተዛወረው በይኩኖ አምላክ ዘመን በ1262-1276 ዓ.ም ሲሆን፤ ይኩኖ አምላክ በሚል የንግሥና ስም የሚታወቀው ተስፋ እየሱስ በእናቱ ከመደባይ ጎሣ ከዛሬዎቹ ኦሮሞ ከአዛዥ ጫላ ልጅ ሃዊ ጊፍቲ መንደያ ከምትባለው የቦረና³⁸ ዘር የተገኘ ነው (መሪራስ፤ 2009ዓ.ም፡ 141 እና አድማስ፤ 2000ዓ.ም፡ 59-60)።

ኮንትሮሲኒ ስለ አምደጽዮን ዘመን (1314-1344) የባፈውን ታቦር እንደጠቀሰው፤ “በሰሜን ኢትዮጵያ ቀደም ሲል ከሰፈሩ የኦሮሞ ራያ ጎሳዎች (ዋጅራት፤ ኢጉይና መረዋ፤ ዶባ፤ አፍላ፤ አሰቦና ቆቦ) መካከል ኢጉይና መረዋ የሚባሉ ኦሮሞዎችን መልምሎ በሰራዊቱ ውስጥ ሲጠቀምባቸው ነበር” (ታቦር፤ 2007 ዓ.ም፡ 157)። ታቦር የዶባን ህዝብ አስመልክቶ በሰጠው ማብራሪያ፤ “ዶባ በሰሜኑ ኢትዮጵያ የሚገኝ የኦሮሞ ንዑስ ጎሣ ከመሆኑም በላይ የኦሮሞ ሕዝብ ከ16ኛው ክፍለ ዘመን በፊት በሰሜኑ ኢትዮጵያ ለመኖሩ አንዱ ተጨባጭ መስረጃ ነው። ዶባ የሚለው ስም እዚህ ቦታ ብቻም ሳይሆን በኦሮሚያ ክልል ውስጥ በብዙ ቦታዎች ይገኛል። ለምሳሌ በአሁኑ ጊዜ በሐረርጌ፤ በሰሜን ሸዋና በሌሎችም ምዕራብ የኦሮሚያ አካባቢዎች ዶባ³⁹ የሚል መጠሪያ ያላቸው ቦታዎችና የኦሮሞ ንዑስ ጎሣዎች በርካታ ናቸው” (ዘኒ ከማሁ፡ 191)። በሌላ በኩል ፕሮፌሰር መሐመድ ሐሰን ኦሮሞዎች በደቡባዊ ሸዋ ካሉ ክርስትያኖችና ሙስሊሞች ጋር ያላቸው ግንኙነት ረጅም ዕድሜ ያለው መሆኑን በመጥቀስ፤ ይህም ግንኙነት በሰላምና በጦርነት የተወሰነ መሆኑን ገልፀዋል። በሂደትም ኦሮሞ የክርስትናና የእስልምና እምነት በመቀበል በክርስቲያኑ መንግሥት ስር በመሆን መኖር የጀመረ ሲሆን፤ በጦር መሪነትና በንጉሥ ባለሟልነት ከፍተኛውን የሥልጣን ቦታ መቆናጠላቸውም በጽሑፉ ተገልጿል። ለምሳሌ የዓምደ ጽዮን⁴⁰ (1314 -1344ዓ.ም) የጦር አዛዥ ገዳ የሚባል ነበር።

38 ከታሪኩ መቸት አንፃር የቱለማ አንዱ የትውልድ ሀረግ የሆነውና ቦረና በደቡብ ወሎ የሚገኘው የቦታና የህዝብ ስያሜ ይሆናል ተብሎ ይታሰባል።

39 አጼ ባዕደማሪያም (1461-1471) በንግሥና ዘመኑ ዶባ ከሚባል ሕዝብ ጋር ጦርነት ማካሄዱንና ህዝቡን ቀንደኛ መሪዎች እየመረጠ በመንዝ መካከል በሚገኘው የሞፈር ወንዝ አሰፈራቸው፤ የቦታውም ስም ዶባ ተባለ። የአጼ ኃይለሥላሴ ወንድ አያት ደጃዝማች ወልደሚካኤል ጉዲሳ ሳይቀሩ የዶባ ተወላጅ መሆናቸውን ፕሮፌሰር ታደሰ ታምራት ያቀረቡትን የታሪክ ማስረጃ በመጥቀስ አመልክቷል (ዘኒ ከማሁ)።

40 ንጉሥ ዓምደ ጽዮን በዘመነ መንግሥታቸው ለመጫ አሮሞዎች በጣና ባሕርና በጎጃም መካከል ባለው ቦታ ሀገር መስጠታቸውና እነርሱም በአባታቸው ስም ሜጫ ብለው እንደሰየሙት ይነገራል። ክርስትና ተነስተውም በሂደት የአማርኛ ቋንቋ ተናጋሪ እንደሆኑ ይታወቃል።

የልብነ ድንግል ሠራዊት በግራኝ መሐመድ በተሸነፈ ጊዜ፤ “ሁሉ ቢፈራ ቱሉ እንዴት ፈራ?” ብለው መጠየቃቸው ከጦር አጋፋሪቸው አንዱ ቱሉ እንደሆነ፤ ይህም ሰው የጦር አዛዥና ጀግና እንደነበር ይጠቁማል (ተክለየሱስ፤ 2008ዓ.ም፡ 138)።

Mekuria Bulcha (2019፡ 143-144) ከ10ኛው እስከ 13ኛው ክፍለ ዘመን ባለው ጊዜ ውስጥ በደጋማው የሸዋ ምድር አሮሞዎችና የሙስሊም ሱልጣኔት በሸዋ ደዋሮ፤ ኢፋት፤ ጊዳ (ጂዳ)፤ ዋጅ (ወርጂ)፤ ወረ ቃሉ፤ ገላን፤ ያያ፤ ሰላልሽ (ሰላሌ)፤ ግራርያ፤ ላሎ፤ (ላሎ ምድር፤ ላሎ ማማ፤ ጌራ)፤ ገንደ በሎ፤ ከተታ፤ ሊበን፤ አመያ፤ ፈጠጋር... አካባቢ ይኖሩ እንደነበር አመልክተዋል። የአሮሞ ሕዝብ ከሰሜኑ ኢትዮጵያ⁴¹ ወደ መካከለኛው፤ ከመካከለኛው ወደ ደቡብና ምዕራብ ኢትዮጵያ ተጉዟል ማለት ነው። ከዚህ ጊዜ አስቀድሞ የተጀመረው ጦርነት ከፍተኛ ችግር ስለፈጠረባቸው አባ ሙዳና አባ ገዳ የተወሰኑ የቱለማ አሮሞዎችን በመያዝ ወደ ጨፌ ከተታ፤ ቀጥሎም ወደ ኦዳ ነቤ፤ ከዚያም ወደ ኦዳ ሮባ በመሄድ እየተዋጋና እየተከላከለ ቆይቶ በመጨረሻ መደ ወላቡ ደርሷል (ታቦር፤ 2007 ዓ.ም፡93)።

መቀመጫውን ለመቀየር የተገደደው የገዳና የቃሉ ማዕከል በተለያዩ ጊዜያት ተሐድሶ በማድረግ፤ ቦረናና በሬንቱማ በተሰኙ ሁለት ኮንፌዴሬሽን እራሱን በማደራጀት በኃይል የተወሰዱበትን ቦታዎች ለማስመለስ እንደገና ተንቀሳቅሷል። ኮንፌዴሬሽኑ በአፈ ታሪክም ሆነ በታሪክ ወንድማማች እንደሆኑ የሚነገርላቸውን ቦረናና ባሬንቱን የሚመለከት ስያሜ አይደለም ማለት ነው። ለዚህ ትልቁ ምሳሌ የቱለማና የመጫ ትላልቅ ጎሣዎች መለያየት፤ ከሦስቱ የቱለማ ጎሣዎችም አንዱ የሆነው ጂሌ (በስሩ ጎና፤ ጉሳ፤ ወሬ፤ ጊንዶ፤ ሎያና ሲባ የተሰኙ ስድስት ጎሣዎች አሉት) በደቡብ ለሚገኙ አሮሞዎች በተለይም ለጉጂ⁴² እና ለቦረና መነሻ መሠረት ናቸው የሚሉት ይገኝበታል (የአሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፤ 2000፡ 21)።⁴³

41 ብርሃኑና ታቦር (1993 ዓ.ም፡ 113)በተመሳሳይ የአሮሞ ሕዝብ የመጀመሪያ የእንቅስቃሴ አቅጣጫ ከሰሜን ወደ ደቡብ መሆኑን ገልፀዋል።

42 “Gaara Gujii/ የጉጂ ጋራ (ተራራ)” በሚል ስያሜ የሚጠራ መለስተኛ ተራራ በኦዳ ነቤ የቅርብ ርቀት መኖሩን በመረጃ አቀባዮች ጠቋሚነት ተመልክቻለሁ። ከዚህ መረጃ ጋር ቅርበት ባለው መልኩ፤ Berhanu (2012) “A History of Guji Oromo (Ca. 1850s-1974)” በሚል ርዕስ በታሪክ ለሦስተኛ ዲግሪ ማሟያ ባካሄደው ጥናት፤ የጉጂ አሮሞ ቀደምት መኖሪያ በማዕከላዊ ኢትዮጵያ የሰምጥ ሸለቆ አሁን የእርሷ አሮሞ በሚኖርበት የላንጋኖ ሀይቅ አካባቢ ይኖር እንደነበር በአሮሞ ህዝብ ታሪክ ላይ ምርምር ያደረጉ የአውሮፓ ሊቃውንትን ጠቅሶ ግልጿል (pp.60-61)። በሌላ በኩል ቦረና የሚለው ስያሜ፤ በምዕራብ አሮሚያ እንደሚገኝ ሁለ በቱለማ የትውልድ ሀረግ ውስጥም የሚገኝ ሲሆን፤ በአማራ ክልል ሰሜን ሸዋ እስከ ደቡብ ወሎ ባለው አካባቢ ስፍራ ይገኛል። የምዕራብ አሮሚያው ቦረና በስሩ ሰቦና ጎና የተሰኙ ሁለት ታላላቅ ቅርንጫፎች አሉት። በተመሳሳይ በቱለማ ጂሌ ውስጥ “ጎና” እና “ሲባ” የሚሰኙ ሁለት ቅርንጫፎች ይገኛሉ። በቦረናና በሌሎች የአሮሚያ አካባቢዎች ሊበን የሚባል የቦታና የጎሣ ስም አለ፤ በቱለማም ይኸው የቦታና የጎሣ ስያሜ ይገኛል። ጂሌ፤ ባሶ፤ ከሚሴ፤ መቅደላ፤ ገራዶ፤ ወደራ፤ ደበሌ... የሚባሉ የሰውና የቦታ ስያሜዎች በምስራቅ ሸዋ ወረዳዎች ውስጥ፤ በተመሳሳይ በሰሜን ሸዋ አማራ ክልል በደቡብ ወሎ፤ በጎጃም እንደሚገኙ ይታወቃል። ወሊሶ በዱከም አካባቢ ይገኛል፤ በተመሳሳይ ሁኔታ ወሊሶ በምዕራብ አሮሚያ ይገኛል። በቶ፤ ላሎ፤ ጌራ፤ ወጂ፤ ከሚሴ...በቱለማ፤ በምዕራብ አሮሚያ እና በአማራ ክልል የቦታና የትውልድ ሐረግ ስያሜ ናቸው። እነዚህ ጉዳዮች በአንድነት ሲደመሩ የተጠቀሰውን ሀሳብ ይበልጥ የሚያነሱ ናቸው።

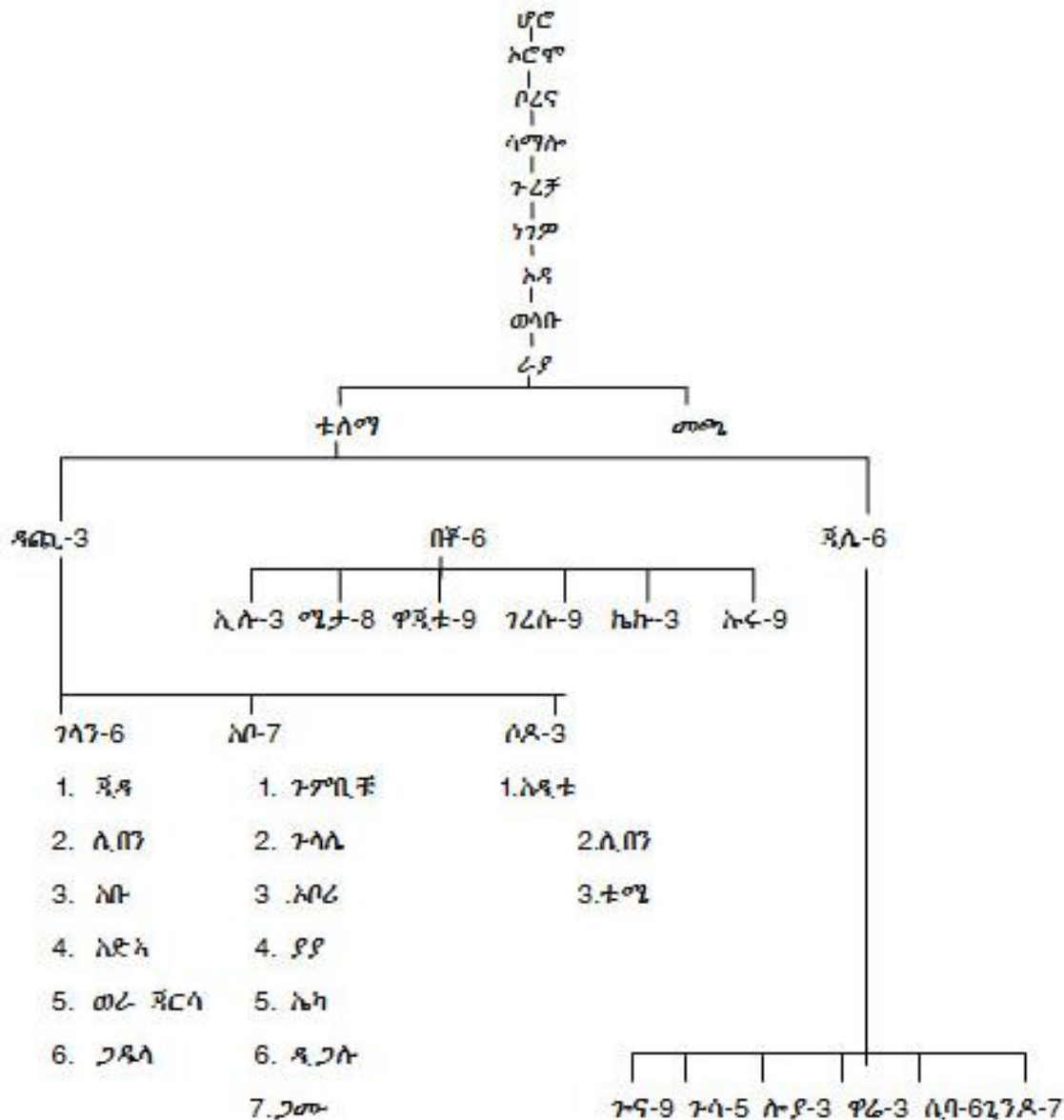
43 በቱለማ ውስጥ የሚገኙ የሰውና የቦታ ስሞችም በአብዛኛው የአሮሚያ ክልል ውስጥ መገኘታቸውም ተጨማሪ ማስረጃ ይሆናል። ከነዚህም መካከል ላሎ፤ ጌራ፤ ኢሎ፤ ሊበን፤ ኦዲቱ፤ ጂሌ፤ ቦረና፤ ሲባ (ሰቦ)፤ ሲባ/ሲቦ፤ ጎና፤ ጉጂ፤ ከሚሴ፤ ሰቦ፤ ወሊሶ የመሳሰሉት ተጠቃሽ ናቸው።

በዚህም ሳቢያ የቱለማ ታሪክ የኦሮሞ ታሪክ፣ የኦሮሞ ታሪክ ደግሞ የቱለማ በመሆኑ አንዱን ክሌላው ነጥሎ ማየት አስቸጋሪ ይሆናል፤ ነውም።

በተለያዩ ጊዜያት የተከናወኑት ዘመቻዎችም 1. ሜልባ ከ1522 እስከ 1530፣ 2. ሙደና ከ1530 እስከ 1538፣ 3. ኪሎሌ ከ1538 እስከ 1546፣ 4. ቢፎሌ ከ1546 እስከ 1554፣ 5. ሚቺሌ ከ1564 እስከ 1562፣ 6. ሐርሙፋ ከ1562 እስከ 1570፣ 7. ሮበሌ ከ1570 እስከ 1578፣ 8. ቢርመጂ ከ1578 እስከ 1586፣ 9. ሙልዓታ ከ1586 እስከ 1594፣ 10 ዱሎ ከ1594 እስከ 1602 በተሰኙ የገዳ ፓርቲ ስሞችና አደረጃጀት የታገዙ ነበሩ (Levine, 1993: 67-68; Mohammed, 2015: 159-220; የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ 2000ዓ.ም፣ 250-251 እና ታቦር 97-101፣ አፅመ፣ 1913 ዓ.ም፡ 17-18)። በታሪክ ሰነዶች ቅደም ተከተል መሠረት ሜልባ ባካሄደው የመጀመሪያው ዘመቻ ባሌን በከፊል፣ ተከታዩ ሙደና ባሌን ሙሉ በሙሉ፣ የኪሎሌ ገዳ ደዋሮንና ቆላማውን ክፍል መልሰው ይዘዋል። የአስሩም ገዳዎች ዘመቻ ወደ 80 ዓመታት የወሰደ ሲሆን አብዛኛዎቹ የፓርቲ ስሞች አሁንም በቱለማና በሌሎች አካባቢዎች የገዳ ሥርዓት ውስጥ ይታወቃሉ። የቱለማ ገዳ ሥርዓት የፓርቲዎች ታሪክ በተሰኘው ንዑስ ርዕስ ተገልፀዋል። የሁሉንም ዝርዝር በዚህ ምዕራፍ ውስጥ ማካተት ባይቻልም በረጅሙ ዓመታት ንቅናቄ ኦሮሞ ዳግም እስከ በጌምድር (ጎንደር)፣ ትግራይ ጫፍ ድረስ ዘልቋል። ይህም መስተጋብር በኢትዮጵያ ታሪክ ለተፈጠረው መጠነ ሰፊ የሆነ ውህደትና አንድነት በአብነት ሊጠቀስ ይችላል።

በሰሜን ምሥራቅ አፍሪካ ከጥንት ጀምሮ እስከ ዛሬ ይኖሩ ከነበሩት አሁንም እየኖሩ ካሉት የኩሽ ህዝቦች መካከል አንዱ የኦሮሞ ህዝብ ነው። የጥንታዊ ኩሽ ወይም ጥቁር ህዝቦች ቀደምት መኖሪያ በሆነችው ኢትዮጵያ ሰፊውን መልክዓ ምድር የያዘ ሲሆን በህዝብ ብዛትም በመጀመሪያው ረድፍ ላይ ይገኛል፤ በጎረቤት ሀገራት በሱማሊያ፣ በጅቡቲ፣ በሱዳን፣ በኬንያና በአካባቢው በሚገኙ ስፍራዎች ውስጥም ነባርና ነዋሪ ነው። መተዳደሪያውም እንደሚኖርበት የአየር ሁኔታ በከብት እርባታ፣ በእርሻና በጥምር ግብርና ላይ የተመሠረተ ነው (የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000፡13)።

በዚሁ መሠረት በኦሮሞ የትውልድ ሐረግ (Hidda latiinsa Oromoo) ውስጥ ከሚጠቀሱት ትላልቅ ቅርንጫፎች የዚህ ጥናት ዋና ትኩረት የሆነው የቱለማ የትውልድ ሐረግ በቀጣዩ ምስል ተመልክቷል፤

ምስል 2፣ የቱለማ ኦሮሞ የትውልድ ሐረግ፣ ምንጭ፡- የኦሮሞ ታሪክ እስከ 16ኛው ክፍለ ዘመን ከአማርኛው አትም የተወሰደ፣ 1998ዓ.ም

የቱለማ የትውልድ ሀረግ አወራረድ እንደሚያሳየው ከታች ወደ ላይ ቱለማ⁴⁴ የራያ፣ ራያ የወላቡ፣ ወላቡ የአዳ፣ አዳ የነገሥ፣ ነገሥ የጉራቻ፣ ጉራቻ የሳሙኤል፣ ሳሙኤል የቦረና፣ ቦረና የኦሮሞ፣ ኦሮሞ የሆሮ ልጅ ሲሆን የኦሮሞ ህዝብ ሁሉ አባት ሆሮ ነው። በሌላ በኩል ባላምበራስ ጀቤሣ፣ (የህትመት ዓመት አልተጠቀሰም፤ ገጽ፡ 25))፣ “የኦሮሞ ብሔር ባህልና አጭር ታሪክ” በተሰኘው መጽሐፋቸው የኦሮሞን የትውልድ ሀረግ መነሻ ኩሽ - ኩሣ፣ ኦሮማ⁴⁵ ኦሮሞ በማድረግ ዘርዝረዋል ። በምስሉ እንደተመለከተው ቱለማ ሦስት ልጆች አሉት። በአፋን ኦሮሞ “Fincaan Tuulama sadeen/ ሦስቱ የቱለማ የአብራክ ፍሬዎች” ይባላሉ፤

44 በቱለማ አጠገብ የተመለከተው መጫ የቱለማ ታናሽ ሲሆን፣ በተለምዶ ዊው አጠራር “መጫና ቱለማ/Maccaa fi Tuulamaa” ይባላል።

45 ከኦሮማ ዘር ኦሮሞ ተወላደ (ተክለ ኢየሱስ፣ 2008 ዓ.ም፡ 154)። ተጨማሪ ገለፃ በምዕራፍ ስምንት ገጽ 260 ይመለከታል።

“Fincaan Tuulama sadeen jechuun, ijoollee sadeen Tuulamni dhalche jechuudha. Tuulamni ijoollee sadeen dhache. Isaanis Daaccii, Bachoo fi Jiillee isaantu fincaan Tuulama sadeen jedhama” (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa). (ሦስቱ የቱለማ አብራክ ፍሬዎች ማለት፡- ቱለማ የወለዳቸው (ያስወለዳቸው) ሦስቱ ልጆች ማለት ነው። እነርሱም ዳጪ፣ በቾ፣ ጂሌ እነርሱ ናቸው ሦስቱ የቱለማ የአብራክ ፍሬዎች የሚባሉት። አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

በአዛውንቶች ምርቃት ውስጥም ይኸው አገላለፅ ይደመጣል⁴⁶፤ እነዚህ ሦስቱ ልጆችም በሂደት በሦስት ዓበይት ነገድ ተከፍለው በስራቸውም ትላልቅና ንዑሳን ጎሣዎችን አፍርተዋል። የቱለማ ኦሮሞዎች በአሁኑ ወቅት በኦሮሚያ ክልላዊ መንግሥት በተለያዩ ዞኖች ማለትም በምሥራቅ፣ በደቡብ፣ ምዕራብና ሰሜን ሸዋ ዞን (ሰላሌ) እንዲሁም በሸገር ከተማና በፊንፊኔ ዙሪያ ባሉ በ42 ወረዳዎች ውስጥ ይኖራሉ። እስከ አማራ ክልል ባለው ሰፊው የሸዋ ምድር ውስጥም ይገኛሉ፤

የቱለማ ጎሣ ኦሮሞዎች በመሃል ኢትዮጵያ ሰፊ የሆነ አካባቢ ላይ የሰፈሩ ሲሆን ይህ የሰፈራ ግዛት በደቡብ ፣ በደንበል (ዝዋይ) ሐይቅ፣ በሰሜን በወሎ ከፍለ ሀገር በደቡብ ምሥራቅ በአርሲና በፈንታሌ በሰፈሩ የከረዩ ጎሣና ከምንጃር በመለስ ሆኖ በአሁኑ ጊዜ ምሥራቅ ሸዋ የሚባል ዞን ያጠቃለለ አካባቢ ነው። በምሥራቅ ሸዋ አካባቢ በአብዛኛው የሰፈሩት ጅሌ እና አቦ ጎሣዎች ሲሆኑ በምዕራብ (ሸዋ) አካባቢ ደግሞ እስከ መጫ ጎሣ ኦሮሞዎች የሰፈሩ አካባቢ ድረስ በቾና ሶዶ የሰፈሩባቸውን ግዛቶች አጠቃሎ የሚይዝ ግዛት ነው። በስተሰሜን የቱለማ የሰፈሩ አካባቢ የሆኑና በአሁኑ ጊዜ በአማራ ብሔራዊ ክልላዊ መንግሥት ውስጥ የተከለሉና በሰሜን ሸዋ ደራ እና በወሎ በረና፣ በደቡብ ወሎ አርጠማና ጅሌ የሰፈሩባቸውን የሚጨምር ነው። ከዚህም ባሻገር በአሁኑ ጊዜ በአማራ ብሔራዊ ክልል ሰሜን ሸዋና ደቡብ ወሎ የሚባሉ ዞኖች የሰፈሩት ብዙዎቹ የቱለማ ጎሣዎች ሲሆኑ በርካታዎቹ በጎሣቸው መጠሪያ ሳይሆን በግዛት ስያሜ የሚጠሩ ናቸው። ከነዚህ መካከል ዋና ዋናዎቹ ፡- ዶባ፣ ዋዩ፣ ላሎ፣ ማማ፣ ጌራ፣ ጊሼ (ጊቼ)፣ ባሶና ወረና (ቦላ ወርቄ)፣ ሊቼ፣ አልኮበር፣ ማጅቴ፣ ቀዋት፣ ሰንበቴ ፣ ጅሌ እና ዱሞጋ መሆናቸው ይነገራል (የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 1998፡ 140)።

በተለምዶ የሰላሌ ኦሮሞ ተብሎ የሚጠራው የቱለማ - (በቾ ሰላሌ) እስከ ጎጃም አዋሳኝ ድረስ የሰፈሩ ሲሆን ሰላሌ የሚለው ቃል የተራራ ስያሜ እንጂ የኦሮሞ ጎሣ መጠሪያ አለመሆኑ ተመልክቷል። ከዚህም ባሻገር ኦሮሞ በዘመናት ታሪክ ከሀገሪቱ ህዝቦች፡- ከአማራ፣ ከትግሬ፣ ከአርጎባ፣ ከአደሬ (ሐረሪ) ከጉራጌ፣ ከወላይታ፣ ከጋሞና ሌሎችም ጋር በጋብቻና በመዋለድ ተቀላቅሏል፤ ተዋህዷል። “ሶዶ⁴⁷ ጉራጌ፣ ወላይታ ሶዶ” የተሰኙ ስያሜዎች ከዚሁ ውህደት የተገኙ ይመስላል።⁴⁸ በሀገሪቱ እምብርት ላይ የሰፈረው ቱለማ የሀገሪቱን ህዝቦች የሰሜኑን ከደቡብ፣ የምሥራቁን ከምዕራቡ አስተሳስሮ የኖረ፣ በሀገሪቱ ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊና ፖለቲካዊ ህይወት ውስጥ የራሱ ሚና የነበረው፣ አሁንም ያለው ነው።

46 አባሪ ቁጥር 9 ይመለከታል።

47 በቱለማ ኦሮሞ የትውልድ ሀረግ መሠረት “ሶዶ” የዳጪ ሦስተኛ ልጅ ነው። ለበለጠ መረጃ በገጽ 51 ይመለከታል።

48 ኦሮሞ በሞጋሳና ጉዲፈቻ ቁጥሩን እንዳበዛ ሁሉ ከላይ በጥቀሱ ውስጥ የሰፈሩት የቱለማ ጎሣዎች መካከል፡- “ዋዩ፣ ላሎ፣ ማማ፣ ጌራ፣ ጊሼ (ጊቼ)፣ ባሶና ወረና (ቦላ ወርቄ)፣ ሊቼ፣ አልኮበር፣ ማጅቴ፣ ቀዋት፣ ሰንበቴ ፣ ጅሌ እና ዱሞጋ” ... በአሁኑ ወቅት በአብዛኛው አማርኛ ተናጋሪ ሆኑዋል።

ከነዚህም መካከል ለኢትዮጵያም ሆነ ለኦሮሚያ ማዕከላዊ ሥፍራ የሆነችው ፊንፊኔና አካባቢዋ ለኦሮሞ ህዝብ ትውፊታዊ መዳረሻ ናት። ፊንፊኔ የሚለው መጠሪያ ስሟ አሁን ፍል ውኃ ከሚባለው ሆራ የተገኘ ነው፤ “ፊንፊኔ የሆራ ስም ነው/ Finfinneen maqaa horaati” (Giddugala Aadaa Oromoo, 2008: 365)።

“ፊንፊኔ”⁴⁹ የሚለው ቃል የውኃውን መፍለቅለቅ የሚያመለክት መሆኑን የጠቆመው ጽሑፉ፤ ይህም ሆረ ፊንፊኔ የመላው ኦሮሞ የእጮቻና የሙዳ ስነስርዓት ማዕከል እንደነበረም ገልጿል። በጽሑፉ ገለፃ መሠረት ጥንት በፊንፊኔ ይኖሩ ከነበሩት የቱለማ ትላልቅ እና ንዑሳን ጎሣዎች መካከል ሰባት ቤት አቦ ከፊንፊኔ በስተሰሜን በኩል፤ አስር የጉለሌ ንዑሳን ጎሣዎች፤ ከፊንፊኔ በስተምሥራቅ፤ ሦስት የኤካ ንዑሳን ጎሣዎች ናቸው። ከሆራ ፊንፊኔ በስተደቡብ ደግሞ ስድስቱ የገላን ጎሣዎች፤ በስተምዕራብ የአድዓ፤ በፋሪ ተራራ ዙሪያ የበቾ ጎሣ አካል የሆነው ሜታ ሲሆኑ፤ በውስጧ የሚገኙት ሰፈሮቿ በልዩ ልዩ የአካባቢ ስያሜዎች ይጠሩ ነበር። ከነዚህም መካከል ጉለሌ፤ ኤካ፤ ገላን፤ ጉምቢቹ የመሳሰሉት የሚታወቁ ሲሆን፤ በቦታ አልያም በተወሰነ ሥፍራ ስያሜ ከሚታወቁት መካከል ደግሞ ቦሌ፤ ቀርሳ፤ ጀሞ፤ ደበሶ፤ ጎልቦ፤ ጎተራ፤ ጉራራ፤ አገምሳ፤ ቢርቢርሳ... ወዘተ. ናቸው።⁵⁰ የተጠቀሰውን የፋሪ ተራራ ጨምሮ የዲልዲላ (ጡጢ/ እንጦጦ) ተራራ፤ የኤካ ተራራ፤ ኤረር፤ ሆጮጫ፤ ኮሎምቦና ፊቹ በተሰኙ ጋራዎችና ተራሮች የተከበበች ሲሆን፤ በውስጧም ሀቃቂ፤ ቀበና፤ ለቡ የተሰኙ ወንዞችና ሆራ ፊንፊኔ ይገኙባታል (ዝኒ ከማሁ፤ 2008: 364)።

በጊዜ ሂደት “ፊንፊኔ” ወደ “ሸገር” እና አዲስ አበባ” እንደተቀየረች የአመሠራረቷን ዳራ የሚያወሱ የታሪክ ሰነዶች የሚገልፁ ሲሆን አካባቢው ለኑሮ ያለው አመቺነት ስለማረካቸው እቴጌ ጣይቱ አሁን ብሔራዊ ቤተመንግሥት በሚገኝበት ከፍታ ቦታ ላይ ስድስት ክፍል ያለው ቤት እንዳሰሩ ይነገራል። ስሟንም “አዲስ አበባ” ብለዋታል፤ “ፍልውኃ አካባቢ በሜዳነቱም ሆነ በአየሩ ለሁሉም ተስማሚ በመሆኑ ሠራዊቱ ሁሉ ወደደው። የዚህ ቦታና የአካባቢው መጠሪያ ስም “ፊንፊኔ” ይባል የነበረው ቀርቶ እቴጌ ጣይቱም ይህን ከተማ “አዲስ አበባ” ብለው ሰየሙትና ከተማችን አዲስ አበባ ተባለች፤ አጼ ምኒልክም ከሄዱበት ሀገር ተመልሰው ጥር 1878 ዓ.ም እንጦጦ ከተማቸው ከገቡ በኋላ ወደ አዲስ አበባ ወርደው ቤተመንግሥታቸውን ማሰራት ጀመሩ” (ታጀብ፤1968 ዓ.ም:23)።

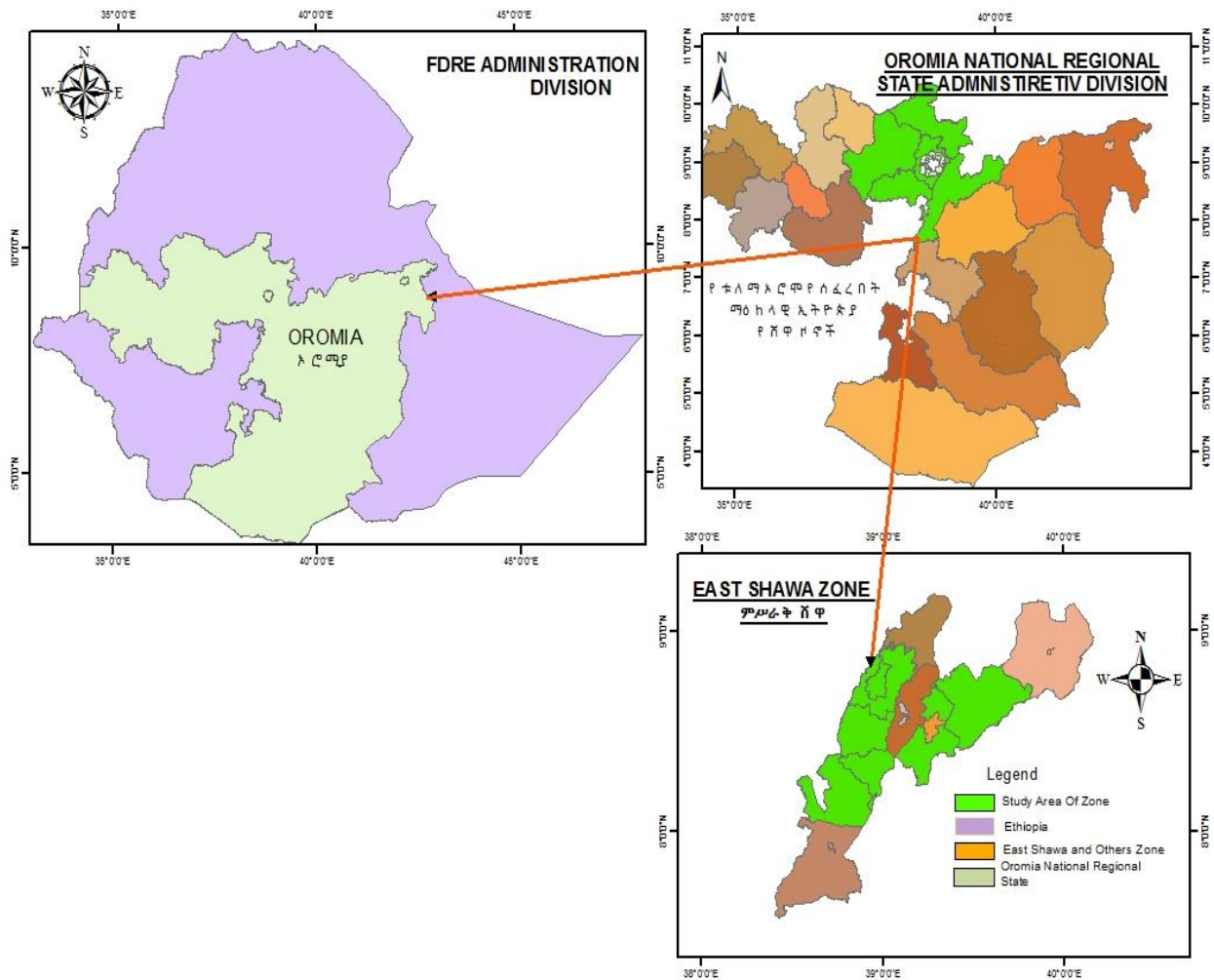
49 የአፋን ኦሮሞው “ፊንፊኔ” በአማርኛ “ፍልቅልቅ” እንደማለት ሲሆን የውኃውን ወደ ላይ መፍለቅለቅ... ያመለክታል።
50. Giddugala Aadaa Oromoo (2008: 370-370) 60 የፊንፊኔ ሰፈሮች ስያሜዎችን ዘርዝሯል፤ ጥላሁን ተሊላ (2007ዓ.ም) ደግሞ ከፊንፊኔ በተጓዳኝ ሸገር የሚለው ስያሜም በአካባቢው በሚገኙ የካብረተሰብ ክፍሎች አገልግሎት ሲሰጥ ይሰተዋላል ብለዋል።

የፊንፊኔ የገጠር መንደሮች ወደ አዲስ አበባ ከተማነት በተቀየሩበት ታሪካዊ ሂደት የኦሮሞ ህዝብ ለፊንፊኔ ስያሜም ሆነ ለአዲስ አበባ ከተማ ምስረታ ጉልህ ድርሻ እንደነበረው ይታወቃል።⁵¹ ፊንፊኔ እንበል ሽገር እንበል አዲስ አበባ አሁን የኢትዮጵያ መዲና፣ የፌደራል መንግሥትና የኦሮሚያ ክልላዊ መንግሥት መቀመጫ፣ የዲፕሎማሲ ማዕከል፣ የተለያዩ ሀገራት ኢንባሲዎች፣ የአፍሪካ ህብረትና የዓለም ዓቀፍ ድርጅቶች መናሃሪያ ናት። ኦሮሞን ጨምሮ የበርካታ ብሄር ብሄረሰቦች መኖሪያም ናት። “Finfinneen handhuura Oromiyaati/ ፊንፊኔ የኦሮሚያ እምብርት ናት” የተሰኘው አባባልም በኅብረተሰቡ ዘንድ የተለመደ ነው። በተመሳሳይ “የኦሮሚያ ክልል ዋና ከተማ ፊንፊኔ ናት- Magaalaa guddittiin Naannoo Oromiyaa Finfinneedha” የሚለው አገላለፅም በጽሑፋዊ ሰነድ ሰፍሮ ይገኛል (B.Dhi.K. M.N.O, 2011:1)።

የቱለማ ኦሮሞ በኢትዮጵያ እምብርት (መሐል ለመሐል) ላይ ሰፊ በሆነ አካባቢ ላይ ሰፍሮ የሚገኝ ነው (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000 ዓ.ም፡ 18)። ቱለማ የሚገኝበት የአካባቢ የዓየር ፀባይ እንደ ሌሎቹ የኦሮሚያ ዞኖች ሁሉ ደጋ፣ ወይና ደጋ፣ ቆላማ ነው። ህብረተሰቡ በአብዛኛው በገጠር የሚኖር ሲሆን የህዝቡ ማህበረ - ኢኮኖሚ በእርሻና በከብት እርባታ፣ በከፊል ደግሞ በንግድ ላይ የተመሠረተ ነው። የቱለማ ኦሮሞ በሚኖርባቸው አካባቢዎች ከሚገኙ መስህቦች መካከል ልዩ ልዩ ሐይቆች፣ በሀገራችን ቀደምት እንደሆነ የሚነገርለት የአዋሽ ፓርክ፣ የጨቃላ ተራራ፣ የቦሰት ተራራ፣ ሶደሬ ሪዞርት፣ አዋሽ ፏፏቴ፣ ለሰው ልጅ መገኘት የአርኪዎሎጂ ምንጭ የሆነው መልካ ቁንጡሬና የቱሪዝም መዳረሻዎች ተጠቃሽ ናቸው። የስምጥ ሽለቆ አካል በሆነው ምሥራቅ ሸዋ አካባቢ በርካታ ወንዞችና ሀይቆች ያሉ ሲሆን፣ በቢሾፍቱ ብቻ “ቢሾፍቱ፣ ሆራ ሀርሰዴ፣ ባቦጋያ፣ ኩርፍቱ፣ ኪሎሌ፣ ጨለለቃ፣ ሆራ ሀዶ፣ ሆራ በልበላ” ተብለው የሚታወቁ ስምንት ሀይቆች ይገኛሉ (የቢሾፍቱ ከተማ አስተዳደር፣ 2007ዓ.ም፡ 3)።

የቱለማ ኦሮሞ የሰፈረባቸው ዞኖች (በአሁኑ ደግሞ ሽገር ከተማ አስተዳደር) እንዲሁም እነዚህ ዞኖች የሚዋሰኗቸው አካባቢዎች ከኢትዮጵያና የኦሮሚያ ብሔራዊ ክልላዊ መንግሥት ካርታ ጋር በማዛመድ እንደሚከተለው ተመልክቷል፤

51 ከአካባቢው የተፈናቀሉ አርሶ አደሮች በቢሾፍቱ፣ አዳማና አርሲ አካባቢ እንደሰፈሩ በታሪክ ይነገራል። የችግሩ ሰለባ ከሆኑት መካከል ቶርበን አቦ (ሰባቱ አቦ) የሚባሉት፡- ጉምቢቸ (Gumbichuu)፣ ጉለሌ (Gullallee)፣ ኤካ (የካ/ Eekkaa)፣ አቦር (Obor)፣ ዲገሉ (Diigaluu)፣ ያያ (Yaayyaa)፣ ጋሙ (Gaamuu) ናቸው (Giddugala Aadaa Oromoo, 2008: 366)።

ካርታ 2. የቱለማ ኦሮሞ የሰፈረባቸውን ዞኖች ከኢትዮጵያና ኦሮሚያ ክልል ካርታ ጋር በማዛመድ እንዲሁም የጥናቱን አካባቢ በማጥፋት የቀረበ፡፡
ምንጭ፡- የኦሮሚያ ብሔራዊ ክልላዊ መንግሥት የፕላንና ኢኮኖሚ ኮሚሽን፡፡ በባለሙያ የተዘጋጀ፡፡

በዚህ ምዕራፍ የሰፈረው ጽሑፍ የሚጠቁመው አንድ አንኳር ሃሳብ አለ፡፡ ይኸውም በርካታ ያልተዳሰሱ ጉዳዮች ስላሉ “የኢትዮጵያ ታሪክ” ሳይንሳዊ እውቀት ባላቸው የታሪክ ምሁራን ዳግም መፈተሽ ያለበት መሆኑን ያመለክታል፡፡ በርዕሱ የቀረበው ጽሑፍም ይህንኑ ዓብይ ጉዳይ ይጠቁማል፡፡ ለዚህ አባባል ደግሞ፡ “የታሪክ ትንተናና ጽሁፍ ዘላለማዊ እውነት የለውም፡፡ አዳዲስና አስተማማኝ መረጃዎች ሲገኙ በእሱ መሠረት ይስተካከላል፤ ጨርሶም ሊለወጥ ይችላል (ታምራት፡1984 ዓም፡ 78)፡፡

ይህም ማለት የትናንቱ ታሪክ ለዛሬ፣ የዛሬውም ለነገ መሸጋገሪያ ድልድይ መሆን ይኖርበታል እንጂ ታሪክ የንትርክና የግጭት መንስኤ መሆን የለበትም፡፡ አዲሱ ትውልድም አያትና ቅድመ አያቶቹ ሀገሪቱን እንደ ሀገር ለማስቀጠል የከፈሉትን የህይወት መስዋዕትነት ማወቅ፣ የብዝሃነትና የምክንያታዊነት አመለካከትን ማጎልበት የጠበቅበታል፡፡

ኦሮሚያ ብሔራዊ ክልላዊ መንግሥት በኢትዮጵያ ከሚገኙ ዘጠኝ ክልሎች አንዱ ነው። በሀገር ውስጥ ከትግራይ ክልል በቀር ከሁሉም ክልሎች እንዲሁም ከሀገር ውጪ ከሱዳን፣ ከኬኒያና ጅቡቲ ጋር ይዋሰናል። የቆዳ ስፋቱ 6232. ኪሎ ሜትር ነው። (B.Dhi.K.M.N.O, 2011:1)። የቱለማ ኦሮሞ በማዕከላዊ ኢትዮጵያ የሚገኝ ሲሆን የምስራቅ ሸዋ ዞን በኦሮሚያ ውስጥ ከሚገኙት ዞኖች አንዷ ናት። 9.547 ኪሎሜትር ስፋት አላት (East Shewa Zone Planning Economic & Development Office, 2012 E.C: 11)።

በምስራቅ ሸዋ፣ በሸገር እና በፊንፊኔ/አዲስ አበባ ዙሪያ በሚገኙ አካባቢዎች የኢንቨስትመንት እንቅስቃሴ ጎልቶ የሚታይባቸው ሲሆን፣ የሃይለንድ ውኃ፣ ወተትና የወተት ተዋዕዖ፣ የአበባ፣ አትክልትና ፍራፍሬዎች ምርት ሰፊውን ድርሻ ይይዛሉ። የቱለማ ኦሮሞ በሚኖርባቸው አካባቢዎች ከሚገኙ መስህቦች መካከል የቢሾፍቱ፣ ጨለለቃ፣ ባቦጋያ፣ ሆራ ሀርሰዲ፣ ኩሪፍቱ፣ በሀገራችን ቀደምት እንደሆነ የሚነገርለት የአዋሽ ፓርክ በተጨማሪ የጨቃላ ተራራ፣ የቦስት ተራራ፣ ሶደሬ ሪዞርት፣ አዋሽ ፏፏቱ፣ ለሰው ልጅ መገኘት የአርኪዎሎጂ ምንጭ የሆነው መልካ ቁንጡሬና ልዩ ልዩ የቱሪዝም መዳረሻዎች የሚገኙበት ነው። የስምጥ ሽለቆ አካል በሆነው ምስራቅ ሸዋ አካባቢ በርካታ ወንዞችና ሀይቆች ያሉ ሲሆን፣ በቢሾፍቱ ብቻ ስምንት ሀይቆች ይገኛሉ⁵² (የቢሾፍቱ ከተማ አስተዳደር፣ 2007ዓ.ም:3)።

ቋንቋ

የኦሮሞ ቋንቋ “Afaan Oromoo/ አፋን ኦሮሞ” ይባላል። በምስራቃዊ ኩሽቲክ ቋንቋዎች ቤተሰብ ውስጥ እንደሚመደብም በዚሁ ምዕራፍ ተመልክቷል (ኃሮ 1985: 16) በአፍሪካ ካሉት ከአረብኛና የሐውሳ ቋንቋዎች ቀጥሎ አፋን ኦሮሞ በርካታ ተናጋሪዎች ያሉት መሆኑን በመጥቀስ በኢትዮጵያና አካባቢዋ በሚገኙ የጎረቤት ሀገራት እንደሚነገር፣ በሀገር ውስጥም ከኮንሶና ከሱማሌ ቋንቋዎች ጋር በእጅጉ እንደሚመሳሰል፣ ወሰንተኛ የሆኑ የሐረሪ፣ የአተዋ፣ የበርታ፣ የሲዳማ፣ የጉራጌ ወዘተ. ህዝቦችም የሚነገር ቋንቋ ነው ብሏል። ከቋንቋ ጋር በተያያዘ ጥናቱ የአፋን ኦሮሞ ፊደል (Qubee Afaan Oromoo) የሚጠቀም በመሆኑ፣ ይህን ጥናት ለሚያነብ የሁለተኛ ቋንቋ ተናጋሪ የሚረዳ አጠቃላይ ግንዛቤ የሚፈጠር ማብራሪያ ቀርቧል። ፊደላቱ በሁለት ይከፈላሉ። እነሱም፦

⁵² በከተማው ውስጥ የሚገኙት ሀይቆች ቢሾፍቱ፣ ሆራ ሀርሰዲ፣ ባቦጋያ፣ ኩርፍቱ፣ ኪሎሊ፣ ጨለለቃ፣ ሆራ ሀደ’፣ ሆራ በልበላ ተብለው የሚታወቁ ሲሆን፣ ሆራ አርሰዲ የኢፌዶቻ በአል በየዓመቱ የሚከበርበት ሀይቅ ነው (ዘኒ ከማሁ)።

1ኛ. አናባቢዎች (Vowels)

A, E, I, O, U. - a, e, I, o, u.

2.ተነባቢዎች (Consonants)

ድርብ ፊደላት/ Qubee Dachaa

B, C, D, F, G, H, J, K, L, M, N, P, Q, R, T, V, W, X, Y, Z, / CH, DH, NY, PH, SH, TS, ZY.

b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, t, v, w, x, y, z, / ch, dh, ny, ph, sh, ts, zy.

አናባቢዎች የራሳቸው ድምፅ አላቸው፤ ተነባቢዎች ያለ አናባቢ በራሳቸው ድምፅ የላቸውም። በዚህ ጽሑፍ የአነባብብና የአፃፃፍ ስልታቸውን በዝርዝር ለማሳየት ባይቻልም ለቋንቋው እንግዳ ለሆነ አንባቢ የሚያግዙ አማራጮችን ብቻ ማስተዋወቁ በቂ ይሆናል፤

ሀ. ልል አጭር	ለ. ልል ረዥም	ሐ.ጥብቅ አጭር	መ. ጥብቅ ረዥም
(Laafaa gabaabaa)	(Laafaa dheeraa)	(Jabaataa gabaabaa)	(Jabaataa dheeraa)
Lafa- ለፈ/መሬት	Laafaa-ላፋ/ልል	Tabba-ተበ/ዳገት	Guddaa-ጉዳ/ትልቅ

ሠ. ማነቆ ቃል (Jecha hudhaa) ... -Du'a - ዱኸ/ ሞት፤ Re'ee - ሬኤ/ ፍየል።

“Dha” የሚለው የአፋን ኦሮሞ ፊደል በአማርኛ የለም። ቃሉንና ድምፁን በትክክል ባይወክልም አጥኚው የራሱን ምልክት በማክልና ደ' በማድረግ ተጠቅሟል። ለምሳሌ “Dhadhaa/ደ'ዳ'-ቅቤ፤ Dhara/ ደ'ረ-ሐሰት፤ Dharraa/ ደ'ረ-አምሮት” ይሆናል። የሚጠብቁትንና የሚላሉትን ቃላት በትክክል ለመለየት ግን አማርኛው የራሱ መለያ ምልክቶች ስለሌሉት በተለመደው አንብቦ የመረዳት የልየታ ዘዴ መጠቀሙ የግድ ይላል። ሌላው ቋንቋ ነክ ጉዳይ የዘዴ አጠቃቀም ነው፤

የቱለማ ኦሮሞ የመካከለኛውን ክፍል ኦሮሞ ዘዴ የሚጠቀም ነው። ከሚታወቅባቸው ዘዴዎች የተወሰኑትን በማንሳት ለማመልከት በስሞች ላይ ደህረ ቃል፥ / “-ch/ ቻን፤ “-to/ቶ” በማዘውተሩ ይታወቃል። ለምሳሌ በሬቻ፤ ደሬቻ፤ ተሬቻ፤ ወዬቻ፤ በሬቻ፤ ገሜቻ፤ ተሬቻ፤... የሚሉትን የሰው ስሞች፥ “ከሌቻ- 'ትናንት”፤ አዴቻ - 'ጨረቃ”፤... የመሳሰሉትን በብዛት ይጠቀማል። በቃል ደረጃ፥ motii - “አይደለም ለማለት” ያሉትንም ሲጠቀም ይታያል (ጥላሁን፤ 2007ዓ.ም፡ 65)።

በተመሳሳይ በጂሌ አካባቢ “ሲመጣ” ለማለት፤ “Oggattoo dhufu” ይላሉ። በሌላ አካባቢ ደግሞ ይህንኑ ቃል “Ogguu dhufu” የሚሉ ሲሆን በአሁኑ ወቅት በመገናኛ ብዙሃን መስፋፋትም ሆነ ህዝቡ እርስ በርስ ባለው መስተጋብር ይህ አይነቱ የዘዴ ልዩነት እየጠበበ የመጣ ይመስላል። ከቦታ ቦታ በሚስተዋለው መጠነኛ የዘዴ አጠቃቀም ግን ብዙ ሰዎች “Irreecha/ ኢሬቻ” ሲሉ፤ የተወሰኑት ደግሞ “Irreessa/ ኢሬቻ” ሲሉ ይደመጣሉ። ስለሆነም “Irreecha/ ኢሬቻ (እሬቻ)” የሚለውን በመደበኛነት ተጠቅሟል። የዚህ ጥናት ማጠንጠኛ ማዕከላዊ ነጥብ በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚገኙ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያት ትዕምርቶችን የተመለከተ ሲሆን፤ መነሻቸውም የገዳ ሥርዓት ነው። ገዳ ምንድን ነው?

4.1 የኦሮሞ ገዳ ሥርዓት

የኦሮሞ ሕዝብ ለብዙ ዘመናት በገዳ ሥርዓት ሲተዳደር ቆይቷል። እንደ ጥንቱ ሙሉ በሙሉ ባይሆንም አሁንም በዚሁ ሥርዓት ይገለገላል። የገዳ ሥርዓትን ምንነት አስመልክቶ የሀገር ውስጥና የውጭ ሀገራት ምሁራን እንዲሁም ተመራማሪዎች ብዙ ፅፈዋል፤ ብዙ ብለዋል።

በምርምር የደረሱበትን ውጤት መነሻ በማድረግም የገዳ ሥርዓትን ለመበየንና ለመግለፅ ሞክረዋል። ገለፃቸውንም በተለያዩ ቋንቋዎችና የህትመት ውጤቶች አቅርበዋል።

በዚህ ረገድ በቦረና ገዳ ሥርዓት ላይ የሚያተኩረውና በፕሮፌሰር Asmerom Legesse (1973)፣ “Gada - Three Approaches to the Study of African Society” በሚል ርዕስ የቀረበውን ጨምሮ እስከ ቅርብ ጊዜ ድረስ በመጽሐፍና በልዩ ልዩ መልክ ለህትመት የበቁት ሌሎችም ተጠቃሽ ናቸው።

ነገር ግን በሁለተኛ ደረጃ ካልዓይ መረጃ ላይ ከመወሰን ይልቅ የመጀመሪያ ደረጃ መረጃን (first hand information) በመጠቀም በገዳ ሥርዓት የሚተዳደረው ኅብረተሰብ የገዳን ምንነት በሚረዳው መልኩ አቅርቤያለሁ፤ “Gadaa jechuun maal jechuudha? - ገዳ ማለት ምን ማለት ነው?” በማለት ለመረጃ አቀባዮቹ ባቀረብኩት ጥያቄ መሠረት ካገኘኳቸው ምላሾች መካከል አንዱ እንዲህ የሚል ነው፤ “Gadaan sirna ittiin bulmaati. Oromoon sirna Gadaa kana dhaloota kiristoosiin dura bocatee hanga ammaa ittiin wal bulchaa tureera. Gadaan sirna jiruu fi jireenya; sirna ittiinbulmaata isaati” (Abbaa Gadaa Gobanahoolaa Irreessoo, 19/01 /2012 A.L.I Finfinnee). (ገዳ የመተዳደሪያ ሥርዓት ነው። ኦሮሞ ይህን የገዳ ሥርዓት ከክርስቶስ ልደት በፊት ቀርቶ እስካሁን ሲተዳደርበት ቆይቷል። ገዳ ኑሮውንና አኗኗሩን የተመለከተ መተዳደሪያ ሥርዓቱ ነው (አባ ገዳ ጎበነሆላ ኢሬሶ፣ 19/01 /2012 ዓ.ም)።

በቀረበው ሃሳብ መሠረት የሕዝቡን ሕይወት ከዕለት ተዕለት ኑሮው አንስቶ ሁለንተናዊ አኗኗሩንም ጨምሮ የሚመለከት ነው። እነዚህ እሳቤዎች በንዑስ ርዕሱ ውስጥ የተንፀባረቁ ሲሆን፤ ከፊሎሎችም በቀጣዮቹ ንዑሳን ርዕሶችና ምዕራፎች ተገልፀዋል።

ከላይ የተዘረዘሩትን ጉዳዮች የቱለማ አዛውንቶች በአራት ዘርፎች ይከፍሏቸዋል። በስያሜ ደረጃ መጠነኛ ልዩነት ያላቸው ሲሆን፤ አቶ ዶሪ ዳለቻ አስተዳደር፣ ባህል፣ ፖለቲካ፣ ኃይማኖት ናቸው ይላሉ። አቶ ቡላ ሀዬ ደግሞ ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊ፣ ፓለቲካዊና ኃይማኖታዊ መሆናቸውን በመጥቀስ በአራት ፈርጆች ይመድቧቸዋል።⁵³ ሁለተኛው አከፋፈል ተመራጭ ሲሆን አራቱን ዋና ዋና ዘርፎችና ሌሎች ተያያዥ ጉዳዮችን መመልከት ተገቢ ነው።

4.1.1. የገዳ ፖለቲካዊና ዲሞክራሲያዊ ሥርዓት

ፖለቲካ የመንግስትን አወቃቀቀር፣ ተግባር፣ የአመራር ጥበብ፣ የርዕዮተ ዓለም አመለካከትና አቋም የሚገልፅ ሳይንስ ነው። የተለያዩ ጽሑፋዊ ማስረጃዎች እንደሚያወሰኑት፤

ፖለቲካ የኅብረተሰብ አደረጃጀትን፣ የመንግስት ይዘትን፣ ዓይነትን፣ ቅርፅንና ተግባርን፣ መደቦችና የህብረተሰቡን ክፍሎች መሠረታዊ ጥቅማቸውን ለማስጠበቅ የሚያደርጉትን ትግል፣ በመንግሥት መካከል የሚፈጠሩትን ግንኙነት ማለት የውጭ ግንኙነት ፖሊሲንም በሚመለከት የተወሰነ መደብ የሚኖረውን ንድፈ ሐሳባዊ ግንዛቤና ከዚህ የሚመነጨውን ተግባራዊ እንቅስቃሴ ያጠቃልላል (ኩራዝ አሳታሚ ድጅት፣ 1978፣ 508)።

ርዕዮተ ዓለም ሲባል የፖለቲካ ፓርቲ ዓላማውን ከግብ ለማድረስ የሚከተለው ስልት፣ አካሄድና የትግል አግባብ ማለት ነው።⁵⁴ በመንደርደሪያነት የተጠቀሰውን ሃሳብ መነሻ በማድረግ የገዳ ፖለቲካ ምንድን ነው? ጠቀሜታውስ? የሚለውን በጥቅሉ ለማዳደስ ተችሏል፤

[1]⁵⁵ ፖለቲካ ስንል ለአሮሞ ፖለቲካው ገዳ ነው። እንዴት ሀገሩን ያስተዳድራል? በሀገሩ ውስጥ ደግሞ ሰው እንዴት አብሮ ይኖራል? የሰዎች የርስ በርስ ግንኙነት ምን ይመስላል? አንደኛው ከሌላኛው ላይ ሥልጣን ተቀብሎ እንዴት ይተግብራል? እንዴት ህግ ያወጣል? የሚለው በዚህ ሀሳብ ውስጥ ነው። ፖለቲካ ማለት ደግሞ ይኸው ነው፤ ሌላ አይደለም (አቶ ተፊቶ ሆርዶፋ፣ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የገዳ ሥርዓት ህዝቡ የሚተዳደርበት ሥርዓት ነው። የሥርዓቱ አካል የሆኑት መደበኛና የተፈጥሮ ህጎችም ከአስተዳደራዊና ፖለቲካዊ ጉዳዮች ጋር የተያያዙ ናቸው። በገዳ ፓርቲዎች መካከል የሚደረገው ፋክክርና ውድድር፣ አንዱ በሌላው ላይ የሚያቀርበው ትችትና ሂስ፣ የሥልጣን ሚዛንን ለማስጠበቅ የሚያስችል ነው። ሚዛናዊ አስተዳደር መኖሩ ደግሞ ሙስናና ብልሹ አሰራር እንዳይኖር፣ መልካም አስተዳደር እንዲሰፍን ያደርጋል ወደሚል ሃሳብ ያመራል።

53 የመረጃ አቀባዮቹ ሃሳብ በትርጉም የቀረበ ነው። የአሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ በተመሳሳይ የገዳ ሥርዓትና በውስጡ የሚገኙ ተቋማት የኢኮኖሚያዊ ዘርፍ፣ ፖለቲካዊ ዘርፍ፣ የማህበራዊ ዘርፍ፣ የኃይማኖታዊ ዘርፍ እና ሌሎች በማለት ተመሳሳይ ሃሳብ አቅርቧል (2000፡60)።

54 ጥቅል የሆነ ግንዛቤ ለመፍጠር ካልሆነ በቀር የፖለቲካ ፅንሰ ሐሳብንም ሆነ በውስጡ የሚያካትታቸውን ጉዳዮች መበየን፣ መዘርዘርና መግለፅ የዚህ ጥናት ዋና ጉዳይ እንዳይሆን ልብ ይሏል።

55 ይህ ዓይነቱ ቅንፍ ያለባቸውና ከሦስት መስመር የሚበልጥ ጽሑፍ የያዙ ጥቅሶች ትርጉማቸው በአባሪዎች ገጽ በቀረበው ጥቅሶች በመገኛ ቋንቋቸው በሚል ርዕስ በተራ ቁጥር ቅደም ተከተላቸው መሠረት ይገኛሉ።

የዲሞክራሲ መገለጫ የሆኑ እነዚህን የመልካም አስተዳደር ሥርዓትን ገዳ ቀደም ካሉት በርካታ ዓመታት ጀምሮ ሲተገበር መቆየቱን ያሳያል። ገዳን ዲሞክራሲያዊ ነው የሚያስኘውም ለዜጎች መብትና እኩልነት፣ ለተፈጥሮ ጭምር ልዩ ትኩረት መስጠቱ ነው።

[2] ገዳ ፖለቲካ ነው፤ ዲሞክራሲያዊ ሥርዓት ነው ሲባል ከመሬት ተነስቶ አይደለም። ገዳ ከራስ ፀጉር ጀምሮ መሬት ላይ አስከሚንቀሳቀስ ትል ድረስ ለሁሉም ህግ ደንግጓል። ሁሉም በህጉና በደንቡ ውስጥ ይኖራል። አንተ አባ ገዳ ስለሆንክ ወደ ሰው መብት አትተላለፍም። አባ ገዳ ስለሆንክ በመሬት ላይ የሚሄደውን ነገር (ነብሳት) አትጎዳም። ህጉ ይከለክላል። ሥርዓቱ ነው የሚከለክልህ። የሥልጣን ጊዜን ማሳለፍ አይቻልም፤ ገዳ ነው የሚከለክልህ (አቶ ሸገና ኮርቤ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዲስ አበባ)።

በዚህም ሳቢያ ገዳ በተለያዩ አቅጣጫ፣ በተለያዩ ዘርፍ ሊታይ የሚችል ነው።

[3] ገዳ ማለት ሥርዓት ነው። ኦሮሞ የሚተዳደርበት አጠቃላይ ሥርዓት ማለት ነው። ሥርዓት፣ ማህበራዊ ደንብ፣ በፀጋ መቀበል፣ ሕግ... በውስጡ ብዙ ነገሮችን ያካትታል። ኦሮሞ የሚተዳደርበት ይህ ሥርዓት ገዳ ይባላል። በሌላ በኩል ገዳ ሲባል ዘመን (ጊዜ) ነው። በየትኛው ገዳ ነው የተወለደው? ከተባለ በየትኛው ዘመን (ጊዜ) ነው የተወለደው ማለት ነው። ይህ ገዳ አልሆነኝም ሲባልም ይህ ዘመን አልሆነኝም ማለት ነው (አቶ ተፈቻ ሆርዶፋ፣ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ሁለተኛው ጥቅስ የገዳ ሥርዓት በውስጡ በርካታ ጉዳዮችን ማካተቱን ከማሳየቱም በተጨማሪ ገዳ በሥልጣን ላይ ያለውን የገዳ አስተዳደር፣ የአስተዳደር ዘመኑንም ጭምር የሚያመለክት ሆኖ ቀርቧል።

ተከታዩ ሃሳብ ደግሞ የተፈጥሮ ሥርዓትን፣ እምነትና ሌሎች ጉዳዮችን አካቷል። ስፋቱም በዓለምና በትልቅ ባህር ተመስሏል።

[4] ገዳ ማለት የሰው ልጅ በተፈጥሮ ሥርዓት ውስጥ የሚተዳደርበት ነው። እንደ ዓለም፣ እንደ ትልቅ ባህር ይታያል። ገዳ ያን ያህል ይሰፋል። ምዕራባውያን በተለይም አሜሪካ ይህን የገዳ ሥርዓት ልምድ ወስዳ በዲሞክራሲያዊነቱ አስፍታ፣ አሰማምራ ተጠቅማበታለች። ይሁንና ገዳ ማለት አስተዳደር ነው። ገዳ መልካን (ጅረትን)⁵⁶ ይጠብቃል፤ መልካ ተፈጥሯዊ ነው። ገዳ ተራራን ይጠብቃል፤ ተራራ ተፈጥሯዊ ነው። ደን እንዳይቆረጥ፣ አራዊት እንዳይገዳደሉ ይታደጋል። ገዳ በውስጡ ማኅበራዊና ተፈጥሯዊ ደንብ፣ ከማድረግ የሚቆጠቡት ነውር፣ በፀጋ መቀበል፣ አምልኮት (አምልኮተ እግዚአብሔር)፣ ትውፊት አለው (አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ፣ 02/02/2012 ዓ.ም አዲስ አበባ - ገርቢቻ)።

ገዳ ለዋቂ፣ እምነት ትግበራ ማለትም ለዋቃ ምስጋናና ምልጃ ማቅረቢያነት ለተመረጡ መልካዎችና ተራራዎች ጥበቃ ያደርጋል፤ ጥበቃ የሚያደርገውም መካነ ቅዱስ ወይም አውደ ምህረት እንደሆኑ ስለሚታመንባቸው ነው።

56 በአፋን ኦሮሞ መልካ ማለት፣ በአማርኛ መሻገሪያ ቦታ ያለው ቁልቁል የሚፈስ ጅረት ማለት ነው። ይሁንና የአፋን ኦሮሞው መልካ በአማርኛው ጅረትን ጨምሮ ልዩ ልዩ መጠን ያላቸው ወንዞችን፣ ረግቶ በአንድ ቦታ የሚቀመጥ ሀይቅን ወይም በማዕድን የበለፀገ ውኃ ያለውን ሆራ የሚያጠቃልል ስለሆነ በሰፊው ትርጉሙ መልካ የተሰኘውን ቃል መጠቀሙ ተመራጭ ይሆናል። ለተጨማሪ ማብራሪያ በምዕራፍ ስድስት “መልካ” የሚለውን ንዑስ ርዕስ ይመለከታል።

እነዚህ መካነ ቅዱሳን በዚህ ጥናት ውስጥ የተገለጹ ሲሆን፤ በጥቅሉ ውስጥ የቀረቡት ተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንብ (ሰፉ/Safuu⁵⁷)፤ በፀጋ መቀበል (ሆደ/ Hooda⁵⁸)፤ እንዲሁም አይነኬ (ለጉ/Laguu⁵⁹)፤ የህብረተሰቡ ማህበራዊ እሴቶች ናቸው። “ሥርዓተ አምለኮ/ Dhugeeffannaa” የሚለው ቃል በአንድ የፀሎትና የምልጃ ስነስርዓት ላይ ተገኝቶ ማምለክ፤ መፀለይን፤ ምስጋና ማቅረብን፤ ይህንንም ሥርዓተ አምልኮ በተግባር እውን ማድረግን የሚመለከት መሆኑን አባ ሙዳ አበበ ከሰጡት ማብራሪያ መገንዘብ ይቻላል። በዚህም ምክንያት ገዳ ህግን የያዘ ነው ሲባል ጋብቻን በገዳ ህግ መሠረት ከማስፈፀም ጀምሮ ዛፍ የሚቆረጥበትንና የማይቆረጥበትን አግባብ እስከመወሰን ድረስ ልዩ ልዩ ማኅበራዊ፤ ኃይማኖታዊና ሥርዓተ አምልኮታዊ፤ የአካባቢ ጥበቃ፤ የፍትሕ፤ የዕርቅና ሰላም፤ የፀጥታና የመከላከያ... ጉዳዮችንም ያካትታል። ገዳ እራሱን እንደቻለ የመንግሥት ሥርዓት የሚመስል ሲሆን፤ በውስጡም ሁሉንም ነገር ይሟላል። አያሌ አደረጃጀቶችንና አወቃቀሮችንም አለው። ተከታዩ ሃሳብ የእስካሁኑን ሐተታ ይበልጥ የሚያጠናክር ነው፤

[5] ገዳ የኦሮሞ አስተዳደር ነው። በየስምንት ዓመቱ ሥልጣን የሚቀበሉበት ነው። የዲሞክራሲ ሥርዓት ነው። በውስጡ ፓለቲካ አለው። መንግሥት ስራውን በሚያከናውንበት መልኩ በውስጡ ሁሉንም ነገር አለው። ገዳ ማለት መንግሥት ማለት ነው። ገዳ ሀገርን ይጠብቃል፤ የሀገርን ልማት ይመለከታል። ቤተሰብን ይመለከታል ። በአስተዳደሩ ውስጥ ሰዎችን አኩል ያስተዳድራል። ይህ ኦሮሞ ነው፤ ይህ አማራ ነው አይልም። ገዳ ሰውን አትግደል ይላል። የምርኮ፤ የሜዲቻ ልጅ አድርገኸው እንደ ልጅህ ተመልከተው ይላል ጩጫ - ምክር ቤት (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፤ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የምርኮ፤ የ“ሜዲቻ”⁶⁰ ልጅ አድርገኸው እንደ ልጅህ ተመልከተው የሚለው ሃሳብ በጦርነት ወቅት ሊኖር የሚገባውን የምርኮ አያያዝ የተመለከተ ነው። ኦሮሞ ሊገድለው የመጣውንም ጭምር ማርኮ በገዳ ሥርዓት ህግና ደንብ የቤተሰቡ አካል ያደርገዋል ማለት ነው። እንደ የቀድሞው አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ ገለፃ፤ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ሰብአዊ መብት የተጠበቀ ነው፤ ለዚህም ማሳያው የጉዲፈቻ፤ የሞጋሣና የሜዲቻ ሥርዓት ናቸው። ከዚህ በተጓዳኝ የቤተሰብን የሕፃናትንና የሴቶችን ጉዳይ የሚመለከት አወቃቀር ስላለም መብታቸው የተጠበቀ ነው።

57 ሰፉ በተባረተሰቡ ውስጥ ጥሩና መጥፎ የሚባሉ ምግባራትና አድራጎት፤ ባህርያትና የባህርያቱን አዎንታዊና አሉታዊ መገለጫዎች የሚወስን ነው። የቃሉን ትርጓሜና ከከበሩ ንዋያቱ ጋር ያለውን ትስስር በምዕራፍ ስድስት የተለያዩ ንዑሳን ርዕሶች ውስጥ ተጨማሪ ማብራሪያ ቀርቧል፤ ይመለከታል።

58 በፀጋ መቀበል ማለት አንዳች የተከሰተ ነገርን/ኢጋጣሚን አሜን ብሎ መቀበል፤ በፀጋ የተቀበሉትንም እንደ ቃል ኪዳን መጠበቅ ማለት ሲሆን በምዕራፍ ስምንት የዓለም አተያይ እና ፍልስፍና በተሰኘው ርዕስ ውስጥ ተቀራራቢ ገለፃ ተሰጥቷል።

59 ለጉ የሚለው የአፋን ኦሮሞ ቃል፤ በአማርኛው አይነኬ፤ አይጠሬ ማለት ሲሆን፤ መደረግ፤ መከወን፤ መነካት፤ መጠራት... የሌለበትን ነገር ያመለክታል። የማይደርጉት፤ የማይከውኑት፤ የማይነኩት፤ የማይጠሩት... ነገር ማለት ነው። በተመሳሳይ ትርጉም አደፍ፤ የወር አበባ... የሚሉትን ቃላት ይተካል፤ እነዚህ ቃላት ተንተርሶ ከከበሩ ንዋያት ጋር በተገናኘ በኦሮሞ ባህል፤ እምነትና ገዳ ሥርዓት ከበራ ወቅት መደረግ የሌለባቸውን ሁኔታዎችንም ይጠቁማል። ከነዚህም መካከል አንዱ፤ “ለጉ ማለት የማይደርጉት፤ ከማድረግ የሚታቀቡት ነገር ነው። በወር አበባ ወቅት ቤተ እምነት (Galma) አይገባም። መጠጥ ጠጥተው፤ ሰከረው... አይገባም፤ ጫማ ውጪ አውልቀው፤ ንፁህ ሆነው ገብተው ነው የሚያመልኩት። አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ 02/02/2012 ዓ.ም አዲስ - ገርቢቻ)።

60 “ሜዲቻ” ዕርድ ሲከወን ከኮርማው በሬ አግር በቀጭኑ የሚወጣ ቀዳ/ የባለቤትነት መታወቂያ (የኦሮሚያ ባህልና ተራዝም ቢሮ፤ 2000 ዓ.ም)። ዕርድ መፈፀምን፤ ከበራ ማከናወንን፤ በከበራ ላይ መሳተፍን የሚያመለክት ትዕምርት ነው። የሜዲቻ ልጅ ሲባል ደግሞ በምርኮ የተገኘን ልጅ በዚሁ ከበራ ላይ ወይም በሞጋሣ ሥርዓት ሲያሜ ተሰጥቶት ከሳሣው (ከቤተሰቡ፤ ከህዝቡ) መቀላቀሉን የሚያመለክት ነው።

በተከታታይ ከቀረቡት ሃሳቦች ውስጥ ሁለት ተመሳሳይ ሐሳቦች መምዘዝ ይቻላል። አንደኛው ገዳ እንደ አንድ መንግሥት የራሱን አስተዳደራዊ መዋቅር ያለው፤ በዚህም አደረጃጀቱ የመንግሥትነት ባህሪ ያለው መሆኑን፤ ሁለተኛው ደግሞ ገዳ የዲሞክራሲ ተምሳሌት መሆኑን የሚያመለክቱ ናቸው። የተዘረዘሩትን ሃሳቦች መነሻ በማድረግ ንዑስ ርዕሱን ማጠቃለል ይቻላል። ገዳ በየስምንት ዓመቱ ሥልጣን የሚቀበለበት፤ በውስጡም፡- ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊ፣ ኃይማኖታዊ፣ ስነልቦናዊ፣ አስተዳደራዊ፣ ፖለቲካዊ፣ እርቅና ሰላም፣ ብዝሃነት፣ መረዳዳትና መተጋገዝ (ልግስና)፣ እውነትና ሀቀኝነት፣ ፍትህና እኩልነት፣ ጊዜ የመሳሰሉትን ጉዳዮች በውስጡ ያካተተ የኦሮሞ ዲሞክራሲያዊ ሥርዓት ነው።

ገዳ የህዝቡን እሴቶች መሠረት ያደረገ እውነተኛ ዲሞክራሲ ነው። ገዳን ዲሞክራሲያዊ ነው የሚያስበሉት ምን ምን ባህሪያት ናቸው? የሚሉት ነጥቦች ለመመልከት የዲሞክራሲን ብያኔ በጥቅሉም ቢሆን መመልከት ያሻል፤ ዲሞክራሲ ቀለል ባለ አነጋገር የህዝብ አስተዳደር ማለት ሲሆን ‘demos/ህዝብ’ እና ‘cracy/ አስተዳደር/ አገዛዝ’ ከተሰኙ ሁለት የግሪክ ቃላት የተገኘ ነው። ይኸውም በተወሰነ የፖለቲካ አሃድ እያንደንዱ ሰው በውሳኔ የሚሳተፍበትና አስተያየት የሚሰጥበት፣ በሰፊው የፖለቲካ አሃድ ደግሞ ህዝቡ በፍላጎቱና እምነቱ መሠረት ተወካዮቹን (አስተዳደሩን፣ አመራሩን) የሚመርጥበት ሥርዓት ነው (Bruce and Yearley; 2006: 66)።

ከተለያዩ የርዕዮተ ዓለምና የሀገራት ልምድ አንፃር ሲታይ የዲሞክራሲ ብያኔና ትርጉም በእጅጉ የተወሳሰበና ሰፊ በመሆኑ ከተጠቀሰው ውጪም በርካታ ጉዳዮችን ያካትታል። የቀረበው ሃሳብ በጥቅሉ የሚያወሳው ግን ዲሞክራሲ በህዝብ የተመረጠ አስተዳደር ወይም መንግሥት ማለት መሆኑን ነው። በተጨማሪም የዲሞክራሲ ባለቤት ግሪክ ስለመሆኗ ይነገራል።

ነገር ግን ዲሞክራሲን እንዴትና ከማን አመጣችው? ከማን ጋር ታሪካዊ ትስስር ነበራት? የሚሉት መሠረታዊ ጥያቄዎች በጥናት መረጋገጥ ያለባቸው ይመስላል፤ “Warri Dimokraasii bocan eessaa fidan jennee qorachuu nu gaafata. Jecha Giriikii ‘kraasii’ fi ‘Diimoo’ jedhurraa dhufe jedhamee baranne. Warri Giriikii sun eessaa fidan jalqaba? Kuni ammas qorannoo bal’aa gaafata” (Obboo Bobbee Hulluuqaa, 26/02/2012 A.L.I Maqii). (ዲሞክራሲን የቀረፁ አካላት ከየት አመጡት ብለን ማጥናት ይጠይቀናል። ዲሞና ክራሲ ከተሰኙ ቃላት ነው የመጣው ተብሎ ነው የተማርነው። ይህ አሁንም ሰፊ ጥናትን ይጠይቃል። አቶ ቦቤ ሁሉቃ፣ 26/02/2012 ዓ.ም መቂ)።

የገዳ ሥርዓትን ዲሞክራሲያዊ ነው የሚያስበሉት ባህሪያት ባህርያት በርካታ ናቸው። የኦሮሞ ገዳ ሥርዓት በየስምንት ዓመቱ በሚደረግ ምርጫ በግልፅ የተቀመጠ የሥልጣን የጊዜ ገደብ ስላለው ዲሞክራሲያዊ ባህርያት የሚንፀባረቁበት ነው (Taddesse Berisso፣ 2018:7)።

በየዕድሜ እርከኑ ውስጥ በሚገኙ ትውልዶች መካከል በሰላማዊ መንገድ የሚከናወን እኩል የሆነ የፖለቲካ ሥልጣን ክፍፍል፣ የህግ የበላይነት፣ ተጠያቂነትና የሚዛናዊነት ሥርዓት ገፅታዎች እንዳሉትም አብራርተዋል። የገዳ ሥርዓትን ዲሞክራሲያዊ ነው ከሚያስብሉት ጉዳዮች መካከል በተገለፀው መሠረት የሥልጣን ዘመን በተወሰነ ጊዜ የተገደበ መሆኑ፣ ዲሞክራሲያዊ ምርጫና ሰላማዊ የሥልጣን ሽግግር ያለው መሆኑ፣ በየዕድሜ እርከኑ ውስጥ እኩል የሆነ የሥልጣን ክፍፍል መኖሩ፣ በገዳ ፖርቲዎች መካከል ያለው የተጠያቂነትና የሚዛናዊነት፣ የፍትሐዊነትና የእኩልነት አሰራር ሂደቶች ያሉት ስለመሆኑም በምሳሌነት ይጠቀሳሉ። የገዳ ሥርዓት የተፈጥሮ ህግን፣ እውነትን፣ በሰብዓዊ መብቶች እንዲሁም በብዝሃነት አስተሳሰብ ላይ የተመሠረተ ሁለንተናዊ ገፅታ ስላለው በዘመናዊው የመንግሥት አስተዳደር ውስጥ ከሚስተዋለው ዲሞክራሲ የላቀ እንዲሆን ያስችሉት ነጥቦች ስለመሆናቸው ይነገራል፤

[6] ዲሞክራሲ ሲባል ብዙውን ጊዜ እንደፈለጉ የመሆን ሁኔታ አለ። የተፈጥሮ ህግን መጠበቅ የለም። ለምሳሌ ከፊለገ ወንድ ወንድን ማግባት፣ ሴት ሴትን ማግባት ይችላሉ። በገዳ ሥርዓት ውስጥ ግን ይህ ሁኔታ ፈፅሞውኑ የለም። ዲሞክራሲ የሚባለው ነገር የተወሰነውን ያህል በገዳ ውስጥ ስላለ ይመሳሰላል። ለምሳሌ የሰው ልጅ እኩል ነው። በሌላ በኩል በዘመናዊው ዲሞክራሲ በህዝብ የተቋቋመ፣ ለህዝብ ለህዝብ የቆመ መንግሥት ይላል። ለተፈጥሮ የቆመ የሚል የለውም፤ ለዱር አራዊት የቆመ የሚል የለውም፤ ለሰማይና ምድር የቆመ ህግ የሚል የለውም፤ ለሰነምግባር የቆመ የሚል የለውም። ከመንግሥት ጋር ብቻ የተገናኘ ነው። ሞቱማ የሚለው ቃል ንጉሥ፣ አሸናፊ፣ ማሸነፍ የሚል ሃሳብ አለው። በገዳ ውስጥ ግን አሸንፈህ፣ ተሸንፈህ አይደለም የምትተዳደረው። አምክህበት፣ ቢጋራ ህግ አውጥተህ ባወጣኸው ህግ ትተዳደራለህ። በገዳ ሥርዓት ውስጥ ያለ ሰው ሁሉ እኩል ሥልጣን አለው። አባ ገዳ፣ አባ ፋጂ የተሰኙት...ህግና ሥርዓትን እንዲያቀናጁ ገዳ በአደራ መልክ የተሰጣቸው ናቸው እንጂ፣ ሁሉም ሰው እኩል የሆነ መብትና ግዴታ አለው። እውነተኛ እኩልነት ያለው ገዳ ውስጥ ነው ። ሁሉንም ነገር በዕድሜ ፈቃድ ነው የምትመጣበት። 40 ዓመት ሥርዓት ተምረህ፣ አስተምረህ በእውነተኛው መንገድ ወደ ሥልጣን ትመጣለህ። በዲሞክራሲ ሥርዓት ውስጥ ግን በብር፣ በጥቅም... ሰው ታሰባስባለህ። ትራምፕ እንዴት እንዳሸነፈ ተመልከት። በገዳ ውስጥ ግን ፊትና ኋላህ (ማንነትህ) ይታወቃል። በሀቅ እንጂ አንዳች ነገር በማሳሳት (በማምታታት) ወደ ሥልጣን አይመጣም። ገዳን ወደህ፣ ፈቅደህ፣ በውስጡ ተሳትፈህ ትተዳደርበታለህ። ዲሞክራሲ ግን ወደህ ወይም ጠልተህ ትተወዋለህ። ገዳ መጠነ ሰፊ ሆኖ ነገር ግን በውስጡ ዲሞክራሲ ያለው ነው (አቶ ተሬቻ ሆርዶፋ፣ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

መረጃ አቀባዩ “ትራምፕ እንዴት እንዳሸነፈ ተመልከት” ሲሉ፣ ከመጀመሪያው ዙር ምርጫ ጋር በተያያዘ በገንዘብ ኃይል ምርጫውን ለማሸነፍ ያደረጉትን ሙከራ ለማመልከት ይመስላል። በጥቅሉ እንደተመለከተው ገዳ በዘመናዊው የመንግሥት አስተዳደር ውስጥ ከሚስተዋለው ዲሞክራሲ የላቀ እንዲሆን ከሚያስችሉት ነጥቦች መካከል የተፈጥሮ ህግን መጠበቁ፣ የህዝቡን ባህል፣ ግብረገባዊ እሴቶችን ከግምት ውስጥ ያስገባ መሆኑ ሲሆን፣ በአቋራጭ መንገድ ወይም

በማናቸውም ዓይነት ኃይል (በትጥቅ ትግል፣ በጦር መሣሪያ ብርታትና በመፈንቅለ ሥልጣን...)፣ በተጭበረበረ የምርጫ ካርድ፣ ወደ ሥልጣን መምጣትና የሥልጣን ወንበር መቆናጠጥ የማይቻል መሆኑንም የሚያስገነዝብ ነው። በገዳ ሥርዓት ውስጥ የአባ ገዳነት ሥልጣን ላይ ለመድረስ ግለሰቡ የሚያልፍባቸው የዕድሜ ዕርክንና የሚጠበቅበት መስፈርት ይኖረዋል። በዚህ ሂደት ማን እውነተኛና ሀቀኛ ሰው እንደሆነ ይታወቃል። የገዳ ሥርዓት ዲሞክራሲ በዘመናዊው ዓለም ከሚታወቀው ዲሞክራሲ በላይ ነው የሚያስብሉት ሌሎች በርካታ አብነቶችን አሉት። ከነዚህም መካከል አንዱ የተጠቀሰውና በሥርዓቱ ውስጥ ከህፃን እስከ አዛውንት ያሉ የህብረተሰብ አካላት በየዕድሜ ዕርክናቸው እኩል መብትና ግዴታ ያላቸው መከራንም፣ ደስታንም ሆነ ብልፅግናን (Badhaadhina) እኩል የሚቀበሉ መሆናቸው ነው።

በዘመናዊው አስተዳደር እንደሚታየው ሚዛኑን የሳተ አይደለም። ሥልጣን ላይ ባለው ፓርቲም ሆነ በተቀሩት ፓርቲዎች፣ በየዕድሜ እርከኑም እንዲሁም በአባ ገዳውና በሌላኛው ሰው መካከል እኩልነት ሰፍኖ ይታያል። መብታቸው እኩል ነው።

በዘመናዊው ዲሞክራሲ ወይም የመንግሥት አስተዳደርና ፓርቲ ውስጥ ግን በፓርቲው መሪና በተራው አባል መካከል ያለው ልዩነት፣ በሀገር ጉዳይ ላይ ከመወሰን አንፃር የፓርቲ አባል በሆነውና አባል ባልሆነው ሰው/ዜጋ መካከል ያለው ልዩነት የሚሰፋ ይመስላል። ነገር ግን ህዝብ ዋና ተሳታፊና ተወንያን የሆነበት የገዳ ዲሞክራሲ በእውነተኛነቱና በእኩልነት አተያዩ ጥሩ ተሞክሮ ይሆናል። ነውም። ከዚህ ጎን ለጎን ሰብአዊ እና ዲሞክራሲያዊ መብቶች አሉት። ጥንታዊ የሚባለው የገዳ ሥርዓት ሰለጠነ ከሚባለው ከ21ኛው ክፍለ ዘመን ጋር ሲተያይ የሚያስደንቁና የማይታመኑ የሚመስሉ፣ ነገር ግን በገሃድ እየተተገበሩ ያሉ ሰብዓዊና ዲሞክራሲያዊ መብቶች አሉት። ይህም ሁኔታ የዲሞክራሲ ባህል በሥርዓቱና ሥርዓቱን በሚከተለው የኦሮሞ ህዝብ ዘንድ የቆየ መሆኑን ፍንጭ ይሰጣል።

ከዲሞክራሲ ረገድ የሚነሱት ሃሳቦች ተያያዥና ተከታታይ ናቸው። በቀዳሚው ርዕስ ውስጥ ስለ እኩልነትና ዲሞክራሲያዊነት ተነስቷል። ከዚህ ርዕስ ጉዳይ አንፃር ሊነሳ የሚገባው ነጥብ የሰው ልጅ እንዴት አብሮ መኖር እንዳለበት፣ መከባበርና መቻቻል፣ ሰብዓዊነትና ብዝሃነት እንዲሁም የሰው ልጅ መብቶችን የተመለከተ ነው። መብትና ግዴታዎችን ያስቀምጣል። በመጀመሪያ ደረጃ በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሰው ልጅ እኩል ነው።

[7] በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሰው ልጅ ወንድ፣ ሴት ሳይል እኩል ነው። አሮሞ፣ አማራ፣ ትግሬ... አይልም። ሁሉም እኩል ናቸው። የሰው ልጅ የሰው ልጅ በመሆኑ ብቻ መከበር አለበት። ሁሉም ሰው እራሱን ሆኖ፣ እራሱን ችሎ መኖር አለበት። ማንኛውም ሰው እኔ አውቃለሁ ማለት የለበትም። ከፈለገ አምኖብህ ከሆነ አንተ ከኔ የበለጠ ታውቃለህ አስተዳድረን ሊል ይችላል። የገዳ ዲሞክራሲ ማለት እንዲህ ነው። ነገር ግን አይሆንም እኔን የማስተዳድርህ ብዬ እየተቆጣሁህ (እየዛትኩብህ) ዲሞክራሲዊ ነኝ ብዬ መናገር አልችልም። በብዙ ሀገራት ውስጥ ይህ ሁኔታ ነው የሚታየው፣ በኛ ሀገር ውስጥም አልፎ አልፎ ይታያል። ዲሞክራሲ እየተባለ በተግባር የሚታየው ሌላ ነገር ነው። ገዳ የሰው ልጅ ሁሉ አምስት ነው ይላል። ይህም ማለት ማንኛውም ሰው አባት፣ እናት፣ ወንድም እህት ይኖረዋል። አምስተኛው እርሱ (ግለሰቡ) ራሱ ነው። የሰው ልጅ በሙሉ አምስት ነው አለ እንጂ አሮሞ፣ አማራና ትግሬ ለብቻ አምስት ነው አላለም። ዲሞክራሲ ነው የሚባለው ሁሉንም የሚያግባባ ከሆነ ነው። እነዚህ የተግባቡ ሰዎች ደግሞ እኩል ከኛ የበለጠ ያውቃል። እሱ ይምራን፣ እርሱ ያስተዳድረን፣ እርሱ መንገድ ያሳየን ሊሉ ይችላሉ። ነገር ግን እኔ ነኝ የማውቀው በዚህ በኩል ሂድ አይልም፤ አይሆንምም። እንዲህ ካለም ወደ አምባገነንነት ያመራል ማለት ነው (አቶ ቦቤ ሁሉቃ፣ 05/02/2012 ዓ.ም መቆ)።

በመረጃ አቀባዩ የተሰጠው ገለፃ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ህዝቡ ይበጀኛል፣ ይመራኛል ብሎ በመረጠው ሰው (አባ ገዳ) የሚተዳደር መሆኑን የሚያመለክት ነው። ሥርዓቱም በህዝቡ ፍላጎት ላይ የተመሰረተ ዲሞክራሲያዊ፣ የሰውን ልጅም በእኩል አይን የሚመለከት ብዝሃዊ መሆኑን የሚያንፀባርቅ ነው። በጥቅሉ ውስጥ የሰፈረው የሰው ልጅ ቤተሰባዊ አወቃቀር በምዕራፍ አምስትና ስምንት ከተገለፀው የፓርቲዎች አወቃቀር ጋር በእጅጉ የሚያቀራረብ ነው። ወንድ፣ ሴት፣ ትንሽ፣ ትልቅ፣ አሮሞ፣ አማራ፣ ትግሬ ሳይል የሰው ልጅ ሁሉ በህግ ፊት እኩል ነው ከሚለው እሳቤ ጎን ለጎን እንደ ዘመናዊው የዜጎች መብት ሁሉ የገዳ ሥርዓትም ልዩ ልዩ መብቶች አሉት።

[8] ዓለም ዓቀፍ ህግ የቅርብ ጊዜ ህግ ነው። የሴቶች መብት፣ የህፃናት መብት፣ የደን ጥበቃ... በማለት የተለያዩ መብቶችን በተለያዩ ህጎች አውጥቷል። ነገር ግን አሮሞ እነዚህን ህጎች ድሮውኑ ነበረው። ህፃናት በምን ዓይነት መልኩ እንከብካቤ ማግኘት እንዳለባቸው፣ እንዴት መያዝ እንዳለባቸው፣ ደን እና አራዊት እንዴት መጠበቅ እንዳለባቸው በባህሉ ውስጥ አለ፤ በገዳ ሥርዓት ውስጥ አለ (አቶ ተሩ ተፊቻ፣ 20/01/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የገዳ ህግ የአካባቢ ጥበቃን ጨምሮ በተለያዩ ማኅበራዊና ሰብዓዊ መብቶች ዙሪያ ሁለንተናዊ ጉዳዮችን የያዘ ነው። በዚሁ ምዕራፍ እንደተገለፀው ኢኮኖሚ የማፍራት መብት፣ ሃሳብን በነፃነት የመግለፅ መብት፣ የምርኮ መብት፣ የህፃናት መብት፣ የሴቶች መብት⁶¹ እና ሌሎች የሰብዓዊ መብት መገለጫዎች በገዳ ሥርዓት ውስጥ ይገኛሉ። በዚሁ መሠረት የአሮሞ ህዝብ እነዚህን ጉዳዮች ከዓለምዓቀፉ ህግ አስቀድሞ ከዘመናት በፊት በገዳ ሥርዓቱ ውስጥ አካቷል፤ ማካተትም ብቻ ሳይሆን ሲተገብራቸውም ኖሯል ለማለት ያስችላል። የገዳ ሥርዓትን ዲሞክራሲያዊ ነው ከሚያስኙት ውስጥ የሥልጣን የጊዜ ገደብ እና ሰላማዊ የሥልጣን ሽግግር አንኳር ጉዳዮች ናቸው። በአሮሞ ዲሞክራሲ ውስጥ ዋነኛው ቁልፍ ጉዳይ አስተዳደርን ህጋዊ ከማድረግ አንፃር የሥልጣን ጊዜ ገደብ ነው። በገዳ ሥርዓት ውስጥ የባለሥልጣኖቹ የሥልጣን ዘመን በስምንት ዓመታት ብቻ ተወስኗል (አሥመሮም፣ 2011ዓ.ም፡ 232)።

61 ለተጨማሪ መረጃ በምዕራፍ ስምንት የከበሩ ንዋያቱ ከሥርዓተ ሥነ ልቦና አንፃር የሚለውን ንዑስ ርዕስ ይመለከታል።

ህዝቡን ለሚያስተዳድረው አባ ገዳ ስምንት ዓመት ተቆጥሮ ይሰጠዋል። ስምንቱን ዓመት ሳያንድል፤ በስምንቱ ዓመታት ላይ ሳይጨምር ህዝብ የሰጠውን ሥልጣን መልቀቅ አለበት። ምክንያቱም ስልጣኑ በጊዜ የተገደበ ነው፤

[9] በገዳ ውስጥ አንዱ ለሌላው ሥልጣን የሚያስተላልፉበት መንገድ በጊዜ የተገደበ ነው። አንድ ሰው በአባገዳነት ሥልጣን ለስምንት ዓመት ይቆያል። እኔ ይህን ሀገር እንዲህ አደርጋለሁ፤ እንዲያ አደርጋለሁ፤ እንዲህ አሆናለሁ ብልህ የሚጨመርልህ ነገር የለም። የሚመረቅልህም ነገር አይኖርም። ከስምንቱ ዓመት ማለፍ አይቻልም። አልፋለሁ ብለህ ከምክርክ አንኳ የምትመራው ህዝብ እና የገዳ ሥርዓት አይፈቅድልህም (አቶ ሸንፍ ኮርቤ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዲሳለ)።

በገዳ ሥርዓት ውስጥ ግን እኔ አውቅልሃለሁ፤ እኔ በኃይልና ጉልበት ካንተ ስለምሻል የሥልጣን ጊዜዬን አራዝማለሁ፤ አንተ ደግሞ በእውቀት ብሎም በችሎታ ከኔ ስለምታንስ የሥልጣን ጊዜህ ከኔ ያነሰ ይሁን፤ ሥልጣን ልቀቅ፤ ለብቻዬ ሥልጣን ላይ የሙጥኝ ብዬ ልቆይ (ልክረም) የሚል የአምባገነንነት ስሜት የለም። አንድ አባ ገዳ ስምንቱ ዓመት ሳይሞላውና የሥልጣን ጊዜው ሳይደርስ ሥልጣን የሚለቀው ህዝቡን በትክክል ካልመራ፤ ፍትህ ካንደለ፤ የስነምግባር ችግር ወዘተ. ከታየበት ብቻ ነው። በአግባቡ ህዝቡን ማስተዳደር አቅቶት በህዝብና በፓርቲው ፍላጎት በአራተኛ ዓመቱ ከሥልጣን እንዲወርድ ይደረጋል። አለበለዚያ ግን በተሰጠው ስምንት ዓመታት ውስጥ ለህዝብ መስራት የሚገባውን የፍትህና የህግ ተግባራት አከናውኖ በስምንተኛው ዓመት ኃላፊነቱን/ ሥልጣኑን በሰላማዊ መንገድ ይለቃል። ዕቅዱ አልተጠናቀቀም ትንሽ ጊዜ ይራዘምልኝ ማለት አይቻልም። ምክንያቱም የተሰጠው ጊዜ ካለቀ ከርሱ ቀጥሎ ሌላ ተጠባባቂ ተረኛ አለ።

በዚሁ መሠረት በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚገኙት አምስቱም ፓርቲዎች ወሰናቸውን ያውቃሉ። አንዱ የሌላውን የሥልጣን ዘመን አይሻማም፤ የሥልጣን ልዕልናም አይጋፋም። ሥልጣን ለመረከብ በዝግጅት ላይ ያለው ፓርቲም ሆነ ህዝቡ ይህን ሁኔታ አይፈቅድለትም። እንዲህም መሆኑ በትውልድ መካከል የሚደረገው የሥልጣን ክፍፍል በተሳካ ሁኔታ እንዲከናወን፤ በሥልጣን ልቀቅ አለቅም ምክንያት አለመግባባት፤ ግጭትና ጦርነት እንዳይፈጠር ያደርጋል። በዘመናዊው የመንግሥት ሥልጣን ወይም የዲሞክራሲ ሥርዓት ግን ሀገራችንን ጨምሮ በብዙዎቹ ሀገራት እንደሚታየው የሥልጣን ጊዜን ለማራዘምና በሥልጣን ላይ ለመቆየት ባለ ፍላጎት ወይም የሥልጣን ፍቅር የተነሳ የሥልጣን ሽኩቻ፤ መፈንቅለ መንግሥት፤ የፖለቲካ አለመረጋጋት፤ ግጭትና ጦርነት ሲከሰት ይስተዋላል። በተጠቀሰው ምክንያት ሳቢያ “የገዳ ሥርዓት ዲሞክራሲ ከዘመናዊው ዲሞክራሲ የላቀ ነው-Dimokraasiin sirna Gadaa, Dimokraasii ammayyaatin oli” (Obboo Boobbee Hulluuqaa, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

የገዳ ሥርዓት የሥልጣን ዘመን ገደቡን እንዳያልፍ ይህም ዲሞክራሲያዊ አሰራር እንዳይሸራረፍ ክትትል የሚያደርጉት የገዳ ዩባዎች (አማካሪዎች)፣ አባ ቦኩና አባ ሙዳዎች ናቸው። ይኸውም ሥልጣን አስረካቢው ጊዜውን ጠብቆ ሥልጣኑን እንዲያስረክብ፣ ሥልጣን ተረካቢውም ጊዜውን ሳያዛንፍ በወቅቱ እንዲረከብ በመምከርና ይህንኑ ሂደት በማስፈፀም ረገድ ትልቅ ሚና አላቸው። ሁለቱም አካላት ይህን የርክክብ ወቅት አክብረው እንዲገኙ ቃል ኪዳን የሚፈጽሙበት ስነስርዓት “Muuda Yuubomaa/ ሙዳ ዩባማ - የዩባነት ሙዳ” ይሰኛል። በምዕራፍ ሰባት እንደተመለከተው የገዳ ሥልጣን ርክክብ የራሱን ሂደት ያለው ሲሆን፣ ሥርዓቱ ከሚፈቅደው አግባባዊ ምክንያት ውጪም የሥልጣን ጊዜን ማራዘም እንዲሁም በምዕራቡ ዓለም ዲሞክራሲ የተለመደው አንድን መሪ በድጋሚ መምረጥና በሥልጣን ማቆየት በኦሮሞ ገዳ ዲሞክራሲ የተወገዘ ነው። “በምዕራቦቹ ዓለም የተለመደውና አንድን ባለሥልጣን እንደገና ለሌላ የሥልጣን ዘመን ማጨትና መምረጥ በምዕራባውያን ዲሞክራሲ ውስጥ የተለመደ ተግባር ነው። ነገር ግን በኦሮሞ ዲሞክራሲ ውስጥ ይሄ ውግዝ የሆነ ተግባር ነው” (አሥመርም፣ 2011ዓ.ም፡ 233)።

ይህ ሁኔታ በራሱ ማለትም አንድን ሰው በድጋሚ መምረጥ በትውልዶች መካከል የሚደረገውን የሥልጣን ቅብብሎሽ ዑደት የሚያዛባ ነው። ምክንያቱ ደግሞ ከላይ እንደተገለፀው አንድ የአባ ገዳ ወይም የገዳ ፓርቲ የሥልጣን ዘመን በስምንት ዓመት ብቻ የተወሰነ ነው። አንዱ የሌላውን የዕድሜ ወሰን ሳይነካና ሳይጋፋ ከኢትዮጵያ እስከ ገዳሞጂ ባለው የዕድሜ ዕርክን ሁሉም በየተራውና በየፈረቃው የዕድሜ ፈቃዱን፣ ተግባርና ኃላፊነቱን እየተገበረና እየተተካካ ይጓዛል። የመተካካትም ሆነ ተተኪን አስቀድሞ በማዘጋጀት በኩል የገዳ ሥርዓት ስልት ተመራጭ ነው።

ከዚህ በተጨማሪ የገዳ ሥርዓት ህግ ያወጣል፤ ህግ ያስፈፅማል። የህግ አወጣጥና አፈፃፀሙ በጥናቱ ውስጥ ተተንትነዋል። በምዕራፍ ሰባት ይመለከታል።

4.1.2. የገዳ ሥርዓት ኢኮኖሚያዊ ገፅታ

የገዳ ሥርዓት የኦሮሞን ኑሮና አኗኗሩን (jiruu fi jireenya)፣ ውሎና አዳሩን (Oolii bulii) ይመለከታል ሲባል በማናቸውም ዘርፍ ያለውን ሕይወቱን የሚመለከት መሆኑን ያሳያል። ቀጣዩ ጥቅስ ከዚህ ጋር የተገናኘ ነው።

[10] ገዳ በውስጡ እምነት አለው። ዋቃን ይማፀናል፤ መስዋዕት ይሰዋል፤ ሥርየት ይሰርያል። በውስጡ ህግም አለው። ጥፋተኛን ያርምበታል። ኢኮኖሚ አለው፤ ከብት ማርባት፤ መሬት ማረስ፤ እንዲሁ ለሌላው መለገስ፤ ለታረዘ ማልበስ አለ። ችግረኛን ይረዳል። በእርሞ ባህል ልመናና ለማኝ የለም። እርሞ ልመናን እንዴት አጠፋ? ቢባል በዘመድ አዝማድ፤ በገዳ ፓርቲ፤ እንደ ቀረቤታው እንዲሁ ለሌላው ይለግሳል። ተረዳድቶ፤ በጂጊ ተጋዝዞ፤ እንዲሁ ሌላውን ከችግር ያወጣል። እርሞ ለማኝ የለውም። ዛሬ ዛሬ ግን ሊኖር ይችላል። ለምን ሁሉም በገዳ እየተዳደረ ነው? የሚለው ጥያቄ ውስጥ የሚገባ ነው። ይሁንና አሁን ገዳ በውስጡ የኢኮኖሚ፤ የእምነት፤ የማህበራዊና የአስተዳደር ጉዳይ አለው (አቶ ሸገና ከርቤ፤ 10/12/2011 ዓ.ም አዲስ)።

በገዳ ሥርዓት አንድ ሰው ሰርቶ፤ ለፍቶ፤ ወጥቶና ወርዶ በላቡ ወዝ ሃብት የማፍራት፤ ጥሪት የማኖር አኪኖሚያዊ መብት አለው። አንድ ህፃን ሲወለድ የሚሰጠው ሁንዱ'ራ⁶² የሚባል ሀብት (ጥሪት/ አንጡራ) ልጅየው ከህፃንነቱ ጀምሮ ሀብት የማፍራት መብት እንዳለው የሚጠቁም ነው። በኢኮኖሚ ራሱን እንዲችልና የሰውን እጅ እንዳይመለከት (በልመና ተግባር እንዳይሰማራ) የሚያደርግ ኢኮኖሚያዊ መሠረት ነው።

ህፃኑ ከፍ ሲል የተሰጡት ሁለት (ወይፈንና ጊደር) ተራብተው ብዙ ስለሚሆኑለት በአካል ብቻም ሳይሆን በአኪኖሚም ጭምር እየደረጀ ይሄዳል። ኢኮኖሚ የመፍጠር አቅሙ ደካማ ከሆነና በተለያዩ ምክንያቶችም ለችግር ከተጋለጠ (ከታረዘ⁶³) ኢኮኖሚያዊ ድጎማ ይደረግለታል። እራሱን እንዲችል ሁኔታዎች ይመቻቹለታል። እዚህ ላይ ልብ ሊባል የሚገባው የልመናን አስተሳሰብ መፀየፍና ሁሉም የኅብረተሰብ አካል ሰርቶ እራሱን እንዲችል ማድረጉ እንደ ተሞክሮ ሊታይ የሚገባው ነው። ይህም ኢኮኖሚያዊ መብትን ከማረጋገጥ ባሻገር ኢኮኖሚያዊ ቀውሶችን ለመቅረፍና የተረጋጋ ሰላማዊ ህይወትን ለማስቀጠል ያስችላል ተብሎ ይታሰባል።

4.1.3. የገዳ ማህበራዊ ጉዳዮችና ተቋማት

ለአያሌ ዓመታት በገዳ ሥርዓት ሲተዳደር የቆየው የኦሮሞ ህዝብ ማህበራዊ ህይወቱም ሆነ የማህበራዊ ተቋማቱ ከገዳ ሥርዓት ጋር በጥብቅ የተሳሰሩ ናቸው። የህዝቡን ሁለንተናዊ ህይወትም ከገዳ ሥርዓት ውጪ ነጥሎ መመልከት አስቸጋሪ ነው፤ “የኦሮሞ ሁለንተናዊ ሕይወት በየትኛውም አቅጣጫ ምሉዕ በሆነ መልኩ ሊጤን የሚቻለው በገዳ ሥርዓት ውስጥ መመዘን ሲችል ነው” (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፤ 2000ዓ.ም፡ 79)።

62 ሀንዱራ ማለት አንድ ህፃን ሲወለድ ወይም ከእናቱ ማህፀን ሲለያይ የሚቆረጠውና በእንብርቱ ላይ የሚቀረው እትብት ነው። እትብቱ በራሱ ጊዜ ጠገማ ሲልና ሲደርቅ ከእንብርቱ አላቀው (አንስተው) ከጊደር ወይም ከወይፈን ጥጃ ወገብ ላይ ያስቀምጡታል። ጊደሯ ከዚያን ዕለት ጀምሮ የህፃኑ (የህፃኗ) ትሆናለች ማለት ነው። ህፃኑ አመት ሳይሞላው ሁለት ጥጃ ይኖረዋል። የግል ሀብቱም ይሆናሉ።

63 የታረዘን ማልበስ (Daara baasuu) ይሰኛል።

የኦሮሞ ብሎም የቱለማ ህዝብ በማህበራዊ ህይወት ውስጥ በህብረት የሚተገብሯቸው እሴቶችና ማህበራዊ ጉዳዮች ብዙ ናቸው። ከነዚህም መካከል በማህበራዊ ህይወት ውስጥ በጋራ በዓላትን ማክበር፣ አብሮ መብላት፣ አብሮ መጠጣት፣ አብሮ መስራት፣ የታመመን መጠየቅ፣ የሞተን መቅበር፣ እንግጫ የመንቀልና የልጃገረዶች በዓልን መከወን፣ መተጫጨት፣ ጋብቻ፣ የፈረስ ጉግስ (ትዕይንተ ፈረስ - laallibbata fardaa)፣ የገና ጫወታ፣ የወንዶች ልጆች የምክቶሽ (Qolannaa) ጫወታ⁶⁴ የመሳሰሉት ይገኙበታል።

በቱለማ ገዳ ሥርዓት የጥናቱ ትኩረት የሆኑት የተፈጥሮና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያት በማህበራዊ ህይወት ረገድ ከፍተኛ ድርሻ አላቸው። የህዝቡን ማህበራዊ ህይወትን ስኬታማ ለማድረግ የሚያግዙ ሲሆን ለምሳሌ የጉዲፈቻ ስነስርዓትን፣ የጉማ ሥርዓትን፣ ጋብቻና ልዩ ልዩ የእርቅና ሰላም፣ የሽምግልናና የግጭት አፈታት ተግባራትን ለመከወን ያገለግላሉ (አቶ ቦቤ ሁሉቃ፣ 05/02/2012 ዓ.ም መቂ፣ አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

በማህበራዊ ህይወት ውስጥ ትልቅ ሚና ያላቸው እነዚህ የክበሩ ንዋያት በተለያዩ ምዕራፎች የተተነተኑ ሲሆን ከነዚህ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያት ጋር የተያዙት ማህበራዊ ሥርዓቶችና ጉዳዮች እንደ ማህበራዊ ተቋማት ይታያሉ፣ የገዳ ሥርዓት የፖለቲካና ማህበራዊ ጉዳዮችን የሚያስተናግዱ አያሌ የግጭት አፈታት ጥበቦችን በውስጣቸው ያካተቱ ተቋማት አሉት። የቱለማ ኦሮሞም እንደ ሞጋሳ፣ የምርኮ፣ የጥገኝነት /ከለላ ማግኘት/፣ የድጋፍ፣ የሜዲቻ፣ የጉማ፣ ከለቻ፣ ሲንቄ፣ የቦኩ፣ የሽምግልና /እርቅ/፣ የሸነቻ፣ የመሳሰሉት ተቋማትን በአስተዳደሩ ውስጥ በአያሌው ሲገለገልባቸው ቆይቷል (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000ዓ.ም፡ 79)።

በገዳ ሥርዓት እየተዳደረ ያለው የቱለማ ኦሮሞ እነዚህን የክበሩ ንዋትና ማህበራዊ ተቋማት አሁንም እየተጠቀመ ነው። ልዩነቶችንና አለመግባባቶችን ወይም ግጭቶችን በሰላማዊ መንገድ ከመፍታት ረገድ የገዳ ሥርዓት የዳበረና በዘመናት ውስጥ የጎለበተ አካሄድ ያለው ሲሆን በምዕራፍ ስምንት የቱለማ ገዳ ሥርዓት የተፈጥሮና ሰው ሰራሽ ትዕምርቶች ዘርፈ ብዙ ጠቀሜታዎች በሚለው ዓብይ ርዕስ ውስጥ የክበሩ ንዋያቱ ጠቀሜታ ተተንትኗል። ይመለከታል።

64 የዱላ ምክቶሽ (Qolannaa) ጫወታ በህብረተሰቡ ዘንድ ለወጣትነት ዕድሜ መድረስን፣ የአካል ጥንካሬን፣ ወንድነትን/ ጀግንነትን ማስመስከሪያ ስልት እንደሆነ ይወሰዳል።

4.1.4. ኃይማኖታዊ/እምነታዊ ጉዳዮች

የኦሮሞ ህዝብ አምሳያና ምትክ በሌላው፣ ሁሉን በፈጠራው፣ እርሱ ግን በማንም ባልተፈጠረው፣ ሁሉን ማድረግ በሚችለውና ምንም ነገር በማይሳነው በአንድ ዋቃ (Waaqa tokkichacha/ አንድ አምላክ) ያምናል። “Waaqeffannaa/ ዋቁፈና” የሚለው የእምነቱ መሠረትም “Waaqa/ዋቃ” ከተሰኘው የአፋን ኦሮሞ ቃል የተገኘ ሲሆን፣ ዋቁፈና በአንድ አምላክ የማመን አስተምህሮት ላይ የተመሠረተ ጥንታዊና ቀዳሚ ኃይማኖት/እምነት ነው። “Waaqeffannaa jechuun, sirna deemsa Waaqa tokkichacha dhugeeffachuu fi ittiin buluudha. Waaqeffannaan, dhugeeffata seera Uumaa fi Uummamaa beekanii, humnaa fi dandeettii isaa dhugeeffachuun ittiin qajeelfamuu fi itti amanuudhaan, daandii fi dhugaa isaa qofa hordofanii buluudha. Dhugaa fi hojii Waaqaa hubachuu fi qalbiin fudhachuun isa hordofuu, gochaa fi kennaa isaaf ammoo isa galateeffachuudha” (Asnaaqaa, 2018: 20). (ዋቁፈና ማለት፣ አንድ እግዚአብሔርን የማምለክ ሥርዓት ሂደት እና በርሱ ማደር ነው። ዋቁፈና የፈጣሪና ተፈጥሮን ህግ አምልኮት አውቀው፣ ኃይልና ልዕልናውን በማምለክ መመራት እና ማመን፣ መንገድና እውነቱን ብቻ ተከትለው ማደር ነው። የእግዚአብሔርን እውነትና ስራውን ማስተዋል እና ከልብ በመቀበል እርሱን መከተል፣ ለምግባሩና ቸርነቱ ደግሞ እርሱን ማመስገን ነው)።

በእግዚአብሔር ማደር ማለት፣ እግዚአብሔር የሁሉም ነገር ምንጭና መገኛ መሆኑን በፍፁም ልብ በመቀበልና ማመን፣ በርሱም ማምለክ፣ ለህግጋቱም መገዛትና መታመንን ያመለክታል። ይህም አይነቱ በአንድ አምላክ የማመን እምነት ጥንታዊና ለሌሎችም ኃይማኖቶች መነሻ እንደሆነ ይነገራል (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣1993፡ 32)። ከዓለም ታላላቅ እንዲሁም ከጥንታዊው የኩሽ (የግብፅ) ኦሲሪስ በአንድ አምላክ የማመን ቀደምት እምነት፣ ከክርስትና በተለይም በመዕሐፍ ቅዱስ የኦሪት ክፍል ከሚታወቀው የሙሴ ሥርዓተ አምልኮ ጋር እንደሚመሳሰልም በጽሑፉ ተብራርቷል። የቱለማ ኦሮሞ በአሁኑ ወቅት ምንም እንኳን የክርስትና (የኦርቶዶክስ፣ የካቶሊክ፣ የፕሮቴስታንት) እና የእስልምና ኃይማኖቶች ተከታይ ቢሆንም፣ ይልቁንም በገዳ ሥርዓት የሚተዳደሩት የኅብረተሰብ ክፍሎች አሁንም የዋቁፈና እምነት ተከታይ ናቸው። ባለፉት ዓመታት ከህብረተሰቡ ጋር በነበረኝ ቆይታም ይህንኑ እውነታ ተገንዝቤያለሁ። ይህም የገዳ ሥርዓትና የዋቁፈና እምነት ጥበቅ ቁርኝት ያላቸው ሲሆን የጥናቱ አካል የሆኑት የዋቁፈና እምነት ከለቻ፣ ጫጩ፣ ጨሌ... አንድም የእምነቱ ትዕምርት፣ አንድም የእምነቱ መከወኛ ስለመሆናቸው በጥናቱ የተለያዩ ምዕራፎች ተመልክቷል።

የዋቂፈናን እምነት የሚመሩትና የእምነቱን አስተምህሮ ለህዝቡ የሚያሳውቁት “ቃሉ” ወይም “አባ ሙዳ” የሚሰኝ መጠሪያ ያላቸው የኦሮሞ እምነት አባቶች ናቸው። ለተጨማሪ ግንዛቤ በዚህ ምዕራፍ “አባ ሙዳ” በሚል ንዑስ ርዕስ የሰፈረውን ጽሑፍ ይመለከቷል።

4.2. የቱለማ ገዳ ሥርዓት የፓርቲዎች ታሪክ

የገዳ ሥርዓት ዘርፈ ብዙ ነው። ዘርፈ ብዙ ከሚያስብሉት አንዱ የገዳ ፓርቲዎች አመሠራረትና ፓርቲዎቹ እርስ በርስ ያላቸው ግንኙነትና አካሄድ ነው። እያንዳንዱም የገዳ ፓርቲ⁶⁵ (Miseenasa Gadaa) በተናጠል እንዲሁም በወል የሚወከሉበት አፈ ታሪክ እንዳላቸው የሚነገር ሲሆን፤ አፈ ታሪካቸውም መነሻ ዳራ አለው።

የገዳ ሥርዓት በየትኛው ዘመን እንደተጀመረ እስካሁን በጥናት አልተደረሰበትም። የተወሰኑ ጥናቶች የሥርዓቱን ምንነትና አወቃቀር፣ የገዳ ተሐድሶ የተካሄደባቸውን ዓመታት እና ዘመን፣ የኦሮሞ ሕዝብ በኃይል የለቀቃቸውን መሬቶች፣ በኃይል ለማስመለስ ያካሄዳቸውን ዘመቻዎች ታሪካዊ ሂደት ከመግለፅ ባለፈ ገዳ መቼ ተጀመረ? ለሚለው ጥያቄ ሁነኛ ምላሽ አይሰጡም። ይህም ሁኔታ የገዳ ሥርዓት የጽሑፍ ታሪክ ከመጀመሩ በፊት እንደነበረና ይህም ጥንተ ታሪክ ከግምት በቀር እስካሁን በውል ሊደርስበት እንዳልቻለ መረዳት ይቻላል። በዚህ ጥናት እንደተገለፀው የቱለማ አባ ገዳ ጎበነሆላ፣ የኦሮሞ ሕዝብ ከክርስቶስ ልደት በፊት የገዳ ሥርዓትን ቀርፆና አዋቅሮ ይጠቀምበት እንደነበር የራሳቸውን ግምት አስቀምጠዋል። ሌላው ግምት ደግሞ ኦሮሞ በዚህ ዓለም ላይ ከተፈጠረበት ጊዜ አንስቶ የገዳ ሥርዓትን ቀርፆ መጠቀም መጀመሩን ተከታዩ ጥቅስ ያመለክታል፤

[11] ገዳ የተፈጠረበት ዘመን አይታወቅም። ኦሮሞ ሲፈጠር ነው ገዳን ያዋቀረው። ኦሮሞ በዚህ ጊዜ ተፈጠረ ማለት አይቻልም። አሁን አንዳንድ ሰዎች ገዳ የተፈጠረበት ዘመን አስራ ስድስተኛው (16ኛው) ክፍለ ዘመን ነው፤ አስራ ስምተኛው (18ኛው) ክፍለ ዘመን ነው ይላሉ። ይህ ዝም ብሎ ለማስመሰል ነው እንጂ ኦሮሞ ገና ሲፈጠር ነው ገዳን የመሰረተው። ኦሮሞ የኩሽ ዘር ነው፤ ከኩሽም ኦሮሞ ነው ገዳን መስርቶ፤ አጠንክሮ የያዘው። ሌላው በሂደት ተወው (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፤ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የገዳ ሥርዓት የሰው ልጅ ከተፈጠረ አንስቶ የነበረና አሁንም ያለ ጥንታዊ ሥርዓት መሆኑን የሚያሳይ ነው። አጀማመሩም አንዱ በሌላው ላይ ማለትም ጉልበት ያለው ጉልበት በሌለው ላይ ኃይል እንዳይጠቀም፤ በደል እንዳይፈፅም ታስቦ ነው (ራህ ዋቅቶላ፤ 25/02/2012 መቂ)።

65 በቱለማ ውስጥ ገዳ ውስጥ በአማርኛው ፓርቲ የሚለውን ስያሜ የሚተካው “Miseensa/ ሚሴንሰ” የሚለው ቃል፣ በበረካ እና በጉጂ... “Gogeessa/ ጎጌሰ” በሚል ይታወቃል።

የሰው ልጅ ህግና ሥርዓትን ተከትሎ እንዲኖር፤ ከፈጣሪው - ዋቃ ጋር ያለው ግንኙነት በመልካም ስነምግባር ላይ የተመሠረተ እንዲሆን በሚል ምክንያት የተዋቀረ በአዛውንቶችና ሊቃውንቶች ተመክሮበት የተዋቀረ ሥርዓት ነው። ከዚህም አንፃር የገዳ ሥርዓት የአሮሞ ህዝብ ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊ፣ ፖለቲካዊና ኃይማኖታዊ ጉዳዮችን በህግና ሥርዓት ለመምራት የቀረፀው፣ በዘመናት ሂደት ውስጥም በቅርፅና ይዘቱ እየዳበረ የመጣ ዲሞክራሲያዊ አስተዳደር ነው የሚለው ሃሳብ የሚያግባባ ይሆናል። ከገዳ ሥርዓት አጀማመር ጋር ተያይዞ በሥርዓቱ ውስጥ የሚገኙት ፓርቲዎችም የየራሳቸው አፈ ታሪክ አላቸው። መረጃ አቀባዮች እንደሚሉት፣ በድሮው ዘመን የአሮሞ ገዳ ፓርቲዎች ብዛት ስምንት ነበር። እነሱም የሚከተሉት ናቸው፣

- *Birmajji* ቢመርጂ
- *Meelbaa* ሜልባ⁶⁶
- *Muudana* ሙደና
- *Halchiisa* ሀልቺሳ
- *Roobalee* ሮቦሌ
- *Horata* ሆረታ
- *Michillee* ሚቺሌ
- *Duuloo* ዱሎ (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ፤ አቶ መሳይ ግርማ፣ 05/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ፤ አቶ ቡላ ሀይ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቀጠል።)

በመረጃ አቀባዮች ገለፃ መሠረት የገዳ ፓርቲዎች ከስምንት ወደ አምስት የተመለሱበት በሁለት ምክንያት ነው። አንደኛው በሦስቱ ፓርቲዎች የገዳ ዘመን ድርቅ፣ ጦርነትና በሽታ ተመላልሶ እየመጣ ስላልስቸገረ የፓርቲዎች ገድ (ሚልኪ) እየታየ በዓመታት ሂደት ውስጥ ከ8 ወደ አምስት እንዲታጠፉ ተደርጓል (አቶ ዶሪ ዳለቻ፣ 21/01/2012 ዓ.ም ቆርኬ አዲ)። ሁለተኛው ምክንያት ደግሞ ሕዝቡ እየበዛ ሲመጣ የገዳ ዙር በቀላሉ ለትውልዱ መዳረስ አለመቻሉ ነው። ይሁንና እዚህ ላይ የፓርቲዎችን ቁጥርና የገዳን ነበራዊ ሁኔታ በማጣመር በጥንቃቄ መመርመር ያስፈልጋል። በምዕራፍ አራት ታሪካዊ ዳራ እንደታየው አስር የፓርቲ ስሞች ተዘርዝረዋል። የፓርቲዎች ስሞች በህዝቡ የዘመናት ታሪክ ውስጥ በተለያዩ ጊዜያት በተካሄዱ የገዳ ተሐድሶ ምክንያት ቢለዋወጡም⁶⁷ የአባቶች ገዳ የሚያልፉባቸው አምስት፣ የልጆቻቸው ገዳ የሚያልፉባቸውም አምስት በድምሩ (ሀርሙፋና ሙለታን ጨምሮ) አስር ፓርቲዎች እንደነበሩ ይነገራል (ጆልዴ ደበሌ፣ 28/06/2011 ዓ.ም ጎራ ለማን)።

66 በቱለማዎች ዘንድ “ሜልባ /Meelbaa” የሚለው ስያሜ “ቤልባ/ Beelbaa” እየተባለም ይጠራል።

67 በቱለማ ገዳ ውስጥ ከጊዜ በኋላ የተሻሻሉና የተሸራረፉ ነገሮች ቢኖሩም የገዳ ሥርዓት ለአንድም ዓመት ሳይቆራረጥ አሁንም ድረስ ከዘለቀባቸው ስፍራዎች መካከል በቱለማ አሮሞ ይልቁንም በጂሌ ዘንድ እንደሆነ አዛውንቶች ይናገራሉ (ደጋጋ ሹሜ፣ 14/01/2012 ዓ.ም - ዳሎታ ማቲ)

አቶ ደገፋ ቱሉ እና አቶ ጉታ ለሚ (10/02/2012 ዓ.ም ጢያ) ደግሞ የፓርቲዎች ቁጥር ዘጠኝ መሆኑን በመጥቀስ አንደኛው የሳጳሎ ገዳ በጊዜ ሂደት እንደተረሳ ይናገራሉ። ይህም ሁኔታ በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ በተለያዩ ዘመናት በተደረጉ የገዳ ተሃድሶዎች የተሻሻሉ፣ የተረሱና የተሸራረፉ አሰራሮች እንዳሉ መገመት ይቻላል። በሌላ በኩል ጽሑፋዊ ሰነዶችም በቃል የተገኘውን መረጃ የአስሩን ፓርቲዎች ስያሜ የሚደግፉ ናቸው። አስሩም ፓርቲዎች በሁለት ምድብ ቀርበዋል፤

<u>የአባቶች ምድብ</u>	<u>የልጆች ምድብ</u>
▪ ሜልባ	ሀርሙፋ
▪ ሙደና	ሮበሌ
▪ ኪሎሌ	ቢርመጂ
▪ ቢፎሌ	ሙሶታ
▪ ሚቺሌ	ዱሎ (ብርሃኑ እና ታቦር፣ 1993 ዓ.ም፡ 23፣ የኦሮሚያ ሳክልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 79፣ 2000 ዓ.ም፣ ታቦር 2007 ዓ.ም፡ 231)።

ቁጥራቸው ከአስር ወደ ስምንት፣ ከስምንት ወደ አምስት ቀንሷል። ይህም ማለት በተገለፀው መሠረት በተለያዩ ጊዜያት በተካሄዱ የገዳ ተሃድሶዎች አማካኝነት የተሻሻሉ፣ የተለዋወጡና የተረሱ አወቃቀሮችም ስያሜዎችም እንዳሉ መገንዘብ ይቻላል። ጉዳዩ በቀጣይም ተጨማሪ ጥናት የሚጋብዝ ሲሆን ቀደም ሲል በሰፈረው አግባብ ስምንቱ ፓርቲዎች ወደ አምስት የታጠፉት እንዲህ ነው፤

- ✓ “ሜልባ እና ሀረታ በጋራ ሜልባ ተብለዋል።
- ✓ ሙደና እና ሚቺሌ በጋራ ሙደና ተብለዋል።
- ✓ ሃልቺሳ እና ዱሎ ሀልቺሳ ተብለዋል” (በየነ ሰንበቶ፣ አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ)።

ሦስቱ ፓርቲዎች (ሀረታ፣ ሚቺሌ፣ ዱሎ) ስማቸውን እንደያዙ ከሜልባ፣ ሙደና፣ ሀልቺሳ ጋር የተዳበሉ ሲሆን፣ ሁለቱ ቢርመጂና ሮበሌ ደግሞ ሳይዳበሉ ለየብቻቸው የቆሙ ናቸው።⁶⁸ በዚሁ መሠረት፣ - “Miseensi Gaadaa bakka shanitti addaan ba’a. Kan addaan itti ba’an akka hangafaa fi quxusuutti. Hangafti Birmajjii yoo ta’u, Ittiaanaan Meelbaa, Sadaffaan Muudana, Afraffaan Halchiisa, shanaffaan Roobaleedha” (Oboo Badhaasoo Tuuchi, 21/01/2012 A.L.I Qorkee Adii). (የገዳ ፓርቲዎች በአምስት ቦታ ይመደባሉ። የአመዳደባቸው ስልት እንደ ታላቅና ታናሽነታቸው ነው። የእያንዳንዳቸው የሥልጣን ዘመን በስምንት ዓመት የተገደበ ነው።

68 በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ የታጠፉት ሦስቱ ፓርቲዎች ከተጠቀሰው ምክንያት አንፃር ከቦታ ቦታ እየተቀያየሩ ይቀርባሉ። ከቦታ ቦታም ብቻ ሳይሆን በግለሰቦች ዘንድ ሜልባና ሀረታ፣ ሙደናና ሚቺሌ፣ ሀልቺሳና ዱሎ እየተተካኩ አገልግለው ላይ ሲወሉ ይስተዋላል።

ታላቅየው ቢርመጧ ሲሆን፤ ተከታዩ ሜልባ፤ ሦስተኛው ሙደና፤ አራተኛው ሀልቺሳ፤ አምስተኛው ሮበሌ ነው)። የቱለማ ገዳ አምስቱም ፓርቲዎች ስያሜ፤ የብኩርናና የገዳ ዘመናቸው የሚታወቅበት አፈ ታሪክ አላቸው፤

[12] አምስቱም ፓርቲዎች ከዋቃ ዘንድ ምርቃት/ቡራኬ ሊወሰዱ ተነሱ። በመጓዝ ላይ ሳሉ ሜልባ ስለት መሳያ ድንጋይ አግኝቶ ጦሩን ለመሳል ወደ ኋላ ቀረ። ቢርመጧ ከኋላ ተነስቶ ዋቃ ዘንድ ደረሰ። ዋቃም “ማነው ቀድሞ ከቤት የወጣው? ማን ነበር ከፊታችሁ የነበረው?” ሲል ጠየቀ። “ሜልባ ነው” አሉት። “የታለ ታዲያ?” ሲላቸው፤ “ጦሩን ሊስል ወደ ኋላ ቀረ” አሉት። “ታላቅ እርሱ ነበር?” ሲላቸው፤ “አዎ እርሱ ነው አሉት”። ብኩርናን ለቢርመጧ ሰጥቻለሁ፤ የሜልባ ገዳ ጦር (ጦርነት) ይሁን” አላቸው ይባላል (አቶ ቡላ ሀዬ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)።

ሁሉም ፓርቲዎች ዘመናቸው የሚታወቅበት የዝናብ፤ የጥጋብ፤ የድርቅ፤ የጦርነት፤ በሽታ የሚበረታበት እየተባሉ መለያ ይሰጣቸዋል። የአምስቱንም ዘመን ፓርቲዎች ዘመን መለያዎች ማቅረብ እራሱን የቻለ ርዕስ የሚፈልግ በመሆኑ ጥናቱ በአሁኑ ወቅት በሥልጣን ላይ ላለው የሜልባ ፓርቲ ትኩረት ሰጥቷል። በአፈ ታሪኩ እንደተመለከተው የሜልባ ፓርቲ የሥልጣን ዘመን በዋቃ “የጦርነት ዘመን ይሁን” መባሉ ተመልክቷል። ከዚሁ በመነሳት የሜልባ ዘመን ጦርነት የማያጣው፤ በሀገሪቱ ፖለቲካ ውስጥም ለውጥ የሚመጣበት ነው ተብሎም ይነገራል።⁶⁹ በቱለማዎች ዘንድ የነፃነት ተምሳሌት ተደርጎም ይወሰዳል፤ የድል ገዳ እንደሆነም ይታሰባል። የሜልባ ፓርቲ ዘመኑም ለአሮሞ ህዝብ የነፃነት ጉህ የሚቀድ ነው ይባላል። ለዚህም አባባል የተለያዩ የታሪክ ማስረጃዎች አሉ።

የአሮሞ ሕዝብ የገዳ ተሃድሶ በማካሄድ በ1552ዓ.ም ዘመቻ የጀመረው በሜልባ ገዳ አማካኝነት ነው (Levine, 1993: 67-68; Mohammed, 2015: 159-220; የአሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ: 250-251 እና ታቦር 97-101)። ሜልባ በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ ደማቅ ታሪክ ያለው ፓርቲ ነው። በአሁኑ ወቅት የሜልባ ስምንቱ ዓመት የሥልጣን ዘመን እየተጋመሰ ነው። የቱለማ አባ ገዳ ጉበነሆላ በበኩላቸው፤ ታሪክን የኋሊት በማስታወስ በዚሁ የሜልባ ዘመን የሆነውን ታሪካዊ ክስተት ያስረዳሉ፤

[13] የዛሬ 120 ዓመት ገደማ በሜልባ ገዳ ውስጥ የአድዋ ድል ነበር። የዛሬ 80 ዓመት ገደማ የጣልያን ጦርነት ድል ነበር። ኃይለ ስላሴ ከሰልጣን የወረዱት በሜልባ ጊዜ ነበር። ደርግ በሜልባ የሥልጣን ዘመን ማግሥት ነው የወረደው፤ በቅርቡ እንደታየው ኢህአዴግም (ህወሐትም) በዚሁ የሜልባ ዘመን ነው። የሜልባ ገዳ አንዳችም ጊዜ ለጠላት እጁን ያልሰጠ ገዳ ነው። ይህ ገዳ በአርባ አርባ ዓመቱ ሲመጣ አንዳች ችግር የሚኖር መሆኑን ዘመኑን የሚያሰላ ማንኛውም ሰው ያውቃል። ነገሥታት እንኳ ያውቃሉ። ሚኒልክ አውቀው ነበር፤ ኃይለ ሥላሴም ያውቁ ነበር። ጠቅላይ ሚኒስትር መለስም አውቆ ነበር። “የሜልባ ገዳ የሚባለው መቼ ነው?” ብሎ ጠይቆ ነበር ይባላል (አባ ገዳ ጎበነሆላ ኢፌሶ፤ 27/01/2012 ዓ.ም ፊንፊኔ)።

69 ይህ ፓርቲ ሥልጣን ሲረከብ ከተዘጋጀበት 2009 ዓ.ም ጀምሮ አስካሁንም ድረስ በሀገሪቱ ውስጥ አየታየ ያለው ፖለቲካዊ መመስቀል የዚሁ አፈ ታሪካዊ ግግር ውጤት ነው ወደሚል ሃሳብ ያመራል።

በንግርቱ መሠረት መንግሥት (መሪ) በወንበሩ ላይ ተረጋግቶ አይቀመጥም። የሜልባ ገዳ ሥልጣን ለመረከብ በሽግግር ላይ በነበረበት ወቅትና ከተረከበ ጊዜ ወዲህ የመሪ ሞትም፤ ከሥልጣን መውረድም ሆነ ወደ ሥልጣን የመውጣት ፖሊታካዊ ለውጦች ተከስተዋል። ይህም ከንግርቱ ጋር የተገጣጠመ ይመስላል።

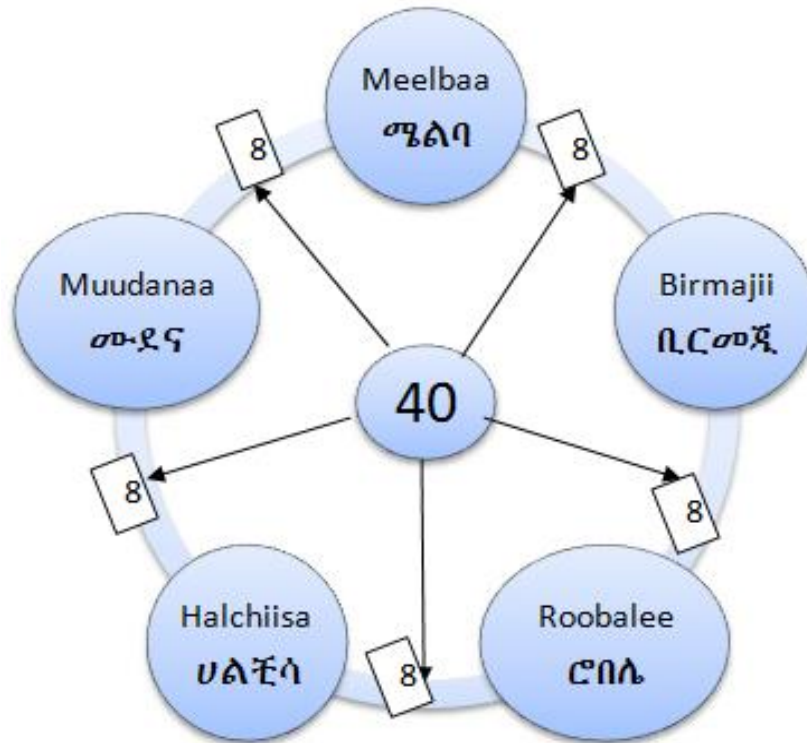
በዚሁ አግባብ አምስቱም ፓርቲዎች ዘመናቸውን በራሳቸው እጣ ፈንታ ይዋጃሉ፤ የየራሳቸውንም የዘመን ልዩ መገለጫና ንግርታቸውንም ተግባራዊ ያልፋሉ፤ እንደገናም ይመለሳሉ። ገዳ የማያቋርጥ ዑደት ነው።

4.3. የቱለማ ገዳ ዙር (ዑደት)

የገዳ ዙር (Marsaa Gadaa) አንድ ፓርቲ በየአርባ ዓመቱ ወደ ሥልጣን የሚመጣበትን ዑደት፤ የፓርቲዎቹን ቤተሰባዊ ግንኙነት፤ የተፎካካሪነትና የደጋፊነት፤ የታላቅነትና ታናሽነት፤ የአባትና ልጅ ወግ መስተጋብር እንዲሁም የፓርቲዎቹን የሥልጣን ዑደት የሚያመለክት ነው።

የገዳ ዙርን ያሳል፣ “Marsaa Gadaa yoo jedhamu, Birmajiin Bara meeqatti deebi’ee Gadaatti dhufa? Roobaleen bara meeqatti deebi’ee Gadaatti dhufa? Kan jedhu kana ilaallata. Gadaan tokko Gadaatti kan deebi’u waggaa afurtamatti. Akkanatti naanna’aa deema” (Oboo Badhaasoo Tuuchi, 21/01/2012 A.L.I Qorkee Adii). (የገዳ ዙር ሲባል ቢመደብ በስንት ዓመት ተመልሶ ይመጣል? ርብሌ በስንት ዓመቱ ወደ ገዳ ይመለሳል? የሚለውን ይመለከታል። አንድ ገዳ/ፓርቲ ወደ ሥልጣን የሚመለሰው በአርባ ዓመት ነው። እንዲህ አየተዟዟ ይጓዛል። አቶ በዳ’ሶ ቱቺ፣ 21/01/2012 A.L.I ቆርኬ አዲ)።

በቀዳሚው ርዕሰ እንደተገለፀው አምስቱ ፓርቲዎች (ቢመርጁ፣ ሜልባ፣ ሙደና፣ ሀልቺሳ፣ ርብሌ) እያንዳንዳቸው ለስምንት ዓመታት እያስተዳደሩ ለተከታዩ ፓርቲ ሥልጣን ያስረክባሉ። $5 \times 8 = 40$ ዓመት ይሆናል ማለት ነው። ዑደቱ ተከታታይነትና ተለጣጣቂነት ያለው ነው፤

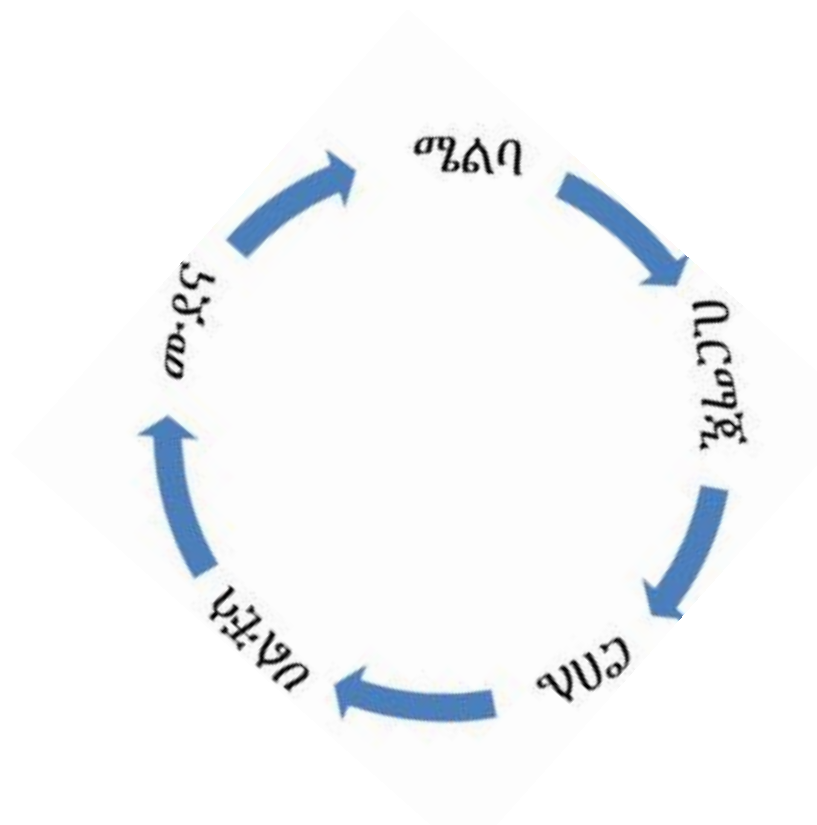

ምስል 3:- የቱለማ ገዳ ፓርቲዎች የሥልጣን ዑደት በ25/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ ከመስክ ከተገኘ መረጃ በኮምፒውተር ፎቶሾፕ የተዘጋጀ።

በዚሁ ዑደት መሠረት አንድ ፓርቲ ለስምንት ዓመት አስተዳድሮ ሥልጣን ካስረከበ በኋላ እንደገና ወደ ሥልጣን የሚመለሰውም በ40 ዓመቱ ነው። ይህ ሁኔታ ለፓርቲ ብቻም ሳይሆን በገዳ ሥርዓት የዕድሜና የሥልጣን እርከን ውስጥም ይሰራል። አንድ ልጅ አባ ገዳ ሊሆን የሚችለው በ40 ዓመት ነው። ይኸውም ባለ ስምንት አመታት የሆኑትን የአምስቱንም ፓርቲዎች ዙር አልፎ ነው ወደ ገዳ ወይም አባ ገዳነት የሚደርሰው። አባት የገዳ ሥልጣንን ካስረከበ በአርባኛው ዓመት ደግሞ ልጅየው ወደ ሥልጣን ይመጣል።

ገዳ በዕድሜ መድረስን (ጌቲ/ Geettii⁷⁰) የሚጠይቅ ነው፤ ሁሉም በየዕድሜው የደረሰበትን እየተገበረ ያልፋል፤ ቀጣዩ እንደገና ይተካል። ይቀጥላል። ዙሩ ሁሌም በማያቋርጥ ዑደት ውስጥ ነው፤

70 ጌቲ/Geettii) ማለት በገዳ ሥርዓት ውስጥ ማንኛውም ሰው የዕድሜው ዕርከን የሚፈቅድለት ደረጃ ላይ ደርሶ ዕርከኑ የሚፈቅድለትን ኃላፊነትና ተግባር መፈፀምን የሚመለከት ነው። ይኸውም የዕድሜ ፍቃድ ወይም ፈቃድ ዕድሜ ሊባል ችላል። ለአብነት በቱለማ ገዳ ሥርዓት በሆነው በኢትዮጵያ የዕድሜ ዕርከን ላይ የሚገኝ አንድ ልጅ የዕድሜው እርከን የሚፈቅድለትን ተግባር ትቶ የቀጣዩን የደበሌ እርከን ተግባር አይፈፅምም። ፈቃድ ዕድሜ ሳይኖረው ፎሌ መዝፈን የለበትም፤ አይመለከተውም። ፎሌ ላይ የሚደረሰው በዕድሜ ፍቃድ ነው። እድሜው ሲፈቅድለት ነው የሚዘፍነው። የዶሪነት ዘፈንም የሚዘፍነው ሲደርስ ነው፤ ቀን አለው። ለዚህ ነው “ገዳ የድሜ ፈቃድ” Gadaan Geettiidha “ነው የሚባለው (አቶ አዱኛ ሙሊሣ፣ 10/05/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ምስል 4፣ የቱላማ ገዳ ፓርቲዎችን ዑደት የሚያመለክት በ25/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ ከመሰክ በተገኘ መረጃ መሠረት በኮምፒውተር ፎቶሾፕ የተቀናበረ።

በዑደቱ መሠረት የቅርቦቹን ሦስት ፓርቲዎች ወደ ኋላ መለስ ብለን ብንመለከት እንኳ፣ ሮበሌ የገዳ ሥልጣን የተረከበው ከሀልቺሳ፣ ቢርመጂ ከሮበሌ፣ ሚልባ ከቢርመጂ... ነው። አሁን በሥልጣን ላይ ያለው ሚልባ ሲሆን፣ ሙደና በቀጣይ ከሚልባ ሥልጣን ለመቀበል እየተዘጋጀ ነው። በፓርቲዎቹ ጥምረት ውስጥ መታየት ያለበት ሌላው የ“Walaannaa/ ወላና” እና የ“/ Qadaadduu/ቀዳዱ” ጉዳይ ነው። “ወላና” በአማርኛው ቀጥተኛ ትርጉሙ ተከታታይ ታላቅና ታናሽ ማለት ሲሆን፣ በዘመነኛው የፓርቲዎች አደረጃጀት ስያሜ ግን ተፎካካሪ ወይም ተወዳዳሪ (ተቀናቃኝ) ፓርቲ ማለት ነው። “ቀዳዱ” ደግሞ በተቀናቃኝ ተቃራኒ የቆመ ደጋፊ ፓርቲ ማለት ሲሆን ከአምስቱ ፓርቲ አንዱ ፓርቲ ሥልጣን ሲይዝ ሁለቱ በተቀናቃኝ ሁለቱ በደጋፊነት ሚዛኑን የጠበቀ መልካም አስተዳደር እንዲኖር፣ በሥልጣን ላይ ያለው ፓርቲ ሚዛኑን እንዳይስት የሚያደርጉ ናቸው። (አቶ ተሬቻ ሆርዶፋ፣ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)። አንድ ወንድ ልጅ ተወልዶ ወደ ገዳ የሚገባው የአባቱን ስያሜ በመከተል ነው። ለምሳሌ አባቱ ሚልባ ከሆነ ልጅየውም ፓርቲው ሚልባ ይሆናል።⁷¹

71 በቦረና እና በጉጂ ገዳ ግን ልጅየው ሲወለድ በሥልጣን ላይ ያለው ፓርቲ ቢርመጂ ከሆነ የቢርመጂ ፓርቲ አባል ይሆናል፣ የአባቱን ፓርቲ አይከተልም።

በተገለጻው መሠረት በአባት 40ኛ ዓመት/ Afurtama Abbaa፣ የአያት 80ኛ ዓመት/ Saddeettama Akaakayyuu ይሆናል። በዚህ የዕድሜ ዑደት አባ ገዳ የሚሆነው ሰው በ40ኛ አመቱ የቡታ በዓል ሲያርድ ልጅየው ከ0-8 ባለው ዕድሜ ኢቲመኮ በመሆን ወደ ገዳ የዕድሜ እርከን ይገባል። የአባ ገዳው አባት ደግሞ በ80 ዓመቱ ከገዳ የዕድሜ እርከን ይወጣል። ስለዚህ በልጅ፣ በአባቱና በአያት መካከል የ40 ዓመት ልዩነት አለ።

4.4. የቱለማ ገዳ የዕድሜ ዕርከንና የትዕምርት አመሠራረት

የገዳ ሥርዓት ሕብረተሰቡን በአምስት ፓርቲዎች፣ በዕድሜ ዕርከንና በየዕርከኑ ልዩ ልዩ ስያሜዎች በመመደብና በማደራጀት፣ ተግባርና ኃላፊነት፣ መብትና ግዴታን በመስጠት ሁሉንም የህብረተሰብ ክፍል በየደረጃው የሚያሳትፍ ነው። ገዳ አሳታፊ ነው። ወንዶች ልጆች በውስጡ የሚያልፉበት ይህ የዕድሜ እርከን አንዱ ከሌላው የስምንት ዓመት ልዩነት ያለው ሲሆን፣ ከኢቲመኮ እስከ ገዳሞጂ ባለው ክፍልፋይ ውስጥ የተለያዩ ድርሻዎች ይስተዋላሉ፤

[14] ኢቲመኮ፣ ደበሌ... እያለ እስከ ገዳሞጂ ድረስ መብታቸውም ግዴታቸውም ተከፋፍሎ ይገኛል። ይህም ማለት በዚህ ምድር ላይ ያለ ሰው ሁሉ አንድ ዓይነት ሥራ ብቻ አይሰራም ማለት ነው። እንደ ችሎታውና እድሜው አኳኋንና አኗኗር ላይ ተመስርቶ የሚቻለውን ነገር በአቅሙ ልክ እየሰራ ይሄዳል። ሀገርን ለማስተዳደር የተለያዩ የሥራ ድርሻዎችን ተከፋፍለው ለስምንት ዓመታት በመተግበር በስምንተኛው ዓመት ደግሞ ቀይረው በውስጡ የሚያልፉበት ነው (አቶ ተፊቻ ሆርዶፋ፣ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በዕድሜ ዕርከኑ ውስጥ የሚገኝ ማንኛውም ሰው ስምንት ዓመቱን ሲያጠናቅቅ ወደ ሚቀጥለው የዕድሜ ዕርከን ያልፋል። ይሽጋገራል። የዕድሜ ዕርከኖቹም ሁለት ምድብ አላቸው። እነሱም፡-

- Ittimakoo/ ኢቲመኮ -Gadaa/ ገዳ
- Dabballee/ ደበሌ -Yuuba 1^{ffaa}/1^{ኛው} ደባ
- Foollee/ ፎሌ -Yuuba 2^{ffaa} /2^{ኛው} ደባ
- Qondaala/ቆንዳላ -Yuuba 3^{ffaa} /3^{ኛው} ደባ
- Doorii/ዶሪ/Luba/ሉባ -Gadaamoggii/ገዳሞጂ (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲላል፤ የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

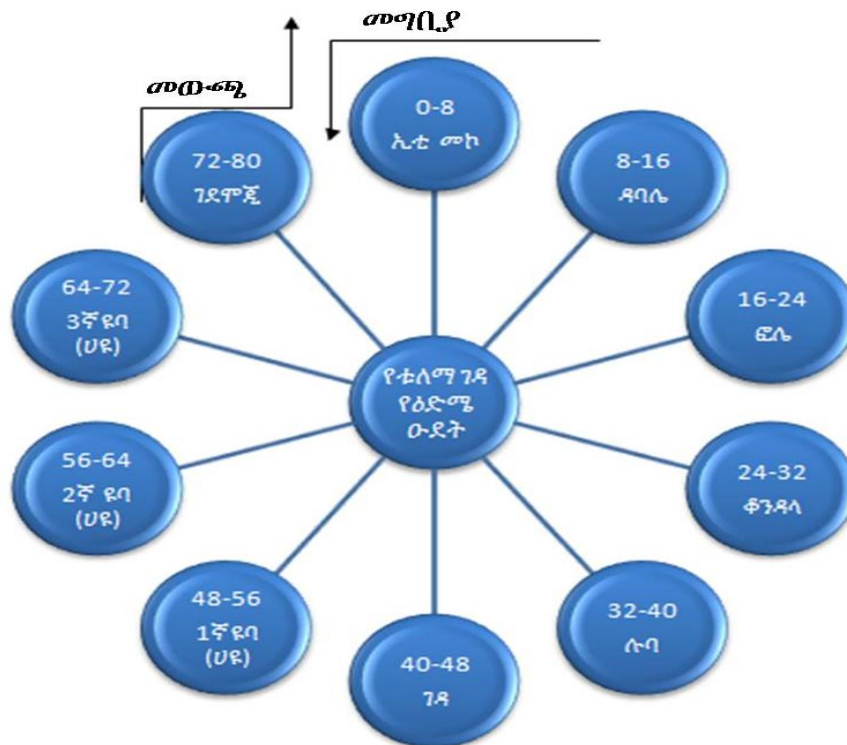
በመጀመሪያው ረድፍ የሚገኙት አምስቱ የዕድሜ እርከኖች ቀዳሚው የገዳ መደቦች (Gadaa Qaraa) ይባላሉ። በሁለተኛው ረድፍ የሚገኙት አምስቱ ደግሞ ለዘብተኛ ገዳ (Gadaa laafaa) በመባል ይታወቃሉ። ስያሜያቸው፣ መብትና ግዴታቸው፣ ከየዕድሜያቸው ጋር የተያያዘው የትዕምርት ምሥረታ ከቱለማ ገዳ አንፃር በሚከተለው ሠንጠረዥ ቀርቧል።

ሠንጠረዥ 2. የቱለማ ገዳ የዕድሜ እርከን ስያሜ፣ ወሰንና የትዕምርት ምሥረታ ማሳያ

ተ. ቁ	የዕድሜ እርከን ስያሜ	የዕድሜ ወሰን	መብት፣ ተግባርና ኃላፊነት	የሚለይበት ምልክት
1	ኢቴመኮ (ጀቢሌ)	0-8	-የቤተሰብ ሙሉ እንክብካቤ አግኝተው በድሎት (Qanani) የማደግ መብት አላቸው፤ ስለ ቤተሰብ የትውልድ ሀረግና እንቅጥልሽ ይማራሉ፤ ከፍ ሲሉ ከቤት አካባቢ ሳይርቁ በግ፣ፍያል፣ ጥጂ ይጠብቃሉ።	- ፀጉራቸውን ጉዳሩ (በራሱ የተገመደ ቁጥርጥር ፀጉር ነው) ድሬድ/ሬጌ የሚባለው ዓይነት ነው፤ የቀለም ልምጭ ይይዛሉ።
2	ደበሌ	8-16	-ራቅ ወዳለ ቦታ ከብቶችን ያስማራሉ፤ ፈረስ መጋለብ፣ የዘንግ ውርወራ እና ውኃ ዋና ይለማመዳሉ፤ “Arri buqqisa/ አሪ ቡቂሳ” የተሰኘ የሽግግር ከበራ አክብረው ወደ ፎሌነት ይሸጋገራሉ።	-ጋሜ ከተሰኘ የዛፍ ዓይነት የሚዘጋጅ ቀጭን በትር ይይዛሉ፤ -ፀጉሩን ቁንጮ ይቆረጣል
3	ፎሌ	16-24	-የገዳ ፖሊስ ሆነው ያገለግላሉ፤ ህግ ያስከብራሉ፤ ወንጀለኛን ለህግ ያቀርባሉ፤ -የፎሌ ዘፈን ይዘፍናሉ።	-የፎሌ ሆሮሮ ይይዛሉ፤ በአናቱ ላይ የሲገባ ሽማ ቁራጭ ያስራሉ፤ የዘንጀሮ ቆዳ ጎፈር ያጠልቃሉ፤ የዶሮ ላባ ጎፈራቸው ላይ ይሰካሉ።
4	ቆንዳላ (ኩሣ)	24-32	-በጀግንነት ተግባር ላይ ይሳተፋሉ፤ -ምክቶሽ ይጫወታሉ -ቀስትና ጦር ይወረወራሉ፤ -አደን ይሄዳሉ፤ -ዳር ድንበር ለማስከበር ይዘምታሉ፤	-ጦርና ጋሻ ይይዛሉ፤ ከአንበሳና ከነብር ቆዳ የተሰራ ለምድ ይደርባሉ፤ የጀግንነት ምልክት (ቢሊቄ) በጆሯቸው ያደርጋሉ።
5	ራባ (ራባዶሪ) (ሉባ)	32-40	-በገዳ ዘመናቸው ድንበር አስከብረው የተመለሱ በመሆናቸው ሚስት ያገባሉ፤ ሀብትና ንብረት ያፈራሉ፤ መካነ ቅዱሳን (መልካና ተራራ) ይጠብቃሉ፤ ያስከብራሉ፤ ከፎሌ ጋር በመሆን ወንጀልን ይከላከላሉ። ወደ ኦዳ ነቤ፣ ጨፌ ቱማ ተጉዘው ህግ ያወጣሉ፤ ሥልጣን ለመረከብ ይዘጋጃሉ። ክብረ በዓላትን ያስተባብራሉ።	-የሆሮሬሳ በትርና ረዥም ልምጭ ይይዛሉ፤ ዘምተው የተመለሱ ስለሆኑም አልፎ አልፎ ጦርና ጋሻ ይይዛሉ። (በጥንቱ ዘመን)
6	ገዳ (አባ ገዳ)	40-48	-የገዳ ሥልጣን ይረከባል፤ አገርና ህህዝብን ይመራል፤ የህዝቡን ሰላምና ደህንነት ያስጠብቃል፤ ባህላዊ የዳኝነት ሥርዓት ያካሂዳል፤ የቡታ በዓሉን ያከብራል።	-የገዳ ሆሮሮና አለንጋ ይይዛሉ፤
7	የመጀመሪያው ደባ (ሀዩ)	48-56	-በሥልጣን ላይ ያለውን አባ ገዳ ያማክራል። በሽምግልናና በህዝባዊ ጉዳዮች ላይ ይካፈላል።	-የገዳ ሆሮሮ ይይዛሉ፤ የቡታ በዓል ስላከበሩ ዱ'ን የተሰኘ የጆሮ ምልክት ያደርጋሉ።
8	የሁለተኛው ደባ (ሀዩ)	56-64	-የመጀመሪያውን ደባ፣ ሥልጣን የያዘውን አባ ገዳ ያማክራል። ህግ ይተረጉማል።	-ሆሮሮ ይይዛል፤ ጆሮው ላይ ሎቲ/ ዱ'ን ይኖረዋል።
9	የሦስተኛው ደባ (ሀዩ)	64-72	-ህዝባዊ ተሳትፎውን ይቀንሳል፤ ወደ ቀዩው ይመለሳል፤ በሽምግልናና በምርቃት ስነስርዓት ላይ ይሳተፋል።	-የገዳ ሆሮሮ፣ ሎቲ ወይም ዱ'ን ይኖረዋል።
10	ገዳ ሞጂ	72-80	-በቤት አካባቢ ይወሰናል፤ ጡረተኛ ይሆናል	-ምርኩዝና ጭራ ይይዛሉ፤ በከበራ ወቅት ነጭ ጥምጣም ይጠመጥማሉ።

ምንጭ፣ የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ፣ አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ፣ 02/02/2012 ዓ.ም አዲስ- ገርቢቻ።

በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ ከኢቲመኮ እስከ ገዳሞጂ 10 የእድሜ እርከኖች የሚገኙ ሲሆን፤ እያንዳንዱ የእድሜ እርከን ካለበት ወደ ተከታዩ የሚሸጋገረው በየስምንት ዓመቱ ነው። 10x8 80 ይሆናል። ይህም በልጅ፣ በአባትና በእያንዳንዱ መካከል የተገለፀውን የዕድሜ እርከን ትክክለኛነት የሚያረጋግጥ ሲሆን፤ ተከታዩ ምስል ወደ ገዳ መግቢያና መውጫ የሆነውን ዕድሜ ያሳያል፤

ምስል 5፣ በትንታኔው ላይ በመንተራስ በፎቶቮፕቲ በባለሙያ የተዘጋጀ የቱለማ ገዳ የዕድሜ እርከን ዕድገት ማሳያ

በምስሉ እንደተመለከተው የልጅ ወደ ገዳ የዕድሜ ዕርከን መግቢያ የሆነው 0-8፣ የእያንዳንዱ የዕድሜ ዕርከን መውጫ 80 ዙሪያ ሲገኝ የልጅ የዕድሜ 0 እና የእያንዳንዱ የዕድሜ 0 ቁጥር በተመሳሳይ ደረጃ (Level) ላይ ይገኛሉ። ከዚህ ጊዜ በኋላ እያንዳንዱ ወደ ሕፃናት ባህሪ ይመለሳሉ።⁷² በትንታኔ እንደታየው በቱለማ ገዳ መሠረት የዕድሜ እርከን ውስጥ ሁለት ዋልታዎች አሉ። እነዚህ ዋልታዎች ማዶ ለማዶ የቆሙ ሳይሆኑ ዘሮው በትይዩ የሚቀመጡ ናቸው። አንደኛው የሕፃናት ዕድሜ ሲሆን ቀዳሚው የተፈጥሮ ብስራት በመሆኑ በጥዋት ፀሐይ (Aduu ganamaa) ይመስላል። የኋለኛው የገዳሞጂ ዕድሜ የመጨረሻው የተፈጥሮ ማብቂያ፣ መጥለቂያ በመሆኑ በማታ ጀምበር (Aduu galgalaa) ይመስላል። የሰው ልጅ ሕይወት ጥዋት ወጥታ፣ ማታ በምትጠልቅ ጀምበር ተወክሏል። ህይወት አጭር መሆኗን በተምሳሌታዊነት ያሳያል።

72 ገዳሞጂ የሚለው ስያሜ የተገኘው እንዲህ ነው። ገዳን ሲያስተዳድሩ የቆዩ ሽማግሌን፣ 'እስቲ ስለገዳ ንግሩን?' ቢሏቸው፣ 'ተው አባክህ! እኔ ገዳን ረስቻለሁ - እኔ እንኛ!' አሉ። ለዚህ ነው ገዳሞጂ (ገዳን እኔ እንኛ) የተባለው፣ 'Lakkiiibboo ani Gadaa irraafadhee-moojii jedheen. Knaaf Gadaamoojii jedhame' (Abbaa Muudaa Abbabaa Hayiluu, 02/02/2012 A.L.I Udee - Garbichaa).

4.5. የቱለማ ገዳ የበላይ ጠባቂዎችና ከፍተኛ አመራሮች

የቱለማ ገዳ ሥርዓት የሥልጣን እርከን የራሱ የሆነ አወቃቀር አለው። ከመረጃ አቀባዮች በተገኘው መረጃ ላይ በመንተራስ በአቻ ትርጉም ቀርቧል።⁷³

ምድብ “ሀ” የቱለማ ገዳ የበላይ ጠባቂዎች፡-

1. Abbaa Bokkuu (አባ ቦኩ) - ፕሬዝዳንት
2. Abbaa Muudaa (አባ ሙዳ) - ሊቀ ጳጳስ

ምድብ “ለ” የቱለማ ገዳ ከፍተኛ አመራሮች

1. Abbaa Gadaa (አባ ገዳ) - ጠቅላይ ሚኒስትር (የቱለማ ገዳ ሰብሳቢ)
2. Abbaa Caffee (አባ ጨፌ) - አፈ ጉባኤ (ፀሐፊና ምክትል ሰብሳቢ)
3. Abbaa Sa'aa (አባ ሰዓ) - የገንዘብ ሚኒስትር
4. Abbaa Alangee (አባ አለንጋ) - የፍትሕ ሚኒስትር
5. Abbaa Seeraa (አባ ሴራ) - የጠቅላይ ፍ/ቤት ኃላፊ
6. Abbaa Maatii (አባ ማቲ) - የሕፃናት፣ ወጣቶችና ቤተሰብ ጉዳይ ሚኒስትር
7. Abbaa Dinagdee fi Hawaasummaa (አባ ዲነግዴ ፊ ሀዋሱማ) - የኢኮኖሚና ማህበራዊ ጉዳይ ሚኒስትር
8. Abbaa Duulaa (አባ ዱላ) - የመከላከያ ሚኒስትር
9. Abbaa Ollaa (አባ ኦላ) - የውጭ ጉዳይ ሚኒስትር።

የተጠቀሱትን የቱለማ ገዳ የሥልጣን ዕርከኖች፣ የየዕርከኖቹ አባ ገዳዎች የየራሳቸው ኃላፊነትና ተግባር፣ የሚመረጡበት መስፈርትና የሚጠበቅባቸው ስነምግባር ሰፊና ዝርዝር ነው። በቱለማ ገዳ ውስጥም ሆነ ለዚህ ጥናት ባላቸው ወሳኝ ሚና የተነሳ ለትውውቅ የሚረዱ አጠቃላይ ነጥቦች ስለአባ ቦኩ፣ አባ ሙዳ እና አባ ገዳ ገለፃ ተደርጓል።

1.አባ ቦኩ/ Abbaa Bokkuu :- በቱለማ ገዳ ሥርዓት የሥልጣን እርከን ውስጥ የመጨረሻው የሥልጣን አካል ነው። አባ ቦኩ እንደ ፕሬዝዳንት የሚታዩ ሲሆን፣ ከመኖሪያ ቀዳሳቸው ርቀው ከቦታ ቦታ ስለማይንቀሳቀሱና ስለማይዘዋወሩ ከዘጠኙ የሥራ አስፈፃሚ አካላት መካከል ለተመረጠው አባ ገዳ ሥልጣን ይሰጣሉ፤ ሥልጣን ያፀድቃሉ። ይሾማሉ።

73 መረጃው የተገኘው ከቀድሞው አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ እና ነገሣ ነገዎ ከተሰኙት መረጃ አቀባዮች ሲሆን፣ ኃሮ (1985:22) ከተዘረዘሩት ሲያሜዎች ጋር የሚቀራረቡ ሰሞችን ተጠቅመዋል።

አባ ቦኩ የጎሣው በኩር (አንጋፋ⁷⁴፤ ታላቅ) ነው። የሁሉ የበላይ ነው። ገዳ (የገዳ ችሎት ወይም ሥራ አስፈጻሚ) ሊፈታው ያልቻለው ብርቱ ጉዳይ አባ ቦኩ ዘንድ ይሄዳል። በዚህ መሠረት የመጨረሻው የሥልጣን አካል ነው (አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ 6/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የአባ ቦኩ ሥልጣን አሁን ሀገሪቱ ከምትከተለው የፌዴራል ሥርዓት እና የፕሬዜዳንት ሥልጣን ጋር ይመሳሰላል። የመጨረሻውን የሞት ውሳኔ ፕሬዚዳንቱ እንደሚወስኑ ሁሉ፣ አባ ቦኩም እንደሁ የመጨረሻውን የሞት ጉዳይ ወይም የደም ካሣ (ጉማ)፣ ታላላቅ ሀገራዊና ህዝባዊ ጉዳዮችን ይወስናሉ። በሌላ በኩል በቱለማ የትውልድ ሐረግ ውስጥ በኩር ስለሆኑ ሀዩ በሚል ስያሜም የሚጠሩ ሲሆን፣ ገዳውና አባ ገዳው አቅጣጫ እንዳይስቱ እንዲሁም በትክክለኛው መንገድ ከበላይ ሆነው ምክር የሚለግሱ የበላይ ጠባቂ ናቸው።

2. አባ ሙዳ፡- እንደ ሊቀ ጳጳስ (ፓትሪያርክ) የሚታዩ የዋቂፈና እምነት መንፈሳዊ አባት- መሪ ናቸው። አባ ገዳውን “Muuda/ ቅብዓ ሹመት” ቀብተው የሚሾሙ ናቸው። “አባ ሙዳ/ Abbaa Muudaa” የሚለው ሀረጋዊ ቃል ሙዳ ከሚለው የአፋን ኦሮሞ ቃል የተወሰደ ነው (የኢ.ባ.ቱ.ቢ፣ 2000ዓ.ም፡108)። የስያሜውም ትርጓሜ የሚቀባ፣ የሚሾም...ማለት ነው። አባ ሙዳው ቀብተው የሚሾሙ በመሆናቸውም፣ ልክ እንደ አባ ቦኩ የቱለማ ገዳ የበላይ ጠባቂና አካል ናቸው። አባ ሙዳ በሌላው አጠራር ቃሉ (አያንቱ) ማለት ሲሆን፣ በቱለማ ኦሮሞ አፈታሪክ መሠረት ድሮ ቃሉ ከሰማይ የወረደ ቅዱስ ነው ተብሎ ይታመናል (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)። እውነተኛው የኦሮሞ ቃሉ ህዝባዊና ሀገራዊ ለሆኑ ጉዳዮች ብቻ በመፀለይ ከዋቃ መፍትሔ የሚያስገኝ፣ ግለሰባዊ ጉዳዮችን የማይመለከት፣ የዋቂፈናን አስተምህሮ ጠንቅቆ የሚያውቅና የሚያስርፅ፣ ንፁህና ፃድቅ እንደሆነም ይነገራል።

3. አባ ገዳ፡- የገዳ ሥርዓት መሪ እና አባት⁷⁵፣ ለስምንት ዓመታት የገዳ ሥልጣን የሚይዘው ፓርቲ ተጠሪና አስተዳዳሪ፣ የሰላም፣ የስነምግባርና የእውነት ተምሳሌት ናቸው።

[15] አባ ገዳ ስነምግባር ያለው ሰው ነው። በስነምግባር ተኮትኩቶ ከታችኛው አካል ወደ ላይ የመጣ ማለት ነው። አባ ገዳ እውነትን ማጣመም የለበትም፣ ከእውነት ፈቀቅ ማለትም የለበትም። የህዝቡን ኢኮኖሚያዊና ፖለቲካዊ ችግሮች መፍታት አለበት። ለራሱ ገዳ ወይም ህዝብ ብቻ ሳይሆን ሁሉንም ብሔር ብሔረሰቦች ማቀፍ (ማገልገል) አለበት (አባ ገዳ ጎበኪሆላ ኢፌሶ፣ 27/01/2012 ዓ.ም ፊንፊኔ)።

74 በኩር/ታላቅ ማት ሲሆን ከብኩርና ጋር የተያያዘውን ማብራሪያ ለመረዳት በምዕራፍ ስድስት “ቦኩ/Bokkuu” የሚለውን ቃል ይመለከታል።
75 በአፋን ኦሮሞ “አባ/Abbaa” የሚለው ቃል፣ በአማርኛ “አባት” የሚለውን ቃል ይተካል።

አባ ገዳ ማለት በአጭር አገላለፅ ሀገርና ህዝብን የሚያስተዳድር ማለት ነው። የገዳ ሥርዓትን የሚመራ፣ የህዝቡን ሰላምና ደህንነት የሚያስጠብቅ፣ አንዱ በሌላው ላይ በደል እንዳይፈፅም የሚቆጣጠር፣ ይህም ተፈፅሞ ከተገኘ በፍጥነት የሚያስተካክል፣ ህዝቡ ተስማምቶና ተግባብቶ አብሮ በሰላም እንዲኖር የሚያደርግ፣ የማያዳላ፣ ፍርድና ፍትህን የማያዛባ፣ ሁሉንም ሰው በእኩል ዓይን የሚመለከት፣ የዕርቅና የሰላም አባት ተደርጎ ይወሰዳል። በዚህ ንዑስ ርዕስ ትኩረት ሊቸረው የሚገባው ጉዳይ በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ የሴቶች ክብር፣ መብትና የሥልጣን ድርሻ ነው።

አባ ገዳ የአባ ገዳነት ሥልጣን እንዳለው ሁሉ የአባ ገዳው ሚስት የሀይ' ገዳነት - እመ ገዳነት ሥልጣን አላት፤ “Haati Gadaa hammuma Abbaan Gadaa kabajamu kabajamti” (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishooftuu). (አባ ገዳ የሚከበረውን ያህልም ትከበራለች⁷⁶ (አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ 6/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

4.6. የቱለማ ገዳ አጠቃላይ መዋቅር

የገዳ ሥርዓት እራሱን የቻለ መዋቅር ያለው። በቱለማ ገዳ መዋቅር መሠረት ላዕላይ አካል የሚሆነው ጨፌ⁷⁷ ነው። ጨፌው የቱለማ ገዳ፣ የቱለማዎችን መልክዓ ምድራዊ አሰፋፈር በአራቱም ዞኖች ውስጥ የሚገኙትን 42 ወረዳዎች መነሻ በማድረግ 84 ተወካዮች ያሉት ሲሆን፣ የቱለማን ሕግ በበላይነት ያወጣል። አምስቱን ፓርቲዎች፣ በየስምንት ዓመቱ የሚዋቀረውን የሥራ አስፈጻሚ አካላት (Saglii) የሚመራው፣ ጠቅላላ ጉባኤ (Yaa'ii waliigalaa) የሚጠራውም ይኸው አካል ነው።

በቱለማ ገዳ መዋቅር ውስጥ እንደ ዘመናዊው አስተዳደር ልዩ ልዩ ተቋማት የሚገኙ ሲሆን አወቃቀሩ እራሱን የቻለ ጥናት የሚፈልግ ነው። የእስካሁኑን ገለባ መነሻ ያደረገው መዋቅር ግን እንደሚከተለው ቀርቧል፤

76 ለተጨማሪ መረጃ በምዕራፍ ስድስት እንስትነትን የሚገልፁ የከበሩ ንዋያት የተሰኘውን ርዕስ እና በምዕራፍ ዘጠኝ የተገለፀውን የሴቶች መብት ይመለከታል።

77 ጨፌ ማለት በጥንቱ ዘመን ረግረጋማ ለምለም ሳር የሚገኝበት ስፍራ ማለት ሲሆን የተለያዩ ሰብሰባወች፣ ጉባኤዎች፣ ሸንጎዎች . . . የሚካሄዱበት ሥፍራ ነው። በዘመነኛው አጠራር ምክር ቤት፣ ፓርላማ ማለት ነው። ጨፌ ኦሮሚያ የሚለው ሲያሜ ባህላዊውን የምክክር ቦታ መነሻ ያደረገ ሲሆን የኦሮሚያ ምክር ቤት ማለት ይሆናል።

86

ምዕራፍ አምስት፣ የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊ እና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንተና

የኦሮሞ ሕዝብ ከጥንት ጀምሮ በገዳ ሥርዓት ይተዳደር እንደነበር በቀዳሚዎቹ ምዕራፍ አራትና አምስት ተመልክቷል። ገዳ የሕዝቡን ባህላዊና ትውፊታዊ፣ ማኅበራዊና ኢኮኖሚያዊ፣ አስተዳደራዊና ፓለቲካዊ፣ መንፈሳዊና ቁሳዊ ጉዳዮች ወዘተ. የሚያካትት ሲሆን፣ ይህ ምዕራፍ በቱለማ ገዳ ውስጥ ከፍተኛ ሚና ያላቸውን ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያትን ገልጿል። በቅደም ተከተል የታዩት ከተፈጥሮ ህግ ጋር ተጣምረው የተተነተኑት የሰማይ እና ምድር ህግ ተፈጥሯዊ እንዲሁም ሰው ሰራሽ የሆኑ የከበሩ ንዋያት ናቸው። በተከታታይ ቀርበዋል። በቅድሚያ የታየው ተፈጥሯዊ የሚባለው ሲሆን የሚመራበት እራሱን የቻለ ደንብ አለው። ይኸውም “Safuu/ ሰፉ” ይሰኛል። “ሰፉ” የሚለው የአፋን ኦሮሞ ቃል በውስጡ ሰፋፊ ዕንስ ሃሳቦችን አምቆ የያዘ ነው። ከጥናቱ ወሰን አንፃር ሰፉ የሚያካትታቸውን እሳቤዎች በሙሉ መዘርዘርና መበየን አስቸጋሪ ቢሆንም የተወሰኑ ጥቅል ሃሳቦች ለግንዛቤ ያህል ቀርበዋል።

በአማርኛና እንግሊዘኛ “የተፈጥሮ ህግ/ Natural law)”፣ “ማህበራዊ ደንብ/ Social norm”፣ “ግብረ ገብነት/ Moral”፣ “ስነምግባር/ Ethics”፣ “ስነስርዓት/ Discipline” ከተሰኙት ቃላት ጋር በአቸነት ሊናፀር ይችላል። እነዚህንም ዕንስ ሃሳቦች፣ ህግጋትና ደንቦች አቅፎ የያዘ በመሆኑም እንደ ንድፈ ሃሳብ ሊታይ የሚችል ነው። የተዘረዘሩትን ቃላት በትክክል ለመረዳት በቅድሚያ የሰፉን አጠቃላይ ምንነትና ትርጉም መገንዘብ ያስፈልጋል። ሰፉ አንድ ሀብረተሰብ በአብሮነት ቆይታው ወይም በማኅበራዊ ህይወቱ ውስጥ ትክክል የሆነውንና ያልሆነውን አንድ ድርጊት የሚለይበት የጋራ እሴት ነው። “Safuun Waan hawaasa Keessatti sirrii fi sirrii hintaane, waan godhamuu fi waan godhamuu hinqabne jedhee aadaa hawaasni kun adeemsaan horachaa adeemudha. Safuun duudhaa waliiniiti; qabeenya waliin qabaniidha. Fakkeenyaaf qullaa deamuun, nama arrabsuun... akka ilaalcha hawaasa sanaatti waan namarraa hineeggamne gochuun safuudha” (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishoftuu). (ሰፉ በሕብረተሰቡ ውስጥ ትክክልና ትክክል ያልሆነ፣ መደረግና መደረግ የሌለበት ብሎ ሕብረተሰቡ በሂደት እያዳበረው የሚሄደው ባህል ነው። ሰፉ የጋራ እሴት ነው፣ የጋራ ሀብት ነው። ለምሳሌ በእርቃን መሄድ፣ ሰውን መስደብ... እንደ ሕብረተሰቡ አመለካከት ከሰው የማይጠበቅ ድርጊት ሰፉ (ነውር) ነው። አቶ ተሬቻ ሆርዶፋ፣ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በጥቅሱ በሰፈረው ሃሳብ መሠረት ሰፊ በጉብረተሰቡ ውስጥ ጥሩና መጥፎ የሚባሉ ምግባራትና አድራጎት፣ የአዎንታዊና አሉታዊ ባህርያት መገለጫዎችን የሚወስን፣ መስፈርቶችንም የሚያስቀምጥ ነው። በውስጡም እንዲሁ አዎንታዊና አሉታዊ አገላለጾችንም ይዟል። ልብስ መልበስና ሰውን ማክበር አዎንታዊ ሲሆን፣ በተቃራኒው በእርቃን መሄድ፣ ሰውን መስደብ ነውር ነው። እነዚህ የጥሩና መጥፎ፣ የበጎና በጎ ያልሆኑ ተግባራት መገለጫዎች በራሳቸው የስነምግባር ወይም የግብረገብነት ዘርፎች ናቸው። በዚህም አረዳድ ሰፊ ከስነምግባር፣ ግብረ ገብነት፣ ስነስርዓት ጋር በእጅጉ ተቀራራቢ ነው። ይልቁንም ደግሞ ስነምግባርና ግብረገብነት የማይነጣጠሉ ስለመሆናቸው ለእነዚህ ቃላት ከተሰጠው ብያኔ መረዳት ይቻላል።⁷⁸

በህብረተሰቡ ዘንድ በየትኛውም ቦታ፣ ሰፉን ከማያውቅ ህፃን ልጅ በቀር በየትኛውም ዕድሜና ማህበራዊ ክስተት መክበር ያለበት ሁሉን ዓቀፍ የመልካም ባህሪና ስብዕና መገለጫ ነው፣ ክብርና ብክርናን የሚያንፀባርቅ ነው። ሰፉ (Safuu) የኦሮሞ ህዝብ የዕለት ተዕለት የህይወት መመሪያ ወይም መርህ ነው።

ሰፉን ማወቅም እግዚአብሔርን ማወቅ ነው። እግዚአብሔርን መፍራትና ማክበር ነው። ስለሆነም “ሰፉ” የኦሮሞ ፍልስፍና መሠረት ነው። የፈጣሪና ተፈጥሮን (ፍጡርን) ግንኙነት የሚመለከት በመሆኑም የኦሮሞ እምነት መሠረት ነው።

በኦሮሞ ህዝብ ዘንድ ሰፉ በአዕምሮና በልብ ላይ ታትሞ የሚሰራበት ያልተፃፈ የተፈጥሮና ማህበራዊ ደንብ ነው። “Safuu jechuun seera hawaasummaa fi seera uummamaati. Seerri hawaasummaa Seera hawaasni naaf tola jedhee baafatee ittiin bulu jechuudha. Abbaa kabajuun, haadha kabajuun, hangafa kabajuun, hawaasa kabajuun seera hawaasummaati (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa) - ሰፉ ማለት የማህበራዊና ተፈጥሯዊ ሕግ ነው። የማህበራዊ ህግ ማህበረሰቡ ይበጀኛል ብሎ ደንግጎ የሚተዳደርበት ደንብ ማለት ነው። አባትን ማክበር፣ እናትን ማክበር፣ ታላቅን ማክበር፣ ህብረተሰቡን ማክበር ማህበራዊ ደንብ ነው። (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

78. የሰውን ተግባር አስመልክቶ የጥሩና የመጥፎ፣ መሆን ያለበትና የሌለበት ወዘተ. ሳይንስ ነው። ስነምግባር መሆን የሚገባውን የሚደነግግ ሲሆን፣ የግብረገብነት ንድፈ ሐሳቦችንም ያጠቃልላል። የመጀመሪያው የጠቃሚነትን፣ የጥሩነትን እና የመጥፎነትን ጥያቄዎች እና የሰዎች ጠባይ የሚመራበትን ግብረገባዊ ደንብ የሚቀርብ፣ በዚህም ጊዜ ሰዎች ሊጣጣሩላቸው የሚገባቸውን፣ ለሕይወት ትርጉም የሚሰጡትንና ጥሩ የሚባሉትን ባህርያት ለማሳየት የሚሞክር የስነምግባር ክፍል ነው። የግብረገብነት ንድፈ ሃሳብ ደግሞ የግብረገብነቱን ፍሬ ሃሳብ አነሳስና ዕድገት እንዲሁም የግብረገብነት መለኪያዎችን፣ ታሪካዊ ባሕርያቸውን የሚወስኑ ሕግጋትን የሚመለከት ነው። መሆን የሚገባውን የሚደነግገው ስነምግባር እና የግብረገብነት ንድፈ ሃሳቦች በተለያዩ ነጥቦች ላይ ቢያተኩሩም የማይነጣጠሉ ናቸው (ኩራዝ አሳታሚ ድርጅት፣ 1978፣ 116)።

የገዳ ሥርዓት ህግ ሲወጣ በራሱ ከዚህ ተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንብ ጋር እንዳይጣረስ ከፍተኛ ጥንቃቄ ይደረጋል። ምክንያቱም ከተፈጥሮ ብሎም ከተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንብ ጋር የሚቃረን ማንኛውም አይነት ህግ ተቀባይነት እንደሌለው መረጃ አቀባዩ አክለው ገልፀዋል። በአሮሞ ሰፊ መሠረት ዋቃን/ አምላክን፣ አባትና እናትን ማክበር ያስፈልጋል። ለአባት፣ ለእናት፣ ለታላቅ ብሎም ለመላው ሕብረተሰብ ክብር አለመስጠትም የተጠቀሰውን ማህበራዊ ደንብ መጣስ ይሆናል። በዚህም ምክንያት ሰፊ ሁሉን ዓቀፍ የመልካም ባህሪና ስብዕና መግለጫም ነው፤ እምነትና ትውፊትን፣ ክብርና ብኩርናን የሚያንፀባርቅ በመሆኑም በንግግር ጭምር አንዱ ለሌላው ክብር መስጠት አለበት። ንግግርም ብቻ ሳይሆን አለባበስም ጭምር በሥርዓት እንዲመራ የሚደነግግ የስነምግባር ዘርፍ ነው። የግብረገብነትም አካል ነው።

በተገለፀው መሠረት የሰማይና ምድር ህግ በራሱ የሚመራበት የተፈጥሮ ሕግ አለው ማለት ነው። ይህም ሲባል በገዳ ሥርዓት ውስጥ የተለያዩ የህግ ዓይነቶችና በርካታ የህግ አንቀጾች የሚገኙ ሲሆን በሁለት ዋና ዋና ክፍሎች የሚመደቡ ናቸው። ከነርሱም አንደኛው የተፈጥሮ ህግ (Heera Uummamaa) የተሰኘውና እንደ ህገ መንግሥት የሚታየው ነው። ሁለተኛው ደግሞ የገዳ ሥርዓት መተዳደሪያ ህግ (Seera Gadaa) የሚሰኘው ነው። ከንዑስ ርዕሱ ጋር የተሰናሰለውና እንደ ህገ መንግሥት የሚታየው የተፈጥሮ ህግ የሚባለው ከሰው ቁጥጥር ውጪ የሆነ፣ ከተፈጥሮ ጋር የተገናኘ ነው፤

[16] “የተፈጥሮ ህግ ማለት ከእግዚአብሔር ፍጥረት (ፍጡር፣ ተፈጥሮ) የሚያያዝ ማለት ነው። መጋባት፣ መውሰድ፣ መምት የተፈጥሮ ህግ ነው። በሌላ በኩል የሰው የባለቤትነት ድርሻ የሌለበት ማለት ነው። እግዚአብሔር በተፈጥሮ የሚያመጣው፣ ለምሳሌ የሰው ልጅ ፀሐይን በምዕራብ እንድትወጣ፣ በምሥራቅ እንድትጠልቅ ማድረግ አይችልም። ይህ የተፈጥሮ ህግ ነው” (አቶ ተፌቻ ሆርዶፋ፣ 23/ 01/ 2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በአጭር አገላለፅ ተፈጥሮ የምትሰጠን ፀጋ፤ ይህም ፀጋ የሚመራበት የተፈጥሮ ህግ ማለት ነው። ይኸውም በሰው ልጅ የማይሻርና የማይለወጥ፤ ከሰው ልጅ አቅም በላይ የሆነ የተፈጥሮ ክስተት ነው። ፀሐይ በምሥራቅ ወጥታ በምዕራብ መጥለቅ፣ መንጋትና መምሸት (የሌሊትና ቀን መፈራረቅ)፣ የክረምትና በጋ መቀያየር ወዘተ. በሰው ልጅ ኃይል ሳይሆን በተፈጥሮ ህግ የሚሆን ነው።

በቱለማ አሮሞ ባህል መሠረት የገዳ ህገ መንግሥት/ Heera Gadaa ተብሎም ይጠራል። በዚህ ጥናት ውስጥ የተካተቱትን የስነፍጥረትና ተፈጥሯዊ ትዕምርቶችን ወይም የሰማይ እና የምድር ህግ (Seera Waaqaa fi lafaa) ተፈጥሯዊ ክስተቶችን ይመለከታል።

5.1. የሰማይና ምድር ህግ ተፈጥሯዊ የክብር መግለጫ ትዕምርቶች

በቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት መሠረት “የሰማይና ምድር ህግ/ “Seerri Waaqaa fi lafaa” በውስጡ ስድስት⁷⁹ ጉዳዮችን ይዟል፡-

- Waaqni ulfaadha - እግዚአብሔር ክቡር ነው፤
- Lafti ulfoodha - መሬት ክብርት ናት፤
- Abbaan ulfaadha - አባት ክቡር ነው፤
- Haaati ulfoodha - እናት ክብርት ናት፤
- Tulluun ulfaadha - ተራራ ክቡር ነው፤
- Malkaan ulfoodha - ጅረት ክብርት ናት (አቶ ጣፋ በዳ'ዳ'፣03/10/2010ዓ.ም ደ'ክ ኮራ)፡፡

ይህ የሰማይና ምድር ህግ የቱለማ ኦሮሞ ህዝብ በሰውና በሰው፣ በሰውና በተፈጥሮ መካከል ያለውን ግንኙነት ብቻም ሳይሆን በሰው ልጅና በፈጣሪ መካከል ያለውን ግንኙነትም በህግ ደንግጎ፣ በህግና ሥርዓት የሚመራ መሆኑን መገንዘብ ይቻላል፡፡ በተገለፀው መሠረት ተምሳሌታዊ ይዘት ያላቸው የክብር መግለጫ መርሆዎች እንደሚከተለው ተተንትነዋል፡፡

1. Waaqni Ulfaadha/ ዋቃ ክቡር ነው፡፡

ሰውን ጨምሮ የዚህ ፍጥረተ ዓለም ምንጩና ባለቤቱ ዋቃ⁸⁰ ነው፡፡ በቱለማ ገዳ ሥርዓት የሰማይና ምድር ህግ ዋቃ⁸¹ በአጽናፈ ዓለም ያሉትን ፍጥረታት ማለትም የሚታየውን እና የማይታየውን ሁሉ የፈጠረ ክቡር ነው፤ “Waaqni ulfaadha. Waaqni maaliin ulfaate?” Nama uume, lafa uume, Roobee marga magarsee, loonii dabarsee, midhaan magarsee, namaa dabarsee jiraachisa. Fedhuu ni ajjeesa, namas ni dhiba, namas ni fayyisa ulfinni isaa kanaaf jetti caffeen. (Obboo Tashoomaa Kabtimar, 05/06/2011 A.L.I Bishoftuu) - ዋቃ/ እግዚአብሔር ክቡር ነው፡፡ ዋቃ ክቡር የሆነው በምንድነው? ሰውን ፈጥሮ፣ መሬትን ፈጥሮ፣ አዝንቦ ሣር አብቅሎ፣ ለክብቶች የተፈጥሮ ፀጋውን ችሮ፣ እህልን አብቅሎ፣ ሰውን መግቦ ያኖራል፡፡ ከፈለገ ይገድላል፤ ሰውን ያሳምማል፤ ሰውንም ያድናል ክብሩ ለዚህ ነው ይላል ጨፌ/ ምክር ቤት” (አቶ ተሾመ ካብቲመር፣ 05/06/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)፡፡

79 በኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ (2000ዓ.ም፣ 128) የቱለማ ኦሮሞ የሰማይና ምድር ህግ (የቱለማ ኦሮሞ ታላላቅ ህጎች) ተብለው የተጠቀሱት አራት ናቸው፡፡ ነገር ግን አራት ብቻ ሳይሆኑ በተጠቀሰው መሠረት ስድስት ናቸው፡፡ በምልከታ ወቅትም ይህንኑ እውነታ አረጋግጫለሁ፡፡

80 Waaqaa/ዋቃ የሚለው የአፋን ኦሮሞ ቃል በአማርኛ እግዚአብሔር/ አምላክ/ፈጣሪ ማለት ሲሆን፣ በሁለተኛ ትርጉሙ ሰማይ ማለት ነው፡፡ (ጥላሁን፣ 2007ዓ.ም፣ ቀንዓ ለሚ፣ 2010ዓ.ም፣ ሰለሞን፣ 2010ዓ.ም፣ አሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000ዓ.ም)፡፡ በጥናቱ ውስጥ ዋቃ እና እግዚአብሔር በመተካካት አገልግለዋል፡፡

81 “ዋቂፈና” ፣ “ዋቃ” ከተሰኘው ቃል የተገኘ የተገኘ ሲሆን ለተ ጨማሪ ማብራሪያ የዓለም አተያይና ፍልስፍና የተሰኘውን ርዕስ ይመለከታል፡፡

እግዚአብሔር የከበረው በሰማይም በምድርም የሚገኘውን ሁሉ ስለፈጠረ ነው፤ ፀሐይን፣ ጨረቃን፣ ከዋክብትን፣ ዝናብን፣ ውኃን... ፈጥሮ የቸርነቱ ትሩፋት የሆኑትን ሁሉን ነገር አመቻችቶ የሰውን ልጅ ያኖራል፤ ሠርቶ - ጥሮ ግሮ እንዲበላም ያደርጋል። የፈጣሪነት፣ የደግነትና የቸርነት ተምሳሌታዊ ክብሩም የማይገለስ ነው። ዋቃ ሁሉን ነገር እንደፈጠረ ሁሉ፣ ከፈለገም ሁሉን ነገር ባንዴ ከምድረ ገፅ እንደሚያጠፋ ይታመናል። ዋቃ ግን እንደ ሰው ሳይሆን በመለኮታዊነቱ መሃሪ ነው፤ ስለዚህ እግዚአብሔር ክቡር ነው ይባላል። የእግዚአብሔር ክብር የሚገለፀው በብዙ መልኩ ነው። ጽሑፋዊ መረጃዎችም ይህንን የዋቃን/ የአምላክን የፈጣሪነት ሚና ይገልጻሉ፤ “ዋቀሩ (አምላክ) ሰማይና ምድርን፣ የሰውን ልጆች፣ እንስሳትን፣ በአጠቃላይ ሕይወት ያላቸውንና የሌላቸውን ሁሉ የፈጠረ የሁሉ የበላይ የሆነ አምላክ ነው (የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000ዓ.ም፡128)።

የኦሮሞ ህዝብ ስለ ዓለም አፈጣጠር የራሱ አተያይ አለው። በቱለማ ኦሮሞ ዘንድ ቀዳሚው ስነፍጥረት (Uummama ganamaa⁸²) በመባል የሚታወቁ ሲሆን ለዓለም አፈጣጠር መነሻ የሆኑት አምስት መሠረታዊያን (Yayyaba Shanan) በሚል ስያሜ ይጠራሉ። እነርሱም “ፀሐይ፣ ጨረቃ፣ ኮከብ መሬት (የብስ) እና ውኃ” ናቸው (አቶ አዱኛ ሙሊሣ፣ 10/05/2010 ዓ.ም፤ ድርቢ፣ 2007ዓ.ም፡ 235፤ Gamechu, 2019:101፤ ጥላሁን 2007 ዓም፡74፤ ቀነዓ፣ 2010ዓ.ም፡111)። በኦሮሞ የስነፍጥረት ሐተታ መሠረት ከሁሉ አስቀድሞ በመጀመሪያ ዋቃ ነበረ። ከርሱ በፊት ምንም ነገር አልነበረም። ዓለም የተፈጠረችው “ወላቡ”⁸³ ከተሰኘ ህዋ (Universe) ነው። ይህ ህዋ በመጀመሪያ ሞላላ (Oval) ቅርፅ ያለው የውኃ አካል ነበር (አባ ሙዳ አበበ ኃይለ፣ 02/02/2012 ዓ.ም አ.ዴ - ገርቢቻ)። ከዚህ የውኃ አካል ዋቃ ሁሉን ነገር ፈጠረ፤

በመጀመሪያ እንደሚባለው፣ ጊዜ የለም ነበር፣ ከውኃ ውጭ ምንም ነገር አልነበረም። ይህ የውኃ አካል ወላቡ ይሰኛል። ወላቡ የላይኛው የውኃ አካል - ቢሻን ጉባ እና የታችኛው ውኃ - ቢሻን ጎዳ በሚል በሁለት ከፈለ። በቀዳሚው የስነፍጥረት ክስተት ውኃው የፍጥረትን አካላት አርግዞ ነበር። ዋቃ በህዋ (በአጽናፈ ዓለም) ያሉትን ሁሉ ፈጠረ። ...ዋቃ ባከናወናቸው ቀዳሚው የስነፍጥረት ተግባራት የአጽናፈ ዓለም ዕቅድ ተጠናቀቀ። ዋቃ ከላይኛው የውኃ አካል ሰማይን ፈጠረ። ይህም የጠፈረ ሰማይ ከፍል ነው። ሌሎችም ሰማያዊ አካላት ተፈጠሩ። ቢታችኛው የውኃ ከፍል ደግሞ ዋቃ ምድርን/የብስን፣ የውኃ አካላትንና ወንዞችን ፈጠረ (Gamechu, 2019: 101 - በትርጉም የቀረበ)።

82 አቶ ዶሪ ዳለቻ፣ 21/01/2012 ዓ.ም ቆርኬ አዳ ፣ አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለ።

83 “ወላቡ” የተሰኘው ቃል በዚህ አገባብ አጠቃላይን አጽናፈ ዓለም ወይም ህዋ (Universe) የሚገልፅ እንጂ፣ በአሁኑ ወቅት በባሌ ዞን የሚገኘውን “መደ ወላቡ” በሚል ስያሜ የሚታወቀውን ሥፍራ ብቻ የሚያመለክት አንዳልሆነ ልብ ይሏል። ከዚህ አውነታ አንፃር “Uumaan walaabuu baatee/ ስነፍጥረት ከወላቡ ተገኘ” ማለት እንደሆነ መረዳት ይቻላል።

ከላይ በሰፈረው ሃሳብ መሠረት ሰማይና ምድር (መሬት) የላይኛውና የታችኛው አካል ተብለው ለሁለት እስኪከፈሉ ድረስ ፀሐይ ራስዋ አልተፈጠረችም፤ ቀንም ሌሊትም የለም ነበር። በአምስቱ የስነፍጥረት አካላት ውስጥ ህይወት ያላቸውና ህይወት የሌላቸው በርካታ ፍጥረታትም ተፈጥረዋል። ተከታዩ ጥቅስ የዶክተር ገመቹን ሃሳብ የሚያጠናክር ነው፤

በመጀመሪያ ዋቃ አምላክ ነበር። ዋቃ የወላቡን ውኃ ፈጠረ፤ ወላቡን ሁለት ቦታ ገመሰው። አንዱን ሰማይ ሌላውን ምድር አደረገ፤ ሰማይን ሦስት ቦታ ከፈለው፤ እነርሱም፡- ፀሐይ፣ ጨረቃና ከዋክብት ናቸው። ምድርን ሁለት ቦታ ከፈለው። እነርሱም፡- የብስና ውኃ ናቸው። እነዚህን አምስት ታላላቅ የፍጥረታት ክፍሎች አሮም “ያያባ ሸንጎ ዋቃ” በማለት ይጠራቸዋል። ዋቃ ወላቡን (Universe) ሁለት ቦታ ገመሶ አምስት ቦታ ከፈላቸው ይላል። ዋቃ በእነዚህ አምስት ክፍሎች ላይ በጣም ብዙ ሕይወት ያላቸውና ሕይወት የሌላቸውን፣ በዓይን የሚታዩና የማይታዩ ፍጥረታትን ፈጠረ (ድርቢ፣ 2007ዓ.ም፡ 235)።

በዚህ ሂደት ውስጥ ቀንና ሌሊት ተለይተዋል፤ ሌሎች ፍጥረታት ተከስተዋል። በዚህም እሳቤ ፍጥረታት የተገኙት፤ ዓለም የፀናችውም በዋቃ መለኮታዊ ኃይል ነው። ሰማይና ምድር የላይኛውና የታችኛው አካል ተብለው ለሁለት የተከፈሉት ናቸው። ከመረጃ አቀባዮች የተገኘው ሐተታ ተፈጥሮም በጽሑፍ ከተገለፀው የካልዓይ መረጃ ሃሳብ ጋር በእጅጉ የተቀራረበ ነው፤

[17] ዋቃ በመጀመሪያ ወላቡን ፈጠረ። አሮም ፍጥረት ከወላቡ ወጣ (ተገኘ) ይላል። ወላቡ ማለት በምዕራባውያን ቋንቋ የኒቨርስ (Universe) የሚለውን ቃል ሊወክል ይችላል። በዚህ ህዋ ውስጥ ሌሎች ሕይወት ያላቸውን ፍጥረታትን ሳይፈጥር በፊት፤ በመጀመሪያ ይህን ህዋ ፈጠረ። በውስጡም ዋቃ ሁለት የታችኛዎቹን አካላት እና ሦስት የላይኛዎቹን አካላት ፈጠረ። የታችኛዎቹ ሁለቱ ምድር (መሬት) እና ውኃን፤ የላይኛዎቹ ሦስቱ ፀሐይ፣ ኮከብ፣ ጨረቃ ናቸው። በድምሩ አምስት ናቸው። አሮም እነዚህን የዋቃ አምስቱ መሠረታዊያን ስነፍጥረታት ይላቸዋል (አቶ አዲኛ ሙሊሣ፣ 10/05/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ - በትርጉም የቀረበ)።

ፍጥረት ከወላቡ ወጣ ሲባል፤ ከላይ በቀረበው ገለፃ መሠረት የመጀመሪያው ስነፍጥረት ወላቡ በተሰኘው ህዋ ተጀመረ ወይም ከህዋው ተገኘ ማለት ነው። በዚሁ መሠረት በነዚህ ቀዳሚ ስነፍጥረታት ውስጥ ሕይወት ያላቸውና ሕይወት የሌላቸው ልዩ ልዩ ግዑዝን አካላት በተለያዩ ቀናት ተፈጥረዋል (ቀነዓ፣ 2010ዓ.ም፡ 111)። “ይህ ሁሉ በዋቃ መልካም ፍቃድ እውን ሆነ - *All this happened according to the will of Waaqa*” (Gemechu, 2019: 101)።

በዚህም ሳቢያ በአሮም አተያይ መሠረት የመፍጠር አቅም ያለው ዋቃ ነው። በሌላ በኩል ዋቃ በተምሳሌትነቱ የሁሉም ነው፤ የዋቃ/ የሰማይ አድማሳዊ መልክ ጥቁር ነው፤ ፍርድን የማያዛባ፤ ጥበበኛ፤ ቀጥተኛ፤ አንድዬ ባለ መቶ ስም፤ እውነተኛና ንፁህ ነው። እነዚህንም ትዕምርታዊ አገላለጾች የቱለማ አሮም የስነቃል አካሉ በሆነው ምርቃት⁸⁴ ውስጥ ይጠቅሳቸዋል። የተወሰኑትን ቃላትና ሀረጎች በምሳሌነት ቀርበዋል።

84 ከትንታኔው ጋር የተያያዘው የቱለማ አሮም ምርቃት በጥናቱ አባሪ ይገኛል።

“Waaqa jechuun kan hundaa/ እግዚአብሔር ማለት የሁሉም ነው” ሲባል የአንድ ሰው ወይም የተወሰኑ አካላት ወይም በስም ተለይቶ የሚታወቅ ኃይማኖት ተከታዮች (ምዕመናን) ብቻ ሳይሆን፤ ለመላው የሰው ልጅ ወገን ሁሉ አምላክ ነው፤ እኩል ነው። ለሁሉም ሰው ሁለት ዓይነት፤ ሁለት እጅ፤ ሁለት እግር በእኩል ደረጃ ሰዋዊ ገፅታንና ሰብዓዊነት አላብሶ የፈጠረ፤ ለሁሉም የቆመ፤ አንዱን ከሌላው የማያበላልጥ፤ አድሏዊነትም የሌለው ፍፁም እውነተኛ መሆኑን የሚያሳይ ነው።

በአንድ አካባቢ ለሚኖሩ ሰዎች በእኩል ሠዓት ፀሐይ ያወጣል፤ ዝናብ ያዘንባል፤ ቀንና ሌሊት፤ በጋና ክረምትን ያፈራርቃል። ይህንንም የተፈጥሮ ፀጋና ስጦታውንም በግዢ ሳይሆን በነፃ ነው የሚሰጠው፤ “እግዚአብሔር ፀሐይን በግዢ ቢሰጠን ኑሮ ድሃ አይኖርም ማለት ነው። አየርም በግዢ ቢሆን ኑሮ መኖር የሚችለው ሀብታም የሆነ ሰው ብቻ ነው - Otuu waaqni aduu bittaaadhaan nuu kenne iyyeessi hin jiraatu jechuudha. Qilleensis utuu bittaaadhaan ta’ee, namuma dureessa ta’e qofatu jiraata” (Abbaa Gadaa Duraani Bayyana Sanbatoo, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu).

በዚህ ምክንያት የተነሳ ዋቃ ለሰው ልጅ አራት ነገር አሳልፎ አልሰጥም’ ብሎ በመንፈስ መልዕክት እንዳስተላለፈ በአፈ ታሪክ ይነገራል። እነርሱም ፀሐይ፤ አየር፤ ዝናብና ፈቃደ ሞት ናቸው (አቶ ቡላ ሀዬ፤ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)።

እንደ መረጃ አቀባዩ ገለፃ ለመላው ዓለም የምትበራውን ፀሐይ እስካሁን አንድም ሰው በጣቱ አልነካትም። የራሷን የተፈጥሮ ህግ ጠብቃ ጥዋት ወጥታ ምሽት ትጠልቃለች። በዓለም ዙሪያ የምትገኘው አንዲት ፀሐይ ብቻ ናት። ሁለት ፀሐይ አልተፈጠረም፤ ይህችን ፀሐይ ለሰው ልጅ አልሰጥም፤ አንድ ቦታ አብርቶ፤ አንድ ቦታ አጥፍቶ፤ ይጎዳዳባታል። ዝናብንም እንዲሁ ለሰው ልጅ አልሰጥም ሲል፤ የሰው ልጅ ለራሱ በሚፈልገው ቦታ አዝንቦ ለሌላው በመንፈግ ወይም በመክልከል ገብረኝ (ተለማመጠኝ) ወይ ስገድልኝ ይባባላል። ይጨራረስበታል። “ስለዚህ ለሰው ልጅ አልሰጥም አለ። እርሱ ግን ለሁሉም አዝንቦ በመሬት ላይ የምትርመሰመስ ቁጫጭ እንኳ ሳትጎዳ መሬቱን አጥግቦ፤ ሣር አብቅሎ፤ ከብቶቹን አወፍሮ/ አደልቦ ያኖራል - Kanaafuu ilma namaaf hin kennu jedhe. Inni garuu hundaaf roobee tusseen lafarra deemtu illee otoo hin hubamin lafa quubsee, marga magarsee, horii gabbisee jiraachisa” (Obboo Bulaa Hayyee, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

በተመሳሳይ አየርን የመቆጣጠር ድርሻ ዋቃ ለሰው ልጅ ቢሰጠው፤ አንዱ ለራሱ በሰፊው አየር ምሳና ተንፍሶ ሌላው አየር እንዳያገኝ በማፈን ይገድላል። ይጨርሳል። በግዢ ቢሆን የማይታሰብ ነው፤ እንደተባለውም በዚህ ምድር ላይ ሀብታም (ባለ ፀጋ) ብቻ ነው የሚኖረው። በሰዎች ከሚፈፀመው የመገዳደል ተግባር ውጪ ባለው ተፈጥሯዊ ሞት ላይም የሰው ልጅ ስልጣን ቢሰጠው፤ በተለያዩ ምክንያት ጠብና ቂም እየቆጠረ የሚገዳደለው የሰው ልጅ አንድ ቦታ ቁጭ ብሎ በሌላ ሀገር ያለውን ህዝብ ያለምንም ርህራሄ በጅምላ ይጨርስ ነበር፤ በዚህም ሳቢያ ይህን መሰሉን የሰው ልጅ ባህሪና ክፋት በመለኮታዊ ኃይሉ አስቀድሞ የተረዳው ዋቃ ይህንን ዓይነቱን ሚና ለሰው ልጅ አለመስጠቱን አቶ ቡላ ሀዬ አብራርተዋል።

“Waaqa gurraacha garaa garbaa/ አድማስህ ባህር የሆነ ጥቁር እግዚአብሔር” ሲባል አንድም የዋቃ መልክ በጥቁር ይመስላል፤ አንድም ከላይ የሚታየው አድማስ እንደ ባህር ይታያል፤ ዝናብን ያዘለ ጥቁር ሰማይ ነው የሚል መልዕክት አለው። አጥኚው ሁለቱንም መላምቶች ለመፈተሽ ሞክሯል። ብዙውን ጊዜ በደምሳሳው አቀራረብ የዋቃ መልክ ጥቁር እንደሆነ ይነገራል። ነገር ግን “Waaqa gurraacha/ ጥቁር እግዚአብሔር” የሚለው አገላለፅ በመረጃ አቀባዮች ዘንድ የሚያወያይም የሚያከራክርም ነው። በአንደኛው መላምት እግዚአብሔር ጥቁር መሆኑን የሚያስረዱ መረጃ አቀባዮች (አቶ ነገሣ ነገሥ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለኝ እና አቶ ሲሳይ ቡልቡላ፣ 25/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ) ናቸው።

በኦሮሞ ህዝብ ዘንድ ጥቁር በአወንታዊነት የሚገለፅ መሆኑን በማስረዳት፤ ጥቁር ቻይ፣ በጥቁር ቀለም ውስጥ አልያም በድቅድቅ ጨለማ ውስጥ ያለን ነገር ማወቅ ስለማይቻል ይህን መሰሉን ሁኔታ ለመግለፅ ነው በማለት የዋቃን መልክ በጥቁር ይወክላሉ። ዋቃ/ሰማይ ጥቁር መልክ ያለው መሆኑን (ጥላሁን፣ 2007 ዓ.ም፤ ቀነዓ ለሚ፣ 2010 ዓ.ም፤ የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000 ዓ.ም፤ ታቦር 2006 ዓ.ም፤ ድርቢ፣ 2007 ዓ.ም) በጽሑፎቻቸው ገልፀዋል። በሌላኛው ማዕዘን የሚነገረው፣ “Oromoo fuula Boroo, Boroo fuula waaqaa” ኦሮሞ ወደ ምሥራቅ አቅጣጫ ዞር የሚፀልይ መሆኑን፤ ይህም ምሥራቃዊ አቅጣጫ (የፀሐይ መውጫ) የእግዚአብሔር ገጽ (መልክ/ፊት) መሆኑን ያመለክታል።⁸⁵ በሁለተኛው መላምት “Waaqa/ዋቃ” የሚለው ቃል ሰማይ የሚል ፍቺ ስለሚሰጥ ዝናብ የቋጠረውን ሰማይ ቀና ብለው ቢመለከቱት ይጠቁራል። የሰማዩን ጥቁረትም ያመለክታል።

ዋቃ በሰማይ (በምድርም ሁሉ በአፅናፈ ዓለም) ይኖራል ተብሎ ስለሚታመን ቀና ብለው የጠቆረው ሰማይ ሲያዩት “Waaqa gurraacha/ ጥቁር ሰማይ” ተብሎ ይጠራል የሚሉት አቶ ቡላ ሀዬ ደግሞ “ዋቃን በአይነት ያየ የለም/ Kan ijaan Waaqa arge hinjiru” ሲሉ ይገልጻሉ። ዋቃ/ አምላክ በስሜት ህዋሳት የማይታይና የማይለይ፤ የማይዳሰስና የማይጨበጥ በመሆኑ እግዚአብሔርን ያየ የለም፤ ይህንንም ማድረግ ለሰው ልጅ የተሰጠ ችሎታ አይደለም፤ በሃሳብ ካልሆነ በቀር እግዚአብሔር ጥቁርም ቀይም ስለመሆኑ የሚታወቅ ነገር የለም፤ ምናልባትም ከላይ የሚታየውን ሰማይ በማየት ብቻ የተባለ ሊሆን ይችላል ብለው ግምታቸውን ያጠናክራሉ። ነገር ግን “እግዚአብሔር ጥቁር ነው” የሚለው አባባል አፍሪካዊ ብሎም ኩሻዊ አስተሳሰብ ይመስላል፤ “ይህ የጥቁርነት እይታ ከአሮሞ ኩሻዊነትና አፍሪካዊነት የፈለቀ ነው” (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣1998፣32)።

“Leemmoo garaa taliilaa/ ርቱፅ ሆደ ንፁህ” የሚለው ሐረግ ቀጥተኛና እውነተኛ፤ ደግ፤ ታጋሽ፤ ምንም ዓይነት ተንኮልና ጥመት የሌለበት፤ ባህር በሆነው አድማስህ (ሆድህ) ንፁህ ውኃ የያዘክ ለማለት ተፈልጎ ነው። “Tokkicha maqaa dhibbaa/ አንድዬ ባለ መቶ ስም” ሲባል ደግሞ ሁሉም አማኝ እንደ ቋንቋውና እንደ እምነቱ ይጠራዋል (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)። አንደኛው ‘ዋቃ’፤ አንደኛው ‘እግዚአብሔር’፤ አንደኛው ‘አላህ’፤ አንደኛው ‘God’... በዓለም ዙሪያ ያለው ህዝብ ሁሉ በሚያውቀው ቋንቋ በተለያየ ስም ይጠራሃል ለማለት ነው። በዚህ አግባብ “dhibba/ መቶ” የሚለው የአፋን አሮሞ ቃል አንድ መቶ ብቻ ማለት ሳይሆን አያሌ ቁጥሮችን ረቂቅ በሆነው ተፈጥሯዊ ተምሳሌት የሚያመለክት ነው። “Kan si uume hin jiru/ አንተን የፈጠረህ የለም”፤ “Kan si malee uummame hin jiru/ ያለ አንተ የተፈጠረ የለም” የሚለው ሃሳብ አንዳችም ፍጥረት ከእግዚአብሔር ፍቃድ ውጭ ያልተፈጠረ መሆኑን ይመሰክራል፤ “Waaqa samii Utubaa malee dhaabde/ ሰማይን ያለምሰሶ ያቆምክ እግዚአብሔር”፤ “Waaqa lafa dhisaa malee diriirsite/ መሬትን ያለ ካስማ የዘረጋህ” የሚለው አገላለፅ ዋቃ ለሌላው የማይቻለውን ሁሉ ማድረግ የሚችል ኃይል ስለመሆኑ የሚገልፅ ነው። ምክንያቱም ትንሿ ጎጆ ቤት እንኳ ያለ ምሰሶ፤ ትንሿ ድንኳንም ያለ ማቆሚያ እራሷን ችላ አትቆምም፤ ትንሿ የበግ አገዛም ብትሆን ያለመወጠሪያ ችካል አትወጠርም። አትዘረጋም። ዋቃ ግን ከትልቅ ባህር የሰፋውንና ወሰን አልባ የሆነውን ሰማይ ወይም አፅናፈ ዓለም ያለ አንዳች ምሰሶ አቁሟል። ያለ አንዳች ካስማ መነሻና መድረሻው ከሰው ልጅ እይታና እውቀት የላቀ ወሰን ሰፊ የሆነውን ምድር ዘርግቷል። ይህ የእግዚአብሔርን ክብር፣ ጥበብና መለኮታዊ ልዕልናን የሚያሳይ ነው።

“Warra weellilituu hinqabu/ ስሞታ ወይም ወቀሳ የሚያስማብህ የለም”፤ “Ajjeeistu gumaa hin baastu/ ገድለህ የደም ካሣ አትከፍልም” ፤ “Cabsitu ogeessa hin yaamtu/ ሰብረህ ወጌሻ አትጠራም” የሚሉት ሐረጎች የያዙት ሃሳቦች ሰው ሰውን ከበደለ፤ ተበዳዩ ለበዳዩ ቅርበት ላለው ሰው ስሞታ ይናገራል፤ ይወቅሳል። ወይም ግለሰቡ (በዳዩ) በፈፀመው በደል ተፅዕኖ ወይም ተከሶ የበደለውን ሰው ይክሰዋል፤ ካሣ ይከፍለዋል፤ አካላዊ ጉዳት ካለውም ወደ ወጌሻ ቤት አልያም ወደ ሀኪም ቤት ይወስደዋል። ይህን ሁኔታ በህግ ተገዶ ሊያደርግም ይችላል።

እግዚአብሔር ግን ያሻውን ቢያደርግ ለማን ስሞታ ይነገራል? በማን ዘንድ ሂደው ይወቅሱታል? ስሞታም ወቀሳም የለበትም፤ የፈጠረውን ሰው መልሶ ቢገድለው ለማንስ የደም ካሳ ይከፍላል? ለማንም አይከፈልም። እግዚአብሔር ሰብሮ ማንኛውንም ዓይነት ወጌሻ/ ሀኪምና ህክምናም አይፈልግም። (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲስ)። እራሱ ሰብሮ እራሱ መልሶ ሊያድን ይችላል፤ ሰብሮ ከተወም ተወ ማለት ነው። ማንንም ፈርቶ ለማዳንም ጥረት አያደርግም። ምክንያቱም እንደ ሰው በጊዜያዊ ጠብ ወይም በጊዜያዊ ስሜት በደል ፈፅሞ ትንሽ ቆይቶ የሚፀፀት፤ የሚከሰስም አይደለም። የሚያደርገውን ሁሉ አውቆና አመዛዝኖ የሚያደርግ ነው። ሁሉንም ነገር እንደፈቃዱ የማድረግ ሙሉ ሥልጣን ያለው መሆኑን አፅንዖት የሚሰጥ ነው። እግዚአብሔር የሚፈራውም በዚህ የኃያልነት ተምሳሌትነቱ ነው። በዚህም ሳቢያ “ዋቃ እዚያው ባለበት ይከበራል፤ ይፈራል” (አቶ ሲሳይ ቡልቡላ፣ 02/10/2010 ዓ.ም ደ’ክ ኮራ - በትርጉም የቀረበ)። ፈሪሃ እግዚአብሔር/ Sodaa Waaqaa የሚለው ሃሳብም ከዚህ አስተሳሰብ ጋር የተገናኘ ይመስላል።⁸⁶ የቱለማ ምርቃት የህዝቡን ታሪክ፣ እምነት፣ አተያይ፣ ባህልና ትውፊት በውስጡ አምቆ የያዘ ነው። የዋቃን ክብር በተመለከተው በዚህ ንዑስ ርዕስ የቀረበው ይህ ጽሑፍ ከበዙ በጥቂቱ ተቀንጭቦ በትንታኔ የታየው ሃሳብ የነገረ መለኮትን (Theology) ጥናት የሚጋብዝ ነው። ቀጣዩ ንዑስ ርዕስ ስለ መሬት የሚያወሳ ነው።

2. Lafti Ulfoodha/ መሬት ክብርት ናት።

በመጀመሪያው ንዑስ ርዕስ ውስጥ በቀረበው ገለፃ መሬት/ ምድር ከአምስቱ የስነፍጥረት መሠረታዊውያን አንዷ ናት።

86 ተጨማሪ ማብራሪያ በምዕራፍ ስምንት “የዓለም አተያይ እና ፍልስፍና” በሚል ርዕስ የቀረበውን ንዑስ ርዕስ ይመለከታል።

ቀዳሚው ፍጥረተ ዓለም በዋቃ የመፍጠር ጥበብ ለሁለት ሲከፈልም የታችኛውን አካል የምትወክል ሆና ተገልጻለች። የብዙ ፍጥረታት መኖሪያ የሆነችው መሬት፤ እንደ ሌሎቹ የተፈጥሮ አካላት ሁሉ ለሰው ልጅ ህልውናም ወሳኝ ናት። ቀጣዩ ሃሳብም ይህንኑ ያብራራል፤

[18] ሰው የተፈጠረው በመሬት ላይ ነው። ከርሷው ነው የተፈጠረው። ሰውም እራሱ የተፈጠረው ከአፈር ነው። በርሷ ላይ ተፈጥረን፤ ሰው ሆነን፤ በላይዋ ላይ ተሰማርተን፤ በርሷ ላይ ሮጠን፤ አሷው ላይ ፈጥነን፤ በራሷ ላይ ተንደባለን፤ እርሷኑ አርሰን፤ ከላይዋ በልተን፤ በራሷው ላይ ቤት ሰርተን... እንኖራለን። መሬት ከብረት ናት። ስንሞት እንኳ ፊሳችን ሁለት ቀን ከዋለ ሰዎች ሽተተን ብለው ከላያቸው ላይ እንድንነሳ ያደርጉናል። ወደርሷው ያደርሱናል፤ በራሷ ውስጥ ይቀበሩናል። እርሷ ሽተተኝ አትልም፤ ቆሽሽ አትልም። ሁሉን ትሸከማለች። መሬት እናት ናት። እናት ማለትና መሬት ማለት አንድ ናቸው። መሬት ሁሉን ነገር ትችላለች። እናት እንኳ አንዳንዴ ትቆጣለች፤ መሬት አትቆጣም፤ አትቃወምም። ሁሉንም ትቀበላለች፤ ካረሰናት ትታረሳለች። መሬት ለዚህ ነው የከበረችው/ ከብርት የሆነችው (አቶ ነገሣ ነገዎ፤ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለ - በትርጉም የቀረበ)።

በጥቅሱ ሃሳብ መሠረት ሰው በመሬት ላይ (ከአፈር) ተፈጥሮ፤ በመሬት ላይ ይኖራል፤ ለነሮው የሚያስፈልገውን አብዛኛውን ነገር ከመሬት ነው የሚያገኘው። የሰው ልጅ በመሬት ላይ ኖሮ... ዕለተ ሞቱም በደረሰ ጊዜ፤ በዘፍጥረት 3:19 “አፈር ነህና ወደ አፈር ትመለሳለህ” በሚለው መጽሐፍ ቅዱሳዊ ቃል መሠረት ወደ መሬት የሚመለስ መሆኑን ያመለክታል። መሬት የትዕግስትና የመቻል ተምሳሌት ናት። ሰለቸኝ፤ ደከመኝ... ሳትል ሁሉንም ነገር ትሸከማለች። አንዱ ያርሳታል፤ አንዱ በጥልቀት ቆፍሮ ህንፃ ይገነባታል። ከከርሰ ምድርም ውኃ ያወጣል። አትቃወምም። በህይወት ሳለን በቁማችን ትሸከመናለች፤ ስንሞት በጉያዋ ትታቀፈናለች። እንቀበርባታለን። መሬት በትዕግስቷና ቻይነቷ በእናት ትመለሳለች። እንደ እናትም የእንስትነት ያታ ተችሯታል። መሬት ተሸክማን፤ በላይዋ አምርተን፤ አርብተን፤ ከላይዋ ላይ በልተን፤ ጠጥተን፤ የፈለግነውንም ሰርተንባትና አድርገንባት ትታገለግለች፤ ስንሞትም አትወደድም። እናትም እንዲሁ ናት።⁸⁷ እናት እንዲያውም በሰዋዊ ባህሪዋ ሲሰለቻት ትቆጣለች፤ በእናትነት አንጀቷ ባትጨክንም አንዳንዴም ቢሆን ልጇን ቆንጠጥ፤ ሾጥ... ታደርጋለች። መሬት ግን በግዑዛዊ ባህሪዋ ስለማትናገርና ስለማትቆጣ፤ ትዕግስቷም ወሰን አልባ ነው። በተምሳሌትነቷ ግን ከእናት ጋር ትነፃፀራለች፤

[19] መሬት ከብርት ናት። አባት እንደ ዋቃ ይታያል። መሬት ደግሞ እንደ እናት ትታያለች። ምድር ታበቅላለች። ስንኖር ከላይዋ ላይ እንመግባለን፤ ስንሞት እንቀበርባታለን። ከብቶች ከላይዋ ሣር ይግጣሉ። ሣር ከጋጡ ደግሞ ውተትም ሥጋም ይሰጡናል። ምድር ሁሉን ነገር ትጠቅመናለች። በላይዋ ላይ እንኖራለን፤ አትጥለንም። እናት እንደምትሸከመን ሁሉ፤ ፊሳችንን ወስዳ ታኖራለች (አባ ማቲ ገዳ ዴጋጋ፤ 01/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የመሬት ጥቅሟ ብዙ ነው። በተገለፀው አኳያ ለሰው ልጅ በህይወት መኖር፤ ማህበራዊ፤ ኢኮኖሚያዊና ፖለቲካዊ እንቅስቃሴዎቹን ለማከናወን ወዘተ. ወሳኝ ከሆኑት ተፈጥሯዊ ሀብቶች መካከል አንዱና ዋነኛው መሬት ነው።

87. በተጨማሪ እናት ከብርት ናት የሚለውን ንዑስ ርዕስ ይመለከታል።

የኑሮ ዘይቤው በግብርና በከብት እርባታ ላይ ለተመሠረተው ኦሮሞም ሆነ ለሌላው ህዝብ መሬት ወሳኝ ነገር ነው። የኑሮ መሠረት ነው፤ የሀብት ምንጭ ነው። ቋሚ ንብረት ነው። የሰው ልጅ በመሬት ላይ የሚጣላውም ለዚህ ይመስላል። በርግጥ መሬት የሁሉም ሰው ትኩረት ቢሆንም ኦሮሞ በገዳ ሥርዓቱ ህግ ውስጥ ለመሬት ተገቢውን ክብር ሰጥቷል፤

[20] ኦሮሞ መሬትን ይወዳል። ከብቶቹ የሚሰማሩት በዚህች መሬት ላይ ነው። ይህችንም መሬት ያርሳል፤ ከላይዋ ይበላል፤ ይጠጣል፤ መሬት የጀርባ አጥንት ናት ማለት ነው። የጀርባ አጥንት ከተሰበረ የሰው ልጅ ቆሞ አይሄድም። ተኛ ማለት ነው። መሬት ያጣ ሰው የጀርባ አጥንት የለውም ማለት ነው። መሬታችን አጥንታችን ናት የሚባለውም ለዚህ ነው (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፤ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

“መሬታችን አጥንታችን ናት/ Lafti teenya lafee teenya” የሚለው አገላለፅ፡- መሬት መቀበሪያችን ናት፤ አያት ቅድመ አያቶቻችንም የተቀበሩበት ርስታችን ናት፤ ከጥንት ጀምሮ እየተወራረሰች የመጣች የተፈጥሮ ሀብታችን ናት እንደማለት ይሆናል። ስለሆነም መሬት በህይወት ሳለን እንኖርበታለን፤ ስንሞት እንቀበርበታለን ከሚለው ጥቅል ትርጓሜ ባሻገርም የሀገር ወሰንና የአስተዳደር መለያ፤ የንብረትና የሀብት ምንጭ በመሆኗ ስነልቦናዊና እምነታዊ፤ ኢኮኖሚያዊና ፖለቲካዊ፤ ታሪካዊ የማንነትና የባለቤትነት ተምሳሌታዊ ትርጉም አላት።

3. Abbaan Ulfaadha/ አባት ክቡር (የተከበረ) ነው።

በቱለማ ገዳ የሰማይና የምድር ህግ መሠረት፤ አባት የእግዚአብሔር አምላክ ነው። ለሰው ልጅ መፈጠር መሠረቱ እግዚአብሔር ሲሆን ልጅንም የሚሰጠው ዋቃ ቢሆንም ቅሉ ለልጅ መፈጠር ደግሞ መሠረቱ አባት እደሆነም ይነገራል። አባት በምን ምክንያት የተከበረ ሊሆን ቻለ?

[21] አባት እንደ እግዚአብሔር ነው፤ አባት የተከበረ ነው። አባት እንደ ፈጣሪ ሰውን የሚፈጥር ነው። ስንወለድ በትክኻ ይሸከመናል፤ ፀጉራችንን ላጭቶ፤ ልብስ ገዝቶልን፤ ሰውነታችንን አጥቦ፤ ልጄ ይደርስልኛል ብሎ እንደ እናት ተንከባከቦ ያሳድገናል። ካሳደገን በኋላ ደግሞ፤ ቤት ሰርቶልን፤ መሬት ሰጥቶን፤ ፈረስ ገዝቶልን፤ ሚስት ያጋባናል። ስለዚህ አባት የተከበረ ነው። ከእግዚአብሔር ቢታች አባት ክቡር ነው (አቶ ተሾመ ካብቲመር፤ 05/06/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ሁሉን ነገር አድርጎ፤ ሁሉን ነገር አሟልቶ... ልጄን ለወግ ለማዕረግ ያበቃ አባት ለልጄ መከራያ ነው፤ ጥላ (gaaddisa) ነው፤ ማረፊያ ነው። አባት ባይሞላለትም፤ እጅ ቢያጥረውም (ባይኖረውም)፤ የተዘረዘረውን ሁሉ ባያደርግም፤ ድሃ ቢሆንም እንኳ ለልጄ/ ለልጅቷ መወለድ የራሱን (የዋቃን) ድርሻ ስላለው የተከበረ ነው። አባት የዋቃን ሚና የወሰደው ለልጄ ወይም ለልጅቷ መገኘት እንደ ፈጣሪ መነሻ ምክንያት ስለሆነ ነው። ለልጅ መፈጠርም የአባት የዘር ፍሬ መነሻ ነው፤ ከእናት የዘር ፍሬ ጋር በመዋሀድም ልጅን ያስገኛል። በዚህ ሳቢያ አባት የፈጣሪ ሚና ስለተሰጠውም ክቡር ነው።

በእግዚአብሔር ላይ ማመፅ፣ ማጉረምረም አላስፈላጊ ወቀሳ ማቅረብ እንደማይገባ ሁሉ፣ በኦሮሞ ባህል ልጅ በአባቱ ላይ አያምፅም፣ በክፉ ዓይን አያየውም፣ የአባቱን ክብር በማሳነስም ልጅየው በትክኻው ላይ አንጋጦ አባቱን በንቀት አይን ሊመለከተው አይገባም፣ “አባት ሲናገር (ሲቆጣ) ከፊቱም አይቆሙም፣ ከፊቱም አይሮጡም፣ ለማሯሯጥ ሲል ስለሚወድቅ፣ አባት ሲቆጣ ከፊቱ ወደ ጎን ዘወር ይላሉ/ Abbaa ija dura hindhaabatan, jalaayis hindheeffan, yoo dheeffan ari’uutti waan kufuuf, maddumatti jalaa goran” Abbaa Maatii Gadaa Dagaagaa, 01/01/2012. A.L.I Bishooftuu).

በተለይ በዕድሜ የገፉ፣ እርጅና የተጫናቸው አባት ከሆኑ ልጃቸውን ሲያሯሩጡ ወድቀው ሊሰበሩ ይችላሉ በሚል ግምት ነው ከአባት ፊት መሮጥ ተገቢ እንዳልሆነ የሚነገረው። ስለሆነም አባትን አለማናደድ፣ ካነደዱም ይቅርታ መጠየቅ አስፈላጊ መሆኑ ይመከራል። በተለይም ደግሞ በማህበረሰቡ አተያይ መሠረት “አባት ከተራገመ እርግማኑ ይሰምርለታል፤ የእናት እርግማን ግን በጡት ወተት በኩል ይወጣል/ Abbaan yoo nama abaare nama cubbisa, Abaarsi haadhaa harmeedhaan ba’a” ተብሎ ይነገራል (ዝኒ ከማሁ)።

በአባቱ ላይ ያመፀ፣ በአባቱ ላይ ዱላ የመዘዘ ልጅ አባቱ ከረገመው እርሱም በተራው የሚያምፅበትንና ዱላ የሚመዝበት ልጅ ይወልዳል፤ ብድሩንም መልሶ ያገኘዋል ተብሎ ይታመናል። “ሰው ያበደረውን መልሶ ይወስዳል፤ የዘራውንም መልሶ ያጭዳል” እንደ ማለት ነው። በዚህም ሳቢያ በኦሮሞ ዘንድ አባት ከእግዚአብሔር በታች የታፈረና የተከበረ ነው። አባ ማቲ ገዳ ደጋጋ እንዳሉትም አባቱን ያንገላታና የደበደበ፣ የገደለ... ልጅ በገዳ ህግ መሠረት እንዲቀጣ ይደረጋል።

አባት ሲባል ወላጅ አባት ብቻ አይደለም። በአባት ዕድሜ የሚገኝ ሁሉ እንደ አባት ይቆጠራል፤ እንደ አባትም ይከበራል። ተከታዩ ርዕስ እናት የተከበረች መሆኗን የሚገልፅ ነው።

4. Haati Ulfodha/ እናት ክብረት ናት።

በኦሮሞ ባህል ውስጥ እናት እንደ አባት ሁሉ የህይወትና የብዙ ክስተቶች መሠረት ናት። ለልጅ መፈጠር ከእርግዝና ጀምሮ እስከ ውልደትና እድገት ድረስ ከአባት እኩል እንዲያውም ከአባት የበለጠ ትልቁን ድርሻ ትወስዳለች። ለቤተሰብ መመስረትም ከፍተኛ ሚና አላት።

እናት የፍቅርና የትዕግስት ተምሳሌት ናት። እናት በትዕግስትና ቻይነቷም በመሬት ትመሰላለች። በሰማይና ምድር ህግ እናት ክብርት ናት። እንዴት ክብረት ሆነች?

[22] እናት ክብረት ናት። ዘጠኝ ወር በሆዱ ተሸክማ፣ ከዘጠኝ ወር በኋላ አምጣ ትወልዳለች። ለሦስት ዓመት ሙሉ በላይ ላይ ሸና፣ በላይ ላይ ቀዘነ አትልም። እስከ ሦስት ዓመት ድረስ እህል እስኪቀምስ ድረስ ጡት አጥብታ፣ በወገቧ ተሸክማ ታሳድጋለች። ከዚህም አልፋ ከአባቱ ጋር ፈረስ ትገዛለታለች፣ ጋሻ ትገዛለታለች፣ የፈረስ ግልቢያ ጭዋታ ትልክዋለች። ከዚያም ማግስት ሚስት ታጋባዋለች። ክብሯም ይኼው ነው፤ አባት ክብር ያለውን ያህል እናትም ክብር አላት ብሏል ጩፌ/ ምክር ቤቱ (አቶ ተሾመ ካብቲመር፣ 05/06/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ - በትርጉም የቀረበ)።

ዘጠኝ ወር በሆዱ ተሸክማ፣ ከወለደች በኋላም አጥብታ፣ ልጇ በላይዋ ላይ ሲሸና ታግላ፣ የልጇዋን ዓይነ ምድር ሳትፀየፍ ጠርጋ፣ አፅድታ... ሁሉን ሆና፣ ሁሉን ሰጥታ፣ ሁሉን አድርጋ፣ መከራና ችግርን አሳልፋ ያሳደገችን እናት በክፉ ዓይን ሊመለከቷት፣ ሊገላምጧትም አይገባም። ምክንያቱም እናት ርህሩህ ናት። ልጇ እየተጫወተ እየሮጠ ሲወድቅ “እኔ አፈር ልብላ /Ani biyyee yaa nyaadhu” ትላለች። ልጇ ትንሽ ቢታመም እንኳ፣ “ፈጣሪ ሆይ እኔን አስቀድመህ ግደለኝ! - Yaa waaqa dursii ana na ajjeesii!” ትላለች።⁸⁸ “እኔን አስቀድመኝ” ከሁሉ የበለጠ መስዋትነት፣ የደግነትና የሩህሩህነት ምሳሌ ነው። በእናትነት ባህሪዋ አትለወጥም፣ አትቀየርም። ልጇ አድጎ ትልቅ ጎረምሳ ከሆነ (ኮረዳ ከሆነች) በኋላ እንኳ ልጇን ሁሌ በስስት ዓይን ትመለከተዋለች፣ ትመለከታታለች።⁸⁹ እንዲህ ሆና ያሳደገችን እናት እንኳን ሊመቷት በክፉ ቃል አይናገሯትም። እርሷ ለልጇ እንደሆነችው እነሱ መሆን ባይችሉም፣ ውለታዋን በአክብሮትና በእንክብካቤ ይመልሱላታል። የእናትን ክብር ተላልፎ እናቱን የሚያንጓጥጥ፣ የሚመታ⁹⁰ ልጅ ካለ ግን አባቱን የሚመታ ልጅ የተጣለበት ቅጣት በተመሳሳይ እንደሚፈፀምበት በቱለማ ገዳ ህግ ተደንግጓል።

በርዕሰ ጉዳዩ እንደተገለፀው እናትን በመሬት ሊመስላት ያስቻላት ትዕግስቷ፣ ቻይነቷና ሩህሩህነቷ ነው። ይህንንም መለያ ባህሪዋን በሰውኛ ዘይቤ በንፅፅር ለማገላት ነው። በተፈጥሯዊው ስሌትም በእጅጉ ተመሳሳይ ናቸው። እናት ልጅ ወልዳ፣ አብልታ፣ አጠጥታ ልጇን እንደምታሳድግ ሁሉ መሬትም እህልን አብቅላ፣ የሰውን ልጅ መግባ፣ እናት ጡት እንደምታጠባው መሬትም ከምንጮቿና ከወንዞቿ አጠጥታ የሰውን ልጅ ስለምታኖር ነው።

88 ይህ የእናትነት ባህሪ በሰው ብቻ ሳይሆን በአፀዋፋት፣ በእንስሳት እና በአራዊትም እንደሚገለጥ ይነገራል። ይኸውም ይስተዋላል።

89 ለወንድ ሦታ የተገለፀው ለሴቷም የሚያገለግል መሆኑን ልብ ይሏል። ለወንድ ልጅ የሚደረውም ለሴቷም ልጅ ይደረጋል። እናት ሴቷን ልጅ ኩላ፣ ደግሣ፣ የምትድራት እናት ናት፣ አባትም በሴት ልጅ እንደ እናት ሁሉ እኩል ኃላፊነት አለበት። በገጠራማው የኑሮ ዘይቤና ማህበረ ኢኮኖሚ ወንድ ልጅ ከፍ ሲል አባቱን ሥራ ስለሚያግዝና አባቱንም እግር በእግር እየተከታተለ ስለሚሄድ፣ አብዛኛውን ጊዜ ከአባቱ ጋር ስለሚያሳልፍም በሁለንተናው ባህሪ አባቱን ሞጭል ያደርጋል። ሴት ልጅም እንዲሁ አብዛኛዋን ጊዜ ከእናቷ ጋር ስለምታሳልፍ እናቷን ምሳሌ ስታደርግ ይስተዋላል።

90 እናትን መምታት ነውር እንደሆነ ሁሉ በእናት የምትመስለዋን መሬትን መደብደብ በቱለማ ባህል ነውር ነው (አቶ ነጥሣ ነገሥ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለ)።

ይህ እራሱን የቻለ የኦሮሞ ፍልስፍና ነው። የእናትና ልጅ ስነልቦናዊና አካላዊ ትስስር የጠበቀ ነው። ከዘጠኝ ወር የማህፀን ቆይታው ባሻገር ህፃን ልጁ ተወልዶ የሚገኘው በእናቱ እቅፍ ውስጥ ነው፤ መጥባት ሲጀምር በእናቱ ጡት ስር ነው፤ መታዘል ሲጀምርም በእናቱ ትከሻ ስር - በወገቧ ላይ ነው፤ ምግብ ሲጀምር በእናቱ ጉርሻ፤ ዳዴ ማለት ሲጀምር በእናቱ እግር ስር፤ መራመድ ሲጀምርም በእናቱ ቀሚስ ስር (ቀሚሷን እየጎተተ፤ ቀሚሷን የመጥኝ እያለ ለመራመድ ይሞክራል። የእናት ውለታዋ፤ ትዝታዋና ክብሯ ብዙ ነው። “ማን እንደ እናት ይሆናል”... የሚባለውም ለዚህ ይመስላል። በኦሮሞ አተያይ መሠረት እናት ማለት የወለደች እናት ብቻ አይደለችም። በእናት ዕድሜ የምትገኝ ማንኛዋም ሴት እናት ናት። እንደ እናት ክብር አላት፤ እንደ እናትም መከበር አለባት።

5. Tulluun Ulfaadha/ ተራራ ክቡር ነው

ተራራ (Tulluu) ከመሬት ጎልቶ የሚታይ ከፍታ ቦታ ነው፤ ገዢ መሬት ነው። የመሬት እምብርት ነው፤ የመሬት ሻኛ ነው። በኦሮሞ ህዝብ ዘንድ ግን ተራራን እንዲሁ በቀላሉ ከፍታ ቦታ ነው ብሎ መተርጎም ነጠላ ትርጉም ይሆናል። የቱለማ ኦሮሞ ለተራራ የሚሰጠው ብያኔ እና ትርጉም ብዙ ነው። በአፋን ኦሮሞ “Tulluu /ቱሉ” ማለት በአማርኛ ተራራ ማለት ሊሆን፤ ተራራ የሚያክል ለማለት ተፈልጎ ነው። ቱለማዎች ተራራን እንዴት ይገልፁታል? ከተራራ ጋር ያላቸው ስነልቦናዊና ኃይማኖታዊ ቁርኝትስ ምን ይመስላል? ተራራ እንዴት ክቡር ሊሆን ቻለ? “ለማዩ ብራ ከሆነ (በጋው ከረዘመ) በተራራ ወጥተው ዋቃን ይማፀኑታል። ዋቃ ዘንድ መድረስ አይቻልም። እግዚአብሔር (ዋቃ) ሆይ ተራራ ላይ ወጥተን ተማፅነንሃል ዝናብ አዝንብልን ይባላል። ተራራ ላይ ወጥተው ይለምኑታል። ለዚህ ነው ተራራ የከበረው/ Yoo waaqni caame Tulluurra ba’anii Waaqa kadhatu. Waaqa bira hindhaqaban. Yaa Waaqa Tulluurra baanee sikadhadhannee nuu roobi jedhama. Tulluurra ba’anii isa kadhatu. Kanaaf Tulluun Ulfaate (Obboo Naggasaa Nagawoo, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

በጋው ከረዘመ፤ ድርቅ ከበርታና ዝናብ ከጠፋ ኦሮሞ ወደ ተራራው ወጥቶ ፈጣሪውን ይለምናል። ዝናብ ምህረቱን እንዲያዘንብ፤ ድርቅም በልምላሜ እንዲተካ ኦሮሞ ተራራ ላይ ወጥቶ ፈጣሪውን ይማፀናል። በማኅበረሰቡ አገላለፅ ተራራ የመሬት በኩር ነው፤ እግዚአብሔር ከፍ አድርጎ የፈጠረው ነው፤ ኦሮሞ ለፈጣሪው ምስጋና ያቀረበበት ቦታም ነው፤

[23] ተራራ የመሬት በኩር ነው። የመሬት በኩር ማለት፤ አሮሞ ጥንትም ፈጣሪውን የተማፀነበትና ረቢ ራሱ ከመሬት ወደ ላይ ያረዘመው ነው። ከመሬት በኩር አድርጎ አተልቆ፤ ጋራ አደረገው። አሮሞ ቱሉ አለው። ተራራ በአሮሞው ባህል ውስጥ አለ። በእግዚአብሔር ተማፅኖ ውስጥ አለ። አሮሞ ፈጣሪውን የተማፀነበት ቦታ ነው። አሮሞው ምስጋና ያቀረበበት ሥፍራ ነው (አቶ ቱፋ በዳዳ፤ 28/06/2011 ዓ.ም ጎራ ለማን)።

ጥቅሱ ተራራ የመሬት በኩር መሆኑን ይመለከታል። ከእምነት ጋር በተያያዘም ተራራ ለአሮሞ ህዝብ መካነ ቅድስ (የተቀደሰ ቦታ) ነው። በፀሎትና በምልጃ ከፈጣሪው ጋር የሚገናኝበት፤ ፈጣሪውንም የሚያመስግንበት ነው - ተራራ። ከፈጣሪውም ዝናብ ምህረት የሚያገኝበት ነው፤ እናም ክቡር ነው። ይህን ሁሉ ክብር የተላበሰ በመሆኑም አሮሞ በፀጋ የተቀበለው መካነ ቅዱስ ወይም አውደ ምህረት (Iddoo Hoodaa) ነው። በአሮሞ አፈ ታሪክ መሠረት የመጀመሪያው ሰው ሆኖ የተገኘበት ሥፍራ ስለመሆኑም በምዕራፍ ሰባት “የተራራ እሬቻ” በተሰኘው ንዑስ ርዕስ ውስጥ ተመልክቷል። የቱለማ አሮሞ በሰፈረበት የሸዋ ምድር በርካታ ተራራዎች ይገኛሉ። የእግዚአብሔር ተራሮች የሚባሉት ግን 8 ናቸው፤ “Tulluunan Saddeettan Waaqaa/ ስምንቱ የእግዚአብሔር ተራሮች” በመባልም ይጠራሉ (አቶ ነገሣ ነገዎ፤ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለ፤ የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፤ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።⁹¹

አሮሞ በነዚህ ተራሮች ላይ ፈጣሪውን ለምኖ ልመናው የሰመረለት፤ ከጥንት ጀምሮ ሥርዓተ ክብራውንም ያከናወነባቸው ናቸው በመባል የሚታወቁ ሲሆን፤ ከስምንቱ⁹² ውጭ ያሉት ተራሮች በነዚህ ስም ወይም አምሳያ የተባረኩ ናቸው ተብሎ ይታመናል። ከስምንቱ የእግዚአብሔር ተራሮች ከሚባሉት ውስጥ የጨቋላ⁹³ /ተራራ አንዱ ነው።⁹⁴ “Tulluun Cuqqaalaa Ulfaadha/ የጨቋላ ተራራ ክቡር ነው” (Abbaa Seer Daadhii Badhaasoo, 02/10/2010 A.L.I Dhaka kora)። የጨቋላ ተራራ ለምን የተከበረ ሆነ?

[24] ጨቋላ የተከበረበት ምክንያት መሬቱ ውኃ ነው። የነቤ ሀውልትም እዚያ ላይ ነው። ሂያ ሰባት ምንጮች አሉት። መላው አካሉ ውኃ ነው። የተጠለለበት (የሸሸበት) ይተርፋል፤ ዋቃን የተማፀነበት ያገኝበታል። ከአምባው ላይም ገዳም አለ። ገዳምም ዋቃን ነው የሚማፀነው። የእግዚአብሔር ቦታ ነው። በማኅበራዊና የተፈጥሮ ደንብ አውደ ምህረት ነው (አቶ ነገሣ ነገዎ፤ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለ።)

በቱለማ ገዳ ህግ መሠረት ተራራ አይታረስም። ወደ ተራራ የሸሸ ሰው ወይም የዱር አራዊት በተራራ ላይ አይነካም፤ አይገደልም። ነውር ነው። ይልቁንም ደግሞ በስምንቱ ተራሮች ላይ እነዚህን ተግባራት ማከናወን አይቻልም። ተራሮቹም ከግድያ፤ ከስርቆትና ከማንኛቸውም

91 በተመሳሳይ (ዓለማየሁ፤ 2000፤ ጥላሁን 2007ዓ.ም) ስማቸውን ዘርዝረዋል።
92 ስምንቱ የእግዚአብሔር ተራሮች፡- የዘቋላ ተራራ፤ የረር ተራራ፤ የቦስት ተራራ፤ የወጨጫ ተራራ፤ የፋሪ ተራራ፤ የዋቶ ተራራ፤ የኤግዱ ተራራ፤ የፎየታ ተራራ ናቸው (አቶ ነገሣ ነገዎ፤ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለ።)። ጥላሁን (2007፤ 184) ስድስቱን ዘርዝረዋል።
93 ጨቋላ የሚለው የአፋን አሮሞ ቃል ሲሆን በአማርኛ ዝቋላ ይባላል።
94 በጨቋላ ተራራ አጠገብ “iimoo Cuqqaalaa/ የጨቋላ ልጅ” የሚባል ትንሽ ተራራ አለ። ይህም ተራራ ልክ እንደ አባቱ የጨቋላ ተራራ ሙሉ ከብር አለው ተብሎ በቱለማ ገዳ ሥርዓት ህግ ተደንግጎታል።

የወንጀል ዓይነት ድርጊት የተጠበቁ ናቸው። ተራራ መሸሽጊያ፣ መጠለያ (ጥላ) ነው፤ የክብር፣ የእምነት፣ የምልጃና የፀሎት፣ ከፈጣሪ ጋር መገናኛ የሆነ ቅዱስ ሥፍራ ነው ተብሎ ይነገራል። ይህን ክብር ተላልፎ መገኘት በገዳ ሥርዓት ያስቀጣል (ዝኒ ከማሁ)። በቀረበው ፍሬ ሃሳብ ተራራ የተቀደሰ ሥፍራ ነው፤ ለሰማይ የቀረበ ነው። ሰማይ ደግሞ የዋቃ መቀመጫ ነው ተብሎ ይታሰባል። ለሰማይ ቅርብ በሆነው ተራራ ላይ መገኘትም ለዋቃ ቅርብ እንደመሆን ይቆጠራል።

6. መልካ ክብርት ናት - Malkaan Ulfoodha

“Malkaa/ ጅረት” የሚለው ቃል በይበልጥ ወራጅ ውኃ፣ መሻገሪያ ያለው ወንዝ (መሻገሪያ ወንዝ) እንደ ማለት ነው። በከተማ በዜብራ ተሻገር እደሚባለው ሁሉ፣ በገጠር ደግሞ “በመልካ ተሻገር/Malkaadhaan Ce’i” ይባላል። መልካ ወራጅ ውኃ ቢሆንም ወራጅ ያልሆነውም እንደ “ሆራ ሀርሰዲ” አይነቱ ሐይቅም በጥቅሉ አነጋገር መልካ ይባላል።

በሌላ በኩል ሆራ የሚባለው ጨዋማነትና መድኃኒትነት ያለው የማዕድን ውኃ ሲሆን፤ ሐይቅም በራሱ በመልካ ይጠራል። ሐይቅም ሆነ ወንዝ በገዳ ሥርዓት ውስጥ “አስተዳደሪ” አለው።

ይህ ሰው “Abbaa Malkaa/ የመልካ አባት ወይም አስተዳዳሪ” ይባላል። ስለዚህ መልካ የሚለው ቃል ወራጅ ውኃ መሻገሪያ ያለው ወንዝ ማለት ብቻ ሳይሆን፤ ወራጅ ያልሆነውም፤ መሻገሪያ የሌለውም በዚሁ አጠቃላይ ስም ይጠራል ማለት ነው።

ሕብረተሰቡም በዚሁ አግባብ ነው የሚተረጉመው፣ “Malkaan hora. Hora horii obaasu. Horiin sun yoo dhibee qabaate keessaa miicca. Mana yaalaa jechuudha. Malkaan kun horii kan nuu horsiisu waan ta’eef malkaa yookiin hora jechuun, horuu jechuudha. Malkaan kanaaf ulfaatti. (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishooftuu) - መልካ ሆራ/ ሐይቅ ነው። ከብቶች ሆራን ይጠጣሉ። ያ ከብት በሽታ ካለው በሽታውን ከሆዱ ውስጥ ያጥብለታል። ሀኪም ቤት ማለት ነው። ይህ መልካ ከብቶቻችን እንዲረቡልን የሚያደርግ በመሆኑ መልካ ወይም ሆራ ማለት እርባታ ማለት ነው። መልካ ለዚህ ነው ክብርት የሆነችው” (አባ ጩፌ ሁንዴ በየነ፣ 6/01/2012 ዓ.ም-ቢሾፍቱ)።

በዚህ አገላለፅ መልካ አንድ ቦታ የረጋ ወይም የተቀመጠ ውኃ ነው። በውስጥ ታዋቂነት ወራጅ ውኃ የሚለውን ሃሳብም ይይዛል። የሆነ ሆኖ በዚህ ርዕስ ከጅረቱ፣ ከወንዙና ከሐይቁ በተጓዳኝ ውኃ ለሰው ልጅ ህይወት መሠረታዊ ነገር ነው። መሠረታዊ ፍላጎትም ነው።⁹⁵ ውኃ ሲባል ከዝናብ፣ ከወንዝ፣ ከምንጭና በማንኛውም ዓይነት ዘዴ ከክርስ ምድር ወዘተ. የሚገኘውንም ጭምር ይመለከታል። በሳይንሳዊው እውቀትም ይህ የተፈጥሮ ሀብት ወሳኝ ሚና ያለው ሲሆን፣ የውኃ አካልት የሚባሉትም እንዲሁ የተለያዩ ናቸው። “ውኃማ አካላት የምንላቸው ወንዞች፣ ሐይቆች፣ ውቅያኖሶች፣ ረግረጋማ ሥፍራዎች ወዘተ. ናቸው” (በላቸው፣ 1996 ዓ.ም፡18)።

በቱለማ ገዳ ሥርዓት መሠረት ህግ የተደነገገላቸው “ስድስቱ”⁹⁶ የዋቃ ሆራ/ Hora jahan Waaqaa” ይሰኛሉ (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለ፤ የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)። ቀደም ሲል እንደተጠቀሱት ስምንቱ ተራሮች ሁሉ፣ እነዚህም ሆራዎች ወይም መልካዎች ከእጆቻች ጋር ጥብቅ ግንኙነት ስላላቸው፣ የመልካ እጆቻች የሚለውን ንዑስ ርዕስ በምዕራፍ ሰባት ይመለከቷል። መልካ በሴቴ ያታ የሚሰየም ሲሆን፣ ሥርዓተ ክብሩ ሲከናወንም ለሥርዓተ ክብሩው የምትታረደው ጊደር ወይም ላም ናት። ተራራ በወንድ ስለሚመስል ለሥርዓተ ክብሩው ኮርማ ይታረዳል ማለት ነው። ይሁንና ለእጆቻች መልካ የመክፈቻ ስነስርዓት ኮርማ በሬም የሚታረድ ሲሆን፣ ይህም ሁኔታ ከእጆቻች ቅድመ ዝግጅት ጋር ተያይዞ ቀርቧል። በሌላ በኩል በቱለማ ገዳ መልካ ወይም ሆራ የሚገኝበት ቦታ (አካባቢ) የተቀደሰ ሥፍራ ነው። በስም ተለይተው የተዘረዘሩት ከአያት ቅድመ አያት፣ ከጥንት ጀምሮ ምልጃና ፀሎት (ምስጋና) ሲከናወንባቸው የኖሩ በመሆናቸውም ቅድስና እንዳላቸው ይታመናል።

የህበረተሰቡን የዓለም አተያይና ፍልስፍና፣ ወግና ልማድ፣ ማህበራዊ ህይወት፣ በሰውና በፈጣሪ፣ በሰውና በተፈጥሮ መካከል ያለውን ግንኙነት እንዲሁም ልዩ ልዩ የግብረገብነትና የመልካም ባህሪ መግለጫዎችን አካቶ የያዘው ይህ ነባራዊ የሰማይና ምድር ሕግ ብዙም ማሻሻያ ሳይደረግበት በየስምንት ዓመቱ ወደ ሥልጣን በሚመጣው የገዳ ፓርቲ አማካኝነት በጨፌ ዶንጎራ/ ገላን ዶንጎራ ይደነገጋል፤ ይፀድቃል (አቶ ተሬቻ ሆርዶፋ፣ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ፤ የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000ዓ.ም፡ 129)።

95 በምዕራፍ ስምንት “የዓለም አተያይ እና ፍልስፍና” በተሰኘው ንዑስ ርዕስ ስር ተጨማሪ መረጃ ቀርቧል፤ ይመለከታል።

96 ስድስቱ የዋቃ ሀይቆች ፡- ሆራ ወርጦ፣ ሆራ ሁሉቃ፣ ሆራ ሀርሰዲ፣ ሆራ ኪሎሌ፣ ሆራ ሀዶ፣ ሆራ ፈንፊኔ ናቸው (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለ)።

በቱለማ ኦሮሞ ዘንድ ትልቅ ክብር የሚሰጠውና እንደ ህገመንግሥት የሚታየው ይህ የተፈጥሮ ሕግ ከተጣሰ ቅጣትን ያስከትላል። ለምሳሌ አባትና እናትን ያላከበረ፣ በሰማይና ምድር ሕግ ውስጥ የተጠቀሱትን የክብር መርሆዎች በመጣስ ወላጅ አባትና እናቱን ከደበደበ፣ ካንገላታና ካሰቃየ... ቅጣት እንደሚጣልበት ተገልጿል። ቅጣቱም በገዳ ሕግ መሠረት ተፈጻሚ ይሆናል።

5.2. ሰው ሰራሽ የክብሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንተና

ትዕምርት አንድን ነገር ወይም ቁስ የሚወክል ሲሆን፣ ትዕምርታዊ (Symbolic) ውክልናውም የጎበዘተሰቡን ባህልና ወግ፣ ጥበብ፣ የዓለም አተያይና ፍልስፍና የሚያሳይ ነው። ምልክትም እንዲሁ አንድና ከዚያ በላይ የሆኑ ሃሳቦችን በመወከል ጎበዘተሰቡን እርስ በርስ የሚያግባባ ስለመሆኑ በፅንሰ ሃሳብ ማዕቀፍ ተመልክቷል። የክብሩ ንዋያቱ የተፈጥሮና ማህበራዊ ደንብ ሲባል ከክብሩ ንዋያቱ ጋር የተያያዙ መደረግ ያለባቸውንና የሌለባቸውን፣ አገልግሎት የሚሰጡበትንና የማይሰጡበትን ጊዜና ቦታ፣ በማን መያዝ እንዳለባቸው እና እንደሌለባቸው ለመረዳት የሚያስችል ነው።

[25] ተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንባቸው የሚያዘጋጁት (አገልግሎት የሚሰጡበት) ጊዜ አላቸው፣ የሚያዘጋጁት ቦታ አላቸው። ወዴቻ ተይዞ የማይኬድበት ቦታ ተይዞ አይኬድም። ሲንቁ ተይዞ የማይኬድበት ቦታ፣ ተይዞ አይኬድም። ወዴቻ ይዘው ዘፈን ከሄዱ፣ ሲቁ ይዘው ረገዳ ከሄዱ ትክክል አይደለም። ነውር ነው። ስለዚህ የእነዚህ የክብሩ ነዋያት ደንብ (ክብር) በተመደበላቸው ቦታ ብቻ በተግባር ላይ ማዋል ነው። ከዚህ ውጪ ማህበራዊ ደንብ መጣስ ነው (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

የክብሩ ንዋያት ለዕርቅ፣ ለጋብቻ ስነስርዓት፣ ለፀሎት ስነስርዓት፣ ለገዳ ሥርዓት፣ ለዋቂፈና ልዩ ልዩ ከበራዎችና ለሀገራዊ ጉዳዮች ወዘተ. የሚወጡ ሲሆን፣ ከዚሁ አንፃር የትኛው የክብረ ንዋይ መቼ፣ የትና እንዴት እንደሚወጣም የሚመለከት ይሆናል። ይህም ደንብ፣ ለክብሩ ንዋያቱ የሚሰጠውን ክብር፣ የክብሩ ንዋያቱ ላቸውን ጠቀሜታ እንዲሁም ከክብሩ ንዋያቱ ጋር ተያይዞ የሚከናወኑ ጥሩና መጥፎ ተግባራትን ወዘተ. የሚመለከት ከመሆኑም በተጨማሪ የሚመለከት ነው። የክብሩ ንዋያቱ ክብር ከማህበራዊ ደንብ በተጨማሪ ከገዳ ሥርዓት ህግ ጋር ይያያዛል። ይህም የክብሩ ነዋያት ህግ ለተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክብሩ ንዋያት የተሰጠውን የህግ ድንጋጌና ክብር ይመለከታል። “Bokkuun akka seeri/ ቦኩ ህግ አለው” ሲባልም ህግ የተደነገገለት መሆኑን ያሳያል። Bokkuun akka seeri, Kallachi akka seeri, Caaccuun akka seeri, Calleen akka seeri, Alangeen akka seeri, Waddeechi akka seeri, Siinqeen akka seeri, Okoleen akka seeri, Gaadiin akka seeri ... kuni hundi wajjiin galu (Obboo Naggasaa Nagawoo, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

(ቦኩ ህግ አለው፣ ከለቻ ህግ አለው፣ ጫጩ ህግ አለው፣ ጨሌ ህግ አለው፣ አለንጋ ህግ አለው፣ ወዴቻ ህግ አለው፣ ሲንቁ ህግ አለው፣ ኦኮሌ ህግ አለው፣ ጋዲ ህግ አለው እነዚህ ሁሉ አብረው በአንድነት የሚሰደሩ ናቸው። (አቶ ነግሣ ነገዎ፣ 11/12/2010ዓ.ም አዲስአበባ)።

በድንጋጌው መሠረትም የክበሩ ናቸው። ክብራቸው ሲነካም እንደ ጥፋቱ መጠን የሚያስቀጣ መሆኑን ያመለክታል። የህግ ድንጋጌው በአያያዝና በአጠቃቀም ረገድ ክብራቸው እንዳይጓል ያደርጋል። ይህም ዓይነቱ ድንጋጌና ክብር ከክበሩ ንዋያቱ ስያሜና አጠራር ይጀምራል። ይህም አገላለፅ፣ “Jecha hoodaa/ የአክብሮት አጠራር” ይሰኛል።

በቁሳዊ ባህል ብያኔ መሠረት ማንኛውም ዓይነት ትዕምርት፣ ምልክት፣ የማምረቻና የመመገቢያ መሣሪያዎች ጥቅል መጠሪያቸው ቁስ (Object)፣ እቃ (Material) ነው (Charon, 1989: 39; Denesi, 2004: 31-32, ሰለሞን፣ 2007:289)።

በቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚገኙትን ትዕምርቶችና ምልክቶች “Mi’a ወይም Meeshaa (ዕቃ)” ብሎ መጥራት ግን ነውር ነው። የትዕምርቶቹን ወይም የምልክቶቹን ደረጃና ክብር ዝቅ ያደርጋል። እንዲህም ማድረግ ደግሞ የገዳ ሥርዓትን ህግጋትና ድንጋጌ መተላለፍ ያስከትላል። ስለዚህ ኡልፋ የሚለው ቃል በአማራጭነት መቅረቡ አግባብነት አለው። ከዚህ ክብር ጋር በተያያዘ በጥናቱ ውስጥ የተካተቱት የክበሩ ንዋያት በተናጥል “የክበረ ንዋይ/ Ulfaa”፣ በወል “Ulfaaalee/ የክበሩ ንዋያት” ይሰኛሉ።

ኡልፋ (የክበረ ንዋይ) ምን ማለት ነው? “Ulfaa jechuun, jecha ulfina jedhurraa dhufe. Ulfaa Kan jedhameefis Oromoo biratti waan ulfina qabuufi. Kan Caffeen Tuulamaa ulfaadhaa jedhee lallabeefitu jira. Bokkuun ulfaadha, Kallachi ulfaadha, Caaccuun ulfaadha... kan caffeen Tuulamaa beekkamtii kenneef jechuudha (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa - የክበረ ንዋይ ማለት፣ የክበረ ከሚለው ቃል የመጣ ነው። የክበረ የተባለውም በኦሮሞ ዘንድ ክብር ስላለው ነው። የቱለማ ምክር ቤት የክበረ ንዋይ ክቡር/የተክበረ ነው በማለት አዋጅ ያስነገረለት አለ። ቦኩ ክቡር ነው፣ ከለቻ ክቡር ነው፣ ጫጩ ክቡር ነው የቱለማ ምክር ቤት እውቅና የሰጠው ማለት ነው” (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011ዓ.ም አዳማ)።

ከቃላት አጠቃቀም ጋር የሚነሳው ሌላው ጉዳይ አንድን የክበረ ንዋይ በቀጥታ አነጋገር ለምሳሌ “ጫጩ ገዛሁ” አይባልም። ምክንያቱም ደግሞ በዓይነት ወይም በስጦታ (እሬቻ) የምትክ ክፍያ ወይም ዋጋ የሚከናወን ነው እንጂ፤ ጫጩ ለገበያ ቀርቦ በግጥና ሽያጭ የሚገኝ አይደለም። መግዛት ሳይሆን መዋጀት፤ በዓይነት መለወጥ ይህም ካልተቻለ እሬቻ ሰጥቶ መውሰድ ይሰኛል። ይህም ዓይነቱ ትውፊታዊ አሰራር መዋጀት (Wajajchu) ይባላል (አቶ ቱፋ በሪሶ፣ 20/11/2012ዓ.ም ቦቱ)።

በሌላ በኩል ቦኩን የመያዝ ኃላፊነት የሚኖረው አባ ቦኩ ሲሆን፤ “Bokkuu/ ቦኩ” የተሰኘውን የክበረ ንዋይ አበለፀገ (Magarfate) ይባላል እንጂ፤ ገዛ ወይም አሰራ አይባልም። በዚሁ መሠረት ለጫጩ፣ ጨሌና አለንጋ... መዋጀት (Wajajchu)፣ ለቦኩ፣ ከለቻ፣ ወዴቻ ማበልፀግ (Magarfachuu) የሚባል ሲሆን፤ ይህም አይነቱ አቀራረብ ጥናቱ የህብረተሰቡን ማህበራዊ ደንብ የተከተለ መሆኑን ያመለክታል። በዚህም ምክንያት የክበረ ንዋይ በለፀገ (Ulfaan magarfame) እንጂ ተሰራ አይባልም። ተሰራ የሚለው ቃል ይበልጡን በማንኛውም ሰው፣ በማንኛውም ጊዜና ቦታ ለሚሰራው ቁሳቁስ ወይም ዕቃ (Meeshaa, mi’a) የሚያገለግሉ ሲሆን የክበረ ንዋይ (Ulfaa) የራሱን አገላለፅ እንዳለው መረዳት ያስፈልጋል።

የቀረበው ሃሳብ ጭብጥ ጥናቱ ትኩረት ከሚያድረግባቸው ትዕምርታዊ ጉዳዮች ጋር በቀጥታ የተያያዘ ነው። ስለሆነም ይህ መንደርደሪያ ሃሳብ የህዝቡን ማህበራዊ ደንቦችና ተፈጥሯዊ ህግጋት ተከትሎ የክበሩ ንዋያቱን ለማጥናት ያስችላል። በማህበራዊና ተፈጥሯዊ ደንብ አንፃር ደግሞ የትዕምርቶቹ አያያዝና አጠቃቀም ሥርዓቱን የተከተለ ስለመሆን አለመሆኑ በተለያዩ ምዕራፎች በትንታኔ ታይተዋል።

የክበሩ ንዋያቱን አከፋፈል በተመለከተ ከሚታወቀው ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ⁹⁷ በተጨማሪ ህብረተሰቡ የአከፋፈል ስልት አለው፤ “Ulfaan akaakuu lama qaba. Ulfaan tokko kan dhiirri qabatu; tokko kan dubartiin qabattu. Ulfaa yoo jennu Abbaan Bokkuu Bokkuu kan qabatu yoo ta’e isheen Caaccuu uffatti, Siinqee qabatti. Jarri kun lamaanuu ulfaadha” (Obboo Bulaa Hayyee, 26/02/2012 A.L.I Maqii). (የክበረ ንዋይ ሁለት ዓይነት ነው። አንደኛው የክበረ ንዋይ ዓይነት

97 ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የሚለው አከፋፈል ግን ውስን በሆኑ ትዕምርቶችና ምልክቶች ረገድ ፍፁማዊ አለመሆኑን ልብ ይሏል። ምክንያቱም ከለቻና ቦኩ ተፈጥሯዊም ሰው ሰራሽም ስላላቸው ጎን ለጎን ታይተዋል። በዚህም ምክንያት የክበሩ ንዋያቱ ሁለት አይነት ናቸው፤ “አንደኛው በተፈጥሮ የሚገኝ፤ ሁለተኛው ሰው ሰራሽ ነው” (ቡዳዳ ነገሣ፣ 16/07/20013ዓ.ም ጨፌ ቱማ)።

ወንድ የሚይዘው ነው፤ አንደኛው ሴት የምትይዘው ነው። የከበረ ንዋይ ስንል አባ ቦኩ “ቦኩ” የሚይዝ ከሆነ እርሷ “ጫጩ” ትለብላለች፤ ሲንቁ ትይዛለች። ሁለቱም ሰዎች የከበሩ ናቸው። አቶ ቡላ ሀዩ፣ 11/01/2012ዓ.ም መቂ)።

በተመሳሳይ አገላለፅ ባል ወዴቻ ከያዘ ሚስት ሲንቁ ትይዛለች። በተገለፀው አከፋፈል መሠረት በሁለት ዋና ዋና ዓይነት ምድብ ቀጥሎ ቀርቦዋል።

5.2.1. በቱለማ ገዳ ሥርዓት ተባዕትነትን የሚወክሉ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንተና

በዚህ ርዕስ ውስጥ በወንዶች ከሚያዙ ወይም በተባዕትነት ከሚወክሉ የከበሩ ንዋያት መካከል ቦኩ፣ ከለቻ፣ አለንጋ፣ ወዴቻ፣ ሆሮሮ አባ ገዳ፣ ሆሮሮ ሉባ፣ ሆሮሮ ፎሌ፣ ባሊ ፎሌ ተተንትነዋል። ከሁላቸውም በቀዳሚነት “Bokkuu/ ቦኩ” ቀርቧል።

ሀ. ቦኩ/ Bokkuu: - በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ የሥልጣን ምልክት ሲሆን፣ በትረ ሥልጣን ማለት ነው። ይህን በትረ ሥልጣን የሚይዘው ደግሞ በፕሬዝዳንትነት የተመሰለው አባ ቦኩ⁹⁸ ነው። ይህ በትረ ሥልጣን ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ⁹⁹ ተብሎ በሁለት ዓይነት ይከፈላል። ይህ ንዑስ ርዕስ ሰው ሰራሽ የሆነውን ቦኩ የሚመለከት ሲሆን የራሱ የሆኑ የማበልፀጊያ ሂደት እና መገለጫ ባህርያት አሉት። ቦኩ ከብኩርና ጋር የተያያዘ ነው። አባ ቦኩ የሚሆነው የነገዱ ወይም የጎሣው በኩር (Angafa) የሆነው ሰው ነው፤ ይህም የአባ ቦኩነት ሥልጣን እንደ አባ ገዳ በምርጫ ሳይሆን ከአባት ወደ ልጅ በብኩርና የሚተላለፍ ነው። ብኩርና በኦሮሞ ሕዝብ ዘንድ ትልቅ ክብር ያለው ሲሆን ከቱለማ አንፃር የራሱ ደረጃ አለው፤

[26] ቦኩ የሥልጣን ምልክት ነው። ከብኩርና ጀምሮ በደረጃ ይበላለጣል። የቱለማ በኩር ጂዳ ነው። የቱለማ በኩር የሆነው ጂዳ የሚይዘው በትረ ሥልጣንና የጆሌ ጎሣ የሚይዘው በትረ ሥልጣን ወይም የአባ ጎሣ የሚይዘው ወይም የበቶ ጎሣ የሚይዘው አንድ አይደለም። በቱለማ ደረጃ ትልቅ ክብር ያለው የዲጃ በትረ ሥልጣን ነው (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ - በትርጉም የቀረበ)።

98 በቱለማ ኦሮሞ መሠረት አባ ቦኩ ወይም ሀዩ/ Hayyuu የጎሣው በኩር (ታላቅ፣ አንጋፋ) ማለት ነው። በሌላ በኩል፣ “ሀዩ አዋቂ የሚል ትርጉም አለው። በዕድሜና ልምድ በተገኘ የባህል እውቀት ጋር በተያያዘ እውቅናቸው የተመሠከረላቸው ሰዎች ሀዩ ይሰኛሉ” (ጥላሁን፣ 2007 ዓ.ም.፣ 3)። ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ምሁር የሚለውን ሲያሜ የሚወክል ሲሆን ይህም ቃሉ በተለያዩ ጊዜያት የተለያዩ ፍቺዎችን እየያዘ መምጣቱን ያሳያል።

99 ተፈጥሯዊ የሚባለው ከሰማይ የወረደ ወይም ከዋቃ የተሰጠ ስለመሆኑ ይታመናል። የቱለማ ወንድም የሆነው መጫ እዚሁ በሽዋ ምድር አብረው ኖረው ሲለያዩ መጫ ወስዶት መሄዱን፣ ቦኩ ወንዝ ከተሻገረ አብሮ የተሻገረው ሰው ስለሚሆን ቱለማዎች ከትትላቸውን መተዋቸውንና ይህ ቦኩ አሁንም “ቦኩ ጨቱ” በሚል ሲያሜ በመጫዎች ዘንድ እንደሚገኝ ይነገራል (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለ፤ ቀነዓ፣ 2010ዓ.ም)።

ቱለማ ዳጪ፤ በቾና ጆሌ የተሰኙ ልጆች እንዳሉት ተገልጿል። የቱለማ በኩር ልጅ ዳጪ ነው። የዳጪ በኩር ገላን ነው። የገላን በኩር ጂዳ ነው። ጂዳ በልዩ ሁኔታ የሚከበርበት ከሦስቱም የቱለማ ልጆች በኩር ስለሆነ ነው። በተመሳሳይ ከሦስቱ የቱለማ ልጆች ታናሽ የሆነውን ጂሌ ብንወስድ በተገለፀው የትውልድ ሐረግ መሠረት ጐና፣ ጉሳ፣ ሎያ፣ ወሬ፣ ሲባ፣ ጊንዶ የሚባሉ ስድስት ልጆች አሉት። ከስድስቱ ልጆች ጐና በኩር ነው። በቱለማ ዘንድ የጂዳ በትረ ሥልጣን ትልቅ ክብር እንዳለው ሁሉ፣ በጂሌ ዘንድ ደግሞ የጐና በትረ ሥልጣን ትልቅ ክብር አለው። የክብሩ ደረጃ የሚወሰነውም ይህንኑ የበኩርና መስመር ተከትሎ ነው። ስለሆነም የጂዳው አባ ቦኩ እንደ ሀገር ፕሬዝዳንት (መራሔ መንግሥት) ሊታይ ይችላል።

በትረ ሥልጣን ወይራ ባለበት ሥፍራ ከወይራ፣ ወይራ በሌለበት ሥፍራ ከዋንዛ ይበለፅጋል (ይበጃል)። አቶ ማሞ ገዳ እንዳሉት ቦኩ የሚበለፅገው ከመሬት ወጥ ሆኖ ከበቀለው የወይራ ግንድ ነው። የሚያበለፅጉት የገዳ ሥልጣንን የወሰዱ አመራር አባላት ወይም የገዳው አማካሪዎች ናቸው። ሲበለፅግም የወይራ ዛፉ እንዳይጎዳ ከስሩ ወደ ላይ ከፍ ብለው ከመሐል አንድ ክንድ ያህል ይቆርጡታል። ቀሪውን የላይኛውንና የታችኛውን አካል በተቆረጠው ቦታ የክብት እዳሪ ቀብተው መልሰው ይገጥሙታል፤ ማሰሪያ (ጨርቅ) ነገር ይጠመጥሙበታል። ተመልሶ ይፀድቃል የሚል ሃሳብ አለ (ዝኒ ከማሁ)።

በዚህ መልኩ አገልግሎት የሰጠው የወይራ ዛፍ ጨርሶውኑ እንዳይጠፋና እንዳይደርቅ ይታከማል ማለት ነው። ይህም ሁኔታ በምዕራፉ መግቢያ የገዳ ሥርዓት ሀገር በቀል እውቀትን ተጠቅሞ ምን ያህል ዛፎችን እንደሚንከባከብ፣ ለአካባቢ ጥበቃም ምን ያህል ትኩረት እንደሚሰጥ የሚያሳይ ነው። ተከታዩ ቦኩ ከወይራ የበለፀገ ነው።

ፎቶ 1. ከወይራ የተሰራ ቦኩ ከዱግዳ ወረዳ ባህልና ቱሪዝም ቤተመክክር የተገኘ፣ መቁ - 05/02/2012 ዓ.ም

አምስቱም የቱለማ ፓርቲዎች የየራሳቸው ቦኩና አባ ቦኩ (ፕሬዝዳንት) አላቸው። በየስምንት ዓመቱ ሥልጣን የሚይዘው ፓርቲ ሲቀያየር፣ አባ ቦኩም ይቀያየራል። ለምሳሌ 8 ዓመት በሥልጣን ላይ የነበረው የቢርመጂ ቦኩ ይቀመጥና፣ የተተኪው ሜልባ ቦኩ ወይም አባ ቦኩና በትረ ሥልጣን በሥራ ላይ ይውላል።

በቀረበው ትንታኔ አሁን ሥልጣን ላይ ያለው ቦኩ የሜልባ ፓርቲ ቦኩ ነው። ስምንቱን ዓመት ሲጨርስ የተከታዩ ፓርቲ የሙደና ፓርቲ ቦኩ ወደ ሥልጣን ይመጣል ማለት ነው። የሜልባ ፓርቲ ቦኩ ደግሞ በክብር ይቀመጣል። ከአባ ቦኩው ጋር በክብር ወደ ቤት ይመለሳል። ለምሳሌ የሜልባ ፓርቲ እንደገና ወደ ሥልጣን የሚመለሰው በ40 ዓመቱ ነው። በአርባ ዓመቱ ወደ ሥልጣን ሲመለስ ቦኩውን የሚይዘው የአሁኑ አባ ቦኩ ልጅ ነው። ልጅየው የአባ ቦኩነት ሥልጣን ሲይዝ፣ የአባቱን በትረ ሥልጣን ተጠቅሞ አባ ቦኩ ሊሆን ይችላል። በትረ ሥልጣኑ በተለያዩ ተፈጥሯዊና ሰው ስራሽ አደጋ ምክንያቶች ቢጠፋ እንኳ አምስቱም ፓርቲዎች እውቅና ሰጥተውት አዲስ ቦኩ ማበልፀግ ይቻላል። ይህ በትረ ሥልጣን የሚበለፀግበት ሥነ ስርዓትና በሥራ ላይ የሚውልበት ሂደት እራሱን የቻለ ሂደት አለው።

ኮርማ በሬ ታርዶ፣ ድግስ ተዘጋጅቶ አምስቱ የገዳ ፓርቲዎች በተገኙበት እውቅና ተሰጥቶት በአዲስ መልክ የበለፀገው በትረ ሥልጣን በሕግ ይሞላል፤ ይመረቃል፤ ይፀድቃል ማለት ነው። ቦኩ እንደ አባ ቦኩ ትልቅ ክብር ያለው በመሆኑ፣ በክብር ተይዞ በክብር ይቀመጣል። በኩ በማንኛውም ቦታ አይገኝም። ወንዝ አይሻገርም፣ አባ ቦኩም እንዲሁ በየትኛውም ሥፍራ አይገኝም። ወንዝ አይሻገርም፣ ተራራ ለተራራም አይጓዝም። የአባ ቦኩ ኃላፊነትና ተግባራት ብዙ ናቸው። ዋና ዋናዎቹን ለመጥቀስ ያህል፡- ከግለሰብ ያለፈና በርካታ ሰዎችን ያሳተፈ ግጭት ከሆነ ቦኩ/ አባ ቦኩ ወጥቶ ያስታርቃል፤ አከራካሪና ውስብስብ የሕይወት (የሞት) ጉዳይ ከሆነ አባ ቦኩ ይዳኛል፤ በህይወት ጉዳይ የመጨረሻውን ውሳኔ የሚያስተላልፈውም አባ ቦኩ ነው። በተገለፀው መሠረት የገዳ ሰግሊ ሊፈታው ያልቻለው የነብስ፣ የወንጀልና የዕርቅ እንዲሁም ሀገራዊ ጉዳይ በቦኩና በአባ ቦኩ እልባት ያገኛል። የአባ ቦኩ ሥልጣን አሁን ሀገሪቱ ከምትከተለው የፌዴራል ሥርዓትና የፕሬዜዳንት ሥልጣን ጋር ይመሳሰላል። በሀገሪቱ ህገ መንግሥት መሠረት የሞት ፍርድ የሚያፀድቁት የሀገሪቱ ፕሬዝዳንት ሲሆኑ ይቅርታ የሚያደርጉትም ፕሬዝዳንቱ/ቷ ናቸው (የኢ.ፌ.ዲ. ሪ.ሕ.መ፣1987:44)። አባ ቦኩም እንደሁ የመጨረሻውን የሞት ጉዳይ ወይም የደም ካሣ (ጉማ)፣ ታላላቅ ሀገራዊና ህዝባዊ ጉዳዮችን ይወስናሉ። በውሳኔ ይመሳሰል እንጂ አባ ቦኩ ግን የሞት ፍርድ አያስተላልፍም። ጉዳዩ በእርቅና በካሣ እንዲፈፀም ያደርጋል። ይህ የክብር፣ የሥልጣንና የማህበራዊ እሴት መግለጫ የሆነው ቦኩ በዚህ ጥናት ትኩረት የተሰጠው በህብረተሰቡ ዘንድ ዕርቅ ለማውረድ እና ሰላምን ለማስፈን ካለው ትልቅ ሚና አንፃር ነው። “ለዕርቅ ሲባል ከተቀመጠበት የክብር ቦታ እንዲወጣ ይደረጋል። በሕዝቡ እምነት መሠረት የሚቹ ወገን ወይም ለፀብ የሚነሳሳው ወገን ያንን ቦኩ የሚያይ ከሆነ ዝም ይላል፤ ለበቀል መነሳሳቱን ያቆማል (መሉጌታ፣1997: 72)።

በዚሁ መሠረት ቦኩ በህብረተሰቡ ዘንድ ካለው ክብር የተነሳ መበቃቀልን ያቆማል፤ እርቁም ወዲያውኑ እንዲፈፀም ያደርጋል ማለት ነው። በሌላ በኩል በቱለማ የትውልድ ሐረግ ውስጥ አባ ቦኩ በኩር ስለሆነ “ሀዩ/ Hayyuu” በሚል ስያሜም የሚጠሩ ሲሆን ገዳውና አባ ገዳው አቅጣጫ እንዳይስቱ ከበላይ ሆነው ምክር የሚለግሱ ናቸው። በጥናቱ ትንታኔ መሠረት ቦኩ የአባ ቦኩ (የፕሬዝዳንቱ) በትረ ሥልጣን ነው። የአባ ቦኩነት መለያ፣ የሥልጣን እና ክብኩርና ጋር የተያያዘ የሀዩነት ትትዕምርት ነው። በቱለማ ገዳ ውስጥ በትረ ሥልጣን የላዕላዩ የሥልጣን አካል ምልክት በመሆኑ ትልቅ ክብር አለው፤ አባ ቦኩም እንዲሁ የላቀ ክብር አላቸው። ስለሆነም እርቅ ለመፍጠር፣ ግጭትን እንዲወገድና ሰላም እንዲሰፍን ቦኩም ሆነ አባ ቦኩ ከፍተኛ ድርሻ ያላቸው መሆኑን መገንዘብ ይቻላል።

ለ. Kallacha - ከለቻ፡- በቱለማ አሮሞ ዘንድ ከፍተኛ ክብር ያለው የከበረ ንዋይ ነው። ከለቻ ሁለት አይነት ያለው ሲሆን፣ አንደኛውና የመጀመሪያው በኦርቶዶክስ እምነት እንደሚታወቀው የፅላት ዓይነት ሚና ያለው ነው። ሁለተኛው ከለቻ የአባ ገዳነት ምልክት የሆነውና በግንባር ላይ የሚታሰረው ነው። የዋቂፈና እምነት ከለቻና የሥልጣን ከለቻ በሚል ስያሜ ቀርበዋል።

1. የዋቂፈና እምነት - ከለቻ

የዋቂፈና እምነት ከለቻ ይበልጡን ከእምነት ጋር የተያያዘ ነው። ይህ ዓይነቱ ከለቻ በተለይም ከሰማይ የወረደ ነው፤ ከዋቃ ለሰው ልጅ ለዚያውም ለተቀደሰ ንፁህ ሰው የተሰጠ ነው የሚባለው የዋቂፈና እምነት ከለቻ ኃይማኖታዊ ሚናው ከቅድስና ጋር ተጣምሮ የሚታይ በመሆኑ የላቀ ትኩረት ይሰጠዋል። በጉማ ሥርዓት ዕርቅ ከፍተኛውን ሚና ስለሚጫወትም በአሮሞ ዘንድ ልዩ ቦታና ክብር አለው። ይህ የከበረ ንዋይ ከሰማይ እንደሚወርድ ይነገራል፤

[27] በመብረቅ መልክ ይወርዳል። ብዙውን ጊዜ ይህ መብረቅ ሲወርድ ያረፈበት ቦታ መሬቷ ትጎደጉዳለች (ትሰነጠቃለች)። ሰው ይሞታል፣ የተለያየ ነገር ይበላሻል። በቅድስናቸው የሚወርዳላቸው ሰዎች ግን ቤታቸው እንኳ አይቃጠልም፤ ሰውም አይጐዳም፤ ሰዎች በተኛበት ሥፍራ በሰዎች መካከል ይወርዳል። በዝናብ ውስጥ ይወርዳል። ይህን በቅድስና የመጣውን የከበረ ንዋይ የላም ወተት ጠብ አድርገውበት አላምደው ይይዙታል። አግዚአብሔር ነው ገራም አድርጎ ያወረደው ማለት ነው። ዝም ብሎ ያለ ቅድስና ከወረደ ግን ሰውን ያቃጥላል (ይገድላል)። እንዲሁ በቀላሉ ሊያለምዱትና ሊይዙት አይቻልም። ከወረደ እንኳ ለምን እንደወረደ በሃሳብ ይታለማል፤ ምክንያቱንም ከትንቢት ተናጋሪ ነቢይ ይጠይቃል (አቶ ጎበና ሲዳ፣ 01/10/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ከፍተኛ ክብር የሚሰጠው ከለቻ ከህብረተሰቡ ኃይማኖታዊና ትውፊታዊ እሳቤ ጋር የተሰናሰለ ነው። በቁጣ የወረደው መብረቅ አደጋን ስለሚያስከትል፣ መብረቅ የወረደበት ሰው ወይም ቤተሰብ በፈፀመው አንዳች ግፍና ኃጢአት ምክንያት ዋቃ ተቆጥቶታል ተብሎ ይገመታል።

መብረቅና በረዶ የዋቃ ቁጣ ነፀብራቅ ናቸው ተብለው ይታሰባሉ። መፍትሔው ከነቢይ (Raagaa) ተጠይቆ የሥርየት (Faloo) መስዋዕት ማከናወን ይሆናል። መብረቅ አንድም የእግዚአብሔር ቁጣ ምልክት ነው። በሌላም በኩል የቅድስና ትዕምርት ነው። ከሰማይ የወረዱ የሚባሉት ንዋየ ቅዱሳት ከለቻ ብቻ ሳይሆን፤ በቀዳሚው ርዕስ እንደታየው ቦኩ፤ ጫጩ... ሊሆኑ ይቻላሉ። የሚወርዱበት ትውፊታዊና ኃይማኖታዊ ገድል ሊኖራቸው ይችላል። ነገር ግን የዋቂፈና እምነት ትዕምርት የሆነው ከለቻ በቱለማ ኦሮሞ ባህልና የዋቀፌና እምነት ውስጥ የጉላ ሚና እንዳለው ይታወቃል። ተከታዩ ሃሳብ ከቀዳሚው ጋር ተመጋጋቢ ነው፤

[28] በአሮሞ ዘንድ የከበሩ ንዋየት ተብለው ከሚታወቁት መካከል ከለቻ አንደኛውና ከፍተኛው ነው። በንፅፅር አመዛዝነው በትይዩ ቢያመሳስሉት በአርቶዶክስ ታቦት እንደሚባለው ዓይነት ደረጃ ይታያል። አሮሞ ያለው የመጀመሪያው ከለቻ ከሰማይ የወረደ ነው። ከለቻ ከሰማይ የወረደ ነው ይባላል። ከብሩ በተለየ ሁኔታ የሚታየው ይህ ከሰማይ የወረደው ከለቻ ነው። ይህን ኃይል አሮሞ ወደ መንፈሳዊ ኃይል ይቀይረዋል። የቱለማ ከለቻ እንደ ቦረና ከለቻ በግንባር ላይ የሚታሰር አይደለም። የቱለማ ከለቻ ቤተ እምነት ውስጥ ነው የሚቀመጠው (አቶ ማሞ ጉዳ፤ 21/01/2012 ዓ.ም አዳማ)።

እንደ መረጃ አቀባዩ ገለባ ከሰማይ የወረደው ከለቻ መንፈሳዊ ኃይል (humana ayyaantummaa) ያለው ነው ተብሎ በህብረተሰቡ የሚታመን ሲሆን፤ የተባዕት መንፈሳዊነት ምልክት (mallattoo ayyaantummaa dhiiraa) ነው። ‘አያንቱማ’ የሚለው የሚለው የአፋን ኦሮሞ ቃል ገላጭ ሲሆን፤ አያና ማለት ጠባቂ መልዓክ ማለት ነው።

በአሮሞ እምነት መሠረት እያንዳንዱ ሰው ጠባቂ መልዓክ እንዳለው ይነገራል። በሌላ በኩል “መልዓክ /መለኮት/ መንፈስ” ማለት ሲሆን እንደ አገባቡ የተለያዩ ፍቺዎችን ይዞ ይገኛል። የቱለማ ከለቻ በአሮቶዶክስ ኃይማኖት እንደሚታየው ቤተ ክርቲያን መስል ቤተ እምነት (Galma/ ገልማ) ተሰርቶለት በክብር ይቀመጣል እንጂ በማንኛውም ጊዜ፤ በማንኛውም ቦታ የሚገኝ አይደለም። ቤተ እምነት/ ቤተ ዋቃ የቱለማ ኦሮሞዎች እግዚአብሔርን የሚያመልኩበት፤ የሚያመሰግኑበት የእግዚአብሔር ቤት እንደማለት ሲሆን፤ እራሱን የቻለ አሰራር አለው (አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ፤ 02/02/2012 ዓ.ም ኡዴ-ገርቢቻ)።

ከውስጥ ትልቅ ወፍራም ምስሶ (ዓምድ) እና እንደ ቤተ መቅደስ የሚመስል ልዩ ሥፍራ አለው። በተለያዩ የቱለማ መኖሪያ አካባቢዎች በተንቀሳቀስኩበት ወቅት በተለያዩ መጠን የተሰሩ የዋቂፈና ቤተ እምነቶችን ተመልክቻለሁ።¹⁰⁰ ቀጥሎ የቀረቡት ምሳሌ ናቸው፤

100 የቃሉ ችሎት በነዚህ በተ እምነት (ገልማ) ይካሄዳል።

ፎቶ 2. በቢሾፍቱ ከተማ አቅራቢያ የሚገኘው የቀድሞ የቢርመጂ አባ ሙዳ አበበ ግርማ ገልማ 05/07/2011ዓ.ም

ፎቶ3. በኡዴ-ገርቢቻ ቀበሌ የሚገኘው ነባርና እየተሰራ ያለ የሜልባ አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ ገልማ 02/02/2012ዓ.ም

የቱለማ ከለቻ የፅላት ዓይነት ወግና ማዕረግ ያለው ነው። ለትላልቅ ሀገራዊ ጉዳዮች፣ ለእርቅ፣ ለተለየ ክብረ በዓል፣ ለአዳ ነቤ ጉዞ፣ ለጉዲፈቻ፣ ለጋብቻ፣ የጉማ ሥርዓትን ለማስፈፀም ወዘተ... ትልቅ ለሆነ ሕዝባዊ ጉዳዮች ካልሆነ በቀር ከገልማው አይንቀሳቀስም። በግልፅም አይታይም። ለመንፈሳዊ ተግባራት የሚፈለግ ነው ስለሚባል ብዙውን ጊዜ በሚዲያ እንደሚሰማው ልክ ፅላት ለስርቆት እንደሚጋለጥ ሁሉ ይህም የቱለማ ከለቻ ለስርቆት የተጋለጠ ነው ሲባል ይደመጣል። ነገር ግን ሰው ሰራሽ ካልሆነ በቀር ከሰማይ ወረደ የሚባለው ከለቻ በቀላሉ የሚደፈር አይደለም ይባላል፤

[29] ለስርቆት የሚጋለጠው አርቴፊሻሊ¹⁰¹ ነው። ከለቻ ለመውሰድ ብለው ተዝለፍልፈው፣ ሳይሳካላቸው ቀርቶ ወድቀው ጥለው ካጠገቡ የጠፉ ሰዎች እናውቃለን። በሀገራችን ይህን ከለቻ ያላቸው ሰዎች አሉ። ይህ ከለቻ ዋጋ ያወጣል ሲባል ሰምተው ሄዱ፤ ሰዎቹ ሽፍታ ናቸው። ባለ ከለቻውን 'ይህን ከለቻ ለመውሰድ ነው የመጣነው አሉት'፣ 'ሂዱ ውሱዱ' ብሎ ተዋቸው። ሰዎቹ እዚያው ተዝለፍልፈው ወድቀው፣ የኋላ ኋላ አቅቷቸው ተመለሱ። አሪጅናል የሆነው ከለቻ እራሱን ይከላከላል (አቶ ማሞ ገዳ፣ 21/01/2012 ዓ.ም አዳማ)።

101. በጥቅሱ ውስጥ የተካተቱት አርቴፊሻሊ (Arteefishaalii/ አርቴፊሻሊ) እና አሪጅናል (Originaalii/ አሪጅናሊ) የእንግሊዝኛ ቃላት ናቸው። ነገር ግን በአማርኛም በአፋን አሮሞም የተለመዱ ናቸው። ሰው ሰራሽ የሚባለው ከለቻ በተፈጥሯዊው መልኩ በልፅ፣ የአንድ አካባቢ ማህበረሰብ ወይም ጎሣ የሚጠቀምበት አልፋ ነው። ይህም የጎሣው "የከበረ ገዋይ Ulfaa Gosaa" ይሰኛል (በዳዳ ነገሣ፣ 16/07/20013ዓ.ም - ጨፌ ቱማ)።

በመለኮታዊ ኃይልና ተፃምር እራሱን በራሱ ከስርቆት ይከላከላል ማለት ነው። በዚህ የመለኮታዊ ኃይል እሳቤ መሠረት ከለቻ ከንፅህናና ከቅድስና ጋር ይያያዛል። በአንድ የፀሎት፣ የምስጋናና የምልጃ ለምሳሌ ዝናብ ጠፍቶ ከዋቃ ዝናብ ምህረት ለመለመን በሚደረግ የፀሎት ስነስርዓት ላይ ከለቻን ይዞ ለመውጣት (ይዞ ለመገኘት) የሚሸከመው ሰው ባለ ከለቻ (Abbaa Kallachaa/ አባ ከለቻ) የሚጠነቀቃቸው ጉዳዮች አሉ።

በመጀመሪያ ደረጃ ከለቻ መሸከም የሚቻለው ሰውን ያልገደለ፣ በኅብረተሰቡ ዘንድ በግብረገብነት እና በመልካም ስራው የታወቀ ግለሰብ መሆን አለበት። ከለቻውን ከሚሸከምበት ዕለት አስቀድሞ ከሕጋዊ ሚስቱም ጋር ቢሆን ለሦስት ቀናት ከግብረ ሥጋ ግንኙነት የተቆጠበ መሆን አለበት። ስለሆነም ቀደም ሲል እንደተገለፀው ከለቻ የራሱ ትውፊታዊና እምነታዊ ደንብ አለው ማለት ነው። ከለቻ በቱለማ ኦሮሞ ሕዝብ ዘንድ ልዩ ክብር አለው። ከንፅሕና፣ ከቅድስና ከእምነት ጋር የተያያዘ በመሆኑም ይፈራል፣ ይከበራል። የከለቻን ክብር መዳፈር፣ ከለቻ በሚገኝበት ገልማ ውስጥ ሁከትና ብጥብጥ መፍጠር እንደ ትልቅ ነውር ይቆጣራል። በግለሰቡ ብሎም በቤተሰቡ ላይ አደጋ፣ መዓት፣ እልቂትና ችግር ያስክትላል ተብሎም ይታመናል። ከለቻና ጫጩ ብዙውን ጊዜ በአንድ ስነስርዓት ላይ ይታደማሉ። ለፀሎት፣ ለእርቅ ወዘተ. በጋራ የሚገኙበት ሁኔታ ይታያል። አባ ከለቻው ከለቻ ሲይዝ፣ ሚስትየው ደግሞ ጫጩ ይኖራታል። ትይዛለች። ስለሆነም ሁለቱ የከበሩ ንዋያት ህብር ናቸው።

[30] ከለቻ እና ጫጩ ብዙውን ጊዜ አብረው ነው የሚሄዱት። ከለቻ ባለበት ቦታ ጫጩ አለ። ከለቻ እግዚአብሔር በመረጠው ወይም ገዳም/ገራም የሆነ ሰው፣ የተከበረ ሰው ዘንድ ነው የሚቀመጠው። ባለ ቤትየው (ባለ ከለቻው) ከለቻ ካለው፣ ሚስትዋ ደግሞ ጫጩ ትሸከማለች ማለት ነው። ከለቻና ጫጩ ፈፅሞውኑ ተነጣጥለው አይታዩም። ከለቻ ለትላልቅ ጉዳዮች ሰው ሲጣላ፣ ሀገራዊ ግጭት ሲኖር፣ ልዩ ልዩ ችግሮች ሲኖሩ፣ ዝናብ በጠፋ ጊዜ፣ እንስት ልጅ ሲታጣ (መካን ስትሆን) ወጥቶ ፈጣሪን ለመላመን የሚያገለግል ነው (አቶ ደሜ አብቹ፣ 21/01/2012 ዓ.ም አዳማ)።

በጥቅሱ መሠረት ከለቻው ብቻ ሳይሆን አባ ከለቻ - ባለ ከለቻውም ክብር ነው። እንደተባለው በቱለማ ኦሮሞ ዘንድ ከለቻ ትልቅ ክብር ስላለው ጠብና ግጭት፣ የሞት ጉዳይና የካሣ ስነስርዓት፣ የዕርቅ ስነስርዓት፣ በሰላማዊ መንግድ መፍትሄ እንዲያገኝ ትልቅ ድርሻ አለው። ከለቻ በኦሮሞ ባህል ወግና እምነት ውስጥ ባለው ታላቅ ሥፍራ እንደሚከበር ሁሉ በቱለማ ኦሮሞ ዘንድም በተመሳሳይ መልኩ ለእቀርሰላም ማውረጃነት ከፍተኛ ሥፍራ ያለው ነው (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000ዓ.ም፡ 232)።

እርቅ ሲባል የተጣሉ ሁለት ሰዎችን ብቻ ማስታረቅ ማለት አይደለም። ለጋብቻ ያልተግባቡ ወይም ፍቃዳቸውን ያላሳዩ ቤተሰቦችም በዚህ ክለብ ይለመናሉ፤ ፍቃዳቸውን እንዲያሳዩም ይጠየቃሉ። በዚህም ሳቢያ በሽምግልና የተጠየቀ እና በተለያዩ ምክንያቶች የልጅቷ ቤተሰቦች ፍላጎት እና ፍቃድ ባለማሳየታቸው እምቢ የተባለ የጋብቻ ሂደት እንኳ በክለብ ከተጠየቀ እምቢ አይባልም። በተለያዩ ምክንያቶች ለምሳሌ ግለሰቡ የገዳ ሥርዓትን ለማሟላት አልያም ከኢኮኖሚ ችግር የተነሳ (አግቢው ሙሽራ ወይም ልጅየው ቤተሰብ ከሌለው፣ መደገስ ካልቻለ) ወዘተ. በድንገት ወይም በአጭር ጊዜ የሚፈፀምን ጋብቻ በስኬት ለማከናወንም ያገለግላል። በቱለማዎች ዘንድ የክለብ ጠቀሜታ የሚለካው ግጭትን ለማስወገድ፣ ሰላም እና እርቅ ለማውረድ ካለው ትልቅ ሚና አንፃር ነው። ለምሳሌ ሁለት ሰዎች ቢገዳደሉ የገዳይ ወገን (ጉሣ) ክለብ ይዘው፣ የሚች ወገንን ይቅርታ ይጠይቃሉ፤ ጉዳዩም በጉማ (የደም ካሣ) ስነስርዓት እልባት እንዲያገኝ በክለባቸው ይማፀናሉ። በዚህ የክለብ ተማፅኖ የእርቅ ሂደቱ ይጀመራል፤ ችግሩም በሰላም ተፈቶ እልባት ያገኛል። ክለብ ካለው ክብር አንፃር አልታረቅም የሚል ወገን የለም። ክለብ እምነታዊ ትዕምርትም ነው፣ “በመብረቅ ተመስሎ ‘ዋቃ/ አምላክ’ ለኦሮሞ የላከው የእምነቱ ትዕምርት ነው ይባላል።

በሌላ አባባል ኦሮሞ በአንድ እምነት ጥላ ስር እንዲተዳደር ‘ዋቃው’ የራሱን መንፈስ አሳርፎበት የላከው የእምነቱ መሣሪያ /religious symbol/ ነው ተብሎ ይታመናል። የፍቅርና የሰላም ማውረጃ ትዕምርት ነው ይላሉ። ስለዚህ አምላክ ለፍቅርና ለሰላም መፍጠሪያ፣ ለእርቅ መገልገያነት የላከውን ረግጦ ግጭቱን የሚያባብስ ሰው ከአምላክ /ከዋቃ/ ጋር የተጣላ ተደርጎ ይገመታል። ስለዚህ የሚች ወገኖች እርቁን እንዲቀበሉት ሲባል በእግዚአታው አውዳዊ ክዋኔ ላይ ከሚያቀርቡት እምነታዊ ትዕምርቶች አንዱ ነው” (ሙልጌታ፣ 1997ዓም፡ 72)።

“ክለብ ለኦሮሞ ሕዝብ አገልግሎት ከአንድ አምላክ (ዋቃ) ከሰማይ የወረደ፣ የእርቅ ምልክት ነው ብለው ስለሚያምኑ ትልቅ ክብር አለው” (ታቦር፣ 2007፡ 220)። በዚህም ምክንያት ግጭት እንዳይባባስ፣ መገዳደል፣ መበቃቀል እንዲሁም ስር እየሰደደ የሚሄድ የደም መመላለስ - ጥቁር ደም... እንዳይኖር ክለብ የማይተካ ሚና እንዳለው ይታሰባል።

በዚህ ንዑስ ርዕስ የተገለፀው ሌላኛው የክለብ ዓይነት “የሥልጣን ክለብ/ Kallacha aangoo” የሚባለው ሲሆን የአባ ገዳነት ምልክት ነው። ሰው ሰራሽ የከበረ ንዋይ ነው።

2. የሥልጣን ምልክት - ከለቻ

በግንባር ላይ የሚታሰረውና የአባ ገዳነት የሥልጣን ምልክት የሆነው ከለቻ (Kallacha Aangoo) ወይም በተመሳሳይ ስያሜው የግንባር ከለቻ (Kallacha Addaa) የሚሰኘው በቱለማዎች ዘንድ ከቅርብ ጊዜ ወዲህ እየታወቀ የመጣ ነው። ነገር ግን በፊት በፊት ፈፅሞውኑ በቱለማ ውስጥ የለም፤ አይታወቅም ብሎ መደምደም አይቻልም።¹⁰² የሥልጣን ምልክት የሆነው ይህ ከለቻ፣ ብርማ ቀለም ካለው የኒኬል ብረት እውቀቱና ሙያው ባላቸው ሰዎች የሚዘጋጅ ሲሆን፣ በድርብ ጨርቅ፣ በቀጭኑ በተሰነጠቀ ነት/ቆዳ ወይም ወፍራም ክር በግንባር ላይ ይታሰራል (አባ ገዳ ጎበነሆላ ኢሬሶ፣ 27/01/2012 ዓ.ም ፊንፊኔ)።

የመሪነት፣ የግንባር ቀደምትነት፣ የአባ ገዳነት የስልጣንና የክብር ምልክት ነው። የከለቻ ሌላኛው ትርጉም ግንባር ማለት ነው። የአባ ገዳው ግንባር በራሱ ከለቻ ነው ለማለት ተፈልጎ ይመስላል።¹⁰³ ይህ የሥልጣን ምልክት ቀደም ሲል በቱለማ ገዳ ውስጥ ከጊዜ በኋላ እየታወቀ የመጣ ስለመሆኑ ተመልክቷል፤ “Tuulama keessatti kallacha addatti godhatan kana dhiyeenyuma kanan arge. Eeguma Abbaa Gadaa jechuun dhufee boodan arge. Kallacha isa qe’ee jiru garuu, akkuma arganitti kan ilaalanii miti. Bifti isaa maal fakkaata yoo naan jettee hin beeku (Obboo Ashannaafii Hayiluu, 06/12/2010 A.L.I. Bishooftuu). - በቱለማ ውስጥ ይህን በግንባር ላይ የሚታሰረውን ከለቻ ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ነው ያየሁት። አባ ገዳ ማለት ከተጀመረ በኋላ ነው ያየሁት። በቀዬ (በቤተ እምነት) ያለውን ከለቻ ግን፣ እንደተገኘው የሚታይ አይደለም። መልኩ ምን ዓይነት ነው ብትለኝ አላውቅም” (አቶ አሸናፊ ኃይሉ፣ 06/12/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ነገር ግን በዚህ ጥናት እንደተገለፀው የቱለማ ገዳ ሥርዓት ጊዜው በትክክል ከማይታወቅበት ለረዥም ዓመታት በአባ ቦኩ (በሀዩ) ሲተዳደር ቆይቷል። በዚህም ሳቢያ ልክ እንደ ጽላት ንዋየ ቅዱስ የሆነው ከለቻ እንጂ በግንባር ላይ የሚታሰረው ከለቻ አይታወቅም። ይሁን እንጂ በተለያዩ ታሪካዊ አጋጣሚዎች የተቀያየሩ ነገሮች ቢኖሩም ቀደም ባሉት ዘመናት ከለቻ በመላው ኦሮሞዎችና የኦሮሞ አጎራባች በሆኑ እንደነ ሲዳማ፣ ጌዴኦ፣ ኮንሶና የመሳሰሉት የኩሽ ህዝቦች ዘንድ የሚታወቅና የሚሰራበት ነው (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000ዓ.ም፡ 125)።

¹⁰² በ13ኛው ክፍለ ዘመን የቱለማ አባ ገዳ ከተገደለና የገዳ ሥልጣን ሙሉ በሙሉ ወደ አባ ቦኩ ከተጠቃለለ ወዲህ አባ ቦኩ የራሱ መለያ የሆነ በትረ ሥልጣን - “ቦኩ/ Bokkuu” ስላለው የአባ ገዳው የሥልጣን ምልክት የሆነው ከለቻ በሂደት እየተዘነጋ እንደሄደ ይታሰባል።

¹⁰³ በሌላ በኩል የሰው ግንባር፣ ፈረስ በከለቻ ይመስላል። ፈረስ በኦሮሞ ባህል ውስጥ ትልቅ ግምትና ቦታ ይሰጠዋል። በምዕራፍ ስምንት የዓለም አቀፍ ፍልስፍና በሚለው ጎረቤት ርዕሰ ውስጥ ይኸው ጉዳይ በከፊል ተመልክቷል።

የሆነ ሆኖ ግንባር ላይ የሚታሰረው ከለቻ በቱለማ ዘንድ እየታወቀ የመጣው የሮበሌ ገዳ ሥልጣን ከወሰደበት ከ1987 ዓ.ም ጀምሮ ነው። አባ ገዳ ስላልነበረም ምናልባትም “አባ ገዳ” ማለት የተጀመረውም ከዚህ ጊዜ ጀምሮ እንደሆነ ይነገራል። ይህ የአባ ገዳነት ምልክት ሦስተኛው የቱለማ ገዳ ላይ ስለደረሰ አሁን እየተለመደ መጥቷል። ከአገልግሎት አንፃር በሁለት ዓይነት ይመደባል፤ በሁለት ስያሜም ይጠራል። ሁለቱም ከኒኬል ብረት የሚሰሩ ሲሆኑ አንደኛው “አውራ ከለቻ/ kallacha kormaa - ከለቻ ኮርማ” ይባላል። አውራ፣ ግንባር ቀደም፣ ኮከብ፣ አብሪ፣ ፋና ወጊ... ከለቻ የሚል ውክልናና ፍቺ አለው። ከጫፉ ላይ አምስት ጉጦች አሉት። ይኸውም አምስቱንም የቱለማ ፓርቲዎች የሚወክል ሲሆን፣ በሌላ በኩል በፓርቲዎቹ የሚወክሉትን የቱለማ ብሎም የመላው አሮሞ ህዝብ አምሳል ነው። የቱለማ ገዳ የሥልጣን ከለቻ እንደሚከተለው ቀርቧል፤

ፎቶ 4. የአባ ገዳ ገበያላ እሬሶ ባለ አምስት ጉጥ የግንባር ከለቻ ፌንፊኔ -27/01/2012 ዓ.ም

በምስሉ ላይ የተመለከተው ከለቻ ባለ አምስት ጉጥ ነው። ይህን ከለቻ በአንድ የገዳ ዘመን ሥልጣን የያዙ የፓርቲው አባላት የሆኑ ሁሉም አባ ገዳዎች አያስሩትም። ዋናው አባ ገዳ ብቻ ነው የሚያስረው። እራሱን የቻለ ስያሜም አለው። ይኸውም “አምስት ኮከብ ያለው ከለቻ ኮርማ ነው። በህግ ተደንግጓል። አራትም፣ ሦስትም ያለው ልል (ደካማ) ከለቻ ነው። ልሙጥ የሆነ ነው - *Urjii shan kan qabu kallacha kormaati. Seeratu tume. Afuris, sadi'is kan qabu kallacha laafaadha.Luxxee kan taate. Kallachi kormaa urjii shaniin beekkama*” (*Abbaa Gadaa Duraani Bayyana Sanbatoo*, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu)። ይህንን ባለ አምስት ጉጥ ከለቻ ያደረገ አባ ገዳም የመሪነት፣ የግንባር ቀደምነትና የፋና ወጊነት ተምሳሌት ነው። አምስቱንም የገዳ ፓርቲዎች ይወክላል፤ ሁለንተናዊ አምሳልም ነው።

[31] ከለቻን ሁሉም ሰው አያስረውም። አባ ገዳ ብቻ ነው የሚያስረው። ከለቻ የሰው ልጅ ኑሮ እና እጅግ (ህይወት) ነው። አምስቱን ፓርቲዎች ያቅፋል። አምስት ጉጦች አሉት። መሃሉ ብሔር ብሔረሰቦችን ይይዛል። ዛጎል ጌጥ ነው። ዛጎል የአሮሞን ንፅህና ያሳያል። ቀድሞውንም አሮሞ እራሱን አገጥቦታል። የነት - ቆዳ ማሰሪያ ደግሞ የአሮሞ ብሔር ህይወት፣ መነሻ ስልጣኔው የከብት እርባታ ነው ማለት ነው (አባ ገዳ ጎበና ሆላ ኢሬሶ፣ 27/01/2012 ዓ.ም ፌንፊኔ)።

አባ ገዳ ጎበነሆላ ፍቺ የሰጡት የክለቻ ኮርማ ዓይነት በፎቶግራፍ ቁጥር አንድ እንደሚታየው በግንባራቸው ላይ ያሰሩትንና ከላይ የቀረበውን የክለቻ ፎቶ መነሻ በማድረግ ነው። ምስሉን በድጋሚ ይመለከቷል። ከተገለፀው በተጨማሪ ዛጎል፤ እንስትነትን እንደሚወክልና የእንስትነት ጌጥ መሆኑም ሊታወቅ ይገባል። አባ ገዳው ተባዕትነትንና እንስትነትን እንዲሁም ብሔር ብሔረሰቦችን በእኩል ደረጃ የሚወክሉ፤ ሁሉንም ሳያበላልጡ በእኩል ዓይን የሚመሩ መሆናቸውን ያመለክታል። የግንባር ክለቻ ከወይራና ከዋንዛም ሊሰራ የሚችል ሲሆን፤ የተባዕት ያታ ትዕምርት ነው። ይህ ትምርታዊነት ይልቁንም መራባትን፤ ተባዕትነትን፤ ወንድነትንና ጀግንነትን፤ መሪነትን፤ ኃያልነትን ይወክላል። ከጥንት ጀምሮ በነበረው የኩሽ ስርወ መንግሥት እዲሁም የኩሽ ወገን በሆነው በኦሮሞ ገዳ ውስጥ የተለመደ ነው። ይህ ሁኔታ ተጨማሪ የአርኪዎሎጂና የታሪክ ጥናት የሚያስፈልገው ይመስላል። ይኸውም የክለቻ ቅርፅና ተምሳሌታዊ ትርጓሜ በኦሮሚያ ክልልና ኦሮሞ የኖረባቸው ነበር ተብለው በታሪክ ከሚታወቁ በሌሎች አካባቢዎች ካሉ ሐውልቶች¹⁰⁴ እና ትክል ድንጋዮች ጋር በንፅፅር ቢጠና በዘመናት ውስጥ የተቀበሩ ነባር እውነታዎችና አዳዲስ የምርምር ውጤቶች ሊኖሩት ይችላል።

ሐ. አለንጋ - Alangee

አለንጋ (Alangee) በገዳ ሥርዓት ውስጥ ትልቅ ክብር ካላቸው የከበሩ ንዋያት መካከል አንዱ ነው። ሁለት ዓይነት አለንጋዎች አሉ። አንደኛው¹⁰⁵ ከጉማሬ ቆዳ የሚዘጋጅ ሲሆን፤ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ሕግን ለመደንገግና ለማወጅ፤ ሕግ ነክ የሆኑ የዳኝነት ሥርዓት ለማከናወን የሚያለግል ነው። ይህን መሰሉን ሚና እንዲጫወትም በገዳ ሕግ መሠረት እውቅና ተሰጥቶታል። አለንጋውን የሚያዘጋጁት በዝዋይ ሐይቅና በመቂ አካባቢ የሚኖሩ የዋታ¹⁰⁶ ማህበረሰብ አባላት ናቸው። የማህበረሰቡ መረጃ አቀባይ ሂደቱን እንዲህ ይገልጻል “Alangeen gogaa Roobiitirraa hojjetama. Dura hallagamee mukatti ol fannifama. Gaafaa goggogee aduunn keessaan mul’ate gadi busnee bishaanitt ganna. Bishaanitti gannee yoo inni laafe, keessaa fuunee

104 አንዳንድ ጥናቶች ይህንኑ ግምት ያስቀምጣሉ፤ “እንደክለቻ ሁሉ ከመነሻው ወፈር ብሎ ከወደ ጫፉ ሾል ያለውና በተለይም የመጨረሻው ጫፍ ተከርክሮ ለየት ያለ ቅርጽ እንዲይዝ መደረጉ የተገረዘ የወንዴ መራቢያ ተምሳሌት እንደሆነ ልብ ይሏል” (አበበ፣ 2008 ዓ.ም፡ 59)። እርግጥ ነው የእኩልነት ሐውልት እስካሁን ባለው መረጃ በየትኛው ዘመን፤ በማን እንደተሰራ አልተረጋገጠም፤ “ሐውልቶቹ የተሠሩበት ምክንያት ምን እንደሆነ የሚተርክ አንዳች ጽሑፍ እስካሁን አልተገኘም (በላይ ግደይ፣ 1983 ዓ.ም፡ 50)። በጸሐፊው የቀረበውና ሐውልቱ ተሰራበት የሚባለው ተራራ ሲሆን (ጉቦ ዱራ/ የመጀመሪያው ከፍታ/ተራራ) ለአፋን ኦሮሞ ቅርብ ያለው ይመስላል። “የጉቦ ዱራ መንደር ከእኩልነት ከተማ ወደ ጎንደር በሚወስደው መንገድ ሦስት ኪሎ ሜትር ርቀት ላይ ሲደርሱ በስተግርጌ በኩል በርካታ ቋጥኞች በሚገኙበት ረዥምና ቀጥ ያለ የአለት ተራራ ወገብ ላይ በዛፎችና ቋጥኞች መሐል ትገኛለች” (በላይ፣ 1995 ዓ.ም፡ 31)። ይህ ሥፍራ ኦሮሞዎች በላይኛው የተከዜ ወንዝ ተፋሰስ እንደኖሩ ከተገለፀው ጋር ይቀራረባል።

105 ሁለተኛው ዓይነት አለንጋ ከበሬ ወይም ከላም ቆዳ/ ነት እና ብረት ተዘጋጅቶ ማንኛውም ሰው ለጌጥ፣ ፈረስ ለሚጋለብ ወዘተ. የሚጠቀሙበት ነው። ይህ አለንጋ የዚህ ጥናት ትኩረት አይደለም።

106 ዋታ በጥንቱ ዘመን ሀብታም እና ባለፀጋ፣ ሲመርቅም ሲራገምም የሚሰምርለት ብሩክ፣ በኩር እንደነበር ይነገራል።

dibbiqiitti ganna. Gaafa goggoge ciquleedhaan dha'amee ingumeessina. Bifa seera alangeetiin ba'a (Obboo Baldaa Qilxuu, 14/05/2012 A.L.I Maqii) - አለንጋ ከጉማሬ ቆዳ ነው የሚሰራው። መጀመሪያ ተልጎ በእንጨት ላይ ይሰቀላል። ደርቆ ፀሐይ በውስጡ የታየ ዕለት ወንዝ አውርደን ውኃ ውስጥ እንነክረዋል። ውኃ ጥለነው ከራሱ፣ አውጥተን እብቅ ውስጥ እናኖረዋለን። በደረቀ ጊዜ በክንድ እየተለካ ይሸነሸናል። በህግ አለንጋ መልክ ይበጃል”(አቶ በልዳ ቂልጡ፣14/05/2012ዓ.ምመቂ)። ለገዳ ሥርዓት የሚፈለገውም ይህ የጉማሬ አለንጋ ነው፤

ፎቶ 5. የህግ አለንጋ ቦራ ጎራ ሰማን - 28/06/2011ዓ.ም

ህግ በተደነገገለት የጉማሬ አለንጋ ሰውም ሆነ እንስሳት አይመታም። አይገረፍም። በተለይ ደግሞ ሴት ልጅ በዚህ አለንጋ ትንሽ እንኳ ቢሆን አትመታም፤ ከተመታችበት አትወልድም፤ ትመክናለች ተብሎ ይታመናል። ይህ የተለየ ክብር ያለው የሕግ አለንጋ (Alangee Seeraa) የፍትሕ ምልክት ነው። የእውነት ትዕምርት ነው፤

[32] ከጉማሬ ቆዳ የሚሰራው አለንጋ በኦሮሞ ሕዝብ ዘንድ የፍትሕ ምልክት ነው። ፍትሕ ነው። በውጭ እና በሀገራችን ውስጥ የተለመደው ሚዛንን የፍትሕ ምልክት አድርጎ መውሰድ ነው። በኦሮሞ ዘንድ የፍትሕ ምልክት አለንጋ ነው። የአለንጋ ጆሮ ሁለት ነው፤ ሁለቱም ጆሮዎች እኩል ናቸው። ይህ የእውነትና የሕግን እኩልነት (እኩል መሆን) ያሳያል። ስለዚህ የኦሮሞ አለንጋ ፍትሕ ነው ማለት ነው። የፍትህ ምልክት ነው፤ የእውነት ምልክት ነው (አቶ ማሞ ገዳ፣ 21/01/2012 ዓ.ም አዳማ)።

የእውነትና የህግ እኩልነት ሲባል፣ ሁለቱ ፅንሰ ሀሳቦች (እውነት፣ ህግ) ለሰው ልጆች ሁሉ እኩል ናቸው። የሰው ልጅ በህግ ፊት እኩል ነው የሚለውን ሃሳብ የሚያስተጋባ ዓለማዊ ሕግ እውነት ነው። እውነትም ለሁሉም ሰው፣ ለሁሉም ፍጡር እኩል ናት። የሰው ልጅ ግን ከራሱ ጥቅም አንፃር ህግንም እውነትንም ሊጠመዘዝና ሊያዛባ ይችላል። ይህም ሁኔታ ግለሰቡን ከእውነትና ከፍትህ የሚያራርቀው ሐጥያት እንደሆነ ይቆጠራል። በዚህ አግባብ በቱለማ ገዳ ሥርዓት አለንጋ የመያዝ መብት የሚኖረው ወደ ኦዳ ነቤ ተጉዞ ህግ በማውጣት ስነስርዓት ላይ የተሳተፈ ሰው (ሉባ፣ አባ ገዳ) ነው። በሌላ በኩል የህግ ውሳኔ ፍርድ የመስጠት ሥልጣን ያለው አካል ሲሆን ይህ ጥናት በተሰራበት ወቅት የመወሰነ ሥልጣን ያላቸው የሜልባ ፓርቲ አባላት(አባ ገዳዎች) ናቸው። ህግ ሲደነገግም ሆነ ውሳኔ ሲሰጥ ይህ አለንጋ በእጅ ይያዛል።

የህግ አለንጋን የሚይዝ አባ ገዳ የአለንጋው ሁለቱ ጫፎች እኩል እንደሆኑ ሁሉ አባ ገዳውም የሚሰጠው ፍርድ በጥቅማጥቅም ለአንድ ወገን የማያዳላ፣ እውነትና ፍትህን የማያዛባ፣

እውነትን መሠረት አድርጎ ሰዎችን ሁሉ በእኩል ዓይን የሚመለከት መሆን አለበት። ሕግን፣ እውነትና ፍትህን ካዛባ የሀቅ (የፍትሕ) ዓርማ የሆነው አለንጋ መልሶ በራሱ ላይ ይፈርድበታል፤ የእውነተኛው አለንጋ ፍርድም እስከ ሰባት ትውልድ ይቀጣዋል፤ ዘሩም አይባረክም ተብሎ ይታመናል። አለንጋ የፍትህ ትዕምርት የሚባለውም ለዚህ ነው። እውነትም ፍትሕም ከአለንጋ እንደሚገኝ ይታሰባል። የገዳ አለንጋ በፍርድ ቤት አገልግሎት እንደሚሰጠው የሕግ መደሻ ወይም በተወካዮች ምክር ቤት የሰብሰባ ማስጀመሪያና ማጠናቀቂያ ምልክት እንደሆነው መደሻ ዓይነት፣ በገዳ ሥርዓት የህግ ድንጋጌ ማፅኛ ወይም ማፅደቂያ ነው። የፀደቀው ህግ የሚታወጀውም በዚህ አለንጋ ነው። ስምንቱ ዓመት ደርሶ ሌላ ገዳ መጥቶ ይህን ህግ እስከሚያሻሽልበት ጊዜ ድረስ ማንኛውም ሰው መጥቶ ይህን ህግ አይሽረውም (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)።

አለንጋ የገዳ ሕግ የሚደነገግበት፣ የተደነገገው ሕግ የሚታወጀበት ስለመሆኑ ተገልጿል። በገዳ ሥርዓት ውስጥ አንድ ሰው (ሉባ/አባ ገዳ) አለንጋ የሚይዝበት ጊዜ አለ። ይኸውም ሥርዓት አምስተኛው የዕድሜ እርከን ላይ የሚገኙ ሉባዎች የሉባነት ጊዜያቸው ተጀምሮ ሳይጠናቀቅ በስድስተኛው ዓመት ላይ ወደ አዳ ነቤ፣ ጨፌ ደንጉራ፣ ጨፌ ቱማ ጉዞ በሚፈፀሙበት ወቅት ነው። በእነዚህ የጉዞና የክበራ ቦታዎች ሁሉ አለንጋው በገዳው አባላት ይመረቃል። በእውነት ላይ ተመስርቶ የመወሰንና የመፍረድ ሥልጣን ይሰጠዋል። ከዚህ ጊዜ ጀምሮ የገዳ ህግ ለስምንት ዓመታት ፀንቶ ስለሚቆይ፣ የጉማሬ ቆዳም ስለሚጠነክር ይህም ህግ ፅኑ መሆኑን በተመሳሰሉ ትዕምርታዊ ትርጉም ይሰጥበታል። አፅንዖት ሊሰጠው የሚገባው ጉዳይ ግን የገዳ አለንጋ የእኩልነት፣ የእውነትና ፍትሕ ተምሳሌት መሆኑ ነው።

መ. የአባ ገዳ ሆሮሮ - Horooroo Abbaa Gadaa

የአባ ገዳ ሆሮሮ¹⁰⁷ ከአናቱ የቦኩ፣ ከታች የሁለት እግር አምሳል የሆነው ወይም መሐል ለመሐል ቅድ/ብስ (Ulaa/Uraa) ኖሮት ተመልሶ የሚጋጠም ቅርፅ አለው። በአሁኑ ወቅት በቱለማ የገዳ ሥርዓት ውስጥ ሆሮሮ ገዳ ወይም የአባ ገዳ የተለመደ ነው። አይነቱ ቢለያይም ሆሮሮ የሚለው ቃል ከድሮም ጀምሮ አለ፣ “ወደ ቦረናና ጉጂ አካባቢ ነው የሚታወቀው። ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ከዚያ ወደዚህ የተስፋፋ ነው” አቶ በቀለ ቢፍቱ፣ 03/10/2010 ዓ.ም ደክ ኮራ)።

¹⁰⁷ ከሦስት አስርት ዓመታት በፊት ከቦረናና ከጉጂ አባ ገዳዎች ጋር በተፈጠረው መስተጋብር ወደ ቱለማ ገዳ የተቀላቀለ መሆኑ ይነገራል። ይሁንና ቀደም ባለው ጊዜ የገዳ ክበራ በአንድ ተመሳሳይ ዘመንና ቦታ በሚከወንበት ወቅት ይህም የክበረ ገዳይ በሁሉም ዘንድ እንደነበር ይወሳል።

ሆሮሮ የሚለው ቃል የፎሌን መለያ የሚያመለክት ቢሆንም በቱለማ ገዳ ውስጥ አለ ማለት ነው። በአሁኑ ወቅት በቱለማ ገዳ ውስጥ ሦስት ዓይነት የሆሮሮ ዓይነቶች በአገልግሎት ላይ ይገኛሉ። እነርሱም ሆሮሮ አባ ገዳ፣ ሆሮሮ ሉባ እና ሆሮሮ ፎሌ በመባል የሚታወቁ ሲሆን፣ የተቀሩት በየንዑስ ርዕሳቸው ስለቀረቡ በዚህ ርዕስ ትኩረት የተሰጠው ለአባ ገዳ ሆሮሮ ነው። ስለዚህ ዓይነቱ ይለያይ እንጂ የመኖሩ ጉዳይ የሚያጠራጥር አይደለም። የኦሮሞ ሕዝብ በአንድ አካባቢ በሚኖሩበት፣ በአንድ ገዳ ይተዳደርበት በነበረበት፣ በአንድ የኦዳ ነቤ ማዕከል በሚገናኝበት ወቅት የከበሩ ንዋያቱም መጠነኛ ልዩነት ቢኖራቸውም በእጅጉ ተመሳሳይ እንደነበሩ መገመት ይቻላል። ከዚህ እሳቤ በመነሳት ይህ ሆሮሮ በቱለማ ገዳ ውስጥ የለም ብሎ መደምደም ያስቸግራል፤ “Horooroon bokkuu qabu kun, Yeroo dhiyoodhaan asitti dhufe. Nu’i Horooroo kan jennu Horooroo Foolleeti. Addaan bade malee garuu dur dur ni jira; Malee kan booranaa qofa miti. Erga addaan baanee waggaa meeqaa fi meeqa argi. Aadaa sanitti yemmuu deebinuammo, walfakkaanne, tokko taanee deemuu qabna” (Abbaa Gadaa Duraani Bayyana Sanbatoo, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu). (ይህ ቦኩ ያለው ሆሮሮ ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ነው የመጣው። እኛ ሆሮሮ የምናውቀው የፎሌን ሆሮሮ ነው። አንዱ ከሌላው ተጠፋፍቶ ነው እንጂ ግን ድሮ ድሮ አለ፤ የቦረና ብቻ አይደለም። ተለያይተን ነበር። ወደ ቀድሞው ባህል ስንመለስ ደግሞ አንድ ሆነን መጓዝ አለብን። የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም- ቢሾፍቱ)።

የገዳ ሆሮሮ በስፋት እየተዋወቀ የመጣው በተለያዩ አጋጣሚዎች እንደሆነ ይገመታል። ከ1980ዎቹ የመጀመሪያዎቹ ዓመታት በተለይም ደግሞ ከ1983 ዓ.ም ወዲህ ከቀድሞው ጊዜ በደመቀ ሁኔታ በተለያዩ አካባቢዎች የሚገኙ አባገዳዎችና ልዩ ልዩ የኅብረተሰብ ክፍሎች በቢሸፍቱ በሚገኘው የሆራ ሀርስዲ በጋራ ማክበር መጀመራቸው ቀዳሚው ምክንያት ሊሆን ይችላል። የብዙሃን መገናኛም ለባህሉ መተዋወቅና መቀራረብ የራሱን አስተዋፅኦ አበርክቷል ተብሎ ይገመታል። ስያሜውን አስመልክቶ የተለያየ አስተያየት እንዳለ ሁሉ፣ ትዕምርታዊ (ምልክታዊ) ፍቺውንም በተመለከተ የተለያዩ ሃሳቦች ሲቀርቡበት ይስተዋላል፤

[33] የላይኛው አካል የዋቃን ልዕልና ያሳያል። የታችኛው በር (ብስ) ደግሞ በገዳ ጥላ ስር አንድ ሆነን እንራመዳለን ማለት ነው። የሆሮሮው መካከለኛው ምስሶ እኛ አኔድ ነን፤ ወደ ታች ካለም ሁለት እግሮቻችን መሬት ያዙ (በሁለት እግሮችን ቆመን) ማለት ነው። ገዳ በአንድ ጥላ ሥር ነው ማለት ነው። ያ ጥላ ደግሞ አዳ ነው። በአንድ ጥላ ስር ተቀምጠን አንድ ነን። በአንድነት ተገዝንም ሁለቱ እግሮች መሬት ያዙ ማለት ነው (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በአንድ ጥላ ሥር መሆን አንድነትን ኅብረትን ያመለክታል። በአንድነት መጓዝ ደግሞ በሁለት እግር መቆምን፣ መቋቋምን፣ መቻልን፣ መራመድን፣ ስኬትንና ውጤታማነትን ያሳያል።

መቻል፤ ማሳካት... ምሉዕነትን ያስከትላል። የተሟላ ነገር ሲኖርም የተሟላ ትርጉም ይኖረዋል። ሀሮሮው በሁለት እግሩ ሲቆም የሰው አምሳል ነው። በሚይዘው ሰውም ይመስላል፤ የወንዴ ያታ ተምሳሌት ነው። ነገሣ ነገዎ እንደሚሉት ደግሞ፤ “የላይኛው አካል የወንዴ፤ የታችኛው የሴቱ ያታን ይወክላል” (አቶ ነገሣ ነገዎ፤ 11/12/2010 ዓ.ም አዲሳለ)።

አዳም (ወንድ) ካለ ሴትም (ሐዋንም) ትኖራለች። የተሟላ ትርጉም የሚኖረው በሁለቱ ንብረት፤ በሁለቱ አንድነት ነው። ሁለተኛው የገዳ ሆሮሮ ፍቺ ይህንኑ ነገረ ያታ (ወንዴ እና ሴቱን) አፅንቶ የያዘ ነው። ሆሮሮው ሁለቱንም ያታዊ ተምሳሌቶች በእኩል ደረጃ ይዟል፤ የገዳ ሥርዓትም ሁለቱንም ያታዎች ሳያበላልጥ የያዘ ነው። አባ ገዳውም እንዲሁ ሁለቱን ያታዎች ሳያበላልጥ በእኩል ደረጃ መምራት እንዳለበት ያመለክታል። በተግባርም እንደሚታየው ሁለቱንም ተምሳሌቶች የያዘውን ሆሮሮ በትክክል ይዞ ነው የሚጓዘው። አንዱን ጥሎ፤ አንዱን አያነሳም፤ አንዱን ተሸክሞ አንዱን አይተውም። ሆሮሮ በትኩሻ የሚያዝ ነው እንጂ እንደማንኛውም በትር መመርኮዣ አይደለም። ያለ አግባብ መሬት አይካም፤

ፎቶ 6. አባ ማቲ ገዳ ደጋጋ በዝግባ ዛፍ ስርቢሾፍቱ - 01/01/2012 ዓ.ም

አባ ገዳ ይህን ሆሮሮ በትከሻው በመሸከም በገዳ ሥርዓትና በዋቂፈና ከበራዎች ላይ ይገኛል። ከነዚህም ከበራዎች መካከል በዚህ ጥናት ምዕራፍ ሰባት የተተነተነው የሥልጣን ሽግግር ከበራዎች ተጠቃሽ ናቸው። ተከታዩ ትንታኔ የሉባ ሆሮሮን የተመለከተ ነው።

ሠ. Horooroo Lubaa- የሉባ ሆሮሮ

በቱለማ ገዳ ሥርዓት ሉባ የሚባሉት የገዳ ሥልጣን ለመቀበል በዝግጅት ላይ የሚገኙ ስለመሆናቸው በዚህ ጥናት ተገኝቷል። ሉባ ከአባ ገዳ ስር ሆኖ መልካና ተራራ (Malkaa fi Tulluu) የሚጠብቅ፣ ሀገር ምድሩን የሚቆጣጠርና የሚያስተዳድር፣ ስነስርዓት የሚያስከብር፣ ወንጀለኛን የሚቀጣ ወንጀለኛንም ይዞ ለህግ የሚያቀርብ አስገዳጅ ኃይል አለው። ልክ አንደ ፌዴራል ፓሊስ የሚታይ ነው።

ሉባ ሆሮሮ ሉባና ሀሮሮሬቻ ይዞ ይሰማራል። ሆሮሮ የሚባለው የሉባ በትር በሌላው አጠራር “Jirma/ጂርማ” የሚባል ሲሆን፣ ሉባው ስነስርዓት የሚያሰጋው፣ አጥፊን የሚቀጣበት ቀጭንና ረጅም ልምጭ (lichee) ደግሞ ሀሮሮሬቻ ይባላል። በአንድነት የሉባ ሆሮሮ ወይም ጂርማ ተብሎ ይጠራል። የሉባ ሆሮሮ ሰፋ ወይም ዋንዛ ከተሰኙ ሀገር በቀል የዛፍ ዓይነቶች ይዘጋጃል። ይህ በትር ደረቅ ሲሆን፣ የግል መጠበቂያ ወይም መከላከያና ወይም መመከቻ ነው፤ ቀጭንና ረዥሙ ሃሮሮቻ ደግሞ እርጥብ ሲሆን፣ ስነስርዓት ማስያዣ ነው። “Jiidhaa kana nama safuu cabse ittiin leenjisu. Nama seeraan ala ba’e, nama danbii ittiin bulmaataa seera Gadaa cabse kanumaan mo’atanii mooraatti galchu. Jiidhaadhaa dheeraan kun Haroorecha jedhama. Inni kan biraaa ammoo Horooroo yookiin jirma jedhamee waammama. (Boonsaa Abbishuu, 12/01/2012 A.L.I Daalotaa Maatii) - እርጥቡ ስነ ምግባር የጣሰን ሰው የሚያርቁበት ነው። ከሕግ ውጪ የወጣ ሰው፣ የገዳን መተዳደሪያ ሕግ የጣሰን ሰው በዚሁ ልምጭ አርቀው ወደ ትክክለኛው መስመር (ባህሪ) ይመልሱታል። ይህ እርጥብና ረዥሙ ሀሮሮሬቻ ይባላል። ሌላኛው ደግሞ ሆሮሮ ወይም ጂርማ ተብሎ ይጠራል” (ቦንሳ አቢሹ፣ 12/01/2012ዓ.ም - ዳሎታ ማቲ)።

በአንድነት ሲጠሩም የሉባ ሆሮሮ ወይም የሉባ ጂርማ ሊሰኙ ይችላሉ። ይበልጥ የሚታወቀው ግን ሆሮሮ ሉባ ወይም የሉባ ሆሮሮ ነው።

ፎቶ 7. የሙደና ሉባ ገብሬ ናኒቾ ሆሮሮ እና ልምጭ ይዞ፤ በመስቀል በዓል ከበራ ላይ¹⁰⁸ በልምጩ ስነስርዓት ሲያሰራዝ (ኢያነ አኮሌ) 14/01/2012 ዓ.ም ዳሎታ ማቲ

በምስሉ ላይ እንደሚታየው አጠርና ወፈር የሚለው ቢጫ (የጣሪያ ጭስ ከጠገበ መልኩ እንደ ሁኔታው ቀይ፣ ጥቁር ሊሆን ይችላል) ሆሮሮ ወይም ጅርማ የሚባለው የሉባ የከበረ ንዋይ ነው። ቀጭን፣ ረጀም እርጥብ የሆነው ደግሞ አደብ¹⁰⁹ ማስያዣ ልምጭ ነው። ስነስርዓት ያንደለ፤ በልምጩ ሾጭ ቢደረግም አይከፋውም። ያለ ምክንያት ሾጥ እንዳልተደረገ ስለሚገነዘብ ቂም መያያዝ የለም። የሆሮሮ በትር ግን የራስ መጠበቂያ እንጂ፤ ሰው አይመታበትም። አንዳች ግጭት፣ ጠብ ወይም አደጋ ከተከሰተ ብቻ ሉባው እራሱን ይከላከልበታል። ሆሮሮ ከሰፋ እንጨት እንደሚሰራ ሁሉ፤ በተመሳሳይ ከዚህ የዛፍ እንጨት የሚዘጋጅ ሀሮሬቻ በትርም አለ። ልምጩ ሀሮሬቻ እና በትሩ ሀሮሬቻ ልዩነት ያላቸው መሆኑን ልብ ይሏል። ሆሮሮ ሉባ፤ የሰፋ በትር (Ulee Harooressaa) ተብሎም ይጠራል። ይህን በትር የሚይዙት በይበልጥ ሉባዎች ቢሆኑም ያገቡ ጎልማሳዎች ወይም አዛውንቶችም አልፎ አልፎ ይጠቀሙበታል።

በዚህ ምክንያት ሆሮሮ ወይም ሀሮሬሳ በሉባ፤ ባገባ ሰው (ወንድ ጉልማሳ)፤ በሽማግሌ ሊያዝ ይችላል። በቆላማው አካባቢ ሆሮሮ ሉባ ወይም ሀሮሬሳ ከዋንዛ በትር (Ulee Waddeechaa) ጋር ተመሳሳይነት አላቸው። እኩል ክብር እንዳላቸውም ይነገራል። በፎቶግራፉ እንደተመለከተው ሉባ ክላሽ (ጠመንጃ) ሳያነግብ በብትር ብቻ ስነስርዓትን፤ የገዳ ህግና ደንብን ያስከብራል።

108 በከበራው ላይ እንደሚታየው ከመሐል ኮፍያ አድርገው በሰምሶማ ዓይነት እንቅስቃሴ ከፊት ያሉት ሉባ የዘፈን አቀንቃኝ ሲሆኑ በአፋን አሮሞ “ሻዬ /ሻዬ/ Shaayii” ተብሎ ይጠራል፤ ከኋላ የሚከተሉት የአቀንቃኝ አጃቢ፤ የአቀንቃኝ አሮማቂ/አዳማቂ “ኡሉልሳ/ Ululsaa” ይሰኛል።
109. አደብ የሚለው የአማርኛ ቃል “አደበ፤አደቢ/Adaba, Adabbii” ከተሰኘ የአፋን አሮሞ ቃላት የተገኘ ይመስላል።

የሆሮሬቻ ብትር ከወዴቻ በትር ጋር ተመሳሳይ ክብር ስለላቸውም በጋብቻ ጥያቄ ወቅት ተይዞ ይኬዳል። የሉባ ሆሮሮ ቀጥ ያለ፣ ያልተጣመመ መሆን አለበት። የተጣመመ ከሆነ በተለይ በጋብቻ ወቅት ጥያቄ ያስነሳል፤ ጥያቄውን የሚያቀርበው የልጅቷ አባት ወይም በልጅቷ አባት የተወከለ ሰው ነው፤ ጥያቄ የሚቀርብለትም በልጅየው (በአግቢው) አባት ለተላኩ ሽማግሌዎች ተወካይ ነው፤

[34] ጠማማ ሆሮሮ አይያዝም። ቀጥ ያለ ሆሮሮ ተይዞ ነው ወደ ልጅቱ ቤተሰብ የሚኬደው። “ልጅ እንሆናችኋለን፤ አባት ሁኑን፤ ተቀበሉን” ይላሉ። ለሦስተኛ ቀን ሲመለሱባቸው የልጅቷ አባት ሽማግሌው በእጁ የያዘውን ሆሮሮ ይመለከታል። ሆሮሮው የተጣመመ ከሆነ “ምነው ባክህ ወንድ ልጅህ ነው ጠማማ ወይስ ሴት ልጅህ ናት ጠማማ” ይለዋል። ይመረምረዋል። የሰውየውን መልክ በደንብ ሳይመለከት የሆሮሮውን በትር በእጁ ላይ ይመለከታል ማለት ነው (አቶ ፋጂ ኑዲ፣ 03/10/2010 ዓ.ም ደከ ኮራ)።

ጠማማ በትር ጥሩ ገድ (ሚልኪ) የለውም ተብሎ ይታሰባል። ምክንያቱም ጠማማ ነገር ጠማማ ነው፤ በኦሮሞ ባህል ለማገዶ ዛፍ መቁረጥ ካስፈለገ እንኳ መጀመሪያ የሚቆረጠው ጠማማው ዛፍ ነው። ጠማማነት፣ በክፋት፣ በመጥፎነት ይመስላል። ቀጥ ያለው ግን ሰነባብቶ ለተለያዩ አገልገሎቶች ይውላል። ቀጥ ያለው በቀናነትና በቀጥተኛነት ይመስላል፤ ጥሩ ገድና ጠቀሜታ እንዳለውም ይታመናል። ስለሆነም ባለ ብዙ ጥቅም የሆነው ቀጥተኛው ሆሮሮ ተመራጭ ነው።

የሰፋ ሆሮሮ በቀጥተኛነቱም ብቻ ሳይሆን በውበቱ፣ በክብደቱ፣ በጥንካሬውና በአገልግሎት ዘመኑ (እድሜው) ተፈላጊ ነው። እንደ ሆሮሮ ሉባ የገዳ ህግ ድንጋጌ የሌለው ማንኛውም አይነት የሰፋ ዱላ/በትር ለመቆሚያ፣ ይልቁንም ደግሞ በእድሜ ሽምገል ላሉ የእድሜ ባለ ፀጋዎች ለመደገፊያ፣ ለምርቃት፣ ለዘፈን፣ የዘፈንና የረገዳ፣ ለምክቶሽ (Qolannaa) ተመራጭ ነው። ተደጋግሞ እንደተገለፀው፣ ከአገልግሎት አንፃር ከሰፋ እንጨት በሚሰሩት የሀሮሬሳ በትርና የሉባ ሆሮሮ መካከል ልዩነት አለ። ማንኛውም ሰው የሚይዘው የሀሮሮሳ በትር ከላይ ከተጠቀሰው አገልግሎት አንፃር ወይም ከዚያ ውጪ በሆነ አጋጣሚ በማንኛውም ቦታ በማንኛውም ጊዜ መያዝ ይቻላል።

የሉባው ሆሮሮ ግን ከገዳ ሥርዓትና ከዋቂፈና ከበራ ውጪ በአዘቦት ቀን በየትኛው ቦታና ጊዜ አይያዝም። በክብር ይቀመጣል፤ በርሱ ምትክ ከማንኛውም ዓይነት ዛፍ የሚዘጋጀው በትር በማንኛውም ቦታ ሊጠቀም ይቻላል። የሉባ ሆሮሮ ካለው ክብር አንፃር ከዋንዛ በትር በተለይም ከገዳ ሆሮሮ ጋር በእጅጉ የተቀራረበ ነው። የሉባ ሆሮሮ በቱለማዎች ዘንድ አልፎ አልፎ ከጫፉ ላይ ሁለት ባላ እንዲኖረው ተደርጎ ይዘጋጃል (አቶ ሸገና ኮርቢቾ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዱላላ)።

የባለው ቅርፅና ቦታው ልዩነት ቢኖረውም ይህም ሁኔታ ከገዳ ሆሮ ወይም ከአባ ገዳ ሆሮ ጋር በይበለጥ ያመሳስለዋል። ሁለቱም (የሉባ ሆሮ እና የአባ ገዳ ሆሮ) መያዝ ያለባቸው በሥርዓተ ክብራና በሕዝባዊ ጉዳዮች (መድረኮች/ ክብራዎች) ላይ ብቻ ነው። የአባ ገዳውና የሉባው ሥልጣን ጊዜው ደርሶ እንዲሁ አስረካቢ፣ ሌላው ተረካቢ ከመሆናቸው ባሻገር በዚህ ጥናት እንደተገለፀው ተመዝዛኝ ናቸው። ስለዚህ በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ የአባ ገዳ ሆሮ በጊዜ ሂደት ተደበቀ እንጂ፣ ጭራሹኑ አልጠፋም ማለት ነው።

ፈ. Waddeechaa - ወዴቻ

“Waddeecha/ ወዴቻ” የሚባለው “Ulee Waddeechaa/ የዋንዛ በትር” ነው። ነገር ግን ወዴቻ እራሱን ችሎ የዛፍ ዓይነት ሲሆን፣ ዋንዛ ማለት ነው። ዋንዛ በቱለማ ኦሮሞ ዘንድ በእጅጉ የተከበረ የዛፍ ዓይነት ነው። በገዳ ሥርዓት ትልቅ ክብር ካላቸው፣ ህግ ከተደነገገላቸው ሀገር በቀል የዛፍ ዓይነቶች መካከል አንዱ ነው። በርግጥ በዚህ ልክ የሚጠቀሱ እንደ ኦዳ እና ዝግባ አይነት ሌሎች ሀገር በቀል ዛፎችም አሉ። ግና የየራሳቸው ድርሻ የየራሳቸው ቦታና ጊዜ አላቸው። ተከታዩ ጥቅስ ይህንኑ ሃሳብ ያስረዳል፤

[35] በገዳ ሕግ መሠረት የጋብቻ ስነሰርዓት ለመፈፀም ሲሄዱ ዋንዛ ይዘው ነው የሚሄዱት። በትረ ሥልጣን እንኳ የሚበለፀገው ከዋንዛ ነው። ዋንዛ ከሁሉም ዛፎች በኩር ነው። ዋንዛ ወይራ፣ ዝግባ፣ ኦዳ፣ ሰፋ አለ። ሁሉም ቦታ ቦታ አላቸው። ዋንዛ ሰዎች፣ “ከሰው መርጦ ለሹመት፣ ከእንጨት መርጦ ለታቦት” በሚሉት ውስጥ ይመደባል። ዋንዛ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ትልቅ ቦታ አለው (የቀድሞ አባ ገዳ በየ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሸፍቱ)።

በዚህም ሳቢያ ወዴቻ በቱለማ ኦሮሞ ባህል ውስጥ ትልቅ ክብር አለው። አገልግሎቱም ብዙ ነው። ከነዚህም መካከል በመረጃ አቀባዩ የተጠቀሰው ለጋብቻ ጥያቄ ሽማግሌ ሲላክ ይያዛል። በቀድሞው ጊዜ ለጋብቻ የሚላኩ ሰዎች ስምንት ነበሩ። ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ደግሞ የዋንዛ በትር የያዙ አራት ሽማግሌዎችን መላክ እየተለመደ ነው። አራት ሽማግሌዎች፣ አራት የዋንዛ በትር በድምሩ ስምንት ይሆናሉ። ስምንት መሆኑ የቀድሞውን ባህል መልሶ የሚያሟላ ይሆናል ማለት ነው። አራቱ ሰዎች የተወከሉት በዋንዛ በትር ስለሆነ፣ ዋንዛ በሰው ቦታ ሆኖ ጋብቻ የማስፈፀም ውክልና አለው ማለት ነው። አራት ሰው፣ አራት የዋንዛ በትር በድምሩ ስምንት የመሆናቸው ምስጢር ደግሞ የገዳ ስምንቱን ዓመታት ይወክላል። በህብረተሰቡ ዘንድ ካለው ክብር አንፃር ወዴቻ ይዘው የሚጓዙ ሰዎችን በአክብሮት ቆሞ ማሳለፍ እንጂ መንገድ ማቋረጥ አግባብ አይደለም፤ ነውር ነው። የዋንዛ በትርን የሚይዙ ጎልማሶች፣ አረጋውያን፣ በገዳ የፓርቲ መዋቅር ውስጥ ያሉ አባ ገዳዎች፣ አያንቱዎች አባ ወዴቻ (Abbaa Waddeechaa) በሚል መጠሪያ ይታወቃሉ።

በዚህም ሳቢያ የዋንዛ በትር ለሚይዘውም ሰው የክብር መግለጫ ነው፤ ዋንዛ በራሱም ክብር ነው፤

[36] ይህን የዋንዛ በትር በመስቀል በዓል ጊዜ፣ ደመራ በሚበራበት ጊዜ ተይዞ ይወጣል። ችቦ ማብራት ወደ ብርሃን መሄድን ያሳያል። የዋንዛ በትር ቂቤ ተቀብቶ፣ ጭስ ጭሰበት፣ ጭስ ጠግቦ፣ ቀልቶ ወይም ጠቁሮ ይወጣል። ለደረሰ ልጅ ሚስት ያጋቡበታል፣ እርቅ እና የከበረ ቦታ ይሄዱበታል። ይህ የዋንዛ በትር ክብር (የተከበረ) ነው (አቶ በቀለ ቢፍቱ፣ 03/10/2010 ዓ.ም ደካ ኮራ - በትርጉም የቀረበ)።

የዋንዛ በትር ተይዞ የተጠየቀ ጋብቻ ብዙውን ጊዜ እምቢ አይባለም፤ አይከለክልም። በኅብረተሰቡ ዘንድ ትልቅ ግምትና ክብር ስለሚሰጠው ለአባ ወዴቻቸውም ሆነ ለወዴቻው ክብር ተብሎ የልጅቷ ቤተሰቦች የቀረበላቸውን የጋብቻ ጥያቄ በሙሉ ፈቃደኝነት እንደሚቀበሉ ይነገራል። የዋንዛ በትር በቱለማ አሮሞ ሕዝብ ዘንድ አብላጫውን ጊዜ በሚያስብል ሁኔታ ለጋብቻ አንዲት ልጃገረድን ከማጨት፣ የጋብቻ ጠያቂና አስፈፃሚ ከሆኑ ሽማግሌዎች የልመናና የማግኘት ምልልስ፣ ከጋብቻ ዕለት ስነስርዓትና ከአግቢው ግለሰብ ጋር የተሳሰረ ነው። በሠርጉ ዕለት ወዴቻ ይይዛል። ወዴቻ ከአግቢው ወንድ ሙሽራ ጋር የሚያያዝበት ምክንያት፣ ሴቷ ሙሽራ ሲንቁ እንደምትይዝ ሁሉ እርሱም የዋንዛ በትር መያዝ የሚጠበቅበት በመሆኑ ነው። ስለሆነም በገዳ ሥርዓት ውስጥ በተለይም ለባህሉ ቅርበት ባለው ኅብረተሰብ ዘንድ ያገባ ወንድ በሙሉ በነፍስ ወከፍ ወዴቻ ይኖረዋል። በዚህ ረገድ ወዴቻ ያገባ ወንድ ትዕምርት ነው፤ ግለሰባዊ ምልክትም ነው። ወዴቻ የያዘ ሰው፡- ሚስት ያገባ መሆኑን፣ በገዳ ሥርዓት ከበራ ላይ መሳተፉን፣ ኃይማኖታዊና መንፈሳዊ ተግባራትን መፈፀሙን፣ የሕዝቡን ባህልና ወግ የሚያውቅ መሆኑን፣ ሰዎችን ለማስታረቅ፣ የጋብቻ ጥያቄ ለማቅረብ ከሚላኩ ሽማግሌዎች አንዱ ሊሆን እንደሚችል መገንዘብ ይችላል (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

ፎቶ 8. አቶ ዳዲ' ቁምቢ የወዴቻ በትር (Ulee Waddeechaa) ይዘው 14/01/2012 ዓ.ም ምስራቅ ሸዋ ቦሳት

ዋንዛ፤ ዝግባና ኦዲ... ካላቸው ትልቅ ክብር የተነሳ፤ የኦሮሞ ሕዝብ ብዙውን ጊዜ በማገደነት እንደማይጠቀምባቸው ይነገራል። ወዴቻ በማንበረሰቡ ከሚሰጠው ክብርም ሆነ ከሚሰራበት ግብዓት አንፃር ከአባ ገዳ ሆሮሮ ጋር የሚቀራረብ ሲሆን፤ ከሉባ ሆሮሮ ጋርም እየተተካኩ አገልግሎት የሚሰጡ ናቸው። ወዴቻም ሆነ አባ ወዴቻ በጉርብትና በተወሰነ አካባቢ እንዲሁም በተለያዩ ከበራዎች አጋጣሚ በመገኘት ዕርቅ ለማከናወን፤ ሰላም ለማስፈንም ከፍተኛ ሚና አላቸው። የአባ ገዳው ሆሮሮ ከሉባ ሆሮሮ ጋር በተነፃፃሪነት እንደተገለፀው ከወዴቻ ጋርም ተመሳስሎነቱ የጠበቀ ነው፤ አንድም ሁለትም ናቸው።

ሰ. Horooroo Foollee/ የፎሌ ሆሮሮ

የፎሌ ሆሮሮ ከሦስት እስከ አራት ሜትር የሚደርስ ረጃም በትር ነው። የፎሌ መታወቂያ ምልክት ነው። ፎሌ የሚይዘው ሆሮሮ ረጃም ቀጥ ያለ በትር ነው፤ “Horooroo jechuun ulee Sirriidha. Sirjedhaa wayii jechuudha. Yeroo Dabballummaa keessaa ba’anii Foollummaatti ce’an, Yammuu arrii buqqisan Ulaagaa irraa magarfama. Karaa gadiitiin malee, karaa oliitiin hin muran. Sammuunisaa hincitu. Karaa oliitiin baala xinnoo wayii takka dhiisanii magarsan (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa) - ሆሮሮ ማለት ቀጥ ያለ በትር ነው። ከደበሌነት ወጥተው ወደ ፎሌነት ሲሸጋገሩ የሽበት ነቀላ (አሪ ቡቂሳ) የተሰኘውን ስነስርዓት ሲያከናውኑ ጋሜ ከሚባል የዛፍ ዓይነት ይበለፀጋል። ከወደታቹ እንጂ በላይ በኩል ትንሽ የሆነ ቅጠል ትተው የሚያበለፅጉት ነው” (አቶ ሸገና ኮርቤ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዲስአበባ)።

ከላይ በቀረበው ጥቅስ ውስጥ የተንፀባረቀው ሃሳብ በተከታዩ ፎቶግራፍ ተመልክቷል። ብዙውን ጊዜ ሆሮሮን ለፎሌ የሚያዘጋጁት በፎሌው እግር የሚተኩ ደበሌዎች ናቸው። ሆሮሮ በመጀመሪያው ቀን ሲዘጋጅ ከአናቱ ጫፍ ላይ ያለው ለምለምና ቀምበጥ ቅጠል አይቆርጥም። ትርጓሜው ሆሮሮ በለፀገልህ (Horooroon siimagarte)፤ ሆሮሮ አበለፀገንልህ (Horooroo sii magarsine) የሚል ትርጓሜ አለው። አዲስነትን እና ልምላሜን ይወክላል። በጫፉ ላይ እንዳለ የሚተወው ቅጠል በራሱ ጋሜ¹¹⁰ የሚለውን ቃል ይወክላል። ይህም ለምለም ቅጠል ፎሌው ገና ወደ ፎሌነት መምጣቱን፤ የወጣትነት ለጋነቱን፤ ተስፋና ቀጣይነቱን ያመለክታል፤

110. ጋሜ ከአፋን ኦሮሞ ወደ አማርኛ የገባ ቃል ሲሆን፤ አፍሮ ፀጉርን፤ አፍሮ ፀጉር ያለውን ታዳጊ ወጣትን እና ዛፍ ቅጠል ብዛትን ያመለክታል።

ፎቶ 9. ፎሌዎች በደኅኑ ኮራ ህግ የማዕደቅ ስነስርዓት ላይ የዜማ እጃባ ሲያደርጉ አመሻሽ ገደማ 03/10/2010ዓ.ም

ለፎሌው ሆሮሮ ያበለፀጉለት ደበሌዎች ሆሮሮውን ከፎሌው ቤት ግድግዳ ላይ አስደግፈውት ይሄዳሉ። ከፎሌው ቤት ይቀመጣል። ይህ የፎሌ ሆሮሮ እየዋለ ሲያደርግ... እርጥብ የነበረው ጫፉ ይደርቃል፤ ፎሌውም ከለጋነት የወጣትነት ዕድሜው አልፎ ሲሰነባብት ይጠነክራል። ብርቱ ወጣት ይሆናል። ፎሌ የገዳ ፖሊስ ነው፤ “የአባ ገዳ ፖሊስ ነው/ Foolleen Poolisii Abbaa Gadaati” (አቶ በዳዳ ነገሣ፣ 16/07/20013ዓ.ም - ጨፌ ቱማ)።

ሆሮሮ የፎሌ የከበረ ንዋይ፣ በትረ ፎሌ፣ በትረ ፖሊስ ነው። ፎሌ ይህን ረጅም ሆሮሮ ይዞ ይሰማራበታል፤ ስነስርዓትንና የገዳ ህግን ያስከብርበታል፤ ጥበቃ ያከናውንበታል፤ ወንጀለኛን ይዞ ለአባ ገዳ ያቀርብበታል። የህግ ማስከበሪያ ትዕምርቱን ተጠቅሞ የሲገባን¹¹¹ ጋቢ የመቁረጥ ሚና ይጎናፀፍበታል። የተለያዩ የገዳ ክበራዎች ላይ ይሳተፍበታል። ከነዚህም ክበራ መካከል ለፎሌዎች እንደ አባት የሚሆኗቸው ሜልባዎች ወደ ኦዳ ነቤ ተጉዘው በነበረበት ወቅት አብረው

iii ሲገባ ማለት ባሏ የሞተባት ሴት (አመበለት) በህገ ወጥ መንገድ አቤቷ የገባ ወንድ ማለት ነው። ሲገባ የሚችሉ ሀብትን የሚበዛብዝ፣ የሚችሉ ልጆችም እዲበደሉ የሚያደርግ ነው ተብሎ ስለሚታመን በህብረተሰቡና በገዳ ሥርዓት ይወገዛል። ይህም የሆነበት የራሱ አፈ ታሪክ ያለው ሲሆን፣ ዋናው ምክንያት ግን ይህ ሰው በእንጅራ አባትነቱ የሚችሉ ልጆችን ሊበድል ይችላል ተብሎ ይታሰባል (ጥላሁን፣ 2007ዓ.ም፣ በጁጋ፣ 2008ዓ.ም)

በመንዝ፣ በዓለ ሲመታቸው ላይ በመገኘት፣ በቡታ በዓላቸው ላይ በመሳተፍና የፎሌ ሆሮሮ በመያዝ፣ ዳቤ የተሰኘውን የዝንጀሮ ጎፈር በማጥለቅ፣ ለምድ በመልበስ፣ የዶሮ ላባ ፀጉራቸው ላይ በመሰካት ይዘፍኑበታል፤ ይጨፍሩበታል።

በዚሁ መሠረት የገዳ ፖሊስ የሆነው ፎሌ ባሏ የሞተባትን ሴት በህገወጥ መንገድ የወሸመና ቅምጥ ያደረገ ወንድን አሳዶ የሚይዝበት ነው። ሲገባ የተወገዘ በመሆኑም በሆሮሮው ይህን ሰው ይዳኝበታል። ለዚህም ማስረጃ ይሆነው ዘንድ የጋቢውን ጫፍ ከነጥለቱ... ቀዶ በሆሮሮው ላይ በምልክትነት ያስራል። ሲገባ ከዚህ መስሉ ድርጊቱ እዲቆጠብ፣ ሚች ልጅ ካለውም ልጆቹ እዳይበድሉ ያስጠነቅቁታል። ድርጊቱ ከልጆች መብት ጋር የተያያዘም ነው። ሲገባው ከሴትየዋ ጋር ከተዋደዱና ከተስማሙ ደግሞ ጊደር ላም ገዝቶ በመስጠትና ማሟላት የሚገባውን ባህልና ወግ አሟልቶ ህጋዊ ባል እዲሆን፣ የሚች ቤትንም በአግባቡ እዲያስተዳድር ያደረጋል። በዚህ ዓይነቱ የፎሌ ጥረትም የልጆቹም የሴትየዋም መብት ይከበራል። ህጋዊነትም ይሰፍናል።

በዚሁ መሠረት የፎሌው ሆሮሮ ብዛት ያለው የጋቢ ቁራጭና ጥለት ከታሰረበት፣ ይህ ፎሌ ብዙ የሲገባ ጋቢ ቆሮጧል ማለት ነው። ትንሽ ከሆነ ደግሞ እንዲሁ የቆረጠው ትንሽ መሆኑን ያመለክታል። ሆሮሮ ፎሌው የፖሊስነቱን ስምንት ዓመታት ማለትም የፎሌነት የገዳ ዘመኑን አጠናቆ ወደ ቀጣዩ የዕድሜ ዕርክን ሲሸጋገር፣ ከርሱ ጎላ ተከታይ የሆነው ፎሌ በተለያየ ምክንያት ሆሮሮ ማበልፀግ ካልቻለ ሆሮሮውን ይሰጠዋል። ነገር ግን ብዙውን ጊዜ የተለመደው ለፎሌው ደበሌዎች የሚያበለፅጉለት ነው። ከዚህ ይልቅ ፎሌው በፖሊስነት ዘመኑ በመለያነት ሲጠቀምበት የቆየውን “Baallii/ባሊ” ለቀጣዩ ፎሌ የማሳለፉ ትውፊታዊ ወግ በቱለማዎች ዘንድ የተለመደ ነው። ከሆሮሮ ጋር የተያያዘውን ኃላፊነቱንም ለተከታዩ ፎሌ ያስረክባል።

ሸ. የፎሌ ባሊ - Baallii Foollee

ቀደም ሲል በቀረበው ንዑስ ርዕስ ከተገለፀው ሆሮሮ ፎሌና የገዳ ፖሊስ ከሆነው ፎሌ ጋር ጥብቅ ቁርኝት ያለው “ባሊ ፎሌ/ Baallii Foollee” የአውራ ዶሮ ላባ ነው። ዶሮ አቃቤ ሰዓት ነው፤ የሰዓት ነጋሪ ነው። የንጋት አብሳሪ ነው፤ ንቁ ነው። ፎሌም እዲሁ አቃቤ ሰላም ነው፤ የሰላም ጠባቂ ነው። ስነስርዓት አስከባሪ ነው። ለሚሰማራበት ተግባራት ሁሉ ንቁና ፈጣን ነው። በዘፈንና በረገዳውም የሰላም አብሳሪ ነው። ሲገባ ተብሎ ለሚጠራው ሰው ደግሞ ፎሌ የማስጠንቀቂያ ደወል ነው። የፎሌ ባሊ/ ላባ በዝንጀሮ ጎፈር፣ በኮፍያ ላይ ይሰካል፤

ፎቶ10.ከግራ ወደ ቀኝ የፎሌ ላባ በዝንጀሮ ጎፈር-ዳቤ፣ ሁለተኛው በከፍተኛው ላይ ሰክተው ቢሾፍቱ 25/01/2012ዓ.

ባሊ - የዶሮ ላባ የፎሌ ክብር፣ የፎሌነት የሥልጣን ምልክት ስለሆነ ፎሌው ስምንት ዓመታት የጊዜ ቆይታውን ባጠናቀቀበት ዓመት እስከ ሰኔ 12 ድረስ ባሊውን ለተከታዩ ፎሌ ያስረክባል። የሚያስረክበውም የፎሌነትን ሚና እውነት ላይ ተመስርቶ በአግባቡ ኃላፊነቱን ሊወጣ ይችላል ብሎ ለተማመነበት ፎሌ ነው። ተጠባባቂው ወይም ተተኪው ፎሌም ደግሶ፣ ከርሱ በፊት ለነበረው ፎሌ አብልቶ፣ አጠጥቶ፣ አስደስቶ... አቅፎት... ትከሻ ለትከሻ ተቃቅፈው... እርሱም ኃላፊነቱን እንደሚወጣ ቃል ገብቶለት ባሊውን ይረክባል። በዚሁ መሠረት በቱለማ ገዳ “Baallii walii dabarsuu/ ባሊ መቀባበል - ሥልጣን መቀባበል” የሚባለው ለፎሌ ነው እንጂ፣ በጉጂና በቦረና እደሚታየው ለአባ ገዳ ሥልጣን አይደለም።¹¹² ይሁንና የቱለማ አባ ገዳዎች የገዳ ሥልጣን ሲረክቡ ባሊ ተቀባበሉ ተብሎ በየጊዜው በሚዲያ የሚነገረው ጥቅል አገላለፅ ስህተት ነው።

[37] እንደ ቱለማ አባ ገዳዎች ሥልጣን ሲቀባበሉ ባሊ ተቀባበሉ ይባላል። በቱለማ ዘንድ ትክክል አይደለም። ባሊ የአባ ገዳ አይደለም። ባሊ የፎሌ ነው። ፎሌ ነው ባሊ የሚቀባበለው እንጂ፣ አባ ገዳ ባሊ አይሰጥም። አለንጋ/ሥልጣን ሲቀባበሉ ግን ባሊ ተቀባበሉ ይባላል። ቱለማ አለንጋ ነው የሚቀባበለው እንጂ ባሊ አይለዋወጥም። ይህ ስህተት ነው። (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

በተባለው መሠረት በቱለማ ገዳ ባሊ የፎሌ መለያ ምልክት ነው። የአባ ገዳ አይደለም። ባሊ የሚቀባበሉትም ፎሎዎች ናቸው እንጂ አባ ገዳዎች አይደሉም ማለት ነው። ለተጨማሪ መረጃ በምዕራፍ ሰባት የቀረበውን የሥልጣን ርክክብ ሂደት ይመለከቷል።

112 በጉጂና በቦረና የሥልጣን ርክክብ ባሊ/ላባ ወንኛ ግብዓት በመሆኑ በበዓለ ሲመት ወቅት አባ ገዳዎች ሥልጣን ሲረክቡ “ባሊ ተቀባበሉ/Baallii walharkaa fuudhan [Baallii walii dabarsan]” ይባላል። ባሊ/ላባ የአባ ገዳ መለያ ነው፣ በቱለማ ገዳ ግን ባሊ የፎሌ መለያ ነው። ከላይ በቀረበው ጥቅስ መሠረት በቱለማ ዘንድ አለንጋ ተቀባበሉ/ Alangaa walii dabarsan Baallii walii dabarsan” ተብሎ ይገለጻል።

5.2.2. በቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት እንስትነትን የሚገልፁ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንተና

የገዳ ሥርዓት ህግ በውስጡ ከያዛቸው አያሌ ጉዳዮች መካከል የሴቶችን መብት፣ እኩልነትና ክብር የሚመለከተው ክፍል ተጠቃሽ ነው።¹¹³ የሴቶች መብት በገዳ ህግ ይከበራል፤ ይጠበቃልም። የሴቶችን ሁለንተናዊ መብቶች የሚገልፀው ይህ ህግ “የሴቶች መብት ህግ/ Seera mirga dubartii” በሚል ጥቅል ስያሜው የሚታወቅ ሲሆን ከእንስቷ የራስ ፀጉር ጀምሮ ማህበራዊ መብቶቿን ጭምር አካቶ የያዘ ነው።

ሴረ ሚርገ ዱበርቲ (Seera mirga dubartii)፡- ይህ የሴቶችን መብት የሚመለከት ደንብ ነው። በዚህ ሥር ከሚደነገጉት ደንቦች ውስጥ የሚከተሉትን ለአብነት መጥቀሱ ለግንዛቤ ሊረዳ ይችላል። ሴረ ቀጂሣ ዱበርቲ (Seera Qajjiisa dubartii) - “ቀጂሣ ዱበርቲ” የሚለው የሴት ፀጉር ማለት ነው። ስለዚህ በጨፌው ላይ በተደነገገው መሠረት ከሴት ጋር ተጣልቶ ፀጉሯን መንቀል አይቻልም ወይም አይፈቀድም። እንደ አገር ሽማግሌዎች ወይም አባገዳዎች አባባል የሴትን ፀጉር የነቀለ እንደ “ፈልፈላ”¹¹⁴ ይታያል። በዚህ ጥፋቱ ከተጠያቂነት አያመልጥም። እንደ ነፍሰ ገዳይ ተቆጥሮ ግማሽ ጉማ እንዲቀጣ በሴረ ጉማ ውስጥ መደንገጉን የአገር ሽማግሌዎች ያስረዳሉ (መልጌታ፣ 1997ዓ.ም፡ 23-24)።

መልጌታ (1997ዓ.ም)፣ “ሴረ ኢላንሶ/ Seera illaansoo”፣ “ሴረ ሀቅጡ ዱበርቲ/ Seera haqxuu dubartii” የተሰኙትን ሀረጎችም አብራርተዋል። በሴረ ኢላንሶ መሠረት ልትወልድ የደረሰችን ነብሰጡር ወይም ምጥ የያዛትን ሴት በሰላም ሳትገላገል (ሳትወልድ) ትቶ መሄድ እንዲሁም በሴረ ሃቅጡ ዱበርቲ ደግሞ የጤንነቷ፣ የውበቷና የግል ንብረቷ መገለጫ የሆነውን የእንስቷን መሐረብ በግድ ወይም በጉልበት አስገድዶ መውሰድ በገዳ ህግ የሚያስቀጣ ስለመሆኑ ከላይ በተጠቀሰው አጥኚ ተገልጿል። የገዳ ሥርዓት ህግ ከተጠቀሱት የሴቶች መብት በተጨማሪም ከእንስትነት ወይም ከሥርዓተ ፆታ ጋር የተያያዙ ሌሎች ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊና ፖለቲካዊ መብቶችን ያካተተ ሲሆን የተወሰኑት በዚህ ጥናት የተለያዩ ርዕሶች ውስጥ ታይተዋል። ከገዳ ሥርዓትና ህግ ባሻገር የተለያዩ ሴት ንግሥታት የኦሮሞን ህዝብ እንዳስተዳደሩ በአፈ ታሪክ ይነገራል።¹¹⁵

113 “ወንድና ሴትን እኩል የሚያደርግ ሥርዓት የገዳ ሥርዓት ነው። ሚስት የሌለው ሰው አባ ገዳ መሆን አይችልም። አባ በኩም ሚስት ሊኖረው ይገባል። በዚህ ሁኔታ ሁለቱም ሰዎች (ወንድና ሴት) የከበሩ ናቸው፤ ሁለቱም ከቡራን ናቸው” (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቆ)።

114 “ፈልፈላ” ማርተኛ ማለት ነው (መልጌታ፣ 1997ዓ.ም፡ 23-24)። ክፉ ነገር የሚያስብና የሚያደርግ ሰው እንደማለትም ይሆናል።

115 ድርቢ ደምሴ (2016፡ PP191-192) በጥንታዊው የእማሆይ አስተዳደር (Bulchiinsa Dubartii) ዘመን አምስት የኦሮሞ እንስት ንግሥታት እንደነበሩ ገልፀዋል። እነሱም፡- 1. Mootittii Maccaa - Haadha Sonkooroo - የመጫ ንግሥት - ሀደ’ ሰንኮሮ፣ 2. Mootittii Tuulamaa - Akkoo Manooyyee - የቱለማ ንግሥት - አኮ መኖዬ፣ 3. Mootittii Ituu-Humbannhaa - mootee Qorkee- የኢቱ ሁምበና ንግሥት ሞቱ ቆርኬ፣ 4. Mootittii Booraraa - Haadha Abanooyyee - የቦረና ንግሥት - ሀደ’ አበኖዬ፣ 5. Mootittii karrayyuu - Akkoo Manooyyee የከረዩ ንግሥት - አኮ መኖዬ ናቸው። የጉጂ ኦሮሞ ደግሞ አራት ንግሥታት እንደነበሩት በመጽሐፉ የተመለከቱ ሲሆን 1. Akkoo Qarooyyee, Garooyyee - አኮ ቀሮዬ፣ ገሮዬ፣ 2. Akkoo Lasii Lasooyyee - አኮ ለሲ ለሶዬ 3. Akkoo Qadhoo Qasooyyee fi - አኮ ቀዶ’ ቀሶዬ እና 4. Akkoo Manooyyee Jedhamu- አኮ መኖዬ ይባላሉ። የየራሳቸው አፈ ታሪክ ያላቸው ሲሆን፣ ይበልጥ ታዋቂነት ያላት አኮ መኖዬ ናት።

ከነዚህ እንስቶች መካከል አንዷ አኮ መኖዬ (Akkoo Manooyyee) ናት። በኦሮሞ ታሪክ ውስጥ የገነነ ስም ነበራት፤ ትዕዛዛቿም በእጅጉ የከበዱ ነበሩ። ሰማይም ምድርም ሳይነካ - በሰማይና በምድር መካከል ቤት ስሩልኝ በማለት በሰው ልጅ የማይፈፀሙ ትዕዛዛትን ስታዝ እንደነበር ስለ አኮ መኖዬ የሚያወሳው የአፋን ኦሮሞ አፈ ታሪክ ያስረዳል። በአኮ መኖዬ ዘመን የወንዶች የበላይነት አክትሞ ነበር ይባላል (Dirribii, 2016:191-192; Gananawu, 2004: 20)።

የወንዶችን የበላይነት በመቃወምና በመታገል ረገድ ከኦሮሞ ታሪክ ባለፈም በኢትዮጵያ ምናልባትም በዓለም ዓቀፍ ደረጃ¹¹⁶ የመጀመሪያዋ የሴታዊነት (feminism¹¹⁷) ንቅናቄ አራማጅ እንደነበረች ይገመታል። ለሴቶች መብት ትግል መነሻ ፋና ወጊ የሆነችው አኮ መኖዬ የሴቶች ታሪክ እምብዛም በማይታወቅበት ዘመን የወንዶችን ዓለም ጥላ የወጣች ሲሆን፤ በዘመናዊ ተፅዕኖ ፈጣሪ እንደነበረች ይነገራል።

በገዳ ሥርዓትም ሆነ በኦሮሞ ታሪክ ውስጥ ከሚስተዋለው ከዚህ የሴቶች መብት ትግልና ታሪካዊ ድርሻ በተጨማሪ የሴቶችን ክብር የሚገልፁ ቁሳዊና መንፈሳዊ፣ ባህላዊና ትውፊታዊ እሴቶች አያሌ ናቸው።

የጥናቱ ዋና ትኩረትና መዳረሻ የሆኑት የከበሩ ንዋያት ወይም የእንስትነት ትዕምርቶች የሆኑት ጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቄ እና ተያያዥ ጉዳዮች ተተንትነዋል።

116 በዓለም ዓቀፍ ደረጃ ከዶታ እኩልነት እና መብት ጋር በተያይዘ የሴቶች ንቅናቄ የተጀመረው በ19ኛው ክፍለ ዘመን ለዚያውም በቅርቡ እ.ኤ.አ በ1970ዎቹ እና በ1980ዎቹ ገደማ ነው (Hooks, 2015: 15)። የአኮ መኖዬ ዘመን በውል ያልታወቀ እና ጥንታዊ እንደሆነ ይነገራል። የአኮ መኖዬ ታሪክ በጽሑፍ ሰፍሮ የሚገኘው በአረብ ጸሐፊዎች አጠራር “በኒ አል- ሃመዊያህ/Bani al-Hamwiyah በ10ኛው... ክፍለ ዘመን ገደማ የነበረች እና ጠንካራ ሠራዊት የነበራት እንደነበረች የታሪክ ሰነዶች ያስረዳሉ (Taddesse, 1972: 39)። ብሩ ፀጋዬ (2008ዓ.ም፡307) “ኤል” የሚሰኘው የአረብኛ ቃል ሲገደፍ ቀረው ሃመዊያ ዛሬም በመሀል ኢትዮጵያ ሰፍሮ ከሚገኘው የአመያ ኦሮሞ ጋር እንደሚቀራረብ እና በመላው የኦሮሞ ሕዝብ ዘንድ የሚነገር የአንዲት አምባገነን መሪ ትውፊት ጋር የሚዛመድ መሆኑን የተለያዩ መረጃዎችን በማጣቀስ ያስረዳል። እሸቱ (2001ዓ.ም፡ 33) በበኩሉ፤ “በ10ኛው ምዕተ ዓመት ውስጥ በተፃፉ የክርስቲያኖች ነገሥታት ገድል ውስጥ ባዲት የምትባል ማያ የተባለ ኦሮሞ ሴት ልጅ እንደነበረች ይነገራል። በዚህ ማያ የተባለው ሰው ስም አንዱ የባቢሌ ጎሣ እንደሚጠራ አሁንም የሚታወቅ ነው” ብሏል። የአኮ መኖዬ/ አኮ ማያ ጉዳይ ተጨማሪ ጥናት የሚጋባዝ ነው።

117 ሴታዊነት (Feminism) ሴቶች ከወንዶች እኩል መብት እና እድል እንዲኖራቸው የሚያልም፤ ይህም ዓላማ እንዲሳካ የሚታገል ነው - “Feminism the belief and aim that women should have the same right and opportunities as men: the struggle to achieve this aim” (Hornbay, 2010:545). ሴቶች ከወንዶች እኩል መብት እና እድል እንዲኖራቸው መታገል ብቻም ሳይሆን የሚደርስባቸውን (የደረሰባቸውን) በደል እና ጥቃት የሚቃወም ፖለቲካዊ ንቅናቄም ነው።

1. ጫጩ - Caaccuu

ጫጩ በኦሮሞ ህዝብ ዘንድ ከገዳ ሥርዓት በተለይም ደግሞ ከዋቂፈና እምነት ጋር በተያያዘ ከሚታወቁት የክበሩ ንዋያት መካከል አንዱ ነው። በባህሉ መሠረት የተከበረ የእምነትና የእንስትነት¹¹⁸ ምልክት ነው። አዘገጃጀቱና ትርጓሜው የሚከተለውን ይዘት አለው፤ Caaccuun gogaa kormaa qixxeetti addaan baasanii, Eelellaa irratti hodhan. Eelellaan irratti hidhamu tartiiba filakkoofsa wal qixa ta'e qaba. Ulfaa dubartiiti. Bokkuuni fi kallachi ulfaa dhiirati. Caaccuuni fi Calleen ammoo ulfaa dubartiiti. Mallattoo hormaata dubartiiti (Obboo Naggasaa Nagawoo, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa) - ጫጩ የኮርማ በሬ ቆዳ ለሁለት ተሰንጥቆ፤ በላዩ ላይ ዛጎል ይሰፋል። በላዩ ላይ የሚንጠለጠለው ዛጎል እኩል ረድፍና ቁጥር አለው። የሴቶች የክበረ ንዋይ ነው። ጫጩና ጨሌ የእንስት የክበሩ ንዋያት ናቸው። የእንስት መራቢያ አካል ተምሳሌት (ምልክት) ነው” (አቶ ነገሣ ነገዎ፤ 11/12/2010 ዓ.ም አዲላ - በትርጉም የቀረበ)።

ጫጩ ከነዛጎሉ የሴት ልጅ መራቢያ አካል ወካይ ነው። በመረጃ ሰጪው የተገለፀውን ተምሳሌታዊነት አንዳንድ ጽሑፋዊ መረጃዎችም በተመሳሳይ ያጠናክራሉ፤ “የሴት መራቢያ አካል ተምሳሌት (ምልክት) ነው” (ታቦር፤ 2007ዓ.ም፤ 210)። ጫጩ የሴት ልጅን ክብር፤ ማህበራዊ ደረጃንና ተቀባይነትን የሚገልፅ የክበረ ንዋይ ነው። በተከታይ የቀረበው ሃሳብም ይህንኑ አገላለፅ ይበልጥ የሚያደረጅ ነው፤ “የሴቶች የክበረ ንዋይ ነው። የዋቂፈና እምነት የሚከወንበት ነው። ከዚሁ በተጓዳኝ ባህላዊ የውበትና የአምልኮ፤ የልምላሜና የትውልድ መቀጠልን የሚገልፅ ነው” (ዓለማየሁ፤ 2000፤ 232)። ጫጩ የተለያዩ ኃይማኖታዊ ስነስርዓቶችን ለመስፈፀም የሚያግዝ በመሆኑ ይበልጡን ከዋቂፈና¹¹⁹ እምነት ጋር የተሰናሰለ የክበረ ንዋይ ነው። ባህላዊ ስነስርዓቶችንና እንደ እሬቻ ያሉ ባህላዊ ክበራዎችን በመከወን፤ በገዳ ሥርዓት ውስጥም ዕርቀ ሰላም በማውረድ፤ የጉማ ሥርዓትን በማስፈፀም ረገድ ከፍተኛ ጠቀሜታ አለው። በርካታ አገልግሎት አለው፤

[38] ጫጩ የኦሮሞ የክበረ ንዋይ ነው፤ የሴት ክብር ነው። ጫጩ ወንዝ ወርዶ ወንዙን ያስታርቃል፤ ዝናብ ካልዘነበ ዋቃ (አግዚአብሔር) ዝናብ እንዲሰጥ ያደርጋል። ሰማይና ምድርን ያስታርቃል። መካን የሆነች ሴት ለምና ልጅ ታገኝበታለች። ልጅ የሌላት ሴት ደግሞ የጉድፈቻ ልጅ ትወስድበታለች። የተጣሉ ሰዎችን ያስታርቃል። ጫጩ ወጥቶ አጥቶ አይገባም (አቶ ደሜ አብቹ፤ 21/01/2012 ዓ.ም አዳማ - በትርጉም ቀረበ)።

118 ጫጩ ከነዛጎሉ የእንስትነት (የሴትነት) ትዕምርት ነው። አሁን አሁን ወንዶችም በአልባሳት ላይ ዛጎልን በፋሽን መልክ በጌጥነት ሲጠቀሙ ይሰተዋላል። ባህሉን የሚያውቁ አዛውንቶች ትክክል እንዳልሆነ የሚናገሩ ሲሆን በለውጥና ቀጣይነት ርዕሰ ተገልጿል። በተመሳሳይ ጨፍጫና ሲንቁን መያዝ የማይገባቸው ያልተዳሩ ትናንሽ ታዳጊ ህፃናትና ወጣት ሴቶች ሲጠቀሙ ይሰተዋላል።

119 ዋቂፈና በአንድ አምላክ የማመን አስተምህሮ ላይ የተመሠረተ የኦሮሞ ብሔር ነበር ኃይማኖት ነው። ይህም አይነቱ በአንድ አምላክ የማመን እምነት ጥንታዊና ለሌሎችም ኃይማኖቶች መነሻ እንደሆነ ይነገራል (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፤ 1998፤ 32፤ ሰለሞን 2010ዓ.ም፤ 41)።

“ጫጩ ወጥቶ አጥቶ አይገባም /Caaccuun ba’ee dhabee hingalu” ሲባል፣ የወጣለትን ዓላማ አሳክቶ ይመለሳል እንጂ ሳይሳካ አጥቶ አይመለስም፤ ጫጩን ይዞ የለመነ (የጠየቀ) አያጣም... የሚል ሃሳብ የያዘ ነው። በዚህም ክብሩ ከዋቂፈና እምነት ከለቻ ጋር በተጓዳኝ ይታያል። ጫጩ ወንዝ ወርዶ ወንዝን ያስታርቃል ማለት በጋው ከበረታ፣ ዝናብ ከጠፋ ለዋቃ በሚደረግ ምልጃና ፀሎት ዝናብ ያስገኛል ለማለት ተፈልጎ ነው። ለዚህም ምስክርነት የሚሰጡ አሉ፤ ይህ በተግባር ተፈፅሞ በዓይኔ አይቻለሁ (ወ/ሮ ብሬቱ ሆዳ፣ 26/6/2011ዓ.ም ጎራ ለማን)። ሌላኛዋ መረጃ አቀባይ እንዳሉትም “ኦሮሞ በንፁህ ልብ ፈጣሪውን ስለሚለምን እግዚአብሔርም ይሰማዋል - Oromoon garaa qulqulluu dhaan waaqa isaa waan kadhatuuf oggasuma roobaaf” (Aaddee Alamituu, 26/6/2011 A.L.I – Goraa lamaan).¹²⁰ ጫጩ ለኦሮሞ ሴቶች የክብር መግለጫ፣ የእምነትና የክብራ መተግበሪያ ነው።

ከላይ የቀረበው ገለፃ ጭምቅ ሃሳብ እንደሚያሳየው፡- ጫጩ ዋቃን ማመስገኛና መማፀፍ ነው፤ የሴትነት ክብር ነው፤ የክብራ መተግበሪያ ነው። የቅድስናና የንፅህና ትዕምርት በመሆኑም በርካታ አገልግሎትም ፍቺም አለው። በዋቂፈና አስተምህሮ መሠረት ይህም ሁኔታ “ዋቃን/አምላክን” በንፅህና ከማገልገልና ከማመስገንና ከመማፀን ጋር የተዛመደ ስለሆነም በባህሉ መሠረት ጫጩን የምትሸከም አንዲት ሴት በመልካም ስነምግባሯ የታወቀችና በዚህ ባህሪዋ የተከበረች፣ የተጣሉ ሰዎችን የምታስታርቅ፣ ለራሷም በሰዎች ላይ ቂም የማትይዝ (ቂመኛ ያልሆነች) መሆን አለባት። የማታዳለ፣ ለሁሉም ሰው እኩል የሆነች ናት። የዛጎሎቹ ረድፍና ቁጥር እኩል መሆንም ይህንኑ እኩልነትን፣ ሥርዓተ ፆታን፣ ትውልድና ሀብት ማፍራትን ይመለከታል። ስለሆነም ጫጩ ለሴትነቷ፡- የክብሯ፣ የእንስትነቷና የፍትሐዊነቷ መገለጫም ምልክቷም ነው። ጫጩ የመንፈሳዊነት ፀጋ፣ የኅብረተሰቡን ባህልና ትውፊት፣ እምነትና አስተሳሰብ በቅጡ በሚያውቅ ባለሙያ፣ በዚሁ የዕደ ጥበብ ዘርፍ በሚገኝ የረዥም ጊዜ ልምድና ማህበራዊ አስተውሎት ባላት ሴት/ ባለው ወንድ ወይም በአያንቱዎች የሚበለፅግ (የሚሰናዳ) ነው። በዚህ መልኩ በጥንቃቄ የበለፀገው ጫጩ ከቤተሰብ ወደ በኩር ልጅ (በኩር ወንድ ልጅ/ ጎልማሳ/ አዋቂ) ፣ በኩር ልጅ ከሌለ ወደ ተከታዩ ልጅ ሚስት እየተላለፈና እየተወራረሰ የሚሄድ ነው። ቀጥሎ የሚታየው ጫጩ በአያንቱ¹²¹ አበበ የተሰራ ነው፤ የተሰራበት ምክንያት ምንድን ነው?

120 አጥኚው በአካል በተገኘባቸው የእሪ ቡቂሳ፣ የቀሬ በዓል፣ የሂዲ ሳማ ሥርዓት ከበር ላይ ለዚያውም በበጋ ወቅት ሲዘገብ ተመልክቷል።
 121 “አያንቱ”፣ “ቃሉ” እና “አባ ሙዳ” የተሰኙት ሲያሜዎች በአቻነት የሚያገለግሉ ሲሆን፣ በምዕራፍ አምስት መገለፃቸውን ያስታውሷል።

[39] ይህን ጫጩ ለራሴ ነው ያበለፀግሁት። ቤተሰቤ አላበለፀግኝም። በፊት የሌላ ሰው ከኛ ዘንድ አኑረን፤ በሌላ ሰው ስንጠቀም ነበር። ባበለፀግ ክልከላ አለው ወይ? ብዬ ጠየቅሁ። ክልከላ የለውም፤ ለቤተሰባችሁ ያስፈልጋል’ ስለተባለ እኔም አበለፀግሁኝ። አምስቱን የገዳ ፓርቲ ጠርፄ የህግ ድንጋጌ አስደነገግሁበት። ይህ ጫጩ ባንተ ይሰማራል፤ ቃልህን የሚሰማ ተራዳዲ ይሆንሃል፤ መካን ትለምንበታለች፤ ታገኝበታለች። ያጣና የደኸየ ይላመንበታል... ተብሎ በዚህ ነው የበለፀገው (አያንቱ አበበ ታዩ፤ 05/02/2012 ዓ.ም ቦሰት)።

“ቤተሰቤ አላበለፀገልኝም” የሚለው አገላለፅ፤ ጫጩ የመንፈሳዊነት ፀጋ ባለው ሰው (የልምድ ባለሙያ) በልዕግ ከቤተሰብ ወደ በኩር ልጅ፤ በኩር ልጅ ከሌለ ወደ ተከታዩ ልጅ እየተላለፈና እየተወራረሰ ስለሚሄድ፤ እኚህ አያንቱ በዚህ ዓይነቱ ባህላዊ አካሄድ ቤተሰባቸው ያሰራው ወይም ከቤተሰባቸው በውርስ ያገኙት አለመሆኑን የሚያመልክት ነው። “ለቤተሰባችሁ ያስፈልጋል” የሚለው አባባል ደግሞ አይነቱ አበበ ቤተሰባቸው “Warra Qualluu/ የቃሉ ቤተሰብ” በሚል ስያሜ ስለሚጠሩ ከእምነትም አንፃር ለቤተሰቡ የሚያስፈልግ መሆኑን የሚገልፅ ነው። በአያንቱ አበበ የተሰራው ጫጩ ከፊትና ከኋላ ያለው ገፅታ ተከታዩን ይመስላል፤

ፎቶ 11. በአያንቱ (ቃሉ) አበበ ታዩ የተሰራ ጫጩ የፊትና የኋላ ገፅታ ቦሰት 05/02/2012 ዓ.ም

በዚህ ጫጩ አናት ላይ የምትታየው ፀሐይ ናት። ፀሐይ ለዓለም ብርሃን የምትለግስ ናት። ከፀሐይዋ በታች በእጁ ወዴቻ የያዘ የአባ ገዳ ምስል በወካይነት ይታያል። ኦዳ ደግሞ የኦሮሞ ህዝብ ትዕምርት ነው፤ ቅዱስ ዛፍ ነው። የኦሮሞ ህዝብ በገዳ ሥርዓትና በአባ ገዳ የሚተዳደር መሆኑን ያመለክታል። ከፊትና ከጀርባ ያለው ጫጩ ርዝመትና ስፋት፤ የተጌጠበት ዛጎል እኩል ነው። ተመጣጣኝ ነው። ከፊት አባ ገዳ እንዳለው ሁሉ፤ በእኩልነት ከጀርባ ሀደ’ ሰንቄ (Haadha siinqee) አለች። ሀደ’ ሰንቄ የአባ ገዳው ሚስት ናት። አባ ገዳው የገዳ አባት፤ የገዳው መሪ እንደሆነ እርሷም የገዳ እናት “እመ ገዳ” ናት ማለት ነው።

የቅርፅና የቁጥር መጠኑ እኩል የመሆን ሚስጦርም እንደተገለፀው ይህንኑ ሥርዓተ ፆታዊ አተያይ እውን የሚያደርግ ነው። በንዑስ ርዕሱ ከተጠቀሰው የጫጩ ክብር በተጨማሪ በፎቶግራፍ ተደግፎ በቀረበው መሠረት የቱለማ አሮሞ ህዝብ የጥበብና የፈጠራ ውጤት ማሳያ ጭምር ነው። አሰራሩና ቅርፃዊ መዋቅሩ ከቦታ ቦታ፣ ከሰው ሰው መጠነኛ ልዩነት ቢኖረውም፣ በጭብጣዊ ይዘቱ የህብረተሰቡን ባህልና ትውፊት፣ እምነትና ፍልስፍና የሚያንፀባርቅ ነው። ጫጩ በወንዝና በተራራ ላይ ለሚደረግ የምስጋናና የምልጃ ፀሎት፣ ለተለያዩ እምነታዊ ተግባራትና ለዕርቅ ሰላም፣ ለሥርዓተ ክብር... ካለው አገልግሎት ባሻገር በቤት ውስጥም እንደ አቴቴ ለመሳሰሉ ኃይማኖታዊ ክዋኔዎች መከወኛነት ይጠቅማል። በባህሉ መሠረት አንዲት መሃን ሴት ልጅ እንድታገኝ በጫጩ ይፀለይላታል፤ ዋቃ ማህፀኗን እንዲያለመልመው ይለመንላታል። ይህም የመውለድ ጉዳይ ካልተሳካላት ጫጩ ተሸክማ ልጅ ካላት ሴት የጉዲፈቻ ልጅ ትለምናለች። በባህሉ መሠረትም ይሰጣታል። በዚህም ምክንያት በልጅ ማጣት የተነሳ በባልና ሚስት መካከል በሚፈጠር አለመግባባት ሳቢያ ትዳሯ እንዳይፈርስ፣ ማህበራዊ ህይወቷም እንዳይናጋ ጫጩ ትልቅ ሚና አለው። ስለሆነም ጫጩ ለእንስቷ መለያ ትዕምርትም፣ የከበረ ንዋይም፣ ክብሯም ጌጧም ነው። የማህበራዊ ደህንነት ዋስትናዋም ጭምር ነው። የህዝቡን ትውፊትና እምነትም የሚያንፀባርቅ ነው።

ፎቶ 12. በሮቦሌ አባ ገዳ ነገሣ ነገዎ ቤት - ቦሮ/ Boroo¹²² የሚገኝ ጫጩ - 11/12/2010 ዓ.ም አዲስአበታ።

¹²² “ቦሮ/Boroo” የቤት ማዕከላዊ ሥፍራ፣ የከበሩ ንዋይት የሚቀመጡበት (የአውደ ምህረት) ቦታ። ቦሮ በሌላ ትርጉሙ የፀሐይ መውጫ፣ የምሥራቅ አቅጣጫ፣ ወጋገን ወይም መርሐ ንጋት ሊሆን ይችላል።

በንዑስ ርዕሱ እንደተገለፀው ጫጩ በዋናነት ለዕርቅ መቋጫነት የሚውል ነው። በዕርቅና በግጭት አፈታት ስነስርዓት ወቅትም ከክለቻ፣ ከቦኩና ከሌሎች ተዛማጅ የከበሩ ንዋያት ጋር በአንድነት የሚገኝ ሲሆን በተለይም በጉዲፈቻ፣ በጉማ የዕርቅ ስነስርዓት ወቅት ጫጩና ክለቻ ብዙውን ጊዜ ሳይነጣጠሉ በአቻነት ይቀርባሉ።¹²³ ቀጣዩ ርዕስ ጨሌን የተመለከተ ነው።

2. ጨሌ - Callee

“ጨሌ” የተለያየ መጠንና ቀለማት ያለው፣ ከተለያዩ ማዕድናት ወይም የከበረ ድንጋይ (ክቡር ድንጋይ) የሚሰራ ሲሆን በክር፣ በሲር (ጅማት)፣ በቀጭን ቆዳ፣ ሽቦ ወዘተ. ላይ ተጠልፎ በግንባር፣ በፀጉር፣ በጆሮ፣ በአንገት፣ በደረት፣ በእጅ ላይ የሚደረግ ወይም የሚጠለቅ ነው። የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ጥናትና ምርምር ማዕከል (1993፡ 564)፣ “ጥቃቅንና ክብ ሆኖ ከመስታወት ማዕድን በተለያዩ ቀለማት የተሰራ፣ በክር ተሰክቶ የሚያያዝበት ቀዳዳ ያለውና ለአምልኮት፣ ለጌጥ የሚጠቀሙበት ዶቃ መሰል ጌጥ” በማለት ተቀራራቢ ብያኔ ሰጥቷል። በቱለማ አሮሞ ዘንድ በሚሰጠው ፍቺ መሠረት የእንስትነት፣ የወላድነት፣ የመብዛትና የትውልድ ሐረግ ቀጣይነት ትዕምርት ነው። በቀረበው ሐተታ መሠረት በገዳ ሥርዓትና በዋቂሬና እምነት መሠረት ለህፃናት፣ ላላገቡ ወጣት ሴቶች፣ ላገቡ ሴቶች... ጌጥም፣ የከበረ ንዋይም፣ ክብርም ነው። “Calleen faaya aadaati, safuudha, ulfoodha, kanaaf dubartiin callee godhatte takka ulfoodha. Dubartiin callee godhattee deemtu safuudha. Akkuma ulfoowwan warra kaanii calleenis ni safeeffama jechuudha Obboo Damee Abbichuu, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa) - ጨሌ ባህላዊ ጌጥ ነው፣ ክቡር ነው፣ በፀጋ የሚቀበሉት የከበረ ንዋይ ነው፣ የተከበረም ነው። ስለዚህ ጨሌ ያደረገች አንዲት ሴት ክብረት ናት። ጨሌ አድርጋ የምትጓዝ ሴት የታፈረች ናት። የተቀሩት የከበሩ ንዋያት የተከበሩ እንደሆኑ ሁሉ ጨሌም የታፈረ (የተከበረ) ነው ማለት ነው” (አቶ ደሜ አብቹ፣ 21/01/2012ዓ.ም አዳማ)።

ዛጎልና ጨሌ በአሮሞ ሴቶች ዘንድ የእንስትነት መግለጫ ናቸው። በዚሁ አግባብ ጨሌ እንደ ጫጩ ሁሉ ከመዋለድና ከመብዛት፣ ልጅ ከማግኘት ጋር የተያያዘ ትዕምርት ነው። ሴቶች ዋቃን ልጅ ስጠኝ ብለው የምኞታቸውን ተስፋ ህብረ ቀለማት ባላቸው ጨሌ አሰባጥረው በማስዋብ በአንገት፣ በግንባርና በራስ ላይ ያስሩላታል” (Dirribii 2011: 51)።

123 ተጨማሪ የጫጩ ፎቶግራፍ በምዕራፍ ሰባት ከእግሩ ከበራ ጋር በተያያዘ ቀርቧል፤ ይመለከታል።

ከአቶ ደሜ አብቹ ገለፃ እና ከድርቢ ጽሑፍ መረዳት እንደሚቻለው አገልግሎቱ ሁለት ዓይነት ነው። አንደኛው ጌጥ ነው፤ ሁለተኛው ከዋቂፈና እምነት ጋር በተያያዘ የከበረ ንዋይ - ‘ኡልፋ’ ነው። ለጌጥ የሚውለው ጌጥነቱ ለሰው ልጅ ብቻ አይደለም። የእንስቶች መጠቀሚያ የሆኑትን ልዩ ልዩ የከበሩ ንዋያትና የቤት ዕቃዎች ለምሳሌ ጨፎ፣ አኮሌ... ባህላዊ ቁሶችን ለማስገኘትም የሚያገለግል በመሆኑ ጨሌ አገልግሎቱ ፈርጆ ብዙ ነው። ጨሌ የዕድሜ ደረጃ መግለጫም ነው። ልጅነትን፣ ልጃገረድነትን (ድንግልናን)፣ ያልተዳረች መሆኗን ያመለክታል። በጽሑፉ ከተጠቀሱት የትዕምርትነት መግለጫዎች መካከል የልጅነት መለያ ምልክት የሆነው ጨሌ አንዱ ነው። በቱለማ ኦሮሞ - ጂሌ ዘንድ በተለይም በገጠር አካባቢ ህፃን ለሆነች ሴት ልጅ “ገፍተራ/ Gaftaraa” የተሰኘው የጨሌ ጌጥ ከላይኛው አናቷ መሀል ለመሀል ፀጉር ላይ ይታሰርላታል፤ በአንገቷም ላይ አንድ ነጠላ/ ንጥል ጨሌ ይደረግላታል፤

ፎቶ 13. ህፃን ጊሹ ነም ገፍተራ ጨሌ በአናቷ ላይ አድርጋብራ ወረዳ ዳሎታ ቀበሌ 14/ 01/ 2012 ዓ.ም።

በምስሉ የሚታየው የአናት ላይ ገፍተራና ባለ አንድ ዙር ነጠላ ጨሌ የህፃንነቷ መግለጫ ነው፤ መታወቂያም ነው። ሁለተኛው የጨሌ ዓይነት ወጣት ልጃገረዶች የሚያጌጡበት “Callee dubaroo/ የልጃገረዶች ጨሌ” በመባል የሚታወቀው ነው። የልጃገረድነት/ የድንግልናነት ትዕምርት ነው። አንዲት ኮረዳ ይህን ጨሌ አድርጋ ስትታይ እንዳላገባች (እንዳልተዳረች)፤ ድንግል እንደሆነች ይታሰባል። ይኸውም የልጃገረዶች መለያ የሆነው ጨሌ እንደሚከተለው በፎቶግራፍ ቀርቧል፤

ፎቶ 14. በሦስት ነጠላና አዝራር (የልብስ ቁልፍ) የተሰራ የልጃገረዶች ጨሌ 2013ዓም - ገፈርስ ኮሮማ

የልጃገረዶች ጨሌ ለልጃገረዱ አንገት እንዲበቃ ተደርጎ በልኳ በሦስት ንጥል፣ የተለያዩ ቀለማት ባላቸው ጨሌዎች የሚሰራ የድንግልናዋ ምልክት ነው። ጨሌው እንዳይረገፍም ከጫፍና ጫፍ እንዲሁም ከመሃል ደጋፊ የሆነ አዝራር ይበጅላታል (ራግዱ ፎሌ፣ 2013ዓ.ም-ገፈርስ ኮርማ)። በባህሉ ውስጥ ላለው ማህበረሰብ ይህ ጨሌ የሚያስተላልፈው መልዕክት ኮረዳዋ ድንግልና ያላት፣ ያላገባችና ትዳር ያልመሰረተች መሆኗን ነው። የልጃገረዶች ጨሌ በአሁኑ ወቅት በከተማም ሆነ በገጠር በተለያዩ ቅርፅና ዲዛይን ይሰራል። ከነዚህም መካከል በግንባርና በአንገት ላይ የሚታሰረውን ባለ ዘርፍ (መነሳንስ) ጨሌ መጥቀስ ይቻላል። ይህ ጨሌ በይበልጥ የገዳ ሥርዓት ስንደቅ ዓላማ መልክ በሆኑት ሦስቱ ቀለማት ጥቁር፣ ቀይና ነጭ እንዲሁም በተለያዩ ህብረ ቀለማት ባላቸው ጨሌዎች ተጊጦ የሚሰራ ነው።

ፎቶ15. ኩላኒ ገበየሁ - በ2011ዓ.ም በቢሾፍቱ በተክበረ የአንግጫ በዓል ላይ የግንባርና የአንገት ጨሌ አድርጋ

“የልጃገረዶች ጨሌ/ Callee dubaroo” ያላገባች ድንግል ሴት ትዕምርት መሆኑ ተገልጿል። ይህን የልጃገረድነት ጨሌ ለመጀመሪያ ጊዜ የምትሰራላት ወላጅ እናቷ ናት። ኮረዳዋ ዕድሜዋ ደርሶ ስትዳር የልጃገረድነት ትዕምርቷ የሆነውን ይህን ጨሌ ፈታ ሌላ ጨሌ ጨምራ ወደ ታች ታረዝመዋለች። ይኸውም መዳሯን፣ ወደ ቀጣዩ የህይወትና የኑሮ ምዕራፍ መሸጋገሯን የሚያመለክት ነው። ወይዘሮ ማቲሌ ቦንሳ፣ ሎኒ መርጋ (27/06/2011 ዓ.ም ጎራ ለማን) እንዳሉት፣ አንዲት ሴት ተድራ ወደ ባሏ ቤት ስትገባ ለጨሌ መስሪያ የሚሆነውን ግብዓት ገዝታ፣ ባህልና ወጉን በጠበቀ መልኩ ሰርታ የምትሰጣት የባሏ እናት (አማቷ) ናት።

ይህን ጨሌ አድርጋ ስትታይም ድንግል አይደለችም፤ ተድራለች ተብሎ ይታሰባል፤ ይታወቃልም። ይህም የጋብቻና የአቴቴ ትዕምርት የሆነውን ጨሌ የሚመለከት ሲሆን በሁለት እጥፍ ተጠልቆ በአንገት ወደታች የሚለቀቀው የጨሌ ዓይነት ነው። እንደተገለፀው በዋቂፈና እምነት መሠረት የአቴቴ¹²⁴ ወይም የቦረን እናት ጨሌ (Callee Haadha Booran) በመባልም ይታወቃል።

ፎቶ16. የወይዘሮ ማቴሌ ቦንሳ ጨሌ፣ ወይዘሮዋ ጨሌ አድርገው ቦራ ጎራ ለማን በተባለ ሥፍራ-27/06/2011 ዓ.ም

በቀረበው ሐተታ እንደተመለከተው በቱለማ ኦሮሞ ባህል፣ በገዳ ሥርዓትና በዋቂፈና እምነት መሠረት ለህፃናት፣ ላላገቡ ወጣት ሴቶች፣ ላገቡ ሴቶች... ጌጥም፣ የክበረ ንዋይም፣ ክብርም ነው። ስለሆነም ጨሌ ያደረገች አንዲት ሴት ክብርት ናት። ይልቁንም ደግሞ የአቴቴ ጨሌ አድርጋ የምትጓዝ ሴት የታፈረች ናት። በሌላ በኩል የክብርና የዋቂፈና እምነት የሆነው የአቴቴ ጨሌ እንስቷ የተዳረች ወይም ያገባች መሆኗን ያመለክታል። በንዑስ ርዕሱ የቀረበውን ሃሳብ ለማጠቃለል ያህል የአቴቴ ወይም ያገባች ሴት መለያ የሆነው ጨሌ አንዲት ሴት በተለያዩ የዋቂፈና፣ የፀሎት ስነስርዓትና የገዳ ክብራዎች እዲሁም ጫጩ ይዛ ሰዎችን ለማስታረቅ ስትሄድ ትጠቀምበታለች። ጨሌው በቀኝና በግራ አራት አራት በድምሩ ስምንት ዙር¹²⁵ ያለው ነው። ይህም ጨሌ በበኩር (Angafa/ታላቅ)¹²⁶ ልጅ ሚስት በኩል ከትውልድ ወደ ትውልድ የሚተላለፍ ነው።

124 በዋቂፈና እምነት አቴቴ ለሴቶች ተራዳዲ የሆነች እንስት መለኮት/ አምላክ ወይም የእንስት ጠባቂ መልዓክ/ Ayyaana dubartii” እንደሆነች ይታመናል። አቴቴ ማረም (Ateetee Maaram) ወይም አቴቴ ሀደ’ ቦረን (Ateetee Haadha Booran) በመባል ትታወቃለች።

125 የአቴቴ ጨሌ ባለ ስምንት ዙር፣ የአቴቴ ፈጫሳ ከዋኔ ሰስምንት ጊዜ መሆን ከገዳ ሥርዓት ስምንቱ ዓመት የሥልጣን (የአስተዳደር ዘመን) ጋር የሚያያዝ ስለመሆኑ ይነገራል።

126 በአሮሞ ባህል ብኩርና (Hangafummaa) ትልቅ ዋጋ ስላለው የከበሩ ንዋያትም ክብር ይበልጥ የሚያልቅ ይሆናል።

ከባል ቤተሰብ በውርስ የሚተላለፈው ጨሌ እንደሁኔታው እስከ ዘጠኝ ቤት (ዘጠኝ ትውልድ) ሊደርስ ይችላል። ይህም ትውልድ አሰራር አንድ ቤተሰብ ብዛቱ ከየት ተነስቶ የት እንደሚደርስ ለማወቅ የሚያስችል ሲሆን፤ ዘጠነኛው ትውልድ ላይ ሲደርስም ቤተሰቡ ወደ ንዑስ ጎሣ ያድጋል።

በዘጠኝ ትውልድ ቅብብሎሽ እየተላለፈ የመጣው ጨሌም አዲስ ለሚመሠረተው ጎሣ የክበረ ንዋይ (Ulfaa gosaa) ይሆናል። በዚሁ ሳቢያ የእንስትነት ትዕምርት ወይም ምልክት ብቻም ሳይሆን መዝገበ ትውልድ ነው። የትውልድ መዘከሪያና ማስታወሻ ነው። የአያት፣ ቅድመ አያት (Akaakoo Abaaboo) ቅርስ ይሆናል። የአቴቴ ጨሌ ወይም የቦረን እናት ጨሌ በተለያዩ ስያሜዎች ይታወቃል። ከነዚህም መካከል የጉዬ ዱላ ጨሌ (Callee Guyyee Duulaa)፣ ጨሌ ኢላንሱ (Callee Illaansuu)፣ ጨሌ ሀራ (Callee Haraa) ጨሌ ሎኒ (Callee Loonii) በመባል የሚታወቁት ተጠቃሽ ናቸው (ራግዱ ፎሌ፣ 2013ዓም - ገፈርስ ኮርማ፣ አቶ ደሜ አብቹ፣ 21/01/2012 ዓ.ም - አዳማ)። ከመረጃ አቀባዮቹ በተገኘው ማህበራዊ ፍቺ መሠረት የጉዬ ዱላ ጨሌን የምታደርግ እናት ልጇ ወደ ዘመቻ ወይም አደን በሄደ ጊዜ በአንገቷ አድርጋው፣ የአቴቴ ክዋኔን በመከወን ፈጣሪዋን/ ዋቃን ትላመናለች። የጉዬ ዱላ አቴቴ - የጦርነት አምላክ¹²⁷ ናት ተብሎ ይታመናል። እንዲህም በመሆኑ ወደ ዘመቻ ወይም ወደ አደን በሄደ ልጇ በሰላምና በድል እንዲመለስለት የምትጸልይበት የጨሌ ዓይነት ነው። ሁለተኛው የአቴቴ ጨሌ ዓይነት ቀደም ሲል እንደተጠቀሰው ጨሌ ኢላንሱ የሚሰኘው ሲሆን አንዲት ነብስ ጡር ሴት ምጥ ሲይዛት ምጥ እንዳይበዛባትና እንዳይበረታባት፣ ወዲያውኑ በሰላም እንድትገላገል በአቅራቢያዋ ያሉ ሴቶች አድርገውት አቴቴን የሚማፀኑበት ነው። ሌላኛው የጨሌ ዓይነት ጨሌ ሀራ ነው። ይህ ጨሌ መስከረም ሲጠባ፣ የክረምት ወራት አልፎ የፀደይ ወራት ሲገባ በመልካ ላይ ለሚከናወን የምስጋና በዓል (የእሬቻ በዓል) የሚደረግ ነው።

ጨሌ ሎኒ በበጋ ወራት የዝናብ ወቅት ሲረዝም፣ ወንዞች ደርቀው የቤት እንስሳትና ሰው የሚጠጡት ውኃ ጠፍቶ ድርቅ (በጋ) በሚበረታበት ወቅት ተደርጎ ፈጣሪ ዝናብ ምህረቱን እንዲያወርድ፣ ዘንቦም መሬትን እንዲያርስ፣ ሣር አብቅሎም ፍጥረታቱን እንዲመግብ በመልካና በተራራ በሚደረግ ፀሎት የሚላመኑበት ነው። በዚህም አግባብ ጨሌ ለእንስቷ የእምነት፣ የቅድስና፣ ከተፈጥሮና መንፈሳዊነት ጋር የተያያዘ የክበረ ንዋይ መሆኑን ያመለክታል።

127 የጦርነት አምላክ በእንግሊዘኛው “War God” ማለት ሲሆን ይህ የተመሳሰለነት ጉዳይ ተጨማሪ ጥናት የሚያሻው ይመስላል።

1. ሲንቄ - Siinqee

በቱለማ ገዳ ሥርዓት መሠረት አባ ወዴቻ “ወዴቻ/Waddeechaa” እንደሚይዙት ሁሉ ሀደ’ ሲንቄ (Haadha Siinqee) በበኩሏ “ሲንቄ/ Siinqee” ትይዛለች። ሲንቄ ቀጭን፣ ረጅምና ቀጥ ካለች የሰፋ (Haroorecha) ወይም የወይራ (Eejersa) ዛፍ እንጨት የምትሰራ ያገባች ሴት የከበረች ንዋይ ናት። ሲንቄ በእንስቷ ቁመት ልክ የምትዘጋጅ፣ ያገባች ሴት መለያ ምልክት ናት፤ “Siinqee dubartii heerumtetu qabata. Dubartiin hineerumne hinqabattu; Ani amma nanqabadha yoon jedhe qabachuu hindanda’u. Seeratu nadhoowwa. Gaafan heerume malee anarraa hincalaqqisu; gara aadaa balleessuu sanitt deema. (Dubree Kumee Tashooma, 06/12/2010 A.L.I. Bishooftuu) - ሲንቄን ያገባች ሴት ናት የምትይዘው። ያላገባች ሴት ሲንቄን አትይዝም፤ እኔ አሁን መያዝ ብረልኝ መያዝ አልችልም። ህጉ ይከለክለኛል። የተዳርኩ ዕለት እንጂ አሁን ከኔ ላይ አያምርም። ባህሉን ማበላሸት ይሆናል” (ወ/ሪት ኩሜ ተሾመ፣ 06/12/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ)። አዲስ የተዘጋጀው ሲንቄ ከዛፉ ዓይነት የተነሣ ወደ ቢጫነት የሚያደላ ሲሆን፣ በጉጅ ቤት ጣሪያ ላይ ተደርጎ የምድጃ እሳት ጭስ እንዲያገኘው ይደረጋል። እየዋለ ሲያድር ወደ ቅላትና ጥቁረት ይቀየራል። ያብረቀርቃል፣ ያምራል። (በተጨማሪ ፎቶ ቁጥር 23 ይመለከታል)።

ፎቶ17.የቢርመጂ ሀደ’ ሲንቄ ኡርኔ ሮባ-25/01/2012ዓ.ም-ቢሾፍቱ፣የሚልባ ሀደ’ሲንቄ አፀዱ ቶላ2014ዓም-ፊንፊኔ

በሰማይና ምድር ሕግ ውስጥ እንደተጠቀሰው ሴት ክብርት ናት፤ ሲንቄ ይዛ የምትጓዝ ሴትም ትልቅ ክብር አላት፤ ሲንቄ በራሳም ክብርት ናት፤

[40] ሲንቄ እናት ለልጇ አዘጋጅታ ቢጋብቻዋ ዕለት ወስዳ የምትሄደው ነው። ሲንቄ ቀጥ ያለ ነው። የተጣመመ መሆን የለበትም። ይህ ስንቄ ቀጥ ያለ መሆኑ መነፈሳዊነቷ፤ ሲንቄዋ በራሷ፤ ክብሯ በራሷ ቀጥተኝነትን ያሳያል። ሲንቄ ከፍተኛ ድርሻ አላት። ባልና ሚስት ተጣልተው ወደ ሲንቄ ከሸሸች አይነካትም። ሰዎች ከተጣሉ፤ የጎሣ ጠብ እንኳ በስንቄ ይበርዳል። ሴት አልፈች ካሰማች ጠቡ ይቆማል። ሴት ትልቅ ክብር አላት። አንዲት ሲንቄ የያዘች እንስት አየተጓዘች ሳለ አያቋርጧትም፤ ነውር ነው። (አቶ ሸገና ክርቤ፤ 10/12/2011 ዓ.ም አ.ዓ.ላ)።

በዚህ ምዕራፍ መግቢያ በተገለፀው የቱለማ ገዳ ሥርዓት የሰማይና ምድር ሕግ መሠረት ሴት ክብርት ናት። የሴቷም የክብርና የኃይል (የሥልጣን) መግለጫ ናት። ትዕምርትም ናት። ከዚህ መሰሉ አገልግሎት አንፃር ሲንቄ እንደ አንድ የኦሮሞ ሴቶች ተቋም የምትቆጠር፤ የኃይል ምልክት መሆኗን አጥኚዎች ገልፀዋል (Jemila, 2014: 47; Kuwee, 1997: 118)።

አልፎ አልፎ ከቤተሰብ ቤተሰብ፤ ከአካባቢ አካባቢ የሚፈጠር ልዩነት ታሳቢ ቢደረግም ይበልጡን ግን ሲንቄ በልጅቷ እናት ተዘጋጅታ በሠርን ዕለት ለሙሽራዋ ይሰጣታል የሚለው ሃሳብ ሰፊ ተቀባይነት ያለው መሆኑን መገንዘብ ይቻላል። ሲንቄ ጠብ፤ ጦርነት (ጥል፤ ግጭት) የማቆም ኃይል ስላላት የእርቅና የሰላም ትዕምርት ናት። ከዚህ ክብር በመነሳት ምንም እንኳ ቢቸኩሉና ቢጣደፉ ሲንቄ ይዛ የምትጓዝን ሴት በአክብሮት ቆመው ያሳልፏታል እንጂ መንገድ አያቋርጧትም (አቶ ቡላ ሀዬ፤ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)።

እንደ መረጃ አቀባዩ ገለፃ ጉዞዋን (መንገዷን) ካቋረጧት ነውር ነው፤ የጎብረተሰቡንም ደንብ ማፍረስ ነው። ምናልባትም በተለየ ሁኔታ አቋርጠዋት ለማለፍ የሚቻለው ባለ ሲንቄዋ ሴት የይለፍ ፍቃድ ከሰጠች ብቻ ነው። አለበለዚያ ክብረ ነክ ድርጊት በመሆኑ ተጠያቂነትን፤ ቅጣትን ያስከትላል። የሲንቄ ክብር የሚመነጨው፤ ዓለማዊና መንፈሳዊ ትርጉም የሚሰጠው ያልተጣመመና ቀጥ ያለ (ቀጥተኛ) ከመሆኑ የተነሣ ነው። ቀጥተኝነት ያልተደበቀና ያልተሰወረ ደባዩሌለው፤ ፊት ለፊት፤ እውነትን፤ ትክክለኛነትን፤ አለማዳላትን ይወክላል። በዚህም ሲንቄ ክፋትና ጥመት የተሞላበትን ድብቅ (ስውር ሴራ) ተግባር መፈፀም እንደሌለበት ያሳያል። እንዲህም መሆኑ የሲንቄን የክብር አምሳልነት ያጎላዋል። ሲንቄ ዕርቅ የምትፈጥረው በሰውና በሰው መካከል ብቻ አይደለም። ዝናብ ሲጠፋ ሀደ' ሲንቄዎች ወደ ወንዝ ወርደው ስለሚፀልዩ፤ ፀሎታቸውንም እግዚአብሔር ሰምቶ ዝናብ ያዘንበላቸዋል ተብሎ ይታመናል። በዚህ ሳቢያ “ሲንቄ ሰውን ብቻ አይደለም ሰማይና ምድርን በማስታረቅ ረገድ ትልቅ ድርሻ አላት፤ Namaa miti, waaqaa fi lafa araarsuu keessatti siinqeen ga'ee olaanaa qabdi” ይባላል።

የገዳ ሥርዓትን ለመከወን፣ የዋቁፈና ስነስርዓትን ለማስፈፀም፣ ዋቃን በመማፀን ዝናብ ምህረት ለማግኘት ከተጠቀሱት የከበሩ ንዋያት ጋር ሲንቁ የጉላ ሚና አላት። ከተዘረዘሩት መረጃዎች አንፃር የሲንቁን አገልግሎት በአምስት¹²⁸ ምድብ መግለፅ ይቻላል፤

1. ጦርነት (ግጭት፣ ጠብ) በተነሣ ጊዜ ሀደ' ሲንቁዎች እልልታ እያሰሙ በጦርነቱ (በግጭቱ፣ በጠቡ) መሀል ገብተው ያስቆማሉ። ይህን እልልታ ቸል የሚል ካለ በገዳ ሥርዓት ችሎት ይቀጣል (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)። ነገር ግን በእናቱ የሚጨክን ወገን ስለሌለ፣ ሥርዓትና ደንቡም ስለማይፈቅድ ጦርነቱም (ግጭቱ፣ ጠቡ) ወዲያውኑ ይበርዳል። ስለሆነም ሲንቁ ጦርነት የማስቆም፣ ዕርቀ ሰላም እንዲካሄድ... የማድረግ አቅም አላት ማለት ነው፤ “ሲንቁ ግጭትና ጦርነትን የማስቆም እና ሰላምን የማውረድ ኃይል አላት (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000፡ 234)።

2. በባህሉ መሠረት ሲንቁን መያዝ የምትችለው ያገባች ሴት ናት። ነገር ግን ያልተዳረች ኮረዳም ሲንቁን የምትይዝበት አጋጣሚ ይኖራል። ይኸውም አንድ ወንድ ያማረችውን፣ ቀልቡ የወደዳትን ሴት ማግባት እንደሚችል ሁሉ፣ አንዲት ልጃገረድም የሲንቁን ኃይልና ክብር ተጠቅማ ቀልቧ የፈቀደውን ወንድ መርጣ ማግባት ትችላለች። ይኸውም ድፍን ቡና፣ ለምለም ሣር (እሬቻ)፣ እምቧይ እና ሲንቁ¹²⁹ ይዛ ከልጅየው ቤተሰብ ቤት ትሄዳለች (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/0/2012 ዓ.ም መቂ)። የመጣችበትን ምክንያት ስትጠየቅም፣ “Seenee hinba’u; taa’ee hin ka’u/ ገብቼ አልወጣም፤ ተቀምጬ አልነሳም” በማለት ፍላጎቷና ምርጫዋ የወደደችውን ልጅ ማግባት እንደሆነ ትናገራለች። “እምቧ ልጃችንን አታገቢም” አትባልም፤ እንዲህ ማለት ነውር ነው፤ “በዚህ ዓይነት የመጣችውን ማባረር በባህሉ ውስጥ ሐራም ተደርጎ ስለሚወሰድ፣ ልጅቷን መቀበልን ባህሉ ስለሚያስገድድ ጋብቻው ይፈፀማል” (ሙልጌታ፣ 1997፡ 27)። የሕጋዊ ጋብቻ ትዕምርት የሆነችዋን “የረኮ በግ (Rakoo/ረኮ¹³⁰)” ያርድላታል። ባልም ይሆናታል። ይህ የጋብቻ አይነት “Aseennaa/ አሴና” ይሰኛል¹³¹፤ በአማርኛ ወደ ገብ ሊባል ይችላል።

3. አንዲት ሴት ተድራ በአምስተኛው ቀን መናገር ያልጀመረ ሕፃን ልጅ ተሸክማ፣ ሲንቁዋን ይዛ፣ ጨሌዋን አድርጋ በቤተሰቡ በፈት ውስጥ ከሚገኙት ጊደሮች የፈለጋትን፣ መልኳ ያማራትን መርጣ እንደ ቤተሰቡ (እንደ ልጅየው) ሀብት አንድም፣ ሁለትም፣ ሦስትም፣ አራትም፣ አምስትም... ጊደሮች በሲንቁዋ ትካለች። ከዛን እለት ጀምሮ ጊደሮቹ የራሷ ሀብት እና ንብረት ይሆናሉ። በዓመቱ እሷም ጊደሮቿም ይወልዳሉ። እርሷም በተራዋ ከባሏ ተማክራ ከተወለዱት ጥጆች መካከል በሲንቁዋ ነክታ ለልጇ በስጦታ ትለግሳለች። ይህም ልገሳ በአፋን ኦሮሞ “አንዱ’ራ/ Andhuuraa” ተብሎ የሚታወቅ ሲሆን፣ የልጅየው/ የልጅቷ የግል ሀብት ነው። በዘመኑ ቋንቋ ከልጅነት ዕድሜ የሚጀመር የልጆች የባንክ ሒሳብ ቁጠባ ማለት ይሆናል።

128 እከፋፈሉ (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ) በሰጡት መረጃ ላይ የተመሠረተ ነው።
129 ድፍን ቡና የእንስትነቷ ወግ፣ ለምለም ሣር (እሬቻ) የምሥጋና፣ የተማፅኖ እና የዕርቅ፣ እምቧይ የወላድነት እና የመብዛት፣ ሲንቁ የሴቶች ኃይልና የሥልጣን ትዕምርት እንደሆኑ ይታሰባል።
130 “Rakoo/ ረኮ” የሰማኒያ ጋብቻ ውል ማስፈፀሚያ ትዕምርት ተደርጎ ትቆጠራለች።
131 ሙልጌታ (1997ዓ.ም.፡ 27) ይህ አይነቱ ጋብቻ አሊጦ (Olixoo) እንደሚባል እና ከጊዜ ወደ ጊዜ እየቀነሰ መምጣቱን ገልጿል። ይህም ቃል ከአሴና (Aseennaa) ጋር ተመሳሳይነት ያለው ነው።

4. የበጋው ወራት ከተራዘመና ድርቅ ከተከሰተ ሴቶች ሲንቁያቸውን ይዘው በእልልታ ወንዝ በመውረድ በአባሯ እግራችን ነው የመጣነው፤ በዝናብ መልሰን በማለት ይፀልያሉ። በዚህ የፀሎት እና የልመና ስነስርዓት ላይ ወንዶች አይሳተፉም። ፈጣሪያቸውን እንደተማፀኑትም በአባራ እግራቸው ሄደው በዝናብ ሲመለሱ ይስተዋላል። ዝናብ ይዘንባል።

5. አንዲት ሴት ያለ ፍላጎቷ በኃይል ወይም በአራስነት ጊዜዋ ወገቧ ሳይጠነክር¹³² ያለ ፍቃዷ በመጠጥ ስሜት ባለቤቷ ቢደፍራት... በምታሰማው እልልታ ወይም በምታቀርበው ስሞታ መሠረት የሰፈሩ ሴቶች ከርሷ ጋር “እልልል...” እያሉ ተቃውሟቸውን ያቀርባሉ። ይህም የእልልታ ድርጊት “የሲንቁ ጩኸት/ Iyya Siiqqee” (Kuwee 1997, 128) የሚባል ሲሆን እንስቶቹ በአካባቢው ወደሚገኘው የገዳ ዳኛ (አበሴር/ Abba Seer) ሄደው በማስፈረድ ባልየው ኮርማ በሬ እንዲቀጣ ይደረጋል። ሴቶቹ ኮርማ በሬውን አሳርደው እና ጠብሰው ይበላሉ፤ የታረደውንም ኮርማ ቆዳ በመሰንጠቅ ተከፋፍለው ሲንቁያቸው ላይ በምልክትነት ያስራሉ። ባልና ሚስትም ታርቀው፣ ታመርቀው፣ ሁሉም በደስታ ወደየቤታቸው ይመለሳሉ (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)።

በትንታኔው እንደታየው ሲንቁ ዘርፈ ብዙ ጠቀሜታ አላት። በዚህ ጥናት ትኩረት ሊሰጠው የሚገባው ሌላው ጉዳይ በከበሩ ንዋያቱ መካከል ጥብቅ ቁርኝት ወይም መስተጋብር ያለ መሆኑ ነው። አንዱ ከሌላው ጋር ተጣምረው የሚያዙ ወይም አገልግሎት የሚሰጡ ናቸው። ተዛማጅነት አላቸው። ለምሳሌ ጫጩ ያላት አንዲት እንስት በሥርዓተ ከበራ ላይ ስትገኝ በዚህ ጥናት የተገለፁትን ጨምሮ እንደ ከበራውና እንደ እንስቷ ቅድመ ዝግጅት አኮሌ¹³³፣ ጋዶ¹³⁴፣ ጋዲ¹³⁵፣ ጡንጦ¹³⁶፣ ቀቤ¹³⁷፣ ጨጮ¹³⁸፣ እሬቻ የመሳሰሉትን በተጓዳኝ ልትይዝ ትችላለች።

ለከበራ በግብዓትነት የሚቀርቡ አንዳች ሁነት (ወተት ወዘተ.) በመያዣነት መቅረባቸው ሲሆን የእንስቷን ባለሙያነትና የዕደ ጥበብ ችሎታ የሚያሳዩም ናቸው። በአባሪነት ተቀምጠዋል።

132 ወገቧ ሳይጠነክር ግብረ ሥጋ አለመፈፀሟ ከጤናም ጎን ለጎን ወዲያውኑ እንዳትፀንሰና ላይ በላይ ልጅ እንዳትወልድ ወይም የዕፎይታ (የዕረፍት) ጊዜ እንድታገኝ ያማዛታል ተብሎ ይታሰባል።

133 አኮሌ (Okolee) በስንደዶ እና በሰበዝ የሚሰፋ ሲሆን፣ ማንጠልጠያው በተለፋ ቆዳ - ነት በባህላዊ አስራር የሚዘጋጅ የሴቶች የወግ ዕቃ ነው። አስራሩም በዛጎል ያጌጠ ነው። ለወተት ማለቢያ፣ ለዲባዩ (Dhiibaayyuu) የፀሎት እና የማሥጋና ስነስርዓት ወተት ይዞ ለመገኘት ያገለግላል (ወ/ሮ መሣይ ግርማ፣ 02/02/2012 ዓ.ም ኡዴ - ገርቢቻ፣ ወ/ሮ ማቲሌ ቦንሳ፣ 27/06/2011 ዓ.ም ጎራ ለማን)። ምስላቸው በአባሪ ቀርቧል።

134 ጡንጦ (Xuunxoo) የተሰኘው ባህላዊ ቁስ የሚሰራው ከቅል፣ ከስንደዶ፣ ከሰበዝ እና ከተለፋ ቆዳ ሲሆን፣ ሙያው ባላት ሴት ዛጎል እና ጨሌ ይጌጥባታል። ወተት ይጠጣባታል። ልክ እንደ አኮሌ ሁሉ በከበራ ወቅት ሴቶች ከታች ባለው ቅል ወተት፣ በኩዳኑ ለጋ ቅቤ (Dhalee) ይይዙባታል። በተመሳሳይ አጠራር “xuunxoo/ጡንጦ” ይባላል (አቶ ሀዋስ ከተቦ፣ 25/16/2011 ዓ.ም ዓለምጤና)።

135 ጋዶ ልክ እንደ ጡንጦ ከሰሩ ቅል፣ ከላይ ደግሞ ከላላ በሚባል የሀረግ ዓይነት በስንደዶ እና በሰበዝ የሚሰፋ ነው። የቅርፅና የመጠን ልዩነት ቢኖራቸውም፣ “ቀቤ/ Qabee” ከተሰኘው ባህላዊ የወተት መያዣ ጋር ይመሳሰላሉ።

136 “ጋዲ ላም በምትታሰብበት ጊዜ ወዲያና ወዲህ እንዳትል በአግሯ ላይ የሚታሰር ጠፈር ነው” (የኢ.ቋ.ጥ.ም.ማ፣ 1993 ዓ.ም፣ 518)። ጋዲ የሚሰራው በውኃ ረጥ፣ በጉሎ ለፎቶ... ከለሰለሰ የከተሰ ቆዳ ቢሆንም፣ በቱላማ ገዳ ሥርዓት ህግ የተደነገገለት ከአናቱ ቦኩ ያለውን ጋዲ (Gaadii Seeraa) የተለየ ሥርዓት፣ ወግና ደንብ አለው (ወ/ሮ ማቲሌ ቦንሳ፣ 27/06/2011 ዓ.ም ጎራ ለማን)።

137 ቀቤ (Qabee) የታችኛው አካል ከቅል፣ የላይኛው አካል ከዳን ከስንደዶ እና ከሰበዝ የሚሰራ ሲሆን ከዳን እና የቆዳ ማንጠልጠያ አበጅተውለት ወተትና ሙዳ (ለጋ ቅቤ-ቅብዓ ቅቤ) ይይዙባታል (ወ/ሮ መሣይ ግርማ፣ 02/02/2012 ዓ.ም ኡዴ - ገርቢቻ)

138 ጨጮ (Ciicoo) ጥሩ ቅርፅና ወብት ካለው ቅል፣ ከዳን ደግሞ ልክ እንደ ቀቤ በስንደዶ እና በሰበዝ ተሰርቶለት ለወተት፣ ለበዓላት እና ከበራዎች የሚዘጋጅ ምርጥ እና ልዩ ባህላዊ ምግብ (Dhangaa) መያዣነት ያገለግላል። በሌላ በኩል ጨጮ የታችኛው አካል ከቅል፣ ከስንደዶ እና በሰበዝ እንደሚሰራ ሁሉ ከሸክላም ይሰራል። “ጨጮ ሀደ” ሲንቁዎች እና የተዳሩ (ያገቡ) ሴቶች የሚይዟት ሲሆን ይልቁንም ደግሞ “Ciicoo gurraatti/ጥቂሯ ጨጮ” በአገልግሎቷና በቅርስነቷ በቱላማ አረሞዎች ዘንድ ትልቅ ክብር ይሰጣታል። በቱላማ ምርቃትም ትጠቀሳለች። በአባሪ ቀርቧለች።

ምዕራፍ ስድስት፣ የቱለማ ገዳ ሥርዓት ከበራዎች፣ ክዋኔያዊና ትዕምርታዊ ገፅታዎች

የቱለማ ኦሮሞዎች በተለያዩ ጊዜያትና አካባቢዎች የሚያከብሯቸው የገዳ ሥርዓት፣ የዋቂፈና እምነት ልዩ ልዩ ባህላዊ ክብረ በዓላት አሏቸው። እንደ ከበራው ዓይነትም በተናጥል ወይም ሦስቱ ቱለማዎች (ዳጪ፣ በሾ እና ጂሌ) በአንድ የክበራ ቦታ በጋራ ይጠቀማሉ፤ ይታደማሉ።¹³⁹ ከተጠቀሱት ክብረ በዓላት አንዱ የእሬቻ በዓል ነው።

6.1. እሬቻ

የገዳ ሥርዓት በውስጡ ከሚያካትታቸው ተቋማት መካከል የዋቂፈና እምነት አንዱ ነው። በዋቂፈና እምነት ውስጥ ከሚከበሩት ከበራዎች ደግሞ “Irreechaa/ እሬቻ”¹⁴⁰ በዋናነት የሚጠቀስ ሲሆን፣ ለዋቃ/ አምላክ ምስጋና ወይም ምልጃ ለማቅረብ የሚከወን ባህላዊ የክበራ ስነስርዓት ነው። ክብረ በዓል ነው (ጥላሁን፣ 2007ዓ.ም፡ 125፤ የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000ዓ.ም፡ 80፤ ታቦር 2007 ዓ.ም፡215)። እሬቻ ከምስጋና፣ ከምልጃ፣ ከእርቅ፣ ከጎብረት፣ ከፍቅርና ከሰላም ጋር የሚያያዝ መሆኑንም በጽሑፋቸው ውስጥ የገለፁ ሲሆን፣ በተለይም ጥላሁን (2007ዓ.ም፡126-131)፣ ከአገልግሎት አንፃር “እሬቻ እንደ ማስፈቀጃ”፣ “ገንዘብ እንደእሬቻ”፣ “እንደገንዘብ”፣ “እሬቻ እንደ ደረጃ ማስጠበቂያ”፣ “እሬቻ እንደ ማስገደጃ”፣ “እሬቻ እንደ ሰላም ወይም ሰላም ፈላጊነት” በማለት የእሬቻ አገላለፅ በማጎበረሰቡ ዘንድ የተለያዩ መልክ እንዳላቸው በዝርዝር ተንትነዋል።

በመስክ በነበረኝ ቆይታ ባካሄድኩት ምልክታና ከመረጃ አቀባዮች ጋር ባደረኩት ቃለ ምልልስ ይህንኑ አገላለፅና አገልግሎት ለመረዳት ችያለሁ። ነገር ግን፣ “የቱለማ ኦሮሞ ተፈጥሯዊ እና ሰውሰራሽ የክበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንተና” ርዕሰ ጉዳይ እንደሚያመለክተው ትኩረቱ ይበልጡን ትዕምርት ነው። በመሆኑም የእሬቻን ጽንሰ ሃሳባዊ ትርጓሜ በጎብረተሰቡ አረዳድ መሠረት ከትዕምርት አንፃር ሊታዩ የሚገባቸውን ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ ትዕምርቶችን ከግምት ውስጥ በማስገባት ተንትኗል።

¹³⁹ ለተጨማሪ መረጃ በዚሁ ምዕራፍ የቀረበውን የቱለማ ገዳ ሥርዓት ጉዞ (ንጉደት) የተሰኘውን ንዑስ ርዕስ ይመለከታል።

¹⁴⁰ አንዳንድ ሰዎች እሬቻ እምነት/ኃይማኖት እንደሆነ ሲናገሩ ይደመጣል። ነገር ግን እሬቻ በዋቂፈና እምነት ውስጥ ከሚከበሩ ክብረ በዓላት ወይም ፌስቲቫሎች አንዱ አንዱ ይቆጠራል እንጂ በራሱ እምነት/ኃይማኖት አይደለም። ባህል ነው፤ ክብረ በዓል ነው።

የእጩታን በዓል ጥንታዊ አመጣጥ ከዕርቅ ጋር በትዕምርት የሚያተሳስረው ቃላዊ ተረክ በዓሉ የዚህ ዕርቅ ሰላም መታሰቢያ መሆኑን ያስረዳል፤

[41] አበው እንደሚሉት ሁለቱ የአቴ ልጆች ተገዳደሉ፤ ታላቅ ታናሽ የውን ገደለ። ሌሎች ቃየል አበል ብለው ስማቸውን ቀይረዋል። አቴ ልጆቼ ተገዳደሉ ምን ይሻለኛል ብላ ወደ ዋቃ አለቀሰች። ወደ ዋቃ ስታለቀስ ዋቃም/እግዚአብሔርም፤ “የሞተውን ልጅ በወንዝ ዳር ቅበራው፤ በላዩ ላይ አዳ ትከይ። አዳ የእርቅ (መታረቂያ) ይሁን፤ በስሩ ይታረቁ። እጩ መታሰቢያ ይሁን” አላት ይባላል (አባ ጩጫ ሁጌ በየነ፤ 6/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

አፈ ታሪኩ በመጽሐፍ ቅዱስ ውስጥ ከሚታወቀው የቃየልና አበል ታሪክ ጋር የተቀራረበ ሲሆን ከእምነትና ከህዝቦች መስተጋብር ጋር ተያይዞ በቀጣይም ሊመረመር፤ ሊጠና የሚገባው ነው። እንደ ጥቅሱ ማብራሪያ እጩ ታላቅና ታናሽ በመገዳደላቸው ምክንያት የመታሰቢያ በዓል ሊሆን ችሏል። በመካነ ቀብሩ ላይ የበቀለው አዳ ደግሞ መታረቂያ ይሁን ሲባል ዕርቅ ሰላም የሚፈፀምበትና ሰላም የሚወርድበት ቦታ መሆኑን የሚያመለክት ነው። በዚህም ላይ እጩ የአፋን ኦሮሞ ቃል በአማርኛ የተለያዩ ትርጓሜዎችን ይዞ ይገኛል። እነርሱም፡- የመታሰቢያ በዓል፤ የምሥጋና በዓል ወይም ክብረ በዓል፤ ምሥጋና፤ ምልጃና ፀሎት፤ ለምለም ሣር፤ ገፀ በረከት (መባ፤ ስጦታ)፤ ክፍያ (ዋጋ)፤ የዕርቅና የሰላም፤ የኅብረትና የአንድነት ምልክት... የመሳሰሉትን ቃላትና ገለፃዎችን የሚወክል ሲሆን፤ ክዋኔውም እነዚህን ጉዳዮች በተግባር ማቅረብን ወይም መስጠትን ይመለከታል፤

[42] እጩ ማለት አንዳች ነገር ወደመልካ ይዘው ሄደው ምሥጋና ማቅረብ ማለት ነው። በሌላ በኩል ገፀ በረከት (ስጦታ) ማለት ነው። ስጦታ ለምለም ሣር፤ ገንዘብ፤ እህል... ልዩ ልዩ ነገር ሊሆን ይችላል። እጩ ሲባል፤ ወደ መልካ የሚወረደው ብቻ አይደለም። ለከበረ ንዋይ እጩ መባ¹⁴¹ ይቀርባል፤ በራሱ ቤት በሚገኝ የከበረ ንዋይ፤ ለበኩር የከበረ ንዋይ፤ ለቃሉ ቤተሰቦች፤ ለሙዳ ቤተሰቦች ወይም ወደ ሙዳ ለሚሄዱ ሰዎች፤ ለጎሣ የከበረ ንዋይ፤ ለፋጂ... በማንኛውም ጊዜ ምሥጋናና ገፀበረከት ይቀርባል። እጩ ሲባል ቢራን (የፀደይ ወርን) ጠብቆ የሚከወነው ብቻ አይደለም። በማንኛውም ጊዜ ምሥጋና (ገፀ በረከት፤ መባና ስጦታ) ይቀርባል። ቦታው ግን ልዩነት ይኖረዋል (አቶ ተሬቻ ሆርዶፋ፤ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

አንዳች ነገር ሲባል ለምለም ሣር፤ አደይ አበባ፤ ወተት፤ ሣር፤ የሙዳ ለጋ ቅቤ... ሊሆን ይችላል። በተጨማሪም እጩ የሚለው ቃል ዋጋ፤ ክፍያ... ሊሆን ይችላል።

ጫጩ፤ ጩሌ... የሚያበለፅጉት ወይም የሚያበጁት እውቀትና ልምዱ ያላቸው ባለሙያዎች ብሎም እነዚህን የከበሩ ንዋያት ለማበልፀግ የበቁ (በባህሉ መሠረት የተፈቀደላቸው) ሰዎች ብቻ ናቸው። ለነዚህ ሰዎች የሚከፈላቸው ዋጋ (ክፍያ) እጩ ይባላል።

141“መባ፡- አንደ ጧፍ፤ አጣን፤ ዘቢብ... ያለ ለቤተ ክርስቲያን የሚሰጥ ስጦታ ነው። (የኢ.ቋ.አ.መ.ቃ)። ይህ የስጦታ እጩ በሌላ አቻ ትርጓሜው መባ ማለት ነው። በተመሳሳይ ለገልግ የሚሰጥ ተመሳሳይ ስጦታ መባ ሊባል ይችላል።

ፀጋዬ ብሩ (2008 ዓ.ም) እንደጻፈው፤ በሰው ልጅ ታሪክ ውስጥ እጮች ጥንታዊነት ያለው ክብረ በዓል ነው። በጥንታዊያኑ ኩሻውያን የአንድ አምላክ እምነት/ ዋቂፈና መሠረት ከብዙ ሺህ ዓመታት በፊት ጀምሮ በዓባይ ወንዝ ዳር ሲከበር የኖረ እንደነበርም ይገመታል። በኦሮሞ ባህል የሚከበረው ይኸው የኢሬቻ በዓል፤ “Irreecha Malkaa/ የመልካ ኢሬቻና Irreecha Tulluu/ የተራራ እጮች” ተብሎ ይታወቃል። የመልካ እጮች በቅድሚያ ታይቷል።

6.1.1. የመልካ እጮች - Irreecha Malkaa

በኦሮሞ ባህልና እምነት መሠረት የእጮች በዓል የሚከበረው የክረምት ወራት አልፎ የፀደይ ወራት ሲገባ ከመስከረም ወር አጋማሽ ጀምሮ ነው። በክረምት ወራት የእጮች ስነስርዓት አያከናውንም። በንፁህ ውኃ እንጂ በድፍርስ ውኃ ለፈጣሪው ምስጋናም ሆነ ምልጃ አያቀርብም፤ ለዚህም እንደምክንያት የሚጠቀሰው የደፈረሰ ውኃ በህይወት ያለውንም ሆነ በህይወት የሌለ ግላንግስ ሊኖረው ይችላል ተብሎ ስለሚታሰብ ነው፤

[43] ኦሮሞ ከረምት በደፈረሰ ውኃ የእጮች ስነ-ስርዓት አያከናውንም። ምንም እንኳን ድፍርስ ውኃ ህይወት ያለውንና ህይወት የሌለውን በድን ተሽከም ይሄዳል። የሰው ሬሳ ብቻ አይደለም፤ የሞተ ከብትና የቆሽሽ (ያደፈ) ነገር ሊሆን ይችላል። ኦሮሞ ደግሞ በሞተ ነገር ላይ የእጮች አይፈፅምም። ስለዚህ በደፈረሰ የክረምት ውኃ እጮች አይከናወንም ማለት ነው (አቶ አዲኛ ሙሊሣ፣ 10/05/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ድፍርስ ውኃ ንፁህ አይደለም፤ በውስጡ ያለው ነገርም አይታወቅም። አንዳች የሞተ ነገር ሊይዝ ስለሚችል፤ ይህም በድን ወይም ባዕድ ነገር እንደ ርኩሰት መቆጠሩ በክረምት ወራት ለእጮች ስነስርዓት አለመከናወን መሠረታዊ ምክንያት ነው። ከነሐሴ ወር በኋላ ግን ውኃው ሙሉ በሙሉ ንፁህ ይሆናል፤ ይጠራል። ለፈጣሪው ምስጋና መቅረብ ያለበት በዚህ ንፁህ ውኃ እንደሆነ ስለሚታመን ከንፅህና ጋር የተያያዘ ነው። በክረምት ወቅት በወንዝ አካባቢ የሚገኘው መሬት ስለሚያዳልጥና አደጋ ሊያስከትል ስለሚችል እጮች የማይከናወንበት ሁለተኛው ምክንያት ሲሆን ሌላው ምክንያት በኦሮሞ ህዝብ ዘንድ ክረምት በጨለማ፤ ፀደይ በብርሃን መመስሉ ነው። ክረምት ዝናብን የሚያስገኝ፤ አዝርዕትን የሚያበቅል ተፈላጊ የሆነ የተፈጥሮ ፀጋ መሆኑ ቢታመንም በገጠር... ለሚኖረው ህብረተሰብ በብዙ ምክንያት ከባድ ወቅት ነው። ለእንቅስቃሴ አስቸጋሪ የሆነ ኃይለኛ ዝናብ የሚዘንበበት፤ ህይወትና ንብረትን የሚያጠፋ የውኃ ሙላትና ጎርፍ የሚከሰትበት ነው። በዚህም ሳቢያ በጋብቻ፤ በተለያዩ ማህበራዊና ኢኮኖሚያዊ ሁኔታ ከወንዝ ማዶ ለማዶ የሚኖሩ አባትና ልጅ፤ እናትና ልጅ፤ የቅርብና የሩቅ ዘመዳሞች ተለያይተው ይከርማሉ።

ይህን መሰሉን ችግር በትክክል መረዳት የሚቻለው ከትናንሽ ወንዞች ይልቅ ከትልቁ የአዋሽ ወንዝ ወዲያና ወዲህ ማዶ በሚኖረው ህዝብ ዘንድ ነው። በሽታና ህመም የሚጠናው፣ ቁስል እንኳ ቶሎ የማይድነው በክረምት ነው ስለሚባል፤ ለሰውም ሆነ ለእንስሳት አስቸጋሪ የሚሆንበት ጊዜ እንደሆነ ይነገራል።¹⁴²

ወርኅ ክረምት ጭለማ ነው የተባለውም ከዚሁ አስቸጋሪ ሁኔታ በመነሳት ይመስላል። ይህን አስቸጋሪ ወቅት አልፎ ወደ የብርሃን፣ የፀሐይና የሙቀት፣ የተስፋና የውበት ተምሳሌት ወደሆነው የቢራ (ፀደይ) ወራት መሻገር ልዩ ትርጉም አለው። ክረምት በጨለማ፣ ፀደይ በብርሃን የተመሰሉበት ተምሳሌታዊ ትርጓሜም በዚሁ ተፈጥሯዊ ሂደት ነው።

[44] የሞላው ወንዝ ቀንሶ፣ የደፈረሰው ውኃ ጠርቶ፣ ቡቃያው አድኅ ገፅታውን ይቀይራል። መስከረም ጠብቶ ዝናቡ ሲቆም ብርሃን ይሆናል። አደይ አበባ¹⁴³ ትፈነዳለች፤ አደይ አበባ ስትፈነዳ መስቀል ወፍ የመስቀል ወፍ የምትባለዋ በዚህ ጊዜ ነው የምትታየው። ልዩ ናት፤ በመስቀል እንጂ አትታይም። መስቀል ካለፈ የለችም። አደይ አበባ ስትፈነዳ፣ ይህኛ ወፍ ስትታይ ሁሉም ነገር አምሮ ልዩ ነገር ነው የሚታየው (አባ ጩፌ ሁንዴ በየነ፣ 6/01/2012 ዓ.ም ደኅ ቢሾፍቱ)።

በተገለፀው መሠረት መስከረም ሲጠባ በወርኅ ክረምት ሞልቶ በሜዳው ላይ ይፈስ የነበረው ወንዝ ቀንሶ ማሻገር ይጀምራል።¹⁴⁴ ክረምቱን ሳይተያዩ ማዶ ለማዶ ተለያይተው በናፍቆት የክረሙ ቤተሰቦች፣ ወዳጅ ዘመዳሞች ወንዙን ተሻግረው ይገናኛሉ። ቤተሰባዊ ናፍቆታቸውንም ይወጣሉ፤ “Baga booqaa birraa geessan/ እንኳን ለፀደይ ብርሃን አደረሳችሁ” ይባላሉ። ፀደይ የሽግግር፣ የለውጥ ጊዜ ነው። የዋቃ ጥበብና ኅልዮት ከሚገለጠባቸው ተፈጥሯዊ ክስተቶች መካከል አንዱ የወቅት መፈራረቅ ሲሆን፣ ከጨለማ ወደ ብርሃን የተከናወነው ተምሳሌታዊና ተፈጥሯዊ ዑደት የሚከናወነውም በዋቃ ቸርነት ነው ተብሎ በህዝቡ ዘንድ ይታመናል።

በዚሁ ምክንያት የፀደይ ወር የተስፋ፣ የለውጥና የልምላሜ ወቅት ነው። ልዩ ልዩ ህብረ ቀለማት ያላቸው አበባዎች ፈክተውና አምረው ይታያሉ። ይልቁንም የፀደይ ወር ተምሳሌት የሆነችው አደይ አበባ ከሁሉም ደምቃና ኅልታ ከርቀት ትታያለች።¹⁴⁵

142. በክረምት የተለያዩ አለዋፋት ከጎጂቸው አይወጡም፤ አባብም እንኳ እስከ ነሐሴ ወር መጨረሻ ድረስ አይኑን አይገልጥም፤ አይኑን የሚገልጠው መስከረም ሲጠባ ነው ይባላል። በፀደይ ወር ወፎች ከንፋቸውን ዘርግተው በሰማይ ላይ በርቀት ይበራሉ፤ የርቀት ተጓዥ ወይም ዘማች የሚባሉ እንደ ቁርዬ (ሻመላ) የመሳሰሉ አለዋፋት ከተለያዩ የአውሮፓ ሀገራት ወደ አካባቢው ይመጣሉ። እስከ መጋቢት ወር ቆይተውም ወደ መጠብት ይመለሳሉ (አቶ ሚደግሶ አንበሴ፣ 05/02/2012 A.L.I መቄ)።

143. አደይ አበባ ብሩህ ቢጫ ቀለም እና አበባዋ ስምንት ቅጠል ያላት፣ በመስከረም ወር ብቻ የምታብብ ሀገር በቀል ዕፅዋት እንደሆነች ይነገራል። ውብ ጥቁር ሰማያዊ ቀለም ያላት የመስቀል ወፍም እንዲሁ በመስቀል ወቅት ብቻ የምትታይ ናት።

144. አጥኚው የአዋሽ ወንዝ እና የቆቃ ግድብ በክረምት ወራት ከወንዙና ከግድቡ ውጪ አልፈው ከሁለት ኪሎ ሜትር የሚበልጥ ሜዳማ መሬት በጎርፍ መ ጥለቅለቃቸውን ከእንዴም ሁለቴ ተመልክቷል።

145. አባሪ ቁጥር 8 ይህንኑ እውነት ያመለክታል።

መስኩ በጥሩ መግዛ ይታወቃል። ቀስ በቀስ ገፅታውን የቀየረው የአዝርዕት ቡቃያም አብቦ ያሽታል። እንደ መልክዓ ምድሩ አቀማመጥ የበቆሎ፣ የባቂላና የአተር... እሽት ይደርሳል። ለመብላትም ያንንል። ለዓይን ደስታ፣ ለአእምሮ እርካታ ይፈጥራል። ይህን የተፈጥሮ ለውጥ ማየትም ተስፋ ነው። ለዓይን የሚያንንውን እሽት በሰላም እንዲያበላው፣ አዝመራው አንዳች ችግር ሳይገጥመውና ሳይበላሽ ወደ ጎተራው እንዲያስገባም ህዝቡ ፈጣሪውን ይማፀናል። በአሮሞ ዘንድ ክረምት በጭለማ ይመሰላል። ከጭለማ ወደ ብርሃን ለተከናወነው የተፈጥሮ ሽግግርም ምሥጋና የሚያቀርብበት ወቅት ነው።

እናም እሬቻ ምስጋና ነው፤ የምስጋና በዓልም ነው፤ “Irreecha jechuun galata. Ayyaana galataati. Bacaqii gannaa keessaa birraatti kan nubaaste, dukkana keessaa ifatti kan nubaaste yaa waaqa! jedhanii, margaa jiidhaa fi Abaaboo birraadhaan waaqaaf galata kan itti galchaniidha. Irreecha jechuun mallattoo araaraati; mallattoo nageenyaati (Dargaggoo Tolaa Addunyaa, 25/01/2011 A.L.I Bishooftuu) -እሬቻ ማለት ምሥጋና ነው። የምሥጋና በዓል ነው። ከክረምት ጭቃ ወደ ፀደይ ያወጣኸን፣ ከጨለማ ወደ ብርሃን የወጣኸን እግዚአብሔር ሆይ! በማለት በእርጥብ ለምለም ሣር እና በአደይ አበባ ለእግዚአብሔር ምሥጋና የሚያስገቡበት ነው። እሬቻ ማለት የእርቅ ምልክት ነው፤ የሰላም ምልክት ነው” (ወጣት ቶላ አዱኛ፣ 25/01/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)። በዚህ አግባብ የመልካ እሬቻ ከመካሄዱ በፊት ከሚከናወኑት ቅድመ ዝግጅቶች መካከል አንዱና ዋነኛው ዕርቀ ሰላም ነው። ለዚህም መሠረታዊው ምክንያት እሬቻ የሰላም ምልክት መሆኑ ነው። በዚህም ሳቢያ እሬቻ የዕርቅና የሰላም ምልክት ነው፤

[45] እሬቻ በአሮሞ ዘንድ የእርቅ ምልክት ነው። አንድ ሰው እሬቻ ይዞ ወዳንተ መጣ ማለት፣ ታረቀኝ ማለት ነው። በእሬቻ ሰላም ተባባልክ ማለት መታረቅ ማለት ነው። ወደ መልካ (ወንዝ፣ ሀይቅ) እሬቻ ይዘው ከሄዱ፣ እግዚአብሔር ሆይ ታረቀኝ” ማለት ነው። በዓለም ላይ እርግብ የሰላም ምልክት ነው፤ በአሮሞ ዘንድ የሰላም ምልክት እሬቻ ነው እንጂ እርግብ አይደለም (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

በዚህ የዕርቅና የሰላም እሳቤ የእሬቻ ስነስርዓት ከመካሄዱ በፊት የተጣሉ፣ የተኮራረፉ የተቀያየሙና የማይነጋገሩ ሰዎች በችግሮቻቸው ዙሪያ ተነጋግረው ዕርቅ ያወርዳሉ። በማህበራዊ ህይወት ውስጥ ደረጃው ቢለያይም ፀብና ኩርፊያ ሊፈጠር ይችላል። ነገር ግን በአሮሞ ባህልና የገዳ ሥርዓት መሠረት የሰው ልጅ በልቡ ክፋት፣ ምቀኝነት፣ ቂምና በቀል፣ ጥላቻና ቅሬታን ይዞ ለምስጋናም ሆነ ለፀሎት ከፈጣሪው ፊት መቆም የለበትም፤ በንፁህ ልብ ያልተፈፀመ ምስጋናና ፀሎትም በፈጣሪ ዘንድ ተሰሚነትና ተቀባይነት የለውም ተብሎ ይታሰባል።

ኦሮሞ ዕርቅ ሳይፈጥር አብሮ የእጮቻችን በዓል አያከብርም፤ የዕርቅ ምልክት የሆነውን ሣር አይዝም፤ *Irreecha gara fuulduraatif dursinee araara umna. Oromoon jalqaba tokkummaa fi jaalala otuuu hinuumiin irreecha waliin hiqabatu (Abbaa Sa'aa Lataa Birraa, 04/12/2011 A.L.I. Bishooftuu)*. ለወደፊቱ (ለቀጣዩ) እጮቻችን አስቀድመን እርቀሰላም እንፈጥራለን። ኦሮሞ በቅድሚያ አንድነትና ፍቅር ሳይፈጥር (ሳይመሰርት) የእጮቻችን ለምላም ሣር አብሮ አይዝም (አባ ሰዓ ለታ ቢራ፣ 04/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በእጮቻችን በዓል ላይ የሚታደሙ ሰዎች እርስ በርሳቸው ፍቅርና አንድነትን ሳይመሰርቱ የእጮቻችን ሣር አብረው የማይዙበት ዋናው ምክንያት ሰላም በሌለበት የሰላም ምልክት የሆነውን ለምላም ሣር አብሮ መያዝ ከእጮቻችን መሠረታዊ መርህ ጋር ስለሚጣረስ ነው።

በተለያዩ ምክንያቶች የተጣሉና የተቀያየሙ ሰዎች የእጮቻችን በዓል ከመድረሱ በፊት ይቅርታ መጠያየቅ፣ ይቅር መባባል፣ አንዱ ለሌላው ይቅርታ ማድረግ፣ ዕርቅ ማውረድ፣ ቂምና በቀልን በመተው ሰላምን ማስፈን፣ ከልብ በመነጨ ይቅርታ እርስ በርስ መዋደድ፣ መከባበርና መደማመጥ የመጀመሪያው መስፈርት ይሆናል። ተከታዩ ምስል ለዚህ ዓላማ ማዕደ ዕርቅ ላይ የተሳተፉ ሰዎች እጮቻችን ሲለዋወጡ፣ ትክሻ ለትክሻ ተቃቅፈው ሲታረቁ የሚያሳይ ነው፤

ፎቶ 18. ቅድመ እጮቻችን የዕርቅ ስነስርዓት ሲከናወን በክፍል የሚያሳይ ቢሾፍቱ - 04/12/2011 ዓ.ም

በዚህ መሠረት የኦሮሞ ህዝብ በተለያዩ ጊዜያት በሚካሄዱ የገዳ ከበራዎች እንዲሁም ልዩ ልዩ ኃይማኖታዊና ማህበራዊ አጋጣሚዎች ዕርቅ እየፈጠረ ይሄዳል። ይህ ደግሞ ትናንሽ የሆኑ ፀብና ቁርሾዎች ወደ ተካረረ ግጭት እንዳያመሩ፣ በአጭሩም እንዲቀጩ ያደርጋል ተብሎ ይታመናል። የዕርቅ ስነስርዓት ከሚፈጸምባቸው ከበራዎች መካከል ሌላው የደመራ በዓል ነው።

ደመራ በአፋን ኦሮሞ “Gubaa/ጉባ” ወይም “Ifaanoo/ኢፋኖ” በመባል የሚታወቅ ሲሆን፤ ከደመራው ጋር የተያያዘው ክብረ በዓል፤ “Ayyaana Okolee/ አያና አኮሌ”¹⁴⁶ አልያም “Ayyaana Masqalaa/ አያነ መስቀላ” - የመስቀል በዓል በተሰኙ ልዩ ልዩ ስያሜዎች ይጠራል። በቱለማ የገዳ ሥርዓትና የዋቂፈና እምነት ክብረ በዓላት ቅደም ተከተል መሠረት የመስቀል በዓል ወይም ደመራ ከእሬቻ በዓል ቀድሞ የሚከበር ነው። የቅድመ ዝግጅት አካል ሆኖ የቀረበው የደመራ ወይም የመስቀል በዓል ከእሬቻ በዓል ጋር በጥብቅ የተቆራኘ ነው።

[46] እሬቻ ከደመራ ጋር ይያያዛል። ደመራ ይደመራል፤ ይለኮሳል። ጠዋት ወጥተው በደመራው አመድ ላይ እሬቻ ይከናወናል። በደጃፍ በር፤ በቤት ማዕከላዊ ቦታ - በሮ እሬቻ ይከናወናል። ከዚያ በኋላ በበነጋታው ደግሞ ከአካባቢው ህብረተሰብ ጋር ለምለም ሣር ይዘው፤ ዲግዩ ይዘው ወደ መልካ ይሄዳሉ። በመልካ ኮርማ አርደው፤ መልካውን ከፍተው ሥርዓተ እሬቻ ከውነው ይመለሳሉ (አቶ ተሬቻ ሆርዶፋ፤ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በአንድ አካባቢ ህብረተሰብ በሚከናወነው የእሬቻ በዓል የሚታረደው ኮርማ መልኩ ብሩህ ቀይ፤ ከግንባሩ ላይ ነጭ ምልክት (Booqa/ ቦቃ) ያለው ነው። ትርጓሜውም ከክረምት ወደ ፀደይ (ቢራ)፤ ከጨለማ ወደ ብርሃን የመሸጋገር ተምሳሌት እንደሆነ ይነገራል። በዚህ ወቅት ትልቅ ትኩረት ከሚሰጣቸው ጉዳዮች መካከል የዕርቅ ስነስርዓት ማከናወን ነው። ከቤተሰብ ጀምሮ በጎረቤት፤ በሰፈርና በቤተሰብ መድብሎም በመላው ህብረተሰብ መካከል የተፈጠሩ ቅራኔዎችና ቅያሜዎች በዕርቅ እንዲፈቱ ይደረጋል። ከዚያም የክብረ በዓላቱ ስነስርዓት ይቀጥላል። በቱለማ ኦሮሞ ዘንድ የእሬቻ በዓል ከሚከበርባቸው መልካዎች መካከል ስድስቱ የዋቃ ሀይቆች ማለትም፡- ሆራ ወርጦ፤ ሆራ ሁሉቃ፤ ሆራ ሀርሰዲ፤ ሆራ ኪሎሌ፤ ሆራ ሀዶ፤ ሆራ ፊንፊኔ የመሳሰሉት ናቸው (አቶ ነገሣ ነገዎ፤ 11/12/2010 ዓ.ም አዲስአበባ)።

ከተጠቀሱት መካከል የቱለማ ኦሮሞዎች ብሎም መላው የኦሮሞ ህዝብ እንዲሁም ከተለያዩ ክልሎችና ከውጭ የሚመጡ ታዳሚዎች በጋራ የሚታደሙባቸው የሆራ ሀርሰዲና ለረጅም ዓመታት ተቋርጦ በ2012 ዓ.ም እንደገና የተጀመረው የሆራ ፊንፊኔ የእሬቻ በዓል ነው።

በእሬቻ በዓል ቅድመ ዝግጅት ወቅት ከሚከናወኑት ልዩ ልዩ ተግባራት ውስጥ በሁለቱም ሆራዎች የሚካሄደውን “Axaarrii/ ሥርዓተ ማንፃት” ምንነትና ዓላማ መግለፅ ተገቢ ይሆናል። በክረምት ወራት እሬቻ እንደሚከናወን በዚሁ ርዕስ ትንታኔ ተገልጿል። ምክንያቱ ደግሞ የክረምት ውኃ ንፁህ ስላልሆነ (ድፍርስ ስለሆነ) የጥሩ ነገር ምሳሌ አይደለም።

¹⁴⁶“Ayyaana Okolee/ አያና አኮሌ” የሚለው ስያሜ ይበልጡን የሚታወቀው በጂሌ (በራ እና ዱገወዳ ወረዳዎች) ሲሆን በዓሉም በየዓመቱ ከመስከረም 11 እስከ መስከረም 13 ድረስ ይከበራል። በተቀሩት አካባቢዎች ደግሞ መስከረም 16 እና 17 የሚከበር ሲሆን የልዩነቱ መነሻ ምክንያት ከቀን አቆጣጠርና ከአዲስ ዓመት መግቢያ ጋር ተያይዞ ሌላ ጥናት የሚጋብዝ ነው።

የውኃን ንፅህናና ቅድስና የሚያረክሱ ተግባራት ለምሳሌ በመልካው ዳር ሰዎች ተጣልተው ደም ቢቃቡ (ቢገዳደሉ/ደም ቢፈስ) መልካው ሥርዓተ ማንፃት ይፈልጋል ማለት ነው።¹⁴⁷

በሌላ በኩል የሆራ ፊንፊኔ እሬቻ ለበርካታ ዓመታት ተቋርጦ እንደገና የተጀመረ በመሆኑ በሆራው የእሬቻ ከበራን ለመፈፀም ሥርዓተ ማንፃት እንዲከናወን የሚጋብዝ መነሻ ምክንያት ነው። ይህም ስነስርዓት መልካ ማንፃት “Malkaa Haxaaruu” ይባላል። ከዚሁ ሥርዓተ ማንፃት ጋር ተያይዞ የሚከናወን ሌላ ስነስርዓት አለ። ድፍርስ ውኃ በመያዙና እሬቻ ሳይከናወንበት በክረምት ወራት ዝግ ሆኖ የቆየውን መልካ መክፈት (እሬቻን ስነስርዓት ማስጀመር) ማለት ሲሆን፤ ይህም ስነስርዓት በአፋን ኦሮሞ “Malkaa Saaquu /መልካ መክፈት” ወይም “Bitimaa Banuu/ በር መክፈት” በሚል ስያሜ ይታወቃል። በዘመነኛው አጠራር “የመክፈቻ ስነስርዓት” ሊባል ይችላል። ሁለቱም ስነስርዓቶች በአንድ ቦታ በአንድ ጊዜ የሚካሄዱ በእጅጉ ተመሳሳይ ናቸው። ምንም እንኳን በአንድ ዕለት፣ በአንድ ቦታ፣ በተመሳሳይ ሠዓት የሚከናወኑ ቢሆኑም የየራሳቸው ልዩነትም ቅደም ተከተልም አላቸው፤

[47]ማንፃትና መክፈት ልዩነት አላቸው። ማንፃት ይቆድማል። ማንፃት ማለት መልካዋ ሰው ከተበደለባት እንኳ፣ ችግር ከተፈጠረባት(ከተፈፀመባት) ይህቺ መልካ ቆሻሻ (አድፍ) ያለባት ስለሆነች ይህን አድፍ ከላይዋ ማጠብ ማለት ነው። እንዳች ነገር በውስጧ ወይም በዳርቻዋ ከሞተ ከላዋ ማንፃት ነው። ለምን ከተባለ ይህቺን መልካ ሰው ለእሬቻ ይሄድባታል፤ በላዋ ላይ የእሬቻ በዓልን የሚያከብረው ህዝብ ነው። ወደርሷ የሚሄደው የከበረ ንዋይ የያዘ ሰው ነው። ስለሆነም አድፉን ከሰራቸው አፅድተው ማውጣት ማለት ነው። መክፈት ደግሞ መልካዋ ድፍርስ ሆኖ ነው የቆየችው፤ እግር ስላልነካት መክፈት ነው። በር ከፍተው መግባት ማለት ነው (አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ 6/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በጥቅሱ መሠረት ማንፃትም መክፈትም በእጅጉ ተቀራራቢ ናቸው። የሥርዓተ ማንፃትም ሆነ የመክፈቻ ስነስርዓቱ ዓላማና ግብ በፀደይ ወር የሆራ ፊንፊኔ እና የሆራ አርሰዲ የቢራ እሬቻ ወይም የመልካ እሬቻ መጀመሩን ማብሰር ነው። ይህ ዓይነቱ ስነስርዓት በሆራ አርሰዲ የተከናወነው በ19/1/2012ዓ.ም ሲሆን፤ ከአንድ መቶ ሃምሳ ዓመታት በላይ የእሬቻ በዓል ሳይካሄድባት በቆየው ሆራ ፊንፊኔ ደግሞ በተመሳሳይ ሁኔታ የተከናወነው በ21/1/2012ዓ.ም ነበር። በሁለቱም ቦታዎች የተካሄደው ስነስርዓት የቦታ ለውጥ ብቻ ካልሆነ በቀር ከጅምሩ እስከ ፍፃሜው ተመሳሳይ ነው። በመሆኑም ከታሪካዊነቱ አንፃር በሆራ-ፊንፊኔ የተከናወነውን ስነስርዓት በመምረጥ የሥርዓተ ማንፃትና መልካ የመክፈት ስነስርዓትን በአጥኚው የተሳትፎ ምልክታ መሠረት ለመግለፅ ተችሏል።

147 በ2009ዓ.ም በሆራ ሀርሰዴ የእሬቻ በዓል ላይ ተፈፅሞ የነበረውን እልቂት በአብነት ማስታወስ ይቻላል።በመልካ ላይ የሚከናወነው ሥርዓተ ማንፃት እንደሁኔታው ችግር ተከሰቷል ተብሎ በሚታሰብበት ወቅት ለተወሰኑ ዓመታት ነው። መልካውን የመክፈት “Malkaa Saaquu” ስነስርዓት ግን በየዓመቱ ይከናወናል።

ስነስርዓቱ የተጀመረው በአባ ገዳዎችና ሀዩዎች ምርቃት ነው። የምርቃት ስነስርዓቱ በሚፈፀምበት ወቅት አባ ገዳዎች ለምለም ሣርና አደይ አበባ በመያዝ ልክ እንደ ዋናው ቀን የእሬቻ ሥነስርዓት አከናወኑ። የሆራ ፊንፊኔ በጥንቱ ጊዜ የገላን፣ ከገላንም ብኩርናው የጂዳ በመሆኑ የሜልባ ተከታይ ከሆነው የሙደና ፓርቲ አባ መልካ አቶ ሼኖ ቡልቲ ለሥርዓተ ማንፃት የተዘጋጀውን ብሩህ ቀይ ቀለም ያላትን ላም ባረኩ፤ የቱለማ አባ ጨፌ የሆኑት ሁንዴ በየነ በተመሳሳይ ብሩህ ቀይ ቀለም ያለውን ኮርማ ለሆራ ፊንፊኔ መልካ እሬቻ የመክፈቻ ስነስርዓት ባርከው እርድ ፈፀሙ።

የኮርማውና የላሟ (Kormaa fi Dullacha) ብሩህ ቀይ (Arra'a) መሆን በየአካባቢው ከሚከናወነው የእሬቻ በዓል ጋር ተያይዞ እንደተገለፀው ወደ ብርሃን መሸጋገርን የሚያመለክት ነው። ይህንኑ ሃሳብ ከግንዛቤ ውስጥ በማስገባት ከቀኑ ዘጠኝ ሰዓት ላይ የተጀመረው “መልካ የማንፃት /Malkaa Haxaaruu” እና “መልካ የመክፈት /Malkaa Saaquu” ስነስርዓት የተከናወነው መላውን ህዝብ ከክረምት ወደ ቢራ ላሻገረው ዋቃ መስዋዕትና ምስጋና፣ የለምለም ሣርና አደይ አበባ እሬቻ-ገፀ በረከት በማቅረብ ነው። ስነስርዓቱ በምርቃት ተጀምሮ በምርቃትና ለቀጣዩም ዓመት “እሬቻ” አድርሰን በሚል ፀሎት ነው የተዘጋው። በቀጣዮቹ ሁለት ተከታታይ ንዑሳን ርዕሶች የሆራ ፊንፊኔና የሆራ ሀርሰዲ እሬቻ ክብረ በዓላት በቅድመ ተከተል ተተንትነዋል። ቀዳሚው የሆራ ፊንፊኔ ነው።

6.1.1.1. የሆራ ፊንፊኔ እሬቻ

ፊንፊኔ ለቱለማም ሆነ ለመላው የኦሮሞ ህዝብ በማዕከላዊ ሥፍራ የምትገኝ ናት። ከተለያዩ ሥፍራዎች በመምጣት ኦሮሞዎች በዓመት አንድ ጊዜ የሚገናኙበት ቦታ - ሆረ ፊንፊኔ እንደሆነ በታሪክ ይነገራል። ይሁንና በወቅቱ በነበረው ተፅዕኖ ምክንያት የኦሮሞ ህዝብ በሆራ ፊንፊኔ ላይ የእሬቻ በዓልን እንዳያከብር መከልከሉና ይህም እገዳ ለኦሮሞ በየቦታው ተለያይቶና ተረሳስቶ መቅረት መንስኤ እንደሆነ ይነገራል። እገዳው ለ150 ዓመታት የዘለቀ መሆኑ ይገመታል። በተጠቀሱት ዓመታት ውስጥ በሆራ ፊንፊኔ ይደረግ የነበረው የእሬቻ በዓል የተቋረጠ ሲሆን፣ በተወሰኑ ዓመታትም እንደሁኔታው አመቺነትና እንደጊዜው አዝማሚያ በተቆራረጠ መልኩም ሲሆን የእሬቻ በዓል ይከበር ነበር፤

[48] በፊንፊኔ የገዳ ሥርዓታችን ለአንድ መቶ ሃምሳ ዓመት ያህል የተዳከመ ቢሆንም፤ እስከ አሰራ ዘጠነኝ ዜሮ ዜሮ (1900) ክፍለ ዘመን ድረስ እርሞ እየተደበቀ በሆራ ፊንፊኔ የእጮቻችን በዓል ያከብር ነበር። ይሁን እንጂ የኢኮኖሚ ሁኔታ እየከፋበት በሄደ ቁጥር፤ ጠላት እየበረታበት በሄደ ቁጥር ከሰፍራው እየራቀ ሄደ። አሁን ይኸው ፈጣሪ ይመስገን ዘንድሮ በፊንፊኔ የእጮቻችን በዓል አከብረናል (አባ ገዳ ንብህሃ አፌሶ 27/01/2012 ዓ.ም ፊንፊኔ)።

የሆራ ፊንፊኔ እጮቻ አልፎ አልፎ በድብቅ ቢከበርም በወቅቱ በነበረው ተፅዕኖ እንዲቋረጥ ከተደረገ 150 ዓመታትን ያስቆጠረ ሲሆን፤ ይህም ሁኔታ ከተባለው የገዳ ሥርዓት መዳከም ጋር የሚገናኝ ነው። ከተጠቀሱት ታሪካዊ ወቅቶች በኋላ የሆራ ፊንፊኔ እጮቻ ዳግም በ2012 ዓ.ም መከበሩ ተለያይተውና ተረሳስተው ለነበሩት ኦሮሞዎች ዳግም መገናኘት እንደ ሁነኛ መዳረሻ ሆኗል። ይህም ተግባራዊ እርምጃ በመላው የኦሮሞ ህዝብ ዘንድ በአዎንታዊነት መታየት ከበዓሉ ትኩረትና ድምቀት አንፃር መገመት ይቻላል።

የተጠቀሱትንና ተያያዥ ምክንያቶችን መነሻ በማድረግ የሆራ ፊንፊኔ እጮቻ በዓል ቅድመ ዝግጅት በልዩ ልዩ ክንውኖችና ኩነቶች (Events) የታጀበ ነበር፤ ክንውኖቹ ብዙ ናቸው። በርካታ ወጣቶች በተናጥልና በህብረት ሆነው ርቀት ካላቸው የኦሮሚያ ዞኖች (ከሀረር፣ ከባሌና ከቦረና) ጭምር ለቀናት ያህል በእግር ተጉዘው በዋዜማው ፊንፊኔ መግባታቸው በህብረተሰቡ ዘንድ ለበዓሉ የተሰጠውን ትልቅ ግምት ያመለክታል።

የሲዳማ፣ የጌድኦ፣ የቡርጂ፣ የኮንሶ፣ የጋሞ፣ የሃዲያ የአላባ የአማራና የትግራይ ወዘተ.ብሔር ብሔረሰቦች ተወካዮች ከዋዜማው ጀምሮ በነበረው ስነስርዓት ላይ መሳተፋቸውን ተመልክቻለሁ። ይህም ሁኔታ ከፖለቲካዊ አንድምታ ባሻገር የእጮቻ በዓል በህዝቦች መካከል የወንድማማችነትና የብዝሃነት ስሜት ለመፍጠር የሚያስችልም ነው። በልዩ ልዩ ቅድመ ዝግጅቶች የታዘዘው የ2012ዓ.ም የእጮቻ በዓል ስነስርዓት የተጀመረው ከጠዋቱ 12 ሰዓት ላይ ነው። ቦታው የአሁኑ የአዲስ አበባ ፍልውሃ ድርጅትና የፊንፊኔ ሆቴል ከሚገኝበት አካባቢ ወረድ ብሎ ባለው የጊዮን ሆቴል አጥር አቅራቢያ፣ ከመስቀል አደባባይ ፊት ለፊት በተዘጋጀው የሆራ ፊንፊኔ የእጮቻ መልካ ነው።

ይህንኑ መልካዎ ምድራዊ አቀማመጥ ታሳቢ በማድረግ ለሆራ ፊንፊኔ የእጮቻ በዓል ማክበሪያነት የተፈቀደው ሥፍራ ከጊዮን ሆቴል የግንብ አጥር አጠገብና ከእስጢፋኖስ ቤተክርስቲያን ጀርባ የሚገኘው ረባዳ ስፍራ ነው። ተከታዩ ምስል ሁለቱንም ስፍራዎች ጎን ለጎን ያሳያል፤

ፎቶ 19. የሆራ ፊንፊኔ የእጮች ቦታዎች ከግራ ወደ ቀኝ ከአስጢፋኖስ ቤተክርስቲያን ጀርባ፣ ሁለተኛው አደይ አበባ ያለበት ከጊዮን ሆቴል አጠገብ የሚገኘው - 21/01/2012 ዓ.ም

ከአስጢፋኖስ ቤተክርስቲያን ጀርባ የሚገኘው ረባዳማ ሥፍራ በወንዝ አቅራቢያ ያለ ሲሆን ቀደም ሲል ለማረፊያ ማዕከልነት በመንግስት የተሰራ ውብና ዕዱ ቦታ ነው። ይህ ቦታ ለእጮች በዓል ማክበሪያነት የተሰጠ መሆኑን በዕምነብረድ ዓምድ ላይ የሰፈረው ጽሁፍ እንዲህ ይላል፤ “Idoon irreeffannaa Hora Finfinnee, waggaa 150 booda, kantiibaa Magaalaa Finfinnee Inji. Taakkalaa Uumaan murteeffamee kenname. Fulb 23, 2o12 A. L. I. - የሆራ ፊንፊኔ እጮች ቦታ ከ150 ዓመት በኋላ በኢንጂነር ታክለ ኡማ የአዲስ አበባ ከተማ ከንቲባ ተወስኖ ተሰጠ። መስከረም 23/2012 ዓ.ም”

በዚሁ መሠረት የሆራ ፊንፊኔ የእጮች በዓል የተከበረው በሁለቱም ተቀራራቢ መልካዎች ሲሆን፣ በ23/ 01/ 2012 ዓ.ም ከጥዋቱ 12 ሰዓት ላይ ስነስርዓቱ በቅድሚያ ከግዮን ሆቴል ጀርባ ባለው የእጮች ሥፍራ የተጀመረው፣ አባገዳ ጎበነሆላ እሬሶ እና ከተለያዩ የአሮሚያ ዞኖች የመጡ አባገዳዎች ተራ በተራ መልካውን በመመረቅ ሥርዓተ ከበራውን አስጀምረዋል። በመልካው ዳርቻ ረድፍ በመስራትም በያዙት የእጮች ለምለም ሣር እና አደይ አበባ ውሃውን ወደ ራሳቸው እንዲሁም ወደ በዓሉ ታዳሚዎች በመርጨት፣ “Nuu toli; kan baranaan nu geeche bara egereedhaan naga’aan nuun ga’i, irreecha naga’aa, irreecha jaalalaa nuu godhi/ ለዘንድሮ ያደረስከን ለመጨውም አድርሰን የሰላም እጮች፣ የፍቅር እጮች አድርግልን” በማለት መርቀዋል፤ ህዝቡንም የመባረክ ሥርዓት ፈፅመዋል። በበዓሉ ላይ የተገኙ ታዳሚዎችም በተመሳሳይ ክዋኔ ውኃውን በለምለም ሣር እያጣቀሱ ወደ ላይና ወደ ራሳቸው በመርጨት የምስጋና ቃላቸውን ለዋቃ እያሰሙ የእጮች ስነስርዓታቸውን ከወኑ።

የሆራ ፊንፊኔ ክብረ በዓል ከፍተኛ ቁጥር ባለው የህዝብ ብዛት የተጨናነቀ ደማቅ ክብረ በዓል ነበር። ሰውን ከሰው ለመለየት፣ ጎን ለጎን በድንገት ከተጠፋፉ በቀላሉ ተፈላልገው የማይገናኙበት ነበር። በሆራ ፊንፊኔ የእጮች በዓል ላይ የተሳተፈው አብዛኛው የኦሮሞ ህዝብ ከተለያዩ ርቀት ካላቸው አካባቢዎች ስለሚመጡ እንደ ጫጩ፣ ኦኮሌና ጋዲ የመሳሰሉትን የክበሩ ነዋያት በብዛት ያልታዩበት የእጮች ክበራ ነው። ይህ ባህልና ወግ በቢሾፍቱ ሆራ ሀርሰዲ የእጮች ክበራ በተሽለ ሁኔታ ታይቷል። ሲንቄ፣ የአንገት ጨሌ ያጠለቁ እናቶች የግንባር ጨሌ ያሰሩ እና በአንገት የሚጠለቀውን ጨሌ በተለያዩ ዲዛይን የተጠቀሙ ወጣት ሴቶች፣ በተለያዩ ቀለማት እና ዲዛይን ያጌጡ ባህላዊ አልባሳትን የለበሱ ኮረዳዎች የበዓሉ ታዳሚዎች ሆነዋል። በወንዶች ዘንድም እንዲሁ የገዳ ሆሮሮና አለንጋ የያዙ፣ በግንባራቸው ላይ ክለቶች ያሰሩ፣ በራሳቸው ላይ ሩፋ (የአባ ገዳ ጥምጣም፣ ቆብ) ያደረጉ አባገዳዎች ብዙ ናቸው።

የገዳ ፋጂ፣ ልዩ ልዩ ዓርማ የያዙ፣ የዝንጀሮ፣ የአንበሳና የነብር ጎፈር ያጠለቁ በፎሌነት ወግ በለምድና ጎፈር ያጌጡ የክበሩ ወጣት ወንዶችም እንዲሁ አያሌ ናቸው። በበዓሉ ላይ ከተለያዩ ሀገራት የመጡ ቱሪስቶች ተገኝተዋል። ፊንፊኔ ከዋዜማው ጀምሮ ብዛት ያለው ህዝብ ያስተናገደች ሲሆን፣ ወደ አስር ሚሊዮን የሚገመቱ ሰዎችም በበዓሉ ላይ ታድመዋል፤

ፎቶ 20. የሆራ ፊንፊኔ የእጮች በዓል ታዳሚዎች በክሬል - 23/01/2012 ዓ.ም

የእጮች በዓል ከዋቁፈና እምነት ከበራነቱ ይልቅ ባህላዊ ፌስቲቫልነቱ እየጎላ መምጣቱን የ2012 ዓ.ም የሆራ ፊንፊኔም ሆነ የሆራ ሀርሰዲ የእጮች ክብረ በዓላት ማሳያ ይሆናሉ። በተለይም

በሆራ ፊንፊኔ የእጮች በዓል ቀን በየቦታው በባህላዊና ዘመናዊ ሙዚቃ ጭፈራ የልዩልዩ አልባሳትና ቁሳቁሶች ሽያጭ፣ የምግብና የለስላሳ መጠጦች ግብይት፣ በተናጠልና በህብረት ፎቶ የመነሳት መርሃግብር፣ የወጣቶች ትውቅውቅና የስልክ ቁጥር (አድራሻ) ልውውጥ ማህበራዊ ትስስር የተስተዋለበት ነበር። የ2012 ዓ.ም የሆራ ፊንፊኔ እጮች ክብረ በዓል በኢትዮጵያ ብቻም ሳይሆን በምሥራቅ አፍሪካ ደረጃ ትልቁ ፌስቲቫል ሊባል የሚችል ነው። የ2013 ዓ.ም የሆራ ፊንፊኔ የእጮች በዓል ከ2012 ዓ.ም ጋር ሲነፃፀር ሀገራዊና ዓለማቀፋዊ በሆነው የኮሮና ቫይረስ ወረርሽኝ ምክንያት... በብዙ መስመሮች የተሰመረ ነበር። በ2014ና በ2015ዓ.ም የተሳታፊዎች ቁጥር ጨምሮ ታይቷል። የ2016 ዓ.ም ደግሞ ከሁለቱ ተከታታይ ዓመታት ይበልጣል።

6.1.1.2. የሆራ ሀርሰዲ የእጮች ክብረ በዓል

የሆራ አርሰዲ የእጮች ክብረ በዓል፣ የሆራ ፊንፊኔ የእጮች ክብረ በዓል በተከበረ በማግስቱ መስከረም 24 ቀን 2012 ዓ.ም ቀን በቢሾፍቱ¹⁴⁸ ከተማ ተከብሯል።

የሆራ ፊንፊኔ የእጮች በዓል አክብረው ወደ ሆራ ሀርሰዲ ያቀኑ ብሎም ከተለያዩ የኦሮሚያ ክልል ዞኖች እና ከሀገሪቱ ልዩ ልዩ አካባቢዎች የመጡ ሰዎች በዋዜማው በቢሾፍቱ ከተማ ታድመው ነበር። በሆራ ሀርሰዲ ዋዜማ ከተማዋ በሰዎች ብዛት ተጨናንቃ ነበር። ከምንግዜውም በተለየ ሁኔታ በልዩ ልዩ ሽብርቅና በባህላዊ ዜማ በሚጨፍሩ ወጣቶች ደምቃ ነበር። ከተለያዩ የሀገሪቱ አካባቢዎች በህብረት ለመጡ ብሔር ብሔረሰቦች በአቃቂ፣ በዱክም፣ በገላንና በቢሾፍቱ ከተማ ነዋሪዎች እንዲሁም በየከተሞቹ አስተዳደር ኃላፊዎችና የበዓሉ አስተባባሪዎች አቀባበል ተደርጎላቸዋል። የባህል አልባሳት፣ የባህል ጌጣጌጦችና ቁሳቁሶች ሽያጭና ግዢ፣ የምግብ ቤት፣ የመዝናኛ ስፍራዎች፣ የሆቴልና የመኝታ አልጋ መስተንግዶ አገልግሎት በሰዎች ብዛት የተጨናነቀ ነበር። ከፊሎም የእጮች በዓል ታዳሚ በከተማዋ ዋና ዋና ጎዳናዎች፣ በኦሮሚያ አባገዳዎች አንድነት አዳራሽ ግቢና በተለያዩ ሥፍራዎች በባህላዊ ጭፈራና ዜማ፣ በዋቂፈና እምነት ህብረ ገማሬ - ጄክርሳ ሲዘምሩ፣ ዋቃን ሲያመሰግኑ ማደራቸውን ከቦታ ቦታ ተንቀሳቅሼ ተመልክቼያለሁ።

¹⁴⁸ በአፋን ኦሮሞ ቢሾፍቱ የሚለው ቃል ውኃማ ፣ የውኃ ቋት... ከሚል አገላለፅ ጋር የሚቀራረብ ሲሆን የቢሾፍት ከተማ አስተዳደር “የሃይቆች ከተማ ቢሾፍቱ በሚል ርዕስ በ2000 ዓ.ም ባሳተመው ትንሽ መጽሐፍ ፣ የከተማዋን ታሪካዊ የስም አሰያም እንዲህ በማለት ገልጿል « የቢሾፍቱ ከተማ ቢሾፍቱ የሚለውን የከተማዋን ሲያሜ ያገኘችው ቢሻንክፍቱ ከሚል የኦሮምኛ ቃል ሲሆን፣ ትርጉሙም የውሃ አካል ማለት ነው።

ወደ ሆራ ሀርሰዴ ጉዞ የተጀመረው ከሌሊቱ 11 ሠዓት ጀምሮ ነው። የጉዞ ስነስርዓቱን ለዚህ ተግባር የተመደቡ ፎሌዎች ያስተባብሩ የነበረ ሲሆን፤ አሰላለፉ ተከታዩን ቅደም ተከተል የያዘ ነው። ከፊት ለፊት በቀዳሚነት የከበረ ነዋይ - ጫጩ፤ ሲንቁ... የያዙ ሴቶች፤ በተከታይ ልጃገረዶች፤ ከዚያም እናቶች፤ ቀጥሎ አባገዳዎች አባሙዳዎች (ቃሉዎች)፤ የኦርቶዶክስ እምነት አባቶች፤ ከኋላ ባህላዊ ጭፈራ የሚያሰሙ ወጣቶች (ቁሮዎች) እና በበዓሉ ላይ የሚታደሙ በሙሉ በፆታ እና በዕድሜ ተሰባጥረው በህብረት ይጓዙ ነበር በህብረትም ያዜሙ ነበር፤ ፎሌዎች ደግሞ ከግራና ቀኝ የሚያጅቡና ስነስርዓት የሚያስጠብቁ ናቸው። በዕለቱ ጫጩ የተባለውን የከበረ ንዋይ ይዘው የነበሩት እንስት እንደሚከተለው በምስል ተመልክተዋል፤

ፎቶ 21. ጫጩ የያዙ እንስት ከባለቤታቸውና ከሌሎች ሰዎች ጋር ወደ ሆራ ሀርሰዴ ሲጓዙ የሚያሳይ ቢሾፍቱ-24/01/ 2012 ዓ.ም

በየዓመቱ ጎልቶ የሚሰማው ህብረ ዝማራ “OO! Yaa Mareewoo! / ኦ ! ያመሬዎ !” የተሰኘው የውዳሴ ዜማ ሲሆን በህብረት እየዘመሩ ወደ ሆራ ሀርሰዴ ሲጓዙ በአሰላለፉ መሠረት የሚሰማው ድምፅ ራሱን የቻለ ቅብብሎሽ፤ ቅንብር፤ ድምፀትና ልዩ ድባብ ይፈጥራል። የግጥሙ ዓመቱና ከበራው በዑደት ተመልሶ መምጣቱን የሚጠቁም ነው። ዞረህ ተዟዙረህ ተመልሰህ ወደኛ የመጣኸው ዓመት ማለት ነው፤ “Yaa Mareewoo jedhu. Mareewoo jechaa yoo deeman, bara marmartee nutti as deebite jechuudha. Martee martee as deebite jechuudha” (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

የከበሩ ነዋያትና ተፈጥሯዊ ትዕምርቶች በእግረ ክብረ በዓል ላይ የራሳቸው ጉልህ ድርሻ አላቸው። ከገዳ የእድሜና የስልጣን እርከን እንዲሁም ከፆታና በጋራ ከሚያዙ የወል ትዕምርቶች ረገድ የየራሳቸው ባህሪ ይኖራቸዋል። ሴቶች ጫጩ፤ ጨሌ (የእንገትና የግንባር) ሲንቁ፤ አኮሌ፤ ጋዲ፤ ጨጮ፤ ቀቤ... ይይዛሉ። ፎቶግራፍ ቁጥር 19 ያስታውሷል።

በኦኮሌ በጨፌ ቀበሌ... ለዲ'ባዮና ለሙዳ ስነ-ስርዓት የሚያገለግል ወተት፣ ቅቤ፣ ማር የሚይዙ ሲሆን ወንዶችም እንዲሁ የራሳቸውን ትዕምርትና ምልክት ይጠቀማሉ። ተከታዩ ምስል የአባ ገዳዎችን እና ከተለያዩ አካባቢዎች የመጡ የህብረተሰብ ክፍሎችን የሚያሳይ ነው።

ፎቶ 22. አባ ገዳዎች እሬቻ፣ አለንጋ፣ ሆሮሮ ገዳ ይዘው ወደ ሆራ ሀርሰዲ ሲጓዙ ቢሾፍቱ - 24/01/ 2012 ዓ.ም

ለምለም ሣር፣ አደይ አበባ፣ ማዕዛ ያላቸው የኡርጌቻና ኡልማያ ቅጠል እንደግለሰቡ ፈቃድ በወንዶችም በሴቶችም የወል ትዕምርቶች ሲሆኑ፣ የምስጋና፣ የገፀበረከት፣ የሰላምና የእርቅ ትዕምርቶች ናቸው።

የሆራ ሀርሰዲ እሬቻ ከሆራ ፊንፊኔ ከሚለይባቸው ነጥቦች መካከል የዲ'ባዮ ስነስርዓት የሚከናወንበት መሆኑ ነው። ለምለም ሣርም ሆነ አደይ አበባ የየራሳቸው ትዕምርታዊ ትርጓሜ አላቸው፣ “Oromoon waan goggogaadhaan waaqa hin kadhatu. Ummani Oromoo dhalli namaniyyuu, Waaqnis Jiidhaadha jedha. Waaqnis goggogaadhaan nama hin adabu jedhee yaada. Kanaaf Oromoon waanjiidhaa qabatee, naannoo jiidhaatti dhaqee waaqa kadhata” (Obboo Naa’ool Gotaachoo, 24/01//2011 A.L.I Bishoftuu) - ኦሮሞ ፈጣሪውን በደረቅ ነገር አይለምንም። የኦሮሞ ህዝብ የሰው ልጅ በራሱ፣ ዋቃም ለምለም ነው ይላል። ዋቃም በደረቅ ነገር ሰውን አይቀጣም ብሎ ያስባል። ስለዚህ ኦሮሞ ለምለም ነገር ይዞ፣ እርጥበት ባለበት አካባቢ ሂዶ ዋቃን ይለምናል” (አቶ ናኦል ጌታቸው፣ 24/01/2011 ቢሾፍቱ)።

በእርጋታና ሃይማኖታዊ ድባብ በተላበሰው ዝማሬ የተደገፈው ጉዞ ቀጥሎ የበዓሉ ታዳሚዎችም ቁጥር ቀስ በቀስ እየጨመረ፤ የንጋቱም አየር በወገግታና በጠዋቷ የፀሀይ ብርሃን ፀዳል እየደመቀ ከጠዋቱ 12:00 ሰዓት ገደማ ሁሉም እንደቅደም ተከተሉ ሆራ ሀርሰዴ ደረሰ። ስነ-ስርዓቱ የተጀመረው በአባ መልካ... ምርቃት ነው። በማስከተልም አባገዳዎች ፈጣሪን የሚያመሰግን፤ ተፈጥሮን የሚያወድስ፤ በበዓሉ ላይ የታደመው ህዝብ በሰላም ውሎ እንዲገባ፤ ዘመኑ የሰላምና የፍቅር የደስታና የፍስሐ (የሐሴት) እንዲሆን የሚመኝ የምስጋናና የፀሎት ስነ-ስርዓት ተከናወነ። በመጀመሪያ አባ መልካው፤ አባ ገዳዎች፤ ሃደ' ሲንቁዎች፤ ልጃገረዶች፤ ፎሌዎች ተቀላቅለው በየተራ በመከባበርና አንዱ ለሌላው ቅድሚያ በመስጠት ሥርዓተ እጮች ተካሂዷል። በከበራው ላይ የተገኙ አብዛኛዎቹ ሰዎች በእጃቸው የያዙትን ለምለም ሣር¹⁴⁹ በሆራው ውኃ እየነከሩ፤ ግንባራቸውንና ፊታቸውን እያስነኩ ወይም እየረጩ ለዘንድሮ ያደረሰክን ለመጨረሻም ዓመት በሰላም አድርሰን እያሉ ፈጣሪያቸውን ይማፀናሉ። ያመሰግናሉ።

የኦሮሞ እምነትና ባህል ይበልጡን ተፈጥሮ ጋር የተያያዘ ነው። ወንዝ፤ ውኃ፤ ለምለም ሣር፤ አደይ አበባ ተፈጥሯዊ ናቸው። በሰው ላይሆን በዋቃ የተፈጠሩ ናቸው። ዋቃ በፈጠረው እርሱኑ መልሶ ማመስገን ይሆናል (አቶ ማሞ ገዳ፤ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

ከጠዋት እስከ ቀትር ድረስ የሆራ ሀርሰዴ የእጮች ክብረ በዓል በደመቀ ሁኔታ ቀጥሎ ነበር። በበዓሉ ላይ የተሳተፉት ሰዎች እንደየመጡበት የቦታ ርቀትና የጊዜ ሁኔታ በህብረት ወደ ሆራ ሀርሰዴ ይተሙ፤ ይዘፍኑ፤ ይዘምሩም ነበር። ወደ መልካ የሚሄደውና ከመልካ የሚመለሰው ህዝብ መሳ ለመሳ ነው፤ እንደ ሆራ ፊንፊኔ ሁሉ በአስር ሚሊየን የሚሰላ ነበር። በዓሉ በጭፈራ የታገዘ ነው። እጮች የህብረትና የአንድነት፤ የኃይልና የጥንካሬ ምልክትም ነው፤

[50] ኦሮሞ እጮች ኃይል (ክንድ) ነው ይላል። ኃይል ነው ሲል ኦሮሞ በከረምት በጎርፍ አደጋ ወይም በወንዝ ሙላት ይለያያል። መንገዶች ሁሉ ይዘጋጋሉ፤ ቤተሰብ እንኳ አይጠያየቅም። ከረምት ጭላማ ነው። መስከረም ሲጠባ መላው ኦሮሞ ይገናኛል። እጮች ኃይል ነው የተባለበትም ሳቢያ ኦሮሞ በእጮች ወቅት ተገናኝቶ በከረምት ወራት ያለፈበትን ክስተት፤ በገጠመው ችግር ላይ ይወያያል። እጮች የኦሮሞ ኃይል ነው የሚባለውም ለዚሁ ነው። በዋቂፈና እምነት ውስጥ ኦሮሞ ለዋቃ ምስጋና የሚያደርስባቸው በዓላት ብዙ ናቸው። ከነዚያም ውስጥ እጮች ትልቁ ነው (አቶ ናኦል ጌታቸው፤ 24/01/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

149 በሌላ በኩል ዲ'ባዩ ልክ እንደ እጮች በተለያዩ ፈሳሽ ነገሮች ይከናወናል። የእጮች አታም ነው፤ “ዲ'ባዩና እጮች እኩል ናቸው። እጮች እንደ ሣር፤ አበባ ሊሆን ይችላል። ዲ'ባዩ ደግሞ ወተት፤ ማር ሊሆን ይችላል። ፈሳሽ ነገር ሲሆን ፈሳሹን ከአናቱ ማፍሰስ የዲ'ባዩ ስነስርዓት በሌላ በኩል ዲ'ባዩ ልክ እንደ እጮች በተለያዩ ፈሳሽ ነገሮች ይከናወናል። የእጮች አታም ነው፤ “ዲ'ባዩና እጮች እኩል ናቸው። እጮች እንደ ሣር፤ አበባ ሊሆን ይችላል። ዲ'ባዩ ደግሞ ወተት፤ ማር ሊሆን ይችላል። ፈሳሽ ነገር ሲሆን ፈሳሹን ከአናቱ ማፍሰስ ነው የዲ'ባዩ ስነስርዓት ይባላል (አቶ ተፊቶ ሆርዶፋ፤ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በተጠቀሰው ሃሳብ መሠረት እጮቻ ለኦሮሞ ብሎም ለመላው ህዝብ የህብረት፣ የመተባበርና የአንድነት ተምሳሌት ነው። የአንድነት ምልክትም ነው። አንድነትን ለመመስረትም እጮቻ ኃይላችን፣ ክንዳችን ነው እንደማለት ይቆጠራል፤ “Irreechi irree keenya/ እጮቻ ኃይላችን ነው” የሚለውና የተለመደው አገላለፅም ይህንኑ ሀሳብ ያጎለብታል። መሠረታዊ ጭብጡም፣ ከላይ እንደተመለከተው አንድነት ኃይላችን ነው ማለት ይሆናል። በተግባርም እንደሚታየው የኦሮሞ ገዳ ሥርዓት፣ የኦሮሞ ዋቂፈና እምነት ከበራዎች ወይም ክብረ በዓላት በአብዛኛው ማለት ይቻላል በህብረት የሚከወኑ ናቸው። ህብረትና አንድነትን የሚጋብዙ ናቸው። ከነዚህም ክብረ በዓላት መካከል በርዕሰ ጉዳዩ የታየው የእጮቻ በዓል አንዱ ሲሆን፣ ሁሉንም ወገን በአንድነትና በፍቅር መንፈስ የሚያሳትፍ ነው። ይህንኑ አባባል ከሚያሳዩ ትዕምርታዊ ድርጊቶችም ተከታዮቹ ምስሎች በምሳሌነት የሚቀርቡ ሲሆን የወንዶች ወጣቶች ጥምረት በበትር፣ የልጃገረዶቹ ደግሞ እጅ ለእጅ በማስተሳሰር (በማቆላለፍ) የተገለፀ ነው። የቂርዎቹና የቀሬዎቹ ትዕምርታዊ ድርጊት የህብረትና የአንድነት ቃልኪዳን ማሳያ ነው ተብሎ ይታሰባል፤

ፎቶ23. የእጮቻ በዓል ላይ ወጣት ወንዶችና ሴቶች ያሳዩት ህብረ ትዕይንት ቢሾፍቱ - 24/01/2012ዓ.ም

የኢፌቻ በዓል የምስጋናና የምልጃ ዓመታዊ ክብረበዓል ብቻም ሳይሆን የደስታና የጭፈራ ክብረበዓልም ነው፤ የዲግሪና ረገዳ ቀንም ነው። አባሪ ቁጥር 12 ይመለከቷል። በገዳ ሥርዓት ውስጥ አብሮነት፣ ህብረትና አንድነት በእጅጉ ወሳኝ ናቸው። ከቀረበው ገለፃ አንፃር የኢፌቻ በዓልም ይኸው ስሜት ይስተዋልበታል። ኢፌቻ የምስጋናና የምልጃ ፀሎት እንደመሆኑ መጠን፣ የምስጋናው ማሳረጊያም የመጨውን ዓመት ታሳቢ ያደረገ ነው። በበዓሉ ማሳረጊያ ላይም፣ “Yaa waaqa kan barnaan nu geeche, bara egereefis naga’aan nuun ga’i jedhanii waaqa kadhatu - ዋቃ ሆይ ለዘንድሮ ያደረስክን ለመጨው ዓመትም በሰላም አድርስን በማለት ይማፀናል” (አቶ መንግሥቱ ገመቹ፣ 25/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የክርሞ ሰው ይበለን፣ ለመጨው ዓመትም ሳይለያየን በፍቅር፣ በሰላምና በጤና እንገናኝ የሚል መልዕክት በውስጡ የያዘ መልክም ምኞት የሚንፀባረቅበት ነው። በ2012 ዓ.ም በሆራ ሀርሰዲም ሆነ በሆራ ፊንፊኔ የተከበረው የኢፌቻ በዓል በእጅጉ የደመቀ ነበር። በአፀፋው የ2013 ዓ.ም ክብረ በዓል በዓለም ዓቀፍም ሆነ በሀገራችን በተከሰተው የኮሮና ወረርሽኝ ምክንያት የታዳሚው ቁጥጥር በእጅጉ የቀነሰ ሲሆን፣ ይህንኑ ወረርሽኝ ለመከላከል በተደረገ ጥንቃቄ በተለይም የሆራ ፊንፊኔ ኢፌቻ ቦታ በርቀት መጠበቂያ መስመሮች የተሰመረ ነበር። የ2014/2015/2016ዓ.ም የተሻለ ድምቀት የታየባቸው ሲሆን በተለይም የ2016 ዓ.ም. ካለፉት ሦስት ዓመታት ጋር ሲነፃፀር የተሳታፊዎች ቁጥር ብዛት እንዳለው ተገምቷል። ቀጣዩ ርዕስ ስለተራራ ኢፌቻ ያወሳል።

6.2. የተራራ ኢፌቻ

የተራራ ኢፌቻ (Irreecha Tulluu) ስያሜው እንደሚያመለክተው በተራራ ላይ የሚካሄድ የምስጋና፣ የፀሎት፣ የምልጃና የልመና ስነ ስርዓት ነው። በኦሮሞ ህዝብ ዘንድ ምስጋና፣ ፀሎትና ምልጃ ሳይነጣጠሉ የሚከናወኑ ናቸው። ያመሰግናል፣ ይፀልያል፣ የሚፈልገውንና የጎደለውን እንዲያሟላለትም ዋቃን ይለምናል። የቱለማ ኦሮሞ እንደ አብዛኛው የኦሮሞ ህዝብ በግብርና እና በከበት እርባታ እንደሚተዳደር በዚህ ጥናት ተመልክቷል። ስለሆነም ዝናብ፣ ውኃ ለርሱ መሠረታዊ ናቸው። ዋቃ ዝናብ እንዲሰጠው ይፀልያል።

በርዕስ ጉዳዩ ዙሪያ ጥናታዊ ጽሑፍና የህትመት ስራቸውን ያቀረቡት ተመራማሪዎችና ልዩ ልዩ ጸሐፊት (ጥላሁን፣ 2007፣ ዓለማየሁ፣ 2000፣ ታቦር 2007 ዓ.ም፣ Dirribii Damissee

2006) እንደሚሉት፤ የተራራ እጮች የሚካሄድበት ወቅት የበጋው ወራት ተጠናቆ፤ የበልግ ዝናብ በሚጠበቅበት ጊዜ ነው። ከመስክ የተገኘውም መረጃ ይህንኑ ሃሳብ የሚያጠናክር ነው። ይህ የተራራ እጮች ከበልግ ወቅት ጋር የተያያዘ በመሆኑም፤ በሌላ ስያሜው የበልግ እጮች (Irreecha Arfaasaa) ተብሎ የሚታወቅ ሲሆን፤ ለዋቃ ገፀበረከት የሚቀርብበት፤ ለመጨረሻ ክረምት ዝናብ አዝንብልን፤ የበልግ ወራቱንም የአዝመራ ጊዜ አድርግልን በማለት ኮርማ በሬ በማረድና መስዋት በማቅረብ የምልጃና ፀሎት ስነስርዓት የሚከናወንበት ነው። የተራራ እጮች የሚከናወነው ከሚያዝያ ወር አጋማሽ ጀምሮ ነው። በዚህ ጊዜ በገጠሩ አካባቢ ሰውና የቤት እንስሳት በሚጠጣ ውኃ የሚቸገሩበት ወቅት ነው። ምንጮች እና ጥልቀት የሌላቸው ትናንሽ ወንዞች ይደርቃሉ፤ የቤት እንስሳት (በሬ፣ ላም፣ ፍየል፣ በግና የጋማ ከብቶች) የሚግጡት ሣር ያጣሉ። በጋው የሚከፉበት፤ ፀሐይና ሀሩሩ አይሉ ወደ ድርቅ የሚለወጥበት ሁኔታ ሊከሰት ይችላል። እናም ዝናብ አዝንብልኝ ብሎ ፈጣሪውን ይለምናል፤

[50] ኦሮሞ የበልግ ወራት ከተራዘመበት፤ ዝናብ ካልዘነበለት፤ ድርቅ ከከፋ ተራራ ላይ ወጥቶ ዋቃን ይለምናል። ተራራ ላይ እርጥበት አለ። በተራራ አናት ላይ ወጥቶ ሰው ተጎድቷል፤ ከብቶች ተጎድተዋል፤ ድርቁ በርትቷል፤ ውኃ ጠፍቷል፤ ሣሩ ደርቋል፤ መሬት ለድርቅ ተጋልጣለች... እግዚአብሔር ሆይ ዝናብ አዝንብልን? ቢጋውን አሳጥርልን? ብሎ ይለምናል (አባ ገዳ ጎበና ሆላ ኢሬሶ፤ 27/01/2012 ዓ.ም ፊንፊኔ)።

የተራራ አየር በበጋ ወቅትም እርጥበት አዘል ነው። ቅዝቃዜ የተቀላቀለ ለስላሳና ነፋሻማ ነው። የተራራ እጮች የበጋ ወራት እያየለ ባለበት ሁኔታ ውስጥ የሚከናወን በመሆኑ ዝናብ ምህረት “Qabbana nuubuusi” ከሚል ፀሎት ጋር የተያያዘ ነው። መረጃ አቀባዩ እንዳሉት፤ ኦሮሞ ለራሱ ብቻ አይደለም የሚለምነው። ለሀገሪቱ ህዝብ በሙሉ ነው ፀሎት የሚያካሂደው። ለሰው፣ ለእንስሳት ሁሉ ይለምናል።

የተራራ እጮች በአንድ አካባቢ በሚገኝ ህብረተሰብ ወይም ጎሣ አማካኝነት በቅርበት በሚገኝ ተራራ ሊከናወን ይችላል። ሦስቱ ቱለማዎች አልያም በርካታ ሰዎች የሚሳተፉበት የተራራ እጮች የሚካሄደው ግን በጨቋላ ተራራ ላይ ነው። በ2012 ዓ.ም ሚያዝያ 16 በዚሁ ተራራ ላይ የእጮች ስነስርዓት ተካሂዷል። ከበራው በተከናወነበት ወቅት የበዓሉ ታዳሚዎች የገዳ ሆሮ፣ ሲንቄ፣ አኮሌና ጋዲ የያዙ ሲሆን በወቅቱም በሀገር ውስጥና በዓለም አቀፍ ደረጃ አነጋጋሪ በነበረው የኮረና ቫይረስን በተመለከተም ዋቃ ምህረቱን እንዲያወርድ ፀሎት ተደርጓል። ወደ ተራራ ወጥቶ ፈጣሪን መለመን፣ ወደ ተራራ ወጥቶ ከፈጣሪ ጋር መገናኘት አሁን የተጀመረ ሳይሆን፤ በዚህ ጽሑፍ እንደተመለከተው ጥንትም የነበረ ነው። በኦሮሞ ቃላዊ ትርክት መሠረት ደግሞ የመጀመሪያው ሰው የተፈጠረው በተራራ ላይ ነው። የተራራ ላይ ፀሎት ከዚሁ ትርክት ጋር የተሰናሰለ ነው።

[51] ኦሮሞ እንደሚለው በመጀመሪያ የተፈጠረው ሰው ሆሮ (አዳም) ይባላል። ይህ ሆሮ መጀመሪያ የተፈጠረበት ቦታ ተራራ ነው። እንደኛ እንደ ኦሮሞ እምነት ተራራ የመጀመሪያው ሰው የተፈጠረበት ነው። ሁለተኛው ደግሞ ተራራ ከሁሉም ነገር ከፍ ብሎ ይታያል። ኦሮሞ ወደ ዋቃ ከፍ ብሎ ይለምናል። ተራራ ላይ ከወጣ የሚረብሸው ድምፅም የለም። ተራራ በራሱ ከፍታ ነው። ከሁሉ ነገር የሚበልጥ ነው። የሰው ልጅ መገኛ ቦታ ስለሆነም በበልግ ወቅት ወደ ጋራ ይሄዳል። ፈጣሪያቸውን ይለምናሉ (አቶ ናኦል ጌታቸው፣ 24/01/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ተራራ የራሱ ተፈጥሯዊ ገፅታ አለው። በተገለፀው መሠረት የእምነት፣ የመንፈሳዊነት፣ የተመስጦና የምጥቀት ሥፍራ ነው። ያልተበረዘና ለብክለት ያልተጋለጠ ንፁህ አየር መገኛም ነው። በዚህም እሳቤ እሬቻ በዓመት አንድ ጊዜ በወንዝ፣ በሀይቅ ዳርቻ ወይም በተራራ ላይ የሚደረግ ብቻ ሳይሆን፣ በዚህ ጽሁፍ የተዘረዘሩን የእሬቻ ዓይነቶች ሁሉ ይመለከታል።

ጊዜና ቦታን በተመለከተ እሬቻ በመኖሪያ ቤት ማዕከላዊ ቦታ “ቦሮ”፣ በደጃፍ፣ በውጪ በር መዝጊያ (ቢቲማ)፣ በደመራ ቦታ ወዘተ. በግለሰብ፣ በቤተሰብ፣ በተወሰኑ የማህበረሰብ ክፍሎች እንዲሁም ከፍተኛ ቁጥር ያለውን ህዝብ በማሳተፍ በተለያዩ ጊዜያት የሚካሄድ ሲሆን፣ ይበልጡን የሚታወቁት ግን በመልካና በተራራ የሚከናወኑት ናቸው። የኦሮሞ ህዝብ ለዋቃ ምስጋናና ምልጃ ለማቅረብ ለምን ወንዝ እና ተራራን መረጠ? ለሚለው ጥያቄ ምላሽ ለመስጠት ከቀዳሚዎቹ ምዕራፎች ወደዚህ ንዑስ ርዕስ የመጡትን ተሻጋሪ ሃሳቦችን መመልከት ተገቢ ነው። በቱለማ ገዳ ሥርዓት የሰማይና ምድር ህግ መሠረት፣ መልካ (ወንዝ) እና ቱሉ (ተራራ) የተከበሩ ናቸው። ይኸውም ተራራ ክቡር ነው፤ መልካ ክብርት ናት። መልካና ተራራ የተቀደሱ ቦታዎች ወይም አውደ ምህረት ናቸው። የኦሮሞ ህዝብ ወቅትን ተከትለው በሚመጡት የእሬቻ በዓላት ከበራዎቹ ለፈጣሪው ምስጋናና የምልጃ ፀሎት የሚያቀርበው በወንዝ (ጅረት/ መልካ/ ሀይቅ) እና ተራራ ነው። በዚህም ምክንያት እነዚህ ቦታዎች መካነ ቅዱስ ወይም አውደ ምህረት ናቸው።

ወንዝና ተራራ በርካታ ተዓምራት የተፈፀመባቸው፣ የቅድስና ተግባራት የተከናወኑባቸው ስፍራዎች እንደሆኑ በመጽሐፍ ቅዱስ የተለያዩ ምዕራፎች ውስጥ ተጠቅሷል። በመፅሐፍ ቅዱስ ታሪክ ውስጥ ተራራና ወንዝ የእምነት፣ የቅድስና ቦታዎች ናቸው። ከተራራ ሲና ከወንዝ የዬርዳኖስ ወንዝን መጥቀስ ይቻላል። በዚህ ረገድ፣ “በጥንት ዘመን ብዙ ሰዎች ተራራን እንደ ቅዱስ ቦታ አድርገው ይቆጥሩት ነበር። በእስራኤላውያን ዘነንድ የሲና ተራራና የፅዮን ተራራ እግዚአብሔር እንደተገለጠባቸው ቦታዎች ይቆጠሩ ነበር” (የኢ.መ.ቅ.ማ፣ 1972ዓ.ም፡120)።

ይህ ሁኔታ ተራራና ወንዝ በእምነት ውስጥ ትልቅ ዋጋ እንዳላቸው ያመለክታል። ከቀረበው ትንታኔ የተለያዩ አንኳር ሀሳቦችንና ነጥቦችን መምዘዝ ይቻላል። አፊቻ፡- የመታሰቢያ፣ ለዋቃ የሚቀርብ የምስጋናና ልመና፣ የምልጃ ፀሎት፣ የይቅርታ፣ የሰላም፣ የፍቅር፣ የህብረት፣ የአንድነት፣ የደስታና የውዳሴ፣ የተስፋ፣ የወቅት ሽግግርና ለውጥ፣ የመገናኛ፣ የትውውቅ፣ የጋብቻ... ወዘተ. ማህበራዊ ግንኙነትና ትስስር መፍጠሪያ፣ ባህላዊ፣ ትውፊታዊና በዋቂፈና እምነት ውስጥ የሚከወን ክብረ በዓል ነው። ቀጣዩ የቱለማ ገዳ ሥርዓት ጉዞን ይመለከታል።

6.3. የቱለማ ገዳ ሥርዓት ጉዞ

በቱለማ ገዳ ሥርዓት መሠረት ሥልጣን ለመረከብ በዝግጅት ላይ የሚገኘው ፓርቲ ወደ ኦዳ ነቤ ትውፊታዊ ጉዞ (Godaansa) ይፈፅማል። አምስቱም ፓርቲዎች በየ40 ዓመታቸው አንድ ጊዜ የሉባ የዕድሜ እርከን በገቡ በስድስተኛው ዓመት ላይ ይህንኑ ሥርዓት ያከናውናሉ። ጉዞ የሚፈፀምበት ዋናው ምክንያትም ፓርቲው ለስምንት ዓመታት የሚያስተዳድርበትን ህግ ለማርቀቅ፣ በረቂቁ ላይ ለመወያየትና ለማዕደቅ ነው። ህግ ለማውጣትና ለማዕደቅ ሁለት ዓመት፣ በድምሩ ስምንት ዓመት ሲሞላው ተረኛው ፓርቲ በሥልጣን ላይ ካለው ፓርቲ ሀገርን የማስተዳደር ኃላፊነት ይረከባል።

የቱለማ አሮሞዎች ከጥንት ጀምሮ በእምነት፣ በፖለቲካና ትውፊታዊ ጉዞ (በንጉደት) ማዕከልነት የተለያዩ ቦታዎችን ሲጠቀሙ እንደነበር በታሪክ ይነገራል፤ “ለቱለማ አሮሞዎች እንደ እምነትና ፖለቲካ ማዕከላት ሆነው ሲያገለግሉ ከነበሩት ታላላቅ አዳዎች መካከል ፋጉግና ኦዳ ነቤ በጥንታዊነትና በዋናነት ይጠቀሳሉ። ምንም እንኳን የፋጉግ ታሪክ ይሄን ያህል የሚታወቅ ባይሆንም ከአንዳንድ የጽሑፍ ሠነዶች ለመረዳት እንደተቻለው በሰሜን ሸዋ የሚገኝ መሆኑ ይነገራል (የአሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000 ዓ.ም፣ 98)።

የፋጉግ¹⁵⁰ ተራራ በሰሜን ሸዋ በግሼ (ግቼ) አካባቢ የሚገኝ ተራራ መሆኑን የጠቆሙት ጸሐፊው፣ ይህ ሥፍራ በማዕከልነት ሲያገለግል የነበረበት ወቅት ከ2000 ዓመት በፊት ሊሆን እንደሚችል በገዳ አቆጣጠር መሠረት ቀመራዊ ግምት አስቀምጠዋል።

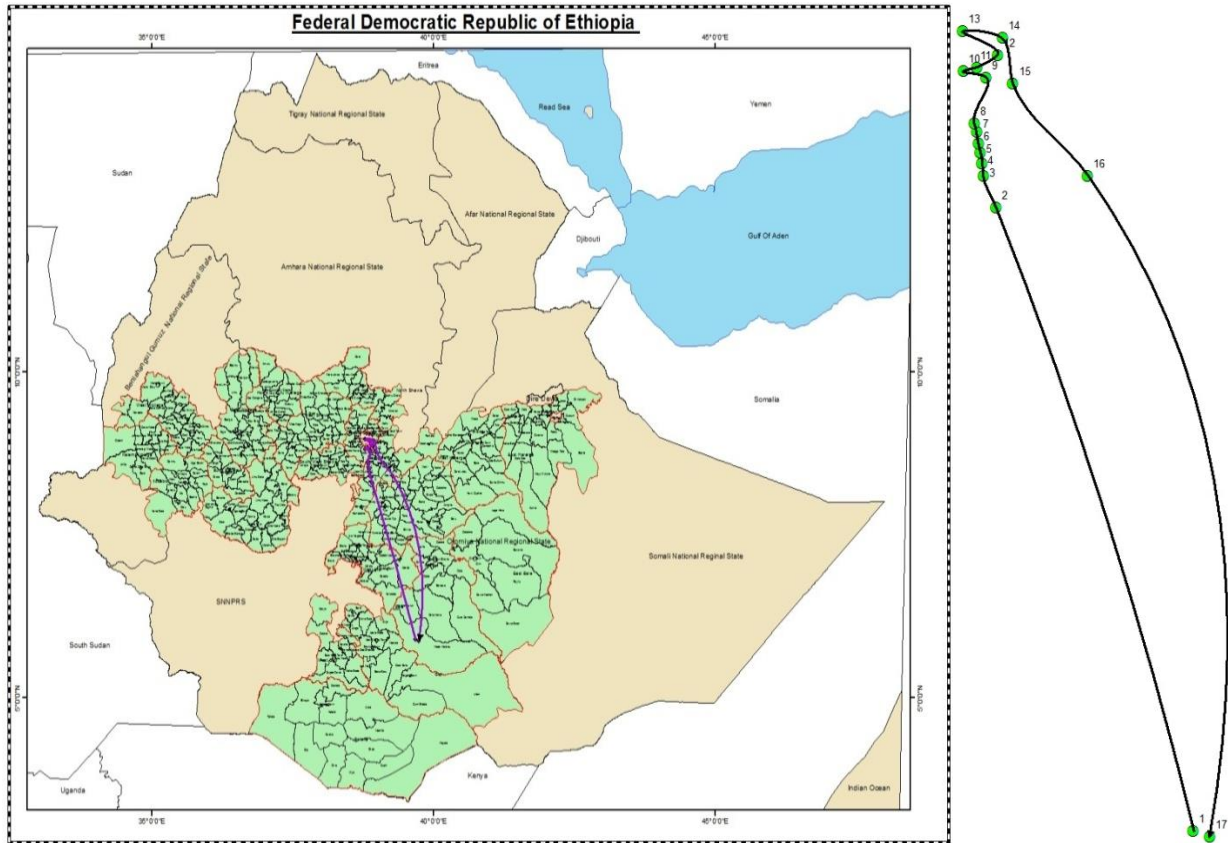
150. በሰላሌ አካባቢ በሚከናወን የምርቃት ስስርዓት ውስጥ ሰፊው ፋጉግ፣ “Fugug bal’aa/ ፋጉግ በልዓ/ሰፊው ፋጉግ” የሚል ሀረጋዊ ቃል የሚሰማ ቢሆንም፣ ፋጉግ የሚለው ተራራ ግን አሁን የት ቦታ እንደሚገኝ በትክክል አይታወቅም።

ይህ ማዕከል ወደ ኦዳ ነቤ የተሸጋገረበት ምክንያት በውል አለመታወቁንና ከተሸጋገረም ወዲህ የቱለማ ማዕከላዊ ምክር ቤት ለ360 ዓመታት ወይም ለ45 የገዳ ዘመናት ተቋርጦ እንደነበር በዚሁ ጽሑፍ ተብራርቷል። በቱለማ ምድር የገዳ ሥርዓተ ክብራ ሥፍራዎች በርካታ ቢሆኑም ሦስቱ ቱለማዎች በማዕከላዊነት የሚጠቀሙባቸው አራት ናቸው፤

[52] ቱለማ 36 የክበራ ቦታዎች አሉት። ነገር ግን ቱለማ ማዕከል ናቸው ብሎ የሚወስዳቸው ዋና ዋናዎቹ አራት ብቻ ናቸው። እነዚህ አራቶቹ ኦዳ ነቤ፣ ጨፌ ደንጎራ አባ ሙዳ፣ ጨፌ ቱማ፣ ደኽ ኮራ ናቸው። ከነዚህ በተቀረ ዳጪ፣ በቾ፣ ጂሌ፣ የየራሳቸው የክበራ ቦታዎች አላቸው። ዳጪ ወይም ገላን በማዕከላዊው ቦታ ላይ ስለሚገኙ ለሦስቱ ቱለማዎች የወል በሆኑት ቦታዎች ይጠቀማሉ (አባ ጨፌ ሁኔታ በየነ፣ 6/01/2012 ዓ.ም ቢሸፍቱ)።

ሦስቱም የቱለማ ልጆች በአንድነት የገዳ ጉዞ የሚፈፅሙባቸው አራቱ የንጉደት ሥፍራዎች ኦዳ ነቤ፣ ጨፌ ደንጎራ፣ ጨፌ ቱማ፣ አንዶዴቱማ (ደኽ ኮራ) ተብለው ይጠራሉ። ከሌሎች የክበራ ቦታዎች ጋር ተዳምረው በዚህ ምዕራፍ ውስጥ በሚገኙ ተከታታይ ንዑሳን ርዕሶች ተገልፀዋል። እነዚህ የንጉት ቦታዎች የተመረጡበት የየራሳቸው አፈ ታሪካዊና ትውፊታዊ መነሻ አላቸው። አፈ ታሪኩ የገዳ ሥርዓት ለብዙ ዓመታት ከተቋረጠ በኋላ የቱለማ ገዳ ህግን መልሶ ከደነገገውና ትውፊታዊ የሆነውን የገዳ ጉዞ አቅጣጫን ከተለመው “ሳጵሎ/ Saaphalloo” ከተሰኘ ሰው ጋር የተያያዘ ነው። በዚህ ሰውዬ ስም የተሰየመው የገዳ ዘመንም፣ የሳጵሎ የገዳ ዘመን /Bara Gadaa Saaphalloo/” ተብሎ ይታወቃል። በአፋን ኦሮሞ ስለ ሳጵሎ የሚተረከው አፈ ታሪክ በእጅጉ ሰፊና ብዙ ነው። ፍሬ ሐሳቡ ተጨምቆ እንደሚከተለው በአማርኛ ቀርቧል፤ በድሮ ጊዜ “ሳጵሎ” የሚባል ሰው በመደ ወላቡ ይኖር ነበር። ወደ አንድ ሺህ የሚደርሱ በሬና ላሞች ነበሩት። ከዕለታት አንድ ቀን አንዲት ጊደር ከአንድ ኮርማ ጋር ስሪያ ታነሳለች። ሳጵሎም ፈረሱን ጭኖ ጊደሯንና ኮርማውን ይከተላቸዋል። በፈረሱ ጋልቦ ጊደሯን ሊመልሳት ሲል ኮርማው በቀንዱ ሊወጋው እያለ ስለሚሮጥበት ይተዋቸዋል። በፈረሱ ሲከተላቸው፣ ሲጓዙ... በመሸባቸው ቦታ እያደሩ እንደገና ሲሄዱ፣ ሲሄዱ... በዘጠነኛው ወር አዋሽ ወንዝ አቅራቢያ ይደርሳሉ። ጊደሯም በዘጠነኛ ወራ ትክብዳለች፤ ለመውለድ ትደርሳለች። መልካ ዱቢሳ ሲደርሱ አደሩ። በመልካ ሰዴቃ ገበጣ ተጫውተው፣ እረፍት ወስደው ጉዞ ጀመሩ (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዱላላ)።

ከወራት ጉዞ በኋላ የቱለማ መገኛ ከሆኑት ሥፍራዎች መካከል አንዱ ምሥራቅ ሸዋ በተለይም የጂሌና የጂዳ ጎሣዎች አዋሳኝ ከሆነው መልካ ዱቢሳ ከደረሱ በኋላ ጊደሯንና ኮርማው፣ ሳጵሎ እና ባለቤቱ ያለፉበት መንገድና ያደሩበት ቦታ የጉዞ መስመር፣ መልካ ዱቢሳ→ሆራ ሁሉቃ→ኦዳ አምዴ→ቂልጡ ገቺ→መልካ ሰዴቃ→ኦዳ ነቤ→ጨፌ አንዶዴ→ሆራ ፊንፊኔ። በምስል እና በጽሑፍ መግለጫ ተመልክቷል፤

ካርታ 3. የሳጳሎን ትውፊታዊ ጉዞ አቅጣጫ እና የአቅጣጫዎቹ ማጉያ ባለሙያ የተሰራ

ተ.ቁ.	የቦታ ስያሜዎች ቅደም ተከተል	ተ.ቁ.	የቦታ ስያሜዎች ቅደም ተከተል
1	መደ ወላቡ	10	ጨፌ ዶንጎራ
2	ቦራ (ጂሌ)	11	ጨፌ ቱማ
3	መልካ ዱቢሳ	12	አንዶዴ ቱማ (ደ'ክ ኮራ)
4	ቱሉ ጨቃላ	13	ሆራ ፊንፊኔ
5	ሆራ ሁሉቃ	14	ቱሉ ኤረር (የመልስ ጉዞ)
6	አዳ አምዴ	15	ሆራ ሀርሰዲ
7	ቂልጡ ገቺ	16	ቱሉ ቦስት
8	መልካ ሰዴቃ	17	መደ ወላቡ
9	አዳ ነቤ		# መደ ወላቡ በደረሱ ጊዜ ቦርነት ተነሳ

ሠንጠረዥ 3. ሳጳሎ የተጓዘባቸው የቦታ ስሞች ምንጭ:- ቃ.መ. (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም.አዲስአበባ)።

በየመንገዱ እየተጓዙና በመሸባቸው እያደሩ ሄደው አዳ ነቤ ሲደርሱ ጊደሯ ለመውለድ የሽል ውኃ (Oota) አፈሰሰች። ጨፌ ዶንጎራ ስትደርስ ሽል (Manyee) አሳየች።

እንደገና ተጉዘው ጨፌ ቱማ ስትደርስ ጥጃ ወለደች። ከዚያም ጨፌ አንዳይ ደርሳ የመጨረሻውን የእንግዶ ልጅ (Dilluu) ጣለች። ጥጃዋን አጥብታና አበርታታ በቀጣይም ወደ ሆራ ፊንፊኔ ትጓዛለች። ጥጃዋ፣ ኮርማውን ሽማግሌው ከነፈረሱ ይከተሏል። የፊንፊኔን ሆራ-ጨዋማ አፈር ልሳ፣ ጨዋማ ውኃውን ጠጥታ... በመጡበት መንገድ ተመለሱ። ተመልሰው ጨፌ ደንጎራ እንደደረሱም ኮርማው ለብቻው ተነጥሎ ወደ ኤረር ተራራ ይሄዳል (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲስአበባ)።

ሳጳሎ፣ ፈረሱ፣ ሳሚቱና ጥጃዋ ከመደወላቡ መጥተው መልካ ዱቢሳ ሲደርሱ በመሸባቸው ቦታ ሁሉ ሲመለሱም እንዲሁ እያደሩ ተጓዙ። ወደ መደወላቡ ተመለሱ። ኮርማው ደግሞ ከሄደበት ተራራ ተመልሶ የሀርሰዲ ሆራ አደረ። በነጋውም እንደገና ተጉዞ ቦስት ተራራ አድሮ በዚያው በኩል ወደ አርሲ፣ ከአርሲም ወደ አዳ ሮባ፣ ከአዳ ሮባም ለብቻው ተጉዞ እርሱም መደ ወላቡ ደረሰ። ከመኖሪያ ቀድሞቹው በአንድነት ተገናኙ። ሳጳሎ ወደ ቀድሞ ሲመለስ በአካባቢው ጦርነት ተነስቶ ነበር። ህዝቡም ወደ ተለያዩ አቅጣጫዎች ተጉዞ ሰፈረ። ጊዜው በትክክል ስለማይታወቅ የሳጳሎ ታሪካዊ ንጉደት የታሪክ ጥናት የሚያስፈልገው ይመስላል። ይሁንና ይህ የጦርነት ወቅት በምዕራፍ አራት ታሪካዊ ዳራ በፕሮፌሰር መሐመድ ሐሰን እንደተገለፀው በክርስቲያኑና በአሮሞ መካከል የተከሰተው በ13ኛው ክ/ዘመን መጀመሪያ አካባቢ እንደሆነ መገመት ይቻላል።

ሀገር ሲረጋጋ መጫና ቱለማ (የመጫ እና ቱለማ¹⁵¹ አሮሞዎች) ከሳጳሎ የገዳ ህግን ሊጠይቁ ወደ መደ ወላቡ ሄዱ። ሳጳሎም የገዳ ሥርዓት ህግንና ጊደሯ የተጓዘችበትን መንገድ፣ ያደረችበትን ቦታ በዝርዝር ይነግራቸዋል። አፈታሪኩ ምንም እንኳን በትንግርትና ተዓምር የታዘዘ ቢመስልም፣ ከዚሁ በውል ከማይታወቅ ጊዜ አንስቶ የቱለማ አሮሞ (ይልቁንም የጂዳ ጎሣ) በነዚሁ መንገዶች ተጉዘው የአዳ ነቤ ንጉደትን ይፈፅማሉ።

ከተለያዩ መረጃ አቀባዮች የተገኘው አፈ ታሪክ በይዘት ተመሳሳይ ቢሆንም አቶ ነገሣ እና አቶ ሸገና ከመደ ወላቡ ጀምሮ ከጊደሯና ከኮርማው ጋር የተጓዘው ሳጳሎ ከነፈረሱ እንደሆኑ ሲናገሩ፣ አባ ጨፌ ሁንዴ በየገን ደግሞ የሳጳሎ ሚስት አብራቸው እንደነበረችና በየደረሱበት ቦታ ሁሉ ሙዳ ትቀባ እንደነበር ተናግረዋል። እነዚህ የተቀቡ ሥፍራዎች አሁንም ድረስ በተጠቀሰው ምክንያት አውደ ምህረት ወይም መካነ ቅዱስ (Iddoo Hoodaa) መሆናቸውን አመልክተዋል።

151 በተለምዶ መጫና ቱለማ ቢባልም፣ ቱለማ ለመጫ በኩር እንደሆነ ይነገራል።

አምስቱ ፓርቲዎች በየስምንት ዓመቱ ወደ አዳ ነቤ ተጉዘው በሥልጣን ላይ ለስምንት ዓመት በሚቆዩበት ወቅት የሚያስተዳድሩበትን ህግ ያረቃሉ፤ ይወያያሉ፤ ያፀድቃሉ። በዚህ ዑደት አንድ ፓርቲ ስምንቱን ዓመታት ካስተዳደረ በኋላ ከሥልጣን ሲወርድ (ሥልጣኑን ለተከታዩ ፓርቲ ሲያስረክብ) እንደገና ወደ ሥልጣን ለመመለስ 40 ዓመታት ይወሰድበታል። ይኸውም አንድ ልጅ አባቱ ወደ አዳ ነቤ በነሳደ በአርባኛ ዓመቱ እርሱም ንጉደት ይፈፅማል ማለት ነው። ከነስያሜውም የአባት አርባኛ ዓመት (Afurtama Abbaa) ይሰኛል።

በዚህ አርባኛ ዓመት ለአዳ ነቤ ጉዞ መብቃት፤ ወደ አዳ ነቤ ለመጓዝ መዘጋጀትና ይህንንም ንጉደት ማከናወን እንደ ትልቅ ዕድል፤ ለተለየ ፀጋና በረከት እንደ መድረስ (Geettii) ተደርጎ ይወሰዳል። ይህም መድረስና መብቃት በዋቃ ቸርነት እንደሆነ ይታሰባል። ምክንያቱም በህመምና በሞት ለዚህ ወግ ሳይበቃ የሚቀርና የሚሞትም አለ። ይህም እንደ መጥፎ ዕድል ይቆጠራል። የቱለማ ገዳ ሥርዓት ጉዞ እራሱን የቻለ ቅድመ ዝግጅት አለው። ወደ አዳ ነቤ የሚደረገው ትውፊታዊ ጉዞ ከመድረሱ በፊት ባሉት ሳምንታት በሰዎች መካከል የተከሰቱ የጥል፣ የግጭትና የደም ካሳ ጉዳዮች በየአካባቢው ውይይት ተደርጎባቸው አልባት እንዲያገኙ ይደረጋል። በፓርቲ አባላት መካከል የተፈጠረ አለመግባባት ካለ በቅድሚያ ይፈታል። እርቅም ይከናወናል (አቶ ሸገና ኮርቤ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዲስአበባ)።

በዚህ ደረጃ ያልተፈቱ ችግሮች ካሉ በአዳ ነቤ በሚደረግ አጠቃላይ ጉባኤ እንዲፈቱ ይደረጋል። የቱለማ አሮሞ የሜልባ ፓርቲ አባላት በሙሉ መነሻ ማዕከላቸውና አቅጣጫቸው የተለያየ ቢሆንም መገናኛቸው ግን አዳ ነቤ ነው። የቱለማ በኩር የሆነው ጂዳ የአዳ ነቤ ጉዞ የጥንቱን የሳጵሎ የጉዞ መንገድ የተከተለ ስለመሆኑ ይነገራል። እያንዳንዱ የአዳ ነቤ ተጓዥ እንደየ አቅማቸው ደግሰው፣ አብልተው፣ ተመርቀው በአማካይ ቦታ ይገናኛሉ። በቅድሚያ የሚወጣው በኩር የሆነው የቱለማ አባ ቦኩ ነው (አቶ ሲሳይ ቡልቡላ፣ 02/10/2010 ዓ.ም ደክ ኮራ)።

የጉዞው ተምሳሌትነት የቀድሞውን የሳጵሎ ንጉደት ማስታወስና መፈፀም በመሆኑ፣ መልካ ሰዴቃ (የገበጣ ወንዝ) በሚባለው ቦታም ገበጣ መጫወት የትውፊታዊ ጉዞው አንድ አካል ነው¹⁵²። በየአካባቢው የሚገኙ የሜልባ ፓርቲ አባላት እንደ ቅርበታቸውና ርቀታቸው አዳ ነቤ የሚደርሱት በተለያየ የሠዓታትልዩነት ነው። በአዳ ነቤ የአዳ ዛፍ ጥላ ስር ለመሰባሰብ።

152. በቀዳሚው ጉዞ ሳጵሎም በተመሳሳይ ሁኔታ ገበጣ ተጫውቶ፣ እረፍት ወስዶ ወደ አዳ ነቤ መሄዱ በአፈ ታሪኩ መቅረቡ ይታወቃል።

6.3.1. አዳ ነቤ (Odaa Nabee)

አዳ ነቤ የሚለው ስያሜ ከሁለት ቃላት ጥመረት የተገኘ ነው። አንደኛው አዳ ነው፤ ሁለተኛው ነቤ ነው። የሁለቱ ቃላት ድምር ደግሞ የአዳው ባለቤትነት የነቤ መሆኑን ያመለክታል። ስለዚህ ነቤ ማለት? እንዴትስ አዳ ነቤ ሊባል ቻለ?

[53] አዳ ነቤ፣ ነቢ ከሚለው ቃል ነው የመጣው። አሮሞ ነቢ የአሮሞ አባት (መንፈሳዊ አባት) ነው ይላል። የአሮሞ ጠባቂ መልዓክም (መንፈሳዊ መለኮትም) ነቢ ይሰኛል። አንዳንድ ሰዎች ይህን ነቢ ከነብዩ ሙሐመድ ጋር የሚያመሳስሉት አሉ። ነገር ግን ስህተታቸው የአሮሞ ነቢ ከአስልምና በፊት ነው። እምነት (ኃይማኖት) ከዚህ ወደዚያ እንደሄደ ሁሉ ይህ ነቢ በአሮሞ ዘንድ የአሮሞ ጠባቂ መልዓክ መሆኑን ስለሚያውቁ፣ እነርሱ ደግሞ ነቢይ ብለው ወሰዱ። ከአሮሞ ነው የወሰዱት። ነቢ የአሮሞ ነው እንጂ የሌሎች አይደለም። ስለዚህም የአሮሞ መንፈሳዊ አባት የሚለውን ስም ለመግለፅ፣ ያንመንፈሳዊ አባት ለማስታወስም አዳ ነቤ ብለውታል (አቶ ማሞ ገዳ፣ 21/01/2012 ዓ.ም አዳማ)።

ከቀረበው ጥቅስ ሁለት መሠረታዊ ሃሳቦችን መውሰድ ይቻላል። ቀዳሚው እምነት (ኃይማኖት) እዚሁ በአፍሪካ ተፈጥሮ ወደ ሌላው ዓለም የተሸጋገረ መሆኑን የሚጠቁም ነው። ይኸውም የዋቁፈና እምነት ጥንታዊና ኢትዮጵያዊ ብሎም አፍሪካዊ መሆኑን ፍንጭ ይሰጣል። አንዳንዶቹ ጉዳዮች ምናልባትም ከጊዜ በኋላ ህዝባዊ እምነት (popular religion) ሆነው ወደዚሁ የአፍሪካ ምድር የተመለሱ ይመስላል። በአቶ ማሞ ገዳ የቀረበው ሁለተኛው መሠረታዊ ሃሳብ አዳ ነቤ የሚለው ሀረግ ጥምር ቃል የአዳውን ባለቤትነት ለተጠቀሰው ነቤ-ነቢ (ነቢይ) የሚሰጥ ነው። ተከታዩ ሀሳብም የነቤን ነቢይነት ይበልጥ ይገልጻል፤

[54] አዳ ነቢ፣ ይህ አዳ በራሱ በነቤ ስም ነው የተሰየመው። ይህ የአዋሽ ወንዝም በነብዩ በቅሎ የእግር ዳካ ነው የመነጨው። በጨቃላ ተራራ ላይም የነቢ ሐውልት የሚባል አለ። ይህ ነቢ (ነቢይ) የሚባለው ልክ እንደ ኢየሱስ ክርስቶስ ሁሉ እኛም ነቢ እንለዋለን። የመጀመሪያው ፍጥረት፣ የመጀመሪያው ሰው ነው። የዋቃን ልሳን የሚያውቅ ነው። እኛ ዋቃ ከራሱ አስለጥቆ (አቅርቦ) የፈጠረው ነው እንላለን። እንደ አስልምና እምነት ሳይሆን እኛ በተለየ ሁኔታ ነቢ ብለን ያመንን ነን። የኛ ሰው ያመልከዋል (አቶ ነገሣ ነገሥት፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዳላላ)።

አቶ ነገሣ እንደሚሉት፣ ነቢ¹⁵³ ከሰው የተለየ ተፈጥሮና መለኮታዊ ኃይል የነበረው ነበር። እንደ መረጃ አቀባዩ ገለጻ፣ “አዳ ነቤ” የተባለበት ምክንያት ደግሞ፣ ነቢ በጥንቱ ዘመን በዚህ አዳ ስር ሆኖ ኃይማኖታዊ ፍርድ ይሰጥ ስለነበር ነው።

በዚሁ ምክንያት ልዕለ ሰብ የሆነው ነቢ አሁንም ድረስ በቱለማዎች ዘንድ በወንዴ ያታ የሚጠቀስ ጠባቂ መልዓክ (Ayyaana) ነው።¹⁵⁴

153 . የአሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ (2001 ዓ.ም፡ 97) “የዋቃ የመጀመሪያ ወይም ሐንጋፋው ልጅ” ይለዋል።

154. ከብረ በዓለም ብዙውን ጊዜ በሰኔ ወር ውስጥ የሚውል ሲሆን፣ የነቢ/ነቤ - ነቢይነት ከዚህ ጥናት ወሰን ርዕይ የሰፋ ስለሆነ ከርዕሰ ጉዳዩ አንፃር በስሙ የተሰየመውን አዳ መመልከቱ ተገቢ ይሆናል።

“Odaa/ አዳ” በኦሮሞ ህዝብ ዘንድ በእጅጉ የተከበረና የተቀደሰ የዛፍ ዓይነት ነው። ከገዳ ሥርዓት ጋር በተያያዘ ተመራጭ ከሆኑት የሀገር በቀል ዛፎች መካከልም አንዱ ነው። አዳ ግንዱ ትልቅና ወፍራም ሲሆን፤ ቅርንጫፉና ቅጠሉም ወደ ጎን የሚንሰራፋ ነው፤

[55] አዳ አፈጣጠሩ በራሱ ከሌላው ዛፍ ብዙ ነገር ልዩ ያደርገዋል። ቅርንጫፉ የፈለገውን ያህል ይጎዳል። ለጥላነትም ቢጋ ከክረምት ያገለግላል። ፍሬውንም ወፎች ይበሉታል። በመጀመሪያው ቀን ሲነኩት ፈሳሹ ነጭ ነው። ትንሽ ቆይተው ሲመለከቱት ደግሞ ይቀላል። እርጥበትን አያጣም። አዳ ባለበት ቦታ መሬቱም እርጥብ ነው። በባህላዊ ዘዴ ውኃ የሚፈልጉ ሰዎች ከአዳ ስር (አቅራቢያ) ስንቆፍር ውኃ እናገኛለን ይላሉ (አቶ አሸናፊ ኃይሉ፣ 06/12/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ቅርንጫፉ ብቻ ሳይሆን ግንዱም ብዙ ቅጥያዎችን እየፈጠረ፤ እየተደራረበና እየሰፋ የሚሄድ ነው።¹⁵⁵ ፍሬው ሲበስል ከወፎችም በተጨማሪ በሰውም ይበላል። ከዛፉ የሚወድቀው ቅጠልና ፍሬው ለመሬት መዳበር፤ በበጋ ወቅት ለብ ያለ ተስማሚ አየር ስላለው ለሰዎችም ሆነ ለእንስሳት ማረፊያነት ያገለግላል። በአቅራቢያው ምንጭ (ውኃ/ ወንዝ) የማይጠፋ በመሆኑም ከስነምህዳር አንፃር ከፍተኛ ጠቀሜታ እንዳለው ይነገራል። አዳ ልምላሜውን ጠብቆ ለብዙ ዓመታት የሚቆይ ባለ ረዥም ዕድሜ ዛፍ ነው። አፈጣጠሩም ሚስጢራዊነት ያለው ነው። እንደ አብዛኞቹ ዛፎች (ዕዕዋት) አያብብም፤ ግን ያፈራል። ወፎች ቀን ፍሬውን በልተው ይሄዳሉ እንጂ በላዩ ላይ አያድሩም ይባላል። እብብን የመሳሰሉ ተሳቢ ነብሳት አዳ ላይ አይወጡም፤ “Odaarra wanni lafarra loo’u hundi itti hingalu. Fakkeenyaaf Bofti irra hinkoru. Odaan firii gaarii godhata. Odaan muka lalisaadha, Gaaddisa bal’aa qaba. Hammachuu ni dandaa. Odaan qulqulluudha. Yoo rukutan odaan aannan isaa oolee bulee dhiiga mul’isa. Odaan mallattoo namaa qaba (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa) - በአዳ ላይ መሬት ለመሬት የሚሳብ ነገር ሁሉ አያርፍበትም። ለምሳሌ እብብ አይወጣበትም። አዳ ግሩም ፍሬ ያፈራል። አዳ ለምለም ዛፍ ነው። ሰፊ ጥላ አለው። አቃፊ ነው። አዳ ንፁህ ነው። ሲመቱት አዳ ወተቱ ውሎ አድሮ ደም ይመስላል (ወደ ደም ይቀየራል)። አዳ የሰው አምሳያነት አለው” (አቶ ሸገና ክርቤ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዱላላ)።

አቃፊ ነው የሚለው ሃሳብ ብዙ ሰዎችን ሊይዝና ሊያስተናግድ የሚችል መሆኑን ያመለክታል፤ ብዝሃነትን ያሳያል። አዳ የሰው አምሳል የሆነበት፤ የአዳ ፈሳሽ ወተት ውሎ ሲያድር ደም የመምሰሉ ተምሳሌትነት በምዕራፍ ሰባት ከእጃቸ በዓል መታሰቢያነት ጋር ተያይዞ በተከታዩ አንቀፅ የቀረበውን የሁለቱን ወንድማማቾች (የቃየልና አቤል) አፈ ታሪክ የሚያስታውስ ነው።

155 ይህንኑ የአዳን የመባዛትና የመራባት... ሂደት መነሻ በማድረግ፤ አንድን ጥሩ ተግባር የፈፀመን ሰው በአፋን አሮም ሲመርቅ፤ “Hundeen kee akka Odaa yaa dagaagu/ ትውልድህ (ዘርህ) እንደ አዳ ይለምልም፤ ይሰፋ” ይሉታል። ዘርህ (ትውልድህ) ይብዛ ማለት ነው።

በአፈ ታሪኩ መሠረት ታላቅየው ታናሽየውን በመግደሉ እናቱ ሆርቱ/ አኬቱ (ሐዋን) የልጇን አስክሬን በወንዝ ዳርቻ ቀበረችው፤ ከዚያም በመቃብሩ ላይ አዳ በቀለ። እናትየው ሆርቱ ዋቃን ጠይቃ በዚህ ዛፍ ስር የደም ካሣ (ጉማ) ስነስርዓት እንዲፈፅም አድርጋ እርቀ ሰላም አወረደች። አዳም ከዚያን ጊዜ ጀምሮ የዕርቅ ዛፍና የዕርቅ ቦታ ሆነ (አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ 03/10/2010 ዓ.ም ደክ ኮራ)።

በዚሁ ሳቢያ አዳ ነቤም የዕርቅ ቦታ ነው። ስለእጆቻ በዓል አጀማመር የተነገረውን አፈ ታሪክ ያስታውሷል። አዳ የሰው አምሳያነት የተሰጠውም ከዚሁ ተምሳሌታዊ ንዕስር አንፃር ይመስላል። ከሰዋዊ ተምሳሌትነቱ ጎን ለጎን በሐውልትነቱ ምናልባትም ለመጀመሪያ ጊዜ በመካነ መቃብር ላይ በምልክትነት የታየ ወይም የበቀለ ዛፍ መሆኑንም መረዳት ይቻላል። ሌላው ነገር አዳ በአብዛኛው የሚበቅለው በወንዞችና በሐይቅ ዳርቻዎች እንዲሁም ውኃማ ሥፍራዎች ነው። በሆራ ሀርሰዲ፣ በአዋሽ ወንዝ፣ ይልቁንም ደግሞ በመልካ ዱቢሳ በተለምዶ “Odaa dhibbaa/ አዳ ዲ’ባ¹⁵⁶ (መቶ አዳዎች)፣ በዱግዳ ወረዳ Odaa Tuutaa/ አዳ ቱታ (ስብስብ አዳዎች ወይም የአዳዎች ክምችት)” በሚል ስያሜ የሚጠሩ በወንዝ ዳርቻና አቅራቢያ የበቀሉ አዳዎችን ተመልክቻለሁ። የአዳን ምንነት አስመልክቶ ከተገለፀው ጽሑፍ ትዕምርታዊ የሆኑትን ተምሳሌቶች በመምዘዝ አፅንዖት መስጠት ይቻላል። አዳ፡- የልምላሜ፣ የቅድስና፣ የጥላነትና የአቃፊነት፣ የመብዛትና የመራባት፣ የዕድሜ ባለፀጋነት፣ የጉማና የዕርቅ ማስፈፀሚያ፣ የሰው አምሳል፣ በቤት፣ በስብሰባ አዳራሽነትና በሀውልት የሚወከል ሲሆን፣ ከነዚሁ ትዕምርታዊ ፍቺ ባሻገር በአፈጣጠናና በባህሪው አስደናቂ የሆኑ መለያዎችን ይዞ ይገኛል። በአዳ ነቤ የሚስተዋሉ ከበራዊና ትዕምርታዊ ክንውኖች በተከታዩ ርዕስ ተገልፀዋል።

6.3.2. የሜልባ ፓርቲ በአዳ ነቤ¹⁵⁷

አዳ ነቤ ከአዲስ አበባ በ37 ኪሎሜትር፣ ከዱክም ከተማ በ8 ኪሎሜትር ገደማ ርቀት ላይ ይገኛል (አቶ ግዛው ደሜ፣15/01/2011ዓ.ም ገላን)። ለገላንና ለአቃቂ ከተሞች ደግሞ አጎራባች ነው። አዳ ነቤ ጥንታዊና ታሪካዊ ቦታ ነው።

¹⁵⁶ በወንዝ ዳርቻ የሚገኘውን የአዳ ዲ’ባ ክፍል ገፅታ የሚያሳይ ምስል አባሪ ቁጥር 10 ይመልከቱ።

¹⁵⁷ ሰኔ 6 ቀን 2009 ዓ.ም ጀምሮ በተካሄደው የቱላማ ጉዳ የአዳ ነቤ ጉዞ ላይ ተሳትፎ ነበር። መረጃም ሰብስቤያለሁ። ይሁንና ጊዜው የዚህ ጥናት ርዕስ ከመፅደቁ ከጥቂት ወራት በፊት የተካሄደ በመሆኑ አጥኚው ምልክታውን ሳላካትት በተለያዩ ቢቃለመጠይቅ ያገኘውን መረጃ ብቻ መጠቀሙን ልብ ይሏል። የመደ ሀዩ ስነስርዓትና የአንደዴ ቱማ ጉዞ ግን ከርዕሱ መፅደቅ በኋላ የተከናወኑ በመሆናቸው በምልከታም ሆነ በትንታኔ ተቃኝተዋል።

የቱለማ ገዳ ትውፊታዊ ጉዞ የእምነት፣ የእርቅና የሰላም፣ የገዳ ጉባኤና የፖለቲካ ማዕከል ነው። በአዳ ነቤ 10 አዳዎች አሉ።¹⁵⁸ አዳዎቹ የቱለማ ገዳ ፓርቲዎች በየስምንት ዓመቱ ጉዞ ሲፈፅሙ ለጨፌ ጉባኤ፣ ለተለያዩ ወይይቶች፣ ለዕርቅና ለደም ካሣ (ጉማ) ማስፈፀሚያ የሚጠቀሙባቸው ሲሆን፣ አስሩም አዳዎች የሚገኙበትና “አዳ ነቤ” በሚል የወል መጠሪያ የሚታወቀው ይህ ጥንታዊና ታሪካዊ ሥፍራ የተከበረ ነው፤ የተቀደሰ አውደ ምህረትም ነው፤ የከበራ ቦታም ነው። አዳ ነቤ ከመቼ ጀምሮ የቱለማ ገዳ ሥርዓት ጉዞ መፈፀሚያ ሆነ? የሚለው ጥያቄ ምላሽ ማግኘት የሚገባው ጉዳይ ነው። “ገዳ ከጀመረበት ዕለት አንስቶ፣ ከክርማውና ከጊደሯ ዘመን ጀምሮ የንጉደት አዳ የነበረው አዳ ነቤ ነው። መጫምእዚሁ ንጉደት ይፈፅም ነበር። ወንድማማቾች ስለሆኑ ከቱለማ ጋር ጉዞ ይፈፅም ነበር - Gaafa Gadaan jalqabarraa kaasee, bara kormaa fi goromsaarraa jalqabee Odaan godaansaa Odaa Nabeeti. Macciccichiis asumatti godaanaa ture. Obboleewwan waan ta'aniif Tuulamma waliin godaanaa ture” (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

በቃል ታሪክ እንደሚነገረው የአዳ ነቤና የአባ ሙዳ የእምነትና የፖለቲካ ማዕከል ወደ አዳ ሮባ፣ ወደ መደ ወላቡና ቦረና በተለያዩ ጊዜያት ከመዛወሩ በፊት ቦረና፣ ጉጂ፣ አርሲ እና ኢቱ... ሁሉም ኦሮሞዎች ወደ አዳ ነቤ የገዳ ትውፊታዊ ጉዞ ይፈፅሙ እንደነበርም ገልፀዋል። የከበራ ቦታዎች በተለያዩ ምክንያቶች የተቀያየሩ ቢሆኑም አዳ ነቤ ከጥንትም ጀምሮ የእምነትና የፖለቲካ ማዕከል የነበረ መሆኑም በታሪክ ሰነድ የተደገፈ ነው።

በአዳ ነቤ ማዕከል የገዳ አባቶች የገዳ ጉባኤያቸውን ማካሄድ ከጀመሩ ረዥም ዓመታት ማስቆጠራቸውን ይናገራሉ። የገዳ ሥርዓትን፣ ባህሉንና አቆጣጠሩን በውል የሚያውቁት የገላን አሮሞ አዛውንቶች ደግሞ የአዳ ነቤን ማዕከልነት አያሌ ትውልዶችን ወደ ኋላ በመቆጠር ያስታውሱታል። እንደ አዛውንቶቹ አባባል አዳ ነቤ የገዳ ማዕከል ሆኖ የገዳ ጨፌ ጉባኤን ማስተናገድ ከጀመረ የ225 የገዳ ዙርን ወይንም የ1800 ዓመታት ዕድሜ እንዳስቆጠረ ከቀደምት የገዳ አባቶች መገንዘባቸውን ያስረዳሉ። ከዛሬ ላይ ቆመን ወደ ኋላ ስንቆጥር ከ1810 ዓመታት በፊት እንደነበር እናያለን። ይህ የገዳ ዙር ቆጠራ መረጃ በውል ከተረጋገጠ አዳ ነቤ በ2ኛው መቶ ክፍለ ዘመን ማለትም ከክርስቶስ ልደት በኋላ በ196 ዓ.ም አካባቢ አገልግሎት ሲሰጥ እንደነበር ያስገነዝባል። በሌላ ወገን በታሪክ ፀሐፍት ከቀረቡ መረጃዎች መገንዘብ እንደሚቻለው የአዳ ነቤ ማዕከልዕድሜ እንደነ ሪቡ ፉጉማ፣ ከታና ደዋሮ ከመሳሰሉት የገዳ ማዕከላት ጋር አቻነት ያለው መሆኑን ነው (የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ ፣ 2000፣1 01)።

የአዳ ነቤን የገዳ ማዕከልነት ዘመን በተመለከተ በቀጣይም በባለሙያዎች ጥናት መካሄድ እንዳለበት የጠቆሙት ጸሐፊው፣ በገዳ ሥርዓት ታሪክ ውስጥ አዳ ነቤ ከመጫና ቱለማ ብሎም ከተቀሩት ኦሮሞዎች ህይወት ጋር የጠበቀ ትስስር እንዳለው አመልክተዋል። በዚህ ጉባኤ ላይ የተሳተፉ የሜልባ ፓርቲ አባላት ከዚህ ጊዜ ጀምሮ የሥልጣን ዘመናቸው እስከሚጠናቀቅ ድረስ የምክር ቤት አባል ወይም “በጨፌ ጉባኤ የተሳተፈ/ Caffee taa'icha” ይባላሉ።

አዳ ነቤ የዕርቅ ቦታ ነው እንጂ ህግ አይረቀቅበትም፤ አይደነገግበትም። በዚህ ምዕራፍ እንደተጠቀሰው አሮሞ የዋቂፈና እምነትም ሆነ የገዳ ከበራ እንዲሁም ንጉደት ሲፈፅም በመጀመሪያ የዕርቅ ስነስርዓት ያከናውናል። በአዳ ነቤ የተካሄደው የዕርቅ ሂደትም የዚሁ አካል ሲሆን፤ ወደ አዳ ነቤ ጉዞ እስከተፈፅመበት ዕለት ድረስ ባለፉት ስምንት ዓመታት ለተፈጠሩ ግጭቶች፤ ዕልባት ላላገኙ የጉማ ጉዳዮች ዕልባት የሚሰጥበት ሥፍራ ነው። ወደ አዳ ነቤ የሚጓዙት የሜልባ ፓርቲ አባላት ወንዶችና ሴቶች (ባልና ሚስት) በእኩል ደረጃ ነው። ሚስት የሌለው ማንኛውም የፓርቲ አባል አሳማኝ በሆነ የወሊድና የህመም ችግር ካልሆነ በቀር ያለ ሚስቱ ብቻውን ንጉደት መፈፀም አይቻልም። ሚስትየውም በረኮ (Rakoo) ያገባት መሆን አለባት። “ረኮ” በአማርኛው “ሰማኒያ” እንደማለት ሲሆን፤ የሰማኒያ ሚስት የሌለው ሰው የገዳ አለንጋን አይዝም። የጉዞ ሥርዓቱንም ሆነ ስነስርዓቱን አያሟላም። በትውፊታዊ ጉዞ ላይ የሚሳተፉትም የቱለማ ልጆች በአዳ ነቤ ዛፍ ጥላ ስር ይገኛሉ። በአዳ ነቤ በውይይት ወቅት የሚነሱትና መፍትሔ የሚሰጥባቸው ሃሳቦች ጥቅል ወይም የወል የሆኑ ሁኔታዎች ናቸው። ከነዚህም መካከል፤- ስለ አሮሞ ህዝብ ታሪክና ወቅታዊ ሁኔታዎች፤ ስለ ሰላም፤ ይቅርታና ዕርቅ፤ ስለ ገዳ ሥርዓት አካሄድ፤ ስለ አዳ ነቤ ጉዞ ስነምግባርና ስነስርዓት፤ በጎሣ ደረጃ ሊፈቱ ያልቻሉ ጥያቄዎችና ችግሮች፤ በሁለት ጎሣዎች መካከል የተፈጠሩ የወሰንና የከበራ ቦታ ወዘተ. ባለቤትነት፤ የብኩርና (Hanganfummaa) ጉዳዮች፤ እልባት ያላገኘ የደም ዋጋ (ጉማ) አፈፃፀም... የተሰኙት ይገኙበታል (አቶ ሸገና ኮርቤ፤ 10/12/2011ዓ.ም አዲላላ)።

የተጠቀሱት ጥቅል ጉዳዮችና ችግሮች የሚፈቱትና እልባት የሚገኝበት ዕርቅ ተፈፅሞ ሳለም የሚወርደውም በአዳ ነቤ ጉዞ ነው። ባልታወቀ ሰው ተገድሎ የተገኘ ያልታወቀ ሰው ጉማ የሚወጣለትም በአዳ ነቤ ነው። ከዚህ መሰሉ የዕርቅና የጉማ ሥርዓት ውይይት ባሻገር የከበሩ ንዋያት ቁጥጥርም ተካሂዷል። ይህም የየትኛው ጎሣ የከበረ ንዋይ እንዳለ ማለትም ወደ አዳ ነቤ እንደመጣ፤ የየትኛው ጎሣ የከበረ ንዋይ ወደ አዳ ነቤ እንዳልመጣ ጥያቄ ቀርቦ ውይይት ይካሄድበታል። ቁጥጥሩ የሚካሄደው የከበረ ንዋይ በሰው ሰራሽና በተፈጥሮ አደጋ ሊጠፋ (ሊሰረቅ) ወይም ጉዳት ሊደርስበት ይችላል ተብሎ ስለሚታሰብ ነው።

በሌላ በኩል በቱለማ አሮሞ ዘንድ በየስምንት ዓመቱ በሚካሄደው የአዳ ነቤ ትውፊታዊ ጉዞ ላይ ያልተገኘ አልያም ያልተመረቀ የከበረ ንዋይ ይጋሽባል፤ ትዕምርታዊና የውክልና ኃይሉም ይቀንሳል ተብሎ ይታመናል። በ2009ዓ.ም በተካሄደው የአዳ ነቤ ጉዞ 61 የተለያዩ የከበሩ ንዋያት ተገኝተዋል (አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ፤ 02/02/2012 ዓ.ም አዲስ አበባ - ገርቢቻ)።

በኦዳ ነቤ ከሚከናወኑት ስነስርሰዓቶች መካከል ከጨቃላ ተራራ ጀርባ ወይም ከአዋሽ ወንዝ ዳርቻ ፎሌ ነቅሎ ያመጣውን የዝግባ (Birbirs) ዛፍ ችግኝ መትከል¹⁵⁹ እንዲሁም ጥቁር፣ ቀይ፣ ነጭ ቀለማት¹⁶⁰ ያሉትን የገዳ ፋጂ ማቆም ነው፤

24. በኦዳ ነቤ ፋጂ ሲተከል የሚያሳይ ምንጭ:- በ Giddugala Aadaa Oromoo ከተዘጋጀው “Sima Gadaa Tuulamaa” ከተሰኘ መጣጥፍ የተወሰደ ገፅ 6

ፋጂ:- ዓርማ፣ ሰንደቅ ዓላማና ባንዲራ¹⁶¹ ማለት ሲሆን የገዳ ሥርዓት መለያና መታወቂያ ነው። ከሰንደቅ ዓላማነቱ አንፃር ግን በተለያዩ የታሪክ ሂደቶች ውስጥ እንዳለፈ ይነገራል። ቀለማቱ በተናጥል የተለያዩ አገልግሎት ይሰጡ እንደነበር ነው የሚገለፀው፤

[56] ፋጂ ሰንደቅ ዓላማ ነው። የእርሞ ፋጂ ሁለት ቀለም አሉት። ጥቁሩ የቃሉ ነው። ቀይ የገዳ ነው። ጥቁር በእርሞ ዘንድ የብልፅግና ምልክት ነው። ቀይ የሥልጣን ምልክት ነው፤ የድል ምልክት ነው። የገዳ ሰንደቅ ዓላማ ነው። ይህን ነጩን በቅርቡ ነው ያየሁት። ድሮ ግን በቱለማ ዘንድ የነበረው ሰንደቅ ዓላማ እነዚሁ ሁለቱ ናቸው። አሁን ከረዩ ብትሄድ፤ ሁለቱን እንጂ ሌላ አታይም (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

159. የገዳ ሥርዓት ሀገር በቀል ዛፎች እንዳይቆረጡ፤ ሲቆረጡም ቅጣት የሚጥል የህግ ድንጋጌ ከማውጣትና ይህንንም ህግ ከማስከበር በተጨማሪ የሀገር በቀል ዛፎችን ዝርያ በማባዛት፤ በመትከል፤ በመንከባከብ እና አካባቢያዊ ስብጥር በማከናወን ለአካባቢ ጥበቃ የራሱን አስተዋፅኦ እንደሚያበረክት ያመለክታል።

160. ቀለማት እንደየባህሉ የሚወክሉትም ሆነ የሚያስተላልፉት መልዕክት እንዳለ በመስኩ ባለሙያዎች ይነገራል። የቀለማት ውክልና ግባቸው በማህበረሰቡ መካከል የርስበርስ ማህበራዊ ግንኙነትና ተግባባሪ መፍጠር፤ ማጠናከር ነው። “ቀለምን በተለያዩ ዓይነት የምንለይበትና የምንገነዘብበት ክህሎት በመላው ዓለም ምልክት በመመስረትና ምልክት በመጠቀም ረገድ ቁልፍ ሚና አለው - The ability to perceive color in various forms is the basis of many sign- making and sign- using activities across the world” (Denesi, 2004: 70). ከዚሁ አሳቤ አንፃር ቀለማት የሚኖራቸው ፍቺ ከማኅበረሰብ ማኅበረሰብ፤ ከሀገር ሀገር ሊለያይ ይችላል።

161 ባንዲራ የኢጣልያንና ቃል እንደሆነ ይነገራል።

በአቶ ማሞ ገለባ መሠረት የገዳ ሰንደቅ ዓላማ ቀለማት ጥቁርና ቀይ ብቻ ናቸው።¹⁶² አቶ ነገሣ እና አቶ ሸገና ክርቤ ደገሞ ቀለማቱ ሦስት መሆናቸውንና ሦስቱም ቀለማት የየራሳቸው ትርጉም ያላቸው መሆኑን ይገልጻሉ። አቶ ተሬቻ፣ አቶ ሲሳይ ቡልቡላ እና አቶ አሸናፊ ደግሞ ጥቁሩ ከዋቁፊና እምነት ጋር በተያያዘ፣ ቀዩ ከገዳ ሥርዓት፣ ከመስዋዕትነት እና ከሉዓላዊነት ጋር በተያያዘ፣ ነጩ ከተቃውሞ (Balaaloo) እና ለገዳ የበላይ አካል አቤቱታን ከማቅረብ ጋር በተያያዘ... የተለያዩ አገልግሎቶች ያላቸው መሆናቸውን በመጥቀስ ከጊዜ በኋላ ተጣምረው “የገዳ ፋጂ/ Faajjii Gadaa” እንደተባሉ አመልክተዋል። በአሁኑ ወቅት የገዳ ፋጂ ሦስቱንም ዓይነት የቀለማት መደብ ማለትም ከላይ ወደ ታች ጥቁር፣ ቀይ እና ነጭ የያዘ ነው። ተምሳሌታዊ ትርጓሜያቸው ቢሆንም ዋና ዋናዎቹ ሃሳቦች ተጨምቀው ቀርበዋል፤

ጥቁር፡- የላይኛው መደብ የሆነው ጥቁር በዋቃ ይወክላል። ዋቃ ከሁሉም የበላይ ነው። በዚህም ሳቢያ ጥቁር የእምነት፣ የክብር፣ የብልፅግና ትዕምርት ነው። ጥቁር ምንነቱና በውስጡ ያለው ያልተገለጠ ምስጢር ነው። ከሰው ልጅ የማስተዋል አቅም በላይ ነው። ይኸውም ዋቃ በመለኮታዊነቱ የማይታይ፣ ከሰው ልጅ እይታ የተሰወረ ረቂቅ መሆኑንም ያመለክታል። ጥቁር ወሳኝ ሚና ባላቸው እንደ የዓይን ብሌን፣ ከሰው ልጅ ጥበብና የማወቅ ብልሃት በላቀውና በረቀቀው ዋቃ... የተወከለ በመሆኑም በኦሮሞ ዘንድ ተመራጭ ቀለም ነው።

ቀይ፡- ደም፣ ነፃነትንና ሉዓላዊነትን፣ አፍላነትን፣ መብሰልንና መድረስን የሚያሳይ ነው። የሥልጣን፣ የጉብዝና፣ የኃያልነትና የአሻናፊነት፣ የድል አድራጊነት ምልክት ነው። ከሰው ልጅ የላይኛው አካል (ቆዳ) ቀጥሎ የሚገኘው ሥጋና ደምም ቀይ ነው። የመካከለኛውንም ቀለም ይወክላል።

ነጭ፡- የመጨረሻው መደብ ቀለም በአቀማመጡ መሠረት ማብቂያ፣ ማለቂያ፣ ፍፃሜና እርጅናን ይገልጻል። ለምሳሌ ጥቁር ፀጉር የልጅነትና የወጣትነት ምልክት ሲሆን፣ ነጭ ሽቦት¹⁶³ ደግሞ በአብዛኛው የእርጅና ዘመን ምልክት ነው።¹⁶⁴ የሰንደቅ ዓላማውም አቀማመጥ በዚሁ ተዋረድ የተሰደረ ነው (አቶ ማሞ ገዳ፣ አቶ ነገሣ ነገዎ፣ አቶ ሸገና ክርቤ፣ አቶ ተሬቻ ሆርዶፋ፣ አቶ ሲሳይ ቡልቡላ)።

የገዳ ፋጂ ከተጠቀሰው ለሌላም ተጨማሪ ትርጓሜ ሊኖረው ይችላል። ሲጠቃለል ግን የነፃነትና የሉዓላዊነት ትዕምርት ነው። አሁንም ይህንኑ ትርጓሜ በተለበሰ መልኩ በኦዳ ነቤ ጉዞ ወቅት ይተከላል። ኦዳ ነቤና አካባቢው ነፃና ሰላማዊ መሆኑን አባ ፋጂ ያረጋግጣል፤ ለዚህም ማረጋገጫ ሰንደቅ ዓላማውን በቦታው ላይ በመትከል በምስክርነት ይውለበላል።

162 ቀለማቱ ሁለቱ ብቻ ናቸው ብሎ መደምደምም ያስቸግራል። ምክንያቱም በህዝቡ ባህላዊ አልባሳት፡- በሉቲ፣ ጋቢ፣ ነጠላ፣ ጉፍታ፣ ወንደቤ... ላይ ሦስቱም ቀለማት ከጥንት ጀምሮ በጋራ ወይም በተናጥል ይሰሩ እንደነበር ይታወቃል። የገዳ ፋጂ ትክክለኛውን ግንዛቤ ያገኘ አይመስልም። አንዳንዶች ከ1983ዓ.ም. ወዲህ የመጣ፣ አንዳንዶች ደግሞ የግብፅ ባንዲራ ይመስላቸዋል። እንደ የፖለቲካ ሰንደቅ ዓላማ የሚመለከቱትም አሉ። ይህ መሠረታዊ ስህተት ነው። በ15ኛው ክፍለ ዘመን ከተካሄደው የገዳ ታሪካዊ ዘመቻ ጋር ተያይዞ ስለ ገዳ ፋጂ (ሰንደቅ ዓላማ) በጽሑፍ የሰፈረው ሃሳብ እንዲህ ይላል፡ “ሉባው የከበር ወይም የካጋሪት ድምፅ ያሰማቸዋል። በፊቱ ባንዲራ ወይም ሰንደቅ ዓላማ ያሳያቸዋል። ሲጓዙም ዓላማው በፊት ነው” (አፅም፣ 1913ዓ.ም.፡ 27)። ይህም በሀገሪቱ የሰንደቅ ዓላማ ታሪክ ውስጥ የገዳ ፋጂ (ሰንደቅ ዓላማ) ረጅም ዕድሜ እንዳለው የሚያረጋግጥ ነው።

163 ሽቦት ከእርጅና ውጪም በተለያዩ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ ምክንያቶች በህፃንነት ዕድሜም ሊከሰት ይችላል።

164 በሌላ በኩል ተቃውሞንና አቤቶታን፣ ሃዘንን፣ መገርጣትና ድህነትን ይገልጻል። ለምሳሌ አንድ ሰው ከባድ ጥፋት አጥፍቶ ከጎሣው የሚገለል ወይም ከአካባቢው የሚባራር በአንጨት ላይ ነጭ ጨርቅ አስሮ ሲያውለበልብ አቤቱታውን ወደ ሚያቀርበበት ቦታ እየተጓዘ መሆኑን ያመለክታል። በዚህም ምክንያት ነጭ የተቃውሞ፣ የአሉታ ነገር መግለጫ ተምሳሌት ነው። በእርምጃ ባህል ሰው ሲሞት ነጭ ክር ይታሰራል። የሃዘን መግለጫም ነው ማለት ነው። ከቀረበው ትንታኔ አንፃር ጥቁር የብልፅግናና የጥሩ ነገር መግለጫ እንጂ የሀዘን ምልክት አይደለም፤ ከጊዜ በኋላ ክሊሎች ህዝቦች ጋር በተፈጠረው ልዩ ልዩ መስተጋብራዊ ግንኙነት ግን ጥቁር ቀለም (ልብስ) አሁን አሁን በሃዘን መግለጫነት እየተለመደም ነው። በድሮ ጊዜ ነጭ ልብስ የጥሩ ገድ መግለጫ ስላልነበር እናቶች በተለያዩ ባህላዊ ዘዴ አጥቂረው ይለቡበት ነበር፤ ለበዓላትና ለተለያዩ ከበራዎች ሲለበስም ይሰተዋላል።

ይህ ሁኔታ የሀገር ባለቤትነት “Abbaa biyyummaa mul’isa - ባለ ሀገር መሆንን ያመለክታል” (አቶ አሸናፊ ኃይሉ፣ 06/12/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ)። የዚህ ማረጋገጫም ትዕምርት ነው። የኦዳ ነቤ አጠቃላይ የዕርቅና የጉማ ሂደት በሰላም መጠናቀቁን በማስመልከት የግብዣ ስነስርዓት ከተከናወነ በኋላ ሁሉም ሰው ተመራርቀው ይለያያሉ። የሌሎች ፓርቲዎች አባላት የኦዳ ነቤ ጎደታ ፈፅመው ወደየመጡበት ሀገር ሲመለሱ የሜልባ ፓርቲ አባላት ከኦዳ ነቤ ተነስተው ወደ ቀጣዩ የጨፌ ደንጎራ ይጓዛሉ። ጉዞው በዘፈቀደ ሳይሆን፣ ሥርዓት ባለው መልኩ በተርታ ተሰልፈው ነው። “Gabbisayyoo! - Hoo! / ገቢሰዮ! - ሆ!” በሚል ዜማና ግጥም ፈጣሪያቸውን፣ ገዳን እና የገዳን ህግ ወዘተ. በማወደስ በጋራ ይተማሉ። በኦዳ ነቤ የተከናወነው የዕርቅና የጉማ ስነስርዓት ሰባት ቀናትን ወስዷል (አቶ ዶሪ ዳለቻ፣ 21/01/2012 ዓ.ም-ቆርኬ አዲ)።

6.3.3. ጨፌ ደንጎራ - Caffee Dongoraa

የቱለማ ከበራ ቦታዎች ከሆኑት አንዱ ጨፌ ደንጎራ (ጨፌ አባ ሙዳ) ነው። ጨፌ ደንጎራ ከኦዳ ነቤ ቀጥሎ በአቃቂ ገላን አካባቢ የሚገኝ ሥፍራ ሲሆን፣ በድሮው ጊዜ የቱለማ አባ ሙዳ (የአዲቱ ቃሉ) መቀመጫ እንደነበር በታሪክ ይጠቀሳል። ጨፌ (ገላን) ደንጎራ ይባላል።

ከተከበሩ ቅዱስ መስኮች ከሚባሉት (የሙዳ ማዕከል) መኻከል አንዱ የሆነችው ገላን ደንጎራ የቃሉ (መንፈሳዊ መሪ) ቅዱስ ኢደባባይ ነበረች። የመሪ ገላን ቤተሰብ የሆነው የአዲቱ ቃሉ (የገላልቻው) አንዲሁም ከቤሬ ወገን የሆነው ለስግደት የሚጎበኘው ገላን ደንጎራ ነው። ደንጎራ ከቅዱሱ አዳ ነቤ (የነቢ አዳ የዋቃ የመጀመሪያ ወይም ሐንጋፋው ልጅ) በስተሰሜን ምሥራቅ አቅጣጫ በኩል የሚገኝ መስክ ነው። የደንጎራ ታሪክ ከአዳ ነቤ፣ ሆራ አርሰዴ፣ ሀንዶዴ ጨፌ ቱማ፣ ሆራ ፊንፊኔ ጋር ከፍተኛ ቁርኝት ያለው ነው (የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000፣ 97)።

ጨፌ ደንጎራ ከኦዳ ሮባና መደ ወላቡ በፊት የሙዳ ማዕከል እንደነበርም ይነገራል። ጥንት የቱለማ አባ ሙዳ ላይ በጠላት በተፈፀመ የግድያ ሙከራ ማዕከሉን ወደ ተለያየ ቦታ ቀይሯል። የጦርነት ዘመን ከማለት በቀር ጊዜው በውል አይታወቅም።

[57] ድሮ በጦርነት ዘመን አባ ሙዳ ከጨፌ ደንጎራ ተነስቶ አዳ ነቤ ገባ። በአዳ ነቤም ያ ጦር መጣ ይላሉ። ከዚያ ተነስቶ ጨፌላ ገባ። ወደ ዝቋላ ቀየሩት እንጂ ጨፌላ የአባ ሙዳስም ነው። አባ ሙዳ መጠሪያ ስሙ ጨፌላ ነበር። ከዚያ ተነስቶ አሁንም የመጨረሻውን አዳ ሮባ ገባ። ከዚያም አዳ ሮባ አረፈ። አዳ ሮባ አንደ በኩር (ታላቅ) የሚቆረጠው አባ ሙዳ እዚያ ሰላረፈ ነው እንጂ፣ በአባ ሙዳነት ሥፍራ በኩር የሆነው ይኸው ቦታ ነው። ጨፌ ደንጎራ ነው (አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ 6/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የግድያ ሙከራ የተካሄደው በአባ ሙዳ ላይ ብቻ ሳይሆን በቱለማ አባ ገዳ ላይ እንደነበርም ይነገራል። ከዚህ በኋላ ባሉት ዓመታት የቱለማ ኦሮሞዎች ወደ ቦረና በመሄድ አባ ገዳ የሆኑበት ወቅትም እንደነበር በታሪክ ይነገራል።

እዚህ ላይ በቃል በሚነገረው ታሪክ አባ ሙዳው ላይ በተደረገው የግድያ ሙከራ ምክንያት ወደ አዳ ነቤ ሄደው እዚያው ማረፋቸው ሲገለፅ፤ የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ (2000ዓ.ም) ደግሞ “በመሪ ገላን ቃሉ ከባዕድ ኃይል በተፈፀመው ግድያ ምክንያት መላው ቤተሰቡ ከዚህ ክልል በመፈናቀል ውደ ጨቃላ (ዝቋላ) ተራራ አካባቢ እንደተንቀሳቀሱ ይነገራል” ብሏል (ገጽ 97)። በጨፌ ደንጎራ ትውፊታዊ ጉዞ ቆይታ የሚደረገው ለአጭር ጊዜ ብቻ ነው። ይህ ቦታ የሰማይና ምድር ህግ የሚሰማበት ሥፍራ ነው። የሰማይና ምድር ህግ በውስጡ ስድስት ጉዳዮችን የያዘ ሲሆን በምዕራፍ ስድስት የተገለፁት ናቸው።¹⁶⁵

የሰማይና ምድር ህግ የሚባሉት በየጊዜው የማይሻሻሉና እንደ ህገ መንግሥት የሚታዩ ናቸው። ብዙም ለውጥ ሳይደረግባቸው በየስምንቱ ዓመታት የገዳ ጉዞ ይነገራሉ።¹⁶⁶ መረጃ አቀባዩ እንዳሉት በጨፌ ደንጎራ የሚካሄደው የሰማይና ምድር ሕጎች እወጃ “የህግ ድንጋጌን አሃዱ ብሎ መጀመር/ Seera Afaan Saaquu” ተብሎ ይጠራል። ከጨፌ ደንጎራ የሰማይና የምድር ህግ አወጃ ቆይታ በኋላ ጉዞ ወደ ጨፌ ቱማ ይሆናል።

6.3.4. ጨፌ ቱማ - Caffee Tumaa

ጨፌ ቱማ (Caffee Tumaa)፤ ከጨፌ ደንጎራ ቀጥሎ ሦስተኛው የገዳ ልዑካን የጉዞና የከበራ ቦታ ነው። በኦሮሚያ ብሔራዊ ክልላዊ መንግሥት፤ በፊንፊኔ ዙሪያ ልዩ ዞን ከገላን ከተማ በግምት በሰባት ኪሎ ሜትር ላይ ይገኛል (አቶ ግዛው ደሜ፤ 15/01/2011ዓ.ም ገላን)።

ይህ የትውፊታዊ ጉዞ ቦታ የቱለማ ህግ በየስምንቱ ዓመት አንድ ጊዜ የሚረቀቅበት፤ የህግ ሃሳብ የሚመነጭበትና ማሻሻያ የሚደረግበት ቦታ ነው። ከዚህ ዕለት ጀምሮ፤ “የቢሮመጂ አለንጋ ተኛች፤ የሜልባ አለንጋ ተነሳች /Alangeen Birmajii ciiste, Alangeen Meelbaa kaate” ተብሎ ይነገራል (አባ ገዳ ጎበነሆላ ኢፌሶ፤ 27/01/2012 ዓ.ም ፊንፊኔ)።

¹⁶⁵ መረጃ አቀባዩ እንዲህ ይገልጿቸዋል፤ Seerri Waaqaa fi lafaa jaha. Seera uumaa fi uumamaati. Waaqni ulfaadha, Lafti ulfoodha, Abbaan ulfaadha, Haaati ulfoodha, Tulluun ulfaadha, Malkaan ulfoodha, Seera ogguu lallaban jahan kanaan afaan saaqan. (Obboo Xaafaa Badhaadhaa, 03/10/2010 A.L.I. Dhaka Kora) - የሰማይና የምድር ህግ ስድስት ናቸው። የፈጣሪና የፍጡር (ፍጥረት) ህግ ናቸው። እግዚያብሔር ከቡር ነው፤ መሬት ከብርት ናት፤ አባት ከቡር ነው፤ እናት ከቡርት ናት፤ ተራራ ከቡር ነው፤ መልካ ከብርት ናት። ህግን ሲያውጁ አሃዱ የሚሉት በነዚህ ስድስቱ ነው። (አቶ ጣፋ ቡዳዳ፤ 03/10/2010 ዓ.ም ደኅኮ)።

¹⁶⁶ ይህም ማለት ግን ፈፅሞውኑ የማይጨመር፤ የማይቀንስ፤ ከቶውኑ ማለት አይደለም። ለምሳሌ በዚሁ የሜልባ ፓርቲ ንጉደት የአባት እና የእናት ክብር ከተጓደለ የሚያስከትለው ቅጣት ከቀድሞው ይልቅ ጠበቅ ማለቱ ይነገራል (አባ ገዳ ጎበነሆላ ኢፌሶ፤ 27/01/2012 ዓ.ም ፊንፊኔ)።

ይህ የነገራ ብስራት ከዚህ ትውፊታዊ ጉዞ ጀምሮ ህግ የሚያረቀው፣ የተረቀቀውንም ህግ የሚያሻሽለው፣ የሚያፀድቀውና በፀደቀውም ህግ የሚያስተዳድረው ሥልጣን ለመውሰድ የተዘጋጀው ሜልባ ነው የሚል ፍቺ ያዘለ ነው። ይህ አገላለፅ ህግ በማውጣቱና በማፀደቁ ሂደት ትልቁን ሥልጣን የሚይዘው የሜልባ ፓርቲ መሆኑን ለማመልከት እንጂ፣ ህጉ እስኪፀድቅና ሜልባ ሙሉ በሙሉ ሥልጣን እስኪረከብ ድረስ ግን ህጋዊው አስተዳዳሪ ቢርመጃ ነው። ህግ የሚረቀቀውና በተረቀቀው ህግ ላይ ውይይት የሚደረገው ከእኩለ ሌሊት እስከ ዶሮ ጨካኝነት ነው። ይህ የሆነበት የገዳ ህግ ሲረቀቅና ውይይት ሲደረግ ትኩረትን የሚስቡ ድምፆችንና እንቅስቃሴዎችን ለመቀነስ ታሰቦ እንደሆነ ይነገራል።

በዚህን ወቅት የተኛን ወይም እንቅልፍ የወሰደውን ሰውም አይቀሰቅሱትም፤ የማይቀሰቀስበት ምክንያት ደግሞ የገዳ ህግ ንቁ ሆነው በንቃት የሚከታተሉት እንጂ፣ በእንቅልፍ ልብ የሚሰማ አይደለም በሚል ምክንያት እንደሆነ ይነገራል። የገዳ ህግ ሲረቀቅም ቀደም ሲል የነበረውን ህግ መነሻ ያደርጋል። ይኸውም የራሱን ለውጥና ማሻሻያ ቢያደርግም ሜልባ የቢርመጅን ህግ ተንተርሶ ህግ ያረቃል (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲስአበባ)።

ህጎቹ በአንድ ፓርቲና በፓርቲው መሪ ላይ የተንጠለጠሉ ሳይሆኑ፣ ህዝባዊና ተቋማዊ ገፅታ ያላቸው መሆኑን ያመለክታል። የገዳ ሕግ የማይመለከተው ጉዳይ የለም። ሰውን፣ ተፈጥሮንና ፈጣሪን (ዋቃን)፣ የጉዲፈቻ፣ የሞጋሣ፣ የጉማ፣ የጋብቻ፣ የሲገባ፣ የኮርማ በሬ፣ የላም፣ የብኩርና ወዘተ. የቤት እንስሳት የሆኑትን ውሻ እና ድመት ጭምር የተመለከተ ሲሆን፣ አንዱ ከሌላው ጋር ለሚኖረው መስተጋብራዊ ግንኙነትም ሥርዓትን የሚያበጅ ነው። ህግን የማርቀቅ ውይይቱም የሚጀምረውም በሰማይና ምድር ህግ ሲሆን፣ የቱለማ ገዳ ህግ በየስምንት ዓመቱ የሚጨመረውንና የሚቀነሰውን ከግምት ውስጥ በማስገባት ከ333 እስከ 360 የሚደርሱ አንቀጾች አሉት። አንዳንዶቹ አንቀጾች በትንሹ 8 እና በትልቁ ደግሞ 12 እና ከዚያ በላይ የሆነ ዝርዝር ፍቺ ወይም ትርጓሜም እንዳላቸው አቶ ነገሣ ተናግረዋል። ለምሳሌ አንድ ሰው ሲሞት የሚከፈለው የደም ካሣ አለ። ይህ ዋናው ጉዳይ ነው። ነገር ግን እያንዳንዱ የሰውነት ክፍል ለምሳሌ አይን፣ ጆሮ፣ አፍንጫ፣ አፍ፣ ጥርስ... ጭንቅላት፣ እግር፣ እጅ... ወዘተ. በሌላ ሰው ጉዳት ሲፈፀምበት እራሱን የቻለ ካሣ አለው። የካሳው መጠንም እንደ ሰውነት አካሉ (ክፍሉ) ወሳኝ ሚና ይለያያል። ለአብነት ያህል አምስቱ የእጅ ጣቶች እኩል የሆነ ካሣ የላቸውም።

አውራ ጣት ዕቃ ለመያዝም ሆነ ሥራ ለመስራት ያለው ሚና ከአራቱ ጣቶች ይበልጣል ተብሎ ስለሚታመን የአውራ ጣት ጉዳት ካሳ ከተቀሩት አራቱ ጣቶች (ጠቋሚ ጣት፣ ረዝመታ የመሐል ጣት፣ የቀለበት ጣትና ትንሿ ጣት) ይበልጣል። የአራቱ ካሳ ተመሳሳይ ነው (ሰቃ ገዳ 05/06/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)። በዚህ ንዑስ ርዕስ ስለ ቱለማ ገዳ ህግ ጥቅል የሆኑ ጉዳዮች ተነስተዋል፤ የዚህ ጥናት ዋና ጉዳይም የገዳ ህግ ሳይሆን የህግ ትዕምርታዊነት ነው። ተጨማሪ ነጥቦች በቀጣዩ ርዕስ ቀርበዋል። በልላ በኩል የቱለማ ጨፌ ያረቀቃቸውንና ያፀደቃቸውን ዝርዝር ህጎችንም አይመለከትም። የሜልባ ፓርታ በጨፌ ቱማ ቆይታ ያደረገው ከ14/10/2009 እስከ 18/10/2009 ዓ.ም ለአምስት ቀናት ነው (አቶ ዶሪ ዳለቻ፣ 21/01/2012 ዓ.ም ቆርኬ አዳ)።

በጨፌ ቱማ ጉዞ ህግ ተረቀቀ እንጂ ህግ ሆኖ አልወጣም ወይም አልታወጀም። ከመታወጁ በፊት ለህዝብ ውይይት ይቀርባል። ረቂቅ ሕጉን ለህዝብ የሚያቀርቡት በጨፌ ቱማ የህግ ማርቀቅ ሂደት ላይ የተሳተፉት የየአካባቢው የሜልባ ፓርቲ አበሴር (Abbaseer/Abbaa Seeraa) ማለትም ከሮበሌ ፓርቲ አባላት ጋር በመተባበር። ረቂቅ ህጉ የሚቀርበውም ልክ በጨፌ ቱማ እንደተደረገው በሌሊት ሲሆን “Bultoo/ቡልቶ” በተሰኘ የአዳር መርሐ ግብር ነው። ቡልቶ በሌላ ትርጉሙ ማወያየት ማለት ነው፤ “Bultoo jechuun biyya irratti mari’achiisudha. Biyya biyyatti galanii ummata mari’achiisanii waggaa guutuu isa keessa erga turanii booda, dhumarratti Dhaka kora dhaqan (Abbaa Caffee Birmajii Caalaa Soorii, 28/09/2010 A.L.I Bishooftuu - ቡልቶ ማለት ሀገራውን ማወያየት ነው። በየሀገራቸው ገብተው ህዝቡን ለአንድ ዓመት ያህል በማወያየት በዚሁ ጉዳይ ከከረሙ በኋላ፣ ወደ ደክ ኮራ ይሄዳሉ” (የቀድሞ/ የቢርመጂ አባ ጨፌ ጫላ ሶሪ፣ 28/09/2010 ዓ.ም.)።

ረቂቅ ህጉን የሚያቀርቡት አወያዮችም፣ “Seerri dhalate/ ህግ ተረቀቀ (ተወለደ)” በማለትና የአለንጋ ድምፅ ሦስቱ ባመሰማት ወግና ሥርዓቱን ጠብቀው ያቀርባሉ። በዚህ ውይይት ላይ የአምስቱም ፓርቲ አባላት፣ ይልቁንም ከሜልባ በፊት ሥልጣን ላይ የነበሩ የቢርመጂ አባላት ስለሚገኙ መተራረምም መተራረብም... ስላለ ህጉን የሚያቀርቡ ሰዎች ረቂቅ ህጉን በንቃት የተከታተሉ መሆን አለባቸው። ለአባ ገዳነት ከሚያበቁት መስፈርቶችም አንዱ የህግ እውቀትና አንደበተ ርቱዕነት በመሆኑ አጋጣሚው በህዝብ ዘንድ ትኩረት የማግኘት ዕድል ይፈጥርላቸዋል።

በዚህ የቡልቶ የውይይት መርሐግብር ላይ ከህፃን እስከ አዋቂ ማንኛውም ሰው መሳተፍ ይችላል። ከሰውም አልፎ የቤት እንስሳት የሆኑት ውሻ እና ድመት... የሌሊት አውሬ የሆነው ጅብም ቢሆን ችግር/ አደጋ እስካልፈጠረ ድረስ ቁጭ ብሎ ማድመጥ ይችላል ይባላል (አቶ ሲሳይ ቡልቡላ፣ 02/10/2010 ዓ.ም ደ'ከ ኮራ)።

ይህ አባባል ምናልባትም መድረኩ ዴሞክራሲያዊና አሳታፊ፣ ነፃና ሁሉን ዓቀፍ መሆኑን የሚያሳይ ሲሆን፣ ያንኑ ያህል በውይይት መድረኩ ላይ ምንም እንኳን ብዙ ሰው ቢሳተፍም ያለምንም ኮሽታ በልዩ ትኩረትና በጥብቅ ዲሲፕሊን የሚከናወን ነው።¹⁶⁷ ህዝቡ በሚያካሂደው ውይይት የሚደግፈውን ደግፎ፣ የሚቃወመውን ተቃውሞ፣ እንዲሻሻልለት የሚፈልገውን ለተወካዮቹ የሚልባ ፓርቲ አባላት ያቀርባል። ይህ ሂደት የአንድ ዓመት ጊዜ ይወስዳል። በመሐል የህዩ ሙዳ (Muuda Hayyuu) ስነስርዓት ይከናወናል።

6.4. የዩባነት ሙዳ - Muuda Yuubomaa¹⁶⁸

በቱለማ ገዳ ሥርዓት መሠረት ከአንደኛው የገዳ ፓርቲ (Miseensa Gadaa) ወደ ሌላኛው የገዳ ፓርቲ ሥልጣን ለማስተላለፍ ከሚከናወኑ ስነስርዓቶች መካከል የዩባነት ሙዳ (Muuda Yuubomaa) ተጠቃሽ ነው። ይህም ማለት በሥልጣን ላይ ያለው ፓርቲ ወይም አባ ገዳ ስምንቱን ዓመት የሥልጣን ጊዜውን ለመጨረስ ሁለት ዓመት ሲቀረው ለተተኪው ሥልጣን ለመልቀቅ ይዘጋጃል። ተተኪውም ፓርቲ ወይም አባ ገዳ ሥልጣን ለመያዝ ሁለት ዓመት ሲቀረው የበኩሉን ቅድመ ዝግጅት ያደርጋል። ከነዚህም ቅድመ ዝግጅቶች በርዕሱ የተጠቀሰው የህዩ ወይም የዩባነት ሙዳ በሚል ስያሜ የሚጠራው ሲሆን የክርቤ¹⁶⁹ ምርቃት (Eebba Qumbii) በሚል ስያሜም ይታወቃል። የዩባ ሙዳ የሚከናወነው ወደ አባ ሙዳ ቀዬ በስምንት ዓመት አንድ ጊዜ በመሄድ ነው። ዋና ዓላማው ከአባ ሙዳው ቡራኬ ወይም ምርቃት መውሰድ ቢሆንም፣ የገዳ ሥልጣን አስረካቢው ሆነ ተረካቢው ፓርቲ ያለምንም ጠብና ችግር በሰላማዊ መንግድ ሥልጣን እንዲረካከቡ ሁለቱም አካላት ቃል ኪዳን የሚፈፅሙበት ስነስርዓት ነው።

167 ከጨፌው አባላት አንዱ ተነሱሶ “ወንድሞቼ፣ አባቶቼ፣ ባልንጅሮቼ ስሙኝ” ብሎ መናገር ሲጀምር ሁሉም ዝም ይላሉ፤ ወፍ ከመካከላቸው ጥሬ ለቅማ ትሔዳለች (አፅመ፣ 1993፣ 23)። ይህም ሁኔታ በጨፌው ጉባኤ ወይም ሸንጎ ስነስርዓት በከፍተኛ ሁኔታ የሚከበር መሆኑን ያመለክታል።

168 ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ከሌሌች አካባቢዎች ገዳ ጋር በተደረገ መስተጋብር የህዩ ሙዳ (Muuda Hayyuu) መባል ቢጀምርም በቱለማ ገዳ ትክክለኛው አጠራር ሙዳ ዩባ (Muuda yuubaa) ነው። ምክንያቱም ህዩ የሚባለው በቱለማ በኩር የሆነው አባ ቦኩ ስለመሆኑ ልብ ይሏል።

169 በገዳ ሥርዓት ውስጥ ስለ ክርቤ ፍቺ በዚሁ ምዕራፍ፣ ከበዓለ ሲመት ጋር ተያይዞ የተሰጠውን ትዕምርታዊ ገለፃ ይመለከታል።

[58] በአሁኑ ወቅት ቢርመጄ ሥልጣን ወደ ሜልባ ለማስተላለፍ በሂደት ላይ ነው። አባ ሙዳ የቁምቢ ምርቃት ካልሰጠ ስነስርዓቱ አግባባዊ አይሆንም። ወደ አባ ሙዳ ቀዬ ከብቶች አምጥተን መርቀን ብለን ክርሱ ምርቃት (በረከት) ልንወስድ ነው የመጣነው። ሙዳ ማለት ቅብዓ ቅቢ መፈፀም ሳይሆን የክርቤ ምርቃት ማለት ነው። አንድ አባ ገዳ የክርቤ ምርቃት ካልወሰደ አባ ገዳ መሆን አይችልም። የክርቤ ምርቃት ትልቅ ቃልኪዳን ነው (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የቢርመጄ ፓርቲ አባላት ከዚህ ዕለት ጀምሮ ከአባ ገዳነት የዕድሜ ዕርክን ወደ ዩባ ወይም አንደኛ ደረጃ ዩባነት (አማካሪነት) ለመሸጋገር የሚያከናውኑት የሽግግር ስነስርዓት ነው።

በአጭር አገላለፅ በዩባነት የሚሰየሙበት፤ ወደዚህም የዕድሜ ዕርክን ለመሸጋገርና ሥልጣናቸውንም ወደ ተከታዩ ፓርቲ አባላት ለማስተላለፍ ቃል የሚገቡበት፤ ለዚህ ቀን ስለመብቃታቸውም የሚመረቁበት ነው። ስነስርዓቱ የሚከናወነው በክርቤ ስለሆነ የክርቤ ምርቃት፤ ቃልኪዳን ወይም የዩባነት በዓለ ሲመት ተብሎም ይጠራል። ይህ ስነስርዓት የተካሄደው በ28/09/2010 ዓ.ም በቢሾፍቱ ከተማ አቅራቢያ በሚገኛው የአባ ሙዳ ቀዬ (መንደር) ነው። በስነስርዓቱ ላይ የሥልጣን አስረካቢው የቢርመጄ ፓርቲ አባ ገዳዎች፣ የሥልጣን ተረካቢው ሜልባ ፓርቲ ሉባዎች፣ ፎሌዎች፣ ቂሮዎች፣ ቀሬዎችና ጥሪ የተደረገላቸው ታዳሚዎች ተገኝተዋል። የከበራው ተሳታፊዎች ከአባ ሙዳው ቀዬ ፊት ለፊት እንደደረሱ መርሐ ግብሩ በምርቃት ተጀመረ፤

ፎቶ 25. በአባ ሙዳ ቀዬ ፊት ለፊት የሙዳ ስነስርዓት ለማስጀመር ምርቃት ሲከናወን - 28/09/2010ዓ.ም

ወንዶች የገዳ ሆሮሮ፣ አለንጋ... ይዘዋል። ከጀርባ ቆሙ ልጃገረዶችና ሴቶች ጨጮ የያዙ ሲሆን አብዛኛዎቹም በባህላዊ አልባሳትና ጌጣጌጥ ደምቀዋል። ፎሌዎች፣ ቁሮዎችና ቀሬዎች ስነስርዓቱን በዘፈንና በሆታ አጅበዋል። ከታዳሚዎቹ መሐል ላይ ሦስት ድርስ ኮርማዎች፣ ሦስት ጊደሮች ይታያሉ። እነዚህ ኮርማዎችና ጊደሮች የሦስቱ ቱለማ አብራክ (Fincaan Tuulama sadeen) ተምሳሌት ናቸው። ከሦስቱ ቱለማ አብራክ ማለትም ከዳጪ፣ ከበቾና ከጂሌ ገዳ አባላት ወይም አባ ገዳዎች አንድ ኮርማና አንድ ጊደር ጥንድ ጥንድ አድርገው በጥምረት ስድስቱንም ለአባ ሙዳው በስጦታ (ገፀ በረከት) መልክ አቅርበዋል። ኮርማና ጊደሮቹ ሁለቱም የታዎች ወንዴና ሴቱ የሚወክሉበት ነው። የምርቃት ስነስርዓቱ እንዳበቃ የሙዳ ስነስርዓቱ የቀጠለ ሲሆን አባ ሙዳ ደበበ ግርማ ከርቤውን ባርከውና መርቀው በወቅቱ አባ ገዳ በቀጣይ ወደ ዩባነት ለሚሸጋገሩ የቢርመጂ አባላት ሰጡ፤ እነርሱም ተቀብለው ቀመሱ፤

ፎቶ 26. አባ ሙዳ ደበበ ግርማ ከርቤው መርቀው ወደ አንደኛ ዩባነት ለሚሸጋገሩት ሲሰጡ - 28/09/2010ዓ.ም

ሥልጣን የሚያስረክበው ይመረቃል፤ ሥልጣን የሚረክበውም ይመረቃል። በዚህ መሠረት የቢርመጂና የሜልባ ፓርቲ አባላት ተራ በተራ ተመረቁ። ሥልጣን በሰላማዊ መንገድ ለመቀባበልም ቃልኪዳን ፈፀሙ። እርስ በርስም ተመራረቁ። የሙዳ ትርጓሜውም፣ “እርስ በርስ መመራረቅ ማለት ነው። ምርቃት የሚሰጣጡበት ነው። ገዳና አባ ሙዳ የሚመራረቁበት ምርቃት ነው። የዩባነት ቁምቢ ዛሬ እንደወሰድን ሁሉ፣ ሁሉም ፓርቲ ወደ አባ ሙዳ ዘንድ ቀርቦ የዩባነት ከርቤ ይወስዳል። ይኸው ነው ሙዳ የሚባለው (በወቅቱ አባ ጨፌ የነበሩት አቶ ጫላ ሶሪ፣ 28/09/2010 ዓ.ም)። - Muuda jechuun wal’eebbisuu jechuudha. Eebba walii kennuudha. Eebba Gadaa fi Abbaan muudaa wal’eebbisu jechuudha. Qumbii yuubomaa akkuma har’a fudhanne, miseensi hundi Abbaa muudaatti dhiyaatee qumbii yoobomaa ni fudhata. Esumatu muuda jedhama” (Abbaa Caffee Caalaa Sorii28/09/2010 A.L.I).

ሙዳ ሲባል በቅብዓ ቅቤ (ቅቤ ወይም ፈሳሽ ነገር በመቀባት የሚከናወን ሳይሆን) በክርቤ የሚሰጥ ምርቃት መሆኑን ሊሰመርበት ይገባል። ይህም ለዩባነት የሚያበቃና የሚያሸጋግር ምርቃት፣ የስምምነት ኪዳን ነው። ውል ነው። ከክርቤ ምርቃት ስነስርዓቱ ቀጥሎ ጠጅ ቀርቦላቸው ጠጡ፤ እርስ በርስም ተቃመሱ። ከዚህ ስነስርዓት በኋላ በበዓሉ ላይ የተገኙ ሰዎችን ያሳተፈ ግብዣ ተከናወነ። በአባ ሙዳው ቤት በሬ ታርዶ፣ ብፌና ቁርጥ፣ ጠላ፣ ጠጅ፣ ቢራ... ተዘጋጅቶ፣ ተበልቶ፣ ተጠጥቶ ደስታና ዘፈን ጭፈራ ቀጠለ። ማምሻውን ስነስርዓቱ ተጠናቀቀ። የቢርመጂም ሆነ የሜልባ ፓርቲ አባላት የቁምቢ ምርቃት ከወሰዱና ቃል ኪዳን ከፈፀሙ በኋላ ሁለቱም ወገኖች እውነትን መናገር፣ እውነትን መተግበር፣ ለእኩልነትና ለፍትህ መስፈን መስራት፣ በገቡት ቃል ኪዳን መሠረት በሰላማዊ መንገድ ሥልጣን መረከብ ይጠበቅባቸዋል።

ይህ ስነስርዓት የሰላማዊ ሥልጣን ሽግግር የመጀመሪያው ምዕራፍ፣ የመጀመሪያው ቃል ኪዳን ተብሎ ሊወሰድ ይችላል። በሰላማዊ መንገድ ሥልጣን ለመቀባበል ቃል ኪዳን ቢፈፀም እንኳ ግን ጊዜው ደርሶ በሚዘጋጀው በዓለ ሲመት ሥልጣናቸውን በይፋ እስከሚረከቡ ድረስ ግን ሀገርን የሚመራው የቢርመጂ ፓርቲ ነው፤ ሜልባ የሉባነት ዕድሜውን ጨርሶ ሥልጣን ለመረከብ ቅድመ ዝግጅቱን ማጠናቀቅ ይኖርበታል። ያረቀቀውን ህግ ወደ አንዶዴ ቱማ (ደከ ኮራ) በመሄድ ማፅደቅና ማወጅ፣ ዘጠኙን ሥራ አስፈፃሚዎች (ሰግሊ) የመመስረት፣ አባ ገዳ የመሰየም ተግባራት ይቀሩታል። በዚህ መሠረት የህዝብ አስተያየትን ያሰባስቡት የሜልባ ፓርቲ አባላት ውይይት የተደረገበትን ረቂቅ ለማዳበርና የህግ ቅርፅ በማስያዝ ለማፀደቅ በዓመቱ ሰኔ 2 ቀን 2010ዓ.ም በአንዶዴ ቱማ ተገናኙ።

6.5. የቱለማ ገዳ ሥርዓትን ህግ ማፅደቅ እና ማወጅ በአንዶዴ ቱማ

አንዶዴ ቱማ በፊንፊኔ ዙሪያ ልዩ ዞን አስተዳደር በአቃቂ ወረዳ ውስጥ ይገኛል። የገጠር ቀበሌዋ ስያሜም አንዶዴ ቱማ ይባላል።¹⁷⁰ ይህ ሥፍራ ትውፊታዊና ታሪካዊ ሲሆን፣ በቱለማዎች ዘንድ ትልቅ ክብርና ግምት አለው። ይኸውም ከጥንት ጀምሮ የገዳ ጉዞና የክበራ ቦታ እንደመሆኑ መጠን ከትውፊታዊነቱና ከታሪካዊነቱ ጎን ለጎን፣ ቦታው የሁሉም ቱለማዎች አባት የሆነው የቱለማ መካነ መቃብር (Ujuba Tuulamaa) የሚገኝበት እንደሆነ ይነገራል።

¹⁷⁰ ኦንዶዴ ቱማምንም እንኳ በፊንፊኔ አፍንጫ ስር የምትገኝ ቢሆንም፣ እስከ ተጠቀሰው ዓመት ድረስ በቅርብ ርቀት ለሚታየውና ከመፃናዋ በምሽት ለሚንገባባው መብራት እና ለመኪናው መግደፍ (ለአስፋልት)፣ ለንፁህ መጠጥ ወኃና ለተለያዩ መሠረተ ልማቶች ባዕድ ናት። በከበራ ቦታነቷ ካላት ትውፊታዊና ታሪካዊ ሚና እንፃር ለነዚህ መሠረተ ልማቶች እንግዳ የመሆኗ ጉዳይ በአእምሮዬ ውስጥ ያልተመለሰ ጥያቄ ፈጥሮብኛል።

መካነ መቃብሩን በፎቶ ቁጥር 30 ይመለከቷል። የመካነ መቃብሩ ሐውልት ወይም የድንጋይ ዓምድ ከላይና ከታች ሁለት ደረጃዎች ያሉት ሲሆን፤ የቱለማ ገዳ ሥርዓት ሲፀድቅ የሚታወጀው በዚህ የመጀመሪያው ደረጃ ዓምድ ላይ በመውጣት ነው።

ከዚህ ድርጊት በመነሳት የጨፌ አንዶዴ ቱማ ሁለተኛ ስሟ ደካ ኮራ ይሰኛል፤ “ደካ ኮራ የተባለበት ምክንያት ከድንጋዩ ላይ ወጥተው አዋጅ ስለሚያውቁበት ይህ ስያሜ ተሰየመለት እንጂ፤ አንዶዴ ቱማ ነው። የተወያዩበትን ህግ እዚህ አጽድቀው ይመለሳሉ። የመጨረሻው የጉዞ ቦታ አዚህ ነው/ Dhaka kora waan jedhamnif sababuma dhakaa koranii lallabaniif, dhaka kora jedhamaee maqaan kun itti mogga’e malee, Andoodee Tumaati. Seera irratti mari’atan san asitti raggaasisanii galan.Godaansi xummuraa asi”(Abduu Battee, 02/10/2010 A.L.I Dhaka kora). የቱለማ ገዳ ሥርዓት ትውፊታዊ ጉዞ ማብቂያ አንዶዴ ቱማ ነው። ይህም የሆነበት ምክንያት ከመደ ወላቡ ተነስታ ወደዚህ አካባቢ ከመጣችው ጊደር ትውፊታዊ ጉዞ ጋር ይያያዛል። ጊደሯ በኦዳ ነቤ ሽል ውኃ ያሳየችበት ሥፍራ ስለመሆኑ በዚህ ምዕራፍ ተመልክቷል። ፍፃሜ ያሳየችበት ቦታ በመሆኑ አንዶዴ ቱማም የመጨረሻው የህግ ማዕደቂያና ማወጃ ቦታ ነው። በተምሳሌትነት የተመሰለ ነው። ስለሆነም አንዶዴ ቱማ ሥልጣን ተረክቢው ፓርቲ ጉዞ ፈፅሞ ያረቀቀውን ህግና በረቂቁ ላይ ውይይት አካሂዶ ተቀባይነት ያገኘውንና ያላገኘውን ለይቶ እንደገና በመምከር፤ በማሻሻልና የህግ ቅርፅ በማስያዝ የሚያፀድቅበት ቦታ ነው፤ “ረቂቁ በጨፌ ቱማ ይቀርባል። ይህን ረቂቅ ሁሉም ወደየሀገራቸው (ወደየአካባቢያቸው) ወስደው ይገባሉ። ሀገሬውን አወያይተውም ተመልሰው እዚህ ደግሞ በድጋሚ ውይይት ተደርጎበት የሚፀድቅበት ቦታ ነው- Wixineen Caffee Tumaatti diriirfama. Wixinee kana hunduu biyya biyya ofiitti qabatanii galu. Biyya mari’achisanii dhufan. Asittimmoo irra deebidhaan irratti mari’atamee bakka itti ragga’uudha” (Obboo Mangashuu Tafarraa, 03/10/2010 A.L.I.Dhaka Kora).

የቱለማ ገዳ ህግ በህዝብ ተሳትፎና በህዝብ ይሁንታ የሚረቀቅ፤ በህዝብ ተሳትፎና በህዝብ ይሁንታ የሚፀድቅ ነው። በገዳ ሥርዓት መሠረት በህዝቡ ዘንድ ተቀባይነት የሌለው ህግ (የህግ አንቀፅ) አይፀድቅም፤ ተግባራዊም አይሆንም። ይሻሻላል ወይም ይሰረዛል። ገዳን ዴሞክራሲያዊ ነው ከሚያስኙት ነጥቦችም አንዱ ይህ ዓይነቱ የህዝብ ተሳትፎና የወሳኝነት ሚና ነው። ከህዝብ አልያም ከተወሰነ ወገን በተጨማሪም አንድም ሰው ቢሆን ብቻውን በህጉ ላይ ተቃውሞውን የማቅረብ ሙሉ መብት አለው። በዚህም ሳቢያ ገዳ የቡድንና የግለሰብ መብትም የሚጠበቅበት ዴሞክራሲያዊ ሥርዓት ነው። ከዚህ አንፃር ከሰኔ 2 እስከ ሰኔ 4 ቀን 2010 ዓ.ም ለሦስት

ቀናት ተከታይ ውይይት ተካሂዷል። ወይይቱ የሚካሄደው ቀንም ሌሊትም ነው። ቀን ቀን አጠቃላይ በሆኑ የጋራ ጉዳዮች ላይ ሌሊት ሌሊት ደግሞ በአብዛኛው በህግ ጉዳዮች ላይ ትኩረት ይደረጋል። በሚካሄዱበት ውይይቶችና ክርክሮች መካከል ተደጋግሞ የሚሰማው ቃል፣ “Sibaannadhe/ ሲባንዴ!” የሚል ነው። ይህ ቃል በዘመነኛው የስብሰባ መርህ “አካሄድ!” ወይም “ሐሳብ አለኝ!” አልያም “ማስተካከያ አለኝ” እንደማለት ነው።

የጋራ ውይይት በሚካሄድበት ወቅት ማንኛውም የፓርቲው አባል በማንኛውም ጊዜ “ሲባንዴ!” የሚል ድምፅ በማሰማት በስብሰባው አካሄድ፣ ባልገባው ወይም ማስተካከያ መስጠት በሚፈልገው ጉዳይ ላይ ሃሳብ የመስጠት ሙሉ መብቱ የተጠበቀ ነው። በዚህ ውይይትና ክርክር ሞቅ ያለ ሙግት ከሚካሄድባቸው ጉዳዮች መካከል አንዱ የአባ ገዳነት ምርጫ ነው።

በመስክ ተገኝቼ እንደተመለከትኩትና እንዳስተዋልኩት የቱለማን ጠቅላላ ጉባኤ ለመሰየም የቱለማ ህዝብ ከሰፈረባቸውና ከሚኖርባቸው 42 ወረዳዎች ሁለት ሁለት ሰዎች ይወከላሉ። በድምሩም 82 ይሆናሉ። የሚመርጧቸው፣ የሚገመግሟቸውና ተቃውሞ የሚያሰሙባቸውም የእጩዎቹን ማንነት በቅርበት የሚያውቁና አብረዋቸው ከተለያዩ አካባቢዎች የመጡት የፓርቲው አባላት ናቸው። ከሰማኒያ ሁለቱ ሰዎች እንደገና በቱለማ ገዳ ሥራ አስፈጻሚነት የሚሳተፉ ዘጠኝ ሰዎች ይመረጣሉ። ዘጠኙ ሰዎች የቱለማ ገዳን የሥራ አስፈጻሚ ጉባኤ/ Saglan Yaa’ii Tuulama (Saglii/ ሰግሊ) የሚያቋቁሙ ናቸው።

ዘጠኙ ሥራ አስፈጻሚዎች የሚወከሉት ከሦስቱ የቱለማ ትላልቅ የትውልድ ሀረጎች ሲሆን ከዳጪ ሦስት፣ ከበቾ ሦስት፣ ከጂሌ ሦስት በድምሩ ዘጠኝ ይሆናሉ። አጨቃጫቂ የሚሆነው ለሥራ አስፈጻሚነት የሚወከሉት የዘጠኙ አባላትና ከዘጠኙ አባላት ደግሞ የቱለማን ገዳ እና የሥራ አስፈጻሚዎቹ ሰብሳቢ የሚሆነውን ዋናውን አባ ገዳ በጥንቃቄ ለይቶ ማውጣቱ ላይ ነው። በዚህም ምክንያት የአባ ገዳ ምርጫ በከፍተኛ ጥንቃቄና ትኩረት ይከናወናል። የምርጫው ሂደት አንዳንዴም በተካሄደ ሁኔታ አነጋጋሪ ይሆናል። ይሁንና ክርክሩና ጭቅጭቁ ዲሞክራሲያዊ በሆነ መልኩ የሚከናወን ሲሆን፣ የዲሞክራሲ ሥርዓት መገለጫም ነው ማለት ይቻላል። በአንድ በኩል ምክንያታዊም ነው። ህዝቡን ወደተሸለ ህይወት ሊያሸጋግር የሚችለውም ሆነ ወደተሳሳተ አቅጣጫ ሊወስድ የሚችለው መሪው በመሆኑ ምርጫው ከእጩው የግል ባህሪና ስብዕና ጀምሮ ልዩ ትኩረት ይሰጠዋል። ለአባ ገዳ ዕጩነት ከሚያበቁት መስፈርቶች መካከል የሚከተሉት ዋና ዋናዎቹ ናቸው፤

- የገዳ ሥርዓትን አካሄድንና የገዳ ህግን በትክክል የሚያውቅ፤
- የገዳ አመለካከት¹⁷¹ ያለው፤ በግልፅ እውነትን እውነት፤ እውሸትን እውሸት የሚል፤ እዚህም እዚያም የማይወላውል፤ አድርባይ (Ayyalaallataa) ያልሆነ፤
- ከኢትዮጵያ እስከ ሉባ ባሉት የዕድሜ እርከኖች ውስጥ የዕድሜ እርከኑ የሚጠይቀውን ተግባራት-ሁሉ ፈፅሞ ያለፈ፤ በእነዚህ የዕድሜ እርከኖች ውስጥ የራሱን የአመራርነት ጥበብና ብቃት ያሳያል፤ በበጎ ፈቃደኝነት (Tola oltummaa) የተሻለ የማህበረሰብ አገልግሎት የሰጠ፤
- አንደበተ ርቱፅ (Arrabqarreessa) የሆነ፤ ተናግሮ ማሳመን የሚችል፤ ይህም ማለት ወሬ መቻልና ማቀነባበር ማለት ሳይሆን፤ የሚናገረው ነገር በገዳ አመለካከት መሠረት እውነተኛና ቀጥተኛ የሆነ፤ አስመሳይና ዋጅ ያልሆነ ማለት ነው፤
- በህብረተሰቡ ዘንድ በሌብነት፤ በጠጪነት፤ በሰላማማኝነትና በሌላኝነት የማይታወቅ፤ ታማኝና ትሁት የሆነ፤ ቅንነት፤ ሰዎችን የማድመጥ የሰከነ ባህሪና ጥሩ ስነ ምግባር ያለው፤
- ፍርድን የማይጠመዘዝ፤ ፍትህን የማያዛባ፤ ለህቅ ብሎ በራሱም ሆነ በቤተሰቡ ላይ መወሰን የሚችል፤ የመወሰንና በራሱ የመተማመን ችሎታ የተካነ፤ ለህዝቡ አለኝታና መከታ የሆነ፤ በህዝቡ ላይ የሚደርስ ጥቃትን የሚከላከል፤ ሁለገብ የተፈጥሮ ችሎታና ተሰቦ ያለው፤
- ለዋቂፈና እምነት፤ ለህዝቡ ባህልና ትውፊት፤ ለማህበራዊና ተፈጥሯዊ ደንብ (ሰፉ) ወይም ስነምግባር በጎ አመለካከት ያለው፤ እነዚህንም ጉዳዮች ጠንቀቆ የሚያውቅ፤
- ረከ¹⁷² አርዶ በህጋዊ መንገድ ሚስት ያገባ መሆን አለበት፡፡ ሚስት ማግባት ብቻም ሳይሆን ግለሰቡ ቤተሰቡን በቅጡ ማስተዳደር የሚችል መሆኑ በመመዘኛነት ይቀርባል፡፡ ሚስት ያላገባና ቤተሰቡን በአግባቡ ማስተዳደር የማይችል ሰው (እጩ አባ ገዳ) ህዝብን ማስተዳደር አይችልም ተብሎ ስለሚታመን ህብረተሰብን ለመምራት በቅድሚያ ቤተሰብን መምራት መቻል በመስፈርትነት ይታያል፤
- የራሱ ሀብትና ንብረት ያለው፡፡ በትናንሽ ጥቅም የማይደልል፤ ጉቦ የማይቀበል፤ የማይዳላ፤ ከራሱ ጥቅም ይልቅ የህዝቡን ጥቅም የሚያስቀድም፤ በግል ጥቅም ተሸብሶ ህዝቡንና ሀገሩን አሳልፎ የማይሰጥ፤
- የማንኛውም ዓይነት የፖለቲካ ፓርቲ አባል ያልሆነ፤
- ግርማ ሞገስ ያለውሰው ቢሆን በህዝብ ዘንድ ተወዳጅነት ይኖረዋል ተብሎ ይታመናል (ከመስክ¹⁷³ ምልክታ የተገኘ 03/10/2010ዓ.ም)፤ በተጨማሪም ከቀድሞ የቢሮመጂ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ እና የሮበሌ አባ ገዳ ነገሣ ነገዎ ጋር ከተደረገ ቃለ መጠይቅ የተወሰደ፡፡

እጩው አባ ገዳ የተዘረዘሩትን መስፈርቶች ከሞላ ጎደል አሟልቶ የተገኘ ከሆነ ተመራጭ ነው፡፡ እነዚህ መስፈርቶች የሚታዩትና የሚታወቁት በምርጫው ዕለት ብቻ ሳይሆን፤ ዕጩው ተመራጭ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ከታች ከኢትዮጵያ ጀምሮ በየዕድሜ እርከኑ ውስጥ በሚኖረው ቆይታ፤ በሚያሳየው ተሳትፎና በህብረተሰቡ ህይወት ውስጥ ባለው ማህበራዊ ሚና ነው፡፡ ሲመረጥም እነዚህ ጉዳዮች በጥንቃቄ ይታያሉ፤ የፓርቲው አባላትም በብዙ አመታት የአብሮነት ቆይታ ውስጥ ማን ምን እንደሆነ እርስ በርስ ስለሚተዋወቁ አስተያየት ይሰጡበታል፡፡

171 የገዳ አመለካከት ማለት ምን ማለት እንደሆነ በዓለም አቀፍና ፍልስፍና በሚለው ርዕስ ስር ይመለከታል፡፡

172 ረከ ለህጋዊ ጋብቻ በትዕምርትነት የምትታረድ በግ ስለመሆኗ ያስታውሳል፡፡

173 በመስክ (በደካ ኮራ) በነበረኝ ቆይታ በከበራ ላይ ከተገኙ የተወሰኑ ተሳታፊዎች ጋር በከፊል የሚያሳይ ምስል በአባሪ ቁጥር 16 ይመለከታል፡፡

አባ ገዳን በእጩነት የማቅረብና የመምረጥ ኃላፊነት የሥራ አስፈጻሚው ስለሆነ የደረሰበትን ውሳኔ እንዲያሳውቅ ተደረገ። አሁን በሥልጣን ላይ ያሉት አባ ገዳ ጎበኪያ ሕገ ሕግ ተቀባይነት ማግኘታቸውና መምረጣቸውም ተሰማ። ቀጣዩ ህግ የማፅደቅ ሂደት ነው። ከረቂቁ ጀምሮ ለሁለት ዓመታት ያህል ሰፊ ውይይት የተካሄደበት የቱለማ ገዳ ሥርዓት ህግ ሰኔ 4 ቀን 2010 ዓ.ም ከሌሊቱ ዘጠኝ ሰዓት ላይ ፀደቀ። ሜልባ ባወጣው በዚህ ህግ አዳዲስ ሃሳቦች ተካተዋል። እነዚህ ሃሳቦች ከዘመኑ ጋር አዲስ የተፈጠሩ ጉዳዮችን የተመለከቱ ሲሆኑ፣ በባጃጅ፣ በሞተር ሳይክል ወዘተ. ግጭት የሚከሰት የጉዳትና የሞት ሁኔታን፣ በሞባይል የሚፈፀሙ ማጭበርበሮችንና ስርቆቶችን የመሳሰሉ ዘመን አመጣሽ ጉዳዮችን የተመለከተ ነው።

ለደም ካሣ - ጉማ፣ የሚሰጠው ክፍያም በቢረመጂ የገዳ ዘመን 12 ሺ ብር የነበረው ወደ 40 ሺህ ከፍ እንዲል ተደርጓል። ይህም ሁኔታ የገዳ ሥርዓት ከዘመኑ የኑሮ ሁኔታና አስተሳሰብ ጋር እራሱን እያስተካከለ፣ እያሻሻለም የሚሄድ መሆኑን ያስረዳል። ህጉ ግን ፀደቀ እንጂ አልታወጀም። የሚታወጀው ደግሞ ግብዣ ተደርጎ፣ ፎሌ ዘፍኖ፣ የምርቃት ስነስርዓት ተከናውኖ ነው። የሦስቱ ቱለማዎች አባት የሆኑት አባ ቦኩ በዚህኛው የገዳ ዘመናችሁ ስኬታማ ሆኑ በማለት መርቀዋል። የህግ እወጃው ደርሶ በ04/10/2010 ዓ.ም ረፋዱ ላይ የሚልባ ህግ መፅደቁና መታወጁ ተበሰረ። አብሳሪዎቹ ደግሞ የቱለማ አበሴር በመባል የሚታወቁት የህግ አርቃቂዎችና ተርጓሚዎች በሐውልቱ ዓምድ አጠገብ በመቆም ነው።

ፎቶ 27. የሜልባ ፓርቲ ህግ አንደኛ ቱማ (Dhaka Kora/ ደካ ኮራ) በታወጀበት ወቅት - 4/10/2010 ዓ.ም

በዚህን ወቅት ብዙ ነገር አይባልም። አበ ሴር አለንጋቸውን ሦስቱ ድምፅ በማሰማት ይህ ህግ፣ ህግ ሆኖ ፀድቋል። የገዳ ህግ አይጣስም፣ አይዛነፍም የቢርመራ ህግ ወድቋል፤ የሜልባ ህግ ተነስቷል/ Seerri kun akka Seeri; harrarraa jalqabee ragga'eera. Seerri Gadaa hincabuus, hindabuus. Seerri Birmajii kufe; Seerri Meelbaa ka'e" በማለት አውጀዋል። ህጉ በትክክል ሥራ ላይ መዋል እንዳለበትም ቃል ኪዳን በማስገባት፣ የሜልባ ፓርቲ አባላት አለንጋና የገዳው ዘመን ስኬታማ እንዲሆን በመመረቅ ስነስርዓቱ ተጠናቀቀ። በደስታና በዘፈን፣ ለአንድ ዓመት አብረው የቆዩትና በቆይታቸው ወቅት ጥሩ ትውውቅና ቅርበት የፈጠሩት የሜልባ ፓርቲ አባላት ደግሞ በቤተሰባዊ የወዳጅነት መንፈስ ተሰነባብተው ሁሉም ወደመጣበት የጉዞ መልስ ጀመረ። ከዚህ ጋር መጠቀስ የሚገባው የሜልባ ፓርቲ በሥስልጣን ላይ ለስምንት ዓመታት በሚቆይበት ወቅት ህዝቡም ሆነ የተቀሩት አራቱ ፓርቲዎች በዚህ ህግ ይተዳደራሉ። የወጣው ህግም በወጣው አግባብ ያለ ምንም አድሎ በሥራ ላይ መዋል አለበት። ካልዋለ ሀጢያት ነው። ለዚህም ሀጢያት ተደጋግሞ በምሳሌነት የሚሰጠው ትርጉም ህግ በሚረቀቅበት ጨፌ ቱማና ህግ በሚታወጅበት አንዶዴ ቱማ የሚገኘው “እንዶድ/ Handoodde” የተሰኘ ዕፅዋት ጋር የተያያዘ ነው። እንዶድ በመርዝ ይመሰላል፤ ህግም በአግባቡ ሥራ ላይ ካልዋለ በመርዝ ይመሰላል፤

[59] በጨፌ ቱማም ሆነ አንዶዴ ቱማ በሁለቱም ቦታዎች እንዶድ አለ። ይህ እንዶድ እዚህ ይኸው በከፍታው ቦታ ላይ ይገኛል። እንዶድ ማለት መርዝ ነው። ህግም መርዝ ነው። ህግን ከተላለፉ የፈለገው ቢሆን እስከ ሰባት ቤት ሄዶ በሰው ላይ ይደርሳል፤ ስለዚህ ይፈራል። ምክንያቱም እንዶድ መርዛማ ዕፅዋት ነው። ህግም መርዝ ነው (አቶ ሲሳይ ቡልቡላ፣ 02/10/2010 ዓ.ም ደክ ኮራ)።

በህጉ የሚሰራው አካል ህጉን ካዛነፈና አድሎ ከፈፀመበት ለራሱ ወይም እስከ ሰባት ቤት ይዘልቃል ተብሎ በሚታሰበው ሀጢያት ይጎዳበታል፤ ይህን የፍትህና እውነት ሥርዓት ማዛባትም የኋላ ኋላ በምድርም በሰማይም ያስጠይቀዋል ተብሎም ይታመናል። ከአንዶዴ ቱማ የህግ እወጃ በኋላ በዘመኑ ትውፊታዊ ጉዞ የፈፀሙት የሜልባ ፓርቲ አባላት ክረምቱን አርፈው መስከረም ሲጠባ የተለያዩ ስነስርዓቶችንና ከበራዎችን ያከናውናሉ።

6.6. የቱለማ ገዳ የሥልጣን ርክክብ (በዓለ ሲመት)

የሜልባ ፓርቲ አባላት በስድስተኛው የሱባ ዕድሜ እርከናቸው ወደ አዳ ነቤ፣ ጨፌ ደንጎራና ጨፌ ቱማ ጉዞ ፈፀመዋል። በሰባተኛው ዓመት ደግሞ ወደ አንዶዴ ቱማ ንጉደት በመፈፀም ውይይት የተደረገበትን የሕግ ረቂቅ እንደገና በመከለስ የመጨረሻውን ማሻሻያ በማድረግ አፅድቀዋል። የፀደቀውም ህግ ታውጇል። በስምንተኛው ዓመት የሚከናወኑት ሁለት ዋና ዋና ጉዳዮች ናቸው። የሥልጣን ርክክብና ቡታ ማረድ ወይም የቡታ ክብረ በዓል።

በቱለማ ገዳ መሠረት የሥልጣን ርክክብ፣ “Sirna Alangee Walii Dabarsuu/ አለንጋ የማስተላለፍ ስነስርዓት - በዓለ ሲመት” ይባላል (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም በቪዲዮ)። አለንጋ የማስተላለፍ ሲባል ግን አንዱ አለንጋውን ለሌላኛው ይሰጠዋል ማለት ሳይሆን፣ የቀድሞው አባ ገዳ የአዲሱን አባ ገዳ አለንጋ ይመርቅለታል፤ ሥልጣኑንም መርቆ ያስተላልፍለታል ማለት ነው። ስነስርዓቱ የተከናወነው መስከረም 19 ቀን 2011 ዓ.ም በኢፌቻ በዓል ዋዜማ ነበር። ቦታው ደግሞ በቢጆፍቱ ከተማ በሚገኘው የኦሮሞ አባ ገዳዎች አንድነት አዳራሽ ቅፅር ግቢ ውስጥ ነው። በዕለቱ ጥዋት ረፋዱ ላይ በተከናወነው መርሐ ግብር የሜልባ ፓርቲ ሥራ አስፈጻሚዎች በፈረስ¹⁷⁴ የቱለማ የክበራ ቦታዎችን በመዘዋወር ተመልክተዋል።

ይህም ተግባር “Ardaalee Jilaa marmaaru/ የክበራ ቦታዎችን በመዘዋወር መቃኘት” ተብሎ የሚታወቅ ሲሆን፣ የቱለማ የክበራ ቦታዎች በምን ዓይነት ሁኔታ ላይ እንደሚገኙ እየተዘዋወሩ መመልከት፣ በሥልጣን ርክክቡ ወቅት ከሚከናወኑ መርሐ ግብሮች መካከል አንዱ ነው። የሥልጣን ርክክቡ የተጀመረው ከቀኑ ዘጠኝ ሰዓት ላይ ነው። ሥልጣን አስረክቢው አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ በቢርመጂ ፓርቲ አባላት ታጅበው ለበዓለ ሲመት ወደ ተዘጋጀው ቦታ ተጓዙ፤

ፎቶ 28. አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ በእጃቸው ጋሻ፣ ሆሮሮ ገዳና የፈረስ ልጓም ይዘዋል - 19/01/2011ዓ.ም

በግንባራቸው ላይ ባለ አምስት ኮከቡን ከለቻ አስረዋል። ከከለቻው ስር ሩፋ የተሰኘውን የአባ ገዳ ጥምጣም ወይም ኮፍያ፣ በአንድ እጃቸው ፈረስ፣ በሌላ እጃቸው ደግሞ የገዳ ሆሮሮ እና ጋሻ

¹⁷⁴ በቱለማ ገዳ ሥርዓት መሠረት አንድ አባ ገዳ ወደ ሥልጣን ከመምጣቱ በፊት የራሱ ፈረስ ሊኖረው ይገባል። በውሰት ፈረስ አባ ገዳ መሆን አይችልም፤ በውሰት ፈረስም የክበራ ቦታዎች ያሉበትን አጠቃላይ ሁኔታ እየተዘዋወረ መቃኘት እንደሌለበት ይነገራል።

ይዘዋል። ትንሽ ዘግየት ብለው ደግሞ አዲሱ አባ ገዳ ጎበነሆላ እሬሶ እንዲሁ በሜልባ ፓርቲ አባላት፤ በሀዩዎችና በሀገር ሽማግሌዎች ታጅበው ወደ ሥፍራው መጡ፤

ፎቶ 29. አዲሱ አባ ገዳ ጎበነሆላ እሬሶ የገዳ ሆሮሮ ይዘው 19/01/2011ዓ.ም

ጎበነሆላ እሬሶ በበኩላቸው በተመሳሳይ በግምባራቸው ላይ ከለቻ፤ የገዳ ሆሮሮና ለምለም ሣር-እሬቻ ይዘው በመምጣት ከቀድሞው አባ ገዳ ፊት ቆሙ። የቀድሞው አባ ገዳ በየነ ሰንበቶም ከባልደረቦቻቸው (ከሥራ አስፈጻሚዎቻቸው) ጋር ከተቀመጡበት በመነሳት ቁመው በፈገግታ ተቀበሏቸው። ቀጠል አድርገውም ለአዲሱ አባ ጥያቄ አቅርቡ፤

“Maalif na fuuldura dhaabbate?”

“ስለምን ከፊት ለፊቴ ቆምክ?”

Ardaa Jilaatirra naanna’ee, biyyi akka naga’a taate argee, ardiinifi ardaan jilaa akka naga’a taate argeen deebi’e. Alangee naa eebbisiifani?”

“በከበራ ቦታዎች ላይ ተሟዙሬ፤ ሀገሩ ሰላም እንደሆነ ተመልክቼ፤ መልክዓ ምድሩና የከበራ ቦታ ሰላም መሆኑን አይቼ ተመልሻለሁ። አለንጋዬን መርቅልኝ ብዬነው?”

“Alangee naa eebbisi jettaa?”

“አለንጋዬን መርቅልኝ ነው የምትለው?”

“Eeyyeen!-

“አዎ”

Egaa Alangee Siifan eebbisa, Kan ani jedhe ni fudhattaa?”

“እንግዲህ አለንጋህን እመርቅልሃለሁ፤ እኔ ያልኩህን ትቀበላለህ?”

Eeyyeen!

“አዎ!”

በማስከተል አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ በሥልጣን ዘመናቸው የሰሯቸውን ዓበይት ክንውኖችና ስኬቶች በመዘርዘር፤ “እኔ እንዲህ ሰርቻለሁ፤ አንተ እንዲህ ትሰራለህ?” እያሉ መጠየቅ ጀመሩ።

አዲሱ አባ ገዳ ጎበና ሆላም እግር በእግር እየተከተሉና እየተቀበሉ ምላሽ ሰጡ። የአባ ገዳዎቹ ቃላዊ ምልልስ ረዘም ያለ በመሆኑ፤ በአጥኚው ዕይታ አንኳር የሆነው ሃሳብ ብቻ አጥሮና ከአፋን አሮሞ¹⁷⁵ ወደ አማርኛ ተተርጉሞ ለአብነት ያህል እንደሚከተለው ቀርቧል፤

[60]ሀ. “ይህን ገዳ ለስምንት ዓመታት ነው ያስተዳደርኩት። ከ135 ዓመታት በላይ ለሆነ ጊዜ የተዳከመውን የቱለማና የሌሎች አካባቢዎችን ገዳ በቦታው መልሻለሁ። የከበራ ቦታዎችን በሥርዓት ጠብቄ አቆይቼሃለሁ። ህዝቤንም በመልካም ሁኔታ ነው ያስተዳደርኩት። ህዝባችንን የሚጨቁኑትን አካላት ከፊታቸው ቆሜ፤ በሀገር ውስጥና በውጭ ሀገር መድረኮች ላይ ሞግቼ ህዝቤ እንዳይነካና እንዳይጎዳ የሚሰነዘርበትን ጥቃት ስከላክልለት ቆይቻለሁ። ህዝቡን ከጥቃት ትከላክላለህ?”

ለ. “አዎ! አሮሞ ሲንገላታባት፤ ምሁሩ ሲሰደድባት የነበረችውን ሀገር አስተካክለሃል። የገጠሟት ችግሮችም እንዲቀረፉና እንዲስተካከሉ አድርገሃል፤ ትክክል ነው። አንተ ይህን ያህል ከስራህ እኔ ደግሞ ከዚህ የበለጠ ሥራ እሰራለሁ!”

ሀ. “ጥሩ ነው። ይህ ልጅ ነው፤ ዘመዴ ነው፤ ጎሃዬ ነው ብለህ አትነጣጥልም? ገንዘብ ወዳለበት አታዘነብልም? እኔ ህዝቤን እንዳስተዳደርኩት በእውነት ላይ ተመስርተህ ታስታዳድራለህ?”

ለ. “አስተዳድራለሁ! አንተ በመላው አሮሚያ ተዘዋውረክ የከበራ ቦታዎችን እንዳስከበርከው፤ በአሮሚያ ክልል ሁሉንም ብሔር ብሔረሰቦች አቻችለህ እንዳስተዳደርከው እኔም አስተዳድራለሁ!”

ሀ. “መልካም ነው! በአሁኑ ወቅት በገንዘብ ተደልለው በውሸት ወዲህ ወዲያ እያሉ ሆዳቸውን ለመመላት ይህን ህዝብ ለመለያየት የሚንቀሳቀሱ ሰዎች አሉ። በገንዘብ ሳትታለል እነዚህን ሰዎች ትከላክላለህ? ወደ ገንዘብ ጎራ አትልም? በአሁኑ ወቅት ገንዘብና ጥቅም ዓለምን (የሰዎችን ባህሪ) እየቀያየረ ነው። በገንዘብና በጥቅም ሊያሳስቱህ ለሚመጡ ሰዎች አትንበረከክም? ቀበቶህን ጠበቅ አድርገህ ትቃወማቸዋለህ? እጅህን አስፍተህ አትቀበላቸውም?”

ለ. “እኔ እጄን አስፍቼ አልቀበላቸውም። ገንዘብና ሀብት ለኔ አዲስ ነገር አይደለም። ጎበዝ ባለ ኢምቦራ ብርቱ ክንድ ነች። በአሮሚያም ሆነ በፌደራል ደረጃ ነው የምታወቀው። ትንሽ ትልቅ ሳልል፤ በገንዘብ ሳልታለል፤ ሳላዳላ፤ ህዝቤን ከጎኔ አሰልፌ ካንተ በላይ አስተዳድራለሁ። ካንተ የተሻለ አስተዳድራለሁ፤ የተሻለ ዕድገት እመጣለሁ (በተሳትፎ ምልክታ የተገኘ፤ በትርጉም የቀረበ 19/01/ 2011ዓ.ም)።

የጠያቂነትና ተጠያቂነት፤ የክብርና የአሸናፊነት (በአንበሣ፤ በጉብዝና በብርቱ ክንድ የተመሰለ እችላለሁ፤ የአደርጋለሁ ባይነት) መንፈስ ከተሞላው ምልልስ በኋላ የቀድሞው አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ የማጠቃለያ ንግግር አደረጉ። ይህም በተገለፀው አግባብ በትርጉም ቀርቧል፤

[ሀ] “ጥሩ መልካም ነው ! ገንዘብ የፈለግነውን ያህል ቢኖረንም ሰውን ያታልላል። ይህቺ የምንኖርባት ዓለም ሰውን ትቀያይራለች፤ ሀብታችንም ያን ያህል ርቀት ያለው አይደለም። ገንዘብ (ጥቅም) እናዳያታልልህ ብዬ ነው። በፍቅር ሀገር እንድታስተዳድር ነው፤ ገዳ ቂም የለውም (Gadaan gadoo hinqabdu)። የከበራ ቦታዎቹን ትጠብቃለህ። ተራራውን ሰጥቼሃለው፤ መልካውን ሰጥቼሃለው። መልካዎቹ ስድስቱ ሆራዎች ናቸው፤ ስድስቱን ሆራዎቹን ጠብቅልኝ። ስምንቱን ተራራዎች ጠብቅልኝ። የተቀሩት የከበራ ቦታዎችም የኛው ናቸው። አለንጋውን መርቄልሃለሁ፤ ይህችን አለንጋም በደንብ አስውባት። አለንጋን ያስተዳድሩብታል እንጂ ሰውን አይመቱበትም። አለንጋ የአያት ቅድመ አያቶቻችን ነው። አለንጋውን ለእውነት ነው የሰጠሁህ፤ በፍቅር ነው የሰጠሁህ፤ በፍቅር ነው የመረከልሁ። እኔ በዚህ አለንጋ እንዳስተዳደርኩት፤ አንተም በትክክል አስተዳድርበት። በዚህ አለንጋ ሰውን አትመታም፤ ፈረስንም አትመታም። ጊዜ ሰጠኝ ብለህ በደል አትፈፅምበትም። ህዝቤን በእውነት አስተዳድር። ይህን አለንጋ ስምንት ዓመት አስተዳድርበት፤ በሄድከበት ዕርቅ ይሁንልህ። ገዳ ዴሞክራሲ ነው የሚባለው ተመራርቀው ሥልጣን ስለሚሰጣጡ ነው። ሥልጣኔን መርቄ ሰጥቼሃለው፤ ወንበሬን ሰጥቼሃለው፤ ሀገሬን በሰላም አስተዳድር፤ በከለቻህ ስኬታማ ሁን፤ በደጅህ ስኬታማ ሁን፤ በተራራ ስኬታማ ሁን፤ በመልካ ስኬታማ ሁን፤ ከኔ በበለጠ ሁኔታም አስተዳድር !” (የቢርመራ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፤ 19 ቀን 2011 ዓ.ም ቢሸፍቱ)።

175 የአፋን አሮሞውን ምልልስ፤ “ጥቅሶች በመገኛ ቋንቋቸው” በሚል ርዕስ በተጠቀሰው ተራ ቁጥር መሠረት ያገኙታል።

ሁለቱም አባ ገዳዎች ግንባር ለግንባር ተሳሳሙ። በፍቅር፣ በደስታ እንደገና ተቃቀፉ። ተሳስቀው፣ ተቀላልደው፣ በሰላማዊ ሁኔታ የገዳ ሥልጣን ተረካክቡ፣

ፎቶ 30. የቢሮመጂ እና የሜልባ ፓርቲ አባ ገዳዎች ተሳስመው ሥልጣን ሲረካክቡ - 19/01/2011ዓ.ም

በዚህ የቱለማ ገዳ ሥርዓት የሥልጣን ርክክብ በዓለ ሲመት ላይ የቦረና፣ የጎጂ፣ የመጫ፣ የአርሲ፣ የባሌ፣ የሀረርጌ... አባ ገዳዎች በክብር እንግድነት ታድመዋል። ፎሌዎች፣ ቁሮና ቀሬዎች፣ ጥሪ የተደረገላቸው እንግዶች እንዲሁም በርካታ የሀገር ውስጥና የውጪ ጋዜጠኞች ተገኝተዋል። ሁለቱ አባ ገዳዎች ሥልጣን ሲረካክቡ በዙሪያቸው ቆመው ሲከታተሉ የነበሩ ሴቶች በእልልታ፣ ወንዶች በሆታ አጀቧቸው። አዲሱ አባ ገዳ ለቀድሞው አባ ገዳ ጋቢ አልብሰው፣ ለምለም ሣር እሬቻ ሰጥተውና እንደገና ተሳስመው፣ የቀድሞው አባ ገዳ በበኩላቸው በአፀፋው አመስግነውና አሸንፍ (Moo'i/ ሞዲ) ብለው መርቀው የመጀመሪያው ዙር የሥልጣን ርክክብ ተጠናቀቀ። ቀጣዩ መርሐ ግብር የሹመት ስነስርዓት ወይም የሙዳ/ ቅብዓ ሹመት ነው። አዲሱ አባ ገዳ ከአባ ሙዳው ዘንድ ሄደው ፊት ለፊት በመቆም ተከታዩን ጥያቄ አቀረቡ፣

“እንዲቀቡኝ፣ እንዲሾሙኝ ነው የመጣሁት/ Akka na muddaniifan dhufe?” ብለው ጠየቁ።

አባ ሙዳ፡- “እኔን በአባ ሙዳነት የሰየመኝ ህዝብ ነው፣ የአምስቱ ፓርቲ አባላት ናቸው የሰየሙኝ። ቃል ኪዳንም አለን። ስለዚህ አንተም ህዝቡን ለማገልገል ቃል ኪዳን ትገባለህ? - Ana ummatatu bakka na buuse, waadaallee walirraa qabna. Ummata kanaaf waadaa naa galtaa?”

አባ ገዳ፡- “ቃል ኪዳን ቃልኪዳን ነው፣ እሺ እገባለሁ- Waaadaan waadaadha; siifan gala!”

አባ ሙዳው፣ አዲሱ አባ ገዳ ህዝቡን ከአድጋነት በፀዳ መልኩ ፍትሐዊ ሆነው እንዲያስተዳድሩ ቃል ኪዳን እንዲገቡ አደረጉ። የሹመት ማስፈፀሚያ የሆኑትን ክርቤ (Qumbii)፣ ማር (Damma)፣ እርጎ (Itittuu) ብርዝ (Bulbula dammuaa) ተራ በተራ አቀመሷቸው፣

ፎቶ 31. አባ ሙዳው ለአባ ገዳው ቁምቢ፣ ቀጥሎ ማር በቀንድ ማንኪያ ሲያቀምጡ 19/01/2011ዓ.ም

በመጨረሻም ቅብዓ ቅቤ (Muuda dhadhaa) ቀብተው፣ የክርቤ ምርቃት ሰጥተው ሾሟቸው። የሹመት ስነስርዓት ማስፈጸሚያ ግብዓቶችን ያቀረቡት ሀደ' ሊንቁ ናቸው።

ግብዓቶችን አስመልክተውም አባ ሙዳው በዚሁ ወቅት ለአባ ገዳው ተከታዩን ሃሳብ ተናገሩ፣ ቅቤና ክርቤ የመቀባት፣ የሹመትና የምርቃት ተምሳሌት ናቸው። እነዚህ ግብዓቶች የገዳ ዘመንን ሥልጣን ይወክላሉ። ክርቤ መራራ ነው፤ በሥልጣን ዘመን መራራ ነገር (የሚያማርር ነገር) ሊገጥምህ ይችላል። ስለሆነም ይህን መሰሉ ገጠመኝ እንዳለ ከወዲሁ ለማወቅ ያግዛል። ማር ጣፋጭ ነው፤ አባ ገዳው ጥሩ ከሰራ በህዝቡ ዘንድ እንደ ማር ተወዳጅ ጣፋጭ እንደሚሆን ያመለክታል። ወተት አንጀት የሚያርስ ነው፤ አባ ገዳው እውነት ላይ ተመስርቶ ለህዝብ ከሰራ በውጤቱ አንጀቱ እንደሚርስ፣ ውስጡም እንደሚረካ በተምሳሌት የሚያሳይ ነው። ብርዝ የሚያስደስት ነው፤ እንዲሁ የአባ ገዳው የሥልጣን ዘመንም የደስታ እና የብልፅግና ይሁን ማለት ነው (በምልክታ የተገኘ መስከረም 19 ቀን 2011 ዓ.ም ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

አባ ሙዳው አዲሱ ተሿሚ አባ ገዳ የህዝቡን ባህልና ትውፊት እንዲያስጠብቅ የቃል ኪዳን መመሪያ ሰጡ። የቃል ኪዳን መመሪያው በውስጡ ምርቃትም ያለው ነው፣ “Waggaa saddeettan kee eeggadhuutoo akkuma Birmajiin aangoo siidabarsetti seera guuttadhuutoo hayyoomatti darbi. Waggaa saddeettan gaafa guutte waadaan waadaadha. Waggaa saddeettan kee hindabarsin. Muudaan muuda yaa ta’u - ስምንቱን ዓመት የሥልጣን ዘመን ጊዜህን ሞልተህ ቢርመጃ ሥልጣን እንዳስተላለፈልህ ህግን ተከትለህ በተራህ ወደ ሀዩነት ዕድሜ ተሻገር።

ስምንቱን ዓመት በሞላህ ጊዜ ቃል ኪዳናችንም ቃል ኪዳን ይሁን! ስምንተኛው ዓመትህ ሲደርስ እንዳታሳልፍ በማለት አሳሰቡ። በቀጣይም የአባ ገዳውን ሚስት (እመ ገዳ/ Haadha Gadaa - በዘመነኛው አጠራር “ቀዳማዊ እመቤት” እንደማለት ይሆናል በተመሳሳይ ማር አቀመሷቸውና፤ “Bultiin keessan Damma Yaata’u. Waaqayyo jaalala isinii yaakennu; waliigaltee isinii yaakennu. Inni har’arraa kaasee abbaa Gadaati; Atis har’aa kaastee haadha Gadaati/ ትዳራችሁ እንደ ማር ጣፋጭ ይሁን! ዋቃ ፍቅር ይስጣችሁ፤ ስምምነት ይስጣችሁ። እርሱ ከዛሬ ጀምሮ አባ ገዳ ነው፤ አንቺም ከዛሬ ጀምረሽ ጎደ ገዳ ነሽ!” በማለት መረቋቸው። እንደገና እልልታ ተስማ። ሁሉም ተመራርቆ የበዓለ ሲመቱ መርሐ ግብር ፍፃሜ ሆነ። ፎሌዎች ለበዓለ ሲመቱ ልዩ ድምቀት ሰጥተዋል። የቀድሞው አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ በበኩላቸው፤ ስለቱለማ ገዳ ሥርዓት የፓርቲዎች የሥልጣን ዑደትና ስለ ዲሞክራሲያዊነቱ ገልፀዋል፤

[61] እንደ ቱላማ ገዳ ሥርዓት እኛ ቢመጃዎች ሥልጣን የወሰድነው ከሮበሌ ነው ። ዛሬ ከኛ ሥልጣን የወሰደው ሜልባ ደግሞ፤ የዛሬ ስምንት ዓመት ለሙዳና ይለቃል። ሙደና ለሀልቸሳ፤ ሀልቸሳ (ዱሎ) ደግሞ ለሮበሌ፤ ሮበሌ ደግሞ ዞሮ ለቢርመጂ - ለኛ ልጆች ቦታውን ይለቃል ማለት ነው። ገዳ ዲሞክራሲያዊ ነው ብለው ሥርዓቱን ዓለም ከኛ እንደወሰደ ሁሉ፤ እኛም ይኸው ዛሬ በሳቅና በደስታ አለንጋ (ሥልጣን) መርቀን ሰጥናቸዋል (የቢርመጂ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፤ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በማስከተል አዲሱ አባ ገዳ ከመስኩ ላይ ቁርበት ተነጥፎላቸው ተቀመጡ። ሚስታቸው፤ ልጆቻቸውና የሜልባ ፓርቲ አባላትም በዙሪያቸው ተቀመጡ። በባለቤታቸው አማካኝነት በኦኮሌ እርጎ ቀርቦላቸው ከቀመሱ በኋላ ትንሽ ቆይተው እንዲህ ሲሉ ተናገሩ፤

[62] ይህን እድል በማግኘቴ ዛሬ ትልቅ ደስታ ነው የተሰማኝ። ከልጅነቴ ጀምሮ በገዳ ሥርዓት ውስጥ አልፌ፤ ከህዝቤ ጋር መስተጋብር ፈጥሮ ከዚህ ደረጃ ደርሻለሁ። ዛሬ ደግሞ ለሦስቱም የቱላማ ህዝብ አባ ገዳ ሆኜ እንዲሁም ደግሞ የእርሞን ህዝብ ለማገልገል በመሾሜ ከፍተኛ ደስታ ይሰማኛል። የሜልባ ገዳ የልምላሜ ገዳ፤ የእምርታ ገዳ፤ የሰላም ገዳ፤ የነፃነት ገዳ እንዲሆን እስራለሁ። በውስጣችን ያሉትን ብሔር ብሔረሰቦች አቅፈን ከቀድሞው የበለጠ ለመስራት እቅድ አለኝ። (የሜልባ አባ ገዳ ጎበኚሆላ ኢሬሶ፤ 27/01/2012 ዓ.ም ፊንፊኔ)።

የሥልጣን ርክክብ አጠቃላይ መርሐ ግብር እንደተጠናቀቀ፤ የቢርመጂ ፓርቲ አባላት መፎክርና መሸለል ጀመሩ። “ይህን ያህል አምርቼ፤ ይህን ያህል ኩንታል አስገብቼ፤ ህዝቡን በሰላም አስተዳድራ፤ ሥልጣኔን በሰላም አስረከብኩ... እያሉ ወዲህና ወዲያ እየተንጎራደዱ... ፎክሩ። በፉከራቸው መካከል፤ “Birmajii lolaa/ ቢርመጂ የጦር አጋፋሪ!” የሚለው ሀረግ የፉከራቸውና የሽለላቸው ማድመቂያ ነበር። በቪዲዮና በፎቶግራፍ ካሜራ፤ በመቅረፅ ድምፅ ይልቁንም ደግሞ በሞባይል ስልክ ቀረፃ ጋጋታ... የታጀበው ይህ በዓለ ሲመት በደማቅ ስነስርዓት ተከናውኖ ተጠናቋል። ይህን ሰላማዊ የሥልጣን ሽግግር ሂደት ሀገራችን ምን ያህል ታውቀዋለች? የሚለው ጥያቄ እንዳለ ሆኖ ዓለም እንደ መልካም ተሞክሮ ሊወስደው የሚገባ ጉዳይ ነው።

6.7. የቡታ ክብረ በዓል (በዓለ ቡታ) - Ayyaana Buttaa

በገዳ ሥርዓት ውስጥ ካሉት ከበራዎች መካከል የቡታ ክብረ በዓል ወይም ቡታ ማረድ (Buttaa Qaluu) አንዱ ነው። በህዝቡም ዘንድ ትልቅ ግምትና ቦታ የሚሰጠው ትልቅ በዓል፤ ትልቅ ድግስ ነው። ቡታ ሲባል ክብረ በዓሉን፤ ለክብረ በዓሉ የሚታረደውን ሰንጋ ወይም ኮርማ የሚመለከት ነው። በቱለማ ገዳ መሠረት አንድ ሰው ቡታ የሚያርደው የአዳ ነቤን ጉዞ ከፈፀመ በኋላ በስምንተኛው ዓመት ሙሉ በሙሉ ካሉባነት እርከን ወጥቶ ወደ ገዳ (አባ ገዳነት) ሲገባ ነው። ይኸውም በአርባ ዓመቱ ሲሆን፤ አባቱ ቡታ ባረደ በ40 ዓመቱ፤ አያቱ ቡታ ባረደ 80 ዓመቱ እርሱም ቡታ የሚያርድ ሲሆን የሽግግር ከበራ ነው። “Buttaa qaluun sirna Lubaarraa gara abbaa Gadaa yookiin sirna hooggansa Gadaatti itti ce’aniidha. Namni tokko buttaa qalee, na oofkalchi jedhee darba jechuudha - ቡታ ማረድ ከሉባነት ወደ አባ ገዳነት ወይም ወደ ገዳ አመራርነት የሚሸጋገሩበት ስነስርዓት ነው። አንድ ሰው ቡታ አርዶ፤ ስኬታማ አድርገኝ ብሎ ይሸጋገራል ማለት ነው” (አቶ ሸገና ኮርቤ፣ 09/12/2011ዓ.ም - አዲስአበባ)።

የቡታ በዓል ዋና ዓላማ፣ ቡታ ያረደው ሰው ከሉባነት ወደ አባ ገዳነት የተሸጋገረ መሆኑን ማስተዋወቅ ነው። ስለመሸጋገሩም የሚዘጋጅ ድግስ ነው። ደግሞ ግብር ያበላል። ይህም ግብር ማብላት (Gamma nyaachisuu) አንድሰው (አባ ገዳው) ቡታ ማረዱን የሚያስረዳበት ነው። የባለቤትነት፣ የባለ መብትነት ተምሳሌታዊ ማረጋገጫ ነው። ምክንያቱም ግብር ማብላት የድግሱን ባለቤትነት፣ ግብር መብላት (Gamma nyaachuu) የፎሌን ባለመብትነት ያመለክታል። በሌላ በኩል “Gamma/ገመ” የሚለው ቃል ድርሻ፣ ፋንታ... የሚል ትርጓሜ ይኖረዋል።

በጥንቱ ዘመን ወደ ገዳ የሚሸጋገሩ ሉባዎች ቡታ ማረድ እና ሜዲቻ ማለር የሚችሉት በጠላት የተያዘን መሬት ካስለቀቁ በኋላ እንደሆነ በታሪክ ይነገራል። ይህም ሁኔታ በተመሳሳይ የባለቤትነትን፣ የባለመብትነትን፣ የጀግንነትና የብቃትን ማስመስከሪያ ተደርጎ ይወሰዳል።

እዚህ ላይ ልብ ሊባል የሚገባው ጉዳይ ገዳ ውስጥ የገባ ሁሉም ሰው ቡታ ወይም የቡታ ኮርማ (ሰንጋ) አያርድም። ሁሉም ሰው ግን እንደ አቅሙበግ፣ ፍየል፣ በሬ...አርዶ፣ ግርዘት ፈፅሞ፣ ጆሮውን ተበስቶ... ወደ አባ ገዳነት ሊሸጋገር ይችላል። ቡታ ወይም የቡታ ኮርማ የሚያርደው ግን የተወሰነ ሰው ብቻ ነው።

[63] ሁሉም ሰው ቡታ አያርድም፡፡ ቡታ የሚያርድው ሰው በትውፊትሲወራረስ የመጣበት ሰው ነው፡፡ ገዳ ደረሰኝ ተብሎ ቡታ አይታረድም፡፡ ቡታ የሚያርዱት አባቶቻቸው ቡታ ሲያርዱ የነበሩ ሰዎች ናቸው፡፡ ለአብነት ያህል እኔ አሁን አባቴ በርሱ የገዳ ዘመን ቡታ አርዶ ከሆነ እኔም በኔየገዳ ዘመን ቡታ አርዳለሁ፡፡ ልጄም በርሱ የገዳ ዘመን ቡታ ያርዳል፡፡ አባት ቡታ ካላረደ የልጅ ልጄም ቡታ አያርድም ማለት ነው፡፡ ስለዚህ ቡታ የሚያርድው ሁሉም ሰው አይደለም (አባ ጩጫ ሁጌዴ በየኑ፣ 6/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)፡፡

በሌላ አገላለፅ አባቶቻቸው አባ ገዳ ወይም ሀዩ የሆኑ ሁሉ ቡታ ያርዳሉ ማለት ነው፡፡ የልጅ ልጆቻቸውም ቡታ የሚያርዱ ሲሆን፣ እንዲህ እንዲህ እያለ በትውፊት ከትውልድ ወደ ትውልድ ይተላለፋል፡፡ ይህም ቡታ የሚታረደው፣ ከሉባነት ሙሉ በሙሉ ወደ አባ ገዳነት በሚደረገው ሽግግር በስምንተኛው ዓመት ነው፡፡

ሀ. የቡታ ኮርማ (Korma Buttaa)

ለቡታ በዓል የሚታረደው ሰንጋ በሬ ነው፡፡ ይሁንና በተለምዶ የቡታ ኮርማ (Korma Buttaa) ይባላል፡፡ ለስነስርዓቱ የሚታረደውም በሬ የተሟላ አካል ያለው፣ ጤናማና ሲያዩት ለዓይን ደስ የሚል፣ ባለ ግርማ (Damboobaa/ ደንቦባ) መሆን አለበት፡፡ ይህም ለከበራም ሆነ ለዋቃ ምርጥ ነገር፣ ምርጥ መስዋዕት ከማቅረብ ጋር ይያያዛል (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)፡፡ ቀንዱ ሰባራ፣ ጭራው ቆራጣ ከሆነ የተሟላ አይደለም ማለት ነው፤ የታመመና የቀረዘዘ ከሆነም ለከበራ መስዋዕትና ለዕርድ ተመራጭ አይሆንም፡፡ አይፈለግም፡፡

ይህ የዕርድ ሁኔታ እንደ ደጋሹ አቅምና ፍላጎት የሚወሰን ሲሆን፣ ብዙውን ጊዜ ግን ለቡታ በዓል ከኮርማ በሬ ይልቅ የወፈረና የደለበ ሰንጋ በሬ ይመረጣል፡፡ ይህም የሚሆንበት ምክንያት የቡታ ድግስ ብዙ ሰው የሚጠራበትበመሆኑ በበቂ ሁኔታ እንዲዳረስ በማለብ ነው፡፡ ሁለተኛውና ዋነኛው ምክንያት ግን የቡታ በዓሉን ከሚያከብረው ሰው ጋር ተምሳሌታዊ ትስስር አለው፡፡ በሉባነት ዕድሜ ውስጥ የሚገኙት አባላት የመጀመሪያው ዙር የአፍላነት ገዳ (Gadaa Qaraa) አካል ስለሆኑ ለከበራ የሚያርዱት ኮርማ ነው፡፡ እነርሱም በራሳቸው ኮርማ/ ጎበዝ፣ ብርቱና አፍላ ናቸው፡፡ ኮርማ/ ጎበዝ የሚያሰኛቸው ግርዘት አለመፈፀማቸው ነው፤ “Gaafa goodatan buttaa sangaa qalu. Dura korma turan, amma sangaa ta’an. Kanaan booda dulloomaa deeman jechuudha. Gaafa goodatan mooyyeerra taa’u. Lubni mooyyeerra hintaa’u. Waan cabaatinillee hindhugu. Mi’a garaatillee hinnyaatu - ግርዘት ከፈፀሙ በኋላ ለቡታ ሰንጋ ያርዳሉ፡፡ መጀመሪያ ኮርማ ነበሩ፣ አሁን ሰንጋ ይሆናሉ፡፡ ከዚህ በኋላ እያረጁ ይሄዳሉ ማለት ነው፡፡ ሲገረዙ ሙቀጫ ላይ ይቀመጣሉ፡፡ ሉባ ሙቀጫ ላይ አይቀመጥም፤ በተሰበረ ዕቃም አይጠጣም፡፡ ሆኖ ዕቃም አይበላም” (አቶ ሲሳይ ቡልቡላ፣ 25/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)፡፡

ቡታ አርደው፣ ግርዘት ፈፅመው ከሉባነት የዕድሜ ዕርክን የወጡት አባ ገዳዎች ወደ ቀጣዩ የሰከነ፣ የተረጋጋና የአስተዋይነት ዕድሜ ምድብ ውስጥ ይገባሉ። ሙቀጫ ላይ መቀመጥ ሲጅምሩ የአረፍትና የአፎይታ ጊዜ ያገኙ መሆኑን ያመለክታል። ቀደም ባሉት ዓመታት በተለይም እንደ ጥንቱ ባህል ድንበርን በማስከበር፣ ልዩ ልዩ ስነስርዓቶችን በማስፈፀም በሥራ ይጠመዱ ስለነበር ጊዜ አልነበራቸውም፤ ደንቡም አይፈቅድላቸውም። የሚመገቡትም ምርጥ ምርጡን ሻፍ፣ ፍርምባ... ነው። የሆድ እቃ (ጨንፈ፣ ምላስና ሰምበር) አይመገቡም። ቡታ ካረዱ በኋላ ግን ይህን ወግና ማዕረግ ተሻግረዋል ማለት ነው። በአባ ገዳነት እርክን ድርሻቸው ከሆነው የታላቅ ሥጋበተጨማሪ እንደሁኔታው የተጠቀሰውን ምላስና ሰምበር መብላት ይጀምራሉ። በዚህም ሳቢያ የሥጋ ዓይነት በራሱ በትዕምርታዊ ትርጓሜው ደረጃን ያሳያል። ኮርማ አርዶ፣ ደግሶ ያበላ ሰው (አባ ገዳ) ከዚህ ጊዜ ጀምሮ ኮርማ ማረድ አይችልም። ምክንያቱም ከቡታ በዓል በኋላ ኮርማ የማረድ መብት የተከታዩ ሉባ ነው። ለምሳሌ የሜልባ ፓርቲ የቡታ በዓል ካከበረበት ቀን አንስቶ ኮርማ የማረድ መብት ያለው ሙደና ነው። ሜልባ ማረድ ከፈለገ ሙደናን ጠርቶ ያሳርዳል (አባ ገዳ ጎበኒሆላ ኢሬሶ፣ 15/05/ 2012 ዓ.ም ቀርሳ)። በሌላ በኩል የቡታ በሬ ሲታረድ መጀመሪያ በገመድ ታስሮ ይመጣል። የሚታረድበት ቦታ ሲደርስ ግን ቡታ የሚያርደው ሰው የዕርድ ቡራኬ (Ariirrata) ፈፅሞ ለፎሌዎች ይተዋል። ይሰጣል። ፎሌዎች በሬውን በእጃቸው ብቻ ይዘው ጠልፈው ይጥሉታል።

ጠልፎ መጣል በራሱ ቡታ የሚለውን ቃልና ድርጊት ይወክላል። የታሰረበት ገመድ በላዩ ላይ ካለም ይፈታለታል “Kormi buttaa wadaroodhaan hinqabamu. Harkaan qabama. Maqaan isaa korma buttaa jedhama waan ta’eefi. Hamma fe’e yaaguddatu, hamma fe’e yaa xiqqaatu harkaan qabama malee wadaroodhaan hinqabamu. Jalqaba wadaroonillee yoo irra jiraate irraa hiikkama (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishooftuu) - የቡታ ኮርማ በገመድ አይያዝም፤ በእጅ ነው የሚያዘው። ስያሜውም የቡታ ኮርማ ስለሚባል ነው። የፈለገውን ያህል ቢተልቅ፣ የፈለገውን ያህል ቢያንስ በእጅ ይያዛል እንጂ በገመድ አይያዝም። ገመድ በላዩ ላይ ቢኖርም እንኳ ከላዩ ይፈታል” (አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ 6/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

እራሱን የቻለ ትርጉም አለው። ኮርማው በገመድ ከታሰረ ተይዟል። በእስር ስር እስካለ ድረስ እጅ ሰጥቷል ተብሎ ይታሰባል። በእስር ያለን ኮርማ ማረድ ደግሞ ጎበዝና ጀግና አያሰኝም። ምክንያቱም በቁጥጥር ስር ነው። ኃይል የለውም፤ ነፃ አይደለም። ካልታሰረ ግን እርሱም በራሱ ከነስሙ ኮርማ/ ጎበዝ ነው፤ ኃይል አለው። ፎሌም እንደ ኮርማ ጎበዝ ነው፤ አፍላ ወጣት ነው።

ኃይልና ጉልበት አለው። ስሆኑም ጀግና የሚያስብለው ይህን ኮርማ ያለ ገመድ ይዞ እንዲታረድ ማድረግ ነው። ይህም የጉብዝናነትና የጀግንነት ተምሳሌትነት አለው። አድናቆትን ያስገኛል። ይህን አለመቻል ደግሞ በተቃራኒው መሳቂያ መዘባበቻ ያደርጋል።

አባ ገዳ ጎበነሆላ በዱግዳ ወረዳ፣ ቀርሳ በሚባል አካባቢ በሚገኘው መኖሪያ ቤታቸው ቡታ ያረዱት ጥር በ15/05/ 2012ዓ.ም ነው። በዕለቱ ጥሪ የተደረገላቸው ሰዎች ከስፍራው እንደደረሱ በተዘጋጀላቸው መቀመጫ ላይ እንዲያርፉ ተደረገ። በእንግድነት ከታደሙት መካከል አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ፣ አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ አባ ሴራ ፍቃዱ፣ አባ ሰዓ ለታ ቢራ ይገኙበታል።

በቅድሚያ በስጦታ መልክ ያመጡላቸውን ጋቢ ለአባ ገዳ ጎበነሆላ አለበሷቸው፣ ጥምጣም ጠመጠሙላቸው። በበዓሉ ላይ የተገኙት እንግዶችን ጨምሮ የቅርብ ዘመድ አዝማድ፣ የሜልባ ፓርቲ አባላት... ለአባ ገዳው የብር፣ የገዳ ሆሮሮ ገበበረከት አበርክተዋል። ተከታዩ የምርቃት ስነስርዓት እና የቡታ ኮርማ ዕርድ የሚከናወንበት መርሐ ግብር ነው። ለዕርድ የመጣው ኮርማ በገመድ ተይዞ መጥቶ ሊባርኩት ሲሉ፣ በቀንዱ ለመዋጋት እየተንደረደረ ሰው አላቀርብም አለ፤ ፎሌዎች ሊይዙት ቢሞክሩም እያንገሩ አስቸገረ፤

ፎቶ 32. የመጀመሪያው ዙር የኮርማው በሬ እና የፎሌ ትዕይንት በክፍል -15/05/ 2012ዓ.ምዱግዳ-ቀርሳ

በቡታ በዓል ላይ የፎሌ አቅም የሚፈተነው የቡታ ኮርማውን ያለምንም ገመድ ጠልፎ መጣል አለመጣል ላይ ነው። ይህን ማድረግ ካልቻሉ ለሳቅና ስላቅ ይዳረጋሉ። “Foolleen Korma kuffisuu hindandeenye/ ፎሌዎች ኮርማውን መጣል አልቻሉም” ተብለው ይተቻሉ። በፎሌና በኮርማው መካከል ኃይለኛ ግብግብ የሚፈጠረውም ለዚሁ ነው።

በኦሮሞ ባህል መሠረት ኮርማው (በሬው) ላለመታረድ የሚያስቸግር ከሆነ አይታረድም። እምቢ ያለበት የራሱ ምክንያት አለው፤ እምቢ እያለ ቢታረድ እግዚአብሔር አይወድም፤ የበሬውም ሥጋ አይጣፍጥም ተብሎ ይታመናል። በዚህ መሠረት የመጀመሪያው ኮርማ ተለቆ ሁለተኛው ሲመጣ፤ አባ ገዳው በበሬው ወገብ ላይ እጃቸውን ዘርግተው የቡራኬ (Ariirrata) ስነስርዓት ፈፀሙ፤

ፎቶ 33. የሁለተኛው ኮርማ ቡራኬ እርድ ሲከናወን በክፍል የሚያሳይ - 14/05/ 2012ዓ.ም

ይህ የቡራኬ ዕርድ ስነስርዓት ከተጠናቀቀ በኋላ በሬው የታሰረበት ገመድ ተፈቶለት የፎሌና የሁለተኛው ኮርማ የግብግብ ትዕይንት ቀጠለ።በሁለተኛው ተሳካላቸው፤ ፎሌዎች በእጅ ይዘው ጠልፈው ጣሉት፤ አባ ገዳ ጎበነሆላ እርድ ፈፀሙ፤

ፎቶ 34 የሁለተኛው ዙር የኮርማው በሬ እና የፎሌ ትዕይንት በክፍል -15/05/ 2012ዓ.ም

ከዚያም በማስከተል ወደ ተዘጋጀው “ፎዱ/Foodduu” በታላቅ ልጃቸውና በሌሎች ታዳሚዎች ታጀበው ሄዱ፤ ገቢሰዮ የተሰኘውን የገዳ ዜማ እያዘሙ... እንደ ደረሱም ሄደው ጎንበስ አሉ፤

ፎቶ 35. አባ ገዳው ወደ ፎዱ ሲሄዱና አጎንበስው ፎዱውን ሲመለከቱ -15/05/ 2012ዓ.ም

ፎዱ ልክ እንደ ከብቶች በረት አስመስለው በመስራት በውስጡ እንቧይ በመደርደር የሚዘጋጅ ነው “Foduun hiddii fi dhoqqee loonitirraa buufama. Hiddiin hawwii Oromoon loonif qabu mul’isa. Loon qabaachuu isaa, loon jaalachuu isaa, diinagdee loonii qabaachuu isaa ibsa.Yoo horiin gara mooraa galu” hiddii san macaqseet gala” (Abbaa Gadaa Gobanahoolaa Irreessoo, 19/01/2012 A.L.I Qarsaa). (ፎዱ ከእምቧይ እና ከከብት እዳሪ/እበት ይሰናዳል። እምቧይ ኦሮሞ ለከብቶች እርባታ ያለውን ምኞት ያሳያል። ከብቶች ያሉት መሆኑን፣ ከብቶችን የሚወድ መሆኑን፣ የቀንድ ከብት ምጣኔ ሀብት ያለው መሆኑን ይገልጻል። አባ ገዳ ጎበነሆላ ኢሬሶ 15/05/ 2012 ዓ.ም ቀርሶ)።

በኦሮሞ ባህል መሠረት የከብቶችን ብዛት፣ የሀብትን መጠን (ባለፀጋነት) የሚወክል ሲሆን፣ የመዋለድና የመብዛት ተምሳሌትም ነው። አባ ገዳው ወደ ታች ዝቅ ብለው ማስተዋላቸውም የከብቶቻቸውን ብዛትና የሀብታቸውን መጠን እንደመቃኘት ይቆጠራል። በምርቃት የተጀመረው በዓለ ቡታ መልሶ በምርቃት፣ በመልካም ምኞትና ለዋቃ ምሥጋና በማቅረብ ተጠናቀቀ።

አቶ ዳቢ ቱፋ በሊበን ጨቃላ ወረዳ ጃራ ጎሮ በሚባል አካባቢ ነዋሪ ናቸው። ቡታ ደግሰው የፎሌን ግብርም (ግብዣም) ሰጥተዋል፤

ፎቶ 36. ከግራ ወደ ቀኝ ፎሌ ሥጋ ሲያድል፣ መሐል ላይ የቅቤ ንጥር - ማጣቀሻ (Cuubata) ከዳር በስተቀኝ አጥኝው ከኩሣ¹⁷⁶ ሶሬቻ ወርጂ ጋር (ኩሣው አጥኝውን ሥጋ በቅቤ ካጎረሱ በኋላ) 21/08/2011 ጁራ ጎሮ።

ለቡታ ክብረ በዓል ድምቀት የፎሌ ዘፈን ትልቅ ሚና አለው። እንደተገለፀው የስነስርዓቱም ዋነኛ ተሳታፊና ባለድርሻዎች ፎሌዎች ናቸው። ግብር ሲበላም ፎሌዎች የራሳቸው “ድርሻ/ Gamma” አላቸው። አጥኝው በስነስርዓቱ ላይ ተገኝቶ እንደተመለከተው፣ ለፎሌ የተሰጠው ድርሻ ስምንት ሌማት (ማዕድ) እንጀራ፣ ስምንት ቡይት ጠላ፣ ቆሪ የተሰኘው ባህላዊ ምግብ በስምንት ዕቃ (የቆሪ ማቅረቢያ ቅል)፣ ስምንት ዳቦ፣ ጠጅ በስምንት የጠጅ ማቅረቢያ፣ ስምንት ጠርሙስ አረቄ ነው። ሁሉም ስምንት ስምንት ነው።¹⁷⁷ ስምንት መሆኑ ከገዳ ሥርዓት፣ ከምሉዕነትና የቀድሞውን ባህል ከማስቀጠል ጋር የተቆራኘ ነው። የሚቀርበው ባህላዊ መጠጥም እንዲሁ በሚቀርብበት ወይም በሚቀዳበት የመጠጫ ሽክና (ኩባያና ብርጭቆ) ውስጥ ሙሉ መሆን አለበት፣ “Mijuun guutuu ta’uu qaba/ ሚጁ (የተቀዳው ባህላዊ መጠጥ) ሙሉ መሆን አለበት” ይባላል። ጎደሎ የመጥፎ ዕድል፣ ሙሉ ደግሞ የጥሩ ዕድል ትዕምርት ተደርጎ ይወሰዳል።

ለፎሌ ምግብ ወይም መጠጥ የሚቀርብበት ዕቃ፡- ቡይት፣ ሽክና፣ ኩባያና ብርጭቆ... አንድም ቦታ የተሰነጠቀ ወይም የተሸረፈ (Sheelaa) ሊሆን አይገባም። የቡታ ደጋሹ እንዲህ አይነት ዕቃ ካለው አስቀድሞ አዳዲስ ዕቃዎችን ገዝቶ ይተካል። ፎሌዎች በተሰነጠቀና በተሸረፈ የመጠጫ ዕቃ አይጠጡም፤ በተሰበረ የመመገቢያ ዕቃም አይመገቡም። ይህም አጋጣሚ በድንገት ከተከሰተ ፎሌ በዘፈኑ ደጋሹን ግለሰብ ይሸነቁጣል፤ ይወርፋል። ልዩ ጥንቃቄ የሚደረገው አንድም ከፎሌ ትችት ለመዳን፣ አንድም ከመጥፎ ገድ ጋር ስለሚያያዝ ባህሉ ስለማይፈቅድ ነው።

¹⁷⁶ በቱለማ ገዳ መሠረት ኩሣ የፎሌ ኃላፊና ተጠሪ ነው። በአሁኑ ወቅት ኩሣ የሆኑ ሰዎች፣ የዛሬ አርባ ዓመት አባቶቻቸውም ኩሣ ነበሩ። በቀጣይ ለሚመጣው የዛሬ አርባ ዓመት ደግሞ የአሁኖቹ ኩሣ ልጆችም በአባቶቻቸው ምትክ ኩሣ የሚሆኑ ሲሆን፣ በሀይነት የሚተላለፍ ነው።

¹⁷⁷ ለአብነት በተከታይ የቀረበውን ምስል የመጀመሪያውን ይመለከታል።

ፎሌዎች ከበሉ፣ ከጠጡ... በኋላ ይዘፍናሉ ይጫወታሉ። ከፎሌ ሚና አንዱ ሙገሳና ቤተሰቡን ማወደስ ነው። በጣም ከተደሰቱ ከደጋሹ አልፈው ቤተሰቡን ማለትም አባት፣ የአያትና ቅድመ አያትን ታሪክ እያጣቀሱ ያሞግሳሉ፤ ቅር ከተሰኙም በተለመደው ዜማቸው ይተቻሉ። በአራቱ ወንድማማቾች የቡታ ስነስርዓት ላይ ፎሌዎች በእጅጉ ስለተደሰቱ የደጋሾቹን ቤተሰብ... ጠቅሰው አድንቀዋል። በውስጡ በርካታ ህዝባዊና ሀገራዊ ጉዳዮችን የያዘው ገዳ፣ በሌላ በኩል ገፅታው ደግሞ በድግስ፣ በፌሽታና ደስታ የታዘነ ነው። በድግሱ ላይ የታደሙ ሰዎች በልተው፣ ጠጥተው ሲወጡ “Haaduun qabbana, Sireen gabbina yaata’u - የግርዘት ስለቱ የማይጎዳ፣ የመተኛ አልጋው የውፍረት (የምችት) ይሁን” እያሉ ይመርቃሉ፤ መልካም ምኞት ይመኛሉ። ፎሌዎች አቶ ዳቢ ቱፋንና ባለቤታቸውን በማመስገን ተጨማሪ ጭኮና አረቂ ተሰጥቷቸዋል።

የቡታ በዓል የደገሱ እንደ አባ ገዳዎች ሃብታቸው መጠን ኮርማ በሬ፣ ሙሉ የሽንጥ ሥጋ፣ ውስኪ... ይሸልማሉ። አቶ መቼ ወተሬ የአቶ ዳቢ ቱፋ ጎረቤት ናቸው። እርሳቸውም ለፎሌ ግብር ሰጥተዋል። ያቀረቡት የምግብና የመጠጥ ብዛት 100 (አንድ መቶ) ዓይነት ነው፤

ፎቶ 37. ከግራ ወደ ቀኝ ለፎሌ የተሰጠ ቆሪ ፣ ለፎሌ የተሰጠ ታላቅና የሽንጥ ሥጋ 21/08/2011 ጃራ ጎሮ

በሌላ በኩል ቡታ ያረዱም ሆኑ የቡታ ስነስርዓታቸውን ያከበሩ የሜልባ ፓርቲ አባላት በሙሉ፣ ደግሰው ያበሉት እንደ ዛሬ ከሆነ እንግዶቻቸውን ሸኝተው በበነጋው ግርዘት¹⁷⁸ (Goodannaa) ይፈጽማሉ። ግርዘት የሚፈፀመው ማረፊያ አልጋ ወይም ቆጥ - ሰቀላ (Saqaalaa)፣ መጋረጃ... ተዘጋጅቶ ነው። ይህም ስነስርዓት የሚከናወነው የተፎካካሪ (ተወዳዳሪ) ፓርቲዎች በታዛቢነት በተገኙበት ነው።

178. በገዳ ሥርዓት ውስጥ የወንዶች እንጂ የሴቶች ግርዘት የለም። በዘልማድ ወይም በአዋሳኝ ከሚኖሩ ብሔር ብሔረሰቦች ጋር ባለው የባህል መስተጋብርና ውርርስ የተነሳ በተወሰኑ ቦታዎች ሲፈፀም የቆየ ቢሆንም ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ግን የሴት ልጅ ግርዘት ሙሉ በሙሉ እንደቀረ ይነገራል።

በዚህን ወቅት የሜልባ የዓይን አባት (Abbaa Hirko) የሆነው የሮበሌ ፓርቲ አባል እንደ ልጁ የሚውልለትን የሜልባ ፓርቲ አባል ያበረታታዋል፤ ሲገረዝ ይደግፈዋል፤ በጋቢም አይኑን ይይዝለታል¹⁷⁹፤ በስድስተኛው የገዳ ዕድሜ ዕርከን ላይ የደረሱ በቡታ ድግሳቸው ማግስት ይህንኑ የግርዘት ሥርዓት ይፈፅማሉ። ግርዘት የሚፈፀመውም በትክክል ስለመከናወኑ ለማረጋገጥ ሲባል የተፎካካሪ ፓርቲ አባላት በታዛቢነት በተገኙበት ነው።

በበዓለ ቡታ ላይ ሊጠቀስ የሚገባው ሌላው ጉዳይ የተደረገላቸው የቅርብና የሩቅ ዘመድ የደጋሹ እህት፣ አማች፣ አብሮ አደግ ጓደኛ፣ የሥጋ ዘመድ ወዘተ፣ በድግሱ ላይ ለመታደም በሚመጡበት ወቅት እንደ አቅማቸው፣ እንደቅርባቸው፣ እንደ ውለታቸው መጠን የየራሳቸው ስጦታ (Gumaata) ይዘው ይመጣሉ። ስጦታው ምግብና መጠጥ፣ በግ፣ ፍየል፣ ወይፈን፣ ኮርማ፣ ላም ሊሆን ይችላል። ግርዘት ለፈጸሙ ሰዎች ፍየል ወይም በግ ታርዶ ለሦስት ቀን ታህል በተኙበት ልዩ እንክብካቤ ይደረግላቸዋል። በአራተኛው ወይም በአምስተኛው ቀን ወደ ውጪ የመውጣት ስነስርዓት “Ulmaa ba’uu/ አልማ በኡ”¹⁸⁰ - አልማ መውጥት ይፈጽማሉ። አልማ መውጥት በጥቅል ትርጓሜው የአንድ መርሐ ግብር የመዝጊያ ስነስርዓት ማለት ነው። በዚህም ዕለት የደስታ ድግስ የሚደገስ ሲሆን፣ ወደ መልካ በመሄድም ለዋቃ መሥጋና ያቀርባሉ። በአምስተኛው ቀን ከሚፈፀመው ስነስርዓት መካከል አንዱ ጆሮ በመበሳት፣ Dhugoo/ዱ’ጎ¹⁸¹ የተሰኘውን ምልክት ማድረግ ነው። ይኸውም ግለሰቡ ገዳን ሾለክ፣ “Gadaa Hulluuqe” ተሻገረ፣ ዘለቀ የሚል ትርጉም ይኖረዋል። በበዓለ ቡታ ትኩረት የሚሰጠው ነገር አባት የቡታ በዓሉን ሲያከብር፣ ልጁ ወደ ኢቲመኮ የዕድሜ እርከን ይገባል። አባትየው የቡታ በዓል ካልደገለገለ በዓለ ቡታውን ካላከበረ ግን ከገዳ ሥርዓት ውስጥ በራሱ ጊዜ እንደወጣ ይቆጠራል። ልጅየውም ወደ ገዳ የዕድሜ ዕርከን (ኢቲመኮ) አይገባም። መላው ቤተሰብም ገዳን የተወ፣ ገዳን የዘነጋ፣ “Sallee/ሰሌ” ይሆናል ይባላል። የቡታ በዓል ልዩ ትኩረትና ትልቅ ግምት የሚሰጠውም በገዳ ሥርዓትና በማኅበረሰቡ ደንብ እንዲህ ላለመባል ነው። የቡታ በዓልና አፈፃፀሙ እራሱን ችሎ መጠናት ያለበት ሲሆን ከትዕምርት አንፃር ግን የመድረስ፣ የመመረቅ፣ የዕድሜ ፀጋነት፣ የመሻገር፣ ተምሳሌት ነው። የትዕምርቶቹ ጠቀሜታ ቀጥሎ ቀርቧል።

179 ይህን መሰሉን የአባትነት ኃላፊነት ስለሚፈፀም ሮበሌ ለሜልባ የድጋፍ አባት (Abbaa Irkoo) ይባላል። ሜልባ በሚገረዝበት ወቅት የሚደግፈው፣ በጋቢ ወዘተ. ዓይኑን በመሸፍን የሚይዘው “የዓይን አባት” ነው።

180 “Ulmaa ba’uu/ አልማ በሁ የሥርዓት መጠሪያ ነው። ሥርዓቱ ለተወሰነ ወቅት ቤት ውስጥ የቆየ ሰው ዳግም ወደ ፀሐይ (የውጪ ብርሃን) ለመውጣት የሚፈጽመው ነው። ለአንድ የሆነ ጉዳይ በቀን ወደ ቤት ተመልሶ ማጀት የቆየ ሰው ወደ ኢደባባይ ሲመለስ የሚያከናውኑት ነው” (ጥላሁን፣ 2007 ዓም፣ 80)።

181 Dhugoo/ ዱ’ጎ በመዳብ፣ በብር... ተሰርቶ በአባ ገዳው ወይም በሀዩው ጆሮ ላይ የሚደረግ ምልክት ነው። የአባገዳነት ወይም የሀዩነት ምልክት ነው። ጆሮውን ተበስቶ ዱ’ጎ ያደረገ ሰው ኢይዋሽም፣ ፍርድ ኢይዋንፍም ተብሎ ይታመናል። ዱ’ጎ የተሰኘውን ምልክት ካደረጉ የሜልባ አባገዳዎች መካከል አንዱ በአባሪ ቁጥር 18 ቀርበዋል።

ምዕራፍ ሰባት፣ የክበሩ ንዋያቱ ትዕምርታዊ ዘርፈ ብዙ ጠቀሜታዎች

በዚህ ምዕራፍ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያቱ ከትዕምርታዊ ትርጓሜያቸው ባሻገር ለጎብረተሰቡ የሚሰጡትን ዘርፈ ብዙ ጠቀሜታዎች ተፈሷል።

የክበሩ ንዋያቱ የህዝቡን ማንነት ከመግለፅ፣ ማህበራዊ ተግባራትን (Social communication) ከመፍጠር፣ የማህበረሰቡን እውቀትና ጥበብ፣ ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊና ፖለቲካዊ ህይወት ከማሳየት፣ ግጭቶችን በሰላማዊ መንገድ ከመፍታት አንፃር ያላቸው ድርሻ ምንድን ነው? ከትዕምርቶቹ ጋር የተቆራኘው የውክልና ፍቺ የህዝቡን የዓለም አተያይና ፍልስፍና በምን ዓይነት መልኩ ያሳያል? የሚሉት ጥያቄዎች በተለያዩ ንዑሳን ርዕሶች ምላሽ ተሰጥቶባቸዋል። ቀዳሚው ትዕምርቶቹ የህዝቡን ማንነት በመግለፅ ረገድ ያላቸው ጠቀሜታ ነው።

7.1. የማንነት መግለጫ

ባህል እንበል ፎክሎር የአንድ ጎብረተሰብ የማንነቱ መግለጫ የሆኑ መንፈሳዊና ቁሳዊ ህይወት ውህደት ወይም ድምር ውጤት ነው። በዚህ አገላለፅ መሠረት የኦሮሞ ብሔር ከሌላው ህብረተሰብ ተለይቶ የሚታወቅበት የራሱ ባህል፣ ታሪክ፣ ጥበብ፣ አተያይና ፍልስፍና ያለው ሲሆን ከነዚህም መካከል ለዚህ ጥናት ቀጥተኛ የሆነው የገዳ ሥርዓት አንዱ ነው። ገዳ የኦሮሞ ባህላዊ አስተዳደር ነው። የገዳ ሥርዓት ለኦሮሞ ህዝብ ውሎ አዳሩ ነው፤ ሁሉ ነገሩ ስለመሆኑም ተገልጿል። በውስጡም አስተዳደራዊ፣ ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊ፣ ፖለቲካዊ፣ ኃይማኖታዊና ስነልቦናዊ ጉዳዮች በውስጡ ስለመካተታቸውም ተጠቅሷል። ይህም ሲባል የማንነት መግለጫው፣ መለያ ምልክቱም ነው፤

[64] ገዳ የኦሮሞ መለያ ምልክት ነው። የኦሮሞን ውሎና አዳር አኳኋን በተመለከተ የተሟላ ትርጉም ይሰጣል። የኦሮሞን ማንነት ያሳያል። በኦሮሞ ውሎና አዳር ውስጥ እርስ በርስ ሲተዳደርና በማህበራዊ ህይወት መስተጋብሩ አብሮ ሲኖር የሚያከናውነውን ተግባራት ያመለክታል። የገዳ ሥርዓትን እንቅስቃሴ ሰናይ ማነው ይህን ሥርዓት ያለው? ለሚለው ጥያቄ ምላሹ በአእምሯችን ውስጥ ይመጣል ማለት ነው (አቶ ሸገና ኮርቤ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዲሳለ)።

የህዝቡ ባህልና ትውፊት፣ መተዳደሪያ ሥርዓቱና እምነቱ፣ ፖለቲካው፣ ህጉና ደንቡ... በገዳ ውስጥ የተሰደሩ በመሆናቸው የተጠቀሰው አባባል ተቀባይነት ያለው ነው ወደሚል ሃሳብ ይወስዳል።

ሁሉ ነገሩ ነው ከተባለ ደግሞ ገዳ የኦሮሞ ማንነት ምሉዕ በሆነ መልኩ ይገልጻል ማለት ይሆናል። ተጨማሪ መላምትም ማቅረብ ይቻላል። ለምሳሌ በኦሮሞ ገዳና የዋቂፈና እምነት መሠረት የሚከናወነውን የእገራ ባህል በዓል ብንወስድ በበዓሉ ላይ የሚስተዋለውን ባህላዊ አለባበስ፣ ባህላዊ ክዋኔ፣ ከዚሁ ጋር የተያያዙትን እንደ ጫጩ፣ ሲንቄ፣ አኮሌና ጋዲ የመሳሰሉትን የክበሩ ንዋያት ለሚመለከትና ይህንንም ጉዳይ በቅርበት ለሚያውቅ ሰው የኦሮሞ ባህልና ማንነት የሚንፀባረቅበት መሆኑን ያስተውላል። በተመሳሳይ በገዳ ሥርዓት ጉዞ ወቅት የሚሰሙትን ህብረ ዜማዎች፣ የክበራው መተግበሪያ የሆኑትን የክበሩ ንዋያት ወይም ትዕምሮቶች የተመለከተ በሥርዓቱ ላይ የኦሮሞ ባህልና ማንነት የሚንፀባረቅ መሆኑን ይገነዘባል። የክበሩ ንዋያቱ በቴሌቪዥን ወይም በህትመት ሚዲያ በምስል ሲታዩ እንደተባለው በዓይነ ህሊና ቀድሞ የሚመጣው የኦሮሞ መለያ ምልክት ስለመሆናቸው ነው፤

[65] ማንነቱን፣ ጌጡን፣ የክበረ ንዋዩን ምንነት ይገልጻል፤ የኦሮሞን ሀብት ይገልጻል። ቦኩ የኦሮሞ ሀብት ነው፤ ሥልጣንን ይገልጻል፤ የኦሮሞ ሥርዓትን ይገልጻል፤ ቦኩ ሲባል የኦሮሞ ሀብት መሆኑ ነው የሚታወቀው። ኦሮሞ ነው ጫጩ ያለው። ከሊቻንም ኦሮሞ ነው ያለው። ከገዳ ሥርዓት ጋር የሚተሳሰር ነው። ስለዚህም የኦሮሞ ሀብት ነው። የኦሮሞ ማንነት ነው (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ገዳ የኦሮሞ መለያ ምልክት፣ የማንነት መግለጫ ነው ሲባል ግን የህዝቡን ባህል ይወክላል ለማለት ተፈልጎ ነው። በተመሳሳይ የሲዳማ፣ የጊዲኦ፣ የኮንሶ፣ የቡርጂ፣ የገደቡርሲ... ህዝቦች በየራሳቸው ባህል ገዳ እንዳላቸው ይነገራል። የነዚህም ህዝቦች ማንነት በየራሳቸው ገዳ ውስጥ ይገለጻል። ይሁንና ይህ እውነታ ደግሞ ምናልባትም ወደ ኋላኛው የሀገሪቱ ብሎም የአህጉሪቱ ቅድመ ታሪክ (Pre History) የሚያመራ ይሆናል። በዚህ ጥናት ምዕራፍ አራት እንደተመለከተው እነዚህ ብሔረሰቦች በጥንቱ ዘመን ተቀራራቢ የሆነ ባህል የነበራቸው የኩሽ ህዝቦች ነበሩ። አንዱም ከሌላው እየተወለደ፣ እየበዛ፣ እየተረሳሳ (ኦሮማ፣ ኦሮም ዱሮ...፤ የሌላ ብሔረሰብና ቦታ ስያሜ እየያዙ) እና እየተራራቁ፣ እየተረሳሱ መኖር ስለመጀመራቸውም ተብራርቷል። ነገር ግን በአሁኑ ወቅት የገዳ ሥርዓት፣ የሥርዓቱ ክበራና በክበራው ውስጥ የታዩት የክበሩ ንዋያት ይበልጡን በኦሮሞ ባህል ውስጥ ስለሚስተዋሉ የኦሮሞን ማንነት ያሳያሉ። የእገራ በዓል ሲወሳ የኦሮሞ ማንነት፣ የኦሮሞ ስም ይጠራል። የተባበሩት መንግሥታት የትምህርት፣ሣይንስና ባህል ተቋም እነዚህንና እነዚህን መሰል ጉዳዮች ከግምት ውስጥ በማስገባት የገዳ ሥርዓትን በማይዳሰሱ ቅርሶች ተርታ የመዘገበውና ለህዝቡም እውቅና የሰጠው በዚሁ ምክንያት ይመስላል። ከዚሁ የተነሳ ገዳ አሁን ከኦሮሞም ሆነ ከተቀረው የኢትዮጵያ ህዝብ ባለፈ የዓለም ህዝብ ሀብትና ቅርስ ሆኗል። ገዳ መታየት ያለበትም በዚሁ አግባብ ነው። ይህ ርዕሰ ጉዳይ ሲጠቃለል በሌላኛው ማዕዘን ሊታይ የሚገባው ቁምነገር እንዳለ ማስተዋል ያስፈልጋል።

የገዳ ሥርዓት ምናልባትም ትርጉም ባለውና በተሟላ መልኩ በኦሮሞ ህዝብ ዘንድ የሚገኝ ቢሆንም በጥንቱ ዘመን ሥርዓቱ የመላው ኩሽ ህዝብ እንደነበር መገመት ይቻላል። በጥናቱ የተለያዩ ምዕራፎች በሰፈረው ሃሳብ መሠረት ገዳ ምንም እንኳ አሁን የኦሮሞ ህዝብ እየተዳደረበት ቢሆንም ለአንድ ሰው፣ ለአንድ አካባቢ ህብረተሰብ፣ ለአንድ ህዝብ ወይም ለአንድ ሀገር ብቻ ሳይሆን በዓለም ዙሪያ የሚኖሩ የሰው ልጆች ሁሉ ሊተዳደሩበት የሚያስችል ተፈጥሯዊና ሰብዓዊ ህግ ያለው ሥርዓት ነው። ቀጣዩ ርዕስ የተግባቦት ጠቀሜታን ተመልክቷል።

7.2. የተግባቦት ጠቀሜታ

የትዕምርቶችና ምልክቶች ጠቀሜታ ከሚለካባቸው መስፈርቶች መካከል አንዱ ህብረተሰቡን እርስ በርስ ከማግባባት ረገድ ያላቸው ሚና ነው። በዚሁ መሠረት የቱለማ ኦሮሞ በገዳ ሥርዓቱ ውስጥ በሚጠቀሙባቸው የክበሩ ንዋያት (ትዕምርቶችና ምልክቶች) አማካኝነት እንዴትና በምን ዓይነት መልኩ እርስ በርስ ተግባቦት (communication) ይፈጥርባቸዋል? የሚለው ጥያቄ በዚህ ንዑስ ርዕስ ምላሽ ተሰጥቶበታል። በገዳ ሥርዓት የሚተዳደረው ህብረተሰብ፣ በየዕድሜ እርከኖች የሚያዙትን የክበሩ ንዋያት፣ በማን እንደሚያዙም ጭምር ይረዳል። ለምሳሌ አንድ አባ ገዳ በቅርበትም ሆነ በርቀት ሲታይ ተለይቶ የሚታወቅባቸው ምልክቶች አሉ። እነዚህ ምልክቶች ምን ምን ናቸው?

[66] አባ ገዳ በአብዛኛው “ሩፋ” የተሰኘውን ጥምጣም ጠምጥም ሊሄድ ይችላል። አባ ገዳ መሆኑን የሚገልፅ አለንጋ አለ። አለንጋን የገዳ እርከን ላይ የደረሱ ሰዎች ሁሉ ሊይዙ ይችላሉ። በተለየ ሁኔታ ግን አባ ገዳ በግንባሩ ላይ ከለቻ ስለሚያስር ይታወቃል። ለምሳሌ ፎሌን ብንወስድ ዕድሜው ሳይደርስ ባለ አይጠቀምም። ዕድሜው ሳይደርስ ከሰካ ወይም ከሻጠ እርግማን ነው፤ ትክክል አይደለም። ስለዚህ ባለ ሰክቶ ሲመጣ ፎሌ መሆኑ ይታወቃል (አቶ ደሜ አብቹ፣ 21/01/2012 ዓ.ም አዳማ)።

አንዲት ሴት ሲንቁ ይዛ ስትታይ ያገባች መሆኗ ይታወቃል። ሲንቁ ለሀደ' ሲንቁ የማዕረግና የእንስትነት ትዕምርት ናት። በዚሁ መሠረት አንድ ሰው አባ ገዳ ወይም ፎሌ መሆን አለመሆኑን፣ አንዲት ሴት ያገባች መሆን አለመሆኗን የሚለዩበት መለያ ምልክቶች ናቸው። እንዲህም መሆኑ የገዳ ሥርዓት እራሳቸውን የቻሉ የዕድሜና የሥልጣን እርከን እንዲሁም የፆታ መለያ ምልክቶች ያሉት መሆኑን ይጠቁማል። በውትድርናው ዓለም፣ በአካዳሚክ መስክ... የተለያዩ ማዕረጎችና ምልክቶች እንዳሉ ሁሉ በገዳ ሥርዓትም የሚታወቁ የክብርና የማዕረግ መግለጫዎች እንዳሉ የሚሳይ ነው።

በሉባ የዕድሜ እርከን ላይ የሚገኝ ሰው “ጂርመ” የተሰኘውን በትር ወይም ሆሮሮ ሉባና ሀሮሬቻ ሉባ በአንድነት በማጣመር ይዞ ሲታይ ሉባ ስለመሆኑ በህብረተሰቡ ዘንድ በቀላሉ ይታወቃል። ይህ ሰው ሉባ ሳይሆን እነዚህን ምልክቶች ይዞ መገኘት ነውር (Safuu) ነው። በዚሁ አግባብ አንድ ግለሰብ በሚይዘው ትዕምርት አማካኝነት በገዳ ሥርዓት ውስጥ ያለውን የዕድሜና የሥልጣን እንዲሁም ማህበራዊ ደረጃ ለመለየት ይቻላል። ትዕምርቱን ብቻ ሳይሆን የባለ ትዕምርቱን ማንነት፣ በየትኛው ዓይነት ከበራ ላይ እንደተሳተፈ ለምሳሌ ወደ ኦዳ ነቤ ጉዞ የፈፀመን ወይም ያልፈፀመን ሉባ የሚይዘውን አለንጋ ብቻ በመመልከት መለየት ይቻላል። እነዚህ መለያ ምልክቶች በህብረተሰቡ አእምሮ ውስጥ ስርፀው የሚገኙ ናቸው።

[67] እኔ አሁን አለንጋ ይዘው የሚሄዱ ሰዎችን ስመለከት እነዚህ ሰዎች የምክር ቤት አባል ናቸው ብዬ ነው የማውቀው። እንዲሁ አለንጋቸውን በማየት ወደ ኦዳ ነቤ ጉዞ ፈፀመው የገዳ ህግን የሚያውቁ ሰዎች ናቸው አላለሁ። በጆሮው ላይ ዱጎ አድርጎ የሚሄድ ሰው ካየሁ ይህ ሰው ገዳ (አባ ገዳ) ነው፤ ከሉባ የዕድሜ እርከን ያለፈ ነው አላለሁ (አቶ አሸናፊ ኃይሉ፣ 06/12/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በገዳ ሥርዓት ውስጥ የቡታ በዓሉን አክብሮ፣ ግርዘት ፈፅሞ ዱጎ የተሰኘውን የጆሮ ምልክት ካጠለቀ በአባ ገዳነት የዕድሜ እርከን ውስጥ ያለ መሆኑን፣ ዩባ ወይም ሀዩ ከሆነም የአርባኛ ዓመት የገዳ ዘመን ማለፉን የዚሁ ዕድሜ እርከን አባል መሆኑ ይታወቃል። በሌላ በኩል በአንድ የገዳ ዘመን፣ በአንድ የገዳ ዕድሜና በተመሳሳይ የሥልጣን እርከን ላይ የሚገኙ አባ ገዳዎች በጥቅል ስማቸው አባ ገዳ ይሰኛሉ። በአባ ገዳነት ዘመናቸውም ተመሳሳይ ሩፋ የተሰኘውን ጥምጣም ወይም ኮፍያ፣ የገዳ ሆሮሮ፣ አለንጋና ባህላዊ አልባሳት ሊጠቀሙ ይችላሉ። በነዚህ ምልክቶች አጠቃቀም አንዱን ከሌላው መለየት እጅግ ያስቸግራል። ተመሳሳይ ናቸው። ነገር ግን ለስምንቱ ዓመታት ገዳውንና ህዝቡን የሚመራው ዋናው አባ ገዳ የሚለይበት የራሱ ምልክት አለው። ይኸውም በግንባር ላይ የሚታሰረው ከለቻ ነው። ይኸውም የሥልጣን ወይም የግንባር ከለቻ በመባል ይታወቃል። ይህም ሆኖ ሳለ በዩባ ወይም የሀዩ እርከን ውስጥ ያሉ ሰዎች ከለቻ ሊያስሩ ይችላሉ። ነገር ግን የዋናው አባ ገዳ ከለቻ እና የዩባ ከለቻ ይለያል። የዋናው አባ ገዳ ከለቻ ጫፉ ላይ ባለ አምስት ኮከብ ሲሆን፣ የዩባ ግን ጫፉ ልሙጥ ነው። አልያም ከጫፉ ሦስት ወይም አራት ብቻ ኮከቦች ያሉት ሊሆን ይችላል። ባለ አምስቱን ኮከብ ግን የተቀረው ማንኛውም አባ ገዳ አያደርገውም፤ አይጠቀምበትም። ምክንያቱ ደግሞ አምስቱንም ገዳ የሚወክለውና የሚመራው ዋናው አባ ገዳ ብቻ ስለሆነ ነው። የከበሩ ንዋያቱ የዕድሜና የሥልጣን እንዲሁም የማዕረግና የክብር ደረጃ ብሎም ያታን ያመለክታሉ። ለምሳሌ ቦኩ፣ ከለቻ፣ የህግ አለንጋ፣ ሆሮሮ፣ ባሊ... በወንዶች የሚያዙ ናቸው። የወንዴ ያታ አመልካችም ናቸው። ጫጩ፣ ሲንቄ፣ ጨሌ፣ ኦኮሌ፣ ጋዲ ደግሞ በሴቶች የሚያዙ ናቸው።

የሴቴ የታ አመልካችም ናቸው።¹⁸² በዚሁ መሠረት በገዳ ሥርዓት ውስጥ አንድ ሰው ከሚጠቀመው ምልክት ወይም ትዕምርት በመነሳት ይህ ሰው አባ ገዳ ነው፤ ይህ ሰው ሉባ ነው፤ ይህ ሰው አባ ገዳ ነው፤ ይህ ሰው ፎሌ ነው ተብሎ የሚለይና የሚታወቅ ከሆነ ማህበራዊ ተግባቦቱ በተሳካ ሁኔታ ይፈፀማል ማለት ነው። ማህበራዊ ተግባቦቱ በተሳካ ሁኔታ ተፈፀመ ማለት ደግሞ ህዝቡ ማህበራዊ ሕይወቱን በተሳካ ሁኔታ ይመራበታል ማለት ነው። የትኛው የክበረ ንዋይ ለየትኛው የማህበራዊ ህይወት፤ ለየትኛው የክበራ ዓይነት አገልግሎት እንደሚውልም ተለይቶ ይታወቃል። ከነዚህም አገልግሎቶች አንዱ በጫጩ የጉዲፈቻ ልጅ መጠየቅ ነው።

[68] ልጅ ያጣ ቤተሰብ ይህን ጫጩ ተሸከሞ ልጅ ያገኝበታል። ጫጩ ወጥቶ አያጣም። ልጅ የሌላትን ሴት ይህን ጫጩ አሸከመው፤ የክበረ ንዋይ ወጥቶ ልጅ ከሚለምኑበት ቤተሰብ ደጃፍ ይቀመጣሉ። ልጃችሁን ሰጡን ብለው ይለምናሉ። ልጅ ያጣችው ሴት፤ ልጅ ያላትን ሴት ልጅሽን ሰጪኝ ብላ ትለምናታለች። አንቺ ባለ ፀጋ ነሽ፤ እኔንም ባለፀጋ አድርጌኝ (አበልፀጊኝ)፤ እኔ ያጣሁ ነኝ (ልጅ የሌለኝ ነኝ) ብላ ትለምናታለች። ከዚያም ልጅ ይሰጣታል፤ አይከለክሏትም (ወ/ሮ ሎኒ መርጋ፣ 27/06/2011 ዓ.ም ጎራ ለማን)።

ለጉዲፈቻ ልጅ ጥያቄ ከለቻም ተመሳሳይ ሚና አለው። እንደ ሁኔታው አብረውም ሆነ ተነታጥለው ለዚሁ ዓላማ ሊውሉ ይችላሉ። ከለቻ እና ጫጩ... ወጥተው በስኬት ይመለሳሉ እንጂ የወጡለት ዓላማ ሳይሳካ አይመለሱም። ለጉዲፈቻ የተጠየቀው ልጅ ይሰጣል፤ አይከለክልም። ከተከለከለ ልጅየው ክፉ አጋጣሚ ይደርስበታል፤ በሰላም አያድግም፤ ካደገም ጤናማ አይሆንም፤ አንዳች እክል ይገጥመዋል ተብሎ ይታመናል። ልመናው ተሳክቶላቸው የጉዲፈቻውን ልጅ የወሰዱ ቤተሰቦችም እንደራሳቸው ልጅ ተንከባክበው፤ የልጅነት መብቱን ጠብቀው ማሳደግ ይጠበቅባቸዋል። ልጅየው በማደግ ከመጣ በኋላ ባልና ሚስት ሌላ ልጅ ቢወልዱ እንኳ በኩር የሚሆነው በጉዲፈቻ የመጣው ልጅ ነው። ከአብራካቸው ካገኙት ልጅ ለይተውና አድሎ ፈፀመውም አያሳድጉትም። እንዲህ ካደረጉም የገዳ ህግ የሚወስነውን ማለትም ልጅየው ወደ ቤተሰቡ እንዲመለስ እስከማድረግ በዘለለ ይህን መሰሉን አድሎ የፈፀመው ቤተሰብ ኃጢአቱን ይቀበላል፤ ከዚህ ልጅና መድሎ በኋላ የተገኘውም ልጅ መቅኖ ቢስ (እርባና የለው) ይሆናል ተብሎ ይታሰባል። ትርጓሜውም በደል አትፈፅም፤ አንተም በደል ይፈፀምብሃል፤ በሰፈሩት ቁና መሰፈር አይቀርም እንደማለት ነው። ስለሆነም ጫጩ እና ከለቻ ልጅ መውለድ የተሳናት አንዲት መካን ሴት ትዳሯ ሳይፈርስ ልጅ እንድታገኝ፤ የልጅየው መብት ተጠብቆ እንዲያድግ፤ ማህበራዊ ህይወት እንዳይናጋ የማድረግ አቅም አላቸው።

182 የተዘረዘሩት የክበሩ ንዋይት አብዛኛውን ጊዜ በተጠቀሱት የታዎች የሚያዙ ሲሆን፤ ውስን በሆኑና የተለዩ ምክንያቶች ግን አንዳንዴ ወንድ ጨሌ የሚያጠልቅበት ምክንያት ሊኖር ይችላል። ለምሳሌ በአደን፤ በጦርነት (ዘመቻ) ላይ የሚሳተፍ ሰው ዘማች (ተዋጊ) የጦርነት አመላክ የሆነችውን አቴቴ ዱላ ወይም ጉዬ (የዘመቻ አቴቴ ጨሌ ያደርጋል። በአንገቱ ያጠልቃል። ይኸውም ጨሌ አቴቴ ዱላ (callee Ateetee duulaa) የሚባል ሲሆን የድል አድራጊነትን፤ የተራዳኢነትን ኃይል የመሻት ትዕምርት ነው።

የህዝቡን ትውፊትና እምነትም በውስጣቸው የሚያንፀባርቁ ናቸው። ከዚህም ባሻገር ልጅ የመውለድ ዕድሜ ውስጥ ያለች አንዲት ሴት በተለያዩ ምክንያት ልጅ መውለድ ካልቻለች፣ ልጅ እንድትወልድ ይህን ልጅ የመውለድ ፀጋ ዋቃ እና አቴቴ (ማረም) እንዲሰጧትም፣ በሰላም ልጅ እንድትወልድም በዚሁ ጫጩ ይለመንላታል። የፀሎት ስነስርዓት ይካሄድላታል። ይህም በዋቂፈና እምነት ውስጥ ያለ ኃይማኖታዊ ስነስርዓት ነው። የገዳ ሥርዓትም ይከወንበታል፣ “ዋቃን በጫጩ እንለምናለን። ልጅ ያሳድጉበታል (ጉዲፈቻ ይፈፀምበታል)። የገዳን እርቅ ይፈፀምበታል፣ አሁን ወጥተን የገዳ እርቅን እንደፈፀምነው፣ የመልካ እርቅ እንዳከናወነው ጫጩ ለዚህ ነው የተፈጠረው (አያንቱ ቤኛ 9/7/2011ዓ.ም ገፈርስ ኮርማ)- “Caaccuu waaqaan kadhanna. Ilmaan guddifatan. Gadaadhaan ni araarfatan. Akkuma amma baanee Gadaa araarsinee, malkaa araarsine kana caaccuun kanaaf uummame. (Ayyaantuu Beenyaa, 9/7/2011A.L.A Gafarsa Kormaa).

ጫጩ አንድም ፈጣሪን ለመለመን፣ አንድም ለጉዲፈቻ፣ አንድም ዕርቅ ለመፈፀም ይጠቅማል። ጠቀሜታውም እንደ ከለቻ ሁሉ ፈርጆ ብዙ ነው። በዚሁ ምክንያት የከበሩ ንዋያቱ ጠቀሜታም ሆነ ይህንኑ ጠቀሜታ የተመለከቱት ርዕሰ ጉዳዮች በተለይም ማህበራዊና ባህላዊ፣ ኃይማኖታዊና ስነልቦናዊ ጉዳዮች እንዲሁም ግጭትን በማስወገድ እርቅና ሰላምን በማስፈን ሂደት አንዱ በሌላው ውስጥ የሚገኙ ናቸው። ትዕምርቶችም እንዲሁ አንዱ ከሌላው ጋር ተሳስረው የሚጓዙ መሆናቸው፣ የተጠቀሱትን ማህበራዊና ባህላዊ እሴቶች ለማስፈፀምም የሚያግዙ ስለመሆናቸው ሊታወቅ ይገባል። በግጭት አፈታት ወቅት ቦኩ፣ ከለቻ፣ ጫጩ፣ አለንጋ፣ ሲንቄ... ተቀራራቢ ሚና አላቸው። እነዚህ የከበሩ ንዋያት መልሰው በገዳ እና በዋቂፈና እምነት ከበራዎች ውስጥ ይገኛሉ። የግጭት አፈታትን በተመለከተው በምዕራፍ ስድስት ከለቻና ጫጩ፣ በኩና ሲንቄ ከፍተኛ ሚና እንዳላቸው ተገልጿል። ጠቀሜታቸውም አንዱ ከሌላው የተሰናሰለ ነው።

[69] የተገዳደሉ ሰዎች እንኳ በዚህ ጫጩ ይታረቃሉ። የተገዳደሉ ሰዎች ሲታረቁ ጫጩ አውጥተው፣ ፈረስ ለጉመው፣ ሄደው እግዚአብሔርን ይላሉ። ልጃገረድም ድፍን ቅል ትሸከማለች። ሴቶች በዚህ ሲንቄ እልል ብለን ከወጣን ጦርነትም እንኳ ይቆማል። ይህኛን ሲቄ እምቢ አይሉም። እርሷን አያልፏትም (ወ/ሮ ሎኒ መርጋ፣ 27/06/2011 ዓ.ም ጎራ ለማን)።

በከለቻና በጫጩ ወይም በተለጎመ ፈረስና በድፍን ቅል የሚለመኑ የሚችሉ ቤተሰቦች፣ ሰው ሞቶብናል በቀላችንን ሳንወጣ አንታረቅም ብለው እምቢ አይሉም። ምክንያቱም እርቅን እየጠየቁ ያሉ ሰዎች የከበሩ ንዋይ ይዘዋል። የከበሩ ንዋይን ተዳፍሮና ተላልፎ አልታረቅም የሚል ሰው የለም። በገዳ ህግ መሠረት የገዳይ ጎሣ፣ ለሚች ጎሣ (ቤተሰብ) የደም ካሣ (ጉማ) ይከፍላል።

በኦሮሞ ባህልና በገዳ ህግ መሠረት ጉማ የሚከፈለውም ጉማ የሚቀበለውም ጉሣው ነው። የእርቅ ስነስርዓቱ እራሱን የቻለ ሂደት ያለው ሲሆን፤ በከለቻና ጫጩ የሚካሄደው ይህ ዓይነቱ ሀገር በቀል የግጭት አፈታትም ዘላቂ ስላምን ለማስፈን የማይተካ ሚና ይኖረዋል። በተደጋጋሚ እንደተገለፀው የከፋ ጦርነት በተነሳ ጊዜ እንኳ ሲንቁ ጦርነትን በማስቆም ረገድ ከፍተኛ ሚና ይኖራታል። በተመሳሳይ ለፈጣሪ ለሚቀርብ ልምናና ፀሎት እንዲሁም በማህበራዊ ህይወት ውስጥ የሚኖረው ልዩ ልዩ አገልግሎት ሊጠቀስ የሚገባው ጉዳይ ነው። ከዚህም ባሻገር የዋቂፈና እምነት ከለቻ በማህበራዊ ህይወት ውስጥ ባህላዊ ጋብቻ ይልቁንም በተለያዩ ማህበራዊና ኢኮኖሚያዊ ችግሮች ምክንያት ለምሳሌ አግቢው ልጅ ቤተሰቦቹ ችግረኛ ከሆኑ ወይም ሠርግ የሚደግስ ቤተሰብ ከሌለው ወዘተ. ድንገተኛ ጋብቻ ለመፈፀምም ከለቻ ከነሙሉ ክብሩ ከፍተኛ ሚና እንዳለው በዚሁ ጥናት ምዕራፍ ስድስት ውስጥ ተገልጿል። በተመሳሳይ አለንጋ ከሁለት ሰዎች ጀምሮ በብዙ ሰዎች መካከል የሚካሄድ ግጭትን ያስቆማል። ሰዎች በሚጣሉበት ወቅት አባ ገዳው ወይም አባ አለንጋው አለንጋውን ካወናጨፈ ወይም ድምፅ ካሰማ ጠቡ ወዲያውኑ ይቆማል። ባህሉን በሚያውቅ የኅብረተሰብ ክፍሎች መካከል ጥልና ጠብ በተከሰተበት ወቅት ማለት ነው።

አለንጋ የዳኝነትና የፍርድ ቤት እንዲሁም የጠበቃ ሚናም አለው። በማህበራዊ ህይወት ውስጥ ብርና ዕቃ ተዋውሰው የተካካዱና ማስረጃ የሌላቸው ወንጀሎች ሲፈፀሙ ወዘተ. ማህበረሰቡ ወደ አባ ገዳ ወይም አባ ሴራ፤ አባ አለንጌ አልያም በአካባቢው በሚገኘው የሽማግሌዎች ሽንገ ዘንድ ይሄዳሉ። በዚህ ወቅትም አለንጋ ወይም አባ ገዳው የተደበቁ ወይም የተካዱ ወንጀሎችን በማውጣት ረገድ ትልቅ ድርሻ አለው። በፍትህ መንደር ምክንያቱም አመፅና ጦርነት... ማህበራዊ ቀውሶች ስር እንዳይሰዱ፤ በገዳ ሥርዓትም ሆነ በህዝቡ ዘንድ ሰላም እና ዕርቅ እንዲሰፍን ያስችላል። በዚህ መሰሉ ሰንሰለታዊ ሂደት የገዳ ሥርዓት የከበሩ ንዋያት ያላቸው ሚና የላቀ ይሆናል። ቀጣዩ ከዕርቀሰላም ጋር የተያያዘ ሲሆን፤ ከዚሁ ርዕስ ጉዳይ አንፃር የትዕምርቶችን ሚና ይመለከታል።

7.3. ማህበራዊ ጠቀሜታ፡- ዕርቀሰላም የቱለማ ኦሮሞ ሀገር በቀል የግጭት አፈታት ስልት መቋጫ

የከበሩ ንዋያቱ ከሚሰጡት ማህበራዊ ጠቀሜታ አንዱና ዋነኛው የዕርቅ መከወኛ ብሎም በማህበረሰቡ ዘንድ የሰላም ማስፈኛ መሆናቸው ነው።

በገዳ ሥርዓት ውስጥ ዕርቅ¹⁸³ እና ሰላም¹⁸⁴ (Araara fi naga'a) ትልቅ ዋጋ አለው። በጥናቱም ይኸው ጉዳይ ተመልክቷል። ገዳ የዕርቅና ሰላም (ዕርቀሰላም) ተምሳሌት ነው። ገዳ አስታራቂ ነው፤ ገዳ ሰላም ነው። በዚህም መሠረት ገዳ ከምንም በፊት ለዕርቅና ሰላም ቅድሚያ ይሰጣል፤

[70] በመጀመሪያ ደረጃ የገዳ ሥርዓት ማለት በራሱ ዕርቅ ነው። ምናልባትም ሰው በተለያዩ ምክንያት ሊጋጭ ይችላል። ወደ ገዳ ሥርዓት ሲመጣ ግን ሁሉም ሰው ወሰኑን ያውቃል። የአንዱ ሥራ ከሌለው ጋር አይጋጭም፤ ሁሉም ድርሻውን ያውቃል። ድርሻውን (ወሰኑን) ስለሚያውቅ ካጠፋ ቶሎ ይተዋል ማለት ነው። ሥርዓቱ ነው የሚወስነው። ለዚህም ሲባል የገዳ ሥርዓት በራሱ ዕርቅ ነው። ዕርቅ ባለበት ደግሞ እርስ በርስ መጋጨት የለም። ለዚህም ሲባል የገዳ ሥርዓት፣ ዕርቅና ሰላም ተነጣጥለው አይታዩም። አጥንትና መቅኔ ናቸው (አቶ ቦቤ ሁሉቃ፣ 05/02/2012 ዓ.ም መቃ)።

በዚህም ሳቢያ ዕርቅና ሰላም የማይነጣጠሉ የገዳ ሥርዓት መሠረታዊ መርሆዎች ናቸው። ቂምና በቀልን ትቶ፣ ዕርቅ መስርቶ በሰላም አብሮ መኖር የገዳ ሥርዓት ብሎም የዋቂ። እምነት መገለጫዎች ናቸው። በጥናቱ እንደታየውም በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚገኙ ሚህበራዊና ኃይማኖታዊ ተቋማት እንዲሁም እንደ እጮችና የገዳ ጉዞ የመሳሰሉ ከበራዎችም ከዕርቅና ሰላም ጋር የተሰናሰሉ ናቸው።

ከከበራ አስቀድሞ የሚከናወኑት ግልጽ ውይይቶችና የዕርቅ ማዕዶች ሰላምን ለማስፈን ትልቅ ድርሻ ያላቸው ሲሆን፣ እንደ ከለቻ፣ ጫጨና ሲንቄ የመሳሰሉት የከበሩ ንዋያትም ዕርቅና ዘላቂ ሰላምን ለማውረድ ትልቅ ሚና አላቸው፤

[71] እነዚህ የከበሩ ንዋያት ትልቁ ድርሻቸው ዕርቅ እና ሰላም ነው። አባ ቦኩ የሚናገረው ንግግር፣ የሚፈጥረው እርቅ ከብር የሚኖረው በርሱ ዘንድ ቦኩ (በትረ ሥልጣን) ሰላላ ነው። በሌላ በኩል ቦኩ የከበረ ንዋይ ነው። የከበረ ንዋይ ያላት ሴት ከሌሎች ሰዎች ልዩ ከብር የሚኖራት የከበረ ንዋይ ሰላላት ነው። ከለቻ ይዘው የጋብቻ ጥያቄ የተኪደ ዕለት ልጃገረድ የሚሰጣቸው ለከለቻው ከብር ነው። ይህም ማለት የከበረ ንዋይ ያለውም ሰው በከበረ ንዋይ ስም የተለየ ከብር ይጎናፀፋል ማለት ነው። በጥቅሉ እነዚህ የከበሩ ንዋያት በብዛት የሚውሉት ለምንድነው? ከተባለ ታሪክን መናገርና ከብር ያላቸው መሆናቸው አንድ እውነታ ሆኖ ሳለ ትልቁ ጥቅማቸው ግን እርቅና ሰላም ነው (አቶ ሲሳይ ቡልቡላ፣ 02/10/2010 ዓ.ም ደኅ ኮራ)።

በዚህም ምክንያት በገዳ ሥርዓት ውስጥ ለሰላም የሚሰጠው ግምትና ዋጋ ከሁሉም በላይ ነው። ውሎ ማደር፣ አርሶ ማጨድ፣ ሰርቶ ማግኘት፣ ወልዶ መሳምና ማሳደግ በሰላም ነው። ሰላም ህይወት ነው፤ ጤናማ አእምሮ ነው፤ ውስጣዊ ደህንነት ነው፤ ልማት ነው፤ ዕድገት ነው፤ ሰላም አብሮነትና አንድነት ነው።

183 ዕርቅ (Araara) :- “ዕርቅ ማለት በከባድ ጠብና ይህም ባስከተለው መነዳዳት ጥላቻና መፈራራት ምክንያት ተለያይተው፣ ተራረቀው፣ ተቆራርጠው (alinated) የነበሩ ሰዎች የጋራ ኑሯቸውን እንደገና ለመገንባት የሚጓዙበት ሂደት ነው። ‘ዕርቅ’ የጥልቅ ሰላም ግንባታ ዘዴና ዓላማ ነው” (አዝቅያስ፣ 2011፡ 63)።

184 ሰላም የዕርቅ ክንውን የመጨረሻው ውጤት ወይም የተረጋጋ አዝማሚያ ነው። የተጣሉ አልያም የተጋጨ ወገኖች ከብዙ ድርድርና ንግግር በኋላ ሸምጋዮች በሚሰጡት ዳኝነት ሁለቱም ወገኖች በመስማማት ወደ ቀደመው ህብረትና አንድነት የሚመለሱበት፣ ሥጋትና ጦርነት ተወግዶ ደኅንነት የሚታወቅበት፣ መረጋጋትና ሰላም፣ መከባበርና መተማመን፣ መግባባት እና ፍቅር የሚነግሰበት ድባብ ነው (ዓለሙ፣ 2009 ዓ.ም፡ 161)።

በዚህ ረገድ የኦሮሞ ህዝብ የራሱ የሆኑ ልዩ ልዩ የግጭት¹⁸⁵ አፈታት ስልቶች ያሉት ሲሆን በሌሎች አካባቢዎች እንደሚኖሩት የኦሮሞ ህዝብ ሁሉ የቴለማ ኦሮሞም ሀገር በቀል እውቀቱን ተጠቅሞ በባህላዊ መንገድ ግጭቶችን ከሚፈታባቸው ዘዴዎችና የዕርቅ ማዕዶች ውስጥ፡- ሽምግልና ወይም የሽምግልና ሥርዓት (Jaarsummaa)፣ ሽነቻ፣ ጉማ (የደም ካሣ) ወይም የጉማ ሥርዓት (Sirna/ Seera Gumaa) ዋና ዋናዎቹ ናቸው። ቃሉ (Qaalluu/ ቃሊቲ - Qaallittii)፣ አባ ቦኩ (Abbaa Bokkuu) ወይም ሀዩ (Hayuu)፣ የተሰኙት ተቋማት የሚጠቀሱ ናቸው (Melaku, 2010: 68; Eskedar, 2008: 61)። Dejene, 2002:70; ሙልገታ፣ (1997 ዓ.ም: 41)። የገዳ ችሎት የሆነው ሽነቻ (Shanacha)፣ ሰግሊ (Saglii)፣ እንዲሁም ማህበረሰባዊ አደረጃጀት ያለው ቂጃ (Qixxee) በተጓዳኝነት ይታያሉ።

ሽምግልና፡- በሀገር ሽማግሌ የሚከናወን ነው። የሀገር ሽማግሌ (Jaarsa biyyaa)፡- የሀገር ሽማግሌ ባለው ማህበራዊ ተቀባይነት የሚመረጥ፣ ዕድሜው ከፍ ያለ፣ ደሞዝና ጥቅማጥቀም ሳይከፈለው ባለው ማህበራዊ ኃላፊነት ብቻ ለእውነትና ለማህበራዊ ፍትህ ባለጉዳዮችን የሚሸመግል (የሚዳኝ)፣ በሁለቱም ተሸምጋዮች ፍላጎት የሚሰየም ሦስተኛ ወገን ሰው ነው። የሀገር ሽማግሌዎች ምንም እንኳን ዕድሜያቸው ጠና ባሉ ሰዎች የሚከናወን ቢሆንም ወጣትም በሸምጋይነት ከተሳታፈ በባህሉ መሠረት ሽማግሌ ይበላል (Eskedar, 2008:61; Melaku, 2010: pp68-69)።

የሽምግልና ጉዳይ የሚታይበት መድረክ፣ ተቋም ወይም ችሎት ሲሆን በአወቃቀር ባህሪው ቋሚ አይደለም፤ በተሸምጋይ ወገኖች ፍላጎት መሠረት በገለልተኝነት በየጊዜው የሚመረጥ፤ የሚደራጅ ነው (Melaku, 2010: 68)። የኦሮሞ ህዝብ ግጭትን ለመፍታት ከሚጠቀምባቸው ባህላዊ የግጭት አፈታት ስልቶች መካከል ሽምግልና በቀዳሚነት የሚጠቀስ ሲሆን በተኮራረፉ፣ በተጣሉና በልዩ ልዩ ምክንያት ጠብ (አምባጓሮ) ፈጥረው በተጎዳዱ ወይም በተበዳደሉ ሁለትና ከዚያ በላይ በሆኑ ሰዎች መካከል ሰላም ለማውረድ የሚደረግ የማስታረቅ ሂደት ነው።

በኦሮሞ ባህልና የገዳ ሥርዓት መሠረት ሽምግልና ለእውነትና ለፍትህ በቆሙ፣ ደሞዝ በማይከፈላቸውና በበጎ ፈቃደኝነት ማህበራዊ አገልግሎትን በሚሰጡ ሽምግሌዎች ይካሄዳል። የሽማግሌው ሚና ግራና ቀኙን አድምጦ ጥፋተኛውን መለየት ነው፤

185 “ግጭት የሚለው ቃል በልዩነት፣ ባለመስማማት እንዲሁም በተቃርኖ የሚፈጠር ድርጊት ነው። ድርጊቱ ከተራ የቃላት ሽኩቻ እስከ ከፍተኛ እልቂትና ውድመት ሊደርስ ይችላል” (ዓለሙ፣2009:21)።

“Jaarsi dhimma dhiyaateef irratti hundaa’ee kanas sanis gaafata. Waldhabdeen isaanii sababiin isaa maali? Waldhabbiin saniif ittigaafatamaan eenyu? eenyutu dhugaa qaba? eenyutu balleessaadha? jedhee gaafatee addabaasa. Sirana Gadaa keesstti dhugaan waan hundaa oli. Wanni dhugaa caalu hinjiru (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa) - ሽማግሌ በቀረበለት ጉዳይ ላይ ተመስርቶ ይህንንም ያንንም ይጠይቃል። የጠባቸው ምክንያት ምንድነው? ለተከሰተው አለመግባባት ማነው ተጠያቂው? ማነው እውነት ያለው? ማነው ጥፋተኛ? ብሎ በመጠየቅ ያጣራል። በገዳ ሥርዓት ውስጥ እውነት ከሁሉም ነገር በላይ ነው። እውነትን የሚበልጥ ነገር የለም” (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/ 2011 ዓ.ም አዳማ)።

የሽማግልና ጉዳይ ከተነሳ ሽምጋይ ስለሚሆኑት ሰዎችም (ሽማግሌዎችም) አንዳንድ ነጥቦችን መጠቃቀስ ተገቢ ይሆናል። ጃርሳ (Jaarsa)- ሽማግሌ (አስተራቂ) የሚባሉት ዕድሜያቸው ብዙውን ጊዜ ከ64-72 ዓመት ያሉት አዛውንቶች ናቸው (ሙልጌታ፣ 1997፡ 33)። ይሁንና በቱለማ ገዳ ሥርዓት የዕድሜ እርከን ስሌት መሠረት ከመጀመሪያ ዩባ (Yuubaa 48 - 56) ጀምሮ ሁለተኛው ዩባ (56 - 64) እና ሦስተኛው ደረጃ ዩባ (46-72) አባገዳዎችን ከማማከር ተግባራቸው በተጨማሪም በሽማግልናና በህዝባዊ ጉዳዮች ላይ ይሳተፋሉ። ከሦስተኛው ዩባ የዕድሜ እርከን አልፎ ወደ ገዳሞጂ (Gadaamojjii) የዕድሜ ዕርከን የገባ ሰው በእርጅና ምክንያት ነገሮችን የመዘንጋትና የመርሳት አዝማሚያ እየታየበት ስለሚሄድ ምናልባትም በተፈጥሮ ብርቱና ንቁ ካልሆነ በቀር ለሽማግልና/ ለአስተራቂነት እንደማይመረጥ ይነገራል። የሽማግሌዎች ቁጥር እንደሁኔታው አመቺነት፣ እንደ ጉዳዩ ስፋት ከሁለት እስከ አምስት ሊደርስ ይችላል። በጎረቤታዎችና በሰፈር (በመንደር) አካባቢ ለሚፈጠሩ ችግሮች ሁለት ሽማግሌዎች ሊሰየሙ የሚችሉ ሲሆን ሦስት ሆነው የሚዳኙበት ባህላዊ የሽማግልና ሥርዓትም በስፋት ይስተዋላል። የቱለማ አሮሞን ባህላዊ ሽማግልናና የግጭት አፈታት ስልቶች የሚያመሳስሏቸው በርካታ የጋራ የሆኑ ሥርዓታዊ አካሄድና አፈፃፀም አላቸው። በይበልጥ ተመሳሳይነትም አላቸው። በአሮሞ ባህል መሠረት የሚከናወነው ማንኛውም ዓይነት ችሎት ወይም ሽማግልና በምርቃት ይጀመራል። በተጨማሪም በሁሉም የግጭት አፈታት ስልቶች የሚከናወነው ውይይት እና ዕርቅ በወል መጠሪያቸው “ሽማግልና” ይባላሉ። በተጠቀሱት ምክንያትም የግጭት አፈታት ስልቶች ተመሳሳይነት ያላቸው ሲሆን ይህም ሲባል ግን በአተገባባር ረገድ ሙሉ በሙሉ አንድ ናቸው ማለት አይደለም። ለምሳሌ ባልና ሚስት እንዲሁም ጎረቤታዎችን ለማሸማገል በየሰፈሩ የሚካሄደው የዕርቅ ማዕድና የገዳ ሥርዓት ችሎት-“ሸነቻ” ይለያያሉ።

በየሰፈሩ የሚከናወነው ሽምግልና ቋሚ ቦታ፣ ቋሚ ቀንና ቋሚ የሽማግሌዎች አባላት የሉትም። ማንኛውም ዓይነት ጥልና ጠብ በተፈጠረ ወቅት በተጣሉት ሰዎች ፍላጎት መሠረት በሚመረጡ አስታራቂዎች የሚከናወን ይሆናል። የገዳ ሥርዓት ባህላዊ ችሎት (Dhaddacha Gadaa) - ሽንቻ ግን ስያሜው እንደሚያመለክተው አምስት ባህላዊ ዳኞች፣ ቋሚ ቦታና ቀን አለው። ለአብነት ያህል በቢሾፍቱ ከተማና በአቃቂ ከተማ የሚካሄዱት የገዳ ችሎቶች ሐሙስ ሐሙስ የሚያስችሉ መሆናቸውን በመስክ በነበረኝ ቆይታ ተመክቻለሁ። ለአብነት ፎቶግራፍ ቁጥር 42 በተጨማሪ ማስረጃነት ቀርቧል። በተመሳሳይ በሽንቻና በጉማ ሥርዓት የሚከናወኑት የሽምግልና ሂደቶችም በራሳቸው ሽምግልና ተብለው በወል ቢጠሩም የራሳቸው አካሄድ እንዳላቸው መገንዘብ ያስፈልጋል።

ሽንቻ¹⁸⁶ - Shanacha” የሚለው የአፋን ኦሮሞ ቃል አምስት አባላት ያሉትንና በገዳ ሥርዓት ችሎት ላይ የሚሰየሙ የሽማግሌዎችን ወይም የአስታራቂዎችን ስብስብ የሚመለከት ነው። “ሸን” በአፋን ኦሮሞ አምስት ማለት ሲሆን የአስታራቂዎቹን ብዛትና ስያሜ የሚወክል ነው፤ “ለሽምግልና (ለዕርቀሰላም) የሚመረጡ ሽማግሌዎች ቁጥር አምስት በመሆኑ “ሽንቻ” በማለት ይሰይማሉ (የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000፡ 239)።

በዚሁ አግባብ በገዳ ሥርዓት ውስጥ በሽንቻ ወይም በገዳ ችሎት ላይ ዋናውን አባ ገዳ¹⁸⁷ (Abbaa Gadaa) ጨምሮ አባ ሴራ¹⁸⁸ (Abbaa Seeraa)፣ አባ አለንጋ¹⁸⁹ (Abbaa Alangaa) ፍርድና ውሳኔ በመስጠት የዳኝነትና የፍትህ ሥራ ያከናውናሉ። እንደተገለፀው የሽምግሌዎች ሚና የቀረበላቸውን ጉዳይ በጥሞና አድምጠውና መርምረው በደለኛ (ጥፋተኛ) የተባለውን ሰው መለየት ነው። ችሎቱም ያለምንም አድሎ በገለልተኛነትና በነፃነት ይከናወናል። ለሽምግልና የሚሰየሙት ሽምጋዮችም (የሽንቻ አባላትም) ከየትኛውም ወገን የማይወግኑ፣ አንዱን በተለየ ሁኔታ አቅርበው ሌላውን በታቃራኒው የማያርቁ፣ ለጥቅም ብለው ሳይሆን ለገዳ ሥርዓት እውነተኛ ፍትህና እኩልነት በሀቅ የሚሰሩ ናቸው።

186 “ሽንቻ” ብዙውን ጊዜ በተለያዩ አካባቢዎች በሚገኙ አባገዳዎች የሚቋቋም የፍትህ/ የዳኝነት ተቋም ነው። ከፍተኛ ፍርድ ቤት ሊባል ይችላል።
 187. አባ ገዳ በዘመኑ የገዳ ሥልጣን (ኃላፊነት) ተቀብሎ የገዳ ሥርዓትን እና ህዝብ የሚመራ ሲሆን ከዘመናዊው የመንግሥት አወቃቀር ሲነፃፀር ጠቅላይ ሚኒስትር ተብሎ በአታይ ሲታይ እንደሚችል በምዕራፍ አምስት ተጠቅሷል። ከአባ ሴራ እና ከሌሎች ጋር በመሆን የማህበራዊ ፍትህ ችሎትን በበላይነት ይመራል፤ መላውን ህዝብ ያለምንም አድሎ በእኩል ደረጃ እንዲገኝ እና ፍርድ እንዲደረግ፣ ፍትህም እንዲሰፍን ያደርጋል።
 188. “አባ ሴራ በገዳ ሥርዓት ህግ አሰፈፃሚና ህግ አውጭ”(የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 1998፡ xiii)።
 189 አባ አለንጋ ኢ-ፍትሐዊ ውሳኔ ሲወሰን የሚከራከር፣ ለኅብረተሰቡ ጥብቅና የሚቆም፣ ፍትህ እንዲከበር የሚያደርግ - ጠቢቃ ወይም ለዚህ ዓይነቱ የፍትህ ሥርዓት የሚቆም አካል ማለትም “ኢቃቤ ሕግ ተብሎ ሲያሜ የወጣለት ከዚህ አለንጋ በመነሳት ነው - Abbaa Alangee jedhamee maqaan kan ba’eef, Alangee kanarraa ka’uudhaani” (Obboo Tufaa Bariisoo, 20/11/2012 A.L.I. Botee). በአጠቃላይ የገዳ ሰግሊ (ካቢኔ) ደረጃ ሲታይ በዘመናዊው አጠራር የፍትህ ሚኒስትር እንደማለት ይሆናል።

ዋናው ጉዳያቸው በተሸምጋዮች የቀረበው ጭብጥ ምንድነው? የገዳ ሥርዓት ህግ በቀረበው ጉዳይ ላይ ምን ይላል? የሚለው ብቻ ነው። ባለ ጉዳዩ ሃብታም ይሁን ደሃ፣ ወፍራም ይሁን ቀጭን፣ ወንድ ይሁን ሴት... ሁሉም በገዳ ህግ ፊት እኩል ነው። አድሎ መፈፀምም ሆነ ፍርድን ማዛባት የከፋ ኃጢአት እንደሆነ ይታመናል። በዚህ አግባብ የአካባቢው ተወላጅም ይሁን ተወላጅ ያልሆነ ማንኛውም ሰው (ዜጋ¹⁹⁰) ጉዳይ ገጥሞት የገዳ ችሎት ላይ የቀረበ እውነትን ብቻ መሠረት በማድረግ ይዳኛሉ፤ ፍትህንም ያገኛሉ። የፍርድ ሂደቱም ለሙስና ያልተጋለጠ በመሆኑ ሕዝቡ እውነተኛ ፍርድ ለማግኘት ያስችለዋል ተብሎም ይታሰባል። ባህላዊ የኦሮሞ የዳኝነት ሥርዓት የሚያካሄድበት “ችሎት” በአፋን ኦሮሞ “Dhaddacha/ ደ’ደ’ቻ” ይሰኛል።

ቃሉ በጥንቱ ዘመን (አሁንም በተወሰኑ ቦታዎች) የዳኝነቱ ስነስርዓት የሚካሄድበትን “ደ’ደ’ቻ-አጣጥ” የዛፍ ዓይነት የሚወክል ሲሆን፤ ስያሜውም እንዳለ ተወስዶ በኦሮሚያ ክልል ለሚከናወነው የዳኝነት ሥርዓት በማገልገል ላይ ይገኛል። በአቃቂ ከተማ አቅራቢያ “Caffee Tumaa/ ጨፌ ቱማ” በተሰኘ የክበራ ሥፍራ በሚገኘው የአጣጥ “Dhaddacha” ዛፍ ስር የሚከናወነውን ችሎት በተከታዩ ፎቶግራፍ ይመለከቷል።

አምስቱ የሽነቻ አባላት (ባህላዊ ዳኞች)

ፎቶ 38. አምስት ሰዎች የሚዳኙበት የገዳ ባህላዊ የዳኝነት ሥርዓት (ሽነቻ)፤ ጨፌ ቱማ - 05/06/2011 ዓ.ም

190. የገዳ ሥርዓት ችሎት በገዳ ሥርዓት ለሚተዳደረው የኦሮሞ ሕዝብ ብቻ ሳይሆን በክልሉ ለሚኖሩ ብሔር ብሔረሰቦችና በተለያዩ ወቅታዊ ምክንያቶች ወደ ክልሉ ወይም ችሎቱ ወደሚካሄድበት ሥፍራ ለመጡ ሰዎች በሙሉ በአኩል ደረጃ የፍትህ አገልግሎት ይሰጣል። አፅመ (1934 ዓ.ም፡ 11) ስለ ፍርድ አሰጣጡ ሲገልፁ ፣ “በየጨፌው የሚፈረደው ባጣጣቸው ካለነው ክርስቲያን ነን ከምንለው ፍርድ ይልቅ የተዋበ ነው” ብለዋል።

በገዳ ሥርዓት መሠረት ሁሉም ሰው ከሕግና ከእውነት በታች ነው። “እውነት ጉልህ ሥፍራን ይይዛል። በማኅበረሰቡ አስተሳሰብ መሠረት እውነት (Dhugaa) ከማንኛውም ነገር በላይ ከፍተኛ ግምት ይሰጠዋል” (ሙልጌታ፣1997፡ 45፤ አቶ ማሞ ገዳ፣08/12/ 2011 ዓ.ም አዳማ)። በዚህ እውነት እና የህግ የበላይነት ችሎቱን ብሎም ሕዝቡን የሚመራው አባ ገዳ ጭምር ካጠፋ፤ ሰውን ከበደለ... በገዳ ሥርዓት ሕግ ይከሰሳል፤ ይቀጣል። እንደ ማንኛውም ዜጋ የበደለውን ሰው ይክሳል፤ ይቅርታም ይጠይቃል። ገዳ ተጠያቂነትንም ያማከለ ነው። ይህም ተጠያቂነት መልካም ተሞክሮ ይሆናል። በገዳ ውስጥ ሁሉም ሰው ከሕግና ከእውነት በታች ነው የሚለው አገላለፅም የሕግ የበላይነትን ያሳያል። በዚህ መሰሉ የኦሮሞ ባህላዊ የሽምግልና ሥርዓት እውነት ከሁሉም ነገር በላይ ትልቅ ዋጋ፣ ትልቅ ቦታ አለው። “በገዳ አመለካከት ውስጥ ሁሉም ሰው ከእውነት በታች ነው። ኦሮሞ እውነት እግዚአብሔር ነው፤ እግዚአብሔር እውነት ነው ይላል” ተብሎ በዚህ ጥናት የተገለፀው አባባልም ይህንኑ ሃሳብ ያጠናክራል።

በዚህ አግባብ በገዳ ሥርዓት የሚተዳደረው ኅብረተሰብም በገዳ ሥርዓት አመለካከት መሠረት እውነትን ከሁሉ ነገር በፊት ማስቀደም ይጠበቅበታል። በየችሎቱም እውነትን የማስቀደም ሂደት ጎልቶ ይታያል። የሰው ልጅ የራሱን ጥቅም ከእውነት ካስቀደመ፤ እውነትን ከራሱ ጥቅምና ፍላጎት አንፃር ከተረጎመ፤ የሚያገኘውን ጥቅም በማሰብም እውነትን በጥቅም ከለወጠና እውነትንም ከጠመዘዘ ከእውነት ጋር ይለያያል፤ ከእውነት የተለያየ ሰው ደግሞ መንፈሳዊነት ይርቀዋል፤ መንፈሳዊነት የራቀው ሰው ደግሞ ዋቃ የራቀው፤ ጥላ ቢስ፤ ሞገስ የሌለውና ዝም ብሎ የሚንቀሳቀስ ግዑዝ ሰው ይሆናል ተብሎ ይታሰባል። ለእውነት ልዩ ግምት የሚሰጠው ለዚህ ይመስላል። በተገለፀው መሠረት በገዳ ችሎት ትልቁ ነገር እውነትን ፈልጎ ማግኘት ነው፤ ከሳሽም ለእውነት ነው የሚፋለመው፤ ተከራክሮ ከረታም፤ “Dhugaan naa galte/ Dhugaa tiyya argadhe (እውነቴ ተመለሰችልኝ፤ እውነቴን አገኘሁ” ወይም ጉዳዩ ከንብረትና ከገንዘብ ጋር የተያያዘ ከሆነ፤ “Haqa kiyya argadhe/ ሀቁን አገኘሁ” ብሎ ይረካል እንጂ፤ በተከሳሹ ላይ ለተፈረደው ፍርድ ወይም ለተጣለበት ቅጣት አይደለም ልዩ ትኩረት የሚሰጠው። ስለሆነም በገዳ ችሎት እውነት ልዩ ቦታ አላት። እውነትን ማጠፍ ወይም ማጣመም ህግን፤ ፍርድንና ፍትህን ማዛባት፤ አድሎና ሙስና መፈፀምም የከፋ ኃጥያት ነው፤ የከፋ ነውር ነው። በኦሮሞ ባህል “ኃጥያት እስከ ሰባት ቤት (ትውልድ) ድረስ ይሄዳል - Cubbuun abba torba deemti” ይባላል። በችሎት ወቅት እውነትን መካድ፤ በውሸት መፍረድና በውሸት ማስፈረድም በራሱ ኃጥያት ነው። ይህም ኃጥያት ከሦስት አካላት ወይም ሰዎች ጋር ወደ ቤት ይገባል/ ይመለሳል ይባላል፤

[72] ኃጥያት ከሦስት ሰዎች ጋር ወደ ቤት ይገባል ማለት፤ ሰውዬው የፈፀመው ኃጥያት/ክህደት አብሮት ወደ ቤት ይመለሳል ማለት ነው። አንድ ሰው ጥፋት ፈፅሞ አላምን ካለ ወይም ውሳኔ ይወስንብኛል ብሎ አንዱን ወገን አምኖ አንዱን ወገን ካላመነ(ከካደ) ትንሽ እንኳ እውነታውን ካጣመመ ኃጥያት ወስዶ ይገባል። አልያም ደግሞ ተብዳይ የሆነው ሰው ያልሆነውን ነገር ጨምሮ ይህን በድሎኛል፤ ይህን በድሎኛል ብሎ ክስ ካቀረበ አርሱም ኃጥያት ወስዶ ይገባል። ወይም ደግሞ የተበደለው ሰው በአግባቡ ክሱን አቅርቦ፤ በዳዩም ሰው በአግባቡ አምኖ ጉዳዩን የተመለከቱ ሽማግሌዎች (የችሎቱ አባላት) ለአንደኛው ሰው አድልዎ አንደኛውን ሊጎዱ ይችላሉ ይሆናል። ስለዚህ ኃጥያት ከነርሱ ጋር ይገባል። እንዲህም ስለሆነ ኃጥያት ከሦስት ሰዎች (ከሦስት አካላት) ጋር ወደ ቤት ይመለሳል ይባላል (አቶ አዲኛ መሊሣ፤ 10/05/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ - በትርጉም የቀረበ)።

ይህ ሃሳብ በአጭሩ ሲገለፅ፤ ያልተፈፀመውን ተፈፀመ ብሎ በእውሽት ክስ ካቀረበው ተብዳይ ወይም የቀረበበትን ክስ በውሸት ከካደው በዳይ ወይም የቀረበለትን እውነት ሆን ብሎ አውቆ በማዛባት እውነተኛ ፍርድን ካንደለው ችሎት ጋር ኃጥያት ወደ ቤት ይመለሳል ማለት ነው። ከዚህ ዓይነቱ ኃጥያት ለመዳን ሦስቱም አካላት አንደበታቸውን ከእውሽት ይጠብቃሉ፤ ለእውነትና ለሀቅም ይቆማሉ። ህዝቡ ወደ አባ ገዳና አባ ቦኩ ችሎት የሚሄድበት ዋናው ምክንያትም እውነትን ፍለጋ ነው።

በኅብረተሰቡ ውስጥ ያለ መረጃና ማስረጃ የሚፈፀሙ ወንጀሎች ደግሞ ሊኖሩ እንደሚችሉ እሙን ነው። ለምሳሌ አንድ ሰው ሰውን ገድሎ ገዳዩ ተጨባጭ ማስረጃ ካልተገኘበት ፍርድ ቤት ቀርቦ ሊክድ ይችላል፤ አባ ገዳ ፊት ቀርቦ ግን እውነትን እንደማይክድ ይነገራል። ምክንያቱም ተፈጥሯዊና ማህበራዊ/ ግብረ ገባዊ ደንብ የሆነውን - “ሰፉ/ Safuu” ይፈራል። ይህንንም አልፎ የሚክድ ከሆነ መኃላ ይጠብቀዋል፤ በእውነት ፊት በዳዩን የሚያስጨንቀው የህሊና ፍርድ ነው። ስለሆነም ህሊናውን ዋሽቶ በከንቱ መማል ያስፈራዋል።

በወንጀል የተጠረጠረው ሰው ወንጀል ወይም ክህደት ፈፅሞ አልፈፀምኩም ካለም አመድ፤ እህል፤ ጥይት፤ ጦር... ይዞ እንዲምል ይደረጋል። ወንጀል ፈፅሞ በነዚህ ነገሮች ለምሳሌ “Midhaan na haadhabsiisu, Sanyii na haadhabsiisu - እህል ያሳጣኝ፤ ዘር ያሳጣኝ! ብሎ የሚምል ሰው ከቶውኑ የለም። በዚህም ሳቢያ እውነትን ያወጣል። ገዳ እስር ቤት ስለሌለው ወንጀለኛው በሐሰት ከሚማል ይልቅ ቶሎ ብሎ ያምናል፤ እውነቱንም ያወጣል፤ በፍርድ ቤት ሂደት ግን እስር፤ የገንዘብና እስክ ሞት የሚያደርስ ቅጣት ስለሚኖር ክህደት ሊኖር ይችላል። በገዳ ሥርዓት የሞት ቅጣት ስለሌለም በድብቅ የጠፋ ነበስ እንኳ ገሃድ ይወጣል” (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፤ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ - በትርጉም የቀረበ)።

በኦሮሞ ባህል ለእውነት ልዩ ትኩረት የሚሰጠውም ለዚሁ መሰል ችግር መፍትሔ እንዲሆን ታስቦ እንደሆነ መገመት ይቻላል።

የሽማግሌዎቹ ሚና ምንም እንኳን በግለሰቦች ወይም በቡድኖች... መካከል የተከሰተውን ግጭት ማርገብ፣ ከሳሽና ተከሳሽን ማስታረቅ ቢሆንም ከምንም በላይ ለእውነት የሚቆሙ፤ እውነትንም መርምረው በማውጣት እውነተኛ የሆነ ፍርድና ፍትህ¹⁹¹ የሚሰጡ በመሆናቸው በሕብረተሰቡ ዘንድ ከፍተኛ ተአማኒነት አላቸው። ርቱዕ በሆነው እውነተኛ አካሄድም በዳይና ተበዳይ የሚታወቅ ሲሆን በዚህ አግባብ የመጨረሻው የሽማግሌዎች ውሳኔና የፍርድ ቃል ይከበራል። በመጨረሻም ሁለቱ ሰዎች ይቅር በመባባል፣ በዳይ ተበዳይን ለመካስ ቃል በመግባት፣ የሰላምታና የእርቅ ምልክት የሆነውን እሬቻ (ለምለም ሣር) በመለዋወጥ በችሎቱ ፊት ይታረቃሉ። ለግጭት መንስኤ የሆነው ችግር በሰላም ይቋጫል።

ከዚህ ዕለት ጀምሮ በጠላትነት መተያየት፣ ለቂም በቀል መፈላለግ አይኖርም። የኩርፊያና የጥላቻ አስተሳሰብ በዕርቅ ተሽሮ ሰላማዊ ህይወት ይቀጥላል። ምናልባት የተሰጠው ፍርድ ሚዛናዊና አሳማኝ ካልሆነ፣ ወንጀሉም የተወሳሰበና ከግድያ ጋር የተያያዘ ከሆነ ግን ፍትህ ተጓድሎብኛል የሚለው ወገን ጉዳዩን ወደ ሰግሊ (Saglii) ሊወስድ ይቻላል።

ሰግሊ (Saglii):- በየስምንት ዓመቱ የሚዋቀር የሥራ አስፈጻሚ አካላት ሰግሊ (Saglii) ይሰኛል። በቱለማ ገዳ ሥርዓት መሠረት አጠቃላዩን ገዳ እና ህዝቡን የሚመሩ፣ የአፋን ኦሮሞው ቃል እንደሚያመለክተው ዘጠኝ አባላት ያሉት የገዳ ‘ካቤኔ’ ሲሆን በየአካባቢው የሚገኙ ባለጉዳዮች ቅሬታ ካላቸው፣ ፍትህ ተጓድሎብኛል ካሉ ጉዳያቸውን የሚያቀርቡበትና ትላልቅ ጉዳዮችን መርምሮ ፍርድ የሚሰጥ የገዳ ጠቅላይ ችሎት ነው (አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ 6/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)። ከችሎቱ ያለፈ ጉዳይ ሲያጋጥም ግን ልክ እንደ ሀገሪቱ ርዕሰ ብሔር ጉዳዩ ለአባ ቦኩ ይተላለፋል።

አባ ቦኩ:- (Abbaa Bokkuu) ወይም ሀዩ (Hayuu):- አባ ቦኩ የጎሣው በኩር (አንጋፋ፤ ታላቅ) ስለመሆኑ ተገልጿል። በአንጋፋነቱም የሁሉ የበላይ ነው። ገዳ (የገዳ ችሎት ወይም ሥራ አስፈጻሚ) ሊፈታው ያልቻለው ብርቱ ጉዳይ አባ ቦኩ ዘንድ ይሄዳል። በአባ ቦኩም ይታያል፤ ውሳኔም ይሰጥበታል። በዚሁ መሠረት የመጨረሻው የሥልጣን አካል ነው (አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ 6/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)። ልክ እንደ ርዕሰ ብሔር/ ፕሬዝዳንት ይታያል። ተጨማሪ ገለፃ “ቦኩ” በተሰኘው ንዑስ ርዕሰ ውስጥ ቀርቧል።

191 ሽማግሌዎች ሆነ ብለው እውነትን፣ ፍርድን እና ፍትህን የሚያዛቡ ከሆነ አባ ገዳውን ጨምሮ በገዳ ህግ የሚጠየቁበት አሰራር አለ። ይህም መሰሉ ተጠያቂነት የህግ የበላይነትን ለማስፈን እና በህዝቡ ዘንድ ተአማኒነት ለመፍጠር ይረዳል።

ቂጤ (Qixxee):- የቃሉ ትርጓሜ እንደሚያመለክተው አማካይ/ አጋማሽ ሥፍራ ማለት ነው (Melaku 2010)። የአንድ ጎሣ ወይም የህብረተሰብ አካላት ለሁሉም አጋማሽ/ አማካይ በሆነ ቦታ ተገናኝተው የሚወያዩበት፣ በመካከላቸው የተፈጠረውን ችግርና ግጭት የሚፈቱበት፣ የአካባቢ ጥበቃና ሰላም፣ ሀገራዊና ቤተዘመዳዊ ጉዳዮችን የሚያከናውኑበትና የመተያያድ ድግስ ደግሰው የሚጠያየቁበት መድረክ ነው (አቶ በቀለ ቢፍቱ፣ 03/10/2010 ዓ.ም ደ'ክ ኮራ)። ቁጥራቸው በርከት ያለ ቢሆንም የቤተዘመድ ሽንጎ ሊባል ይችላል። ቤተሰባዊ ሽንጎ በተወሰኑ ሰዎች ወይም በአንድ አካባቢ በሚኖሩ የህብረተሰብ አካላት መካከል የሚከናወን ነው።

ጉማ¹⁹² - Gumaa” በሁለት ሰዎች... መካከል በተፈጸመ ግድያ መነሻነት የገዳይ የቅርብ ዘመዶች (ጎሣ) ለሚች ወገን (ጎሣ) የሚከፍሉት የደም ካሳ ወይም የነፍስ ዋጋ ነው።¹⁹³ ቃሉም ከገዳ ሥርዓት ሴራ (ሕግ ሥርዓት) ጋር የተሰናሰለ ሲሆን፤ በጥምረት ሴራ ጉማ ይሰኛል። “ሴረጉማ የሚለው ቃል “ሴራ” እና “ጉማ” በተሰኙት የአሮምኛ ቃላት የተገነባ ነው። ሴራ (Seera/ሴረ)¹⁹⁴ ሲባል ደንብ፣ሥርዓት፣የአሰራር ዘዴ የሚሉትን ይይዛል። “ጉማ” የሚለው ደግሞ “የደም ካሣ” ከሚለው የአማርኛ ቃላዊ ሐረግ ጋር ይቀራረባል። ስለዚህ ሴረጉማ የደም ካሣ ሥርዓት የሚለውን የአማርኛ ትርጉም ሊይዝ ይችላል (ሙሉጌታ፣ 1997:1)።

በአሮሞ ባህልና በገዳ ህግ መሠረት ጉማ የሚከፈለውም ጉማ የሚቀበለውም ጎሳው ነው። የእርቅ ስነስርዓቱ እራሱን የቻለ ሂደት ያለው ሲሆን፤ በከለቻና ጫጩ የሚካሄደው ይህ ዓይነቱ ሀገር በቀል የግጭት አፈታትም ዘላቂ ስላምን ለማስፈን የማይተካ ሚና ይኖረዋል (አቶ ተፊቻ ሆርዶፋ፣ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የጉማ ሥርዓት በአሮሞ ባህልና በገዳ ሥርዓት ውስጥ ከፍተኛ ግምት የሚሰጠው ሲሆን በገዳይና በሚች ቤተሰብ የሚፈታ፣ ማህበራዊ ሕይወት እንዳይናጋ፣ ሰዎች ያለ በቀልና ተከታታይ ደም መፋሰስ ነፃ ሆነው በሰላም እንዲኖሩ የሚያደርግ የግጭት መቋጫ ስልት ነው።

192 ጉማ ሙዳ ሥጋን ይመለከታል። ጉማ የሚለው ቃል ከጊዜ በኋላ እያደገ መጥቶ እንደ ተቋም ቢታይም ከመነሻው ግን በገዳይና በሚች ወገኖች መካከል ዕርቅ ሰላም በሚርደረግበት ቀን ከሚታረደው በፊ ሥጋ ለአድምተኞች እንዲዳረስ በትናንሹ ተቆራርጦ የሚከፋፈል ሥጋ ነው። ጉማ/ ትንሽ ቁርጥ ሥጋ መብላታቸውን ለመግለፅ የተጠቀሙበት ነው (የአሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000፣ 226)። የጉማ ሥርዓት አጠቃላይ ሥርዓቱንና ከዋኔውን ጭምር የሚገልፅ መሆኑን ልብ ይሏል።

193 በጉማ ህግ መሠረት የደም ካሳ የሚከፈለው በዋናነት ለሰው ልጅ ቢሆንም ከቤት እንስሳት መካከልም ለፈረስ፣ ለድመት፣ ለውሻ... የህይወት ካሣ የሚከፈል ሲሆን ይህም ዓይነቱ ካሣ ብዙውን ጊዜ ከሥርዓት ጋር የተያያዘ ነው (ሙሉጌታ፣ 1997፣ 66 ፣ ዓለማየሁ፣ 2000፣ 226)።

194 ከአፃፃፍ አንፃር ካልሆነ በቀር የአፋን አሮሞው ሴራ (Seera/ሴረ) እና የአማርኛው ሴራ ልዩነት እንዳላቸው ልብ ይሏል። በአፋን አሮሞ ሴራ (Seera/ ሴረ) ሲባል ህግ፣ ደ ንብ፣ ህገ ሥርዓት... ማለት ሲሆን የአማርኛው ሴራ፣ “አድማ፣ ዱሊታ” የሚል ፍቺ አለው (የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ጥናትና ምርምር ማዕከል፣ 1993፣ 122)።

አንድ ግለሰብ ሆን ብሎ አውቆም ሆነ ሳያስበው በድንገት ሰው ከገደለ በመጀመሪያ ዋታ¹⁹⁵ ከተባለ ማህበረሰብ ካንዱ ሰው ቤት ይገባል። ዋታ ቤት ከገባ ማንም ተከትሎ አይነካውም፤ ማንም ለበቀልና ለግድያም አይፈልገውም። ይህ ማህበራዊ ደንብ ነው። ዋታ ፀጉሩን ላጭቶ ለጥቂት ቀናት ከቤቱ ያቆየዋል። የጉማ ዕርቅ ስነስርዓት እስኪከናወን ድረስ ገዳይ ከሕብረተሰቡ ጋር አይቀላቀልም። ከሰው ጋርም አይበላም፤ አይጠጣም። እጁ ላይ ደም (ግፍ/ በደል) ስላለ ማንም ሰው እጁን አይጨብጥም። ወንጀለኛ መሆኑ እስኪሰማውና የፈጸመው ድርጊትም አስነዋሪ መሆኑን እስኪገነዘብ፤ በቀጣይም ከዚህ ዓይነቱ ድርጊት እንዲታረም ከፍተኛ የሆነ ስነልቦናዊ ጫና ይፈጥርበታል የሚል አረዳድ አለ።

በዚህም ሳቢያ ገዳይ ባጠፋው ጥፋት እንዲፀፀትና ተመሳሳይ ስህተትም ዳግም እንዳይፈፅም በተግባር አእምሮው ላይ የሚሰራ ግብረገባዊ የባህሪ ማረሚያ ሥርዓት እንደሆነም ይታሰባል። የጉማ ዕርቅ ስነስርዓት እንዲጀምር ለሽማግሌዎች ይነገርና ሂደቱ ይጀመራል። ውይይትና የጉማ ሥርዓት ሂደቱም ይቀጥላል። በስተመጨረሻ በሚተላለፈው ውሳኔም፤ “የሰው ሕይወት በእጃቸው የጠፋባቸው ወገኖች በጉማ ሕግ ደንብ መሠረት በአስታራቂ ሽማግሌዎች የተቆረጠውን የደም ካሣ ዋጋ ይከፍላሉ። የሚከፈለው ካሣ የጠፋውን የሰው ሕይወት ዋጋ ይመጥናል ለማለት ሳይሆን ለተሰራው ጥፋት ኃጢአት የማስተሰሪያና ዕርቅ ማውረጃ ዋጋ ይሆናል ተብሎ ስለሚታመን ነው” (የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ፤ 2000ዓ.ም፡ 226)።

በዘመናዊው ቢሮክራሲ አሰራር አንድ ሰው ሌላ ሰውን ከገደለ ሊታሰር ይችላል። ይህ ሁኔታ ግን በብዙ መልኩ መፍትሔ ሳይሆን ተደራራቢ ችግሮችን ሲያስከትል ይስተዋላል። ግለሰቡ በሚታሰርበት ወቅት መደበኛ ስራው ይቋርጣል፤ የቤተሰቡ መተዳደሪያ ገቢ ይቀንሳል፤ ቤተሰቡ ለችግር ይዳረጋል፤ በተለያዩ ማህበራዊና ኢኮኖሚያዊ ችግሮች ይጎዳል፤ በዚሁ ችግር ምክንያት ትዳሩ ሊፈርስ ልጆቹም ሊበተኑ ይችላሉ። የቤተሰቡ መሠረት ይናጋል፤ ቤተሰብ ይፈርሳል። ይህም ሁኔታ በገጠርም ሆነ በከተማ ነዋሪዎች ዘንድ የሚያስከትለው ስነልቦናዊና ማህበራዊ ቀውስ የትየለሌ ነው። ተደራራቢ ነው። እንዲህም ሆኖ ታራሚው ከእስር ቤት ሲወጣ በሌሎች አካባቢ እንደሚታየው ተጨማሪ የነፍስ ግድያ ሊከሰት ይችላል። ለብዙ ሰዎች ሞት ምክንያት የሚሆን ተከታታይነት ያለው መበቃቀል ይፈጠራል። ታራሚውም በራሱ በመታሰሩ ምክንያት ላይታረም፤ ከጥፋቱ ላይመለስና ከእስር ከተፈታ በኋላም ተመሳሳይ ጥፋት ሊፈፅም ይችላል፤

195. ዋታ በምሥራቅ ሸዋ ዞን የሚኖር የማኅበረሰብ መጠሪያ ሲሆን የሰው ህይወት በእጁ የጠፋ ሰው ከማህበረሰቡ አባል ቤት በመግባት መጠለል በቱለማ ኦሮሞ ዘንድ በተለይም በጂሌ አካባቢ የተለመደ ነው።

[73] ሰውን የገደለ ሰው አስር ቤት ከርም ከወጣ፤ የሚች ወንድም በበነጋው በጥይት ሊገድለው ይችላል። መታሰሩ ምናልባትም ሊያርመው ይችላል፤ ነገር ግን እርቅ አያወርድም። የገዳ ሥርዓት ያርመዋልም እርቅም ያወርዳል። ሰውን መግደል የከፋ እንደሆነ ለራሱ እየተማረ እየተማረ ይሄዳል። ወደዚያ ድርጊት አይመለስም። አንዴ የተከሰተውን ጥፋት መመለስ አይቻልም፤ የሞተን ሰው መመለስም አይቻልም። የተፈጠረው ጥፋት ዳግም እንዳይፈጠር የሚያስተምሩበት መንገድ ነው የሚያስፈልገው። የገዳ ህግ ያን ድርጊት (ስህተት) እንዳትፈፅም አእምሮህን ያሳምናል (አቶ ተፊቻ ሆርዶፋ፣ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በመረጃ አቀባዩ አስተያየት መሠረት የገዳ ሥርዓት አካሄድ በግለሰቡ አእምሮ ላይ አዎንታዊ ሚና በመፍጠር ረገድ ተመራጭ ነው። መበቃቀልንም ሆነ ግጭትን የሚያስወግድ ነው። ባህላዊው አካሄድ ዋና ዓላማው ዕርቅ ማውረዱ ላይ ነው። ይህም ባህላዊ የዕርቅ ስነስርዓት የሕዝቡን ባህልና ትውፊት ታሳቢ በማድረግ የሚካሄድ በመሆኑ የህዝቡን ሰላም የሚያስጠብቅና የተረጋጋ ሕይወቱን እንዲቀጥል የሚያስችል ነው። በዚህም ሳቢያ ሀገር በቀል የሆነው የግጭት አፈታት ስልት ለሕብረተሰቡ ሰላምና ደህንነት ትልቅ ዋጋ እንዳለው መመስከር ይቻላል።

በባህላዊው ሽምግልና፣ ሽንቻም ሆነ በጉማ ሥርዓት የታረቁ ሰዎች ዳግም ለቂም በቀል ወይም ለግድያ አይፈላለጉም። የጥላቻን ስሜትም አይገላለፁም። ከዚህ በተቃራኒ አንድ ቦታ ውለው የሚያድሩበትን ቤተሰባዊ ፍቅርና ማህበራዊ ሕይወት ይመሰርታሉ። በአንድ ገበያ አንዱ ለሌላው ሽጦ፣ አንዱ ከሌላው ገዝቶ - ሽምተውና ነግደው፣ አብረው ሄደው አብረው ይመለሳሉ፣ በሠርግና ደስታ፣ በለቅሶና በሐዘን አብረው ይሆናሉ፣ በመካከላቸው የተፈጠረውንም ጠብ፣ ቁርሾና ግድያ ፍፁም በሆነ መልኩ ረስተው በጋብቻ ይጣመራሉ፤ ተዋልደውም በደምና በሥጋ ይቀላቀላሉ፤ ይዛመዳሉ፤ ይዋሃዳሉ። አንድ ይሆናሉ። ይህም ሂደት ግጭት በሰላማዊ መንገድ እንዲቋቋም የሚያስችል የጉማ ሥርዓት መልካም ገፅታ ነው። ይህም ማለት በገዳ ሥርዓት ውስጥ ፈጽሞውንም ችግር የለም ወይም አለመግባባት አይከሰትም ማለት ሳይሆን፣ እያንዳንዱ ሰው በተፈጠረው አለመግባባት (ግጭት) ዙሪያ በሰላማዊ መንገድ ተነጋግሮ፣ ተደማምጦና ተከባብሮ ችግሩን ይፈታል ለማለት ታስቦ ነው። በዚህም መሰሉ ሂደት ሁሉም ወገን ወሰኑን ያውቃል።

ሁሉም ወሰኑን ያውቃል ሲባል አንድ ሰው የፈፀመውን ስህተት አውቆ ይቅርታ መጠየቅና የበለደለውንም ሰው መካስ አለበት። ሰውን በድሎ በውሸት አልበደልኩም ማለትና የተከሰተውን እውነት መካድም የኋላ ኋላ ኃጥያት ስለሚያስከትል ሁሉም ወሰኑን ያውቃል ይባላል። ወሰኑን ከማወቅ ረገድ የሰው ልጅ በሙሉ በገዳ ሥርዓት ቢተዳደር በትናንሽ ምክንያት አይጣላም፤ ቢጣላም በቀላሉ ይታረቃል። በደል የተፈጸመበትም በይቅር ባይነት መንፈስ ሁሉን ትቶና ረስቶ በፍቅር፣ በሰላም፣ በመከባበር አብሮ መኖር ይጠበቅበታል።

ይህ አይነቱ መልካም እሴት የገዳ ሥርዓት መታወቂያ ነው። በዳዩ መበደሉን አውቆ ይቅርታ ይጠይቃል ማለት ነው፤

[74] በገዳ ሥርዓት ውስጥ ሰው በኢጋጣሚ ሊጣላ ይችላል። ለምሳሌ እኔ አሁን ካንተ ጋር ተጣልጄ ከሆነ፣ አንተ የበደልክኝ ስለመሆንህና እኔ የበደልኩህ ስለመሆኔ መነሻዬን አውቀዋለሁ። እኔ የበደልኩህ ከሆነ ከሽማግሌ ዘንድ ሳንቀርብ አስቀድሜ ይቅርታ እጠይቅሃለሁ። ከሽማግሌ ፊት በቀረብን ጊዜ የሚበየንብኝ ብይን አለ። አስቀድሜ ይቅርታ ከጠየኩህ ደግሞ የሚሻሻልኝ ነገር አለ። የገዳ ሥርዓት ይህን መሰሉን መፍትሔ አለው። እርቅና ሰላም አለ። ዲሞክራሲ ብለን ደግሞ እርቅ የማይኖር ከሆነ፣ ሰላም ከሌለ ዲሞክራሲ አይደለም ማለት ነው። የዲሞክራሲ ሥርዓት የሚከተሉ ሀገራት ብዙ ናቸው። ነገር ግን ይጋጫሉ፤ በሥልጣን ላይ ያለውን አሁን ሥልጣን የኔ ነው ልቀቅልኝ ይለዋል። በሥልጣን ላይ ያለውም እምቢ አለቅልህም ይለዋል። ግጭት ይፈጠራል። የሰው ህይወት ይጠፋል፤ ንብረት ይወድማል፤ ብዙ ነገር ይከሰታል። የገዳ ሥርዓትን ቢከተሉ ኖሮ በቡድን አይጣሉም። በሥልጣን ላይ ያለው ስምንት ዓመቱን ከጨረሰ ሥልጣኑን በሰላም ይለቃል (አቶ ቦቤ ሁሉቃ፣ 05/02/2012 ዓ.ም መቂ)።

ሥልጣን የሚረከበውም ያለምንም ጠብና ግጭት በሰላም ወደ ሥልጣን ይመጣል። እንደተባለው ዲሞክራሲ እናራምዳለን እያሉ፤ በዲሞክራሲ ስም እየማሉና እየተገዙቱ ምግባራቸው ግን ከዲሞክራሲ ጋር የሚፃረር ሀገራትና መሪዎች ብዙ ናቸው። የገዳ ሥርዓት ግን ከተቃርኖ ይልቅ የራሱ የሰላም ስልቶች ስላሉት የተጠቀሱት ችግሮች ስር ሳይሰዱ በፍጥነት መፍትሔ ያገኛሉ። በዚህ ረገድ በግለሰብም ሆነ በቡድን ደረጃ ወሰንን ማወቅ፣ ወሰንን አለመተላለፍ ለሰላም አስፈላጊ ነው። ይቅርታ መጠየቅም ሆነ ማድረግ የሰላም መሠረት ነው። ገዳ የዕርቅና የሰላም ዋስትና ነው የሚባለውም ለዚሁ ነው። ምክንያቱ ደግሞ እርቅና ሰላም ካለ በቀልን፣ ግጭትን፣ ጦርነትን፣ ሰብአዊ ኪሳራን (ሞትና መቁሰል፣ ስደትና መፈናቀል፣ ኢኮኖሚያዊና ፖለቲካዊ ቀውስን...) ያስቀራል። ተወያይቶ ችግሮችን በሰላማዊ መንገድ መፍታት፣ በየጊዜውም ሰላምና ዕርቅ መፍጠር ከላይ ለመግለፅ እንደተሞከረው በጦርነት የሚፈጠረውን አደጋ ለመቀነስ፣ በሰላም ውሎ ለማደር፣ ሠርቶ ለመግኘት፣ ከጦርነት ሥጋት ውስጥ ወጥቶ ልማትና ዕድገትን ለማሰብ፣ ልማትና ዕድገትንም ለማምጣት... ይቻላል። በግጭትና በጦርነት ውስጥ ሆኖ ግን እነዚህን የሰላም ትሩፋቶች ማሰብ አስቸጋሪ ይሆናል። ሌላው ቀርቶ በሰላም ለመኖርም ይሁን የሰላም አየርን ለመተንፈስ አዳጋች ነው። እርግጥ ነው ስለ ሰላም ያልተባለ፣ ያልተነገረና ያልተፃፈ ነገር የለም። ነገር ግን ሀገራችንን ጨምሮ ዓለም በሰላም እጦት፣ በቀውስ ውስጥ ስለመሆኗ በገሀድ የሚታይ ሀቅ ነው። ይህን ሀቅ አስመልክቶ ብዙ ትንታኔም ቁጭትም ማቅረብ ይቻላል። አንዱና ዋናው ቁጭት ግን ሀገራችን የገዳ ሥርዓትን እሴቶች በአንክሮ አለማስተዋሏና አለመጠቀሟ ነው። ካለፈው ተምሮ በቀጣይ ከሚፈጠረው ስህተት መታቀብ ግን ጥሩ መፍትሄ ይሆናል። ጥሩ ብልሃትም ነው። መነጋገር፣ መደማመጥ፣ መከባበር፣ ሀገራዊ መግባባትና ልዩነትን በማቻቻል ሀገራዊ የሃሳብ አንድነት መፍጠር አሁንም ሀገራዊ ፈተና፣ ሀገራዊ ተግዳሮት የሆነ ይመስላል። በመነጋገርና በመደማመጥ... ረገድ በገዳ ሥርዓት ውስጥ የተሻለ ልምድ ይታያል።

7.4. ኢኮኖሚያዊ ጠቀሜታ

የገዳ ሥርዓት በኢኮኖሚ (በምጣኔ ሀብት) ረገድ ያለው ጠቀሜታ በጥናቱ ምዕራፍ አምስት በከፊል ተዳሏል። ይህ ንዑስ ርዕስ ይበልጡን ትኩረት የሚያደርገው የከበሩ ንዋያቱን ከመስራትና ከመሸጥ እንዲሁም ከዚህ አገልግሎት ጋር በተያያዘው ምጣኔ ሀብታዊ ጠቀሜታ ላይ ነው። ይሁንና የከበሩ ንዋያቱ ከአስራራቸው ጀምሮ እስከ አገልግሎታቸው ድረስ የሚኖራቸውን ዓላማ በቅድሚያ መረዳት ያስፈልጋል። ለዚህም የከበሩ ንዋያቱን አጠቃላይ ባህሪያትና ከዚህ ርዕስ ጉዳይ አንፃር ያላቸውን አንድምታ መመልከት ተገቢ ይሆናል።

በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚገኙት የከበሩ ንዋያት አብዛኞቹ የሰዎች ዕደ ጥበብ ወይም የባለሙያ እውቀትና ችሎታ ያረፈባቸው የእጅ ሥራ ውጤቶች ስለመሆናቸው ከሀገር በቀል ዕውቀት ጋር ተያይዞ በምዕራፍ ሁለት ተገልጿል። የተወሰኑትም ከዋቃ የተሰጡ ናቸው ተብለው የሚጠቀሱትም በተፈጥሮ የሚገኙና የቅድስና መግለጫ ናቸው። በሁለቱም መልክ የተገኙት የከበሩ ንዋያት ጠቀሜታቸው አንድም ከሥርዓቱ ጋር በተያያዘ ሥርዓታዊ ክዋኔዎችን መከወኛ፣ ሁለትም ከዋቂፈና እምነት ጋር በተያያዘ ኃይማኖታዊ ክብራዎችን መተግበሪያ መሆናቸው ነው። የሚያዘጋጀውም ወይም የምታዘጋጀውም ባለሙያ ሀብትን ሊያፈራበት ወይም ልታፈራበት ሳይሆን ከእግዚአብሔር ጤናና በረከት አገኛለሁ በሚል እሳቤ ነው። ይህም አመለካከት ከእምነት ጋር ይያያዛል። በዚህ መሠረት የከበሩ ንዋያቱ የመጀመሪያው ጠቀሜታቸውም ገንዘብ ሳይሆን መንፈሳዊ እርካታ ነው። ገንዘብ ሳይሆን ጤና ነው፤ ገንዘብ ሳይሆን ሰላም ነው። እነዚህ መሠረታዊ ሁኔታዎች ካሉ ደግሞ የኋላ የኋላ ኢኮኖሚያዊ ጠቀሜታው ይገኛል፤

[75] በምጣኔ ሀብት ረገድ በመጀመሪያ ደረጃ ሊስተዋል የሚገባው፣ እነዚህ የከበሩ ንዋያት ሰማይ እና ምድርን ያስታርቃሉ። ስለ ምጣኔ ሀብት የሚታሰበው ጤና ካለ ነው። ጤና ሰጥተውህ ምጣኔ ሀብትህን እንድትሰራ የራሳቸውን ድርሻ አላቸው። የተጣለን ሰው፣ የተገዳደለን ሰው በማስታረቅ በኩል የከበረ ንዋይ ትልቅ ድርሻ አለው። እርቅ ከፈጠርክ ምጣኔ ሀብትን ትሰራለህ (አቶ ሸገና ኮርቤ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዲስ)።

መንፈሳዊ አመለካከት ጎልቶ የሚታይበት ይህ አገላለፅ “ጤና ካለ ሁሉም ነገር አለ”፤ “ሰላም ካለ ሁሉም ነገር አለ” ከሚል ተለምዷዊ ብሂል የመነጨ ይመስላል። በዚህም እሳቤ መልካም ግንኙነትንና መልካም አስተሳሰብን መመስረት ነው። ጤናማ ስብዕና፣ ጤናማ አእምሮና አመለካከትን መፍጠር ነው። ይህም የአእምሮ ልማት የሚለውን የበለፀገ አተያይ ያስከትላል። ለዚህም አእምሯዊ ልማት ቀዳሚው የርስ በርስ ወዳጅነትን መፍጠር ነው፤

[76] ትልቁ ልማት ማለት የአብሮነት መልካም ግንኙነትን መፍጠር ነው። አብሮ መኖር ትልቅ ልማት ነው። ልማት የሚባለው በመጀመሪያ ሰው (እኔና አንተ) ወዳጅነትን ከመሰራትን ልማት ይፈጠራል። የምንሰራው ሁሉ ስኬታማ ይሆናል። ልማት ማለት እሱ ነው። በቅድሚያ አእምሮን ማልማት ማለት ወዳጅነትን (የርስ በርስ ፍቅርን) መፍጠር ነው። በአእምሮ ውስጥ ያለውን መጥፎ ነገር ጥለህ ከሰው ጋር ወዳጅነትን ስትፈጥር ልማትን ታያለህ። በሰው ልጅ ውስጣዊ አዕምሮ ያልተገኘ ልማት የፈለከውን ያህል ብትከምረው ይፈርሳል። አእምሮ ከለማ ደግሞ የምትሰራው ነገር ሁሉ የተሳካ ይሆናል (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)።

በጥቅሱ የቀረበው ሃሳብ በብር ከሚመነዘረው ሀብት ወይም ቁስ፣ ልማት ወይም ዕድገት ይልቅ ለአእምራዊ አስተሳሰብ፣ ለህሊናዊ ንቃት እና ከፍታ፣ ብስለት እና ብልፅግና ቅድሚያ የሚሰጥ ነው። አእምሮ ሰላም ከሆነ፣ በሰዎች ዘንድ መልካም አስተሳሰብ ከተፈጠረ፣ ሰላማዊ አእምሮ፣ እውነትና ልማትን የሚሸከም አእምሮ... ካለ ልማትም፣ ኢኮኖሚያዊ የሆነው እድገትና ብልፅግናም ይመጣል። ቁሳዊ የሆነው ሀብትና ንብረትም ፍትሐዊ ጠቀሜታ ይኖረዋል። ሀሳባዊ የሆነው የአእምሮ ልማትና ቁሳዊ ከሆነው ልማት ጋር ያለው ትስስርም ጤናማ ይሆናል።¹⁹⁶ በዚህ ዓይነቱ የገዳ ሥርዓትም ይሁን የዋቁፈና እምነት የአእምሮ ልማት አዕምሮን ማስፋት፣ ሰላማዊ መሆንናእርቅ መፍጠር፣ ሰላምን ማስፈን በቀዳሚነት ትኩረት የሚሰጠው ገዳይ ነው። ግለሰባዊና ማህበራዊ ደህንነት ከተረጋገጠ ደግሞ ኢኮኖሚያዊው ደህንነት ይሳካል። ጤናማ አስተሳሰብ ካለ ጤናማ ኢኮኖሚ፣ ጤናማ ህይወትና ጤናማ ስብዕና፣ ጤናማ ፖለቲካ... ይፈጥራል። ይህ ብዙም ትኩረት ያልተሰጠው ጥልቅ ሃሳብ ይመስላል። ይህም ማለት ግን የከበሩ ንዋያቱ እንዲሁ በነፃ ይሰራሉ፤ እንዲሁ ደግሞ ጥቅምና ገንዘብ ተኮር ብቻ ናቸው ማለት እንዳልሆነ መገንዘብ ተገቢ ነው። ተከታዩ ሁለቱንም ሃሳቦች ያስታርቃል፤

[77] ባለሙያው ጫጩ ሲሰራ በመጀመሪያ ደረጃ የከበት ቆዳ መኖር አለበት። የሚሰራበት ቆዳ ከተገዛ በኋላ የሚሰፋበት ሲር (ጅማት) አለ። ከገበያ ነው የሚገዛው፣ ዛጎል አለ፤ ከገበያ ነው የሚገዛው። ቆዳውን ያቀረበው የከብቱ ባለቤት ገቢ አግኝቷል፤ በገበያ ውስጥ ሲር የሚሸጠውም ነጋዴ ገቢ አግኝቷል። ዛጎል የሚሸጠውም ገቢ አግኝቷል። በአራተኛው ደረጃ ላይ ጫጩን የሚያበጀው ሰውም ክፍያ ይከፈለዋል። ባለ ጫጩ የሆነው ቤተሰብ ባለሙያው ዘንድ ይሄድና ስጦታ ይሰጠዋል። ስጦታ ሲባል የሚያሰራው አካል ካለው ብር ይሰጠዋል፤ አልያም በደንብ አለኝ ካለ ላም (በሬ) ይሰጠዋል። ይህን ሁሉ ካጣ ደግሞ ለምላም ሣር በጥሶ ይሰጠዋል። ከባለሙያው ላይ ዝም ተብሎ አይወስድም ማለት ነው።ይህም ባለሙያ ይህንን ሁኔታ ያውቃል(አቶቦቤሁሉቃ፣ 05/02/2012 ዓ.ምመቂ)።

ባለሙያው ይህን ያውቃል ሲባል ጫጩ የሚያሰራው ግለሰብ ካለው እንደሚከፍለው፣ ከሌላው በባህሉና ወጉ መሠረት ለምላም ሣር እሬቻ ብቻ ተቀብሎ ጫጩውን እንደሚሰጠው የሚገልፅ ነው። ይኸውም የከበሩ ንዋያቱ ጥቅምና ገበያ ተኮር አለመሆናቸውን የሚያስረዳ ነው። በሌላ በኩል የከበሩ ንዋያቱን ለሚሰራው ባለሙያ፣ በንግዱ ዘርፍ ለትርፍ ተገዝተው ቀጥተኛ ገቢና ጥቅም የሚያስገኙም አሉ። ለዚህም ጋሻ፣ የገዳ ሆሮ፣ የሉባ ሆሮሬሳ... ተጠቃሽ ናቸው።

196 ከዚሁ ሁለንተናዊ አስተሳሰብ አንፃር የገዳ ሥርዓትም ሆነ የዋቁፈና እምነት ከቁሳዊ ሀብትና ልማት ይልቅ፣ ለአእምራዊ ልማት፣ ሰላምና ደህንነት፣ ከቁሳዊው ዓለም (Material world) ይልቅ ለመንፈሳዊው ዓለም ቅድሚያ እንደሚሰጥ መገመት አይደለም። በዘመናዊው የ21ኛው ክፍለ ዘመን የሰው ልጅ የህይወትና የኑሮ ግሪጋሪ ውስጥ የተዘነጋው ዓቢይ ቁምነገር ይኸው የአእምሮ ልማት ይመስላል።

በተፈጥሮ የሚበቅለውን ሀሮሬቻ በማልማት፣ ለሆሮሮ በትርነት በሚመች መልኩ ቆርጦና አሳምሮ በማዘጋጀት ለገበያ ማቅረብ ነው። ከተዘረዘሩት የክበሩ ንዋያት መካከል ከጉማሬ ቆዳ የሚሰራው የህግ አለንጋ አንዱ ነው። እንደየ አካባቢው የገበያ ሁኔታ አንዱ አለንጋ እስከ አንድ ሺህ ብር ያወጣል፤ “Warra ogummaadhaan hojjetuuf faayidaa diinagdee ni qaba. Qarshii ittiin argatan. Fakkeenyaaf Alangee seeraa qarshii soddoma (Qar. 30) ture. Har’a gara qarshii kuma tokkooti (Qar.1000). Namni isa hojjetu sun mana ofii ni fayyada. Guddina ofiitis ni argata (Abbaa Gadaa Duraani Bayyana Sanbatoo, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu) - በባለሙያነት ለሚሰሩ ሰዎች የምጣኔ ሀብት ጠቀሜታ አለው። ገንዘብ ያገኙበታል። ለአብነት ያህል ሠላሣ (30.00) ብር የነበረው አለንጋ ዛሬ ወደ አንድ ሺህ (1000.00) ብር ነው። ይህን ስራ የሚሰሩ ሰው ቤቱን ይጠቀምበታል። ኑሮውንም ይደጉምበታል። የራሱንም እድገት ያገኝበታል” (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የአንድ ጉማሬ ቆዳ እስከ አንድ መቶ አለንጋ ይወጣዋል። $100 \times 1,000 = 100,000$ (አንድ መቶ ሺህ) ይሆናል። ይህም ማለት ግን አለንጋውን የሚዘጋጀው ባለሙያ የዚህ ጥቅም ሁሉ ባለቤት ይሆናል ማለት አይደለም። ከሽያጩ የሚገኘው ጥቅም ከአንዱ ወደ ሌላው የሚተላለፍበት የንግድ ሰንሰለት ያለው ሲሆን፣ አለንጋውን የሚሸጠው ባለሙያ በመጀመሪያው ዙር ለሚገዛው የአካባቢው ነጋዴ፣ የአካባቢው ነጋዴ ደግሞ ከሌላ ራቅ ካለ ሥፍራ ለሚመጣ ነጋዴ፣ ይህም ነጋዴ ለሌላ ተረካቢ ነጋዴ... በግዢና ሽያጭ ያስተላልፋል። ዋጋው የናረበትም ምክንያት አንድም ተፈላጊነቱ እየጨመረ መምጣት፣ አንድም የኑሮው ሁኔታ እየተወደደና የብር የመግዛት አቅም መዳከም፣ አንድም አለንጋው ከሚሰራበትና ከሚሸጥበት አካባቢ እየራቀ ሲመጣ በቅብሎሽ አንዱ ለሌላው ነጋዴና ተጠቃሚ መልሶ ሲሸጥ ደረጃ በደረጃ የዋጋ ጭማሪውን ማባባሱ ነው። የዋታ ማህበረሰቡ አባላት አንድ አለንጋ ለነጋዴ ከ200- 300 ብር ይሸጣሉ። እነርሱ ደግሞ ከ400 እስከ 600 መቶ ብር ይሸጣሉ። በአዳ ነቤ ጉዞ እና በቡታ በዓል ወቅት ከ600 መቶ ብር በላይ ያወጣል። ከተጠቀሰው ጠቀሜታ በተጨማሪ የራሳቸውን የፈጠሩ ጥበብና እውቀት በማከል የተለያዩ ባህላዊ እቃዎችንና አልባላትን ልዩ ልዩ ቀለማት ባላቸው ጨሌዎች በማስገጥ፣ የጫጩ እና የዛጎል ምስልን በመጠቀም አገጠው የሚሸጡም አሉ። ከዚህ የፈጠራ ውጤት ጋር በተያያዘ የኦዳን ምስል በተለያየ መጠን በተቀረፀ እንጨት፣ በመኝታ አልጋ ላይ፣ በእጅና በእግር አምባር ላይ፣ በመዳብ፣ በብርና በወርቅ በሚሰሩ የአንገትና የጆሮ ጌጦች፣ በጣት ቀለበት ላይ በመቅረፅ ለገበያ በማቅረብ የመተዳደሪያ ኑሯቸውንም በዚህ መሰሉ ተግባር ላይ የመሠረቱ በርካታ ሰዎች እንዳሉም በመስክ በነበረኝ ቆይታ ተመልክቻለሁ።

7.5. ፖለቲካዊ ጠቀሜታ

የገዳ ሥርዓት ፖለቲካ የስርዓቱን አወቃቀቀር፣ ተግባር፣ የአመራር አጠቃላይ የአስተዳደር ዘይቤውን የሚመለከት መሆኑን በምዕራፍ አምስት ተገልጿል። ሥርዓቱ በህግ የበላይነት የሚመራ ነው። ቀደም ሲል የተጠቀሰው የተጠያቂነት እና ሚዛናዊነት አሰራር በፓርቲዎች ክትትል እና ሂስ ውስጥ በጥብቅ ቁጥጥር ስለሚከናወንም የህግ የበላይነት፣ የዜጎች መብት (አሁን በዘመነኛው አጠራር የህፃናት፣ የሴቶች መብት) የሚባሉት የተጠበቁ ናቸው። የተከበሩ ናቸው። እክሌ የሚባለው ፓርቲ የዜጎችን መብት ነካ፣ ፍትህን አጓደለ፣ ሥልጣኑን ያላግባብ ተጠቀመ...ማለት በገዳ ሥርዓት ውስጥ ለፓርቲውና ለፓርቲው አባላት ትልቅ ውርደት፣ ትልቅ ቅሌት ነው። ይህም ሁኔታ እንዳይከሰት ጥንቃቄ ከፍተኛ ጥንቃቄ ይደረጋል።

በዚሁ ሳቢያ በዘመኑ ገዳውንና ህዝቡን የሚመራው አባ ገዳና የፓርቲው አባላት ስማቸውንም ዝናቸውም ለማስጠበቅ ሁሌም ይተጋሉ፤ አስፈላጊውን ጥንቃቄም ያደርጋሉ። አድሎን በማስወገድና ፍትህን በማስከበር፣ የገዳ ሥርዓትን አሰራርና ሂደት ለማስጠበቅ አቅማቸው የፈቀደውን ያህል ሁሉ ይሰራሉ። የተፎካካሪ ፓርቲ አባላት በበኩላቸው ይህን መሰሉ የገዳ ሥርዓት አሰራር በተሟላ ሁኔታ ስለመፈፀሙ በንቃት ይከታተላሉ፤ አሰራሮች እንዲስተካከሉም ተገቢውን እግር በእግር እየተከታተሉ ሂስ ያቀርባሉ። የደጋፊ ፓርቲ አባላት ደግሞ የአሰራር ክፍተቶች እንዳይፈጠር አስፈላጊውን ምክርና ድጋፍ ይሰጣሉ። በገዳ ሥርዓት ውስጥ ማንኛውም ዓይነት አሰራር፣ የመናገር መብትና ነፃነት፣ የፓርቲ አካሄድና የህግ አፈፃፀም፣ የሥልጣን ሽግግር፣ በተጠያቂነትና ሚዛናዊነት (Check and balance) ውስጥ ማለፉ ለዴሞክራሲ መሠረት የሆኑ አሰራሮች እንዳሉት መረዳት ይቻላል። የገዳ ህግና ሥርዓቱም በተፈጥሮና በሰው ልጅ መብቶች እንዲሁም በብዝሃነት አስተሳሰብ ላይ የተመሠረተ ሁለንተናዊ ገፅታዎች ስላሉት ነው ተብሎም ይገመታል። ለተጨማሪ ማብራሪያ በምዕራፍ ዘጠኝ ውስጥ የሰፈረውንና የህዝቡን እሴቶች መሠረት ያደረገ እውነተኛ ዲሞክራሲና እኩልነት የተሰኘውን ንዑስ ርዕስ ይመለከታል። በጉማ ሥርዓት መሠረት በከለቻም ሆነ በጫጩ መታረቅ ግን መበቃቀል እንደሚያስቀር ይታመናል። ይህም ሁኔታ የገዳ ፖለቲካን ሰላማዊና የተረጋጋ ያደርገዋል። የገዳ ሥርዓት ከአካላዊና ከጊዜ ቅጣት ይልቅ አጥፊው ግለሰብ ግድያ በመፈፀሙ እንዲፀፀትና ከስህተቱም እንዲማር፣ ስነልቦናዊ ሚና አለው። በጉማ ሥርዓት የታረቁ ቤተሰቦች ያለምንም ስጋት ማህበራዊ ጉዳዮችን አብረው በጋራ ከመተግበርና አብረው በሰላማዊ መንገድ እንዲኖሩ ከማድረግ ባሻገር እስከ ጋብቻ የሚደርስ መልካም ግንኙነት የሚፈጥሩ ስለመሆኑም ተገልጿል።

በዚህም ምክንያት የክበሩ ንዋያት የህዝቡ ሰላም እንዳይናጋ፣ ማህበራዊና ፖለቲካዊ ቀውስ እንዳይፈጠር ከማድረግ አንፃር የጎላ ሚና አላቸው። የክበሩ ንዋያቱ ፖለቲካዊ ጠቀሜታም አላቸው። የገዳ ሥርዓትን የሚመሩት አባ ቦኩ፣ አባ ፋጂ፣ አባ ገዳ፣ ሉባዎች፣ ፎሌዎች... ሥርዓታዊም ሆነ አስተዳደራዊ ሚናቸውን የሚወጡት እነዚህን የክበሩ ንዋያት በመጠቀም ነው። ፎሌ የፎሌነት ምልክቶችን ሳይጠቀም ማለትም ባለና ሆሮሮ ሳይኖረው የፎሌነቱን ሚና በአግባቡ መወጣት አይችልም።

በገዳ ሥርዓት ውስጥ አስተዳደራዊ ሥርዓትም ሆነ ህግ ተግባራዊ የሚሆነው፣ አንዳች ትዕዛዝም ሆነ አዋጅ የሚነገረው በነዚህ ትዕምርቶች አማካኝነት ነው። ለምሳሌ ቦኩ¹⁹⁷ ተከታዩን ድርሻ አለው፣ “Bokkuun daangaa eegsisu. Bokkuun daangaa eegsisu ajaju malee foolleen deemtee daangaa eeguu hin dandeessu. Bokkuun ulfaadha. Daangaa eeguu yookiin ittisuu jechuun immoo siyaasa. Siyaasa keessa seena. Kanaafuu wal deeggeru jechuudha (Obboo Boobbee Hulluuqaa, 26/02/2012 A.L.I Maqii) - ቦኩ ዳር ድንበርን ያስጠብቃል። ዳር ድንበርን የሚያስጠብቀው ካላዘዘ በቀር ፎሌ ሄዶ ዳር ድንበርን ማስጠበቅ አይችልም። ቦኩ የክበረ ንዋይ ነው። ዳር ድንበርን ማስጠበቅ ወይም ማስከበር ማለት ደግሞ ፖለቲካ ውስጥ ይገባል። ስለዚህ ይደጋገፋሉ ማለት ነው” (አቶ ቦቤ ሁሉቃ፣ 05/02/2012 ዓ.ም.መቄ)።

በጥቅሱ መሠረት የገዳ ፖለቲካና የገዳ የክበሩ ንዋያት የሚቆራኙበት ምክንያት አላቸው። በነፃነትና በሀገር የሚመሰለው የቱለማ ፋጂም ተመሳሳይ ሚና አለው። ፋጂ በአዳ ነቤ ጉዞ ወይም ትላልቅ በሆኑ ሀገራዊ ጉዳዮች ላይ ካልሆነ በቀር በሌላ ጊዜ አይወጣም።¹⁹⁸ የክበሩ ንዋያቱ ጠቀሜታ ከእምነትና፣ ከስነልቦና፣ ከታሪክ፣ ከዕደ ጥበብ፣ ከባህልና ከማህበራዊ ጉዳዮች ረገድ ያላቸው ጠቀሜታ ፈርጆ ብዙ ነው። ርዕስ ጉዳዮቹም የተለያዩ ዘርፍ አላቸው። ለምሳሌ ፖለቲካዊ ጠቀሜታ የሚለው ርዕስ በውስጡ ታሪክን፣ የገዳ ሥርዓት አካሄድና አተገባበርን ወዘተ. የመሳሰሉ በርካታ ጉዳዮችን ያካትታል።

ከፖለቲካ አንፃር ግን የገዳ ሥርዓት ወይም ፖለቲካ ለኢትዮጵያ ብሎም ለተቀረው ዓለም ስለሚበረክተው አስተዋፅኦ አንዳንድ ነጥቦችን መጠቃቀስ ይቻላል።

197 ይህን መሰሉን ዳር ድንበር ማስከበር ኃላፊነት የሚወጣው ቦኩ በተለይም በጂሌ አካባቢ የዘመቻ ቦኩ (Bokkuu duulaa) በመባል ይታወቃል።
198 ከሥርዓተ ክበሩ ውጪ ባሉት ቀናት ፋጂ ከወታ ግን ችግር ወይም ጦርነት መከሰቱን ያመለክታል። ፋጂ ወጥቶ ከተተክለ ሀዘቡም ወዲያውኑ ከየባታው መጥቶ በፋጂው ዙሪያ ይሰበሰባል። ትዕምርትነቱም ሆነ በትዕምርቱ የሚተላለፈው መልዕክት ከሉዓላዊነት ጋር የተሰናሰለ ፖለቲካዊ አንድምታ ያለው ነው።

ጥንታዊ የሆነችው ሀገራችን ኢትዮጵያ በሥርዓተ መንግሥቷም ሆነ በሥርዓተ ትምህርቷ ውስጥ የራሷን ሀገር በቀል እውቀት ባለመጠቀሟ የምዕራቡና የምሥራቁ ዓለም ርዕዮተ ዓለም ሰለባ መሆኗ የማይካድ ሀቅ ነው። ያ ትውልድ ጎራ ለይቶ በነጭ ሽብርና ቀይ ሽብር የተጠላለፈበት ከዚህ ችግር በመነሳት ይመስላል። አሁን በሀገራችን የሚታየው ተጨባጭ ሁኔታም የትናንቱ የመጠላለፍ የዞረ ድምር ውጤት እንደሆነ ይታሰባል። ሀገራችንን ለችግር የዳረጋት ምክንያት በትክክል ለመመለስ ሙያዊ ምላሽ የሚያስፈልገው ቢሆንም በደምሳሳው አስተያየት ግን ከልክ ያለፈ ስግብግብነትና ሙስና፣ ሥልጣን አለመጥገብ፣ የሥልጣን ዘመን በጊዜ አለመገደብ፣ አንዱ ሌላውን ለማጥፋት ማሴር ነው። ይህ የአጥኚው ግላዊ አስተያየት ነው። ይህም ሁኔታ በገሃድ እንደታየው ጦርነት መፈናቀልንና ስደትን፣ ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊና ፖለቲካዊ ቀውሶችን አስከትሏል። በዚህም የፖለቲካ መዘበራረቅ ምክንያት በሀገራችን የታዩት አንዳንድ ነገሮች ከህዝቡ ባህልና ወግ ያፈነገጡ፣ ሚዛናቸውን የሳቱና የህዝቡንም መልካም እሴቶች የሚባረሩ ናቸው። ሀገራችን የገጠማት የጦርነት ችግር ምንጩ ምንድነው? ብሎ ለሚጠይቅ ሰው ምላሹ በርካታ ምክንያቶች ቢኖሩትም ማጠንጠኛው ግን በኃይል ሥልጣን መያዝና የሥልጣን ሽግግርም በኃይል የታገዘ መሆኑ ነው።¹⁹⁹

ለዚህ ችግር ቀደም ሲል ሀገሪቱን ተፀናውቶ የነበረው የውጪው (የአውሮፓ) ርዕዮተ ዓለም ሰለባ ከመሆን የሚመጣ ሲሆን በሂደትም ከራስ ማንነት መራቅ እና ልዩ ልዩ ፍላጎቶች መደበላለቃቸው እንደ ምክንያት ሊጠቀስ ይችላል። ነገር ግን ኢትዮጵያ የራሷ ህግና ሥርዓት፣ ባህልና ትውፊት ያላት... ዓለም ሳይሰለጥን በወርቅ ገንዘብ የተጠቀመች ጥንታዊት ሀገር ናት (በላይ፣ 1983 ዓ.ም፡75)።

ከእጅ ያለ ወርቅ እንዲሉ ካልሆነ በቀር ህዝቦቿም ከራሳቸው አልፎ ለሌላው የሚበቃ የተፈጥሮ ፀጋ፣ የጋራ ማንነትና ድንቅ እሴቶች እንዳላቸው ይታወቃል። ከነዚህ ድንቅ እሴቶች መካከል ደግሞ የገዳ ሥርዓት አንዱ ነው። የገዳ ሥርዓት ከዘውትራዊው የዕርቅና ሰላም ጀምሮ የሥልጣን ዘመንን በጊዜ የመገደብ እንዲሁም ለተጠቀሱት የመጠላለፍና የመጠፋፋት የሴራ ፖለቲካ ሁነኛ መፍትሔ ይሆናል። በአርአያነት ሊጠቀሱና ሊጎለብቱ የሚገባቸው በርካታ መልካም ልምዶችንም በውስጡ ይሟላል።

¹⁹⁹ የኢትዮጵያን (የሌሎችንም የአፍሪካ ሀገራት) የሥልጣን ሽግግር ታሪክ ስንመረምር ሥልጣን በኃይልና በጦርነት፣ በግድያና በመንግሥት ግልበጣ የታገዘ ነው። ለዚህም የዙፋን ተቀናቃኝ የሚሏቸውን አባት ልጁን፣ ወንድም ወንድሙን ከሥልጣን ለማራቅ ለብዙ ዓመታት በግዞት ይልካሉ። ግዞተኞቹ አንዳንድ ጊዜም ዕድሜ ልካቸውን ይቀመጡበት የነበረው በ 'ልዑላን አምባ - ግሸን አምባ/አምባ ግሸን' ነበር። ወንድሙን ግዞት ለመላክ አስቦ ተቀድሞ እሱ ራሱ ወደ ግዞት የሚላክበት አጋጣሚም ተከሰቷል (ዓለማየሁ፣ 2003 ዓ.ም፡68)።

ኢትዮጵያ ከዚህ በፊት ባላት ልምድ ምንም እንኳን ለሀገር በቀል እውቀቶቿ እውቅና ነፍጋ የቆየች ቢሆንም፤ ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ግን ሀገር በቀል ፖለቲካ፤ ሀገር በቀል ኢኮኖሚ፤ ሀገር በቀል ትምህርት... የተሰኙ ቃላት ተደጋግመው እየተሰሙ ናቸው። እንደተባለው የሚተገበር ከሆነ ይህ አቋም "ይበል - እስየው" የሚያሰኝ ነው። የሳይንስና ቴክኖሎጂን እውቀት ከማንነታችን ጋር በማስማማት መዋስ እንደተጠበቀ ሆኖ በቀጣይም አፍሪካዊ አስተሳሰብ፤ ኢትዮጵያዊ አስተሳሰብ ያለው አስተምህሮና ሀገር በቀል እውቀት ልዩ ትኩረት ሊሰጠው ይገባል። ወደ ራስ መመለስ ያስፈልጋል። በዚሁ መሠረት ከብዙ ዘመናት በፊት በኦሮሞ ህዝብ ሲተገበር የኖረው የገዳ ሥርዓት ለሀገሪቱ ብሎም ለዘመናዊው ዓለም የሚያበረክተው አስተዋፅዖ ብዙ ቢሆኑም፤ አንኳር የሆኑት መነሻ ነጥቦች የሚከተሉት ናቸው፤

[78] ከገዳ ውስጥ ለዘመናዊው ዓለም እንደ ልምድ መውሰድ የሚቻለው፤ የገዳ ሥርዓት በውስጡ እርቅ፤ ሰላም፤ ፍቅር፤ አንድነት አለው። በምድር ላይ ላለው የሰው ልጅ በሙሉ እኩልነትን ደንግጓል። ለሰው ልጅ ብቻም ሳይሆን፤ በምድር ላይ ላሉ ማናቸውም ፍጡር የራሱን ህግና ድንጋጌ አለው። የገዳ ሥርዓት በሰላማዊ መንገድ ሥልጣን ያስተላልፋል፤ ለሥልጣን ብሎ አንዱ በሌላው ላይ ጦርነት አያውጅም። ወደድንም ጠላንም ገዳ የሰጠንን የሥልጣን ዘመን መሰራት እንጂ፤ ይህን ሥርዓት መተላለፍ አይቻልም። ገዳ ይከለክላል። ይህን ሁኔታ እንደ ልምድ መውሰድ ይቻላል (አቶ ሸገና ኮርቤ፤ 10/12/2011 ዓ.ም አ.ዱላላ)።

የገዳ ሥርዓት በተለያዩ ዘመናት ውስጥ የተለያዩ ተሃድሶዎችን እያደረገ በዘመናት ውስጥ ዘልቆ አሁንም ድረስ ያለ የሀገር በቀል እውቀት ነው። በዓለም ታሪክ ከሚታወቁት ሥርዓቶችና ፓርቲዎች በተሻለ ዘለግ ያለ ዕድሜ ያለው ጥንታዊና ነባር ሥርዓት ነው። ከዘመኑ ጋር እራሱን እያስማማ፤ በየስምንት ዓመቱም ልዩ ልዩ ማሻሻያዎችን እያደረገ የሚሄድ ሲሆን አወቃቀፋና አተገባበሩ ከጥንታዊነቱ ባሻጋር የረቀቀ፤ ዘመናዊና ሳይንሳዊ የሚመስል ነው። የገዳ ሥርዓት ህግ አሁን ባለው ተጨባጭ ሁኔታ በዋናነት የኦሮሞ ህዝብ የሚጠቀምበት ቢሆንም ለሰው ልጆች ሁሉ እንደሚስማማ ተደርጎ የሚወጣ ነው። ሰውና ተፈጥሮን ማዕከል ያደረገ በመሆኑም ለሁሉም ወገን፤ ለሁሉም ሥፍራ ሊሰራ ይችላል። በውስጡም ዘርፈ ብዙ ጉዳዮችን ያካተተና የተሟላ ነው።

[79] ገዳ ያለቀለት ነገር ነው ማለት ይቻላል። ለምሳሌ ገዳ ሲባል ያለውን ህገ መንግሥትና ህግ ማለት ብቻ አይደለም። ገዳ ሁለንተናዊ ይዘቱን የተመለከተ ነው። ህግ የሚወጣበት፤ ህግ የሚታደስበት መላው ስልት ገዳ ነው። ምልዓተ ሥርዓቱን ማለት ነው። ይህ ሥርዓት ለዚህ ዓለም በትክክል ይሆናል። ገዳ ለአንድ ብሔር፤ ለአንድ ሰው ተብሎ የተደነገገ ሳይሆን፤ ለፈጣሪም ለፍጡርም ተብሎ የተደነገገ ህገመንግሥት ነው። የተፈጥሮ ህግ ነው። የገዳ ህግ ለማንም ይሆናል። ገዳን አሁን ወደ አሜሪካ በመውሰድ የአሜሪካን ኑሮና አኗኗርን መሠረት በማድረግ ህግ ማውጣት ይቻላል። ህግ ማለት የራሱን ኑሮና አኗኗርን (ህይወትን) የሰመረ የሚያደርጉበት ነው። የሰውን ልጅ ህይወት የሰመረ ለማድረግ የሚወጣው ይህ ህግ ደግሞ ለመላው ዓለም ይሆናል (አቶ ተሬቻ ሆርዶፋ፤ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የገዳ ሥርዓት ከብዙ ዘመናት በኋላም አሁን ላለው ዘመናዊው ዓለም የሚመጥን ሥርዓት ነው። የገዳ ህግ ዘመናዊ ከሚባለው ህግ በተሻለ ተፈጥሮን የማይባረር፤ የሰው ልጅን ሁሉ

በእኩል አይን የሚመለከት፣ ይልቁንም ደግሞ ሁለቱን ዓበይት ጉዳዮች (ሰውና ተፈጥሮን) ማዕከል ያደረገ ሥርዓት በመሆኑ በኢትዮጵያም፣ በአፍሪካም፣ በየትኛውም የዓለም ጥግ ሊሰራ ይችላል። የገዳ ሥርዓት ብዝሃነትን የሚያስተናግድ፣ በፓርቲ አደረጃጀት ጭምር አቃፊ²⁰⁰፣ አካታችና አሳታፊ ነው።²⁰¹ አሳታፊ ዴሞክራሲም (Participatory democracy) ነው (Tadesse, 2018:3)።

አቃፊ ነው ሲባልም ዘመናዊ በሚባለው ሥርዓት ውስጥ እንደሚታየው አንዱን አቅርቦ ሌላውን የሚያገል (በገሃድ እንደሚታየው የካፒታሊስቱ ርዕዮተ ዓለም የሶሻሊስቱን ወይም የሶሻሊስቱ ርዕዮተ ዓለም የካፒታሊስቱን) እንደሚያገለው ዓይነት - አግላይ ሥርዓት አይደለም። የሰው ወርቅ አያደምቅ እንዲሉ በዚህ ዓይነቱ የርዕዮተ ዓለም ልዩነት ጎራ ለይቶ እርስ በርስ መቆራቆስና ቁርሾ ውስጥ መግባት ሀገራችንን ጨምሮ የተቀሩትን አፍሪካ ሀገራት ለዘመናት ቀውስ የዳረገ ስለመሆኑ በገሃድ የታየ ሀቅ ነው። የሀገራችንንም ሆነ የሌሎቹን የአፍሪካ ሀገራት የሥልጣን ሽግግር ታሪክ ስንመረምር ሥልጣን በኃይልና በጦርነት፣ በግድያና በመንግሥት ግልበጣ የታዘዘ ነው። አህጉራችን አሁንም ከዚህ ችግር አልተላቀቀችም።

በቅርባችን ሆኖ የተዘነጋውና የሀገር በቀል ውጤት የሆነው የገዳ ሥርዓት ስልጡን ከሚባለው ዘመናዊው ሥርዓት የላቁ መልካም እሴቶችና ዴሞክራሲያዊ አሰራሮች ያሉት መሆኑን መገንዘብ ይቻላል። የገዳ ሥርዓት ለሰው ልጅ ሁሉ ሰብዓዊ ክብር ይሰጣል፣ እስር ቤት የለውም፣ በአካላዊ ቅጣት ሳይሆን መልካም ስብዕናን በመቅረፅና አእምሮን በማልማት የሚያርቅ ነው። በጊዜ የተገደበና ሰላማዊ የሥልጣን ሽግግር፣ ታስቦበት የሚከናወን ተተኪን የማፍራትና የሥልጣን ቅብብሎሽ፣ እውነተኛ ዴሞክራሲ፣ ከአድሎና ከሙስና የፀዳ ፍትህና መልካም አስተዳደር፣ እኩልነትና ነፃነት፣ ችግሮችን በውይይት መፍታትና መከባበር፣ ዕርቅና ሰላም፣ ለትውልድ መተካካት አመቺ የሆነ የፓርቲ አወቃቀርና ጤናማ ፉክክር፣ መብትና ግዴታ፣ ስነምግባርና ስነስርዓት (ዲሲፕሊን)፣ በጎ ፈቃደኝነት እንዲሁም ተጠያቂነትን ማስፈን፣ የህግ የበላይነትን ማክበር፣ ሁሉም ሰው ከህግና ከእውነት በታች መሆኑ፣ የምርኮኛ አያያዝ ወዘተ. ይገኙበታል። እነዚህ ጉዳዮች አሁን ሀገራችን ላላችበት ማህበራዊ፣ ሰብዓዊና ፖለቲካዊ ቀውስ፣ ለአፍሪካ ብሎም ለመላው ዓለም ጠቃሚ ናቸው።

200 የገዳ ሥርዓትን የተቀበሉ የጉራጌ፣ የትግሬና የዘይ ብሔረሰብ ተወላጆች ሆነው እስከ አባ ገዳነት ደረጃ የደረሱ ሰዎችን በመቂ ተመልክቻለሁ።
 201 አካታችና አሳታፊ ነው ሲባልም ህብረተሰቡን በተለያዩ የዕድሜ ዕርክን በመመደብ ተግባርና ኃላፊነት የሚሰጥ ሲሆን በየደረጃው ያሉ እነዚህ የህብረተሰብ ክፍሎችም በማህበራዊ ህይወት፣ በገዳ ፖለቲካና አስተዳደር፣ ህግ በማውጣትና በማስፈፀም ያሳትፋል። በምዕራፍ አምስት የሰፈረውን የእድሜ ዕርክን ተግባርና ኃላፊነት ያስታውሷል።

የቆየውን ታሪክ ትተን የቅርቦቹን ዘመነ አጼ ኃይለሥላሴን፣ ዘመነ ደርግና ዘመነ ኢህአዴግ ስናስታውስ እራሱ የሥልጣን ሽግግር ደም አፋሳሽ፣ በኃይልና በህዝብ አመፅ እንደነበር መረዳት ይቻላል። በገዳ ሥርዓት ግን ሥልጣን ላይ ያለው አባ ገዳ የስምንት ዓመቱን የሥልጣን ዘመን ሲያጠናቅቅ የተከታዩን ፓርቲ አባ ገዳ በፈቃደኝነት “ጊዜዬ አልቋል ናና ሥልጣን ተረከበኝ” የሚልበት ሰላማዊ የሥልጣን ሽግግር ይስተዋላል። በሥልጣን ላይ ያለውና ስምንቱን ዓመት ያገባደደው አባ ገዳ ይህንን የማያደርግ ከሆነም “ጊዜህ አልቋልና ሥልጣንህን ለቀጣዩ አባ ገዳ አስረክብ” የሚባልበት ዴሞክራሲያዊ አሰራር አለ። ሥልጣን የሚያስረክበው ፓርቲ አባ ገዳና ሥልጣን የሚረከበው ፓርቲ አባ ገዳ ተመራርቀው፣ ተሞጋግሰው... ያለምንም ቅሬታ በደስታ ሥልጣን ይቀበላሉ፤

[80] እኔ ይህን ያህል አስተዳድራለሁ፤ ከአሁን በኋላ አንተ አስተዳደር በማለት ተመራርቀው ሥልጣን ይሰጣሉ። ሥልጣን የሚሰጠው ለስምንት ዓመት ነው። ይህ ሰው ደግሞ ሥልጣኑን ለተከታዩ ገዳ (አባ ገዳ/ ፓርቲ) አሳልፎ ይሰጣል። አንተ ደካማ ነህ፤ እኔ ብርቱ ስለሆንኩ በቆረጣ ሥልጣን ካንተ እውስጥህ ማለት የለም። የገዳ ሥርዓት ዲሞክራሲ ነው የሚባለው ለዚህ ነው (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቃ)።

የሥልጣን ጊዜን መገደብ ሥልጣን አስረካቢው የሥልጣን ዘመኑን ሲጨርስ ጊዜውን አክብሮ ሥልጣኑን ለቀጣዩ ፓርቲ (አባ ገዳ) እንዲያስረክብ፣ ሥልጣን ተረካቢውም የመረከቢያ ጊዜው በደረሰ ጊዜ በትክክለኛው ወቅት ያለምንም ፀብ እንዲረከብ ከማስቻሉም በላይ በአቋራጭ፡- በኃይል፣ በመፈንቅለ መንግሥትና በጦርነት ወደ ሥልጣን ለመምጣት የሚደረግ ማንኛውንም ሙከራና ሴራ ይከላከላል። ይህ አይነቱ የአቋራጭ ሙከራ በገዳ ሥርዓትም ሆነ በሥርዓቱ በሚተዳደረው ህዝብ ዘንድ ተቀባይነት ስለማይኖረው የተረጋጋ የሥልጣን ሽግግር ለማድረግ ምቹ ሁኔታን ይፈጥራል።

ሀገራችን ኢትዮጵያ ይህ አይነቱን በትውልዶች መካከል የሚደረግ ሰላማዊ የሥልጣን ሽግግር በትጠቀምበት ኢትዮጵያውያን የውስጥ ችግሮቻቸውን በቀላሉ ለመፍታት ያስችላቸዋል። ካላይ የተጠቀሱት ጠቀሜታዎች እንደተጠበቁ ሆነው የገዳ ሥርዓት አወቃቀርን ወደ ዘመናዊው የፖለቲካ መዋቅር በመውሰድ የሰው ልጅ በሥልጣን ላይ እርስ በርስ ሳይሻኩት... ሚዛኑን ያልሳተ የሥልጣን ክፍፍል፣ ብዝሃነትን እንዲሁም አሳታፊነትን ለመተግበር ያስችላል። የገዳ ሥርዓት ከተጠቀሱት ውጪም ከዘመናዊው ሥርዓት የተሸሉ በርካታ መልካም እሴቶችም ያሉት ሲሆን በቀጣይም በጥልቀት ተጠንተው በጥቅም ላይ ሊውሉ የሚችሉበት አሰራር ቢዘረጋ የሰው ልጅ በሰላም አብሮ እንዲኖር ትልቅ አቅም ይሆናል። ለመላው ዓለምም ይጠቅማል። ይሰራልም።

የገዳ ሥርዓትን ከራስ ነባራዊ ሁኔታ ጋር አጣምሮ መተግበር የሚቻል ሲሆን ሀገራችን ኢትዮጵያ የገዳ ሥርዓትን ለመጠቀም፣ በጊዜ የተገደበ፣ ፍትሐዊ የሥልጣን ክፍፍልና በትውልዶች መካከል ትክክለኛ የሥልጣን ቅብብሎሽ ያለው፣ በየጊዜው የማይቀለበስና ሁሌም እንደ አዲስ የማይጀመር ቋሚ ዴሞክራሲያዊ ሥርዓት መሠረት ለማስያዝም ያስችላል።

8.6. የክበሩ ንዋያቱ ከሥርዓተ ያታ ዕይታ አንፃር

በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሴቶችን ክብር፣ መብት እና እኩልነት የሚያስጠብቁ ህጎችና ደንቦች እንዳሉት በዚህ ጥናት ምዕራፍ አምስት፣ ስድስትና በተለያዩ ንዑሳን ርዕሶች ተመልክቷል። ስለሆነም በገዳ ሥርዓትና ህግ ድንጋጌ መሠረት መብቷም ክብሯም የተጠበቀ ነው፤ የተከበረ ነው።²⁰²

የዚህም ሃሳብ ይዘት ወንድ እና ሴት እኩል መብት ያላቸው መሆኑን የሚያስረዳ ነው። “ከብርቱ ወንድ ጀርባ ብርቱ ሴት አለች” እንደሚባለው ሁሉ አባ ገዳ ህዝብ ሊመራ እና ሊያስተዳድር የሚችለው፣ በህዝብ ችሎት ላይ ተገኝቶ ኃላፊነቱን በብቃት ሊወጣ የሚችለው በሁሉም ዘርፍ ውጤታማ ሊሆን የሚችለው ከአጠገቡ ብርቱ ሴት ካለች ነው። የወንዱ ሚና ግማሽ አካሉ ከሆነችው ሴት ውጪ የተሟላ አይሆንም።

በዚህም ምክንያት የወንዱ ሚናም ግማሽ አካሉ ከሆነችው ሴት ውጪ የተሟላ አይሆንም። በገዳ ሥርዓት ውስጥ አንድ ወንድ በመጀመሪያ ደረጃ ሥርዓት ለመፈፀም እንኳ የመጀመሪያው መስፈርት ሚስት ያለው መሆን አለበት። ሚስት የሌለው ሰው አባ ገዳ አይሆንም፤ “Sirni dhiiraa fi dubartii walqixxeessu sirna Gadaati. Namni niitii hinqabne abbaa Gadaa hinta’u. Abbaan Bokkuullee haadha manaa qabaachuu qaba. Haala kanaan jarri lamaanuu ulfaatu; jarri lamaanuu ulfaadha” (Obboo Bulaa Hayyee, 26/02/2012 A.L.I Maqii). (ወንድና ሴትን እኩል የሚያደርግ ሥርዓት የገዳ ሥርዓት ነው። ሚስት የሌለው ሰው አባ ገዳ መሆን አይችልም። አባ ቦኩም ሚስት ሊኖረው ይገባል። በዚህ ሁኔታ ሁለቱም ሰዎች (ወንድና ሴት) የክበሩ ናቸው፤ ሁለቱም ክቡራን ናቸው (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/ 01 /2012 ዓ.ም መቂ)።

²⁰² በምዕራፍ ስድስት የሰማይና ምድር ህግ እንደተገለፀው እናት (ሴት) ከብርት ናት ከሚለው የክብር መግለጫ ቃል ጀምሮ የሴቶች መብት በገዳ ሥርዓት ውስጥ የተከበረ ስለመሆኑ ተመልክቷል።

የተከታዩ መረጃ አቀባይ ሃሳብም ከላይ የተጠቀሰውን የሚያጠናክር ነው፡ “Abbaan Gadaa tokko haadha manaa hinqabu taanaan seera guutuu hindanda’u. Bakka haati manaa hinjirreetti seera guutuu waan hindandeenyeef, mirgi isaati fi ishee walqixxeedha. Dhiyaachufuu jalqaba haadha manaa qabatee dhiyaata. Godaansaaf yoo ka’us haadha manaa qabatee godaana (Obboo Boobbee Hulluuqaa, 26/02/2012 A.L.I Maqii) - አንድ አባ ገዳ ሚስት ከሌለው ደንቡን ማሟላት አይችልም፡፡ ሚስቱ በሌለችበት ቦታ ህጉን ማሟላት ስለይችል፣ የርሱ እና የርሷ መብት እኩል ነው፡፡ ለመቅረብ እንኳ በመጀመሪያ ባለቤቱን ይዞ ይቀርባል፡፡ ለገዳ ሥርዓተ ክብሩ ጉዞ ሲነሳም ከሚስቱ ጋር ይሄዳል (አቶ ቦቤ ሁሉቃ፣ 05/02/2012ዓ.ም መቂ)፡፡

ከላይ በተከታታይ ከሰፈሩት ሁለት ጥቅሶች ሃሳብ መረዳት የሚቻለው ካላገባ ወንድ ይልቅ ያገባ ወንድ ይበልጥ ለኋላፊነት ብቁ ነው ተብሎ የሚታመን መሆኑን ነው፡፡

በገዳ ሥርዓት ውስጥ አንድ ልጅ በህፃንነቱ ባለ ጉዳሩ ፀጉር ልጅ (Mucaa mataa guduruu) ሲባል፣ እርሷ ደግሞ ባለ ጉዳሩ ፀጉር ልጅት (Mucayyoo mataa guduruu) ትባላለች፡፡ እርሱ ከፍ ብሎ “ቂር/ Qeerroo” ሲባል፣ እርሷም “ቀሬ/ Qarree” ትሰኛለች፡፡ ወንድየው ለጋብቻ ደርሶ ወዴቻ ሲይዝ ወይም “አባ ወዴቻ/ Abbaa Waddeechaa” ሲባል፣ እርሷ በበኩሏ ከጋብቻዋ እልት ጀምሮ ሲንቁ ስትይዝ “ሀደ’ ሲንቁ/ Hadha Siinqee” ትባላለች፡፡ እርሱ አባ “ገዳ/ Abbaa Gadaa” ሲባል፣ እርሷም “ሀደ ገዳ/ Haadha Gadaa/ እመ ገዳ” ትሆናለች፡፡ መብታቸውም ሆነ እኩልነታቸው በቀኝና ግራ ትይዩ ሊታይና ሊመሰል ይችላል፡፡

በጥናቱ ውስጥ የከበሩ ንዋያቱን አጠቃቀም የተመለከተው ትንታኔም የወንድ እና ሴት እኩልነትን የሚያሳይ ነው፡፡ በዋቂፈናም ሆነ በገዳ ክብሩ ላይ ወንድ ቦኩ፣ ወዴቻ፣ ከለቻ... ይዞ ሲገኝ እርሷም ጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቁ... ይዛ መገኘቷ በእኩል ዓይን የመታየታቸው ወይም የእኩልነታቸው ማሳያ ነው፡፡ ከትዕምርቶቹም አቻዊነት አንፃር ለምሳሌ ከለቻ እና ጫጩ ጎን ለጎን የሚታዩ፣ አንዱ ከሌላው ጋር በአንድነት የሚገኙ ናቸው፡ “ከለቻ ባለበት ሁሉ የጫጩ መኖር የግድ ነው እንደዚሁም በባህል እና ወግ ስነስርዓት እና አካባቢ ውስጥ የሚታይ ነው፡፡ አባወራ (ባል) ከለቻውን ይዞ ሲወጣ ባለቤቱ እንዲሁ ጫጩ በመያዝ ትወጣለች” (የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም፣ 2000ዓ.ም፡ 232)፡፡

በዚህ ምክንያት ከለቻ የወንዶችን ክብር፣ ጫጩ ደግሞ የሴቶችን ክብር ይወክላሉ። በተመሳሳይ ቦኩ የአባ ቦኩ በትረ ሥልጣን የሆነውን ያህል፣ ሲንቁም የሀደ' ሲንቁ በትረ ሥልጣን ናት። ሲንቁም ለቦኩ የተሰጠውን ኃይልና ክብር ተችሯታል። ባህሉን በሚተገብረው ማህበረሰብ መካከል ግጭት ወይም ጦርነት ሲከሰት አንዲት ሴት ሲንቁ ይዛ እልልታ እያሰማች መሐል ከገባች ግጭቱን ወይም ጦርነቱን የማስቆም አቅም ያላት ሲሆን፣ በግጭቱ ውስጥ የተሳተፉት አካላት ግጭቱን ካላቆሙ በወንጀል ይጠየቃሉ፤ በገዳ ሥርዓት መሠረት በህግ ይቀጣሉ። እንዲህም መሆኑ የከበሩ ንዋቱን የሥርዓተ ፆታ ድርሻ ያሳያል። በተለያየ አጋጣሚ የሚደርሰባትን አስገድዶ የመድፈር ሙከራ ጨምሮ በባሏም ሆነ በሌላ ሰው የሚደርስባትን ልዩ ልዩ የመብት ጥሰቶችንና ጥቃቶችን የመከላከል፣ በገዳ ህግና ሽንጎ የመዳኘት፣ ፍትህ የማግኘት መብት አላት። በተመሳሳይ ከለቻ በገዳ ሥርዓትም ሆነ በዋቂፈና እምነት ውስጥ ለፈጣሪ ምስጋና ለማቅረብ እና ለመማፀን፣ የጉማ ስነስርዓትን ለማስፈፀም፣ እርቅ እና ሰላምን ለማስፈን በሚደረገው ሂደት ከለቻ ያለውን ክብር ሁሉ ጫጩም አለው። ሁለቱ የከበሩ ንዋያት በአቻነት አንዳንዴም በመተካካት ማህበራዊ አገልግሎት የመስጠታቸው ጉዳይ የወንድ እና የሴት መብት ብሎም የከበሩ ንዋያቱ ክብር በእኩል ሚዛን ላይ የተቀመጠ መሆኑን የሚያስገነዝብ ይሆናል።

በሌላ በኩል አባ ገዳ የሚይዘው ሆሮሮ ገዳ ከላይ የወንዴ፣ ከታች የሴቱ ፆታ ተምሳሌትነት ያለው ሲሆን ሁለቱንም ፆታዎች ሳያበላልጥ በእኩል አይን ማየትና ማስተዳደር እንዳለበትም ያመለክታል። በከበራ ወቅት ለምሳሌ በእሬቻ በዓል ዕለት ወደ መልካ ሲኬድ ቅድሚያ የሚሰጠው ወይም ከፊት የምትመራው ሴት ናት። አባ መልካ፣ አባ ገዳ ተከትለው ይሄዳሉ።

አባ ገዳው “እኔ ነኝ ሀገርና ህዝብ የማስተዳድረው እኔ ከርሷ ቀድሜ መሄድ አለብኝ” አይልም። እናም ሴት ቅድሚያ ይሰጣታል ማለት ነው። የገዳ ሥርዓት የፆታ እኩልነትን አስመልክቶ ልብ ሊባል የሚገባው ጉዳይ ግን ወንድና ሴት እኩል ናቸው ሲባል ሴቷ እንጂራ ስትጋግር ወንዱ ወጥ መስራት አለበት በሚል ሃሳብ የሚገለጽ አይደለም። ገዳ የራሱ ፍልስፍና፣ የራሱ ደንጋጌና በተፈጥሮ ላይ የተመሠረተ የራሱ የሥራ ክፍፍል እንዳለው መረዳት ያስፈልጋል። ይህም ማለት ወንድም ሆነ ሴት የየራሳቸው የሥራ ድርሻ፣ የየራሳቸው ኃላፊነትና የየራሳቸው ወሰን አላቸው። ለምሳሌ ለእንስትነቷ ተፈጥሯዊ ሁኔታ ከማሰብ አንፃር ሴት በጦርነት ላይ መሳተፍ የለባትም ይባላል። በጦርነት ላይ ክፉኛ የቆሰለ ሰው፣ የሞተ ሰው፣ ደም... ካየች ካላት ተፈጥሯዊ አዘኔታ ክፉኛ ትደነግጣለች፤ ከድንጋጤዋም የተነሳ ልቧም ሆነ ማህበሩ ይታወካል።

ከዚህ ክስተት በኋላ ለመፀነስም ይሁን ልጅ ለመውለድ ያስቸግራታል፤ በሆዲ ፅንሰ ካለም እርሷም ሆነ ጽንሷ ስለሚጎዳ በጦርነት አውድ ላይ ባትሳተፍ መልካም እንደሚሆን ይነገራል። ይህ የገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊ ምልክታ ሲሆን፤ ከነገረ ያታ ረገድ በአመክንዮ የሚቀርቡት ምክንያቶችም ብዙ ናቸው። ይህ ሁኔታ በቀጣይም ዝርዝር ጥናት የሚፈለግ ነው። በጥናቱ እንደተገለፀው በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሴቶች መብት እና እኩልነት የተከበረ ነው። ይህ ሃሳብ የገዳ ህጋዊ እውቅናም ተቀባይነትም አለው። ይሁንና በኅብረተሰቡ ዘንድ ስለ ሴቶች ያለው ነባር እና የቆየ አመለካከት ሙሉ በሙሉ ተቀርፏል ለማለት ግን አያስደፍርም። ይህ ጉዳይ በቀጣይም ተከታታይ ጥናት፤ የግንዛቤ ማስጨበጫ ትምህርት እና የአጋርነትን መንፈስ የማስረጃ ብርቱ ጥረት የሚያሻው ነው። ትዕምርትና ምልክትም እንዲሁ አያሌ ጉዳዮችን የሚመለከቱ በመሆናቸው ከጠቀሜታ አንፃር ንዑሳን ርዕስ ጉዳዮችን በተወሰነ ደረጃ መቀንበቡ ተገቢ ይሆናል። የከበሩ ንዋያቱ የህዝቡን የዓለም አተያይና ፍልስፍና በማንፀባረቅ ረገድ ያላቸው ጠቀሜታ በቀጣዩ ርዕስ ተገልጿል።

7.7. የዓለም አተያይ እና ፍልስፍና

በምንኖርባት ዓለም ውስጥ በርካታ የሚባሉ ተፈጥሯዊ ክስተቶች አሉ። የሰው ልጅ ደግሞ የሚታየውንም ሆነ የማይታየውን ዓለም በማስመልከት ለተፈጥሮና ለሚኖርበት አካባቢ የራሱን ትርጉም ይሰጣል። ለችግሩም ለጥያቄውም መልስ ይፈልጋል። ተፈጥሮንም ከተለያዩ እምነቶችና አስተሳሰቦች ጋር ያዛምዳል፤ ይመስላል። በዘመናዊው እውቀትም ጥናትና ምርምር ያካሂዳል። ከእምነቱና ከሳይንሳዊ እውቀቱ በመነሳት ስለ ዓለም አፈጣጠር ምላሽ የሰጠባቸው ሁነቶች እንዳሉ ሁሉ አሁንም ምላሽ ያላገኙና ከሰው ልጅ ህሊና በላይ የሆኑ እውነታዎች እንዳሉም ይገመታል። እነዚህ ሂደቶች የፎክሎር²⁰³፤ የዓለም አተያይ²⁰⁴፤ የንቃተ ህሊና²⁰⁵፤ የእውቀትና የፍልስፍና²⁰⁶ ምንጭ እንደሆኑ ይታሰባል (Dundus, 2007:183-184)።

203 ፎክሎር (folklore) የተሰኘው የአንግሊዝኛ ቃል የፎክ (folk) እና ሎር (lore) ድምር ውጤት ነው። የአንድ ህዝብ ወይም ቡድን የጋራ ፈጠራና ጥበብ፤ ዕውቀት፤ ፍልስፍና፤ የኑሮ ዘዴ፤ እምነት፤ እሴት፤ ወግና ልማድ፤ ሀገርና ደንብ፤ ቋንቋ፤ ስነፅሁፍና ስነጥበብ፤ ባህላዊ ጭፈራ፤ ሚት (myth)፤ ስነቃል፤ ሀገረሰባዊ ልማዶች፤ ሀገረሰባዊ ትውን ጥበባት፤ ቆሳዊ ባህል፤ ትዕምርትና ምልክት ወዘተ. የሚጠኑበት የማህበራዊ ሳይንስ አካል ነው (Dorson, 1972:203፤ ፈቃደ 1991 ዓ.ም፤ ሰለምን 2007ዓ.ም)።

204 የዓለም አተያይ/ Worldview አንድ ሰው ወይም ቡድን/ህዝብ ዓለምን የሚመለከትበት መንገድ ወይም ስልት ነው። ዓለምን ለመረዳት የሚያስችሉ የባህል፤ የቋንቋ እና የአዕምሮ ውቅሮች ውስብስብ ቢሆኑም የዓለም አተያይ፡- የህይወት እይታ፤ የህይወት ፍልስፍና ወይም ርዕዮተ ዓለምን የተመለከተ ሊሆን ይችላል። በጥቅሉ የዓለም አተያይ ዓለምን የምንረዳበትና የምናስረዳበት ዘዴ ነው (Green, 1997: 849)።

205 ንቃተ ህሊና የተግባራዊና ነባራዊ ሁኔታ ነፃብራቅ ውጤት የሆነ የሰው ልጅ የአእምሮ ግንዛቤ፤ አስተሳሰብ፤ እውቀት (የኢ.ቋ.ጥ.ም.ማ. 993/1993ዓም፡ 278)።

206 ፍልስፍና ህይወት ምን እንደሆነች በጥልቀት የሚመርምር፤ ስለ ዓለምና ስለ ሰው ልጅ አፈጣጠር መሠረታዊ የሆኑ ጥያቄዎችን የሚጠይቅ፤ በምክንያት ላይ ተመስርቶ የተፈጥሮንና የህብረተሰብ ህግጋትን፤ እውቀትንና እውነትን የሚፈልግና የሚያስረዳ ዘርፍ ነው (Avey, 1954: 3-4)።

በዚሁ አግባብ የቱለማ ብሎም የኦሮሞ ህዝብ ከፈጣሪ፣ ከተፈጥሮ፣ ከገዳ ሥርዓት፣ ከዋቄፈና እምነትና ከክብሩ ንዋያቱ ጋር በተያያዘ ያለው አተያይ በዚህ ንዑስ ርዕስ ታይቷል።

የቱለማ ኦሮሞ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክብሩ ንዋያት ትንታኔ የተካሄደው የተፈጥሮና ማህበራዊ ደንብ (Safuu) መነሻ በማድረግ ነው። የህዝቡ የዓለም አተያይና ፍልስፍና ማጠናጠኛም ይኸው የተፈጥሮ ህግ ነው። “Seera uummamaatiin dubartiin ni deechi, dhiirri ni dhalcha. Seerri uummamaa akka hinjallanne eegnutu jira. Uummamniis waan nu daangessu qaba. Fakkeenyaaf biyya alaatti dhiirri dhiira waliin rafuun, dubartiin dubartii waliin rafuun uummammarraa jallachuudha (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa). (የተፈጥሮ ሕግን የሚመለከት ሲሆን በተፈጥሮ የማይቀየር ሁኔታ አለ። በተፈጥሮ ሕግ ሴት ትወልዳለች፣ ወንድ ያስወልዳል (ሴት ታረግሳለች፣ ወንድ ያስረግሳል)። እንዳይዛባ የምንጠብቀው የተፈጥሮ ሕግ አለ። ተፈጥሮም የሚገድበን ነገር አለው። ለምሳሌ በውጭ ሀገር ወንድ ከወንድ፣ ሴት ከሴት ጋር መተኛት - ግብርስዶማዊነት ተፈጥሮን ማፋለስ ነው”(አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

በኦሮሞ ባህል መሠረት ግብረሰዶማዊነት አስነዋሪ ተግባር ነው። ክፉ ኃጥያትም ነው። በመረጃ አቀባዩ የተገለፀውን የተፈጥሮ ህግን የሚያፋልስ ነው። ቀዳሚውን የዋቃ ስነፍጥረትም የሚያዛባ ነው። በቀዳሚው ስነፍጥረት የመጀመሪያው ያታዊ ጥምረት/ጋብቻ በሆሮ (አዳም) እና ሆርቱ (ሔዋን) መካከል የተካናወነ ስለመሆኑ ይታሰባል፤ በጥናቱም ተገልጿል።

በኦሮሞ የስነፍጥረት “ስነአመክንዮ/ logic²⁰⁷” ግብረሰዶማዊነት ነባራዊውን ተፈጥሯዊ ክስተት፣ ባህል፣ ወግና ልማድ፣ የዋቃን የተፈጥሮ ህግና የዋቄፌናን እምነት የሚቃረን ፀያፍ ድርጊት ነው።

ተፈጥሮን ይቃረናል ሲባል ወንድ ከወንድ፣ ሴት ከሴት መውለድ/ ማስወለድ ያለመቻላቸውን ተፈጥራዊ ገደብ የሚያመለክት ነው። “የወንድ ዘር ያለሴት፣ ሴትም ያለወንድ ዘር ልጅን አትወልድም” (መራሪስ፣ 2002 ዓ.ም፡ 30)።

207 ስነአመክንዮ የምክንያታዊነት ፍልስፍናዊ አስተሳሰብ ሲሆን ምክንያታዊነት በማንኛውም ርዕሰ ጉዳይ ላይ በንግግርም ሆነ በጽሑፍ በማስረጃ የተደገፈ መደምደሚያ ላይ የሚደረስበት የሰው ልጅ አሳቤና አገላለጽ ነው (Walelign, 2014:87)።

ለሰው ልጅ በተፈጥሮ የተሰጠውን ፀጋ በመቀበል ወንድ እንደ ወንድ፣ ሴት እንደ ሴት መኖር አለባቸው። ከዚህ አንፃር “ሰፉ/Safuu” አንድ ሕብረተሰብ በአብሮነት ኑሮው ትክክል የሆነውንና ያልሆነውን ድርጊት የሚለይበት፣ ትክክል ካልሆነውም የሚጠነቀቅበት የጋራ እሴቱ ነው።

“Safuun Waan hawaasa Keessatti sirrii fi sirrii hintaane, waan godhamuu fi waan godhamuu hinqabne jedhee aadaa hawaasni kun adeemsaan horachaa adeemudha. Safuun duudhaa waliiniiti; qabeenya wallin qabaniidha. Fakkeenyaaf qullaa deamuun, nama arrabsuun akka ilaalcha hawaasa sanaatti waan namarraa hineeggamne gochuun safuudha. (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishoftuu) - ሰፉ በሕብረተሰቡ ውስጥ ትክክልና ትክክል ያልሆነ፣ መደረግና መደረግ የሌለበት ብሎ ሕብረተሰቡ በሂደት እያዳበረው የሚሄደው ባህል ነው። ሰፉ የጋራ እሴት ነው፤ የጋራ ሀብት ነው። ለምሳሌ በእርቃን መሄድ፣ ሰውን መስደብ ... እንደ ሕብረተሰቡ አመለካከት ከሰው የማይጠበቅ ድርጊት ሰፉ (ነውር) ነው” (አቶ ተሬቻ ሆርዶፋ፣ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በዚህ መሠረት ሰፉ ኑብሱን በቅጡ ከማያውቅ ሕፃን በቀር ከልጅ እስከ አዋቂ ባለው የእድሜ እርከን ውስጥ የሚከበር ማህበራዊ ደንብ ሲሆን ስለመከበሩም ማህበረሰባዊ ጥበቃ ይደረግለታል። በሕብረተሰቡ ዘንድ በየትኛውም ቦታና ማህበራዊ ክስተት የሚከበር ሁሉን ዓቀፍ የመልካም ባህሪና ስብዕና መግለጫም ነው፤ ክብርና ብክርናን የሚያንፀባርቅ በመሆኑም የኦሮሞ የዓለም አታያይ (World view) መሠረት ነው። አንዱ ለሌላው፣ ታናሽ ለታላቅ ክብር መስጠት ይኖርባታል። በዚህ እሳቤ ሰፉ መከባበር ነው። ሰውን የማያከብርም ሆነ የራሱን ክብር የማይጠብቅ በሕብረተሰቡ ዘንድ ተቀባይነት የለውም። ይልቁንም ደግሞ ዋቃን፣ አባትና እናትን፣ እህትን እንዲሁም በነዚህ ሰዎች እድሜ የሚገኝ ማንኛውንም ሰው ማክበር የሚያስፈልግ ሲሆን ታላቅነትም/ ብክርናም ልዩ ግምት ይሰጠዋል።

“Hangafa/ አንጋፋ” በኩር፣ በአንድ ቤተሰብ፣ ጎሣ፣ ብሔረሰብ፣ ብሔር ውስጥ ቀድሞ የተወለደ ማለት ሲሆን በቱለማ ኦሮሞ ባህል መሠረት ታላቅ ወይም በኩር ልዩ ክብር አለው። በአባት ይመስላል፤ የአባት ምትክ²⁰⁸ ነው (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲስአበባ)።

208 ታላቅ ወይም በኩር (አንገፋ) በአባት ስለሚወከል አባት በሞት ጊዜም ልጆችን የማሳደግና የማስተዳደር ኃላፊነት የሚሰጠው ለታላቅ ነው። አባ መልካ (የመልካ አስተዳዳሪ)፣ አባ ቴሉ (የተራራ አስተዳዳሪ) የመሆን በነዚህም የከበራ ቦታዎች ቀድሞ የመመረቅ ወዘተ. ልዩ መብቶች አሉት።

የጥናቱ ትኩረት የሆኑት የክበሩ ንዋያት በውርስ ከአባት ወደ ልጅ የሚተላለፉት በብኩርና አማካኝነት ነው። ይህም ማለት የቤተሰቡን የክበሩ ንዋያት በውርስ የሚወስደው ወይም የሚረከበው ለቤተሰቡ ታላቅ የሆነው ልጅ ነው። አልያም የታላቅየው ሚስት ናት። በልላ በኩል ቦኩን የሚይዘው የጎሣው/ የነገዱ በኩል የሆነው አባ ቦኩ ነው። በዚህም ሳቢያ ብኩርና ትልቅ ክብር፣ ትልቅ ትኩረት ይሰጠዋል። በቱለማ የትውልድ ሀረግ አወራረድ መሠረት የቦኩ የክብር ደረጃ በምዕራፍ ዘጠኝ ተገልጿል።

በቱለማ አሮሞ ዘንድ በኩርና በታላቅነት ብቻ ሳይሆን በተለያዩ ታሪካዊና ትውፊታዊ አጋጣሚዎች ሊገኝ ይችላል። ለአብነት በገዳ ፓርቲዎች አወቃቀር መሠረት ቀዳሚው በኩር ሜልባ እንደነበር፣ አምስቱም ፓርቲዎች ከዋቃ ምርቃት ለመቀበል ሲሄዱ ሜልባ በመዘግየቱ ቢርመጧ²⁰⁹ ደግሞ ከሁሉም ቀድሞ በመገኘቱ ብኩርናን እንደወሰደ በአፈታሪክ ይነገራል። የብኩርናና የክበሩ ንዋያቱ ቁርኝትም በጥናቱ ትንታኔ ተገልጿል። ሰፉን በተመለከተው በዚህ ንዑስ ርዕስ ለመጥቀስ እንደተሞከረው የአሮሞ የሞራል እሴቶችን፣ ግብረ-ገብነትን፣ ስነ-ምግባርን፣ ህግን፣ ህሊናን፣ ይሉኝታን፣ ሥርዓትን፣ ስነ-ስርዓትን፣ ሥርዓተ ክብርን፣ ባህልን፣ ትውፊትን፣ ደንብና ልማድን፣ መጥፎና ነውር (ፀያፍ) ከሆኑ ተግባራት መራቅን ይመለከታል። በልላ በኩል ይህን የተፈጥሮ ህግና ደንብን ማዛባት/ ማፋለስ (safuu cabsuu) ይሰኛል።

ተፈጥሯዊና ማህበራዊ ድንብን መጣስ (Safuu Cabsuu) በአንድ ህብረተሰብ ውስጥ መደረግ የሌለባቸውን ድርጊቶች አድርጎ ወይም መገኘት ነው። ነባሩን ወግና ልማድ መቃረን ማለት ነው። ለምሳሌ፡- በቱለማ አሮሞ ባህልና የዋቁፈና እምነት እስከ ሰባት ቤት መጋባት አይፈቀድም²¹⁰፤ አንድ ሰው ይህን ድርጊት ፈጽሞ ቢገኝ የህብረተሰቡን ልማድ እንደጣሰ ይቆጠራል። አንድ ወንድ እህቱን ወይም እናቱን በፍቶተ ሥጋ ፍላጎት መመልከት የለበትም፤ ከተመለከተ ሰፉን ተላልፏል (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/ 12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

በዚሁ አገላለፅ አንድ ሰው በህብረተሰቡ ውስጥ ከልጅነት እስከ እውቀት በሚኖረው ቆይታ ምግባረ ሰናይ ተግባራትን እየተማረ የሚጎለምስበት፣ ከበጎ ህሊና ጋር በተሰናሰለ በአሉታ

209 በልላ አፈ ታሪክ ደግሞ ቢርመጧ ብኩርናን የወሰደበት ምክንያት በአንድ ወቅት ተዳክሞ የነበረውን የቱለማ ገዳ ሥርዓት ስላጠናከረ ነው ይባላል። በተመሳሳይ ከዛሬ 888 ዓመታት በፊት ለረጅም ዘመናት ተቋርጦ የነበረውን የገዳ ሥርዓት መልሶ በማጠናከር ተሂድሶ ያካሄደው የቢርመጧ ፓርቲ እንደሆነ በታሪክ ጽሑፍም ሰፍሮ ይገኛል (የአሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000 ዓ.ም፡ 100)።

210 ይህ ምናልባትም በተመሳሳይ ዘረመል መካከል የሚደረግ የግብረ ሥጋ ግንኙነት የጤናና የተፈጥሮ መዛባትን ስለሚያስያስከትል ሳይንሳዊ ድጋፍ ያለው ሲሆን ህብረተሰቡ ምንልባትም ቀድሞውኑ በተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንቡ የደነገገ መሆኑን ያሳያል።

ከተጠቀሱት አስነዋሪ ተግባራት እራሱን እየጠበቀ፤ በአዎንታ የተጠቀሱትን ጥሩ ተግባራት እየፈፀመ እንዲኖር የሚያግዝ የባህሪ መግቻ ነው። የማህበራዊ ደንብ መመሪያም ነው። ለምሳሌ ያህል ሁለት ወንድማማቾች ተጣልተው አንደኛው በድንገት ሊፈነከት ይችላል። የወንድማማቾች ጥል ስለሆነ በተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንብ - ሰፊ መሠረት ሊታረቁ ይችላሉ። ጉዳዩን ገዳ እና የገዳ ህግ ካወቀ ግን ወንድማማቾቹ ቢታረቁም በዳዩ ለተበዳዩ የደም ካሣ (ጉማ) እንዲከፍል ይደረጋል። ይህ የገዳ ህግ ነው፤ የገዳ ፍትህ ነው። በገዳ ህግ መሠረት በዳዩ ወደደም ጠላም መካስ አለበት፤ ግዴታው ነው። ተበዳዩ ግን እንደ ፍላጎቱ ካሣውን ሊወስድም ላይወስድም ይችላል። በዚህ ምክንያት ሰፊ በሰዎች መካከል በሚፈጠር ግንኙነት፣ በጉርብትና፣ በቤተሰብና እስከ ጎሣ ባለ ማህበራዊ መስተጋብሮች ውስጥ የሚከወን ይሆናል። ችግሩም በሽምግልና ይፈታል። በተመሳሳይ ጉዳዩ ከጎሣ በላይ ወይም ሁለት ጎሣዎችን የተመለከተ ከሆነም ወደ ገዳ ይሄዳል። ይህም ጉዳይ የሚዳኘው በገዳ ህግ ነው። ሕግ ይሆናል። ስለሆነም ሰፊ በህብረተሰቡ ስምምነትና አመለካከት የሚወሰን ደንብ ነው። ህግ ደግሞ የማስገደድ ኃይል/ አቅም ይኖረዋል። ሁለቱ ጉዳዮች አንዱ በሌላው ውስጥ ተሰባጥረው የሚገኙበት ጊዜ አለ። ለምሳሌ በቱለማ ገዳ መሠረት የጨቃላ ተራራ የተከበረ ስለመሆኑ ህግ ተደንግጎለታል። በምዕራፍ ስድስት በተገለፀው መሠረት የጨቃላን ተራራ ማረስ፤ በላዩ ላይ ያለውን ዛፍ መቁረጥ፤ ወደ ተራራው ሮጦ የተጠለለን/ የሸሸን ሰው ወይም እንስሳ ወይም አውሬ ተከታትሎ ማሳደድ አልያም መግደል በገዳ ህግ ያስቀጣል (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲስአበባ)።

ይህ ሆኖ ከተገኘ የህግን ብቻ ሳይሆን የህብረተሰቡም ተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንብ መጣሱን ያሳያል። ይህም ጉዳይ በገዳ ህግ መሠረት የሚዳኝ ይሆናል፤ ከተጠቀሰው ደንብ አንፃርም ይታያል። ከሕግ ለጥቆ “Hooda/ በፀጋ መቀበል” ከተሰኘው ቃልና እርከን የሚመጣ ሲሆን “ከሰፋ/ Safuu” ጋርም የተቀራረበ ነው። በፀጋ የሚቀበሉት፣ የሚታቀቡት ነው።

[81] በፀጋ መቀበል ማለት አንዳች ነገርን አሜን ብሎ በመቀበል መጠበቅ ማለት ነው። አሜን ብሎ መቀበልም ከአንዳች ነገር መቆጠብ ወይም መታቀብ ማለት ነው። የሚታቀቡት ነገር ሲባል ህፃን ልጅ ከአንድ ቤተሰብ ደጋግሞ ከሞተ ይህን ነገር በፀጋ ተቀበሉ ይባላል። ሞት ሲከሰት ማልቀስ፣ ፀጉርን መላጨት፣ ማዘን፣ቅቤ አለመቀባት ይኖራል። በፀጋ ተቀበሉ ሲባል ግን ምንም እንዳልተከሰተ በማሰብ አይቀለስም፤ ፀጉር አይላጭም፤ አይታዘንም፤ ምንም ነገር እንዳልተከሰተ ይታሰባል ማለት ነው። (አቶ መሳይ ግርማ፣ 05/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ትርጓሜው ሐዘን ሀዘንን ይወልዳል። ማልቀስ፣ ማማረር ይበልጥ የከፋ ተከታታይ ሀዘን ስለሚያስከትል የሆነውን “አሜን” ብሎ በመቀበል የባሰውን አታምጣ በማለት የፈጣሪን ምህረትና ቸርነት መለመን ማለት ነው። ከዚሁ በመነሳት “በፀጋ መቀበል” ከአሜን ባሻገርም የተቀበሉትን ነገር እንደቃል ኪዳን አክብሮ መጠበቅን፣ መታቀብን፣ መወሰንን የሚያሳይ ነው።

በኦሮሞ ባህል አንድ ሰው ሲሞት ነፍሱ ስትወጣ፤ እስክሬኑ ከቤት ሲነሳ፤ ከዚያም ግብዓተ መሬት ሲፈፀም ሦስት ጊዜ ይለቀስለታል። ከዚህ በኋላ በፀጋ ተቀብለናል (Hoodanneerra) ይባላል (አቶ ሹጉጤ ገዳ፤ 21/01/2012፤ ፊንፊኔ)። ከዚህ በመነሳት “በፀጋ መቀበል” የተከሰተውን ክስተት አክብሮና አሜን ብሎ መቀበል፤ አሜን ብለው የተቀበሉትንም ኪዳን አክብሮ መጠበቅን፤ መታቀብን፤ መቆጠብን፤ መከልከልን፤ መወሰንን የሚያሳይ ነው። ከምግብም የማይመገቡት ነገር አለ፤

[82] ከምግብም የሚታቀቡት (የማይመገቡት) የምግብ ዓይነት አለ። የሽሉዳ ሥጋን አይመገቡትም። ከሆነ ገድ በመነሳት ይሁን ወይም ሰዎች ብለው ይሁን ቢታሪክ አጋጣሚ ገጥሟቸው ያልበጃቸው አንዳች ነገር ማለት ነው። ስለዚህ ይህንን ነገር ከማድረግ ይታቀባሉ። በጥቅሉ በፀጋ መቀበል ማለት በሆነ ገድ የማይደርጉት ማለት ነው። ልዩ ነገር ነው፤ የሚታቀቡት ነገር ነው (አቶ ተፊቻ ሆርዶፋ፤ 23/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ።

የሽሉዳ (Irree) ሥጋ አሁንም በቦረናና በጃሌ²¹¹... የተወሰኑ የሕብረተሰብ ክፍሎች ዘንድ እንደማይበላ ይነገራል። በተመሳሳይ ከዋቂፈና እምነት ጋር በተያያዘ ዶሮ፤ ፍየል፤ ተልባ... የማይመገቡ ሰዎች አሉ። ዶሮ²¹² የወፍ ዝርያ፤ ፍየል የክፉ ነገር ምሳሌ ናት፤ ተልባ ተንሸራታችና የሐሰት ምሳሌ ነው ተብሎ ይታመናል። በሌላ በኩል በፀጋ የሚቀበሉት ነገር ከሰው ችሎታ በላይ የሆነን በተፈጥሮ የተገኘ፤ የሰው ልጅ ይህን በተፈጥሮ የተገኘን ሁነት ሊያሻሽለው፤ ሊለውጠውና ሊያስተካክለው የማይቻለው ሆኖ ሲገኝ ነው፤

[83] በፀጋ መቀበል ማለት ማስተካከል/ ማሻሻል የማይችሉት ነው። አዳ በፀጋ የሚቀበሉት ነው። አዳን ባለበት (በበቀለበት) ቦታ እንዳለ ይቀበሉታል እንጂ ማስተካከል ወይም መለወጥ አይቻልም። ቅርንጫፉ ሁለት ይሁን፤ አንድ ይሁን ማለት አይቻልም። ከዚህ ቦታ ተነስቶ እዚያ ቦታ ይቀመጥ ማለትም አይቻልም። መልካ፤ ተራራ በፀጋ የሚቀበሉት ነው (አቶ ሲሳይ ቡልቡላ፤ 25/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ።

የአዳን ዛፍ ተፈጥሯዊ ይዘት መጨመርም ሆነ መቀነስ በሰው ልጅ የሚወሰን ተግባር አይደለም። ተፈጥሮን በተፈጥሮነቱ አክብሮ መቀበልን ይመለከታል። አዳ፤ መልካ፤ ተራራ... አክብረው በፀጋ የሚቀበሉት ነው ሲበል በሌላ ትርጉሙ፤ “Iddoo hoodaa/ አውደ ምህረት ወይም መካነ ቅዱስ ማለት ነው። ይኸውም ለዋቃ ማስጋና የፀሎት ስነስርዓት የሚቀርብበት፤ ከፈጣሪም ምህረት የሚገኝበት፤ የገዳም ሆነ የዋቂፈና ሥርዓተ ክብራ የሚከናወንበት አውድ፤ የተቀደሰና የተከበረ ቦታ ማለት ይሆናል።

በፀጋ መቀበልን ተከትሎ የዋቃ ክብር ከሁሉም የላቀ ነው። ዋቃ ይከበራል፤ ይፈራል። ይህም “Sodaa waaqaa/ፈሪሃ እግዚአብሔር” ይሰኛል፤

211 በመቂ ከተማ አቅራቢያ ቆርኬ አዲ በሚባል ገጠራማ አካባቢ የሚኖሩት አቶ ዶሪ ዳለቻ የሽሉዳ ሥጋ እንደማይበሉ ለአጥኚው አውግተዋል።
212 ዶሮ የወፍ ዝርያ ስለሆነች ሰው ወፍ አይበላም ከሚል መነሻ ሴት አያታቸው በህይወት ዘመናቸው ዶሮ እንደማይበሉ አቶ ዋቆ ዶሪ ተናግረዋል።

[84] ኦሮሞ በዋቃ ያድራል፤ ዋቃን ፈርተው/ አክብረው ነው የሚተውት። በፀጋ መቀበል ደግሞ ማስተካከል አይቻልም፤ እዚያው ባለበት ይመለከቱታል። ከላይ ላይ የሚጠቀሙትን ተጠቅመው፤ በፀጋ ተቀብለው፤ አመስግነው ባጠገኑ ያልፋሉ። ዋቃን አይተውት እፊቻ አይሰጡትም፤ አይተውትም በፀጋ ተቀብለንሃል አይሉትም። እርሱ የፈጠረው ፍጥረት አለ። እርሱ ያለበትን ሥፍራም አያውቁም፤ የዋቃን ነገር እዚያው ባለበት መፍራት ነው። እዚያው ባለበት ያምኑታል። ከፈረሃ ዋቃ/አግዚአብሔር በላይ አንዳች ነገር የለም (ዝኒ ከማሁ፣ 25/01/2012 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

“ኦሮሞ በዋቃ ያድራል/ Oromoon Waaqatti bula” የሚለው አገላለፅ በፍፁም ልብ ለዋቃ መታመንን፤ መታዘዝን ያመለክታል። ይኸውም የቱለማ ኦሮሞ ለፈጣሪና ፍጥረት፤ ለእምነቱ፤ ለገዳ ሥርዓቱ፤ ለተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያቱ ትዕምርታዊ ፍቺ የሚለጥበትን ስልት፤ ዓለምን የሚረዳበትንና የሚያስረዳበትን ብልሃት ይመለከታል። “እርሱ የፈጠረው ፍጥረት አለ” ሲባል ዋቃ ለሰው ልጅ²¹³ በግልፅ ባይታይም እርሱ የፈጠረው የሰማይና ምድር፤ ወንዝና ተራራ፤ የመምሽትና መንጋት፤ የክረምትና በጋ መፈራራቅ፤ የፀሐይ ጥዋት በምሥራቅ ወጥታ ማታ በምዕራብ መጥለቅ ወዘተ. በሰው ልጅ የሚከወን ሳይሆን በዋቃ መለኮታዊ ኃይል የሚዘወር በመሆኑ የርሱንም ሀልዮት (መኖር) የምናወቅው ይህንኑ የተፈጥሮ ክስተት በማየት ነው የሚል ሃሳብ ሲሆን ይህም “ፍጡር ካለ የግድ ፈጣሪ ይኖራል” (ብሩህ፣2010ዓ.ም:75) የሚለውን ስነአመክንዮ ያስከትላል። በኦሮሞ አተያይ መሠረት ከሁሉ በፊት ዋቃ ነበረ። ዋቃ ሁሉን ነገር ፈጠረ፤ እርሱ ግን በማንም ያልተፈጠረ ነው። ስለሆነም የመፍጠር መለኮታዊ ሚና ለዋቃ የተሰጠ ነው፤ ሰውን ጨምሮ ማንኛውም ፍጥረታት (ተፈጥሮ) የርሱ ፍጡር ናቸው ተብሎ ይታመናል፤ “Kan si uume hin jiru/ አንተን የፈጠረህ የለም”፤ “Kan si malee uummame hinjiru/ያለ አንተ የተፈጠረ የለም” የሚለው አገላለፅ ይህንኑ እውነታ ያመለክታል። በዋቃ አማካኝነት ዓለም የተፈጠረችው “ወላቡ” ከተሰኘ ህዋ (Universe) ነው። ይህ ህዋ በመጀመሪያ የውኃ አካል ነበር። ዋቃም ወላቡን ለሁለት ከፍለ። የላይኛውን ክፋይ እንደገና በሦስት ቦታ ከፍሎ ፀሐይ፤ ጨረቃ፤ ኮከብ አድርጎ ፈጠረ። የታችኛውን ክፋይ ደግሞ መሬትና ውኃ አድርጎ ፈጠረ። ቀዳሚዎቹ ስነፍጥረት (Ummama ganamaa) አልያም አምስቱ²¹⁴ አእማዶች (Yayyaba Shanan) ይሰኛሉ። በጥናቱ እንደተገለፀው አምስት ቁጥር ውስጥ ወሳኝ ሚና አለው። ኦሮሞ በነዚህ የስነ-ፍጥረት አካላት ላይ ተመስርቶም የገዳ ሥርዓትን እንዳዋቀረ ይነገራል፤

213 በዋቄፊና (የጥንት የጠዋቱ የኦሮሞ ኃይማኖት) መሠረት አምላክ ከሰዎች ጋር የሚገናኘው በመንፈሳዊ መንገድ እንደሆነ ይታመናል። የሐይማኖቱ መሪዎች በምድር ላይ እንደ አምላክ ተወካዮች ይወሰዳሉ። በእምነቱ መሠረት አምላክ እነዚህን ቅዱስ መንፈስ እርጥበት ባለበት በትላልቅ ወንዞች፤ በትላልቅ ተራራዎች፤ በትላልቅ ዛፎች ወዘተ. ውስጥ ተገኝተው የህዝቡን ልመናና ተማፅኖ ለፈጣሪ እንዲያሰሙ አደርጓል ይላሉ። ስለሆነም እነዚህ ቅዱሳን ሰዎች የሰፈሩበት አካባቢዎች ሁሉ የተባረኩና የተከበሩ መሬቶች ናቸው ተብለው ይታመናሉ (የኦሮሚያ ቱሪዝም ቢሮ፣2000ዓ.ም:94)።

214 እነዚህ የተፈጥሮ አካላት ለሰው ልጅ በብዙ ነገር አብንት ናቸው። ከመጠሪያ ስም (ፀሐይ/ Biiiftuu) ጀምሮ ለእምነት፤ ለንግድ ድርጅት ስያሜ፤ ለተሊዩዩ ቴክኖሎጂ ወዘተ. ለመሳሰሉት ተፈጥሮን በመነሻ ምሳሌነት ይጠቀማል። ይህም ማለት ተፈጥሮን በመኮረጅ የሚጠቀም መሆኑን ያመለክታል። የሰው ልጅ አውሮፕላን የሰራው የአእዋፋትን ገፅና እንቅስቃሴ በማየትና በማስመሰል (በመኮረጅ) ስለመሆኑ ይነገራል።

[85] ኦሮሞ እግዚአብሔር የፈጠረውን ድንቅ ሥራ ተመልከቶ ነው ገዳን ያዋቀረው። እግዚአብሔር በሰራው ሥራ ላይ ተመስርቶ ገዳን በአምስት ቦታ ከፍሏል። እግዚአብሔር ነው በመጀመሪያ እንዲህን አምስት ክስተቶች የፈጠረው። ለነዚህም ክስተቶች ትውስታ እግዚአብሔር አምስት ጣቶች ሰጥቶናል። የእጅ ጣት፣ የሰሜን ህዋሳታችንም አምስት ናቸው። ስለዚህ ኦሮሞም መተዳደሪያ ሥርዓቱን አሃዱ ብሎ ሲጀምር ገዳውን በአምስት አዋቅሯል (አቶ አዱኛ ሙሊሣ፣ 10/05/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የእጃችንም ብቻ ሳይሆን የእግራችንም ጣቶች አምስት ናቸው። በኦሮሞ ባህል በአምስት የሚመሰሉ ነገሮች ብዙ ናቸው። የሰው ልጅ አካል ከአምስት መሠረታዊ ነገሮች ማለትም ከሰውነት ቆዳ፣ ደም፣ ስጋ፣ አጥንትና ነብስ የተዋቀረ ነው (አቶ ቦቤ ሁሉቃ፣ 05/02/2012 ዓ.ም መቂ)። በተለምዶ ኦሮሞ የሚወከልባቸው አዳዎች አምስት²¹⁵ ናቸው። እነርሱም፡- “አዳ ነቤ፣ አዳ ሮባ፣ ቢሲል፣ አዳ ቡልቱም፣ አዳ ናቸው (አቶ አዱኛ ሙሊሣ፣ 10/05/2010 ዓ.ም ቢሾፍቱ፣ እሸቱ 2001፡ 77-80)።

በምዕራፍ ዘጠኝ “ዕርቀሰላም፡- የቱለማ ኦሮሞ ሀገር በቀል የግጭት አፈታት ስልት መቋጫ” በሚል ንዑስ ርዕስ እንደተመለከተው የገዳ ችሎት የሽምግልና ሸንጎ (Shanacha) አምስት አባላትን የሚያካትት ነው። ከአምስቱ የስነፍጥረት መሠረታዊውን፡- “ፀሐይ/ Biiftuu (ቢፍቱ)፣ Aduu (አዱ)” የተሰኙ የአፋን ኦሮሞ ሁለት ስያሜዎች የተሰጧት ሲሆን፣ ስምንት ጨረሮች²¹⁶ እንዳላትም ይታመናል።

በቱለማዎች ዘንድ “ባለ ስምንት ጨረሮች²¹⁷ ወይም አውታር ፀሐይ -Biiftuu qara saddeetii” በሚል ስያሜም ትጠራለች። የገዳ ሥርዓት የሥልጣን ዘመን ስምንት²¹⁸ ዓመት መሆንም ከዚህ የተፈጥሮ ምሳሌ ጋር ይያያዛል (አባ ሙዳ፣ ዳዲ’ ባዳ’ሶ፣ ዶሪ ዳለቻ)።

ከፀሐይ ዑደት ጋር ተደጋግሞ የሚጠቀሰው “ቦሮ” ነው። መርሐ ንጋት (Boroo/ቦሮ) ጥዋት ፀሐይ ከመውጣቷ በግምት ከግማሽ ሰዓት በፊት የሚታይ ወጋገን²¹⁹ ማለት ሲሆን፣ በሌላ

215 በተለምዶ አምስት የኦሮሞ አዳዎች ቢባልም የኦሮሞ የእምነትና የፖለቲካ ማዕከል የሆኑ አዳዎች ከጥንት ጀምሮ በተለያዩ ሥፍራዎች የነበሩ ስለመሆናቸው በታሪክ የሚጠቀስ ሲሆን ቢያንስ ቢያንስ ከክርስቶስ ልደት በፊት ከ200 ዓመት በፊት ጀምሮ ሲያገለግሉ ቆይተዋል። ከነዚህም ውስጥ በደዋሮ፣ በሞርሞር፣ በከኒሳ ራያ፣ በከታ ያሉና የአዳ ነቤ ቀደምት አዳዎች ውስጥ የሚጠቀሱ ናቸው (የኦሮሚያ ቱሪዝም ቢሮ፣ 2000 ዓ.ም፡ 96)።

216 በሳይንሳዊው እውቀትም ይኸው ተመሳሳይ አገላለፅ (Frutiger, 1989:282; Cirilot, 1962:319) ያለ ሲሆን የጥናቱን አጠቃላይ ሂደትና ገፅታ በሚያሳየው ምስል አምስት አካት ላይ የተመለከተችን የፀሐይ ገፅታ ያስተውሏል። ፀሐይ/Biiftuu የእንስሳትነት ሮታና ስም መግለጫም ናት።

217 ባለ ስምንት ጨረር የሆነችን የፀሐይ ምስል ግንዛቤው ያላቸው አንዳንድ ሰዎች በግንባራቸውና በእጃቸው ላይ በንቅሳት፣ በተለያዩ ቀለማት አስውብው ደግሞ በቤታቸው ግድግዳ ላይ ቀርፀውት ተመልክቻለሁ። ፎቶም አንስቻለሁ። ጌጥም የአተያይ መግለጫም ነው። ባህላዊ እውቀቱ ባላቸው ሰዎች በቤት ውስጥ የሚበጀው ባለ ስምንት አውታር ወይም ክብ (Geengoo/ጌንጎ) ቅርፅ ነው (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)። የግድግዳ ቦሮ (Boroo keenyanaa) ተብሎም ይጠራል።

218 ከገዳ የሥልጣን ዘመን በተጨማሪም ከስምንት ቁጥር ጋር የሚያያዙ ሁኔታዎች ብዙ ናቸው። ለምሳሌ የአቴቴ ፈጫሳ/ ከዋኔ ስምንት ነው፤ ቢጋብቻ ወቅት ለልጅቷ ቤተሰቦች በጥሎሽ መልክ የሚሰጡ የክብቶች ብዛት ስምንት ናቸው... እንዲህም ድርጊቶች ከነስያሜባቸው ስምንቶ (Saddeeta/ሰዴታ) ይሰኛሉ።

219 ቅድመ ፀሐይ ብርሃንን፣ የሰማይ ንጋትን፣ የፀሐይ መገለጥን የሚጠቁም ባለ ቀይ ቀለም ውጋጋን/ብርሃን ነው።

በኩል የፀሐይ መውጫ - የምሥራቅ አቅጣጫ ማለት ነው። የቱለማ ኦሮሞ ለፈጣሪው ምሥጋና ሲያቀርብ ፊቱን ወደ ፀሐይ መውጫ ቦሮ በማዞር ነው (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)። በዚሁ ምክንያት “Oromoo fuula boroo; Boroo fuula Waaqaa - ኦሮሞ የፊት ገፁ ወደ ምሥራቅ²²⁰፤ ምሥራቅ የዋቃ ገፅ ነው” የሚሰኝ አባባል በአዛውንቶች የሚነገር ሲሆን ተከታዩም ጥቅስ ይህንኑ ጥልቅ ሃሳብ የሚገልፅ ነው፤

[86] ኦሮሞ የፊት ገፁ ወደ ምሥራቅ ማለት፤ በዙውን ጊዜ ፈጣሪውን ሲማፀን ወደ ምሥራቅ አቅጣጫ ይዞራል። ሲጓዝም ወደ ፀሐይ መውጫ ይጓዛል። የፀሐይ መጥለቂያን አዘቅት ነው ይላል። ወደ ምሥራቅ ሂድ ይላል። እቤት ሲሰራም በሩ ወደ ምሥራቅ አቅጣጫ ይሆናል። ኦሮሞ ቤቱን ከብ አድርጎ ነው የሚሰራው። በበር ፊት ለፊት ያለው ሥፍራ በሮ ይባላል። ወይም የመኝታ ቦታ ሳሎን ማለት ነው። በሮ ክብር አለው። ኦሮሞ በዚህ ቦታ ነው የሚተኛው (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

ምሥራቅ (የፀሐይ መውጫ) ብዙ ትንሚ አለው። በኦሮሞ ባህል መሠረት የእርድ ስነስርዓት ሲከናወንም ይኸው የምሥራቅ አቅጣጫ ትኩረት ይሰጠዋል፤ “Kormi bahatti ol garagara; mirgatti kufa. (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 03/10/2010 A.L.I Dhaka kora) - ኮሮማው ወደ ምሥራቅ ይዞራል። ወደ ቀኝ ይወድቃል። (አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ 03/10/2010 ዓ.ም ደ’ከ ኮራ)።

ኮሮማው ወደ ቀኝ የመውደቁ ምክንያት ስኬትን የመቀዳጀት ተምሳሌት ተደርጎ ይወሰዳል። ነባር ልማድና ትውፊትም ነው። በርዕሰ ጉዳዩ እንደተገለፀው በዋቃ መጀመሪያ የተፈጠረው - “ህዋ” የውኃ አካል ነበር። ዋቃ ወላቡን ለሁለት ሲከፍልም የታችኛውን አካላት መሬትና ውኃ አድርጎ ፈጠረ። በኦሮሞ የስነፍጥረት እሳቤ ውኃ የሁሉም መነሻ ሲሆን በምዕራፍ ስድስት የሰማይና ምድር ህግ እንደተመለከተው ውኃ ለሰው ልጅ ህይወት መሠረታዊ ነው፤ መሠረታዊ ፍላጎትም ነው። የውኃ/ ዝናብ ጥቅም የተሟላ የሚሆነው ደግሞ ከመሬት ጋር ነው ወይም በማይነጣጠሉት ሁለቱ የስነፍጥረት አካላት ነው። በግብርናና በክብት እርባታ ለሚተዳደረው የኦሮሞ ህዝብም ሆነ ለሌላው ህዝብ ውኃና መሬት ልዩ ትርጉም እንዳላቸው በምዕራፍ ስድስት የሰማይና ምድር ህግ ተገልጿል። ሰው ልጅ ካለ ውኃ መኖር አይቻልም፤

[87] ኦሮሞ አዋቂ ነው፤ የኦሮሞ እውቀት ትልቅ ነው። የሰው ልጅ ከውኃ ውጭ ከሦስት ቀናት በላይ መኖር አይችልም። ዓይናችን፣ ሰውነታችን የሚንቀሳቀሰው ውኃ ያለው ለብ ያለ ዓየር ከዓይናችን እና ከሆዳችን ውስጥ ገብቶ ስለሚወጣ ነው። ውኃ የሌለው አየር (ውኃ ያዘለ አየር) ባይኖር ኦሮ ዓይናችንም ሆዳችንም ደረቅ ይሆናሉ። ኦሮም ይህን ውኃ ፈጣሪ ነው የሰጠን ምስጋና ላንተ ይሁን ይላል። ይህን መልካ የፈጠረህ ብለው ይለምናሉ እንጂ፤ ውኃውን አይለምኑም። በዚህም ሳቢያ መልካ ክብርት ናት። ውኃ ከሌለ ምንም ነገር የለም ማለት ነው (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ) - በትርጉም የቀረበ።

የሰው ልጅ ህይወት በእጅጉ ከውኃ ጋር የተቆራኝ ነው። ውኃ ከመጠጥ፣ ከንፅህና፣ ከግብርና፣ ከሰላም፣ ከክፋትና ከድህነት፣ ከእምነት፣ ከፖለቲካ፣ ከጦርነት ጋርም ይያያዛል። ከእምነት ጋር የተያያዘው ውኃ ከፈውስ፣ ከድህነትና ከጥፋት፣ ይህም የጥፋት ውኃ የሰው ልጅ የቅጣት ምሳሌ ነው (ማቴ 24:37-39)። ነገረ ውኃ የማይነካካው ጉዳይ የለም፤ ለፍጥረታት ሁሉ ወሳኝ ነው። ተፈላጊ የሆነው ውኃ ከምንጭ፣ ከወንዝ፣ ከክርስ ምድር የሚገኝ ሲሆን፣ በዘመናዊው እውቀትም ውኃ አስፈላጊ ነው። “71% የመሬት አካል በውሃ ተሸፍኗል። ውኃ ለሕይወታችን በጣም አስፈላጊ የሆነ የተፈጥሮ ሀብት ነው። በፅዕዋትና በእንስሳት አካል ውስጥ ውኃ በብዛት ይገኛል። ለምሳሌ 70% የሚሆነው የሰውነታችን ይዘት ውኃ ነው። ማንኛውም ሕያው ነገር ያለማቋረጥ ውሃ ማግኘት አለበት” (በላቸው፣1996 ዓ.ም፡18)። “ውኃ ህይወት ነው” የሚለው አባባልም ይህንኑ የውኃ ጠቀሜታ ያገናዘበ ይመስላል። ለምሳሌ ውኃ/ዝናብ ካለ የሰው ልጅ መሬትን አርሶ፣ ዘርቶና አጭዶ ይመገባል። በተመሳሳይ ሣር በዝናብ ይበቅላል። እንስሳት (ከብቶች) ይህን ሣር ግጠው ይራባሉ። ይወፍራሉ፣ ይሸጣሉ፣ ታርደውም የሰው ልጅ ሥጋቸውን ይበላል። ላምም ይህን ሣር ግጣ ለሰው ልጅ ወተትና የወተት ተዋፅዖ ትሰጣላች። ሰው በቀጥታም ሆነ በተዘዋዋሪ ምግቡን ከውኃ/ ዝናብና ከመሬት ያገኛል። ለዚህ አይነቱ ተፈጥሯዊ ዑደት ደግሞ ኦሮሞ ዋቃ የሰጠውን ለምለም ሣር/እሬቻ ይዞ መልሶ ዋቃን ያመሰግናል። የተጠቀሰውን ተፈጥሯዊ ትስስርም ይበልጥ ያጎለብታል።

*“Waaqa nuu umetti amanna, Ummamaan waaqa kadhanna”
(Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L./ Adaamaa)*

*“በፈጠረን ዋቃ/ አምላክ እናምናለን፣ ዋቃን በተፈጥሮ እንማፀናለን”
(አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።*

ፈጣሪን/ ዋቃን እርሱ በፈጠረው ተፈጥሮ እና መልክዋለን/ እናመስግነዋለን ማለት ነው። በመረጃ አቀባዩ የተብራራው ሃሳብም ይህንኑ አገላለፅ የሚያፍታታ ነው። “Ummama jechuun irreecha. Waanuma inni umeen deebisnee Waaqa kadhanna. Ummamaaf kabaja kennuu; Waaqa galateeffachuu agarsiisa - ተፈጥሮ የተባለው እሬቻ ነው። እርሱ በፈጠረው ተፈጥሮ መልሰን ዋቃን እንማፀናለን። ለተፈጥሮ ክብር መስጠት፣ ዋቃን ማመስገንንም ያሳያል” (ዝኒ ከማሁ)።

ከቀረበው ገለባ የገዳ ሥርዓትም ሆነ የኦሮሞ ህዝብ አተያይና ፍልስፍና ከፈጣሪና ተፈጥሮ ህግ ጋር የጠበቀ ግንኙነት ያለው መሆኑን መረዳት ይቻላል።

እነዚህ የተፈጥሮ ህጎች ከተፈጥሮ ፀጋዎች ጋር የተሰናሰሉ ሲሆን፤ የቱለማ አሮሞ የምርቃት ስነስርዓት ማሳረጊያም²²¹ ሆነ የገዳ ሥርዓት ለዚሁ ውኃ/ ዝናብና ሰላም አፅንዖት ይሰጣል፤ ከላይ የተጠቀሰውን ሃሳብም ያደረጃል፤

“Gadaan Roobaaf naga’a, - ገዳ ዝናብና ሰላም ነው፤”

“Barri quufaaf gabbina. - ዘመኑ የደስታና ፍስሐ ነው፡፡”

“Gadaan Roobaaf naga’a jechuun roobni jiruu fi jireenya. Ilma namaatiif qofa otuu hinta’in lubbu qabeeyyii hundaafuu jireenya. Kan qotanis, kan nyaatanis, kan horanis yoo nageeyni jiraate. Barri quufaaf gabbina jechuunimmoo jireenyi namaa guutuu ta’ee, sammuu namaa yoo bilisome fi yoo gammade malee nyaatanii quufuu jechuu miti” (Obboo Doorii Daalachaa, 21/01/2012 A.L.I Qorkee Aii). (ገዳ ዝናብና ሰላም ነው ማለት ዝናብ ኑሮና ህይወት ነው፡፡ ለሰው ልጅ ብቻም ሳይሆን ህይወት ላላቸው ሁሉ ህይወት (አስፈላጊ) ነው፡፡ ማረስም፤ መብላትም፤ ማርባትም ሰላም ካለ ነው፡፡ ዘመኑ የደስታና ፍስሐ ነው ማለት ደግሞ የሰው ልጅ ኑሮ ተሟልቶ፤ የሰው ልጅ አእምሮ ነፃና ደስተኛ ሲሆን ነውንጂ በልተው መጥገብ ማለት አይደለም (አቶ ዶሪ ዳለቻ፤ 21/01/2012ዓ.ም ቆርኬ አዳ)፡፡

በጥቅሱ ሃሳብ መሠረት “ዝናብ/ ውኃ ለሰው ልጅ ብቻም ሳይሆን ህይወት ላላቸው በሙሉ አስፈላጊ ነው” ሲባል ተፈጥሮ ተመጋጋቢ መሆኑን፤ አንዱ ሌላውን በመመገብ ህይወት እንደሚቀጥል ያመለክታል፡፡ በሌላ በኩል በጥቅሱ ሃሳብ መሠረት የሰው ልጅ ዋቃ በሰጠው የተፈጥሮ ፀጋ ተጠቅሞ አምሮቶና አርብቶ መኖር የሚችለው ሰላም ካለ ነው፤ ይህም ሰላም ደስታና ፍስሐ፤ የህሊና ነፃነትና የህሊና እርካታን የሚያጎናፅፍ እንዲሁም ለሆድ ሳይሆን ለህሊና መኖርም አስፈላጊ መሆኑን፤ ገዳ ለሰላም የሚሰጠውን ዋጋና ቦታም ያመለክታል፡፡

ይህ አይነቱ ሰላም፤ የሰው ልጅ ደስታና ፍስሐ፤ የህሊና ነፃነትና እርካታ የሚገኘውም በልቶና ጠጥቶ በመጥገብ ሳይሆን የእውነትን መንገድ በመከተል ነው፡፡ በዚህ የእውነት መንገድም እኩልነት፤ ህግና ሥርዓት ሲከበር ነው፡፡ በአሮሞ ህዝብ ዘንድ እውነት በዋቃ ይመሰላል፤ “Waaqa jechuun dhugaa jechuuudha. Dhugaa jechuun matuma isaatiinuu Waaqa (Abbaa Gadaa Duraani Bayyana Sanbatoo, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu). (ዋቃ ማለት እውነት ነው፡፡ እውነት ማለት በራሱ ዋቃ ነው (የቀድሞ አባ ገዳ በዩኒ ሰንበቶ፤ 11/12/2011 ዓ.ም.ቢሾፍቱ)፡፡

²²¹ የምርቃቱን ማሳረጊያ ስንኞች በአባሪ ቁጥር 9 ይመለከታል፡፡

በተቃራኒው ውሸት መናገር፣ በውሸት ሰው ላይ መመስከር፣ በውሸት ላይ ተመስርቶ በሰው ላይ ተንኮልና በደል መፈፀም ይልቁንም በገዳ ሥርዓት በሚተዳደረው የኦሮሞ ህዝብ ዘንድ የክፋ ኃጥያት ነው። የሰው ልጅ የሰራው ጥሩ ነገር በጥሩነቱ፣ ክፉ ነገር በክፋቱ... ኃጥያት፣ ምልካምነትም - ጽድቅ ሆኖ ለልጅ ልጅ እስከ ሰባት ትውልድ ይተላለፋል²²² ተብሎም ይታመናል። በዚህም ሳቢያ በገዳ ሥርዓትም ሆነ በህዝቡ ዘንድ እውነት ትልቅ ዋጋ አለው፤ የሰላም፣ የፍትህ... መሠረት ነው። በገዳ አመለካከት ሁሉም ሰው ከእውነት በታች ነው፤

[88] በገዳ አመለካከት ውስጥ ሁሉም ሰው ከእውነት በታች ነው። ኦሮሞ እውነት እግዚአብሔር ነው፤ እግዚአብሔር እውነት ነው ይላል። አንዳንዶች እውነት ከእግዚአብሔር በላይ ነው ይላል። ለምን ቢባል፣ እግዚአብሔር በራሱ በእውነት ስለፀና፣ በእውነት መንገድ ስለተጓዘ ነው እግዚአብሔር የሆነው። ከእውነት ዝንፍ ቢል ኖሮ እግዚአብሔር አይደለም (አቶ ማሞ ገዳ፣ 21/01/2012 ዓ.ም አዳማ)።

ዋቃ/ እግዚአብሔር ከእውነተኛነቱና ቀጥተኛነቱ አጋድሎ አጠገብ ለአጠገብ ላሉ ሰዎች ለአንዱ ፀሐይ ሰጥቶ ሌላውን ቢነሳ፣ ለሁሉም እኩል ባይሆን፣ ቢያዳላ... የእውነት አምላክነቱና የእውነት ተምሳሌትነቱ ከጥያቄ ውስጥ ይገባ ነበር። የእውነትን መስመር፣ የራሱን የተፈጥሮ ህግ ተከትሎ ስለሚጓዝ ግን የእውነት አምላክ ሊሆን ችሏል። በዚሁ አግባብ በገዳ ሥርዓት የሚተዳደረው ኅብረተሰብም በገዳ አመለካከት መሠረት እውነትን ከሁሉ ነገር በፊት ማስቀደም ይጠበቅበታል። ስለሆነም የሰው ልጅ የራሱን ጥቅም ከእውነት ካስቀደመ፣ ጥቅሙን በማሰብም እውነትን ከጠመዘዘ... ይህ አይነቱ ድርጊት እውነትን ከእውነት ጋር ያለያየዋል፤ ከእውነት የተለያየ ሰው ደግሞ መንፈሳዊነት ይርቀዋል። መንፈሳዊነት የራቀው ሰው ደግሞ ዋቃ የራቀው፣ ሞገስ የሌለውና ዝም ብሎ የሚንቀሳቀስ ግዑዝ ሰው ይሆናል ተብሎ ይታሰባል። ለእውነት ልዩ ግምት የሚሰጠውም ለዚሁ ነው። ህዝቡም በምሳሌያዊ ንግግሩ ውስጥ የሚያስተላልፈው መልዕክትም ይህንኑ እውነታ ያንፀባርቃል፤

-Dhuagaan otuma hadhooftuu nama fayyisti; Dharri otuma mi'ooftuu nama ajjeesti.
እውነት እየመረረች ሰውን ታድናለች፤ እውሸት እየጣፈጠች ሰውን ትገድላለች።
-Dhuagaa dubbatanii bakka dhiittetti buluu wayya.
እውነትን ተናግሮ በመሸበት ማደር ይሻላል።
-Dhugaani fi aduun dhawaata ba'u.
እውነት እና ፀሐይ (ንጋት) እያደር ይወጣሉ።
-Dhugaan ilmoo waaqaati.
እውነት የእግዚአብሔር ልጅ ነው።
-Dhugaan nama du'e kaasa.
እውነት የሞተን ሰው ያስነሳል።
-Dhugaan ni qallatti malee hin cittu.
እውነት ትቀጥናለች እንጂ አትበጠስም

-Ni turti malee dhugaan hin baddu.

ትቆያለች እንጂ እውነት አትጠፋም።

-Yoo harka dhiqatanii nyaatan garaatu jaalata; yoo dhugaa dubbatan waaqatu jaalata — እጅን ታጥበው ቢበሉ ሆኖ ደስ ይለዋል፤ እውነትን ከተናገሩ እግዚአብሔር ይወዳል። ምንጭ፡- አጥኚው በተለያዩ ከበራዎች ወቅት በማስታወሻ የያዛቸው ምሳሌያዊ ንግግሮች።

በዚህም ምክንያት እውነት የዋቃ መገለጫ ነው፤ እውነት የገዳ ሥርዓት መገለጫ ነው፤ እውነት የአባ ገዳነት መገለጫ ነው፤ እውነት የባህላዊ ችሎት መገለጫ ነው፤ እውነት የማህበራዊ ህይወት መገለጫ ነው። የገዳ ሥርዓትም በዚህ እውነት ይመራል። ይህም እውነት የገዳ አመለካከት (Ilaalcha Gadaa) የሚባል ሲሆን እንደ ርዕዮተ ዓለም²²³ ይቆጠራል። በዚህ አመለካከት እውነት ከሁሉ በላይ ቅድሚያ ይሰጠዋል፤

[89] የገዳ አመለካከት ማለት ከሁሉም ነገር አስበልጦ ለእውነት ቅድሚያ መስጠት ነው። ገዳ እውነት ነው፤ በእውነት ማመን ነው። በእውነት መንገድ ለመጓዝ መምረጥ ነው። እውነት ይጠቅመኛል ብሎ ማሰብ ነው። ለጊዜው ብሉይ እንኳ ነገ የእውነት መንገድ ነው የሚያዋጣኝ ብሎ ማሰብ መቻል ነው። ሚዛናዊ የአተያይ አእምሮ መያዝ ነው። በገዳ አመለካከት ለራስም ለሌላውም እኩል ማሰብ ነው። እርሞ ከሀብት እውነት ይበልጣል፤ ንፁህ አእምሮ ይሻላል ብሎ ያምናል። እውነት የሰማይና ምድር ነው ይላል (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

የገዳ አመለካከት መሠረቱ ሚዛናዊነት ነው፤ ሚዛናዊ አእምሮ ማለት ነው። በራስ ላይ እንዲፈፀም የማይፈልጉትን መጥፎ ምግባር/ድርጊት በሌላው ላይ እንዲፈፀም አለመፈለግ ነው። ያለ በደልና መገፋፋት በሀቅ መኖር፤ በገዳ ችሎት ወቅትም በሀቅ መፍርድና ፍትህን ማስፈን ነው። ይህም ማለት ለራሱ እውነት፣ መብትና እኩልነት የሚሞግት ሰው የሌላውም እውነት ሲነካ ይሞግታል። እውነት እንዳይጠፋ ይከራከራል፤ ይፋለማል። በገዳ ሥርዓት አመለካከት አድርባይነት (Ayyalaallattummaa)፣ ስግብግብነትና ራስወዳድነት፣ ውሸትና ሸፍጥ፣ ሌብነትና ሴራ/ተንኮል ነውር ናቸው። እውነትን የሚጎዱና ሰላምንም የሚያደፈርሱ ናቸው።

በሌላ በኩል ከተፈጥሮና ማህበራዊ ደንብ ጋር የሚተሳሰረው ደግሞ “ለጉ” የተሰኘው ቃል ነው። “Laguu/ ለጉ፣ Safuu/ ሰፋ፣ Hooda/ ሆደ” የተሰኙት ቃላት በሃሳብና በትርጉም ደረጃ ተቀራራቢነት ቢኖራቸውም፣ የየራሳቸው መለያ አላቸው። ለጉ የሚለው የአፋን ኦሮሞ ቃል፣ በአማርኛው አይነኬ፣ አይጠሬ ማለት ሲሆን፣ መደረግ፣ መከወን፣ መነካት፣ መጠራት... የሌለበትን ነገር ያመለክታል። የማያደርጉት፣ የማይከውኑት፣ የማይነኩት፣ የማይጠሩት... ነገር ማለት ነው።

223 ርዕዮተ ዓለም/ Ideology ስለ አንድ ፓርቲ፣ ተቋም፣ ቡድን ወይም የሙያ ማህበር አቋም የሚገልፅ ስልታዊ የሃሳብ አቀራረብን የሚያመለክት ነው። ለምሳሌ በፓርቲ ረገድ ፓርቲው የሚያራምደው የአስተዳደር፣ የፖለቲካ፣ የኢኮኖሚና የማህበራዊ ግንኙነትን በተመለከተ የሚያንፀባርቀው ሃሳብ፣ ምኞት፣ አሰራርና ተግባራትን ይመለከታል (Story, 2009: 3-4)።

በተመሳሳይ ትርጉም አደፍ፣ የወር አበባ የሚሉትን ቃላት ይተካል፤ እነዚህን ቃላት ተንተርሶ ከክበሩ ንዋያት ጋር በተገናኘ በኦሮሞ ባህል፣ እምነትና ገዳ ሥርዓት ከበራ ወቅት መደረግ የሌለባቸውን ሁነቶችንም ይጠቁማል። ከነዚህም መካከል አንዱ፣ “ለጉ ማለት የማያደርጉት ከማድረግ የሚታቀቡት ነገር ነው። በወር አበባ ወቅት ቤተ እምነት አይገባም። መጠጥ ጠጥተው፣ ሰክረው... አይገባም፤ ጫማ ውጪ አውልቀው፣ ንፁህ ሆነው ገብተው ነው የሚያመልኩት (አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ፣ 02/02/ 2012ዓ.ም ኡዴ-ገርቢቻ) - Laguū jechuun waan lagataniidha. Mana amantaa laguudhaan hinseenan, dhuganii, machaa’anii hinseenan; kophee alatti baafatanii, qulqulluu ta’anii seenanii waaqeffatan” (Abbaa Muudaa Abbabaa Hayiluu, 02/02/2012 A.L.I Udee- Garbichaa).

የክበሩ ንዋያት ከቅድስናና ከንፅህና ጋር የተያያዙ ናቸው ተብሎ ይታመናል። እንደ ፅላት የሚከበረውን ከለቻ ንዋየ ቅዱስ የሚሸከም ሰው፣ የግብረ ሥጋ ግንኙነት ከፈፀመ እስከ ሦስት ቀናት ድረስ ከለቻ አይሸከምም፤ ወደ ከለቻውም አይጠጋም። መጠጥ ጠጥቶም ሆነ ሰክሮ - በስካር መንፈስም አይሸከምም። ከተሸከመ ሰፉ ነው፤ አልያም ደንብ መተላለፍ ወይም መጣስ ነው። በተመሳሳይ ሁኔታ ግብረ ሥጋ የፈፀመች፣ የወር አበባ ያለባት ሴት ለሰባት ቀናት ያህል ጫጩ አትሸከምም። በመጠጥ መንፈስ ለወንዱ ከለቻ መሸከም እንደማይፈቀድ ሁሉ፣ ለሴቷም ጫጩ መሸከም የተከለከለ ነው። በዚሁ ሳቢያ ከለቻና ጫጩ የክበሩ ንዋያት ከመሆናቸውም ሌላ እንደ ንዋየ ቅዱሳት ይታያሉ። እንደ መረጃ አቃባዩ ገለፃ፣ አንድ ሰው ከባድ ቁስልና መግል፣ አጣዳፊ ተቅማጥ እያለበት፣ የኮሶ ትል ታይቶት ወይም የኮሶ መድሃኒት ጠጥቶ ቤተ እምነት መግባት፣ ለእጩ መልካ መውረድ፣ ተራራ መውጣት የለበትም። ይኸውም ህብረተሰቡ ከፈጣሪና ከተፈጥሮ ጋር ያለውን መስተጋብር (Hariiroo) ያመለክታል።

ከገልማ (ቤተ እምነት) ጋር ተያይዞ የሚጠቀሰው ሌላው ጉዳይ ሥርዓተ እምነት በሚከናወንበት ወቅት ወንዶች በቀኝ፣ ሴቶች በግራ ይቆማሉ። ይህም ነባርና የቆየ ህግና ስነስርዓት ሲሆን በኦርቶዶክስም ተመሳሳይ ደንብ እንዳለ ይታወቃል። ከዚሁ ስነምግባራዊ አተያይ በመነሳት የገዳ ሥርዓትንም ከመለኮታዊ አተያይ፣ ኃይልና ክብር ጋር የማስተላለር ሁኔታ ይስተዋላል፣ “Odaa hiddattii lagaa; Gadaa hiddattii waaqaa - ኦዳ ስሩ ከወንዝ ነው፤ ገዳ መሠረቱ ዋቃ ነው (አቶ ሲሳይ ቡልቡላ፣ 25/01/ 2012ዓ.ም-ቢሾፍቱ)።

አባባሉ በጥቅሉ ሁለት መሠረታዊ ጉዳዮችን የሚያስገነዝብ ነው። በገሃድ እንደሚታየውም አዳ በአብዛኛው የሚበቅለው ምንጭ ወይም ወንዝ (ሐይቅ ...) ዳር ወይም ውኃማ በሆነ ሥፍራ ነው። ለዚህ አባባል በቢሾፍቱ ሆረ ሀርሶዴ፣ በሊበን ጨቃላ አዋሽ ወንዝ፣ በመቂ አዋሽ ወንዝና በተለምዶ አዳ ዲባ (መቶ አዳ) የተሰኙትን አካባቢዎች መጥቀስ ይቻላል። አባሪ ቁጥር 10 መመልከት ይቻላል።

ሁለተኛው መሠረታዊ ጉዳይ በተጠቀሰው ስነምግባራዊ አገላለፅ ምክንያት የተነሳ የገዳ ሥርዓትም ሆነ ህግ ከዋቃ ለሰው ልጅ ስለመሰጠቱ በማስገንዘብ መለኮታዊ ኃይልና ክብር በማላበስ ተቀባይነቱን ከፍ የሚያደርግ ነው። ለገዳም ለህጉም ተፈፃሚነት ትልቅ ዋጋም የሚሰጥ ነው። የቀረበው ትንታኔ የኦሮሞ ህዝብ በገዳ ሥርዓቱ ውስጥ ለፈጠረው ፈጣሪም ሆነ ተፈጥሮ (ለሰው ልጅም) ህግ ደንግጎ ግንኙነቱን የወሰነ፣ በወሰነውም ህግና ደንብ የሚመራ መሆኑንም ያስገነዝባል። ይህ የተፈጥሮ ህግ እንደ ህገ መንግሥት (የበላይ ህግ) የሚታየውን የሰማይና ምድር ህግ የሚመለከት ሲሆን ዋቃ ክብር ነው፣ መሬት ክብርት ናት፣ አባት ክብር ነው፣ እናት ክብርት ናት፣ ተራራ ክብር ነው፣ ወንዝ ክብርት ናት የተሰኙትን ያካትታል። ተፈጥሮ በአንድም በሁለትም ምክንያት የዋቃን የመፍጠር ጥበብና የህዝቡን አተያይ የሚያሳይ ነው።

[90] እግዚአብሔር በፍጥረቱ ውስጥ ድንቅ ድንቅ የሆኑ ነገሮች አሉ። እንደ ተራራ፣ እንደ መልካ (ወንዝ፣ ጅረት)። በነዚህ የተፈጥሮ ከስተቶች ውስጥ አሮሞ ፈጣሪውን የሚያመለክት አግባብ አሮሞ እግዚአብሔር ለፈጠረው ለሌለውም ተፈጥሮ፣ ፍጡር ወይም ፍጥረት... ያለው ህግ የአሮሞን አተያይ ያመለክታል (አቶ ሸንና ከርቤ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዲስአበባ)።

በተፈጥሮ ህግ መሠረት የሰው ልጅ እራሱን ከተፈጥሮ ጋር አስማምቶ መልካም ግንኙነት ወይም መስተጋብር ፈጥሮ መኖር ይጠበቅበታል፤ ተፈጥሮን መባረር የለበትም። ለአብነት በተፈጥሮ ህግ መሠረት ይመሻል ይነጋል። የሰው ልጅ ምሽቱን ንጋት፣ ንጋቱን ምሽት ማድረግ አይችልም። ፀሐይ በምሥራቅ ትወጣለች፤ በምዕራብ ትጠልቃለች። የሰው ልጅ ፀሐይን በምዕራብ አውጥቶ በምሥራቅ ማጥለቅ አይችልም። ይህም ሃሳብ በጥናቱ ተገልጿል። በስድስቱ የሰማይና ምድር ህጎች ዋቃ በቀዳሚነት ተጠቅሷል። ዋቃ/ሰማይ የመሬት ባል ነው፤ Lafti niitii waaqaati/መሬት የዋቃ ሚስት ናት(አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ፣ 02/02/2012 ዓ.ም ኡዴ ገርቢቻ፤ ጥላሁን 2007 ዓም ፡69)።

የማይታየው ዋቃም ሆነ የሚታየው ሰማይ ከላይ ናቸው። ዋቃ ከላይ ዝናብ ያዘንባል፤ መሬት ዝናቡን ተቀብላ ዘር ታበቅላለች፤ ፍሬ ትሰጣለች።

ሁለቱ አካላት በታችኛው አካል ምድር ላይ ሕብር ፈጥረዋል ማለት ነው። ይኸውም ዋቃ ዝናብ አዝንቦ መሬትን ያርሳል፤ መሬት አዝርዕትን ታበቅላለች። የተዘራው እህል (ዘር) የሚበቅለው መሬት ውስጥ ገብቶ ወይም አፈር ለብሶ ነው። ይህም የእህል ዘር ሞቶ የመነሳት ተምሳሌት ነው። ኦሮሞ ጠንከር ያለ ጉዳይ ሲገጥመውም፤ “Waaqa sanyii duutee kaatuu/ ሞታ በምትነሳው ዘር (አዝርዕት) አምላክ?!” ይላል። ሞቶ የመነሳት ተምሳሌትነቱ ግብ ደግሞ የመብዛትና የመቀጠል አምሳል ነው (አቶ ሹጉጤ ገዳ፤ 21/01/2012፤ ፊንፊኔ)።

በተጠቀሰው የሰማይና ምድር ህግ አባት የዋቃ ምትክ ነው፤ የዋቃ ተምሳሌት ነው። የፈጣሪን ሚና ይጫወታል፤ በተምሳሌትነት ይፈጥራል። እናት የመሬት ምትክና ተምሳሌት ናት። መሬት የእህል ዘር ታበቅላለች፤ የተፈጥሮ ማዕድኗን (ውኃና አፈር...) መግባ ታሳድጋለች። እናትም የሰው ዘር የሆነውን ልጅ (ህፃን) ትወልዳለች፤ የተፈጥሮ ጡቷንና ምግብ መግባ ታሳድጋለች። እናትና መሬት ተፈጥሯዊ የባህሪ ተወራራሽነት ስላላቸው መሬት በእናት፤ እናትም በመሬት ትመሰላለች። ትወክላለች። የአባት ሀገር ፍልስፍና ደግሞ እንዲህ ነው። ነባራዊና ማህበራዊ ግንኙነትንም ያሳያል። ሰውን ጨምሮ ሰማይና ምድሩን የፈጠረው ዋቃ ነው። አባት የዋቃ ምትክ ነው ተብሏል። ስለሆነም ኦሮሞ መሬትን በእናት እንደወከለ ሁሉ ሀገርን ደግሞ በአባት መስሏል። ይኸውም የሰማይና ምድር ባለቤት ዋቃ በመሆኑ፤ በዋቃ የተመሰለው አባትም በተምሳሌታዊ ውክልና የሀገሪው ባለቤትነት ለርሱ ተሰጥቷል። ሜዳውን፤ ወንዝን፤ ተራራውን፤ ሽለቆውን፤ ሰውና እንስሳቱን፤ የዱር አራዊቱንና አእዋፍቱን ጠቅሎ የያዘው ሀገር ምድሩ በአባት ይጠራል (አቶ ነገሣ ነገዎ፤ 11/12/2010ዓ.ም አዲሳለ)።

ለዚህ ማስረጃ ይሆን ዘንድ ሌሎች ማህበራዊ ጉዳዮችንም ታሳቢ በማድረግ፤ “Biyya Abbaa kiyyaa (Biyya Abbaa kootii) / የአባቱ ሀገር” ይባላል (ጥላሁን 2007 ዓም ፡69) ። የአባት ሀገር ፍልስፍናው መሠረቱ ከራሱ የዓለም አተያይና ሀገር በቀል እውቀት ጋር የተጣም ሲሆን ይህ የአባት ሀገር እና የእናት ሀገር ፍልስፍና በተለያዩ ሀገራት ህዝቦች ዘንድ ሊኖር ይችላል። ይኸውም ጉዳይ ታሪካዊ፤ ኃይማኖታዊ፤ ስነልቦናዊና ሀገራዊ አተያዮችን መነሻ የሚያደርግ ስለመሆኑ ተገማች ነው። የአባት የዋቃ ምትክነቱ ቀድሞ እንደተገለፀው የራሱ ምክንያት አለው። ዋቃ ለመሬት ዝናብን ይሰጣታል፤ ምድርም በተሰጣት ቃል ኪዳን ታበቅላለች። ባልም ለሚስቱ ፈሳሽ የዘር ፍሬ ይሰጣታል። በመሬት የተመሰለችው እናትም ልጅ ትወልዳለች። የእናትና የአባትነት ወግ ይቀጥላል። እናት ዘጠኝ ወር በሆኗ፤ ሦስት ዓመት በጀርባዋ ተሸክማ፤ ጡቷን አጥብታ፤ መግባ ልጇን ታሳድጋለች።

የልጁ ሽንትና ቅዘን ሸተተኝ አትልም፤ ቻይ ናት። መሬትም በላይዋ ላይ ስንኖር ትሸከመናለች፤ ከበረከቷ ትመግበናለች፤ ታጠጣናለች፤ ልጅ ሳለን እንደ ልጅ ተጫውተንባትና ቦርቀንባት እናድግባታለን፤ ስንሞትበውስጧ ታኖረናች። ሸተተኝ፤ ሰለቸኝ አትልም። ዋቃ የሰውን ልጅ ፈጥሮ በምድር ላይ ያኖረዋል። አባትም ወልዶ (አስወልዶ) ልጆቹን ሚስቱ ላይ ይተዋል። አባት ቢኖርም በተለይም በገጠሩ የአኗኗር ዘይቤ አብዛኛውን ጊዜ ከልጆቿ ጋር የምታሳልፈው እናት ናት።

ተራራ የወንዴ ያታ ወካይ ነው። ዋቃም በአባት፤ አባትም በዋቃ ይመስላል። ወንዝ የሴት ያታ ወካይ ናት። ዋቃ ከሰማይ ወደ መሬት ዝናብ እንደሚያዘንብ ሁሉ፤ የወንዴ ያታ ወኪል የሆነው ተራራም ከላይ ወደ ታች (ወደ ወንዝ) ውኃ ይለቅበታል፤ ያወርድባታል። ፍጥረታት ከወንዝ ውኃ ይጠጣሉ። ሰውም እንስሳትም... የወላጅ እናቱን ጡት ይጠባል። የእናት ጡት ወተት፤ የወንዝ ውኃ በትይዩ ረድፍ የተቀመጡ ተምሳሌት ናቸው፤ የህይወት መሠረት ናቸው። የእናት ጡት ወተት ለህፃን ወሳኝ እንደሆነ ሁሉ ውኃም ለሰው ልጅ መሠረታዊ ነው። ውኃ ህይወት ነው የተባለውም ለዚህ ይመስላል።

የቱለማ አሮሞ የገዳ ሥርዓቱን ከተፈጥሮ ጋር ከማጣመር ጀምሮ በሚኖርበት አካባቢ የሚያስተውላቸውን ተፈጥሯዊ ክስተቶችና በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚጠቀሙባቸውን የክበሩ ንዋያት በተዛማጅነት የሚገልፅባቸው ስልቶች ጭምር የረቀቁ ትዕምርታዊ ውክልና ያላቸው ናቸው። ዋቃ፤ አባት፤ ተራራ በተባዕት፤ መሬት እናት፤ ወንዝ በእንስት ያታ ተመስለዋል። በሌላ በኩል ቦኩና ከለቻ የተባዕት ያታ ምሳሌ ናቸው፤ ጫጩ (ዛጎል) እና ጨሌ የእንሰት ምሳሌ ናቸው። የገዳ ሆሮሮ ደግሞ የላይኛው አካል የተባዕትነት፤ የታችኛው አካል የእንስትነት ተምሳሌት ናቸው። እናም ዓለም የፀናችው በሁለት ነገር ነው። በሰማይና ምድር፤ በባልና ሚስት፤ በተራራና ወንዝ ሲሆን በአንድነት ሲደመሩ በወንዴና ሴቱ ይሆናል። አንድ አምሳል፤ አንድ አካል ይሆናሉ። ሁለቱም የህይወት መሠረት ናቸው።

የቦኩና ከለቻ በወንድ ያታ መመስል፤ ዛጎልና ጨሌ በሴቱ ያታ መመስላቸውም ሁለቱም ያታዎች ወይም ነገረ ያታን አመልካች ጉዳዮች የህይወት ማዕከል (Center of Life) መሆናቸውን ያመለክታል። እናም እነዚህ ትዕምርቶችና ምልክቶች የመዋለድና የመራባት፤ ትውልድን የማስቀጠልና የህያውነት ተምሳሌት ስለመሆናቸው መገንዘብ ይቻላል። በዚህ መሠረት በሰማይና ምድር ህግ የቀረበውን የዋቃና የመሬት፤ የአባትና የእናት፤ የተራራና የወንዝን

እንዲሁም የሆሮሮ የላይኛውንና የታችውን አካል ተራክቦ... የፍልስፍና፣ የስነፅሁፍ፣ የስነሰላም፣ የኃይማኖትና ስነመለኮት፣ የስነሕይወትና ሚቶሎጂ ወዘተ. ተጨማሪ ጥናት፣ ተጨማሪ ፍቺ የሚጋጠሙ ናቸው። ይህም የየዘርፉ ባለሙያዎች ድርሻ ይሆናል። በዚህ ንዑስ ርዕስ ሊታይ የሚገባው ሌላው ጉዳይ “የገዳ ተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንብ/ Safuu Gadaa” ነው። በዚህ ደንብ መሠረት የገዳ ሥርዓት የሚመራበትና የሚከወንበት የራሱ ስነምግባር፣ ደንብ፣ ቅደም ተከተል ትውፊትና ሕግ አለው። ይህም ማለት እያንዳንዱ ስነስርዓት የሚከናወንበትን፣ እያንዳንዱ የገዳ መሪ፣ ፓርቲና የፓርቲዎቹ አባላት ሊከተሉ የሚገባቸውን ማህበራዊ ደንብና ህግ፣ ስነ ምግባርና ግብረገብነት ይመለከታል። ቅደም ተከተልን በተመለከተ ለምሳሌ የጨፌ ዶንጎራ ጉዞ ከአዳ ነቤ ጉዞ አይቀድምም። ከቀደመ የገዳ ሰፊ ተጥሷል፤ ነውር ነው። ስለሆነም የገዳ ማህበራዊ ደንብ ይህንን መሰሉን ነባራዊ ሚዛን የሚጠበቅ ሲሆን ለምሳሌ ገዳን የሚያሰናክል ነገር አይደረገም፤ “የገዳ ማህበራዊ ደንብ ማለት ገዳን ለማሰናክል ጥረት አይደረገም፤ ነውር ነው - Safuu Gadaa jechuun Gadaa hinsakkabban; safuudha. Safuudha (Abbaa Muudaa Abbabaa Hayiluu, 02/02/2012 A.L.I Udee - Garbichaa).

በገዳ ሥርዓት መሠረት የሥልጣን ዘመን ስምንት ዓመት ነው። ይህ የገዳ ማህበራዊ ደንብ ነው፤ ህግም ነው። ከዚህ ውጭ የሚሆን ማንኛውም ነገር የገዳን ደንብም ህግም ማፋለስ ይሆናል። አንድ አባ ገዳ ለስምንት ዓመታት አስተዳድሮ የሥልጣን ዘመኑን ካጠናቀቀ፣ ወዲያውኑ ተከታዩን ሥልጣን ተረካቢ ገዳ/ፓርቲ እና አባ ገዳ ጠርቶ ሥልጣኑን ማስረከብ አለበት። ጊዜው ተጠናቆ አላስረከብም ካለ የገዳ ሥርዓትን አዛብቷል ማለት ነው። የገዳን ህገ ደንብ፣ የገዳን አመለካከት፣ የገዳን እውነት፣ ሀቅና ፍትህ ለራስ ጥቅም ማዋል፣ ለራስ ጥቅም ተብሎ የገዳ ሥርዓትን ማቃወስ ነው። እንዲህ ማድረግም ገዳን ማዳከም፣ በሂደትም ገዳን ለማጥፋት ሙከራ ማድረግ ስለሆነ እንደ ነውር ይቆጠራል።²²⁴ በገዳ ሰፊ መሠረት የትናንቱን ማለትም የጥንት የጥዋቱን ባህልና ትውፊት መጠበቅ (Eeggata aadaa fi duudhaa kaleessaa) ትልቅ ዋጋ ይኖረዋል። የከበሩ ንዋያቱን አያያዝና አጠቃቀም፣ የሥርዓተ ከበራውን ክዋኔ ወዘተ. የኦሮሞን ባህልና ትውፊት ጠብቆ መተግበሩን የሚመለከት ህገ ደንብ ነው። ይህንኑ ህገ ደንብ ተከትሎ በጥናቱ ውስጥ የቀረቡት የከበሩ ንዋያት የራሳቸው የእድገት ደረጃ እንዳላቸው ማስተዋል ያስፈልጋል። የእድገት ደረጃቸውን ለመረዳትም በጥናቱ ትንታኔ የተገለፁትን ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ገለፃ ማስታወስ ተገቢ ነው።

224 ገዳን ለማዳከምም ሆነ ለማጥፋት በተለያዩ ዘመናት የተለያዩ ሙከራዎች ተደርገዋል። ነገር ግን ገዳ ብዙ ዘመናትን ተሸግሮ አሁንም ድረስ ዘልቋል። ይህን መሰሉን ገደን የማዳከምና የማጥፋት ሥራ የሰሩ አሁን ወሪ ነጋሪ ዘመድ እንኳ እንደሌላቸው ይነጋራል።

ዕድገታቸው ከትንሽ ተነስቶ ወደ ከፍተኛ ደረጃ ወይም ከግለሰብ ጀምሮ እስከ ሀገር የሚደረስ ሲሆን ይህን ጉዳይ በሁለቱም ያታወቁ ማየት ይቻላል። አንዲት ሴት በህፃንነቷ ገፍተራ የተሰኘ ጨሌ ከፀጉሯ/ ከአናቷ መሐል ለመሐል ላይ ይታሰርላታል።

በጥናቱ በተዘረዘሩት የከበሩ ንዋያት ተርታ የሚጠቀሱ ሌሎች የከበሩ ንዋያትም እንስቷ ድንግል መሆኗን፣ የአቴቴ ጨሌ ስታደርግም ስለማግባቷ፣ የቤተሰቧንና የህብረተሰቡን ባህልና ወግ መከተሏን የሚገልፁ ናቸው። ጋብቻዋንና መንፈሳዊነቷን የሚወክለው የአቴቴ ጨሌ ከትውልድ ወደ ትውልድ እየተሸገረ ሲወርድ ሲወራረድ ሄዶ ዘጠነኛው የልጅ ልጅ ላይ ሲደርስ የጎሣው ኡልፋ/Ulfaa Gosaa²²⁵ ይሆናል። የእድገት ደረጃው ከአንድ ግለሰብ ተነስቶ በብዙ ሺህ የሚገመቱ ሰዎች የሚወክሉበት የከበረ ንዋ ይሆናል። ይህ የጎሣ ኡልፋም ለአንድ ተጨማሪ ጎሣ መፈጠር ምክንያት የሚሆን ሲሆን የጎሣውም የከበረ ትዕምርት የመሆን ዕድል ይቀዳጃል። በሴቷ እንደታየው ሁሉ በወንድየው በኩልም ተመሳሳይ የዕድገት ደረጃ ይታያል። አንድ ወንድ ልጅ ተወልዶ የኢቲመኮ የዕድሜ እርከን (0-8) ውስጥ ሲገባ “የቀለዋ/ Abbayyii’ ልምጭ ይይዛል። በምዕራፍ አምስትና ስድስት ትንታኔ እንደታየው ተከታዮቹን የዕድሜ እርከኖች አልፎ በሉባ የዕድሜ እርከን ሲደርስ በ40ኛ ዓመት ዕድሜው ወደ ኦዳ ነቤ ጉዞ ፈፅሞ፣ ሥልጣን ተረክቦ የቡታ በዓሉን አክብሮ ህዝቡን የማስተዳደር፣ የዳኝነት ውሳኔ መስጠት ይጀምራል። ስምንቱን የገዳ ሥልጣን ዘመን ለመምራትና ህዝቡን ለማስተዳደር የተመረጠው አባ ገዳም በግንባሩ ላይ ከለቻ ያስራል። ይህ የሥልጣን (የግንባር) ከለቻ መላውን ቱለማ፣ አሮሞንና አሮሚያን ይወክላል። ከግለሰብ ባሻገር ህዝባዊ ውክልና ያገኛል።

በስምንት ዓመት አንድ ጊዜ የገዳ ጉዞ (Godaansa Gadaa) የሚፈፀምበት ኦዳ ነቤ ደግሞ ከጥንት ጀምሮ የአሮሞ የባህልና የከበራ፣ የፖለቲካ ማዕከል ሆኖ መቆየቱ፣ የቱለማ አሮሞ ብቻ ሳይሆን ከተለያዩ አካባቢዎች የሚወክሉ (የሚመጡ) አሮሞዎችም አሁንም ድረስ ስለሚሳተፉበትና የተሳትፎው ስፋትም በሀገር ደረጃ ይወከላል። ሀገራዊ ገፅታም አለው፣ “Biyya Odaa Nabee/ የኦዳ ነቤ ሀገር” የሚለው አገላለፅም ይህንኑ ሀገራዊ ውክልና ያረጋግጣል (አቶ ሲሳይ ቡልቡላ፣ 02/10/2010 ዓ.ም ደ’ክ ኮራ)። “ቦኩ/Bokkuu” የተሰኘው የአባ ቦኩነት በትረ ሥልጣን በተመሳሳይ በሀገር ደረጃ ይወከላል (አበራ ገንሳ፣ ጨፌ ቱማ-16/07/20013ዓ.ም)።

225 ኡልፋ/Ulfaa ሁለት አይነት ነው። አንደኛው የተጠቀሰው ዘጠነኛው ደረጃ ላይ የደረሰው የአቴቴ ጨሌ ነው። ሁለተኛው የዋቄፈና እምነት መገልገያ በሆነው ከለቻ እምሳል ልክ እንደ ፅላት በባለሙያ የሚቀረፅና በአንድ አካባቢ ለሚኖሩ የህብረተሰብ (የጎሣ) አባላት የእምነትና የዕርቅ ስነስርዓት ወዘተ. ማስፈፀሚያ የጎሣው “የከበረ ንዋይ Ulfaa Gosaa” ይሰኛል (ቡዳዳ ነገሣ፣ 16/07/20013ዓ.ም - ጨፌ ቱማ)። ይህም ስለመሆኑ በምዕራፍ ስድስት ተጠቅሷል።

ምክንያቱ ደግሞ አባ ቦኩ ይህን በትረ ሥልጣን በመጠቀም ሀገራዊ የሆኑ ትላልቅ ጉዳዮችን የሚመለከትና የሚዳኝ በመሆኑ ሲሆን በቱለማ አሮሞ ብኩርና መሠረት ልዩ ክብር የሚቸረውና በሀገር ደረጃ የላቀ ሚና የአንጋፋው ጂዳ በትረ ሥልጣን ነው። የውክልናውን ዕድገት የዕድሜ እርከንና ፈቃድ (Geettii)፣ የገዳ ሥልጣን፣ የታና ማህበራዊ ኃላፊነት፣ ብኩርናና የክበራ ቦታዎችን ታሳቢ ያደረገ ነው። በትንታኔው የተገለፁት እነዚህ የክበሩ ንዋያት ሥልጣንን፣ ማህበራዊ ደረጃን፣ የታን፣ የወንድና ሴት እኩልነትን፣ ቅድስናን፣ መራባትንና የትውልድ መቀጠልን የሚወክሉ ናቸው። በሌላ በኩል ይህን ጥናት በሰራሁበት ወቅት በርካታ አስገራሚ ሁኔታዎች የገጠሙኝ ሲሆን ለዚህም በእምነት፣ በታሪክና በህዝቦች መካከል ያለው ማህበራዊ መስተጋብር የሚጠቀስ ነው። በምዕራፍ አምስትና በዚህ ንዑስ ርዕስ በተገለፀው መሠረት የዋቃ ፈጣሪነትና የእውነት ተምሳሌት መሆን፣ የስነፍጥረት አካላት አፈጣጠር ከመጽሐፍ ቅዱስ ታሪክ ጋር በእጅጉ ተመሳሳይነት አላቸው። መጽሐፍ ቅዱስ በኦሪት ዘፍጥረት “በመጀመሪያ እግዚአብሔር ሰማይና ምድርን ፈጠረ።” ይላል (ዘፍ 1÷1)። ሰማይና ምድር፡- የላይኛውና የታችኛው (Oloo fi gadoo) አካል ተብለው የተገለፁት ናቸው። ይህ የዘፍጥረት ቀዳሚው ምዕራፍ የሌሎች ፍጥረታትንም ብስራት ይዟል። እሳት፣ ውኃና ንፋስ፣ ፀሐይ፣ ጨረቃና ከዋክብት፣ ዕዕዋት፣ የሰማይ አዕዋፋትና የምድር እንስሳት እንዲሁም ሰው (አዳምና ሔዋን) በተለያዩ ቀናት መፈጠራቸውን ቅዱስ መጽሐፍ ይገልጻል። በዚህም ጥናት ተቀራራቢ የሆኑ የአሮሞ የስነፍጥረት ትርክቶች መገለፃቸው ይታወሳል። ከዚህም ሌላ የዋቂፈና እምነት በተወሰነ ደረጃ ቢለያይም ከክርስትና ከእስልምና ጋር ይመሳሰላል (ድርቢ፣ 2007ዓ.ም፡ 276)።

በተገለፀው መሠረት የዋቂፈና የአንድ አምላክ (Waaqa tokkichia) አስተምህሮ ከኦርቶዶክስ፣ ከእስራኤላውያን፣ ከእስልምና የአንድ አምላክ ወይም በአላህ የማመን እምነት ጋር ይመሳሰላል። ከጥንታዊ ግብፅ ኩሻውያን²²⁶ የአንድ አምላክ- አስሪስ እምነት ጋርም ይቀራረባል። በተመሳሳይ፣ “Waaqni dhugaadha; dhugaanis Waaqa - ዋቃ እውነት ነው፤ እውነትም ዋቃ ነው” (የቀድሞ አባ ገዳ በየነ ሰንበቶ፣ 11/12/2011ዓ.ም ቢሾፍቱ)። መጽሐፍ ቅዱስም እንዲሁ “እግዚአብሔር እውነት ነው” (ምሳሌ፣117:2) ይላል። በኦርቶዶክስ እምነት ቤተክርስቲያንና ጽላት ትልቅ ቦታ አላቸው። በዋቂፈና እምነትም ቤተ ዋቃ (ገልማ) እና ከለቻ ተመሳሳይነቱ የጎላ ሚና አላቸው። በተመሳሳይ አንዲት ሴት የወር አበባ ከታያት ወደ ቤተክርስቲያን አትገባም፤ በዋቂፈና እምነትም እንዲሁ የወር አበባ የታያት ሴት ወደ ገልማ አትገባም። በተጨማሪም በቤተክርቲያን

226 በጽሑፍና በትውፊት ያሉ ማስረጃዎች እንደሚመለከቱት የጥንታዊ ኩሻ ሃይማኖት አሰሪስ የሚባል በአንድ አምላክ አምልኮ (Monotheism) ላይ የተመሠረተ ሃይማኖት ነበር (የእሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ፣ 1998ዓ.ም:31)።

ውስጥ ወንዶች በቀኝ በኩል፣ ሴቶች በግራ በኩል እንደሚሆኑ ይነገራል። ይህ ሥርዓት በተመሳሳይ በዋቂፈና እምነት ገልጫ (ቤተ ዋቃ) ውስጥም ይሰራል። በጥናቱም ተገልጿል። በሌላ በኩል “እስራኤላውያን ሽሉዳ ሥጋ አይበሉም። መልአክ የያዕቆብን የጭኑን ሹልዳ በነካው ጊዜ ደንዝዞ ነበርና አለመበላቱ ለመታሰቢያ ያህል ነው” (የ.ኢ.መ.ቅ.ማ፣ 1992 ዓ.ም፡ 86)።

በጥናቱ እንደታየው የኦሮሞን ባህል ጠንቅቀው የሚያውቁ አዛውንቶችም የሽሉዳ (Irree) ሥጋ አይመገቡም። የአቴቴ (ማረም) እና የማርያም ለእንስቶች የጭንቅ/ የወሊድ ጊዜ ተራዳኒነት ተመሳስሎነት፣ የአቴቴ ጉዩንና የፈረንጆችን የጦርነት መለኮት/አምላክ (War God) ድርሻ ተቀራራቢነት፣ በኦርቶዶክስ በ19 የሚከበረው ገብርኤል እና በዚሁ ዕለት በዋቂፈና እምነት ውስጥ የሚከበረው “ጆቢር”²²⁷ በስያሜ ረገድ ከእስልምናው ጅብሪል ጋርም ያለው አቻዊነት፣ የአባ ሙዳና የጳጳስ ኃይማኖታዊ ተልዕኮና የሌሎች ትርክቶች ተመሳስሎነት ጉዳይም ከፎክሎር በተጓዳኝ የስነመለኮት ጥናትም የሚፈልጉ ይመስላል። እነዚህ ተመሳስሎዎች እንዴት ሊከሰቱ ቻሉ? ለሚለው ጥያቄ የሰው ልጅ ምንጩ አንድ በመሆኑ የሚጋራቸው በርካታ የጋራ ባህልና ባህርያት ያሉ ሲሆን ይኸውም ሁኔታ ዓለም ዓቀፋዊ ይዘት ያለው መሆኑን ያሳያል (Ferraro and Andreatta, 2010:38)።

ይህ አይነቱ ተመሳስሎነት በሰው ልጆች መካከል የስነልቦና አንድነት እንዳለ እንዲሁም የባህል መዋዋስና ሥርጭት (Diffusion) ስለመኖሩ የሚያመለክት ጥቅል መደምደሚያ ነው። ዋቅቤክ ሂርፖ (2004ዓ.ም፡ 34) የጥንቱ የኦሮሞ ባህልና ሥርዓተ አምልኮ ሁኔታ ከኦሪት ሥርዓት ጋር የሚያመሳስሉት በርካታ ነገሮች እንዳሉ አመልክተዋል። ጥናታቸውን ሲያጠቃልሉም ተክለ ጳድቅ መኩሪያን በመጥቀስ በኢትዮጵያ መጀመሪያ የካም/ የኩሽ ዘር ይኖር እንደነበር፣ በኋላም የሴም ዘር (ነገደ ዮቅጣን/አግዓዝያን)፣ ከነገደ እስራኤል፣ ከዓረብ፣ ከሕንድ፣ ከፋርስና ከግሪክ ዝርያዎች ጋር የመደበላለቅና የመወራረስ ሁኔታ መከሰቱን፣ ባህላዊና ሥርዓተ ኃይማኖታዊ ድርጊቶችንም ወደ መዋወስ ሊያሸጋግር እንደቻለ አያጠያይቅም ብለዋል። በዚህ ረገድ ካነጋገርኳቸው መረጃ አቀባዮች መካከል የራሳቸውን መላምት የሚያስቀምጡ አሉ፤

[91] የኦሮሞን ሥርዓት የወሰደው ሙሴ ነው። ሙሴ ከፈርዖኖች ጋር ግብፅ ሀገር ነበር። እስራኤላውያንን ከዚያ ነው ወስዶ የሄደው። ያኔ ከኦሮሞ/ከኩሻውያን ወሰደ። የሙሴ ህግ ከኦሮሞ የተወሰደ ነው ማለት ነው። ቦኩ የሥልጣን ትዕምርት/ ምልክት ነው። ዓለም ከዚሁ ላይ ወሰደ ነው የሚጠቀምበት። ኦሮሞ ከዚህ በፊት ይህን ነገር ፈጥሮ ለዓለም ያበረከተ መሆኑን አክብረን መኖር አለብን (አቶ ማሞ ገዳ፣08/12/2011ዓ.ም አዳማ)።

227 “ጆቢር” በዋቂፈና እምነት የሚታወቅ ጠባቂ መልዓክ (አያነ/Ayyaana) ሲሆን በተለይም በቦሳት ተራራ ላይ በሚገኘው ቤተ እምነት (Galama) በየወሩ በ19 ይከበራል።

ቦኩ እንደ ኦሪቱ በትረ አሮንና በትረ ሙሴ ከከበሩ እዕዋት የሚዘጋጅ በትረ ሥልጣን ነው (ዋቅቤክ፣ 2004ዓ.ም፡51)።

በገዳ ሥርዓት እና በጥንቱ የኩሻውያን የከበሩ ንዋያት መካከል ተቀራራቢነት ስለመኖሩ አመልክተዋል (Gemechu, 2012:30፤ ብሩ፣ 2008 ዓ.ም፡158፤ እሸቱ፣ 2001 ዓ.ም፡1-12)።

ገመቹ የአሮሞ “ሆኮ/ Hokoo” እና የኩሻውያን በትር ተመሳሳይ መሆናቸውን የገለፁ ሲሆን፤ ብሩ ደግሞ “የአሮሞ አባ ገዳ የሚይዘው በትረ ክህነት የግብጽ ፈርኦኖች በተለይም ቱትክአሙን ጨብጠውት የሚታየው በትረ ክህነት ፍጹም አንድ ዓይነት ናቸው”²²⁸ ብለዋል። ከዚህ በተጓዳኝ በተለያዩ ምዕራፎችና ንዑሳን ርዕሶች የተጠቀሱት በአንድ አምላክ (Waaqa tokkicha) ማመን፤ ብኩርና²²⁹ (Hangafummaa)፤ ሥርየት (Faloo)፤ እስከ ሰባት ቤት አለመጋባት፤ ባሏ የሞተባትን ሴት -“መበለት”²³⁰ ማግባት ማለትም የውርስ ጋብቻ (Dhaala)፤ የሸንጎ ሥርዓት፤ ምክራብ (Glma)፤ የሽልዳ ሥጋን (Foon Irree) አለመብላት የመሳሰሉት በተመሳሳይ የሚገለፁ ናቸው። እነዚህ ሁሉ ተመሳሳሪዎች በዘፈቀ የተከሰቱ እንዳለሆኑ መገመት ይቻላል።

Verharen (2013:185) በፍልስፍናና እምነት ረገድም በብዙ መልኩ መመሳሰል እንደሚስተዋል ጽፈዋል። ይህ የተመሳሰሉነት ጉዳይ ግን ያለቀለትና የመጨረሻ ድምዳሜ ላይ የተደረሰበት ሳይሆን እንደተባለው በዘመናት ርቀት ውስጥ የሚስተዋለው ተመሳሳይነትና ተቀራራቢነት በቀጣይም መጠናት የሚገባው ነው። ይሁንና የሰው ልጅ ባህል ሁለንተናዊነትም፤ የታሪክም፤ የትውልድ ሀረግ መስተጋብርም ያለው መሆኑ ሊሰመርበት ይገባል። የአሮሞ ህዝብ የትውልድ ሀረጉን ከአዳም (ሆሮ) እና ሔዋን (ሆርቱ) ጀምሮ ይቆጥራል። የቃየልና የአቤል ታሪክ፤ በርሱ ፋንታ በግ ከሰማይ የወረደለት የአዲቱ ማሊማና የመፅሐፍ ቅዱሱ የይስሐቅ ታሪክ ተወራራሽነት ያላቸው ይመስላል። በታሪክ የሚጠቀሰው የአሮሞ ጥንተ ታሪክም ይህንኑ ትስስር የሚያጎላና የሚያጠናክር ነው፤

228 ፍቅሬ (2013ዓ.ም፡136-137) የግብጽ ፈርኦኖች ይጠቀሙበት የነበረው በትረ ምንግሥት ከአሮሞ አባ ቦኩ በትረ ሥልጣን ጋር በቅርፅም በተግባርም ተመሳሳይ መሆናቸውን ጠቅሰው፤ አያሌ የአሮሞ ባህላዊ የእራስ አክሊሎች፤ በትሮችና ልዩ ልዩ መሣሪያዎች ከጥንቶቹ የግብጽ መገልገያዎች ጋር እንደሚመሳሰሉ ተረጋግጧል ብለዋል። ይህ ዓይነቱ የአሮሞ መስተጋብር ግብፅን በማስተዳደር እስከሚደርስ ታሪካዊ የትስስር ያለውሲሆን፤ “አሁን በምሥራቅ አፍሪካ አትዮጵያ ውስጥ የሚገኙት አሮሞዎች በዓባይ ወንዝ ላይ ተሸቆልቋለው ግብፅ ውስጥ ቃው በተባለ ቦታ ሰፍረው 10ኛውን የግብፅ ስርወ መንግሥት መስርተዋል” ሲሉም ግልፅዋል (133)።

229 በአሰራሌል የበኩር መብት (ብኩርና) ትልቅ ነበር። በኩር አባቱ በሌለበት ለወንድሞቹ ሃላፊ ሆናል (የኢ.መ.ቅ.ማ፣ 1993ዓ.ም፣ 106)።

230 “አንድ ወንድ፣ ልጅ ሳይኖረው ቢሞት መበለት የሆነች ሚስቱ የባልዋን ወንድም እንድታገባ በሙሴ ህግ ታዟል (ዝኒ ከማሁ፣ 36)። በቱለማ አሮሞም ተመሳሳይ ህግ የነበረ ሲሆን የውርስ ጋብቻ ዓላማው የሟች ቤተሰብ እንዳይበተን ከማሰብ የተነሳ ቢሆንም ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ግን በኤች.አይ.ቪ/ኤድስ ምክንያትና በተያያዥ ችግሮች ምክንያት እየቀረ መሆኑ ይነገራል (የቀድሞ አባ ገዳ በየኑ ሰንበቶ፣ 11/12/2011ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

አሮሞዎች ጥንተ ሀገራቸው ኢየሩሳሌም ነው። ኤዲም ሳኤር ይባላል። ትውልዳቸው የአብርሃም፣ የይስሐቅ፣ የኤሳው፣ የኤልፋዝ የወረሞ ዘሮች ናቸው። ይስሐቅ ኤሳውንና ያዕቆብን ወለደ። ያዕቆብ ለእግዚአብሔር ተቀደሰ። ኤሳው ግን ለዚህ ዓለም ተባረከ። የብዙ ህዝብ አባት ሆነ። በኤዲም ምድር በኃኢር ተራራ ተቀምጦ ከከነዓን ዘር ከሐኬት የልጅ ልጆች አዳ የምትባል አግብቶ ኤልፋዝን ወለደ። ኤልፋዝ ቴማን፣ አርማን፣ አማሌቅን፣ ቂንዝን፣ ገዳትን፣ ቴምናሪን፣ ሱሬን ፯ ወለደ። ከአርማ ዘር አሮሞ²³¹ ተወለደ (ተክለ ኢሱስ፣ 2008ዓ.ም፡154)።

የጥቅሱ ሃሳብ በአፋን አሮሞ አፈታሪክ የተነገረለት ማሊማ፣ ከመጽሐፍ ቅዱሱ ይስሐቅ ጋር አንዳች ጥምረት እንዳለው ያስታውሳል።

የባህል ተወራራሽነትና የክበሩ ንዋያት ተመሳሳይነትም ይስተዋላል። ይህን የሩቁን ዘመን ታሪክ በአርኪዎሎጂና ስነሰብ መረጃዎች በመታገዝ ተጨማሪ ጥናት ማድረግ ያስፈልጋል።

7.8. ኃይማኖታዊ፣ ስነልቦናዊና ስነምግባራዊ ጠቀሜታ

የተፈጥሮና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያቱ የገዳ ሥርዓትና የዋቂፈና እምነት መከወኛ ናቸው። ከዚህ በተጓዳኝ የቱለማ (የአሮሞ) አልፋ የእምነትና መንፈሳዊነት ትዕምርት ስለመሆኑ ይገለጻል፤ Ulfaan Oromoo mallattoo amantii Oromooti. Mallattoon ayyaantummaa kuni akkuma amantiin kan biroo keessatti Masqalii, Urjii/Addeessa... jedhamee mallattoo ofii akkuma ibsutti Oromoonis mallattoo ofii kan qabu ta'uusaa mul'isa (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa). (የአሮሞ የክበረ ንዋይ የአሮሞ እምነት ትዕምርት ነው። ይህ የመንፈሳዊነት ትዕምርት/ምልክት በሌላው እምነት ውስጥ መስቀል፣ ጨረቃ... እየተባለ እንዳለ ሁሉ አሮሞም የራሱ መለያ ምልክት ያለው መሆኑን ያሳያል (አቶ ማሞ ገዳ፣ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ)።

በጥናቱ ትንታኔ እንደታየው የቱለማ አሮሞ እንደ ከለቻ፣ ጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቂ የመሳሰሉትን የክበሩ ንዋያት ለዋቃ ምስጋናና ምልጃ፣ ለእሬቻ፣ እንደ የአቴቴ እና የቦረንቲቻ ክዋኔ ይጠቀሙባቸዋል። ሥርዓተ ክበሩ፣ ምርቃትና የእምነት ክብረ በዓላትን መከወን ግለሰባዊና ማህበራዊ ደስታን የሚፈጥር ሲሆን ህዝቡ ከፈጣሪውና ከተፈጥሮ ጋር ያለውን ግንኙነት፣ ስነምግባርና ግብረ ገብነትን፣ ጥሩነትና መልካምነትን፣ ማህበራዊነትንና አብሮነትን የሚገልፅበት በመሆኑ በስነልቦና ረገድም እርካታን ይፈጥራል። የአእምሮና የህሊና እርካታን ይሰጣል ተብሎም ታሰባል።

231 ከአርማ ዘር አሮሞ ተወለደ የሚለው አገላለፅ በዚህ ጥናት ምዕራፍ አራት የአሮሞ የትውልድ ሀረግ አወራረድ መሠረት ባላምበራስ ጀቢሣ የአሮሞን የትውልድ ሀረግ መነሻ ኩሽ - አርማ - አሮሞ... በማድረግ ከዘረዘሩት ጋር ይመሳሰላል።

ከዚህ የእምነትና የክብሩ ጉዳይ ጋር በጥብቅ የተቆራኘው የቱለማ ኦሮሞ “ሰፉ” ነው። በኦሮሞ ባህል ውስጥ “ሰፉ/ Safuu” የተፈጥሮና ማህበራዊ ደንብ ነው። የማህበራዊ ደንቦች ሕግና መመሪያ ነው። ጥሩና መጥፎ የሆኑ ምግባሮችን ለይቶ ማወቅ፣ ጥሩ ጥሩውን ማድረግ ከመጥፎና ነውር ከሆኑ ተግባራት መቆጠብን ይመለከታል።

ለታላላቆች መታዘዝ፣ የመቀመጫ ቦታ መልቀቅና በማንኛውም ማህበራዊ አጋጣሚ ቅድሚያ መስጠት፣ ትህትናና አክብሮትን ማሳየት... የመልካም ስነምግባር እሴቶች መግለጫ ናቸው፤ በበጎነትና በመልካምነት የሚገለፁ እሴቶች ናቸው። ይህ ዓይነቱ ስነምግባር በማህበራዊ መስተጋብር ውስጥ በአለባበስ፣ በአነጋገርና በአመጋገብ ውስጥ መልካም ስብዕናን ከማሳየት ጋር የተያያዘ ነው።

ስነልቦናዊና ህሊናዊ አዝማሚያ ይታይበታል። ሰው አየኝ አላየኝ ተብሎ የሚሰራ ሥራ አይደለም። ይህም ማለት ሰው እያየኝ ነው ብለው ለታይታ የሚሰሩት ጥሩ ሥራ፣ ሰው አላየኝም ብለው ተደብቀው የሚሰሩት ክፉ ሥራ ሳይሆን፣ ሁሌም ህሊናን ከማስቀደምና ከማስገዛት ጋር በተያያዘ ለሰብአዊነት፣ ለራስ እና ለዋቃ/ ፈጣሪ ታማኝነት፣ ለእውነት ተብሎ የሚሰራ ተግባር ነው።

ከመልካምነት ከሰብአዊነትና ከታማኝነት ጋር የተያያዘ ስነልቦናዊ እሳቤ ነው። ክፉ ነገር ብሰራ ከሰው ይልቅ ፈጣሪ ይመለከተኛል ብሎ መልካም መልካሙን ከመፈፀም ጋር የተያያዘ ግብረ ገብነትም ነው። ከመጥፎ ባህሪና ድርጊት ራስን ማስገዛትን ይመለከታል። እነዚህም በጎ ተግባራት የመልካም ስነምግባር እሴቶች መግለጫዎች ናቸው።

በተወሰነ ደረጃ የተሸራረፉ ነገሮች ቢኖሩም ለአረጋውያን ለአባ ቦኩና ለአባ ሙዳ፣ ለአባ ገዳ፣ ለሀደ ሲንቄ፣ ለአባትና ለእናት ክብር ማሳየት፣ ሲጓዙ መንገድ አለማቋረጥ ቅድሚያ መስጠት፣ ዕቃ ከያዙ ተቀብሎ መሸከም (ማገዝ)፣ የመቀመጫ ቦታ መልቀቅና ቅድሚያ መስጠት፣ የነርሱን ቃልና ምክር መስማት አሁንም በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚስተዋሉ መልካም እሴቶች ናቸው። እነዚህ እሴቶች በብርም ሆነ በቁሳዊ ሀብት የማይተኩና ለሁሉም ህብረተሰብ በመልካምነታቸው ሊተላለፉ የሚችሉ ተሞክሮዎችም ናቸው።

ምዕራፍ ስምንት፣ የቱለማ ገዳ ሥርዓት ትዕምርቶች ለውጥና ቀጣይነት

በጥናቱ ውስጥ የታዩት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ ትዕምርቶችና ምልክቶች የአሮሞ ብሎም የቱለማ ህዝብ ለዘመናት ያከማቻቸውና ያዳበራቸው የሀገር በቀል እውቀት ውጤት ናቸው። በዘመናት ውስጥ ያከማቸውን ይህን ሀገር በቀል እውቀቱን ተጠቅሞም የግጭት አፈታት፣ የአካባቢ ጥበቃ፣ ዕደ ጥበባዊ ችሎታውን፣ ማህበራዊ ግንኙነትና ተግባራትን ሲተገብርበት መኖሩን፣ በአኗኗር ሂደቱም የሚገጥሙትን ችግሮች በራሱ ሲፈታና መፍትሔ ሲሰጥ መቆየቱንም በጥናቱ ተመልክቷል። ለዚህም የገዳ ችሎት፣ የጉማ ሥርዓት፣ የጉዲፈቻ፣ የዕርቅ ስነስርዓት... አብነት ይሆናሉ። እነዚህም የከበሩ ንዋያት በባህላዊ እውቀቱ መሠረት ከትውልድ ወደ ትውልድ ሲተላለፉ የመጡ ናቸው። ይሁንና አንዳንድ ነገሮች በጊዜ ሂደት ውስጥ እየተለወጡና እየተሻሻሉ፣ የተወሰኑት ደግሞ ትውፊታዊ ይዘታቸውን ሳይለቁ አሁንም ድረስ እየዘለቁ ነው። ይህም ሁኔታ በለውጥና ቀጣይነት ታይቷል።

8.1. በሂደት የታዩ ለውጦች

ይህ ንዑስ ርዕስ ከቱለማ አሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ጥናት አንፃር በሂደት የታዩ ለውጦችን የሚስተዋሉ ተግዳሮቶችን፣ ለትዕምርቶቹም ቀጣይነት የሚታዩ ምቹ ሁኔታዎችና ተስፋዎችን ከለውጥ እና ቀጣይነት ንድፈ ሃሳብ (Change and Continuty theory) አንፃር ይተነትናል። ለለውጦቹም መንስኤ የሆኑ ምክንያቶችን ይገልጻል።

በሀገራችን ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ከመጤ ወይም ከታዋቂ ባህል (popular culture) ጋር ተያይዘው ከአለባበስ፣ ከአመጋገብ፣ ከአነጋገር፣ ከገበያ እና ከፍጆታ ተኮር እሳቤ አንፃር የቤት እንስሳትን፣ አትክልትና ፍራፍሬዎችን ብሎም ልዩ ልዩ ዝርያዎችን በማዳቀል ረገድ የሚታዩት ክስተቶች በተለምዶ “የሀበሻ እንቁላል”፣ “የሀበሻ ዶሮ”፣ ሻኛ ያለው ወይፈን (ኮርማ) የሚሉትን ስያሜዎች የሚሸሩ/የሚቀይሩ ይመስላሉ።

በባህላዊ አልባሳትና ጌጣጌጦች ረገድ የሚታየው መቀያየጥም “ሳይቃጠል በቅጠል” የሚያስብሉ ናቸው። በስያሜ ደረጃም በርካታ የተለዋወጡ ተገሮች ታይተዋል። ለምሳሌ ሀደ’ ገዳ ነባር ስም ሲሆን ሀደ’ ሲንቁ የቅርብ ጊዜ እንደሆነ ይነገራል።

ጥናቱ ካለው የርዕስ ጉዳይ ውስንነት እነዚህን ሁነቶች በዝርዝር መተንተን ባይቻልም እየታየ ያለው የባህልና የማንነት ንቅለ ተከላ (deculturaizaiton) በእጅጉ አሳሳቢ መሆኑን ጠቁሞ ማለፉ ተገቢ ይሆናል።

ዘመናትን ያስቆጠረው የገዳ ሥርዓት እንዲሁ በጊዜ ሂደት ውስጥ ለውጦችን አስተናግዷል። ቀድሞ በነበረው የቱለማ ገዳ ሥርዓት አንድ አባ ገዳ በሀገር በቀል እውቀት ከበሬ ቆዳ የተሰራ ጫማ፣ በክንድ የሚጠለቅ ኢምቦራ²³²፣ በሀገር ጥበብ የተሰራ ሱሪ - “ኩሼ/kushee” እንደሁም ቡሉኮ ይሉበስ ነበር (አባ ገዳ ጎበነሆላ እሬሶ፣ 27/01/2012 ዓ.ም ፊንፊኔ)። በጊዜ ሂደት ግን ቡሉኮ ወደ ጋቢ፣ ባህላዊው ጫማ ወደ ዘማናዊ ጫማ፣ ባህላዊው ሱሪ ወደ ዘመናዊ ሱሪና ኮት ተቀይረዋል። በክንድ ላይ ኢምቦራ ማድረግም እየቀረ ነው፣ “Imboorri, Gondoraan, Irroon ni keewwatama ture. Amma namni itti hinfayyadamu. Maaliif? tokkoffaa meeshaaleen dheedhii wantoonni kunneen irraa hojjetaman amma hinjiran; qaaliidha. Gatiin isaanii olka’aadha” (Obboo Boobbee Hulluuqaa, 26/02/2012 A.L.I Maqii) . (ኢምቦራ፣ ጎንዶራ፣ ኢሮ ይደረጉ ነበር። አሁን ሰው አይጠቀምባቸውም። ለምን? አንደኛ እነዚህ ነገሮች የሚሰሩበት ጥሬ እቃዎች አሁን የሉም፤ ውድ ናቸው። ዋጋቸው ከፍተኛ ነው። አቶ ቦቤ ሁሉቃ፣ 05/02/2012 ዓ.ም መቂ)።

የተዘረዘሩት የከበሩ ንዋያትና መለያ ምልክቶች የሚሰሩት ከዝሆን ጥርስ፣ ከአንበሣ ጥርስ እና ከነሐስ ነው። ለምሳሌ በጥናቱ ውስጥ የተገለፀው ኢምቦራ የሚሰራው ከተጠቀሱት የዝሆን ጥርስ፣ የአንበሣ ጥርስና ከነሐስ ነው። በአሁኑ ሰዓት የዝሆን ጥርስ እና የአንበሣ ጥርስ እንዲሁ በቀላሉ ማግኘት አስቸጋሪ ነው፤ ጥሬ ዕቃውም ከተገኘ ጌጡን ወይም የከበረ ዕቃውን ከመስራት ይልቅ በቀጥታ መሸጥ የተሻለ ዋጋ ስለሚያስገኝ ወደ ገንዘብ ይቀየራል። ይህም አባ ገዳ ባህላዊ መገለጫ መተው በጊዜ ሂደት ውስጥ የመጣ ለውጥ መሆኑን ያሳያል። በተመሳሳይ አገልግሎት የመቀየር ሁኔታም ይስተዋላል። ለምሳሌ ከዝግባ... የሚሰራውን ባህላዊውን የእንጨት ትራስ²³³ (Boraatii) በጨሌ አጊጦ በመስራት ከትራስነቱ ይልቅ ለቤት ውስጥ ጌጣ ጌጥ የመሸጥና የመጠቀም ሁኔታ ይታያል። ይህም ሊሆን የቻለው ጥሩ ዋጋ ስለሚያወጣ ነው። በድሮው ዘመን አባ ገዳ በአዳ ዛፍ፣ በአጣጥ (dhaddacha)፣ ዝግባ፣ ዋርካ.... እና እነዚህን መሰል በሆኑ ሀገር በቀል ዛፎች ስር ከሌሎች የሽንጎ አባላት ጋር ችሎት ያከናውን ነበር።

232 በአባሪ ቁጥር 27 የኢምቦራን ምስል ይመለከታል።
233. አሁን አሁን ከእንጨት ከሚሰራው ትራስ ይልቅ ከጨርቅ፣ ከጥጥ ወይም ከስፖንጅ የሚሰራውን ትራስ መጠቀም እየተዘወተረ ነው። በዚህም ምክንያት ባህላዊውን የእንጨት ትራስ ለቤት ጌጥነት የማዋል ልምድ እየሰፋ የመጣ የመጣ አዲስ ለውጥ ነው።

በአሁኑ ወቅት ግን አባ ገዳውም ሆኑ የተቀሩት የቱለማ ገዳ ሥራ አስፈጻሚዎች ልክ እንደ መንግሥት ተቋም ወይም ቢሮክራሲ ቢሮ መጠቀም ከጀመሩ ዓመታትን አስቆጥረዋል። ከዚህ የቢሮ እና የቢሮክራሲ አሰራር ጋር ተያይዞ በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ እንደ መንግሥት መዋቅር የወረዳ አባ ገዳ፣ የቀበሌ አባ ገዳ የሚል አደረጃጀት እንዳልነበረና ከቅርብ ጊዜ ወዲህ እየታየ የመጣ ለውጥ እንደሆነ ይነገራል። በገዳ ሥርዓትም ሆነ በዋቂፈና እምነት ከበራ ወቅት ባነረ አሳትሞ ለእይታ በሚታይ ቦታ መስቀልና ይዞ መጓዝ፣ ለመርሐ ግብሩ አስተባባሪዎች በደረት ላይ የሚለጠፍ ወይም በአንገት የሚጠለቅ ባጅ ማድረግ ምናልባትም ከቅርብ ጊዜ ወዲህ የመጣ ለውጥ እንደሆነ መገንዘብ ይቻላል። ይህ ሁኔታ አሁን አሁን በኢሬቻ በዓል፣ በአያነ አኮሌ፣ በአዳ ነቤ ጉዞ፣ በሙደ ዩባ እና በቡታ በዓል ወቅት እየተለመደ የመጣ ለውጥ ነው።

የገዳ ሥርዓት ከጊዜ ወደ ጊዜ ካገኘው እውቅናና ተቀባይነት እንዲሁም ከተጠቀሰው የታዋቂነት ባህል እያየለ መምጣት ጋር በተያያዘ ሁኔታ አንድ ሰው አባ ገዳ ሳይሆን አባ ገዳ ነኝ የማለት አዝማሚያዎች ተስተውለዋል። ይህ አዝማሚያ በቅርብ ጊዜ እየተስተዋለ የመጣ ለውጥ ቢሆንም የገዳ ሥርዓትን አሰራርም ሆነ ስነምግባራዊ ሂደቱን የሚጥስ ነው።

[92] በዚህ ዘመን ስነምግባርን የጣሰ ነገር ስለገዳ ሥርዓት የማያውቀው ሰው ነው አባ ገዳ ነኝ ብሎ በራሱ ላይ ጥምጣም ጠምጥም ብቻ ሲሮጥ ይታያል። አባ ገዳ የሚሰጠው የራሱ መስፈርት አለ። ያን መስፈርት ካሟላ ነው አባ ገዳ የሚሆነው። እጁ ንፁህ መሆን አለበት።²³⁴ የማይዋሽ ሰው መሆን አለበት። ችሎታ ሊኖረው ይገባል (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012 ዓ.ም መቂ)።

አንድ ሰው አባ ገዳ የሚሆንበት መስፈርቶች ብዙ ናቸው። በምዕራፍ ስምንት የአንደዴ ቱማ የገዳ ጉዞን አስመልክቶ የተጠቀሱትን መመዘኛዎች ያስታውሷል። አባ ገዳ ለመሆን በገዳ ሥርዓት የዕድሜ እርከኖች ውስጥ ከማለፍ ጀምሮ በእውነት ላይ የተመሠረተውን የገዳ ሥርዓት እሴቶች መማርና ማስተማር ያስፈልጋል። ህዝባዊ አገልግሎት መስጠት፣ ችሎታና ብቃት የመስፈርቶቹ አካል ናቸው። ስለሆነም አንድ ሰው ወደ አዳ ነቤ ሳይጓዝ፣ በህግ ማርቀቅና ማዕደቅ ሂደት ላይ ሳይሳተፍ፣ የቡታ በዓል ሳያከብር ግርዘት ሳይፈፅም፣ ጆሮውን ሳይበሳ፣ ዱጎ ሳያደርግ፣ አለንጌ ሳይዝ አባ ገዳ ነኝ ማለት የገዳ ስፉን መጣስ ነው።

ማንኛውም ሰው በዚህ መሰሉ ጥብቅ ሥርዓት ውስጥ ሳያልፍ፣ መስፈርቱንም ሳያሟላ አባ ገዳ ነኝ ማለት ትክክል አለመሆኑ ልብ ሊባል፣ ትኩረትን የሚሻ መሆኑ ሊሰመርበት ይገባል።

234 እጁ ንፁህ መሆን አለበት ሲባል በስርቆት፣ በማንኛውም ዓይነት ወንጀልና በግድያ ላይ ያልተሳተፈ ለማለት ተፈልጎ ነው።

ከተገለፀው በተቃራኒም ጆሮ መበሳት፣ ዱጎ ወይም ሎቲ ማድረግ በገዳ ሥርዓት መሠረት በዕድሜ ፈቃድ የሚከናወን ሳይሆን፣ በወጣቶች እና በተወሰኑ አርቲስቶች (ዘፋኞች) ዘንድ እንደ ፋሽን አልያም እንደዘመናዊነት የሚስተዋል አጋጣሚ ሆኗል።

በተመሳሳይ በገዳ ሥርዓት ውስጥ ያለ ዕድሜ ፍቃድ (geettii) አንድን የክበረ ንዋይን መያዝ ወይም መጠቀም አግባብ አይደለም። ለምሳሌ አንድ ወጣት ዕድሜው ሳይፈቀደለት ወይም ፈቅዶለትም አባ ገዳ ሳይሆን፣ አባ ገዳ የሚታወቅባቸውን ሆሮሮገዳ፣ አለንጋ መያዝ፣ የአባ ገዳን አልባሳት መልበስ፣ ጆሮ መበሳት፣ የገዳ ማህበራዊ ደንብን (ስፉን) መጣስ ነው። ነገር ግን ዕድሜውና ሥርዓቱ ያልፈቀደለትን የአባ ገዳ መለያ ምልክቶች መጠቀም አንድም ደንቡን ማፍረስ፣ አንድም አባ ገዳ የሆነውን ካልሆነው ለመለየት አስቸጋሪ ሁኔታን ይፈጥራል። አንድም ህብረተሰቡ አባ ገዳን የሚያውቅበት የተገባበት ዘዴ እንዲያዛባ፣ በሃደትም እነዚህ ትዕምርቶችና ምልክቶች ትርጉም አልባ እንዲሆኑ ያደርጋል። ክብርን ደረጃንና ቀጣይነትን የሚያሳጡ፣ የክበሩ ንዋያትን ሚናና ሥርዓቱንም በሃደት የሚያዳክሙ ተደራራቢ ችግሮችንም ሊያስከትል ይችላል። ይህ ሁኔታ እንደ ተግዳሮት የሚታይ ነው። “Al tokko tokko aadaadha jennee otuu hinbeekiin guddisuu keessatti kallattii isaa jijjiiruun ni mul’ata” (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa). (አንዳንዴ ባህል ነው እያልን ሳናውቀው በማሳደግ ውስጥ አቅጣጫን የመቀየር ሁኔታ ይታያል። አቶ ሸገና ኮርቤ፣ 09/12/2011 ዓ.ም አዲሳለ)።

ዘመናዊነትንና የቴክኖሎጂ አጠቃቀምን ምክንያት በማድረግ የተጨማመሩ አዳዲስ ነገሮች እንዳሉ ሁሉ በጥንቱ ዘመን የሚደረጉና አሁን የተተውም አሉ። ከነዚህም መካከል የመልዕክት ተስተላልፎ አንዱ ነው። በጥንቱ ዘመን የገዳ ጉዞ ጥሪ የሚተላለፈው፣ “ተነስ፤ ተነስቻለሁ!” በሚል አንዱ ለሌላው በርቀት በሚያሰማው ባህላዊ የመልዕክት ተስተላልፎ ነበር። አሁን ደግሞ ዘመን በፈጠረው ቴክኖሎጂ- ተንቀሳቃሽ ስልክ (ሞባይል) በመታገዝ ነው።

[93] ገዳ ትውፊታዊ ጉዞ ሲፈፅም ሆዩ²³⁵ (አባባሉ) ከጂዳ ይነሳል። ደሮ ስልክ አልነበረም። ሆኖም ተነስቷል ተነስ ተብሎ በድምፅ ጥሪ መልዕክት ይለዋወጣሉ። ሲባ ከማዶ መልዕክቱን አስምቶኛል፣ ሲበን ከማዶ ጥሪውን አስተላልፎልኛል በማለት ተነስቻለሁና ተነስ ይባላሉ። በአንድ ጊዜ ተጉዘው አዳ ነቤ ይገኛኛል። በአሁኑ ጊዜ በስልክ መጠራራት ተጀምሯል። ሦስቱም ተለማግቶ ተደዋውለው ሆኖም ይነሳል። የከበረውን ንዋይ ግን ተሸክመው በአግር ያደርሱታል እንጂ፣ በመኪና አያሳፍሩትም (አቶ ጋዲሳ ዶኒ 05/06/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

235 በጥናቱ በተገለፀው መሠረት “ሆዩ”፣ አባ ባኩ ማለት ሲሆን፣ ከላይ በሰፈረው አንቀጽ ውስጥ የተጠቀሰው የጂዳ ጎሣ የሆነውንና የሦስቱ ተለማግቶችን ሆዩ የሚመለከት ነው። በሌላ አካባቢ ከአባ ገዳነት በኋላ የሚሰጠው የሆዩ ማዕረግ በቱላማ ዩባ (Yuuba) የሚባል ሲሆን፣ አሁን አሁን ግን ሁለቱም ስያሜዎች ጎን ለጎን እየታወቁ ነው። ሙደ ሆዩ እንዲሉ።

በቱለማ ገዳ ሥርዓት መሠረት የመረጃ ቋት ሆኖ የሚያገለግለው፤ መረጃን የማሰራጨትና የማስተላለፍ፤ ተገቢውን መረጃ ከህዝቡ ዘንድ የማድረስ ኃላፊነት የነበረው አሁን የኮሚኒኬሽን ሚኒስትር እንደሚባለው ቦኩ ኢያ (Bokkuu Iyyaa) ነበር። ቦኩ ኢያ እንዳሁኑ ዘመን ቴክኖሎጂ ባልተስፋፋበት ወቅት ድምፁን ከፍ አድርጎ በማሰማት፤ ተፈላጊውን መረጃ ከህዝብ ዘንድ እንዲደርስ የሚያደርግ ሲሆን፤ መረጃውን የሰሙት ሰዎችም ተቀብለው በተራቸው ለሌሎች ሰዎች የሚያስሙበት ዘዴ ነው። “ስማ ላልሰማ አሰማ” በሚል ስልት የሚተላለፈው መልዕክት ከገዜ በኋላ አሁን የቀረ ሲሆን፤ የቦኩ ኢያመዋቅርምበማይታወቅ ጊዜ ጀምሮ ሊቀር ችሏል። ምክንያቱና በቀጣይ መደረግ ያለበት እንዲህ ተጠቅሷል፤

[94] ኢያ ቦኩ በኡዳ ነቤ እየሆነ ያለውን እስከ ኡዳ ሮባ፤ እስከ ኡዳ ቢሰል... የሚያሰራጭ ወይም የሚያሰማ ነው። ይህም ማለት አወቃቀሩ እዚያም አለ ማለት ነው። ተመሳሳይ ነገር ነው የሚተላለፈው። ሰው አሁን ከተራራቀ ወዲህ እንደ ፍላጎቱ ፈጥሮ ይተዳደርበት ጀመረ። በአሁኑ ወቅት ቦኩ ኢያ መዋቅሩ የለም፤ ጠፍቷል። ምክንያቱም ሁሉም ሰው መረጃ አለኝ ይላል፤ እንደ ፈለገው እንዲህ ለሌላው ይናግራል። መረጃው እውነት ሊሆን ይችላል፤ ሐሰትም ሊሆን ይችላል። የዚያን ጊዜው ግን እውነት ከሆነው ውጪ የሚታወጅ/ የሚነገር ነገር የለም። ጦርነት ከሆነም በእውነት ይነገራል፤ ሰው በተባለው ቦታ ይገኛል። ሰላምም ከሆነ በእውነት ይነገራል፤ በዚያው መሠረት ይገኛል። በአሁኑ ወቅት ግን መዋቅሩ የተጓደለ ነው። መደረግ ያለበት ጥረትም የተጓደለውን ለመመለስ መሆን አለበት(አቶ ቦቤ ሁሉቃ፤ 05/02/2012 ዓ.ም መቀ)።

ከተገለፀው በተጨማሪም የገዳ አወቃቀር፤ ተግባርና ኃላፊነትን በተመለከተ በሂደት የተሸራረፉ ወይም የተለወጡ ነገሮች ሊኖሩ ይችላሉ። ከዚህም አንፃር እራሱን የቻለ ጥናትና ምርምር በማካሄድ የጥንት የጥዋቱን የገዳ ሥርዓት አካሄድና የአሁኑን በንፅጥር በማጥናት በጊዜ ሂደት የተረሱና የተለወጡ አሰራሮችን መለየት ያስፈልጋል። ከከበራ ጋር በተያያዘም የተወሰኑ ባህላዊና ትውፊታዊ ክዋኔዎችና ድርጊቶች እየተተው ሌሎችም እየተጨመሩ የመጡበት ሁኔታ ይስተዋላል። ለምሳሌ የኮርማ እርድ የሚከናወነው በኡዳ ነቤ እና በጨፌ ቱማ ነው እንጂ በጥንቱ ባህል በደ'ከ ኮራ እርድ እይፈፀምም፤ በስህተት ነው የታረደው - “Kormi Caffeetti qalama malee dhakakoratti hinqalamu. Dogongoraan qalame” (Gaaddisaa Doonii, 19/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

ይህ ዓይነቱ ችግር የገዳ አማካሪዎችን (ዩባዎችን/ ሀዩዎችን) ካለመጠየቅ እና ከልምድ ማነስ የሚከሰት ነው። በሌላ በኩል ከከተሜነት፤ ከዘመናዊነትና ከተለያዩ ኃይማኖታዊ እሳቤዎች ለምሳሌ ሃይማኖትን ከመቀየር ጋር ተያይዞ የቡታ በዓልን አለመደገስ፤ የአቴቴ እና የእፊቻ ክብረ በዓላት ላይ አለመሳተፍ እንዳለ ሁሉ፤ የቡታ በዓልን ደግሶም ግርዛት አለመፈፀም፤ ጆሮ አለመበሳት፤ ዱ'ጎ አለማድረግ ይስተዋላል። የቡታ በዓላቸውን ሰኔ 1 ቀን 2011 ዓ.ም ያከበሩት አቶ ደረጀ እንዲህ ይላሉ፤

[95] ከሥርዓተ ግርዘት ጋር በተያያዘ አልጋ ይዘጋጅ ነበር፤ አሁን እኛ ግን እያዘጋጀን አይደለም። ይህ አንዱ ለውጥ ነው። ድሮ ጆሮ መበሳት ነበር። እኛ ደግሞ አሁን እያደረግን አይደለም። እንዲህ ዓይነት ነገር ወደ ዘመናዊነት እየሄደ ነው። ግርዘትም እንኳ እንደዚያው እየተዳከመ ነው። ወደ ከተማ ከመቅረብ ሊሆን ይችላል። ዘመናዊነት ነው ብለንም መውሰድ እንችላለን። ለምሳሌ ውስኪ ቀርቧል። ከዚህ በፊት ደግሞ ውስኪ አይቀርብም ነበር። ድሮ ጣጅ፣ ጠላ ነበር። አሁን ደግሞ ውስኪ ጨምረንበት ውስኪ እየቀረበን ነው። እንዲህ ዓይነት ልዩነት እያየሁ ነው(አቶ ደረጄ ጂራ ፣ 01/10/2011 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

የአንዳንዱ ትኩረት የአባቱ አርባኛ ዓመት ስለደረሰ ብቻ እርሱም ይህን በዓል በተመሳሳይ አክብሮ ማለፉ ላይ የተወሰነ ነው። ለሥርዓቱ ቅደም ተከተል፣ የግርዘት አልጋ ለማዘጋጀት፣ ግርዘት ለመፈጸም፣ ጆሮ ለመበሳት፣ ዱ'ጎ ለማድረግ፣ አለንጋ ለመያዝ፣ የገዳ ሥርዓትን ለመፈጸምና በተለያዩ ህዝባዊ ችሎትና ህዝባዊ ጉዳይ ላይ ለመገኘት.... ብዙም ቦታ ሲሰጡት አይታዩም። መሟላት ያለባቸውን ቅደመ ሁኔታዎችን የመቀናከስ ሁኔታ ይስተዋላል። ከላይ የተጠቀሱት መረጃ አቀባይ ለአጥኚው እንደተናገሩት የአባታቸው በአርባኛ ዓመታቸው ግርዘት ፈጽመዋል፣ ጆሮ ተበስተዋል፣ ዱ'ጎ አድርገዋል። እርሳቸው ግን ከከተማነት ምናልባትም ከዘመናዊነት ጋር በተያያዘ ይህን የቡታ ክብረ በዓል ክዋኔ አልፈፀሙም። በሌላ በኩል የከበራ ቀናት ማሳጠር ወይም መቀናከስ ይስተዋላል። ቀደም ባለው ጊዜ የአዳ ነቤ ጉዞ፣ የዕርቅና የጉማ ጉዳዮችን ተወያይቶ መጨረስና ወደ ጨፌ ቱማ ሄዶ የገዳ ህግን የማርቀቅ ሂደት በትንሹ አንድ ወር ይፈጅ ነበር። በሮበሌ ፓርቲ የአዳ ነቤ ጉዞ ወቅት ይኸው አንድ ወር ተግባራዊ ሆኗል። የቢርመጂ ፓርቲ የሁለት ሳምንት ቆይታ አድርጓል። የሜልባ ፓርቲ ደግሞ በአንድ ሳምንት አጠናቋል (አቶ ነገሣ ነገዎ፣ 11/12/2010 ዓ.ም አዲስ)።

ይህ ሁኔታ ከጊዜ ወደ ጊዜ የተቀነሱና የተሸራረፉ ነገሮች እንዳሉ ያመለክታል። የከበራ ጊዜን ብቻም ሳይሆን የከበራ ሰዓትንም ማሳጠርና ማዛባት አለ። ለምሳሌ በኦሮሞ ባህል መሠረት የእሬቻ በዓል ስነስርዓት የሚጀመረው አባ መልካው ከመረቀና በሌሎች ብኩራትም (ታላላቆችም) ካስመረቀ በኋላ ነው። ይሁንና ወጣቶች በራሳቸው ጊዜ ወደ መልካ በመሄድ ከሌሊቱ ስምንት ሠዓት ጀምሮ ስነስርዓቱን የመፈፀም ሁኔታ ይስተዋላል። ለጥናቱ የሚያስፈልገውን መረጃ ለመሰብሰብ ወደ ሥፍራው በመመላለስ ጉዳዩን በቅርበት መከታተል ከጀመርኩ ወዲህ እንዲህ ዓይነቱ አጋጣሚ በተደጋጋሚ ሲከሰት ተመልክቻለሁ። በ2014ዓ.ም. የእሬቻ በዓልም ይኸው ሁኔታ ታይቷል። ስሙን መግለፅ ያልፈለገውና በድርጊቱ ላይ ከተሳተፉ ወጣቶች አንዱ የሆነው ስለሁኔታው እንዲህ ብሏል “Galma abbaa Gadaatii Sa’aatii Saddeetitti kaane. Sa’aatii sagalitti achi geenye. Haala gaariidhaan irreeffanne dachaane. Hiriyootea kiyya biraa hinafu jedheen deeme malee safuu cabsuudha. Namtichi malkaa san saaqa nama Gadaa hinbeekne yookiin nama Gadaa hinqabne. Nudura nama hedduutu ture (Dogoggora guddaadha 22/01/2014

ALA Bishooftuu) - ከአባ ገዳ አዳራሽ የተነሳነው ስምንት ሰዓት ነው፤ እዚያ የደረሰው ዘጠኝ ሰዓት ነው። በጥሩ ሁኔታ እጮቻ ፈፅመን ነው የተመለሰነው። ከጓደኞቹ ጋር አልቀርም ብዬ ነውንጂ የሥርዓተ ክብራውን ደንብ መጣስ ነው። አሃዱ ብሎ የመልካውን ስነስርዓት ያስጀመረው ሰውዬ ገዳ የማያውቅ ወይም ገዳ የሌለው ሰው ነው። ከኛ በፊት ብዙ ሰው ነበር። ትልቅ ስህተት ነው” (22/01/ 2014ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

መረጃ አቀባዩ ወጣት ድርጊቱ ትክክል አለመሆኑን አምኗል። ወጣቶቹ እየዘፈኑ፤ በየቦታው እየቆሙና ረገዳ እየረገዱ ነው መልካ የደረሱት። እጮቻ በዓመት የሚመጣ በዓል እንደመሆኑ መጠን በጫወታ፤ በደስታ ስሜት መካከል ሥርዓተ ክብራውንም ይፈፅማሉ። ስነስርዓቱ እስኪጀመር ጠብቁ የሚል አካልም እንዳልነበረ ተገንዝቤያለሁ። ምናልባትም ትምህርት ቢሰጥ ወጣቶቹ የሚጠብቁበት ሁኔታ ሊፈጠር ይችላል። ድርጊቱ ግን የህዝቡን ትውፊት የጣሰ ነው፤

[96] አባ መልካ መልካውን መርቆ (ባርኮና ቀድሶ) እስኪያስመርቅ (እስኪያስባርክ) ድረስ፤ በአንዱ ሰው መልካ ሌላው ዘሎ ሥርዓተ እጮቻ ፈፅሞ ከሆነ በቅጣት ኮርማ ያርዳል። ህጉ ነው ሚያሳርደው (የሚያስቀጣው)፤ የገዳ ሥርዓት ነው የሚቀጣው። ከአባ መልካ በፊት አንመርቅም (አንባርክም) የሚባለውም ለዚህ ነው። ህግ አለው። ስምንት እና ዘጠኝ ሰዓት እጮቻ ማከናወን ይቅርና አስራ አንድ እና አስራ ሁለት ሰዓትም ቢሆን ዛሬ ዛሬ ሆነ አንጂ፤ እጮቻ የፀሐይ ጨረር (ፀዳል) ስትታይ ሀዩዎች መልካውን ይባርካሉ። በስምንት እና ዘጠኝ ሰዓት መልካውን መመረቅ(መባረክ) ደንብ መጣስ ነው (አባ ሰዓ ሊታ ቢራ፤ 23/01/2014 ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ምናልባትም ከቅርብ ጊዜ ወዲህ እየመጣ ላለው የተወሰነ ለውጥ በትክክለኛው የእጮቻ ሥርዓተ ክብሩ ወቅት የሚታየው ፍተሻ እና ጥብቅ ቁጥጥር ያስከተለው ይሆናል ተብሎ ይገመታል። እንደ ሆራ ፊንፊኔ ሁሉ በ2014ዓ.ም የሆራ ሀርሰዲ የእጮቻ ክብሩ ወቅት ከአባ ገዳ አዳራሽ (Galma Abbaa Gadaa) እስከ ሆራ ሀርሰዲ ድረስ በሰዓት ቦታዎች ያህል ፍተሻ ነበር። ፍተሻው ለጋራ ደህንነት የሚያስፈልግ ቢሆንም በርካታዎቹ ወጣቶች በዚህ ዓይነቱ ጥብቅ ፍተሻ ውስጥ ማለፍ ሳይሆን፤ ፍተሻው ከመጀመሩ በፊት እየዘፈኑና እየተጫወቱ በራሳቸው ነፃነት መጓዝ የሚፈልጉ መሆኑን መገንዘብ ይቻላል። በዚህም ሳቢያ ወቅታዊ የሰላምና የፖለቲካ ጉዳዮች በክብሩ ስነስርዓት ላይ የራሳቸውን የለውጥ ተፅዕኖ እያስከተሉ መሆናቸውን መረዳት ተገቢ ይሆናል። በተመሳሳይ የክበሩ ንዋያቱን በቀጥታ የሚመለከትና በጊዜ ሂደት ከታዩ ለውጦች መካከል ዋነኛው ምክንያት ቀደም ባሉት ዓመታት በሀገሪቱ የነበረው የፖለቲካ አለመረጋጋት በምክንያትነት የሚጠቀስ ነው። ከጥቂት ዓመታት በፊት ይልቁንም በ2009 ዓ.ም የእጮቻ በዓል ላይ በመንግሥት ወታደሮች ተፈፀመ በተባለው ተኩስ ከተከሰተው እልቂትና ሰብዓዊ ቀውስ በተጨማሪም በዓመታዊው የእጮቻ ክብረ በዓል ከዋቂፈና እምነት ጋር የተያያዙና እንደ ጫጩ... የመሳሰሉ ንዋየ ቅዱሳትን ወይም የክበሩ ንዋያትን ይዞ መገኘት እንዲቀንስ ምክንያት እንደሆነ መገመት ይቻላል።

በተጠቀሰው መሠረት ለምሳሌ ይህ ጥናት በተሰራበት የ2010 ዓ.ም፣ የ2011ዓ.ም የእጩ በዓል ጫጩ የያዙ ሴቶች በበዓሉ ላይ አልታዩም። በ2012ዓ.ም አንዲት እናት ብቻ ጫጩ ይዘው በበዓሉ ላይ ተገኝተዋል። ይህም ሁኔታ እንደተገለፀው ፖለቲካው በዋቁፊና እምነትም ሆነ በከበሩ ንዋያቱ ላይ በቀጥታም ሆነ በተዘዋዋሪ ተፅዕኖ አሳድሯል ማለት ነው። በሌላ በኩል ከዘመናዊነት ጋር በተያያዘ በተለይ በእጩ በዓል ላይ የሚታየው የአልባሳት ፋሽንና ዲዛይንም ከጊዜ ወደ ጊዜ እየዘመነ መምጣቱ ይስተዋላል። በየዓመቱም አዳዲስ አለባባሶች፣ በቡድን አንድ አይነት/ተመሳሳይ ልብስ ለብሶ መምጣት፣ አልፎ አልፎም በአባ ገዳ ሆሮሮ ላይ ልዩ ልዩ ቀለሞችና ጌጥን መጠቀም፣ በሲንቄ ላይ ጨሌ የማጌጥና ዛጎል የማንጠልጠል አዝማሚያዎችም ታይተዋል። የፋሽን ለውጥና ዘመናዊነቱ ፈጣን ይመስላል።

ከገዳ ሥርዓት የሥልጣን ርክክብ ጋር የተያያዙ መጠነኛ ለውጦችንም መጥቀስ ይቻላል። ለምሳሌ የሥልጣን ርክክቡ ስነስርዓት ከመድረሱ በፊት አምስቱን የገዳ ፓርቲዎች የሚወክሉና አባ ገዳው ከለቸውን የሚያስርበት እንዲሁም የሜልባ ገዳ ሥራ አስፈጻሚዎች ለተለያዩ ጉዳዮች የሚጠቀሙባቸው አምስት ጎጆዎች (Godoo Shan) መስራት ይጠበቅባቸዋል። አምስቱ ጎጆዎች የአምስቱ ፓርቲዎች ተምሳሌትም ናቸው። አሁን አሁን እነዚህን አምስት ጎጆዎች የመገንባት ወይም የመስራትና ለበዓል ሲመት የመጠቀም ሁኔታ እየተዘነጋ የመጣ ይመስላል። የሮበሌ ፓርቲ ለቢርመጂ ሥልጣን ባስረከበበት ወቅት የተሰሩ ጎጆዎች በክፍል የመፈራረስ ሁኔታ ቢታይባቸውም አሁንም ድረስ በግቢው ውስጥ ይገኛሉ። ይህም በሂደት የታየ ለውጥ ነው።

አባ ሙዳን በየጊዜው የመቀያየር ሁኔታ በለውጥ መልክ ታይቷል። በሮበሌ ገዳ ወቅት አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ ነበሩ። በቢርመጂ ገዳ ወቅት አባ ሙዳ ደበበ ግርማ ተቀየሩ። በሜልባ ገዳ ወቅት አባ ሙዳ አበበ ኃይሉ እንደገና ተመለሱ። በመሠረቱ አንድ አባ ሙዳ አምስቱንም ፓርቲዎች ተራ በተራ መርቆ፣ ቡራኬ ሰጥቶ፣ ቀብቶ የሚሾም ነው። የአምስቱ ፓርቲዎች ዙር 40 ዓመት ሲጠናቀቅ በልጁ ይተካል። አባ ሙዳ መንፈሳዊ አባት፣ የዋቁፊና እምነት መሪና የእምነቱ አስተምህሮ መምህር፣ በጥናቱ እንደተመለከተው በኦርቶዶክስ እምነት ሊቀ ጳጳስ እንደማለት ሲሆን በየጊዜው የሚቀያየር አይደለም። በቱለማ ገዳ ሥርዓት መሠረት በጥንቱ ዘመን ባድቅ ወይም ብሩክ ከሚባለው ከአዲቱ - ማሊማ ጎሣ ነው አባ ሙዳ (ቃሉ) የሚሰየመው። ይህ ሁኔታ ከጊዜ በኋላ የተቀያየረበት ወይም የተለዋወጠበት ሁኔታ ተስተውሏል። ለዚህም በምክንያትነት የሚጠቀሰው የጥንቱ ሥርዓት እየላላና እየተዘነጋ መምጣት ነው (አባ ጨፌ ሁንዴ በየነ፣ 21/01/2012ዓ.ም ፊንፊኔ)።

በጊዜ ሂደት ከታዩትና አሳሳቢ ከሆኑት ለውጦች መካከል አንዱ የህዝቡን የተፈጥሮና ማኅበራዊ ደንብ (Safuu)፣ ስነምግባርና ስነስርዓት (ዲሲፕሊን) መዘንጋት ነው። ለዚህም ላለፉት በርካታ ዓመታት በሀገሪቱ የታየው የመጠላለፍ “የሴራ ፖለቲካ”፣ ከጊዜ ወደ ጊዜ እየገነገነ የመጣው ራስ ወዳድነት፣ የመጤ ባህልና ሉላዊነት (globalization) አስተሳሰብ መስፋፋት፣ ፌስቡክና የተለያዩ ማህበራዊ ሚዲያዎች ከህዝቡ ባህል ውጪ የሆኑ በራሻ አመለካከቶችን ማሰራጨት ተጠቃሽ ናቸው።

8.2. ቀጣይነት

የገዳ ሥርዓት በየዘመኑ እና በየሥርዓቱ በብዙ ፈተናዎች፣ በብዙ ተፅዕኖዎች ውስጥ አልፎ፣ ከአሁኑ ዘመን እና ትውልድ ዘንድ መድረሱ በራሱ የቀጣይነቱ አንዱና ዋነኛው ማሳያ ነው። በጥናቱ እንደታየው አንዳንድ ሁኔታዎች ቢሸራረፉም በገዳ ሥርዓት ውስጥ የገዳ ሰላማዊ የሥልጣን ሽግግር፣ የአዳ ነቤ ጉዞ፣ የጨፌ ቱማ ህግ የማርቀቅ ሂደት፣ የሀዩ (የዩባነት) ሙዳ፣ የአንዶዴ ቱማ ህግ የማዕደቅና የማወጅ ሂደት፣ የሥልጣን ርክክብ (በዓለ ሲመት)፣ የቡታ በዓል (በዓለ ቡታ) እና የዋቂፌና እምነትም ሆነ የባህሉ አካል የሆነው የእሬቻ በዓል አሁንም ድረስ መከናወናቸው በአብነት ሊጠቀሱ የሚችሉ ናቸው። እነዚህ ክዋኔዎች ከቅርብ ጊዜ ወዲህ በደመቀና በተጠናከረ ሁኔታ መካሄዳቸው ደግሞ የቀጣይነታቸው ዋቢ ሊሆን ይችላል።

ባለፉት ሥርዓቶች በገዳ ሥርዓት ላይ ግልጽ የሆነ ተፅዕኖ ተደርጓል። የፎሌ ዘፈን መዝፈን፣ ወደ አዳ ነቤ መጓዝና የቡታ በዓል ማክበር፣ የእሬቻ በዓልን እንዲህ እንዳሁኑ በደመቀ ሁኔታ ማክበር ተከልክሎ ነበር። ይሁንና ህዝቡ በድብቅም ቢሆን ሥርዓቱን ማከናወኑን አለመተው በዚህ ጥናት ተገልጿል። የቡታ በዓልን ማክበር በመከልከሉ ምክንያትም የዛሬ አርባ ዓመት አባታቸው የቡታ በዓላቸውን በምሽት ማክበራቸውን በልጅነት አእምሮዎቸው የሚያስታውሱት አቶ ደረጄ ጆቱ፣ በዚያን ወቅት ግርዘትን ከመፈፀም ጀምሮ ስነስርዓቱ ባህሉንና ወጉን ጠብቆ መከናወኑን ተናግረዋል። በዚያን ጊዜ የነበረው የእገዳና ክልከላ ችግር አሁን የተቀረፈ ቢሆንም፣ እርሳቸው የአባታቸውን አርባኛ ዓመት ሲያከብሩ በመጠኑ የሸራረፉት ክዋኔ እንዳለ ሁሉ ለቀጣይነቱም የበኩላቸውን ድርሻ እየተወጡ መሆኑንም ተናግረዋል። በቀጣዩ አርባ ዓመት በልጃቸው ጊዜ ሊከሰት ከሚችለውለውጥ ጋር ተያይዞ ያላቸውን ስጋትም ጠቁመዋል።

[97] ልጄ በዚህ ስነስርዓት ላይ እንዲሳተፍ እና እንዲከታተል አድርጌያለሁ። የዛሬ አርባ ዓመት ይህ ስነስርዓት እንደሚደርሰው ነግራለሁ። ማስተማር የኛ ኃላፊነት ሊሆን ይገባል። ከኛ በፊት የዛሬ አርባ ዓመት የነበረውን አያጓደልን (እየሸራረፍን) የመጣነው ነገር አለ። የኔ ልጅ የዛሬ ዓርባ ዓመት ይህን ስነስርዓት ሲያከናውን ብዙ ነገር ከላይ ላይ ሊተው (ሊቀንስ) ይችላል (አቶ ደረጄ ጂራ፣ 01/10/2011ዓ.ም ቢሾፍቱ)።

ይህ ሁኔታ ሊሆንም ላይሆንም ይችላል። ምክንያቱም የተዘነጉ የከበራ ክዋኔዎችም እንደ አዲስ ተሻሽለው በተቃራኒው ተጠናክረው ሊቀጥሉ የሚችሉበት ሁኔታም ሊከሰት ይችላል ይሆናል። ይህ እንደ ጊዜው ሁኔታ የሚወሰን ሲሆን አሁን በሚታየው ተጨባጭ ሁኔታ ግን የኦሮሞን ባህልም ሆነ የገዳ ሥርዓትን ለማሳደግ እየተደረገ ያለው ሁለንተናዊ ጥረት በመልካም ጎኑ የሚገለፅ ነው፤ አንዳንድ ነገሮች በሂደት እየተስተካከሉ የሚሄዱ ቢሆንም ባህሉን ለአዲሱ ትውልድ በማሳየትና በማስተማር ረገድ እየተደረገ ያለው ጥረት የሚበረታታ ነው። በዚህ መሠረት በሂደት የታዩ ለውጦች እና ተግዳሮቶች ቢኖሩም፣ የገዳ ሥርዓትም ከተለያዩ ሥጋቶች ያልተላቀቀ ቢሆንም እንኳ በሌላኛው ማዕዘን ደግሞ ለገዳ ሥርዓትም ሆነ ለትዕምርቶቹ ቀጣይነት ጠቃሚ የሆኑ እንቅስቃሴዎች ይስተዋላሉ። የኦሮሚያ አባ ገዳዎች አንድነት መቋቋም ባለፉት ዓመታት ለገዳ ሥርዓት መቀጠልም ሆነ መጠናከር እንደ መልካም አጋጣሚ የሚታይ ነው። ይህን ሁኔታ በሁለት መልኩ ማየት ይቻላል። አንደኛው ከስያሜውም አንፃር በኦሮሚያ አባ ገዳዎች መካከል አንድነትን መፍጠሩ ነው፤ ሁለተኛው ለገዳ ሥርዓት ዓይነተኛ ሚና መጫወቱ ነው። ለገዳ ሥርዓት ቀጣይነት ሁለቱም የየራሳቸው ጠቀሜታ አላቸው። አንዱም ለሌላው መሠረት ሲሆን፣ በአንድነት በኩል የተገኘው የቀጣይነት ጠቀሜታ እንዲህ ነው፤

[98] ይህን አንድነት ያመጣው የገዳ ሥርዓት ነው። የገዳ ሥርዓት እየተጠናከረ በመጣበት ወቅት የአባ ገዳዎች አንድነት ብለው መሠረቱ። ሰዎች ከቦረና፣ ከጉጂ፣ ከወሊጋ፣ ከአርሲ፣ ከባሌ፣ ከአፍረን ቀሎ፣ ከከሚሴ... መጥተው ሲገናኙ የገዳ ሥርዓት እየተጠናከረ መጣ፤ አንድነት ብዙ ነገር ፈጠረ። አንድነት ለአንዳንድ ሰዎች አይገባም፤ ለኛ ይገባናል። ሰው አንድነትን ከመሠረተ አውቀትን ይፈጥራል። አንዱ የሚያውቀውን ሌላው ያውቃል። ጠላት አሮሞን ከፋፍሎ ለአንድ መቶ ሃምሳ ዓመታት ገዢቷል፤ አሮሞ ሰንት ቦታ ተከፋፈለ? ብዙ ነው። አንድ ከሆነ ግን፣ አያይ ይህ ነገር አይበጀንም ይላል። አሁን ከበፊቱ ይልቅ አንድ እየሆነ ነው (አቶ ቡላ ሀዬ፣ 11/01/2012ዓ.ም መቄ)።

መረጃ አቀባዩ እንደሚሉት፣ ቀደም ባሉት ዓመታት የገዳ ሥርዓትን ሰንደቅ ዓላማ እንኳ ይዞ መታየት እንደ ተቃዋሚ የፖለቲካ ተልዕኮ፣ እንደ ወንጀል ይታይ ነበር። ብዙዎችም ለእስርና ለእንግልት ተዳርገዋል። በዚህም ረገድ ባለፉት ዓመታት የፖለቲካው ገፅታ የራሱን አሻራ ትቶ ያለፈ ቢሆንም በተገለፀው መሠረት በተለያዩ የኦሮሚያ አካባቢዎች የሚኖሩ አባ ገዳዎች ባለፉት ዓመታት አንድነት መመስረታቸው ለገዳ ሥርዓት ቀጣይነት በርካታ ጠቀሜታዎችን አስገኝቷል። እርስ በርስ ለመማማር፣ በአንዱ አካባቢ ያለውን ለሌላው ለማሳወቅ፣ የገዳ ተሃድሶ ለማካሄድና ሥርዓቱን ለማጠናከር፣ የገዳ ሥርዓት በተዳከመባቸው አካባቢዎች መልሶ ለማስጀመር ምቹ ሁኔታዎችን ፈጥሯል።

በዚሁ አግባብ የቱለማ ኦሮሞ በሚኖርባቸው አካባቢዎችም ሆነ በመላው ኦሮሚያ የገዳ ሥርዓትን መልሶ የማጠናከር የገዳ ተሃድሶ ተካሄዷል። በተሃድሰውም መሠረት ሥርዓቱ በተዳከመባቸው እንደ ሰላሌ፣ በቾ... የመሳሰሉ አካባቢዎች መልሶ መቋቋምና ማጠናከሩ ለቀጣይነቱ ጥሩ አጋጣሚ ነው። ምቹ ሁኔታም ነው። የኦሮሚያ አባ ገዳዎች አንድነት መቋቋም ጠቀሜታው ብዙ ነው። ቱለማ የጉጂን፣ የቦረናን ችግር ለመስማት፣ የተከሰተውንም ችግር ለመፍታት፣ በገዳ ጉባኤያቸውም ላይ በመሳተፍ ልምድ ለመለዋወጥ፣ የወንድማማችነት መስተጋብር ለመፍጠርና አንድነቱንም ለማጠናከር ትልቅ ድርሻ ይኖረዋል። ከዚህ አንፃር ቀድሞ የኦሮሚያ አባ ገዳዎች አንድነት (Tokkummaa Abbootii Gadaa Oromiyaa) የሚለው ስያሜም በሂደት የኦሮሚያ አባ ገዳዎች ህብረት (Gamtaa Abbootii Gadaa Oromiyaa) ወደሚል ስያሜ የተሸጋገረ ሲሆን፣ በተጠቀሱት አካባቢዎች የሚከወነውን የተናጥል አካሄድ በማዋሃድ እንደስያሜው ህብረት እንዲኖረው እያስቻለ ነው።

[99] ይህ ህብረት የተጫወተው ሚና በሁሉም ቦታ ያለውን ገዳ በማገናኘት ያስተሳስራል። አንድነታቸውን ያጠናክራል። በሥርዓቱ ላይ ሁሉም ድርሻ አለው። ድሮ ግን ቱለማ በቱለማ የሚሆነውን የሚፈጸመውን ብቻ ይፈጸማል። በመጫ የሚፈጸመውን የሚከውነው የመጫ ገዳ ብቻ ነው። አሁን ግን እንደዚያ ዓይነት ነገር ቀርቶ ተገናኝተው አንድ ዓይነት የገዳ ሥርዓት የሚያውቁበት/ የሚያራምዱበት ሁኔታ አለ። አንዱ የሌላውን ችግር የሚፈታበት ጊዜ አለ። ቢደሰታ ጊዜም አብረው የሚያሳልፉበት ሁኔታ አለ። ይህ ህብረት እንዲህ ዓይነቱን ሚና ይጫወታል (አቶ ሚካኤል አሸኛ፣ 20/01/2014፣ ፊንፊኔ)።

በዚህ ዓይነቱ ሂደት ውስጥ በዘመናት የጊዜና የቦታ ርቀት ውስጥ ከቦታ ቦታ የታዩ ልዩነቶችን ወደ አንድ ቦታ በማምጣት የኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ወጥነት እንዲኖረውም ተጨማሪ ዕድል ተፈጥሯል። ለአብነት ያህል በቱለማ አካባቢ ተፈጥሮ በነበረው ጫና የገዳ ሥርዓት ተዳክሞ ነበር። በውል በማይታወቅ ጊዜም ገዳ ሲተዳደር የነበረው በአባ ገዳዎች ላይሆን በሀዩዎች ነበር። አሁን በአባ ገዳዎች መተዳደር ከጀመረ ሦስተኛው ዙር ላይ ደርሷል። በጥናቱም እንደተገለፀው በቦረናና በጉጂ... አካባቢ ይታወቅ የነበረው ሆሮሮ ገዳ ባለፉት ዓመታት በቱለማም እየታወቀ መምጣቱ የአባ ገዳዎች ግንኙነትና መቀራረብ ብሎም አንድነት መፍጠር ያስገኘው ውጤት እንደሆነ መገንዘብ ይቻላል። በዚህ ረገድ የኢፌቻ በዓል ባለፉት ዓመታት በጋራ መከበሩ ለተፈጠረው ውህደትም ሆነ አንድነት በምሳሌነት የሚጠቀስ ነው።

የዩኒቨርሲቲ ተማሪ ከነበርኩበት ከ1980ዎቹ አጋማሽ ጀምሮ በእጩ በዓል ላይ በነበረኝ ተሳትፎ እስከ 2000 ዓ.ም ባለው ጊዜ ውስጥ የተሳታፊዎች ቁጥር በግምት ከሦስት እና ከአራት ሚሊዮን አይበልጥም ነበር።²³⁶

236. በዚያን ወቅት ቢጋዜጠኝነት ሙያ እሰራ ስለነበረ ለአሀዛዊ መረጃው ቅርበት እንደነበረኝ ልብ ይላል።

ከሚሊኒየሙ ሁለት ሺህ ዓመተ ምህረት በኋላ ግን የኢፌቻ ታዳሚዎች ቁጥር በፍጥነት መጨመሩና ማደጉ ይስተዋላል ከ2000 እስከ 2005 ድረስ በአማካይ ከአምስት እስከ ስድስት ሚሊዮን፤ በ2009 ዓ.ም ሰባት ሚሊዮን፤ በ2010እና 2011 ዓ.ም እስከ ስምንት ሚሊዮንና በ2012 ዓ.ም ግን በሆራ ፊንፊኔም ሆነ በሆራ ሀርሰዲ የተከበው በዓል ላይ ከስምንት እስከ አስር ሚሊዮን ሰዎች መሳተፋቸውን ገምቻለሁ። የቁጥሩ መጨመር ለሥርዓተ ከበራውም ሆነ ለባህሉ እንዲሁም በከበራው ላይ ለሚያዙት የከበሩ ንዋያት ቀጣይነት የራሱን አንድምታ እንዳለው መገመትም ይችላል። ህዝቡ የጠፋበትን ሥርዓትና ባህል፤ ከበራና የከበራ ቦታዎች መልሶ መጠቀሙም ለገዳ ሥርዓትም ሆነ ለዋቂፈና እምነት መዳበር የራሱን ግልህ ሚና ተጫውቷል። እነዚህ ጉዳዮች ተጠናክሩ ማለት ደግሞ በጥናቱ ውስጥ የተተነተኑት የተፈጥሮና ሰው-ሰራሽ የከበሩ ንዋትም ያንኑ ያህል ቀጣይነታቸው ህልውና እያገኘ እንደሚሄድ ይታመናል። በዚሁ እንቅስቃሴ ቀደም ብሎ የተጀመረውና ከአንደኛ ደረጃ እስከ ዩኒቨርሲቲ ድረስ ባሉ የትምህርት ተቋማት ውስጥ የተቋቋሙት “የኦሮሞ ተማሪዎች ጉባኤ/ Gumii Aadaa Baratoota Oromoo - (GABO)” ከቀጣይነት አንጻር ሊገለጽ የሚችል ነው።

[1001] በትምህርት ቤትና በዩኒቨርሲቲ ውስጥ ያሉ ጉባኤዎች ስለዚህ ሥርዓት አንዱ ሌላውን ለማስተማር፤ ህዝቡንም ለማስተማር ትልቅ ድርሻ አላቸው። ለምሳሌ ከዱግዳ ወረዳ አንፃር እንዲጋጣሚ ሆኖ ኡዳ ቦቆታ ሁለተኛ ደረጃ ትምህርት ቤት ነው ትምህርቱን የጨረሰኩት። በዚያን ወቅት በውስጡ የነበርንበት ጉባኤ ነበር። ሥልጣን ስንረካከብ የነበረው፤ የገዳ ሥርዓትን መሠረት ባደረገ ነው። እንዴት ተመራርቀው መረካከብ እንዳለባቸው፤ ስቀው፤ ተደስተው እንዴት ስልጣን መረካከብ እንዳለባቸው፤ በዚያ መሠረት ነበር ስንለማመድ የነበረው። በዚያን ጊዜ የተቀመጠው ነገር ዛሬም አለ (አቶ ቦቤ ሁሉቃ፤ 05/02/2012 ዓ.ም መቆ)።

ተማሪዎቹ የባህል ቀናትን በሚያከብሩበት ወቅት የኦሮሞ ባህላዊ አልባሳትንና በገዳ ሥርዓት ውስጥ የሚገኙ የከበሩ ንዋያትን ከመጠቀምና ከማስተዋወቅ በተጨማሪ፤ በገዳ ሥርዓት ምንነት በኦሮሞ ባህልና ቋንቋ ላይ በመወያየት ለመማማር የሚያደርጉት ጥረት ለሥርዓቱም ሆነ ለከበሩ ንዋያቱ ቀጣይነት የበኩሉን ድርሻ ይኖረዋል ተብሎ ይገመታል። በከፍተኛ ትምህርት ተቋማት ውስጥ የሚማሩ ተማሪዎች ከሰፊው ህዝብ ተውጣጥተው የሚመጡ በመሆናቸው፤ ካለው የጊዜና የቦታ ርቀት አንፃር ህዝቡን በተለያየ ጊዜ ከመድረስ ይልቅ በአንድ ቦታ የተሰበሰቡትን ተማሪዎች በአንድ ቦታ በማስተማር ወደ ህብረተሰቡ ማስማራት ይበልጥ ጉዳዩን ተደራሽ ያደርገዋል፤ ተመራጭ ይሆናልም። በተለይም “ትንሿ ኢትዮጵያ” በሚል ቅፅል ስም በሚታወቀው ዩኒቨርሲቲ ውስጥ ስለ ገዳ ሥርዓት ለኦሮሞ ተወላጆች ብቻም ሳይሆን፤ ከተለያዩ ክልሎች ለሚመጡ ተማሪዎች ማስተማርም በቀላሉ ሁሉም ህብረተሰብ ዘንድ በአጭር ጊዜ ውስጥ) ለመድረስ ያስችላል። ጥሩ ዕድልም ይፈጥራል።

የኦሮሞ ገዳ ሥርዓት በተባበሩት መንግሥታት የትምህርት፣ ሳይንስና ባህል ተቋም (ዩኒስኮ) መመዝገብ²³⁷ ለቀጣይነቱ የራሱን ድርሻ አለው። ይህች ዓለም ካላት ቅርስ ውስጥ ትናንት መተዳደሪያ የነበረ፣ ዛሬም መተዳደሪያ የሆነ፣ ወደፊትም እንኳ መተዳደሪያ ሊሆን የሚችል ስለሆነ በዚህ ረገድ ሲታይ የራሱን ጠቀሜታ አለው ማለት ነው። የዓለም ሀብት እንደሆነ ከማስተዋወቅና በቀጣይም ሥርዓቱን ከማሳደግ አንፃር የራሱን ሚና ይጫወታል (አቶ ሸገና ኮርቤ፣ 10/12/2011 ዓ.ም አዲስአበባ)።

እንደተጠቀሰው የገዳ ሥርዓት በዩኒስኮ መመዝገብ በዓለምዓቀፍ ደረጃ እንዲታወቅ እና እንዲጎልበት የሚያስችል ሲሆን፣ እውቅና ማግኘቱ ከዚህ በፊት ከነበረው በበለጠ በተለያዩ የዓለም ቋንቋዎች ጥናትና ምርምር እንዲካሄድበት በር ይከፍታል። ለእድገቱና ለቀጣይነቱ እንደምቹ ሁኔታ ይታያል። የገዳ ሥርዓት ምንነት እና አጠቃላይ መግለጫ ተመዝግቦ በሰነድ መልክ ለቀጣዩ ትውልድ በሰነድ መልክ መተላለፉ ቀጣይነት እንዲኖረው ያስችላል። በዓለም ዙሪያ ያሉ ሀገራትም የገዳ ሥርዓት ተሞክሮዎችን ከራሳቸው ነባራዊ ሁኔታ ጋር አዋህደው እንዲጠቀሙ የተሻለ ዕድልና መነቃቃትን ይፈጥራል። በዚህ ረገድ የሚቀርበው አስተያየት ግን የገዳ ሥርዓት በዩኒስኮ መመዝገብ እንደተባለው ለሥርዓቱ መታወቅና መጎልበት፣ ማደግ እና ቀጣይነት የራሱ ጉልህ ድርሻ ቢኖረውም ከምዝገባው አፈፃፀም ጋር ተያይዞ ከሥርዓተ ክብር ቀረፃ ጨምሮ ሂደቱን የመወሰን፣ ፈቃድ የመስጠትና ጥንቃቄ ሊደረግባቸው የሚገቡ ሌሎች ተመሳሳይ ጉዳዮችን የመምራት ኃላፊነት የሥርዓቱ ባለቤት ከግምት ውስጥ ያስገባ መሆን አለበት። በሌላ በኩል በኦሮሚያ ክልል ሥርዓተ ትምህርት ውስጥ፣ የገዳ ሥርዓት ትምህርት መካተቱና ትምህርቱም መጀመሩ ለቀጣይነቱ ይበል የሚያስብል ተግባራት መሆናቸውን መመስከር ይቻላል። ይህ በጅምር ደረጃ የሚታየው ጥረት ተጠናክሮ ከቀጠለ ለገዳ ሥርዓት ዲሞክራሲ ማበብ፣ አዲሱ ትውልድም ይህን ዲሞክራሲ እየተለማመደ እንዲያድግ ለማድረግ ትልቅ ድርሻ ይኖረዋል። በሂደት ለሀገሪቱም የዲሞክራሲ ሥርዓት መሻሻ ይሆናል። ይሁንና የዚህ ጥናት ዋና ትኩረት የሆኑትን የተፈጥሮና ሰው ሰራሽ ትዕምርቶች፣ አያያዝ፣ አጠቃቀም ይልቁንም ማን? በምን ጊዜ ለምን ሊጠቀምባቸው ይገባል? የሚሉት ጥያቄዎች እንዲሁም መካነ ቅዱሳትና የክበራ ቦታ ለሆኑ ሥፍራዎች የሚደረገው ጥበቃና እንክብካቤ አሁንም በቀጣይ ልዩ ትኩረት የሚያሻው ጉዳይ ይመስላል። አንዳንዶቹ ጉዳዮች በለውጥም በቀጣይነትም፣ በአዎንታም በአሉታም የሚጠቀሱ ናቸው።

237 የኦሮሞ ገዳ ሥርዓት በዩኒስኮ መመዝገብ ይፋ የሆነው ህዳር 21 ቀን 2009 ዓ.ም በአዲስ አበባ በተካሄደው 11ኛው ጉባኤ እንደነበር ይታወቃል።

274

የከበሩ ንዋያቱን በተመለከተ አዲሱ ትውልድ የራሱን አዲስ ፈጠራ እያከለ፣ የራሱን ዘመንም እየገለፀበት ነው። ከፋሽንና ከማዘመን ሥራ ጋር በአባ ገዳ አልባሳት ላይ ሦስቱን ቀለማት ጥቁር፣ ቀይ፣ ነጭ የያዙ ልዩ ልዩ አልባሳት ከቅርብ ዓመታት ወዲህ እየተዘወተሩ ነው። የአባ ገዳ ሆሮሮና የሀደ’ ገዳ ሲንቁ ለእጮች በዓል፣ ለሽልማት ድርጅቶችና እንደ ሲንቁ ባንክ ላሉ ተቋማት መለያ ምልክት ሆነዋል።

ይህ ከዚህ በፊት ብዙም ያልተለመደ በመሆኑ በራሱ ለውጥ ነው። ቀደም ሲል በቀረበው ርዕስ ወንዶች ዛጎልን በጌጥነት መጠቀም ከመጀመራቸውና መልካ ሳይባረክ የእጮች ከበራን ከመፈፀም ጋር ተያይዞ ከባህሉ በተቃረነ ወይም ባፈነገጠ መልኩ የሚታዩት አንዳንዶቹ ለውጦች በአግባቡ በትኩረት ሊጤኑ እና ሊስተካከሉ የሚገባቸው ናቸው። በሌላ በኩል የራስን ፈጠራ ከማክል አንፃር የአዳዲስ ዛፍን፣ የኦሮሚያ ካርታን ወዘተ. በብርና ወርቅ የመቅረፅ፣ የአንገት፣ የጆሮ፣ የእጅና የጣት ጌጥ (ቀለበት) የማድረግ ሁኔታ ይስተዋላል። የአባ ገዳ ልብስ (Uffata Abbaa Gadaa) የሚባለውና ሦስቱን ቀለማት ጥቁር፣ ቀይ፣ ነጭ የያዘው ልብስ በየጊዜው እየዘመነ፣ እየተሸሻለ፣ እየተለወጠም መጥቷል። ከአባ ገዳዎች ውጪም ወጣቶች፣ አርቲስቶች፣ ፖለቲከኞችና ታዋቂ ሰዎችም ጭምር እንደ ፋሽን በሙሉ ልብስ፣ በጃኬት፣ በሰደርያና ሱሪ አድርገው ይለብሱታል። ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ደግሞ ዛጎል (Eelellaa) ተጊጦበት ፋሽን ሆኖ እየተለበሰ ነው። የአለባበስ ስልቱም በየጊዜው ይቀያየራል።

በባህላዊነት፣ በፋሽንነት እና በዘመናዊነት ድብልቅም ቢሆን ወጣቱ ባህሌ ብሎ መጠቀሙ በአንድ ጎኑ ቀጣይነት ነው። በአዎንታም የሚገለፅ ነው። በሌላ በኩል ደግሞ ባህሉን ያልጠበቀና ያልተከተለ የአለባበስ ስልት ማቀንቀን ያልተለመደ እንግዳ ነገር በመሆኑ በለውጥም በአሉታም የሚታይ ነው። ለምን? ቢባል በቱለማ ኦሮሞ ዛጎል የእንስትነት ትዕምርት ነው እንጂ የወንድ አይደለም። ባህሉ ይፈቅዳል? ባህሉን የሚያውቁ አዛውንቶችስ በጉዳዩ ዙሪያ ምን ይላሉ? “Dhiirri Eelellaa hingodhatu. Eelellaan kan dubartiiti. Calleenillee kan dubartiiti. Waan dubartiin godhattu dhiirri hingodhatu. Waan dhiirri godhatu dubartiin hingodhattu. Kuni sirrii miti; aadaa keenyaa miti. Uffata dhiiraa dhiirumatu uffata; uffata dubartii dubartiitumatu uffata (Obboo Naggasaa Nagawoo, 23/11/2014 A.L.I Bishooftuu). - ወንድ ዛጎል አያደርግም። ዛጎል የሴት ነው። ጨሌም የሴት ነው። ሴት የምታደርገውን ወንድ አያደርግም። ወንድ የሚያደርገውን ሴት አታደርግም። ይህ ትክክል አይደለም፤ ባህላችን አይደለም። የወንድን ልብስ ወንድየው ነው የሚያደርገው፤ የሴትን ልብስ ሴቷ ናት የምትለብሰው” (ነገሣ ነገዖ 23/11/2014 ዓ.ም.ቢሾፍቱ)።

በባህሉ የተለመደ ባይሆንም፤ ባህሉ ባይፈቅድም ከቅርብ ጊዜ ወዲህ ግን እንደ ፋሽንም፤ እንደ ለውጥም፤ እንደ ቀጣይነትም እየታየ ያለ ክስተት ነው። ይህ ሁኔታ ለውጥ በራሱ ጊዜ የማይቀር መሆኑን ያመለክታል። ክስተቱ ግን ቀደም ሲል እንደተገለፀው የራሱን አዎንታዊና አሉታዊ አዝማሚያዎችን ይፈጥራል። አወንታዊው ጎን ባህሉን ማስተዋወቅ፤ ማንነትን መግለፅና ኢኮኖሚያዊ ጠቀሜታን ማስገኘት ወጣቱ ትውልድም የራሱን ፈጠራ አክሎ ቀጣይነት እንዲኖረው ማስቻል ሲሆን፤ በአሉታ የሚገለፀው ደግሞ አዳ ተብሎ በአልባሳት ላይ የሚታተመው፤ በጌጣጌጥ ላይ የሚቀረፀው አዳ ትክክኛው ነወይ? እውነተኛው አዳ በትክክል ተወክሏል ወይ? ይህን የአዳ ምስል በአልባሳት ያተሙት ወይም በጌጣጌጥ ላይ የቀረፁት ሰዎች ባህሉን በትክክል ያውቁታል ወይ? የሚለው ከጥያቄ ውስጥ የሚገባ አነጋጋሪ ጉዳይ ነው። አንዳንዱ የአዳ ዛፍ ቅርፅ አልባ ነው፤ በምንም መለኪያ አዳ የማይመስሉ ናቸው። ትዝብትንም የሚፈጥሩ ናቸው። አንዳንዶቹም ከእውነተኛው አዳ ጋር በቅርፅም በይዘትም የሚቃረኑ ናቸው። በጨርቅ አልባሳት፤ በኮፍያ፤ በጌጣጌጥ፤ በአልጋ እና በተለያዩ ቅርጻቅርጾች ላይ የሚቀረፁት አዳዎች ለገበያ ብቻ ተብለው ምናልባትም የአዳን ምንነትና ትርጓሜ በማያውቁ ሰዎች ሊሆን ይችላል የሚል ግምት አለ። የሆነ ሆኖ በሂደት የታየው ለውጥ ውስጥዊ (internal change-innovations) እና ውጫዊ (external change - cultural diffusion) ሁለቱንም በአንድነት አጣምሮ የያዘ ይመስላል። ምክንያቱም ውስጣዊ ፈጠራም ውጫዊ የፋሽን ውሳኔም አለው። ከገዳ ሥርዓት፤ ከዋቂፈና እምነት እንዲሁም የዚህ ጥናት ዋነኛ ትኩረት ከሆኑት የተፈጥሮ እና ሰው-ሰራሽ የከበሩ ንዋያት አንፃር ቀጣዩ ትውልድ በሂደት የሚገነዘባቸውና የሚያስተካክላቸው ሁነቶች ከፊቱ እንዳሉ መገንዘብ ያስፈልጋል። በሌላ በኩል የሚስተዋሉት ባህሉን ለማወቅና ለማስተዋወቅ ብርቱ ፍላጎትና ተነሳሽነት መንፀባረቁ በበጎ ጎኑ የሚገለፅ ነው።

በዚህ ንዑስ ርዕስ የተገለፁት አዎንታዊ ጥረቶች ለባህሉም ለከበሩ ንዋያቱም ቀጣይነት እንደ ጥሩ ማስተማማኛ፤ እንደ ጥሩ መሠረት መውሰድ ይቻላል። በሌላ ረገድ ከቅርብ ዓመታት ወዲህ ከሚታየው አጠቃላይ ባህላዊ መነቃቃት አንፃር የኦሮሞ ህዝብም የራሱን ቦኩና ከለቻ፤ ጫጩና ጨሌ ይዞ በዘመናዊው ዓለም ውስጥ እየኖረ ነው። የራሱንም የከበሩ ንዋያትና ጌጣጌጦች ከዘመኑ ጋር አስማምቶ ቀጣይነታቸውንም ማረጋገጥ ይችላል ማለት ነው። የገዳ ሥርዓትም ዘመናትን ተሸግሮ አሁን መድረሱ ቀጣይነቱን የሚያሳይ ሲሆን፤ ከዘመኑ ጋር እራሱን እያዘመነ የሚጓዘው፤ ተጉዞም ከ21ኛው ክፍለ ዘመን ላይ የደረሰው ይህ ሥርዓት በሥርዓትነቱ ሲመዘን ከራሱም አልፎ ተርፎ ለዘመናዊው ዓለም የሚሆኑ በርካታ መልካም እሴቶች እንዳሉት ከሚከተሉት ንዑሳን ርዕሶች ትንታኔ መረዳት ይቻላል።

ምዕራፍ ዘጠኝ፣ ማጠቃለያ እና ይሁንታ

9.1. ማጠቃለያ

ይህ ጥናት የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊ እና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያት ትዕምርታዊ ትንተና በሚል ርዕስ የቀረበ ነው። ጥናቱን በሳይንሳዊ ዘዴ ለመመልከትም ሆነ የጥናቱን ዓላማ ከግብ ለማድረስ ትዕምርት፣ ምልክት፣ ሀገር በቀል እውቀት፣ ተምሳሌታዊነት፣ ስነትዕምርት፣ ጠቀሜታዊነት የመሳሰሉ ዕንስ ሃሳባዊና ንድፈ ሃሳባዊ ማዕቀፎች እንዲሁም ልዩ ልዩ ስነዘዴዎች አገልግለዋል። ከተሰበሰበው መረጃ የተገኘውም “የተፈጥሯዊና ማህበራዊ ደንብ/ Safuu” ጥናቱን ከህብረተሰቡ ባህል አንፃር ለማቅረብ ከፍተኛ አስተዋፅኦ አበርክቷል።

በቱለማ ኦሮሞ ዘንድ እየተተገበሩ ያሉት የዋቂፈናና የገዳ ሥርዓት ክብራዎች፣ የአዳ ነቤ ጉዞ፣ የገዳ ሥልጣን ሽግግርና የቡታ ክብረ በዓል የመሳሰሉት እንደጥንቱ ባይሆንም ህዝቡ አሁንም ድረስ በገዳ ሥርዓት የሚተዳደር መሆኑን፣ ሥርዓቱም አሁንም ድረስ መዝለቁን ያመለክታሉ። የገዳ ሥርዓት የህዝቡን ባህላዊ፣ ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊ፣ ፖለቲካዊ፣ ኃይማኖታዊ፣ ቁሳዊና መንፈሳዊ እሴቶችን አካቶ የያዘ ሀገር በቀል ዲሞክራሲያዊ ሥርዓት ስለመሆኑም ተገልጿል። የገዳ ሥርዓት መከወኛ የሆኑት ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያት የጥናቱ መነሻና መዳረሻ ናቸው። እነዚህም ፎክሎራዊ ጉዳዮች በቅርፅና ይዘታቸው የቱለማ ኦሮሞን ቁሳዊና መንፈሳዊ ሀብቶች የሚገልፁ ናቸው። ተፈጥሯዊ የሚባሉት ከተፈጥሮ ጀርባ የፈጣሪንም ድርሻ አካተው የያዙ የያዙ ዚሆን ዋቃ፣ ሰማይ፣ ፀሐይ፣ ጨረቃ፣ ኮከብ፣ መሬት፣ ወንዝ/መልካ፣ ውኃ፣ ተራራ፣ አዳ፣ ወይራ፣ ዋንዛ፣ ዝግባ፣ ከሰማይ እንደወረደ የሚነገርለት የዋቂፈና እምነት ከለቻ፣ ዛጎል፣ ስድስቱ የሰማይና ምድር ህጎች ተብለው የተገለፁት ናቸው። ሰው ሰራሽ የሆኑት በተባዕትነትና በእንስትነት የተወከሉት ናቸው። ከነዚህም ቦኩ፣ የሥልጣን ከለቻ፣ ጫጩ፣ ጨሌ፣ ሲንቄ፣ አለንጋ፣ የገዳና የፎሌ ሆሮሮ፣ ወዴቻ፣ ሀሮሬቻ ወዘተ. የሚጠቀሱ ሲሆን የሥልጣን፣ የእምነትና የቅድስና፣ የእውነትና ፍትህ፣ የፆታና ሥርዓተ ፆታ፣ ማህበራዊ ደረጃ፣ የዕድሜ ዕርክን፣ የህዝቡን ማንነት፣ የዓለም አፈጣጠር፣ አተያይና ፍልስፍና ያሳያሉ። በአገልግሎታቸውም ተግባባሪዎች፣ ማህበራዊ፣ ኢኮኖሚያዊ፣ ፖለቲካዊ ጠቀሜታ እንዳላቸውም በጥናቱ ተረጋግጧል። በቅርፅና ይዘታቸውም የወንድና ሴቱ እምሳል፣ የመዋለድ፣ የመራባትና የመብዛት ተምሳሌት፣ የህይወት ማዕከልም ናቸው። ይህም የመዋለድ፣ የመራባትና የመብዛት አተያይ ጎልቶ ይታያል።

የገዳ ሥርዓት አመለካከት መሠረታዊ መርሆ የሆኑትን እውነትና ሀቀኝነትን፣ ፍትህና እኩልነትን የሚያፀኑ ናቸው። ህዝቡ በነዚህ ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያት ትዕምርቶች ውስጥ ማንነቱን፣ እሴቱን፣ ሥርዓቱን፣ ታሪኩን አንፆ ያቆየባቸው የዕደ ጥበብ፣ የእውቀትና ንቃተ ህሊናው ውጤት ናቸው። በትዕምርት አጠቃቀም ረገድ የተወሰኑ ለውጦች ቢታዩም ለቀጣይነታቸው የሚበጁ በርካታ ተስፋዎችም ታይተዋል። ጥናቱም ያለፈውን፣ የአሁኑንና መጨረሻውን ዘመን ያማክላል ነው። የራሱን ግኝቶችም አሉት። ቃላዊና ጽሑፋዊ መረጃዎችን በማጣቀስ እንደተገለፀው፣ የገዳ ሥርዓት በዓለም ላይ የረዥም ዘመናት ዕድሜን ያስቆጠረ፣ በተግባር ተፈትሾ በሥራ ላይ የዋለ እንደመሆኑ መጠን የክበሩ ንዋያቱም የረዥም ዘመናት አገልግሎት አላቸው ወደሚል ማጠቃለያ ይወስዳል።

በገዳ ሥርዓት ውስጥ አንድ ሰው ለ40 ዓመት ያህል ሥርዓትን ተምሮና አስተምሮ፣ በእውነትና በስነምግባር ተኮትኩቶ፣ በበጎ ፈቃደኝነት ላይ የተመሠረተ ህዝባዊ አገልግሎት ሰጥቶ፣ በእውቀቱና ችሎታው ተመርጦ ወደ ሥልጣን ስለሚመጣ ሥልጣን ለመረከብም ሆነ ለማስረከብ እንግዳ አይሆንበትም። ለምዶታል፣ ታዋህዶታል። ይህን አካሄድ ቢተላለፍም የገዳ ሥርዓት፣ ፓርቲውም ሆነ ህዝቡ አይፈቅድለትም። ክልክል ነው። ስለሆነም በጊዜ የተገደበና ሰላማዊ የሥልጣን ሽግግር፣ የፓርቲ አወቃቀርና ጤናማ ፉክክር፣ ታስቦበት የሚከናወን ተተኪን የማፍራትና የሥልጣን ቅብብሎሽ፣ እውነተኛ ዲሞክራሲ፣ ከአድሎና ከሙስና የፀዳ ፍትህና መልካም አስተዳደር፣ እኩልነትና ነፃነት፣ ችግሮችን በውይይት መፍታትና መከባበር፣ ዕርቅና ሰላም፣ ተጠያቂነትና የህግ የበላይነት፣ ሰብዓዊ መብቶችና ስነምግባራዊ እሴቶች ወዘተ. የገዳ ሥርዓት ዓይነተኛ መገለጫዎች ናቸው። ሀገራችንን ጨምሮ ለመላው ዓለምም የሚጠቅሙ ናቸው። በኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮ (2000ዓ.ም፣128) የቱለማ ኦሮሞ የሰማይና ምድር ህግ (የቱለማ ኦሮሞ ታላላቅ ህጎች) ተብለው የተጠቀሱት አራት ብቻ ሳይሆኑ ስድስት መሆናቸው በትንታኔው ተረጋግጧል። ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የክበሩ ንዋያቱ ከገዳ ሥርዓትና ከዋቂፈና እምነት ጋር የጠበቀ ትስስር ያላቸው ሲሆን የክበሩ ንዋያቱ ግጭትን ለማስወገድ፣ ዕርቅና ሰላምን (Araara fi naga'a) ለማስፈን፣ ቤተሰባዊና ማኅበራዊ ደህንነትን ለማረጋገጥ፣ ማኅበራዊ ቀውሶችን ለመቀነስ፣ ብቀላና ግድያን ፍፁም ወደሆነ ዝምድና ለመቀየር የማይተካ ሚና እንዳላቸውም የጥናቱ ውጤት ያመለክታል። የጉዲፈቻ፣ የሞጋሳ ወዘተ. በጥቅሉ የገዳ ሥርዓትና የዋቂፈና እምነት ከበራዎችን ይልቁንም የጉማ ስነስርዓትን ከክለቻና ጫጩ ውጪ ማሰብ አስቸጋሪ መሆኑን የጥናቱ መዳረሻ ያሳያል። የጥናቱን ዓላማ፣ ትንታኔና ማጠቃለያ መነሻ በማድረግ የሚከተሉት ፍሬ ሃሳቦች በይሁንታ (በምክረ ሐሳብ) መልክ ቀርበዋል።

9.2. ይሁንታ

- ሀገር በቀል የሆኑት የኦሮሞ ገዳ ሥርዓት እና ባህላዊ እሴቶች በሀገሪቱ ውስጥ ስር ሰደው ለኖሩ የመጠላለፍና ኢ- ዲሞክራሲያዊ በሆነ መልኩ በኃይል ስልጣን መያዝ፤ እርስ በርስ መቆራቆስና ቁርሾ ውስጥ መግባት ለመሳሰሉት ሁነኛ መፍትሔ ይሆናል። በዘመናት ውስጥ የዳበረው የገዳ ሥርዓት ስልጡን ከሚባለው ዘመናዊ ሥርዓት የላቁ መልካም እሴቶችና ዲሞክራሲያዊ አሰራሮች እንዳሉት ከጥናቱ መገንዘብ ይቻላል። በጥናቱ የተገለፀው የግጭት አፈታት ስልት በማንኛውም ጊዜ የሚካሄድ ዕርቅ ገለልተኝነትን፣ እውነተኛ ፍርድና ፍትህን፣ የበደለ የሚክስበትን፣ የተበደለ የሚካስበትን፣ በመሸነጋገል ሳይሆን ከልብ በመነጨ ፈቃደኝነት ላይ የተመሠረተ ዕርቅ በመፈፀም ሰላምን ማስፈን እንዲሁም ወደ ቀድሞው የተረጋጋ ሰላማዊ ህይወት ለመመለስ ይረዳል። በዚህም መሰሉ ሂደት የከበሩ ንዋያቱን መጠቀም አስተማማኝ ሰላምን ለማስፈን የላቀ ድርሻ ይኖራቸዋል። በቱለማ ገዳ ሥርዓት ግጭቶች ስር ሳይሰዱ የክፋ ጉዳትም ሳያስከትሉ በተለያዩ ማህበራዊ መስተጋብሮችና ሥርዓተ ክብራዎች ወቅት ጭምር በሽምግልና (በውይይትና በዕርቅ) እንዲፈቱ ይደርጋል። ይህን መልካም እሴት ማስፋትና ወደ ሀገራዊ የዕርቅ ማዕድ ማሳደግ ወቅቱ የሚጠይቀው ወሳኝ ተግባር ነው። ሀገራችን አሁን ያለችበት ወቅታዊ ሁኔታም ውይይትን፣ ዕርቅና ሰላምን የሚያሻት ታሪካዊ አጋጣሚ ላይ የምትገኝ በመሆኗ ሀገር በቀል ለሆነው የገዳ ሥርዓት፣ የግጭት አፈታትና የሰላም አማራጭ መጠቀም ተገቢ ነው። ይህን አይነቱን ግልፅነትና ተአማኒነት ያለውን የዕርቅ ሂደት መከተልም ችግሮችን በሰላማዊ ሁኔታ ለመቋቋት፣ ዘላቂ ሰላምን ለማስፈን የከበሩ ንዋያቱ የላቀ ፋይዳ ይኖራቸዋል። ስለሆነም ሀገር በቀል ለሆነው የገዳ ሥርዓት፣ የግጭት አፈታት - ዕርቅና ሰላም (Araara fi naga'a) ለኢትዮጵያ... ሁነኛ መፍትሔ ስለሚሆኑ ፖለቲከኞች፣ ፖሊሲ አውጪዎች፣ መንግሥታዊና መንግሥታዊ ያልሆኑ ተቋማት ልዩ ትኩረት ሊሰጧቸው ይገባል።
- ከቅርብ ጊዜ ወዲህ እየተስፋፋ የመጣውን ዘመናዊነትና ፋሽን የመከተል አዝማሚያ ፈጣን ለውጦችን እያስከተለ ነው። ለውጦቹ ብዙ ቢሆኑም ከነዚህ መካከል በቱለማ ባህል የእንስትነት ትዕምርት የሆነውን ዛጎል (Eelellaa) ወንዶች ከተለያዩ አልባሳት ጋር በማሰራት ሲያጌጡበት፣ ጨፎና ሲንቁን መያዝ የማይገባቸው ያልተዳሩ ትናንሽ ታዳጊ ህፃናትና ወጣቶች ሲጠቀሙ ይስተዋላል። የአባ ገዳን ሆሮሮም እንዲሁ ፈቃደ ዕድሜን የማያሟሉ ታዳጊ ወጣቶች ሲይዙት ይታያል። ይህ አይነቱ የፋሽን አጠቃቀም ባህላዊ ይዘቱን እንዳይለቅ ጥንቃቄ ማድረግ ያስፈልጋል። በቱለማ ኦሮሞ ባህል መሠረት የተገለፁት እነዚህ የከበሩ ንዋያት ከአያት ቅድመ

አያት በውርስና በቅርስነት ተላልፈው የመጡ ሲሆን የህዝቡን ባህል፣ ታሪክና ትውፊት የሚገልጡ ናቸው። እንደ ጨሌ ዱብሮ አይነቶች እየጠፉ፣ እየተረሱና በሌላ የጨሌ አይነቶች እየተተኩ ናቸው። ስለሆነም ባህላዊ ይዘታቸው ሳይቀየር ተመዝግበው እንዲቀመጡና ለቀጣዩ ትውልድ እንዲተላለፉም እራሱን የቻለ ሙዚያም ቢዘጋጅላቸው ለትምህርታዊ አገልግሎትና ለገቢ ማመንጫ ሊውሉ ስለሚችሉ የኦሮሚያ ባህልና ቱሪዝም ቢሮና የኦሮሚያ ባህል ማዕከል ሊያስቡበት ይገባል። በውስጣቸው የያዙትን ትዕምርታዊ ፍቺና አገልግሎታቸውን በተመለከተ ለአዲሱ ትውልድ ማስተማር፣ አዲሱ ትውልድም አያት ቅድመ አያቶች ዲፕሎማና ዲግሪ ሳይኖራቸው ቀረፀውና ትተውለት ያለፉትን የገዳ ሥርዓት፣ ጥልቅ ጥበብና ፍቺ ያላቸውን የክበሩ ንዋያትና የሥርዓተ ክብሩ አተገባበራቸውን ሳይሸራርፍ መጠቀም ማስቀጠልም አለበት። ሊስተዋል የሚገባው ጉዳይ ለውጥ ያለና የሚጠበቅ ነው። ተለዋዋጭ በሆነው የሳይንስና ቴክኖሎጂ ዓለም ውስጥ ነው ያለነው። ቴክኖሎጂ በአግባቡ ከተጠቀምንበት ጠቃሚ፣ በተቃራኒው ካዋልነው ደግሞ ጎጂም ነው። ለውጡ ፈጣንም አሳሳቢም ነው። ከክበሩ ንዋያቱ በተጨማሪ የማንነት መገለጫ የሆኑና በተለምዶ የ“አበሻ ዶሮ”፣ የ“አበሻ እንቁላል”፣ የ“አበሻ ቀሚስ”... የሚባሉ ስያሜዎች ጭምር በ“ፈረንጅ ዶሮ”፣ በ“ፈረንጅ እንቁላል”፣ በ“ቻይና ቀሚስ”... እየተተኩ ናቸው። ይህ አይነቱ የማንነት ንቅለ ተከላ አሳሳቢ በመሆኑ ለራስ ባህል ትኩረት መስጠት፣ ሀገር በቀል እውቀትን (ሀገር በቀል ቴክኖሎጂን) ማሳደግና እየመጣ ያለውን ጎርፍ (ተግዳሮት) የሚቋቋም ሥራ መሰራት አለበት። በዚህ ረገድ የባህል ሚኒስቴር ከየክልሉ ባህልና ቱሪዝም ቢሮዎች ጋር በመሆን ተግባራዊ እንቅስቃሴዎችን ማከናወን ይኖርበታል።

- ከክበሩ ንዋያቱና ከሥርዓተ ፆታ አንፃር የተያያዙ መርሐ ግብሮችን ሀገራዊ አረዳድና ስሜት እንዲኖራቸው ማድረግ ይቻላል። ለምሳሌ በሀገራችን የ“ዓለም ዓቀፍ ሴቶች ቀን ማርች 8” በየዓመቱ ይከበራል። ነገር ግን ዓለም ዓቀፋዊው እሳቤ በተማሩ ጥቂት ልሂቃን ሴቶች ዘንድ እንጂ በገጠራቷ ሴት ዘንድ የሰረፀ፣ (በገጠርም ብቻ ሳይሆን በከተማም ቢሆን) ከኅብረተሰቡ ጋር እምብዛም የተዋሃደ፣ ተገቢውን ግንዛቤ ያገኘም አይመስልም። ለአብዛኛዎቹ ሴቶች እንግዳ የሆነውን ይህን መርሐ ግብር በተለይም በክልሉ ደረጃ “የሲንቄ በዓል” ብሎ በመሰየም ማክበር ይቻላል። ለዚህም መነሻ የሚሆን ልምድ አለ። ለምሳሌ በምሥራቅ ሸዋ ቦሰት ወረዳ የሲንቄ በዓል ሲከበር በመስክ ቆይታዬ ተመልክቻለሁ። ይህን ተሞክሮ መጠቀም የሚቻል ሲሆን የሲንቄ ዓመታዊ በዓል ሲከበርም ስለሲንቄ ምንነት፣ ስለ ሴቶች መብትና እኩልነት በሀገርኛው አስተሳሰብ ላይ ተመስርተው ለመወያየትም ሆነ ጥሩ ግንዛቤ ለመፍጠር ስለሚረዳ የሴቶች ጉዳይ የሚመለከታቸው ተቋማትም ሆኑ መንግሥት ለጉዳዩ ትኩረት ቢሰጡት ተመራጭ ነው።

■ ባለፉት ዓመታት ለአዕምሮ ልማት እምብዛም ቦታ የተሰጠ አይምስልም፤ “መንግሥት አሁን ባለበት ደረጃ በቁሳዊ ልማት ላይ በማተኮሩ ባህል ያለው የስነልቦናና አዕምሯዊ ልማት ቦታ አላገኘም” (ጥላሁን፣2007ዓ.ም፡293)። እርግጥ ነው ሰማይ ጠቀስ ህንፃዎች ቢገነቡም ከአዕምሮ ልማት አንፃር የተሰሩት ሥራዎች አነስተኛ ስለመሆናቸው በሂደት የታዩት ያለመደማመጥ፤ ያለመከባበር፤ የክፋ ጥላቻ፤ ከህዝቡ ባህል ያፈነገጡ ተግባራት እንዲሁም ማህበራዊ፤ ኢኮኖሚያዊና ፖለቲካዊ ውስብስብ ቀውሶች ምስክር ናቸው። ስለሆነም አዕምሯዊ ልማት ልዩ ትኩረት ሊሰጠው ይገባል። አንዱ ሌላውን በጥርጣሬ የማየት ችግር ለመቅረፍም የህዝቦችን መስተጋብርና የብዝሃ ባህል አስተሳሰብን ማጠናከር ያስፈልጋል። ለዚህ ደግሞ የባህል ዲፕሎማሲን መጠቀም ነው። “የባህል ዲፕሎማሲ በህዝቦች መካከል የሚፈጠር የባህል ልውውጦችን፤ ትብብርን፤ ማስተዋወቅንና አጋርነትን የሚያካትት የህዝብ ግንኙነት ሥራ ነው (የባህልና ቱሪዝም ሚኒስቴር፣ 2008ዓ.ም፡16)። ለዚህም ገዳን ጨምሮ በሌሎች አካባቢ የሚገኙ የሀገር በቀል እውቀቶችን የሚያጠና፤ የሚያስተባብርና የሚተገብር የሀገር በቀል እውቀት ማዕከል በክልል፤ በዩኒቨርሲቲና በተለያዩ ተቋማት እንዲሁም ማዕከላቱን የሚመራ የሚኒስቴር መሥሪያ ቤት ማቋቋም የፌዴራል መንግሥት ኃላፊነት ነው።

■ የገዳ ሥርዓት በውስጡ አያሌ መዋቅሮችንና አደረጃጀቶችን ነው። ይህ ጥናት የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓትን ተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ የከበሩ ንዋያትን ትዕምርታዊ ገጽታ በትንታኔ ያሳየ ነው። በጥናቱ ውስጥ የሰፈሩት ሃሳቦች በቀጣይም ከታሪክ፤ ከስነልቦና፤ ከስነሰብና ኢትኖግራፊ፤ ከፍልስፍና፤ ከፌዴራሊዝም፤ ከዴሞክራሲና ከመልካም አስተዳደር አንፃር ሊጠኑ ይችላሉ። የገዳ ሥርዓት ገና ያልተፈተሹ በርካታ እውነታዎች አሉት። እነዚህን እውነታዎች ፈልፍሎ ለማውጣት ሥርዓቱን ጠንቅቀው የሚያውቁ ሰዎች (ባህላዊ ልሂቃን) ከዚህ ዓለም በሞት ሳይለዩ እውቀታቸውን በጽሑፍ ማስፈር ያስፈልጋል። ይህም ለነገ የማይባል ነው። በዚህ ረገድ የኦሮሞ ህዝብ ለተፈጥሯዊና ሰው ሰራሽ ክስተቶች የሚሰጠው ጥልቅ ትርጉም ገና ተጀመረ እንጂ አላለቀም። በዚህ ጥናት በአለፍ ገደም የተጠቀሱት የቱለማ ኦሮሞ የቤትና “የገልማ/ ቤተ እምነት” አሰራር፤ “የቢቲማ/ የውጪ በር”፤ “የመካነ መቃብር/ Ujuba” እና “ሲዳ/ ሶዱ/ ሐውልት”፤ የቤት እንስሳትና የዱር አራዊት፤ የአእዋፋት፤ የዕፅዋት፤ የሰማይና የምድር አካላት፤ የቁጥርና የቀለማት ትዕምርቶች እራሳቸውን ችለው ቢጠኑ ድንቅ ፍቺ ይኖራቸዋል የሚል እምነት አለኝ።

■ ጥቅሶች በመገኛ ቋንቋቸው

[1] Siyaasa yoo jennu Oromoodhaaf siyaasni Gaduma. Akkamitti biyya isaa bulfata? Biyya isaa keessatti immoo namni akkamitti dhufee waliin jiraata? walitti dhufeenyi namaa maal fakkaata? akkamitti tokkorraa aangoo fuudhee akkamitti hojiirra oolcha? akkamitti seera baasa? akkamitti Heera baasa? Kan jedhu kun asuma keessa jira. Siyaasa jechuun immoo kanuma; kan biraa miti (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishoftuu).

[2] Gadaan siyaasa ogguu jedhamu, bulchiinsa dimokiraatawaadha ogguu jedhamu, lafaa ka'eeti miti. Gadaan Qajjiisa mataarraa kaasee hanga raammoo lafarra munyuuqxutti hundumaafuu seera tumeera. Seera fi danbii san keessa jiraatan. Ati abbaa Gadaa taateedhaaf namatti hin dabartu. Abbaa Gadaa taateef waan lafarra deemuu kana hin miitu. Seera santu sidhoowwa. Sirna santu sidhoowwa. Yeroo Aangoo dabarsuun hindanda'amu; Gadaatu sidhoowwa (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[3] Gadaa jechuun sirna. Sirna waliigalaa Oromoon ittiin bulu jechuudha. Sirna, Safuu, hooda, seera... waan baayyee of keessaa qaba. Sirni Oromoon ittiin bulu kun Gadaa jedhama. Karaa gara biraatiin Gadaa yoo jedhan bara. Gadaa kam dhalette? yoo jedhan bara kam dhalette jechuudha. Gadaan kun naantaane yoo jedhanis barri kun naantaane jechuudha (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishoftuu).

[4] Gadaa jechuun sirna ummamaa keessatti namni kan ittiin walbulchu. Akka Addunyaatti, akka garba guddaa tokkootti ilaallama. Gadaan kun hagas bala'ta. Warri lixaa keessattuu Ameerkaan muuxxannoo sirna Gadaa kana fudhattee haala dimokraasummaa isaatiin baballifatee, bareechifatee ittiin gargaarramte. Yaata'u malee Gadaa jechuun bulchiinsa. Gadaan kun waan amantaadhanis walqabatee deema. Gadaan malkaa eega, malkaan ummama, Gadaan Tulluu eega, Tulluun ummama. Bosonni akka hin ciramne, bineensi akka hin duune godha. Gadaan of keessaa safuu, lagu, hooda, dhugeeffenna, duudhaa qaba (Abbaa Muudaa Abbabaa Hayiluu, 02/02/2012 A.L.I Udee - Garbichaa).

[5] Gadaan bulchiinsa Oromooti. Sirna waggaa saddeet saddeetiin aangoo ittiin walii kennani. Sirna dimokiraasii jechuudha. Siyaasa of keessaa qaba. Akkuma mootummaan amma ittiin hojjetu kana waanuma hunda ofkeessaa qaba. Gadaa jechuun mootummaadha. Gadaan biyya eega, misooma biyyaa ni ilaallata. Maatii ilaallata. Bulchiinsa isaa keessatti nama wal qixa ilaala. Kuni Oromoodha, kuni sidaama hin jedhu. Gadaan nama hin ajjeesiin jedha. Ilma boojuu, ilma meedhichaa godhii akka ilma keetiitti ilaali jetti caffee (Abbaa Gadaa Duraani Bayyana Sanbatoo, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu).

[6] Dimokiraasii yoo jedhan yeroo baayyee akka barbaadan ta'uutu jira. Seera ummamaa eeguun hin jiru. Ummama kunuunsuun dirqamaa miti. Fakkeenyaaf dimokraasii keessatti yoo barbaadan dhiirri dhiira fuudhuu, dubartiin dubarii fuudhuu ni danda'u. Sirna Gadaa keessatti garuu abadan kuni hin jiru. Wanti dimokraasii jedhamu hamma ta'e Gadaa keessa waan jiruuf walfakkaata. Fakkeenyaaf ilmi namaa hundi walqixa. Gama kan biraatiin, dimokraasii ammayyaatiin mootummaa ummataa ummataaf dhaabbate jedha. Kan ummamaaf dhaabbate hinqabu, kan bineensaaf dhaabbate hinqabu, kan seera waaqa fi lafaaf dhaabbate hinqabu, kan safuudhaa dhaabbate hinqabu. Mootumummaan walitti dhufa. Yaada mootii fi moo'uu jedhu qaba. Gadaa keessatti mootee moo'atamteetii miti kan bultu. Itti amantee, Seera waliin baafatee, Seera waliin baafateen waliin bultu. Namni sirna Gadaa keessa jiru hundi aangoo walqixa qaba. Abbaa Gadaa, Abbaa Faajjii kan jedhaman... sirnaa fi seera akka qindeessan Gadaan akka adaraatti kan itti kenname malee, hunduu gammaa fi dirqama walqixa ta'e qaba. Walqixxummaan dhugaa sirna Gadaa keessa jira. Wanta hunda geettiidhaan itti dhufu. Waggaa 40 sirna baratee, barsiistee dhugaadhaan gara aangootti dhufu. Sirna dimokiraasii keessatti garuu, birriidhaan faayidaadhaan nama walitti qabatta. Amma Traampi akka itti moo'ate ilaali. Gadaa keessatti garuu, duraa duubni kee ni beekkama. Haqaan malee waa dogoggorsuudhaan gara aangoo hindhufamu. Gadaa Jaalatee, itti amantee, keessatti hirmaatee itti bultu. Dimokiraasii garuu jaalatee yookiin jibbitee dhiista. Gadaan waan bal'aa, garuu ofkeessaa dimokiraasii kan qabuudha (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishoftuu).

[7] Sirna Gadaa keessatti ilmi namaa hundi dhiiraa dubaraan walqixxeedha. Oromoo, Amaara, Tigree... hinjedhu; hundi qixxeedha. Dhalli namaa dhala namaa ta'uu isaatiin qofa kabajamuu qaba. Namni kamiyyuu of ta'ee, of danda'ee jiraachuu qaba. Namni kamiyyuu anatu siif beeka jechuu hinqabu. Yoo

barbaade sitti amane taanaan, ati na caalaa beekta na bulchi jechuu qabaata. Dimokraasii Gadaa jechuun akkana. Malee hinta'u anatu sibulcha jedhee otuun siin loluu Dimokraasiidha jedhee dubbachuu hindanda'u. Biyyoota baayyee keessatti kanatu mul'ata; biyya keenya keessattis darbee darbee ni mul'ata. Dimokrasidha otuma jedhamuu wanti biraa waan mul'atuufi. Gadaan dhalli namaa hundi shani jedha. Kana jechuunis namni kamiyyuu tokko Abbaa, Haadha, Obboleessa, Obboleetti qaba; shanaffaan isuma. Dhalli namaa shani jedhame malee Oromoon, Amaarri, Tigreen... kophaatti shani hin jedhamne. Dimokraasidha kan jedhamu hunda waliigalchuu yoo danda'e. Warri waliigale kunimmoo ebelu nu caalaa beeka inni nuun yaadeemu, nu yaabulchu, daandii nutty yaa agarsiisu jechuu ni danda'u. Malee anatu beeka karaa kana ba'l hinjedhu' hinta'us. Yoo akkas jedhe gara abbaa irrummaatti dhaqe jechhudha.

[8]Seerri Guutummaa Addunyaa waan yeroo dhiyooti. Mirga dubartootaa, mirga daa'imanii, Eegumsa bosonaa... jedhee mirga addaa addaa, Seera addaa addaatiin baasera. Garuu Oromoon duruma seera kana qaba. Daa'imman akkamitti kunuunsamu akka qaban, akkamitti qabamuu akka qaban, bosonni fi bineensi akkamitti eegamuu akka qaban aadaa isaa keessa jira. Sirna Gadaa keessa jira (Obboo Tarruu Tarreechaa, 20/01/2011 A.L.I Bishooftuu).

[9] Gadaa keessatti haalli aangoo walii itti dabarsan yeroodhaan daanga'aadha. Kuni beekkamaadha. Namni tokko aangoo abbaa Gadummaarra waggaa saddeetif tura. Ani biyya kanan akkana godha; akkas godha, maaloon ta'a jettee wanti itti siidabalamu hinjiru. Wanti itti siif eebbifamuu hinjiraatu. Waggaa saddeettan sanirra darbuun hindanda'amu. Yoo nandarba jette yaaltellee, ummanni ati hooggantuu fi sirni Gadaa siif hineeyyamu (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[10] Gadaan ofkeessaa Amantii qaba. Waaqa kadhata, ni qala, ni fala. Seeras ofkeessaa qaba, balleessaa ittiin sirreessa. Diinagdee ofkeessaa qaba; Horii horsiisuun, lafa qotuun, walii hirphuun, daara baasuunjira. Rakkataa ni gargaaratu. Aadaa Oromoo keessatti Kadhaani fi kadhataan hin jiru. Oromoon akkamitti kadhaa dhabamsiise? Yoo jedhame fira firaan, akka Gadaa Gadaaisaatiin, akka walitti dhiyaatuun walii hirpha. Walgargaaree, jigii walii ba'ee, rakkoo keessaa walbaasa. Oromoon kadhattuu hin qabu. Har'a garuu, jiraachuu ni danda'a. Maaliif hunduu Gadaatti bulaa jiraa? kan jedhu gaaffii keessa kan galuudha. Yaa ta'uutii Gadaan amma dhimma diinagdee, Amantii, hawwaasummaa, sirna bulchiinsaa ofkeessaa qaba (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[11] Barri Gadaan itti uummame hin beekamu. Oromoon uummamnaanuma Gadaa uummate. Oromoon bara kanatti uummanne jechuun hin danda'amu. Namoonni tokko tokko jaarraa kudha ja'afaa (16-ffaa) jedhu, jaarraa kudha saddeettaffaa (18-ffaa) jedhu. Kuni callisanii fakkeessumaafi malee, Oromoon uummamnaanuma Gadaa uummate. Oromoon sanyii Kuushi, kuushi keessaa Oromootu uummatee cimsatee qabate, kuun adeemsaan hin dhiise (Abbaa Gadaa Duraani Bayyana Sanbatoo, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu).

[12] Gadaan shananuu waaqa biraa eebba fudhachuu deemna jedhanii ka'an. Utuu deemanuu Meelbaan dhakaa qarsaa argannaan dheebuu qarachuutti duubatti hafe. Birmajiin duubaa ka'ee dursee waaqa bira ga'e. Waaqnis "isiin keessaa eenyutu dura manaa ba'e? eenyutu isiin dura deema ture?" jennaaniin "Meelbaadha" jedhaniin. "Meerrerrree?" jennaan, "Sibiila qarachuutti hafe" jedhaniin. "Silaa hangaftiisaa? jennaan; "eeyyeen isa" jedhaniin. "Hangafummaa Birmajiif kenneera, Gadaan Melbaa waraanuma yaa ta'u" jedheen jedhama (Obboo Bulaa Hayyee, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

[13] Gadaa Melbaa keessatti waggaa 120 har'aa Adawaa diliidha. 80 har'aa Xaaliyaaniidha. 40 har'aa Hayile Silaaseedha. Amma garana yoo dhufne ammoo, akkuma mul'atetti jijjiramni lhaadigiis kanuma keessa. Gadaan Melbaa Gadaa diina tokkoof harka hin kennineedha. Gadaan tuni afurtama afurtamatti ogguu dhufu rakkina wayii kan qabu ta'uu isaa namni waa xiinxalu hundi beeka. Moototni illee Ni beeku, Minilik Ni beeka, Hayile sillaaseen beekke jira. Muummichi ministiraa Malla Zeenaawii beekke jira. "Gadaa Meelbaa kan jedhan suni yoomi?" jedhee gaafataa ture jedhama (Abbaa Gadaa Gobana Hoolaa Irreessoo, 19/01/2012 A.L.I Finfinnee).

[14] Ittimakoo, Daballee jedhee hanga Gadamooyyii ga'utti dirqamnis gama isaaniitis qoqqooddamee jira. kana jechuunis namni lafa kanarra jiru hundi waan tokko qofa hin hojjetu. Akkaatadhuma dandeettii fi umurii isaatiirraa ejjetee waan danda'u hojjechaa deema jechuu dha. Biyya bulchuuf qooda hojjii addaa addaa qoqqooddatanii waggaa saddet saddet keessatti ammoo, jijjiirratanii keessaa kan ba'aniidha (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

[15] Abbaan Gadaa Nama naamusa qabu naamusaan kunuunsifamee jalaa gara olii dhufe jechuudha. Abbaan Gadaa dhugaa jallisuu hin qabu, dhugaarraatis jallachuu hin qabu. Sagaagalummaa irraa ofi eggachuu qaba Rakkina dinagdee fi siyaasa uummata isaa hiikuu qaba. Gadaa isaa sani qofa odoo hin ta'ini sabaa fi sablammii illee hunda hammachuutu isarra jira (Abbaa Gadaa Gobana Hoolaa Irreessoo, 19/01/2012 A.L.I Finfinnee).

[16] Heera Uummamaa jechuun, waan uumaa waaqaatin walqabatu jechuudha. Walfuudhuun, da'uun, Heera Uummamaati. Gama kan biroottiin waan namni qooda keessaa hinqabne jechuudha. Waan waaqni uummamaan fidu; fakkeenyaaf namni biiftuu dhihaan baasee bahaan akka lixxu gochuu hindanda'u. Kuni heera uummamaati (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishoftuu).

[17] Waaqni jalqaba Walaabu uume. Oromoon uumaan walaabuu baatee jedha. Walaabu jechuun afaan warra lixaatiin jecha isa yunivars jedhu bakka bu'uu ni danda'a. Hawaa kana keessatti osoo lubbuu qabeeyyii kan biraa hinuumin dura, jalqaba hawaa kana uume. Achi keessattis, Waaqayyo jaloo lamaa fi oloo sadi uume. Jaloon lamaan sun dachee fi bishaani; Oloon sadeen sun Aduu, Urjii fi Biiftuudha (Addeessa). Walitti shani. Oromoon kanaan yayyaba shaman Waaqayyoo jedheen. Waaqatu jalqaba yayyaba shaman kana yayyabe. (Obboo Addunyaa Mul'isaa, 10/05/2010 A.L.I Bishooftuu).

[18] Namni kan uummame lafarratti. Ishumarraa uummamnee. Namumtuu biyyee irraa uumamne. Ishumairratt uumamnee, nama taanee, irratti bobbaane, ishumarra kaannee, ishumarra burraaqnee, gangalanee, ishuma qonnee, irraa nyaannee, ishumatti mana ijaarrannee... jiraanna. Lafti ulfoodha. Aduu duunellee guyyaa lama yoo oolle reefi nutti ajaa'e jedhanii akka irraa kaanu nu godhan. Ishumatti nu geessan; ishuma keessatti nu awwaalan. Isheen ajaa'e hin jettu, xuraa'e hin jettu. Hunda baatti. Lafti haadha. Haadha jechuuni fi lafa jechuun tokko. Lafti wanta hunda dandeechi. Haatillee al tokko tokko ni lolti, lafti hin loltu; Hin mormitu. Hundumaa fudhatti. Yoo qonne ni qotamti. Lafti kanaaf ulfaatte (Obboo Naggasaa Nagawoo, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[19] Lafti ulfoodha. Abbaan akkuma waaqaatti ilaallama. Laftimmoo akka haadhaatti ilaallamti. Dacheen innagarsiti. Jiraannu irraa nyaanna; duunuu itti awwaalamna. Loon irraa marga dheeda. Yoo irraa dheedan ammoo, Aannanis foonis nuuf kennan. Dacheen waan hunda nuu fayyaddi. Gubbaarra jiraanna nu hin gattu, akkuma haati nu hammattu sanit reefa keenya fudhattee nuun teechi (Abbaa Maatii Gadaa Dagaagaa, 01/01/2012. A.L.I Bishooftuu).

[20] Oromoon lafa jaalata. Horiin isaa lafa tanarratti bobba'a. lafa tana qotata. lafti lafee dugdaati jechuudha. Lafeen dugdaa cabnaan namni dhaabbatee hin deemu Ciise jechuudha. Nmani lafa dhabe lafee dugdaa hin qabuu jechuudha. Lfati lafee teenya kan jedhamuuf kanaafi (Abbaa Gadaa Duraani Bayyana Sanbato, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu).

[21] Abbaan akkuma waaqaati. Abbaan ulfaadha. Abbaan akkuma waaqaa saniti kan nama uumu. Dhalannaan gateettitti nu baatee, Rifeensa nuu qoree, kafana nutti bitee, nafa nuu dhiqee, Ilmi kiyya naa ga'e jedhee akkuma haadhaatti kunuunsee nu guddisa. Erga nu guddisee boodammoo, mana nuu ijaaree, lafa nuu kennee, farada nuu bitee niitii nuitti fuusisa. Kanaaf Abbaan ulfaadha. Waaqaa gaditti abbaan ulfaadha (Obboo Tashoomaa Kabtimar, 05/06/2011 A.L.I Bishoftuu).

[22] Haati ulfoodha. Ji'a sagal garaatti baatee, ji'a sagaliin boodas ciniinsifatteet deechi. Waggaa Sadi guutuu narratti fincaa'ee, narratti alba'e hinjettu. Waggaa sadi'iif hanga midhaan qammasutti harmee hoosistee, dugdatti baatee guddisti. Kana bira dabartee abbuma wajjiin Farda itti bittee, Gaachana itti bittee, gombisa ergitee, barii isaattimmoo niitii itti fuuti. Ulfinni ishhee kana. Hammuma abbaan ulfina qabu, haatis ulfina qabdi jetti Caffeen (Obboo Tashoomaa Kabtimar, 05/06/2011 A.L.I Bishoftuu).

[23] Tulluun hangafa lafati. Hangafa lafaa jechuun, bakkee Oromtichi kaleessa itt kadhatee fi bakkee Rabbumtuu lafa keechaa ol dheeresseedha. Lafa keechaa hangafa godhee guddisee, Gaara godhe. Oromoon Tulluu jedheen; Tulluun aadaa Oromtichaa keessa jira. Kadhaa Waaqaa keessa jira. Bakka Oromoon Waaqa itti kadhateedha. Lafa Oromtichi itti ba'ee itti irreeffate jechuudha (Obboo Tufaa Badhaadhaa, 28/06/2011 A.L.I. Goraa lamaan).

[24] Cuqqaalli waan ulfaateef, gubbaan isaa bisnani. Siidaan Nabeetis achi. Burqaa digdami torba qaba. Nafti isaa bishaani. kan itti dheechi ni ba'a. Kan waaqa itti kadhate irraa argata. Gubbaas Gadaamitu jira; Gadaamiinis Waaquma kadhata. Lafa Waaqaati. Lafa safuuti (Obboo Naggasaa Nagawoo, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[25] Safuun isaanii yeroo qabataman qabu; iddoo itti qabataman qabu. Bakka waddeecha qabatanii hindeemne, qabatanii hindeeman. Bakka Siinqee qabatanii hindeemne, qabatanii hindeeman. Waddeecha qabatanii yoo sirba deeman, siinqee qabatanii yoo ragada deeman siirrrii miti. Safuudha. Kanaafuu safuun ulfaalee kanaa bakka ramadameef sanitti, iddoo ramadameef sanitti qofa hojiirra oolchuu jechuudha. Kanaan ala safuu cabsuu ta'a (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[26] Bokkuun mallattoo aangooti. Hangafummaarraa eegalee sadarkaadhaan walcaala. Hangafti Tuulamaa Jidda. Bokkuun hangafti Tuulamaa Jiddi qabatu fi Bokkuun balbalti Jjiillee tokko qabatu yookiin balbalti Oboo tokko qabatu, yookiin balbalti Bachoo tokko qabatu tokkoo miti. Sadarkaa Tuulamaatti kabaja Kan qabu Bokkuu Jiddaati (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[27] Bifa bakakkaatiin bu'a. Yeroo baayyee bakakkaan kuni ogguu bu'u, bakka itti bu'e sanitti lafti ni dhooti, namni ni du'a, wanti addaa addaa ni bada. Warra bu'uuf kana garuu, manallee hin gubu; namallee hin miidhu. Idduma namni ciisuutti, nama gidduutti bu'a. Roobuma keecha bu'a. Isa kana aannan loonii itti qicanii, sossobanii qaban. Waaqatu danboobsee buuse jechuudha. Yoo akkanumaan bu'e garuu, namalleeni guba, akkanumatti qabuun hin danda'amu. Yoo bu'ellee maaliif akka bu'e ni tilmaama, raaga itti gaafatan (Obboo Gobanaa Siidaa, 01/10/2010 A.L.I Bishooftuu).

[28] Oromoo biratti kallachi wantoota ulfaajedhamanii beekkaman keessaa tokkoffaa fi olaanaadha. Yoo wal bira madaalanii fakkeechan, akka Ortodoksiin Taabota jedhu kana sadarkaa sanitti fudhatama. Kallachi jalqabaa Oromoon qabu kuni waaqaa bu'a. Kallachi waaqaa bu'ejedhama. Kallachi ulfaan isaa addatti ilaalamu, kallacha waaqaabu'e kana. Kallachi Tuulamaa akka kallacha Booranaatti adda irratti kan godhatamu miti. Kallachi Tuulamaa galama keessa taa'a (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[29] Hannaaf kan saaxilamu Arteefishaalii sani. Namni kallacha fudhachuuf jedhee dadhabee, gaggabee kufee gatee biraa dacha'e ni beekna. Biyya keenyatti warra kallacha kana qababantujira. Kallachi kuni gatii baasa jechuu dhaga'anii dhaqan. Jarri Shiftaadha. Namichaan, 'Kallacha kee fudhachuu dhufne' jedhaniin, "dhaqaa fudhadhaa jedheenii gadi lakkisee. Jarri achumatti gaggabanii kufanii, maayii dadhabaniitoo duubatti deebi'an. Kallachi Originaaliita'e ofirra dhoowwa. (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[30] Kallachi fi caaccuun yeroo baayee waliin deemu. Bakka kallachi jirutti Caaccuun ni jira. Kallachi nama waaqni file yookiin nama milkii, nama ulfaa bira taa'a. Abbaan manaa yoo kallacha qabaate, haati manaa ammoo caaccuu baatti jechuudha. Kallachi fi caaccuun tasuma gargar ba'anii hin ilaalamani. Kallachi dhimmoota gurguddoof yeroo namni wal lole, yeroo biyyi walitti bu'e, rakkoon addaa addaa yoo jiraate, yeroo roobni roobuu dide, deechuun yoo dhala dhabde ittiin ba'anii kadhachuuf kan gargaaruudha (Obboo Damee Abbichuu, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[31] Kallacha namni hundi hin hidhatu. Abbaa Gadaa qofatu hidhata. Kallachi jiruu fi jireenya ilama namaati. Horooroo irraa kan adda isa taasisu, miseensa shaman baata. Qara shan qaba. Gidduun isaa sabaa fi sablammii baata. Elellaan faaya; Elellaan qulqullina oromoo mullisa. Isa dura Oromoon ittiin of faayeera. Maxxeen ammoo, jiruu fi jireenya saba Oromoo, qaroominni isaa looni jechaadha (Abbaa Gadaa Gobana Hoolaa Irreessoo, 19/01/2012 A.L.I Finfinnee).

[32] Alangeen gogaa Roobitiirraa tolfamu, ummata oromoo biratti mallattoo haqaati; Haqa. Warri alaati fibiyya keenyakeessatti kan baratame, miijana mallattoo haqaati jedhanii fudhatan. Oromoo biratti mallattoon haqaa Alangeedha. Gurri Alangee lama, gurri lachuu walqixxeedha. Kuni wal qixxummaa dhugaa fi seeraa agarsiisa. Kanaafuu Alangeen oromoo haqa jechuudha. Mallattoo haqaati, mallattoo dhugaati Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[33] Kan olaantu olaantummaa waaqaa mul'isa. Karroon jalaammoo gaaddisa Gadaa jalatti tokko taanee deemna kan jedhu. Hororoon kun gidduun isaa nu'i akkanatti tokko, yoo gadi jedhees kotteen keenya lamaan lafa qabatteedha. Gadaan gaaddisa tokko jala jirti jechuudha. Gaaddisni sunimmoo Odaadha jechuu dha. Gaaddisa tokko teenyee tokkotokkummaa keenyaan deemnee lukti lamaan lafa qabate jechuudha (Abbaa Gadaa Duraani Bayyana Sanbatoo, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu).

[34] Horooroo ja'aa hin qabatan. Hororoo sirrii ta'e qabatanii warra intalaa dhaqu. "Ilma isinii taana Abbaa nuu ta'aa, nu dhaabaa" jedhdu. Guyyaa sadaffaa ogguu itti deebi'ani abbaan mucayyoo Horooroo harkaa qabu sana ilaallata. Horoorroon oggaa dabdu taate "maal aabbee ilma keetiitu dabaa dhamoo Intala teetu dabduu dha? jedhaan. Ni qorata. Otuu bifanamichaa sirriitti hin laaliin ulee Horooroo san harkatti ilaallata jechuudha (Obboo Faajjii Nadhii, 03/10/2010 A.L.I. Dhaka Kora).

[35] Seera Gadaa keessatti yoo fuudha deeman waddeecha qabatanii deeman. Bokkuunillee waddeecharraa magarfama. Waddeessi muka hunda keessaa hangafa. (Ejersi, Birbirsi, Odaan, Harooreechi in jira. Hunduu bakka qaba. Waddeessi jarri "kasew merxoo la shumet, Ka'encet merxoo la taaboot" jettu isa keessa jira. Numarraa fudhatan. Wadeessi sirna gadaa keessatti bakka guddaa qaba (Abbaa Gadaa Duraani Bayyana Sanbatoo, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu).

[36] Waddeecha kana yeroo ayyaana Masqalaa, yeroo gubaa qabatanii ba'ani. Ibsaa ibsuun waan ifatti deemuumullisa. Waddeechi dhadhaa dibamee, qaqa manaa keessatti aarri itti aaree, aara quufee diimatee yookiin gurraacha'e ba'a. Ilmatti niitii ittiin fuudhan, Araarafi Iddoo jilaa ittiin deeman. Waddeechi kuni ulfaadha (Obboo Baqqala Biiftuu, 03/10/2010 A.L.I. Dhaka Kora).

[37] Akka Tuulamaatti Abbootiin Gadaa yammuu aangoo walirraa fuudhan, baallii walii dabarsan jedhama. Tuulama biratti Sirrii miti. Baalliin kan Abbaa Gadaatii miti. Baalliin kan Foolleeti. Foolletu Baallii walitti kenna malee, Abbaan Gadaa baallii walii hin kennu. Ogguu Alangee walii dabarsan garuu, baalliwalii dabarsan jechuudha. Tuulamni Alangee walii dabarsa malee baallii walii hin dabarsu. kuni dogogora. (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[38] Caaccuun ulfaa Oromooti; Ulfaa dubartiiti. Caaccuun malkaatti bu'e malkaa araarsa. Yoo waaqni roobuu dide waaqa niroobsisa. Waaqaa fi lafa araarsa. Maseenti kadhattee ilmoo irraa argatti. Yoo niitiin ilma dhabde ammoo ittiin guddifatan, warra wal lole araarsa. Caaccuun dhabee hin galu (Obboo Damee Abbichuu, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[39] Caaccuu kana ofumaafan magarfadhe. Warri koo natti hin magarsine. Duraan kan namaa ofbira goonee, kan namaatiin gargaarramaa turre. Yoon magarfadhe dhoowwaa qabaa? jedhee gaafadhe. 'Dhoowwaa hin qabu; warra keessaniif ni barbaachisa' waan jedhamneef nan magarse. Gadaa shaman waameetumaa seeraa itti tumsiise. Caaccuun kunsiiin qajeela; siif owwaata. Maseenti ittiin yaammatti; ittiin argatti. Kan dhabee fi kan deege ittiin yaammata... jedhamee kanaan magarfame (Ayyaantuu Abbabaa Taayyee, 05/02/2012 A.L.I Boosat).

[40] Siinqee haati intalaaf qopheessite guyyaa heeruma ishee fudhattee kan deemtuudha. Siinqeen qajeelaadha. Dabaa ta'uu hin qabu. Siinqeen kun qajeelaa ta'uunsaa ayyaanumti isheetuu, Siinqeedhumti sunuu, ulfinni isheetuu qajeeltummaa mul'isa. Siinqeen ga'ee olaanaa qabdi. Abbaan manaa fi haati manaa wal lolanii yoo siinqeetti dheechite nidhiisa. Yoo namni wal lole, lolli gosaatillee siinqeedhaan qabbana'a. Dubartiin yoo itti ililchite lolli ni dhaabbata. Dubartiin ulfina guddaa qabdi. Haati siinqee tokka siinqee qabattee otoo deemtuu fuundura hin muran, safuudha (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[41] Abbootiin keenya akka jedhanitti ilmaan Ateetee lamaan wal ajjeesan; hangafti quxusuu ajjeese. Jarri Qaa'el Abeel jedhee maqaa jijjiire. Ateeteen ijoolleen too wal ajjeestee maal naawayya jettee waaqatti booche. Waaqatti boonyaan waaqnis, "akka gootu maucaa du'e san qarqara lagaatti awwaali; isarrtti Odaa dhaabi. Odaan Araara yaata'u. Jalatti wal yaa araarsan. Irreechi yaadannoo yaata'u" jedheen jedhama. Kanaafuu irreechi yaadannoodha (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishoofuu).

[42] Irreecha jechuun waan tokko qabatanii dhaqanii malkaatti irreeffachuu jechuudha. Karaa gara biraatiin kennaa jechuudha. Kennaan marga, qarshii, midhaan... waan adda addaa ta'uu danda'a. Irreecha yoo jedhan, kanuma malkaa bu'amu kana qofaa miti. Ulfaatti ni irreeffattama; ulfaa mana ofiitti, Ulfaa hangafaatti, warra Qaalluutti, Warra Muudaatti, Ulfaa Gosaatti, Faajjiitti... yeroo kamiyyuu itti irreeffattan. Irreecha yoo jedhamu waanuma birraa kana eeggatee ta'u qofaa miti. Yeruma argan irreeffattan jechuudha. Bakki garuu adda addummaa ni qaba (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishoofuu).

[43] Oromoon ganna bishaan boorutti hinirreeffattu. Sababni isaa booruun jiraa fi du'aa walkeessa baatee deema. Reeffa namaa qofaa miti: horii du'ee fi waan xuraa'aa ta'uu danda'a. Oromoonimmoo du'aatti hinirreeffatu. Kanaafuu bishaan booruu gannaatti hinirreeffatam jechuudha (Obboo Addunyaa Mul'isaa, 10/05/2010 A.L.I Bishooftuu).

[44] Lagni guuturraa gadi bu'ee, bishaan boorurraa qulqullaa'ee, biqiltuun guddatee fuula jijjiirrata. Gaafa birraan bari'ee roobni ogguu dhaabbatu ifa ta'a. Abaaboon birraa indhooti; gaafa abaaboon birraa dhootu simbirri masqalaa jedhamtu yeroo kana mul'atti. Adda; masqala san malee himmullattu. Yoo masqalli darbe hinjirtu. Yeroo abaaboon birraa dhootu, yeroo Simbirri tun mul'attu, waan hundi bareedee waan addaatu mul'ata (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

[45] Irreechi Oromoo biratti mallattoo araaraati. Namni tokko irreechaan sitti dhufe jechuun, naa araarami jechuu isaati. Irreechaan harka walfuutee jechuun, araaramte jechuudha. Malkaatti yoo irreecha qabatanii deeman, yaa waaqa nuu araarami jechuudha. Addunyaarratti makoodiin mallattoo naga'aati. Oromoo biratti, mallattoon naga'aa irreecha; irreecha malee makoodii miti (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[46] Irreechi gubaadhaan walqabata. Gubaan ni gubama. Ganama ba'anii daaraa sanitti irreeffatu. Bitimaatti deebi'anii irreeffattu. Boroo ofiitti irreeffattu. Saniin booda bariituu isaattimmoo, hawwsa naannoo san waliin irreecha qabatanii, dhibaayyuu qabatanii malkaa bu'anii malkaatti korma qalanii, malkaa saaqanii irreeffatanii deebi'u (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

[47] Haxaaruu fi Saaquun garaagarummaa qabu. Haxaaruu malkaa sanitti namnillee yoo miidhame malkaan sun xurii qabdi waan ta'eef xurii san irraa dhiquu jechuudha. Yoo waa keessatti yookiin qarqara isaaatti du'e irraa haxaarudha. Maalliif yoo jedhame malkaa san ummatatu itti deema. Ummatatu irratti irreeffata. Nama Ulfaa qabutu itti deema. Kanaafuu xurii jalaa qulqulleessanii baasuu jechuudha, Saaqunimmoo malkaann sun booruu taatee baate, Waan lukti hintuqneef saaqudha. balbala bananii itti seenuu jechuudha (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

[48] Finfinneetti, sirni Gadaa keenya waggaa dhibba tokkoof shantamaaf nu harkatti yaacabu malee, hanga bara kudha sagal duwwaa duwwaa (1900) Oromoon dhokachaa hora Finfinneetti irreeffachaa ture. Garuu akkuma diinagdeen itti hammaachaa deemeen, akkuma diinni itti hammaachaa deemeen irraa fagaachaa deeme. Amma kunoo galata rabbi barana Finfinneerratti irreeffanneera (Abbaa Gadaa Gobana Hoolaa Irreessoo, 27/01/2012 A.L.I Finfinnee).

[49] Oromoon irreechi irreedha jedha. Irreedha yoo jedhu Oromoon ganna balaa lolaatiin yookiin lagaatiin addaan ba'a. Karaan hundi addaan ciccita; maatinuu wal hingaafatu. Ganni dukkana. Fulbaana barii Oromootu walitti dhufa. Irreechi irreedha wanti jedhameef Oromoon yeroo irreechaa walitti dhufee waan ganna keessa dabarse, rakkina isa muudatterratti mari'ata. Irreessi irree Oromooti kan jedhamus kanumaafi. Amantii waaqeffannaa keessatti ayyaanota Oromoon waaqaaf galata itti galchuu hedduutu jia. Isaan keessaa Irreessi isa guddaadha (Obboo Naa'ool Gotaachoo, 24/01/2011 A.L.I Bishooftuu).

[50] Oromoon yoo arfaasaan jalaa dheerate, yoo roobni jalaa fagaate, yoo gogiinsi baayyate tulluu ba'ee waaqa kadhata. Tulluu gubbaarra jiidhatu jira. Tulluu gubbaatti ba'ee namni miidhame, saani miidhame, hongen baayyate, bishaan dheebonne, margi goge, lafti gogde yaa waaqa nuu roobi? bona nuu gabaabsi? jedhee kadhata (Abbaa Gadaa Gobana Hoolaa Irreessoo, 19/01/2012 A.L.I Finfinnee).

[51] Oromoon akka jedhuttti, namni jalqaba uumame Horroo jedhama. Horroon kuni jalqaba bakka inni itti uummame Tulluudha. Tokkoffaa, akka amantii Oromootti Tulluun uummama nama jalqabaati. Inni lammataa ammoo Tulluun waanuma hundaarraa ol siqee ilaallama. Kanaaf Oromoon waaqatti ol siqee waaqa kadhata. Tulluurra yoo ba'e sagaleen isa jeequlle hin jiru. Tulluun mataa isaatiin ol ka'adha. Waan hundumaa caala. Bakka uummama dhala namaa waan ta'eefis yeroo arfaasaa gara gaaraa dhaqu. Waaqa kadhatu (Obboo Naa'ool Gotaachoo, 24/01/2011 A.L.I Bishooftuu).

[52] Tuulamni ardaalee jilaa 36 qaba. Garuu Tuulamni sadeen ardaalee jilaa handhuura jedhanii kan fudhatan Isaan gurguddoon afur qofa. Afran kunneen Odaa Nabee, Caffee Dongoraa Abbaa muudaa, Caffee Tuumaa fi Dhaka kora. Kan kanarraa hafan Daacci, Bacho, Jiille ardaalee jilaa mataa ofii qabu. Daaccii yookiin Galaan handhuurrarra waan Jiiraniif kan waliigalaa Tuulama sadeeniin gargaarramu (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

[53] Odaa Nabee, jecha Nabii jedhurraa dhufe. Oromoon Nabii abbaa Oromooti jedha. Ayyaanni abbaa Oromotis Nabii jedhama. Amma namoonni tokko tokko Nabii kana Nabiyyuu Muhaammad waliin walitti kan fidan jiru. Garuu dogogorri isaanii maali? Nabiin Oromoo Islaamummaa dura. Akkuma amantiin asii achi baate, Nabii kana Oromoo biratti abbaa Oromoo ayyaantuu ta'uusaa waan beekaniif, isaan immoo 'Nabiyyi' jedhaniif fudhatan. Oromoorraa fudhatan. Nabiin kan Oromooti malee, kan warra biraatii miti. Kanaafuu maqaa abbaa Oromoo jedhu san ittiin ibsuuf, abbaa san yaadachuuf Odaa Nabee jedhaniin (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[54] Odaa Nabii, Odumti kunuu maqaa Nabiitiin ba'e. Lagni Awaash kunis faana Gaangee Nabiitiin burqe. Tulluu Cuqqaalaa kanarrattis siidaa Nabii kan jedhamu jira. Nabii kan jedhamu kun akkuma Iyyasuus Kiristoos kana nu'is Nabii jenna. Uumaa duraa, nama duraati. Nama afaan waaqaa beeku. Waaqni ofitti aansee kan uume jenna nu'i. Akka amaantaa musliimaatti otuu hinta'in, nu'i addumatti Nabii jennee kan ammanneedha. Namni keenya ni waaqeffata. (Obboo Naggasaa Nagawoo, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[55] Odaan uummamni isaatuuka muka kan biroorrraa waan baayyeetu adda isa godha. Dameen isaa hamma barbaade babal'ata. Gaaddisaafis bonaa ganna tajaajila. Firii isaatis simbiratu nyaata. Gaafa dura tuqan dhiigni isaa ni addaata, yoo xiqqoo turanii ilaalan ammoo ni diimata. Jiidha hindhabu. Bakka Odaan jiru laftillee jiidha. Warri mala aadatiin bishaan barbaadu Odaa jala yoo qonne bishaan arganna jedhu (Obboo Ashannaafii Hayiluu, 06/12/2010 A.L.I Bishooftuu).

[56] Faajjiin Alaabaadha. Faajjiin Oromoo halluu lama qaba. Gurraachi kan Qaalluuti. Diimaan kan Gadaati. Gurraachi Oromoo biratti mallattoo badhaadhinaati. Diimaan mallattoo aangooti; mallattoo injifannooti. Alaabaa Godaati. Adii kana reefuun arge. Garuu dur Tuulama biratti Alaabaan jiru kanuma lamaani. Amma karrayyuu yoo dhaqxe, kanuma lamaan malee kan biraa hinagartu (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[57] Dur bara duulaa Abbaan muudaa Caffee Dongoraatii ka'ee Odaa Nabeetti gale. Odaa Nabeettis duulli sun dhufe jedhu. Achii ka'ee Cuqqaalaatti gale. Zuqaalaatti jijjiiran malee Cuqqaalli maqaa Abbaa Muudaati. Abbaan muudaa maqaan isaa Cuqqaalaa ture. Achii ka'ee ammas isa dhumaa Odaa Roobaatti gale. Achumaan Odaa Roobaatti Boqate. Odaan Roobaa akka hangafaatti kan lakkaawwamu Abbaan Muudaa waan achitti boqateefi malee, hangafati iddoon abbaa muudaa bukkuma kana. Caffee Dongoraati (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

[58] Yeroo ammaa kanatti Birmajiin aangoo gara Meelbaatti dabarsuf adeemsarra jira. Abbaan muudaa eebba Qumbii yoo kennuu baate, sirnichi sirna hinta'u. Qayee Abbaa muudaatti loon naqnee nuu eebbisi jenne eebba irraa fudhachuuf dhufne. Muuda jechuun dhadhaa muuduu otuu hinta'in eebba qumbii jechuudha. Abbaan Gadaa tokko yoo eebba qumbii fudhachuu baate abbaa Gadaa ta'uu hindanda'u. Eebbi Qumbii waadaa guddaadha (Abbaa Gadaa Bayyanaa Sanbatuu Abbaa Gadaa Tuulamaa fi Abbaa Gadaa Tokkummaa abbootii Gadaa Oromiya 28/09/2010 A.L.I).

[59] Caffee Tumaattis ta'ee, Handoodee Tumaatti bakkee lamaanittuu handoodetu jira. Handoodeen tun asitti kunoo gubbaa kana jirti. Handoodee jechuun summiidha. Seerris summiidha. Seera yoo darban hamma fe'ellee ta'u abbaa torba deemee nama dhaqqaba; Kanaafuu ni sodaattama. Sababiin isaas andoodeen muka summiiti, seerris summiidhaa (Obboo Sisaay Bulbulaa, 02/10/2010 A.L.I. Dhaka Kora).

[60] A. "Gadaa kana waggaa saddeetan bulche. Gadaa Tuulamaatis ta'e kaan waggaa 135^f gate bakkattan deebise. Ardaalee jilaa hundaa sirreechee kunoo siin eege. Ummata kiyyas gaaridhaanan bulche. Warr ummata keenya cunqursullee dura ejjedheetan, biyya keessaa fi alatti ummanni kiyya akka hintuqamne roorroo irraa dhoowwisiisaa ba'e. Akkanatti dhoowwisiistaaree?"

B. "Eeyyeen! biyya Oromoon irratti dararamaa ture, hayyuun Oromoo irraa baqataa ture qulqulleessiteerta. Ati kan hagana qulqulleessite ani kana caalaan qulqulleessa. Ani kana caalaan hojjedha".

A. "Gaaridha ! kuni ilmoo kiyya, fira kiyya, gosa kiyya jetteetoo addaan hinfootuu? Karaa maallaqaatitti hingortuu? Akkan ani bulchetti ummata kiyya dhugaadhaan inbulchitaa?"

B. "Nan bulcha ! akka ati ardaa jilaa Oromiyaa naannoftee kabajistetti, akka ati sabaa fi sablammii hammattee bulchitetti anis nan bulcha".

A. “Gaaridha. Yeroo ammaa maallaqaan, dharaan oli gadi deemani, garaa ofii guutuuf ummata kana addaan ofuuf deeman. Namoota kana ofirraa dhoowwitaaree? Maallaqatti hingortuuree? Yeroo ammaa kana maallaqni addunyaa jijjiiraa jira. Qabattoo kee sirriitti hidhattee nama maallaqaan olii gadi deemu, nama sidogogorsisuu danda’u harka kee jala hinballistuuree?”

B. “Ani harka ballisee hinfudhadhu. Maallaqni fi diinagdeen anaa haara’aa miti. Korma irree Imbooraa akka Federaalaattan beekkama; akka Oromiyaattan beekkama. Diinagdeen anaa haara’a waan hintaaneef sicaalaa ummata kiyya ofitti qabee, otuu xiqqaa hinjedhiin, otuu guddaa hinjedhiin, otuu maallaqaan hingoyyoomiin sii olittan bulcha. Sicaalaan bulcha. Kanarra nan guddisan jedha.

A. Gaaridha ! Diinagdeen kun hammafedhellée yoo qabaatan nama goyyomsa. Addunyaan tun nama naannesiti. Qabeenyi keenyallee baayyee fageenya hindeemne. Qarshiin akka singooyyomsineefanani. Jaalalaan akka biyya bulchituufi. Gadaan gadoo hinqabdu. Ardaa jilaa kiyya naa eegda. Tulluu si kenne, malkaa sii kenne. Malkaan kiyya malkaa hora jahaani. Hora jahan kiyya naa eegi. Tulluu saddeettan naa eegi. Ardaan jilaa kaanis keenyuma. Alangee siif eebbise; alangee tanas sirriitti meelchi. Alangee ittiin bulchahan malee namaan hinaleelan. Alangeen kan akaakilee abaabilee keenyaati. Alangee dhugaafan sii kenne; jaalalaan sii kenne; jaalalaan sii eebbise. Akkuma ani alangee kanaan bulcheen bulchi. Alangee kanaan farada hindhooftu, namaan hinaleeltu, yeroon naa kenne jettee ittiin hinroorristu, ummata kiyya dhugaadhaan bulchi. Alangee kana waggaa saddeet itti bulchi; bakkee dhaqxetti araara siif yaa godhu. Gadaan Dimokraasiidha kan jedhamu alangee seeraan walii eebbisee waan walii kennuufi. Alangee kiyya sii eebbise, barcuma sii kenne. Biyya kiyya naga’aan bulchi; kallachaan ofkali, karraan ofkali, Tulluudhaan ofkali, malkaadhaan ofkali. Ana caalaa bulchi !

[61] Akka sirna Gadaa Tuulamaatti, nu’i warri Birmajii aangoo Roobaleerraa fudhanne. Har’a kan nurraa aangoo fudhate Meelbaan immoo, waggaa saddeettan har’aa Muudanaaf gallakkisa. Muudanni Halchiisaaf, Halchiisni (Duuloon) immoo Roobaleedhaaf, Roobaleen immoo naanna’ee Birmajiiif - ijoollee teenyaaf bakka gadilakkisa jechuudha. Gadaa keenya kana Dimokraasiidha jedhanii akkuma addunyaan nurraa fudhatte nu’is kalfaan, gammachuudhaan kunoo har’a alangee (aangoo) eebbisnee keennineefirra (Abbaa Gadaa Birmajii Bayyana Sanbatoo, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu).

[62] Carraa kana argachuu kiyyaan har’a gammachuu guddaatu natti dhaga’ama. Ijoollummaa kiyyaan sirna Gadaa kana keessa darbee, uummata kiyya waliin hariiroo uumee as ga’eera. Har’ammoo uummata Tuulamaa sadeenif Abbaa Gadaa ta’ee akkasumas immoo uummata Orommoo tajaajiluuf muudamuu kiyyaan gammachuu guddaatu natti dhaga’ama. Gadaan Meelbaa Gadaa jiituu, Gadaa dagaagduu, Gadaa naga’aa, Gadaa bilisummaa akka taatu nan hojjedha. Sabaa fi sablammoota nu keessa jiran hammannee isa duraa caalaa hojjechuuf karooran qaba (Abbaa Gadaa Meelbaa Gobanahoolaa Irreessoo, 19/01/2012 A.L.I Finfinnee).

[63] Namni hundi buttaa hinqalu. Namni buttaa qalu kan duudhaadhaan itti dhufe. Gadumtti naga’e jedhanii buttaa hinqalan. Buttaa kan qalan kan abbaan isaanii buttaa qalaa dhufantu buttaa qalan jechuudha. Fakkeenyaaf ani amma abbaan kiyya bara Gadaa isaa buttaa qaleera yoo ta’e, anis bara Gadaa kiyyaa buttaa nan qala. Ilmi kiyyas bara Gadaa isaa buttaa qala. Abbaan isaa buttaa hinqalle taanaan, ilmi ilma isaas buttaa hinqalu jechuudha. Kanaaf buttaa kan qalu nama hundaa miti (Abbaa Caffee Hundee Bayyana, 6/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

[64] Gadaan mallattoo oromooti. Akkaataa oromoon oolee itti bulu hiika guutuu kenna. Eenyummaa oromoo agarsiisa. Oolii bulii oromoo keessatti oromoon yeroo walbulchu, yoo waliin jiraatu wanta taasisu agarsiisa. Yammuu sochii sirna Gadaa ilaallu eenyutu sirna kana qaba? Gaaffii jedhuuf deebiin isaa sammuu keenya keessatti dhufa jechuudha (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[65] Eenyummaa isaa, faaya isaa, maalummaa ulfaa isaa ibsa; qabeenya Oromoo ibsa. Bokkuun qabeenya Oromooti; Taayitaa ibsa, Sirna Oromoo ibsa. Bokkuu ogguu jedhamu qabeenya oromoo ta’uu isaatu beekkama. Caaccuu Oromootu qaba. Kallachas Oromootu qaba. Sirna Gadaa wajjin walqabatee deema. Kanaafuu qabeenya Oromooti, Eenyummaa Oromooti (Abbaa Gadaa Duraanii Bayyana Sanbatoo, 11/12/2011 A.L.I Bishootuu).

[66] Abbaan Gadaa baayyinaan ruufa maratee deemuu danda'a. Abbaa Gadaa ta'uu isaa kan ibsu alangeen jira. Alangee warri Gadaa ga'e hundinuu qabachuu ni danda'u. Keessatti garuu abbaan Gadaa kallacha addatti hidhatee ni beekkama. Fakkeenyaaf yoo foollee fudhanne otuu Gadaan isaa hin ga'in baallii hin suuqqatu. Yoo suuqqate abaarsa; sirrii miti. Kanaaf baallii yoo suuqqatee dhufu, foollee ta'uun isaa ni beekama (Obboo Damee Abbichuu, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[67] Ani amma warra alangee qabatee deemu yoon arge, jarri kuni caffee ta'icha jedheen beeka. Akkanumatti alanguma arguudhaan warra Odaa Nabee godaane seera harkaa qabuun jedha. Nama gurratti dhugoo godhatee deemu yoonan arge namni kuni Gadaadha; nama sadarkaa lubaarra darbeen jedha (Obboo Ashannaafii Hayiluu, 06/12/2010 A.L.I. Bishooftuu).

[68] Warri ilma dhabe Caaccuu kana baatee ilma argata. Caaccuun ba'ee hin dhabu. Dubartiin ilmoo hin qabne caaccuu kana baachisanii, ulfaan ba'ee dhaqanii karra warra ilmoo irraa kadhatanii san dura ta'an. Dubartiin ilma dhabde ishee qabduun ilma kee naa kenni jettee kadhatti. Ati badhaatee qabda, anas na badaasi; ani dhabduudha jettee kadhatti. Achumaan ilma kennaniifi; hin dhowwatan (Aaddee Loonii Margaa, 27/06/2011 A.L.I. Goraa lamaan).

[69] Warri wal ajjeeseyyuu caaccuu kanaan araaraman. Warri wal ajjeese ogguu araaraman caaccuu baasanii, farda luugamanii, dhaqanii Izgoo?! jedhan. Dubarris buqqee duudaa baatti. Dubartiin siinqee taanaan ililchine yoo baane waraannillee addaan dhaabbata. Siqqee tana hin didan; ishii hin darban (Aaddee Loonii Margaa, 27/06/2011 A.L.I. Goraa lamaan).

[70] Jalqaba sirna Gadaa jechuun mataa isaatinuu araara. Tarii namni sababii gara garaan walitti bu'uu ni danda'a. Gaafa gara sirna Gadaa dhufu garuu, namni kamiyyuu daangaa ofii beeka. Hojiin tokkoo kan tokkootti hinbu'u; hundi ga'ee ofii beeka. Ga'ee isaa waan beekuuf yoo balleesse dafee dhiisa jechuudha. Sirna santu isa daangessa. Saniif jecha sirni Gadaayyuu araara. Bakka araari jirummoo walitti bu'itiin hinjiru. Kanaaf sirni Gadaa, araari fi nageenyi adda ba'anii hinilaallaman; dhukaa fi lafeedha (Obboo Boobee Hulluuqaa, 26/02/2012 A.L.I.Maqii).

[71] Ulfaaleen kun ga'een isaanii inni guddaan araara fi naga'a. Abbaan Bokkuu dubbiin dubbatu, araari inni buusu ulfina kan qabaatu waan Bokkuun harka isaarra waan jiruufi. Karaa gara biraatiin Bokkuun ulfaadha jechuudha. Dubartiin ulfaa qabdu jechi ishee namoota kan biroorraa kabaja addaa kan argatu waan ulfaa qabduufi. Gaafa Kallacha qabatanii kadhaa deeman dubara kan kennaniif ulfina kallacha saniifi. Kana jechuun namni ulfaa qabuus maqaa ulfaa saniitiin ulfina addaa horata jechuudha. Walumaagalatti ulfaaleen kun baayyinaan kan olan maalifi? Yoo jedhame, seenaa dhaamuni fi ulfina qabaachuun isaanii waan tokko ta'ee faayidaan isaanii inni guddaan araaraa fi nageenya buusuudha (Obboo Sisaay Bulbulaa, 02/10/2010 A.L.I. Dhaka Kora).

[72] Cubbuun nama sadi waliin galti jechuun, badiin raawwatannama waliin galti jechuudha. Namni tokko badii raawwatee yoo amanuu dide yookiin murtii natti murteessu jedhee gartokko amanee gartokko amanuu yoo dide, xiqqumallee yoo irraa dabse cubbuu fudhatee gala. Yookiinammoo namni miidhame sun itti dabalee kana na miidhe, kana miidhe, jedhee yoo himate innis gaafas cubbuu fudhatee gala. Yookiin ammoo namni miidhamees seerumaan himatee, namni miidheesseerumaan amanee maanguddoonni dhimmicha ilaalan nama tokkoof oogee tokko miidhuu danda'a ta'a. kanaafuu cubbuun isaan waliin gala. kanaaf cubbuun nama sadi waliin gala jedhama (Obboo Addunyaa Mul'isaa, 10/05/ 2010 A.L.I Bishooftuu).

[73] Namni nama ajjeese mana hidhaa taa'ee yoo ba'e, obboleessi nama du'ee sun bariitu rasaasaan isa ajjeesa. Hidhamuunsaa isa tarii adabuu ni danda'a; garuu araara hibuusu. Inni sirna Gadaa garuu ni adabas araaras ni buusa. Nama ajjeesuun hamaa akka ta'e ofuma isaatiif baraa baraa dhufa. Waan sanitti hindeebi'u. Badii takkaa ummame deebisuun hindanda'amu; nama du'e galchuunis hindanda'amu. Badiin sun akka lammata hindhalanne haala itti barsiisaniidha kan barbaachisu. Deebitee waan san lammata akka hinojjenne sammuu kee amansiisa seerri Gadaa (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

[74] Sirna Gadaa keessatti namni tasa walduudha danda'a. Fakkeenyaaf ani amma si'iin wallole yoo ta'e, ati namiite fi ani simiidhee ka'umsa kiyya nan beeka. Anatu simiidhe yoo ta'e otuu jaarsattuu

hindhiyaatin dursee dhiifaman si gaafadha. Gaafa jaarsummaatti dhiyaanne badii ani hojjedhe saniif waan natti murtaa'utu jira. Yoon dursee dhiifama sigaafadhemmo waan naaf fooyya'uutu jira. Sirni Gadaa furmaata kana fakkaatu qaba. Araara fi nageenyatu jira. Dimokraasii jenneemmoo araari hinjiru yoo ta'e, nageenyi yoo jiraachuu baate dimokraasii miti jechuudha. Biyyoonni sirna dimokraasii hordofan baayyeedha. Garuu wallolu; amma aangoon kiyya naagadhiisi jedha. Lakkii ani hingadhiisu jedhaan. Walitti bu'iinsatu ummama. Lubbuu namaatu bada, qabeenyatu bada. Waan baayyetu ummama. Otuu sirna Gadaa hordofanii gareedhaan walhinlolan. Kan angoorra jiru saddeettan isaa xumure taanaan taayitaa naga'aan gadhiisa (Obboo Boobbee Hulluuqaa, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

[75] Diinagdee keessatti jalqaba wanti hubatamuu qabu, ulfaaleen kun waaqaa fi lafa araarsan. Yoo fayyaa qabaatan waayee diinagdee yaadu. Fayyaa kee siikannanii diinagdee kee akka hojjetattu ga'ee mataa isaanii qabu. Nama wallolle, nama wal ajjese araarsuu keessatti ulfaan ga'ee guddaa qaba. Yoo walitti araarmte diinagdee hojjetta (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[76] Misooma jechuun misoomni guddaan, olii bulii gaarii wajjiin uumuudha. Wajjin jiraachuun misooma guddaadha. Misooma kan jennu dura yoo namni (anii fi ati) jaalala uumne misoomni uumama. Hojjaan nu hojjennu mara inmilkaa'a. Misooma jechuun isa. Duraan dursitee sammuu misoomsuu jechuun jaalala uumuudha. Wanna badaa sammuu keessaa qabdu gattee jaalala namaa oggaa uumte misooma argita. Misoomni keessa namaatiin hin misoomne, hamma fe'e yoo tuulte injiga. Yoo sammuu misoomme ammoo wanti hojjetta hundi ni milkaa'a (Obboo Bulaa Hayyee, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

[77] Ogeessi ogguu caaccuu hojjetu jalqabarratti gogaan horii jiraachuu qaba. Gogaan ittiin hojjetamu erga bitamee booda, ribuun ittiin hojjetamu jira. Gabaarraa bitama. Eeellaan jira; Gabaarraa bitama. Warri looniitis galii argate, daldaalaan gabaa keessatti ribuu san gurgurus galii argate, kan eeellaa san gurgurus galii argate. Afraffaarratti ogeessi caaccuu kana diru suinis kaffaltiitu kaffalamaafi. Warruma caaccuu kanatu ogeessa bira deemee irreessa kennaafi. Irreessa yoo jennu yoo qabaate qarshii kennaafi; lakkii sirriittan qaba yoo jedhe loon kennaafi; yoo kana hundaa dhabemmoo marga jiidhaa ciree kennaafi. Ogeessarraa calliseetuma hin fudhatu jechuudha. Ogeessi kunis kana nibeeka (Obboo Boobbee Hulluuqaa, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

[78] Bara ammayyaa kanaaf Gadaa keessaa akka muuxxannootti fudhachuun kan danda'amu, sirni Gadaa araara, naga'a, jaalala, tokkummaa ofkeessaa qaba. Dhala namaa lafarra jiru hundaaf walqixxummaa tumeera. Dhala namaaf qofa otuu hinta'in ummama lafarra jiran kamiifuu seera fi tumaa mataasaa qaba. Sirni Gadaa naga'aan aangoo walitti dabarsa; waraana walirratti hinlabsu. Jaalannuus jibinuus bara Gadaan nuu kenneen hojjechuu malee, sanirra tarkaaffachuun hindanda'amu. Gadaatu dhoowwa. Haala kana akka muuxxannootti fudhachuun ni danda'ama (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[79] Gadaan waan dhumataadha jechuun ni danda'ama. Fakkeenyaaf Gadaa yoo jedhan Heera fi seera jiru kana qofaa miti. Gadaan qabiyyee isaa hunda. Akka seera itti baasan, akka seera itti haromsan hunduu Gadaadha. Sirna guutuu san jechuudha. Sirni kuni amma addunyaa kanaaf sirriitti ta'a. Gadaan saba tokkoof, nama tokkoof jedhamee kan tumame otuu hintaanee Heera umaafis ummamaafis waan tumameedha. Seerri Gadaa eenyufuu ni ta'a. Amma Gadaa gara Ameerikaa fudhatanii jiruu fi jireenya Ameerikaa bu'ra gadhachuudhaan seera baasuun ni danda'ama. Seera jechuun waan jiruu fi jireenya ofii ittiin tolchaniidha. Seerri jiruu fi jireenya namaa tolchuuf ba'u kuni ammo addunyaa hundaaf ni ta'a (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishoftuu).

[80] Ani hammanan bulche; kanaa achi ati bulchi" jedhee wal eebbisanii taayitaa walii kennan. Wagga saddeetif taayitaan kennamaafi. Namni kuni ammo dabarsee Gadaa itti aanuuf taayitaa isaa kenna. Ati laafaadha, ani jabaadha cabseetan taayitaa sirraa fuudhaan hinjiru. Kanaafi sirni Gadaa dimokraasidha kan jedhamu (Obboo Bulaa Hayyee, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

[81] Hooda jechuun waa hoodachuu jechuudha. Hooduu jeehuun irraa ooluu jechuudha. Waan hoodaati yoo jedhan, dee'imni yoo doddeebi'ee nama jalaa du'e wanta kana hoodadhaa jedhama. Yeroo du'aa boo'uun, rifeessa haaddachuun, gadduun, dhadhhaa dibachuun dhiisuun ni jira.. Yeroo hoodadlaa jedhan garuu, akka homaa hintaanetti yaadudhaan hinboo"amu, rifeessa hinaaddatan, hingaddan, akkama waa hinta'initti bira darbama jedhuudha. (Obboo Masaay Girmaa, 05/12/2011 A.L.I. Bishooftuu).

[82] Waanuma nyaatanuu wanta hoodatantu jira. Irreen ni hoodatama. Milkiirraa yaa ta'uu yookiin namoonni jedhanii yaata'uu, seenaa keessatti waan tokko itti dhufee wanti sun isaaniif hintolle jechuudha. Kanaafuu ni hoodatu. Walumaa galatti hoodni milkii wayiitiin waan hingoone jedhuudha. Waan addaati; waan irraa of eeggataniidha (Obboo Tarreechaa Hordofaa, 23/01/2012 A.L.I Bishooftuu).

[83] Hooda jechuun waan sirreessuu hindandeenyedha. Odaan hooda, odaa achumatti hoodatan malee, sirreessuun hindanda'amu. Dameen isaa lama yaata'u, tokko yaata'u jechuun hindanda'amu. Asii ka'ee achi yaataa'u jechuun hindanda'amu. Malkaan hooda, Tulluun hooda (Obboo Sisaay Bulbulaa, 25/01/2012 A.L.I. Bishooftuu).

[84] Oromoon Waaqatti bula; waaqa sodaataniituma dhiisan. Hooda ammoo sirreessuu hindanda'an achumatti ilaalan. Wanta irraa fayyadaman irraa fayyadamanii, hoodeeffatanii, irreeffatanii bira darbu. Waaqatti ittis hiniirreeffan, arganiis hin hoodeeffatan. Wanti inni uume jira. Bakka inni jiru ammoo hinbeekan, waan waaqaa achumatti sodaatan. Achumatti itti bulan. Sodaa waaqaatii ol homtuu hinjiru (Obboo Sisaay Bulbulaa, 25/01/2012 A.L.I. Bishooftuu).

[85] Oromoon hojii waaqni jalqaba uume, raajii waaqni uume kana ilaalee Gadaa tumate. Hojii waaqni hojjeterra dhaabbatee Gadaa iddoo shanitti qoode. Waaqatu jalqaba warra shaman kana yayyabe. Yaadannoo isaaniitiif waaqayyoon quba shan nuuf kenne. Qubni harkaa, qaamni miiraa keenyallee shani. Kanaaf Oromoonis gaafa ittiin bulmaata isaa jalqabu, Gadaa isaa shaniin yayyabe (Obboo Addunyaa Mul'isaa, 10/05/2010 A.L.I Bishooftuu).

[86] Oromoo fuula boroo jechuun, Oromoon yeroo hunda Waaqa yoo kadhatu karaa boroo garagara. Yoo deemullee gara bahaa deema. Gara lixaa kana dhidhima jedha. Gara boroo deemi jedha. Kanaaf Oromoo fuula boroo jedhama. Manas yoo ijaarratu balballi isaa gara borootti ba'a. Oromoon mana geengoo godhee ijaara. Bakkeen fuullee balbalaatiis Boroo jedhama. Yookiin bakkkee irriibaa - diinqa jechuudha. Boroon ulfina qaba. Oromoon bakka kana rafa" (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[87] Oromoon beekaadha. Beekumni Oromoo guddaadha. Ilmi namaa bishaaniin alatti guyyaa sadi'iin ol hin oolu. Ijji keenya, qaamini keenya kan socho'u qilleessi qabbanaa'aa bishaan qabu ijaa fi garaa keenya keesse seenee waan ba'uufi. Odoo gilleessi bishaa qabu jiraachuu baatee goggogaa ta'u. Oromoon bishaan kana rabbitu nuu kenne galata kee jedha. Waaqa malkaa kana uumte jedhanii kadhatu malee, bishaan san hinkadhatan. Haala kanaaf malkaan kabaja qabdi. Yoo bishaan hinjiraanne hoomtuu hinjiru jechuuda (Obboo Bulaa Hayyee, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

[88] Ilaalcha Gadaa keesstti namni hunduu dhugaadhaa gadi. Oromoon dhugaan Waaqa, Waaqni dhugaadha jedha. Tokko tokko dhugaan Waaqaa oli jedha. Maaliif yoo jedhame, Waaqnuu waan dhugaatti buleef, karaa dhugaatiin waan deemeef Waaqa ta'e. Otuu dhugaarraa jallattee waaqaa miti (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[89] Ilaalcha Gadaa jechuun waan hunda caalaa dhugaadhaaf dursa kennuudha. Gadaan dhugaadha. Dhugaatti amanuudha. Karaa dhugaa deemuuf filachuudha. Dhugaan nafayyadda jedhanii yaadudha. Yeroodhaaf yoon miidhamellee boru karaa dhugaatu na baasa jedhanii yaaduu danda'uudha. Ilaalcha Sammuu waltajjii qabaachudha. Ilaalcha Gadaatiin ofiifis nama kanbirootifis qixxee yaadudha. Oromoon qabeenyarra dhugaatu caala, sammuu qulqulluutu caala jedhee amana. Oromoon dhugaan kan waaqaafi laafaati jedha (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[90] Waaqni ogguu uumu wantoonni dinqii dinqii ta'an jiru. Kan akka Tulluu, kan akka Malkaa... wantoota kana keesstti akkaataa Oromoon waaqa isaa itti galateeffatu, akkaataa Oromoon waaqa isaa itti kadhatu, Oromoon uummama waaqni uume kan biraatiif, dhala biraatiif... seerri qabu ilaalcha oromoo agarsiisa (Obboo Shagganaa Korbee, 09/12/2011 A.L.I Adulaalaa).

[91] Muusetu Seera Oromoo fudhate. Muuseen warra Fare'on waliin biyya Ijibtii ture. Achi saba Israa'el fudhatee deeme. Yeroo san Oromoorraa/ Warra Kushiirraa fudhate. Seerri Muusee sun seera Oromoorraa fudhatame jechuudha. Bokkuun mallattoo aangoti. Addunyaan kanumarraa fudhatee ittiin fayyadama. Oromoon kana dura waan kana umee addunyaaf kan gumaache ta'uusaa kabajnee ittiin jiraachudha (Obboo Maammoo Gadaa, 08/12/2011 A.L.I Adaamaa).

[92] Bara kana wanti safuu cabse namichuma waayee sirna Gadaa hinbeeknetu abbaa Gadaati jedhee maratuma maratee kan kaatutu mul'ata. Abbaan Gadaa ulaagaa isaa kennamuutu jira. Yoo ulaagaa san guute abbaa Gadaa ta'a. Harki isaa qulqulluu ta'uutu isarra jira. Nama insobne ta'uutu isarra jira. Dandeettii qabaachuu qaba (Obboo Bulaa Hayyee, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

[93] Gadaan yoo godaantu Hayyuun Jiddaa ka'a. Dur bilbilli hinjiru. Hayyuun ka'ee ka'ii jedhamee, sagaleedhaan walitti dhaama. Siiba Gamaa natti dhaame, Liiban gamaa natti dhaame jedhee... godaanee godaani waliin jedhan. Gizuma tokko godaananii Odaa Nabeetti walga'u. Yeroo ammmaa bilbilaan walyaamuun jalqabameera. Tuulamni sadeen walitti bilbilee hayyuun ka'a. Ulfaa garuu makiinaa hinyaabachiisan, kottumaan oofan (Obboo Gaaddisaa Doonii, 05/06/ 2011 A.L.I Bishoftuu).

[94] Bokkuun iyyaa waan Odaa Nabeetti ta'aa jiru hanga Odaa Roobaatti; hanga Odaa Bisilitti... kan raabsu yookaan kan dhgeechisuudha. Kana jechuun caasaan isaa achis jira jechuudha. Waan walfakkaataa ta'etu darba. Amma namni erga addaan faffagaatee akka fedhii ofiitti kalaqee ittiin buluu jalqabe. Yeroo ammaa kana Bokkuun iyyaa caasaan isaa hinjiru; badeera. Sababni isaa namni hunduu odeeffannoon qaba jedha; akkuma argetti waan barbaade walitti labsaa deema. Wanti sun dhugaa ta'uu danda'a; dharas ta'uu danda'a. Kan yeroo sanii garuu wanta dhugaa ta'een ala wanti labsanu hinjiru. Waraanas taanaan dhugaadhaan labsama; namni bakka sanitt argama. Nageenyas taanaan dhugaadhaan labsamaa; akkaataa saniin argama. Yeroo amma kanatti garuu caccabaadha. Carraaqqiin godhamuu qabu kan caccabe kana deebisuuf ta'uu qaba (Obboo Boobbee Hulluuqaa, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

[95] Sirna Goodannaa waliin walqabatee sireen ni qophaa'a ture; amma garuu nuti qopheessaa hinjirru. Kuni jijjiirrama tokko. Gurra urachuun dur ture; nutimmoo amma isa gochaa hinjirru. Wanti kuni gara ammayyummaatti deemaa jira, Godachuunillee akkasumatt laafaa dhufeera. Gara magaalatti dhiyaachurraa ta'uu danda'a. Hammayyummaadha jennee fudhachuus ni dandeenya. Fakkeenyaaf Wuskiin dhiyaatera; kana dura ammo Wuskiin hindhiyaatu ture. Dur Daadhii, Farsoo... ture. Ammammo Wuskii itti daballee Wuskii dhiyeessinee jirra. Garaagarummaa akkanaa kana argaan jira (Obboo Darajjee Jiraa, 01/10/2011 A.L.I Bishoftuu).

[96] Abbaan malkaa hamma malkaa eebbisee eebbisiisutti, malkaa nama tokko tokko utaalee eebbise taanaan, itti irreeffate taanaan korma qalma. Seeratu qalchiisa; sirna Gadaatu qalchiisa. Abbaa malkaa dura hineebbisnu wanti jedhamuus kanaafi. Seera qaba. Sa'aa saddeeti fi sagalitti irreeffachuu dhiisi sa'aa kudha tokkoo fi kudha lamattuu irreeffachuun har'a ta'e malee, irreechi ogguu qarri biiftuu mul'attu hayyoonni malkaa eebbifatan. Sa'aa saddeeti fi sagalatti eebbifachun safuu cabsuudha (Abbaa Sa'aa Lataa Birraa, 23/01/ 2014 A.L.I. Bishoftuu).

[97] Mucaan kiyya sirna kanarratti akka hirmaatu fi akka hordofu taasiseera. Afurtaman har'aa sirni kun akka isa dhaqqabu itti himeera. Barsiisuun ga'ee keenya ta'uu qaba. Nudura wanna waggaa afurtaman har'aa ture, bakki nu'i irraa hir'isaa dhufne jira. lilmi kiyya waggaa afurtaman har'aa oggu sirna kana geggeessu waan baayyee irraa dhiisuu danda'a yaada jedhuun qaba. (Obboo Darajjee Jiraa, 01/10/2011 A.L.I Bishoftuu).

[98] Tokkummaa kana sirna Gadaatu uume. Yeroo sirni Gadaa jabaachaa dhufetti tokkummaa abbootii Gadaa jedhanii hundeessan. Booranarraa, Gujiirraa, Wallaggarraa, Arsiirraa, Baalerraa, Afran Qalloorraa, Kamiseerraa... dhufanii namni walgeenyaan sirni Gadaa jabaachaa dhufe; tokkummaan waan baayyee uume. Tokkummaan nama tokko tokkoof hingalu; nu'if ni gala. Namni yoo tokkoome beekumsa uuma. Kan tokko wallaale tokkotu beeka. Diinni Oromoo addaan kukutee waggaa dhibba tokkoof shantamaa ol bite; Oromoon bakka meeqatti ciccite? Baayyedha. Yoo tokkoome garuu, lakkii wanni kun nuuf hinta'u jedha. Amma isa duriirra tokkoomaa jira (Obboo Bulaa Hayyee, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

[99] Gamtaan kun ga'een inni taphate fiixewwan Gadaa iddoo hundarra jiru walitti fidee walqabsiisa. Tokkummaa isaanii cimsa. Sirna kanarratti hundumtuu ga'ee qaba. Dur garuu Gadaan Tuulamaa waanuma Tulamatti raawwatu qofa raawwata. Waan Maccatti raawwatamu Gadaa Maccaa qofatu raawwata. Amma garuu wanni akkasii sun hafee walitti dhufanii sirna Gadaa tokko yeroo lallabntu jira. Yeroo rakkoo walii, walii furantu jira. Yeroo gammachuus waliin dabarsantu jira. Gamtaan kun ga'ee akkanaa kana taphata (Obboo Milkeessaa Ishatuu 20/01/2014 A.L.I Finfinnee).

[100] Gumiileen manneen barnootaa fi yunivarsiitii keessa jiran sirna kana walbarsiisudhhaaf, ummatale barsiisudhaaf ga'ee guddaa qabu. Fakkeenyaaf akka aanaa dugdaatti akka carraa ta'ee mana Barnootaa Odaa Boqotaa sadarkaa lammaffaattan xumure. Yeroo san Gumiin keessa turre jira. Akkaataan aangoo walharkaa fuudhaa turre akkaataa sirna Gadaa bu'ureeffateeni. Akkamitti eebbisanii walii dabarsuu akka qaban, kolfanii, gammadanii akkamiitti aangoo walii dabarsuu akka qaban, haala saniin walshaakalsiisaa turre. Wantii yeroo san kaa'ame har'allee jira (Obboo Boobbee Hulluuqaa, 26/02/2012 A.L.I Maqii).

መዘርዘር

ሕዝቅያስ አሰፋ። የሰላምና ዕርቅ ትርጉም። አዲስ አበባ፣ ዶንቦስኮ ማተሚያ፣ 2011 ዓ.ም።

ላጲሶ ጌታሁን ድሌቦ (ፕሮፌሰር)። የኢትዮጵያ ታሪክ። አዲስ አበባ፣ ታሪክ አሳታሚ፣ 2012 ዓ.ም።

መራሪስ አማን በላይ። መክስተ ምስጢር ሕይወታዊ ርዕዮት። አዲስ አበባ፣ እሌኒ ማተሚያ ቤት፣ 2002 ዓ.ም።

_____ ። የጥንቷ ኢትዮጵያ ትንሳኤ ታሪክ (ሁለተኛ እትም) አዲስ አበባ፣ ነበዳን ማተሚያ ቤት፣ 2009 ዓ.ም።

ሙሉጌታ ነጋሣ። “በአደኣ ሊበን ወረዳ የኦሮሞ ሴረጉማ ከግጭት አፈታት አንጻር”። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፣ የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ሥነጽሁፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል፣ ለሁለተኛ ዲግሪ ማሟያ የቀረበ፣ ያልታተመ፣ 1997ዓ.ም።

ሰለሞን ተሾመ። ፎክሎር፡ ምንነቱና የጥናቱ የትኩረት አቅጣጫ። አዲስ አበባ፣ ፋር ኢስት ጋላ/የተ/የግ/ማህበር፣ 2007 ዓ.ም።

ቀነዓ ለሚ። “የኦሮሞ ሚቶሎጂ ይዘታዊ ትንተና”። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፣ ለአማርኛ ቋንቋ ሥነጽሁፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል የቀረበ፣ አአዩ፡ ለዶክትሬት ድግሪ ማሟያ፣ ያልታተመ፣ 2010ዓ.ም።

በላቸው በቀለ። አካባቢያችን። አዲስ አበባ፣ ት.መ.ማ.ማ.ድ 1996 ዓ.ም።

በላይ ግደይ። የኢትዮጵያ ሥልጣኔ። አዲስ አበባ፣ ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት፣ 1983 ዓ.ም።

_____ ። አክሱም። አዲስ አበባ፣ አርቲስቲክ ማተሚያ ቤት፣ 1995 ዓ.ም።

በጅጋ ተካ “በቱለማ ኦሮሞ ስለባህላዊ የፍቅር ግንኙነቶች እና ኤች. አይ. ቪ./ ኤድስ የሚነገሩና የሚከወኑ የስነቃል አይነቶች ይዘት ትንተና”። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፣ ለአማርኛ ቋንቋ ሥነጽሁፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል የቀረበ፣ አአዩ፡ ለዶክትሬት ድግሪ ማሟያ፣ ያልታተመ፣ 2008 ዓ.ም።

ባላምበራስ ጀቤሣ ኤጄታ። የኦሮሞ ባህልና አጭር ታሪክ። አዲስ አበባ፣ አርቲስቲክ ማተሚያ ቤት፣ የታተመበት ዓመተ ምህረት አልተጠቀሰም።

ብሩ ጸጋዬ። የሥልጣኔ አፍሪካዊ ምንጭና በተረት መጋረጃዎች የተደበቁ እውነቶች። ኢትዮጵያ፣ አዳማ ድር ማተሚያ ቤት፣ 2008 ዓ.ም።

ብርሃኑ ለሜሶ እና ታቦር ዋሚ። የኦሮሞ ሕዝብ ታሪክ። አዲስ አበባ፣ (ማተሚያ ቤቱ ያልተጠቀሰ)፣ 1993 ዓ.ም።

ተክለ ኢየሱስ ዋቅጅራ። የኢትዮጵያ ታሪክ (ሁለተኛ እትም) [አርታኢ ሥርግው ገላው (ዶ/ር)]። አዲስ አበባ፣ ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት፣ 2008 ዓ.ም።

ተክለ ጻድቅ መኩሪያ። የኢትዮጵያ ታሪክ ከአክሱም ኑብያ- አክሱም ዛጉዬ እስከ አጼ ይኩኖ አምላክ ዘመነ መንግሥት። አዲስ አበባ፣ ትንሣኤ ዘጉባኤ ማተሚያ ቤት፣ 1951ዓ.ም።

ታቦር ዋሚ። የወገና ድርሰቶችና የታሪክ እውነቶች (ሦስተኛ እትም)። አዲስ አበባ፣ አርቲስቲክ ማተሚያ ቤት፣ 2007 ዓ.ም።

ታደሰ ታምራት። “ተረትና ታሪክ በኢትዮጵያ” ወይይት. የአዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ መምህራን ማህበር መጽሔት ቅፅ 1 ቁጥር 2፣ አዲስ አበባ፣ 1984ዓ.ም።

ታጀበ በየነ። አዲስ አበባ ትናገር። አዲስ አበባ፣ አርቲስቲክ ማተሚያ ቤት፣ 1968 ዓ.ም።

ኃይሉ ቢያንሣ (ተርጓሚ)። ገዳ ሜልባ -ኦሮሚያ ። አዲስ አበባ፣ 1985 ዓ.ም።

አሥመርም ለገሡ። የኦሮሞ ዴሞክራሲ (ትርጓሚ አያና ሶሪ)። አዲስ አበባ፣ እንሆ መጻሕፍት፣ 2011ዓ.ም።

አበበ መርዕድ። “የምርቃንና የርግማን ክዋኔና ፋይዳ በባሌ አሮሞ”። ያልታተመ፤ የማህበራዊ ሳይንስና ሂደማኒቲስ፣ የጋዜጠኝነትና ቋንቋዎች ጥናት ኮሌጅ፣ ለፒ.ኤች.ዲ ማሟያ ለአማርኛ ቋንቋ፣ ስነ-ጽሁፍና ፎክሎር ትምህርት ክፍል፣ የድህረ ምረቃ መርሐ ግብር የቀረበ፤ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፣ 2007 ዓ.ም።

አድማስ ዓለማየሁ። አራቱ የኩሽ ዘር ግንደችና የኦሮሞ ሕዝብ ታሪክ። አዲስ አበባ፣ ንግድ ማተሚያ ድርጅት፣ 2008 ዓ.ም።

አዕመ ጊዮርጊስ (አለቃ)። የ250 ዘመን የኢትዮጵያ ታሪክ። ያልታተመ፤ በታይፕ የቀረበ የጽሑፍ ሰነድ፣ 1913 ዓ.ም።

እሸቱ ኢረና። የኦሮሞ ታሪክ። አዲስ አበባ፣ ንግድ ማተሚያ ቤት፣ 2001 ዓ.ም።

ኩራዝ አሳታሚ ድርጅት። ማሌ መዝገበ ቃላት። አዲስ አበባ፣ ኩራዝ አሳታሚ ድርጅት 1978። ዋቅቤክ ሂርፓ፣ “የኦሮሞ ብሔር ባህል ሥርዓተ አምልኮ እና የኢትዮጵያ ቤተ-ክርስቲያን ቁርኝት” በሚል ርዕስ በ2004 ዓ.ም በታተመው የኢትዮጵያ ቤተክርስቲያን ጥናት መጽሔት።

ዓለሙ አማረ። የግጭት አፈታትና አያያዝ ጥበብ። አዲስ አበባ፣(ማተሚያ ቤቱ አልተጠቀሰም)፣ 2009ዓ.ም።

ዓለማየሁ አበበ። የኢትዮጵያ ታሪክ። አዲስ አበባ፣ አልፋ አታሚዎች፣ 2003ዓ.ም።

የመጽሐፍ ቅዱስ ማሕበር። መጽሐፍ ቅዱስ። አዲስ አበባ፣ ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት፣1981 ዓ.ም።

የሳይንስና ቴክኖሎጂ መረጃ ማዕከል። ቴክ-ሳይንስ። (ቅፅ 2) አዲስ አበባ፣ 2007 ዓ.ም።

የቢሾፍቱ ከተማ አስተዳደር። የሀይቆች ከተማ ቢሾፍቱ። በድሬደዋ ከተማ ለተካሄደው 6ኛው የኢትዮጵያ ከተሞች ፎረም የተዘጋጀ፣ 2007ዓ.ም።

የባህልና ቱሪዝም ሚኒስቴር። የኢትዮጵያ ፌዴራላዊ ዴሞክራሲያዊ ሪፐብሊክ የባህል ፖሊሲ። 2008ዓ.ም.፣ አዲስ አበባ።

የኢትዮጵያ መምህራን ማኅበር። የትምህርት ጥናትና ምርምር መመሪያ። አዲስ አበባ፣ በጎ.መ.ማ.ማ ድርጅት ታተመ፣ 1981ዓ.ም።

የኔዓለም አረዶ (2000 ዓ.ም)። “የአርሲ ሴቶች አልባሳትና ጌጣጌጥ ጥናት (በኮከላና ገደብ ሀሰሳ ወረዳዎች)”። የማስተርስ ዲግሪ ከፊል ማሟያ ጥናት፣ የኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ስነጽሑፍ ክፍለ ትምህርት፣ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ (ያልታተመ)።

የኢትዮጵያ መጽሐፍ ቅዱስ ማኅበር። አማርኛ መዝገበ ቃላት። አዲስ አበባ፣ ባናዊ ማተሚያ ቤት፣ 1972 ዓ.ም።

የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ጥናትና ምርምር ማዕከል። አማርኛ መዝገበ ቃላት። አዲስ አበባ፣ አርቲስቲክ ማተሚያ ቤት፣ 1993 ዓ.ም።

የኢትዮጵያ ፌዴራላዊ ዲሞክራሲያዊ ሪፐብሊክ ሕገ-መንግሥት፣ አዋጅ ቁጥር 1/1987ዓ.ም. (አዲስ አበባ፣ ማተሚያ ቤቱ አልተጠቀሰም)።

የኦሮሚያ ባሕልና ቱሪዝም ቢሮ ። የኦሮሞ ታሪክ እስከ አሥራ ስድስተኛው መቶ ክፍለ ዘመን። ፊንፊኔ፣ ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት፣ 1998 ዓ.ም።

- _____ :: በገዳ ሥርዓት የቱለማ ኦሮሞ ፖለቲካ፡፡ ፊንፊኔ፣ ብርሃንና ሰላም ማተሚያ ቤት፣ 2000 ዓ.ም፡፡
- ያለው እንዳወቀ፡፡ የምርምር መሠረታዊ መርሆዎችና አተገባበር (3ኛ እትም)፡፡ አዲስ አበባ፣ ተፈራ ስዩም ማተሚያ ቤት፣ 2006 ዓ.ም፡፡
- ደስታ ተክለወልድ፡፡ ዐዲስ ያማርና መዝገበ ቃላት፡፡ አዲስ አበባ፣ አርቲስቲክ ማተሚያ ቤት፣ 1962 ዓም.
- ድርቢ ደምሴ፡፡ የኦሮሞ የማንነት ታሪክ፡፡ ፊንፊኔ፣(ማተሚያ ቤቱ አልተጠቀሰም)፣ 2007ዓ.ም፡፡
- ገናናው ከተማ፡፡ “ጥንታዊው የኦሮሞ አቆጣጠር - ከቦረና ኦሮሞ አንጻር”፡፡ ያልታተመ የማስተርስ ዲግሪ ከፊል ማሟያ ጥናት፣ የኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ስነ-ጽሁፍ ክፍል ትምህርት፣ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፣ 2003 ዓ.ም፡፡
- ጌታቸው ተስፋዬ (ተርጓሚ) ፒራሚድ ገንቢዎቹ ጥንታዊ ኢትዮጵያውን፡፡ አዲስ አበባ፣ ፋር ኢስት ትሮፒካን ጋላ.የተ.የግ.ማህ.፣ 2002 ዓ.ም፡፡
- ጥላሁን ተሊላ፡፡ “የቱለማ ኦሮሞ “መርሃ” ወቅቶች ፎክሎር አውዳዊ ጥናት”፡፡ ያልታተመ፤ ለፎክሎር ፒ.ኤች.ዲ. ማሟያ የቀረበ ጥናት፣ ሂዩማኒቲስ፣ቋንቋዎች ጥናት፣ ጆርናሊዝምና ኮሚኒኬሽን ኮሌጅ፣ ለፒ.ኤች.ዲ. ማሟያ ለአማርኛ ቋንቋ፣ ስነ-ጽሁፍና ፎክሎር ክፍል ትምህርት፣ ድህረ ምረቃ መርሐ ግብር የቀረበ፤ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፣ 2007 ዓ.ም፡፡
- ፋንቱ ሣህሌ/ተርጓሚ/ የመካከለኛው ዘመን ታሪክ (ተርጓሚ ፋንቱ ሣህሌ)፡፡ አዲስ አበባ፣ ኩራዝ አሳታሚ ድርጅት፣ 1990 ዓ.ም፡፡
- ፍቅሬ ቶሎሳ፡፡ የኦሮሞ እና የአማራ እውነተኛው የዘር ምንጭ፡፡ አዲስአበባ፣ Nebadan m.c. PLC፣ 2009 ዓም፡፡
- Ababa Margaa. “Qaaccessa Qabiyyee Sirba Gadaa Oromoo Tuulamaa. Yunvarsitiitii Addis Ababa, Kolleejjii Barnootaa Mana Baruumsa Eebba Boodaa; Finfinnee, 2007.
- Alfred North. Symbolism: Its Meaning and Effect. Cambridge University Press, 1958.
- Asmerom Legesse. GedaThree Approaches to the Study of African Society. New York; the Free Press, 1973.
- Avey, Albert E. Handbook of Philosophy. (Second Edition). New York, Barnes & Noble. 1954.
- Barnard Alan and Jonathan Spencer. Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology. London, Roullge, 1998.
- Bauman, Richard. “The Field Study of Folklore in Context.” Handbook of American Folklore. Ed. Richard M. Dorson. Bloomington: Indiana University Press, 1983. 362-368.
- Bascom, William. Four Function of Folklore: Prose Narratives. The Journal of American Folklore, 1954. (334).
- Ben-Amos, Dan. “Context', in context”. Western Folklore 52 (1993): 209 – 226.
- Berhanu Lameso. “A History of the Guji Oromo (Ca. 1850s-1974)” PhD Dissertation, Department of History, Addis Abeba University, 2012.
- Biiroo Dhimmoota Kominikeeshinii Mootummaa Naannoo Oromiyaa. Kitaaba Waggaa. Bole Printing Press, 2011.
- Blaxter Loraine. Hughes, Christina. Tight, Malcolm. How to Research. (Third edition) England, Open University press, 2006.
- Bloor M. and Wood F. Key Words in Qualitative Method. London, SAGE publications, 2006.

- Boordii Barroo Amantaa Waaqeffannaa.Barroo Amantaa Waaqeffannaa.Finfinnee, Adp printing plc 2011.
- Bruchac, Margaret M. Indigenous Knowledge and Traditiona Knowlage. United States, University of Pennsylvania, 2014.
- Bruce S. and Yearley S. The Sage Dictionary of Sociology. London, SAGE Publications, 2006.
- Charon, Joel M. Symbolic Interactionism. New Jersey, prentice hall, 1989.
- Cirlot, J.E. A Dictionary of Symbols. London, Rutledge, 1971.
- Danesi, Marcel. Messages, Sings, and Meanings; A Basic Textbook in Semiotics and Communication Theory (3edi). Toronto, Canadian Scholars Press, 2004.
- Dawson, Catherine. Practical Research Methods. AU ser - friendly Guide to Mastering Research *Techniques and Projects*. New Delhi, UBSPublishers Distributers, PVt.Ltd, 2002.
- Dejene Gemechu (2002). “Some Aspects of Conflict and Conflict Resolution among Waliso Oromo of Eastern Mecha, with particular Empasis on the Guma”. M.A. Thesis in Social Anthropology, Addis Abeba University.
- Dirribii Damissee. Ilaalcha Oromoo: Barroo Aadaa, Seenaa fi Amantaa Oromoo. Finfinnee. Saabaa publishing, 2016.
- Dorson, M Richard. “Current Folklore Theories”. Journal of Current Anthropology, Vol. 4-No.1, 1963.
- _____. Folklore and Folklife: An Introduction. Published by University of Chicago Press, (1972)
- Dundes, Alan. The Meaning of Folklore: the Analytical Essays of Alan Dundes (edited and Introduced by SimonJ. Bronner). Utah State University Press: 2007.
- E, Gray, Daved. Doing Research in The real World. London, SAGE Publications Limited, 2004.
- Eheret, Christopher. The Civilization of Africa: A History to 1800. University Press of Virginia- Charlottesville, 2002.
- Eskedar Girum. “Traditional Conflict Management Institutions among Aleltu Oromo Community, Northern Shewa, Ethiopia”. MA. Thesis in Ethiopian Studies, Addis Ababa Univrsity, 2008.
- East Shewa Zone Planning Economic & Development Office, p11,2012 E.C)::
- Ferber, Michaiel. A Dictionary of Litraly Symbol. New Yourk, Cambridge Univrsity, 1999.
- Ferraro G. and Andreetta S. Cultural Anthropology; An Applied Perspective. U.S.A, Wadsworth Cengage Learning, 2010.
- Fontana, David. The Secrates Language of Symbols. United State, Chronicle Books, 1994.
- Frutiger, Adrian. Signs and SymbolsTheir Design and Meaning. New York, Nostrand Reinhold, 1989.
- Ganaanaawu, Katamaa. Qajeelfama Afoola Oromoo. Finfinnee. (Kan hin maxxanfamne). 2004.
- Garnett, Henry. Treasures of Yesterday. London, Gaynor Chapman, 1964.
- Geen, Thoms A. (ed). Folkore; An Encyclopedia of Beliefs, Custums, Tales, Music, and Art. England, Oxford, Santa Barera, California, 1997.
- Geertz, Clifford. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. New York, Basic Books, 1993.
- Gemechu Megerssa and Aneesa Kassam. Sacred Knowledge Traditions of the Oromo of the Horn of Africa Fifth World Publications, Rehobot Printers, 2019.

- Giddugala Aadaa Oromoo. Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 20ffaa (Jildii-2). Finfinnee, Bole Printing Enterprise, 2008.
- . Sirna Gadaa Tuulamaa. Pdf – Foxit PDF Reader (kan hinmaxxanfamme) 2010 A.L.I
- Hornby, AS (ed). Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Uk, Oxford University Press, 2010.
- <https://hiddenincatours.com/the-amazing-megalithic-obelisks-of-axum-in-ethiopia>.
- <https://images.search.yahoo>.
- <https://images.search.yahoo.com/search/images>;
- <https://nebe.org.et/am/political-parties>.
- <https://www.buffalo.edu/catt/teach/develops/theory/constructivism.Htm>.
- <https://www.google.com/searchsunny-day-sun-symbol>.
- <https://www.pinterest.com/eldiko8981/>
- <https://www.pinterest.fr/pin/426505027192757255/>
- <https://www.pinterest.com/pin/616711742724954674/>
- <https://www.pinterest.de/roxynaumann/modern-gods/>
- <https://www.quora.com/profile/Walter-Smyth>.
- Jemila Adem. “Women and Indigenous Conflict Resolution Institutions in Oromiya: Experience from Siinqee of the Wayyu Shanan Arsi Oromo in Adami Tullu Jiddu Kombolcha District of the Oromia National Regional State”. Addis Ababa University, College of Social Sciences. M.A Thisis, 2014.
- Jung, Carl G. (ed). Man and his Symbols. New York, Anchor Press, 1964.
- Kothari, C.R. Research Methodology – Methods and Techniques (Second edition). New Delhi, New Age International Publishers, 2004.
- Kukla Andre. Social Constructivism and the philosophy of Science. London and New York, 2000.
- Kuwee Kumsa “The Siinqee Institution of Oromo Women” in Journal of Oromo Studies, vol. 4, Nos, Land 2, pp115-152, 1997.
- Levine, Donald N. (Ed). History of the Oromo of Ethiopia. Oakland, California; African Sun publishing, 1993.
- Mack, Natasha. Woodsong, Cynthia. Macqueen Kathleen M. Qualitative Research Methods: A data Collector's Field Guide. USA, Family Health International (FHI). 2005.
- Malinowski, Bronislaw. A Scientific Theory of Culture and Other Essays. New York, Oxford University Press, 1960.
- Maammoo Gadaa. Duudhaa. Finfinnee Oromiyaa, MYBT printing press, 2010.
- Martin, Bronwen and Rinsham, Felizitas. Dictionary of Semiotics. London and New York, CASSELL, 2000.
- Mekuria, Bulcha. Contours of the Emergent Oromo Nation: Dilemmas in the Ethiopian Politics of State- and Nation-Building. (Second Revised Edition) The Center for Advanced studies of African society (CASAS), 2019.
- Mertens, Donna M. Research and Evaluation in Education and Psychology. (4th Edition) United States of America, SAGE publications, 2015.
- Mitford B, Miranda. The Illustrated Book of Signs and Symbols. United States, DK Publishing, 1999.

- Mohammed, Hassen. The Oromo & the Christian kingdom of Ethiopia 1300- 1700. Gorgia State University, Eastern Africa Series, 2015.
- Mouton, Johann. Basic Concepts in the Methodology of the Social Sciences. South Africa, HSRC Publishers, 1988.
- Nozedar, Adele. Element Encyclopedia of Senret Signs and Symbols. London, Hammersmih, 2008.
- Pearce, Susan M. Interpreting Objects and Collections. London, New York, 1994.
- Rappaport A. Roy. Ritual and Religious in the Making of Humanity. United Kingdom, Cambridge University Press, 1999.
- Schenchner, Richard. Performance Theory. London: Routledge, 2004.
- Shiort, T.L. Peiree's Theory of Signs. New York. Cambridge University press, 2002.
- Sims, C. Martha and Stephens, Martine. Living Folklore: An Introduction to the Study of People and their Traditions. Utah; Utah State University Press, 2005.
- Smeets, Rene. Signs, Symbols and Ornaments. New York, Van Nestrand Company, 1982.
- Strinti, Dominic. An Introduction to Theories of Popular Culture (Second Edition). London, Routledge 11 New Fetter, 2004.
- Storey, John. Cultural Theory and Popular Culture; An Introduction. (Fifth Edition). England, University of Sunderland, 2009.
- Taddesse, Berisso. "The Oromo Gadaa System: Why Considered Democratic?". Gadaa Journal (Vol. 1, No 1) Jimma University: 2018.
- Taddesse Tamrat. Church and state in Ethiopia. Oxford, 1972.
- The World Bank. Indigenous Knowledge Definations: Concepts and Applications. 1998
- Turner, Victor. The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual. United Kingdom; Cornell University Press: 1967.
- Tylor, Edward B. Primitive Culture; Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom (Vol.1). London, Murray, 1993.
- UNEP. Indigenous Knowledge in Disaster Management in Africa. Kenya, 2008
- Verharen, Charles C. "Comparing Oromo and Ancient Egyptian Philosophy". Journal of African Philosophy in Ethiopia, Ethiopian philosophical Studies II (Vol. 15) Addis Ababa: Addis Ababa University Philosophical Studies, 2012.
- Whitehead, A. North. Symbolism its Meaning and Effect. New York, University of Virginia, 1927.
- Walelign Emiru. Basic Philosophy, An Introduction to the Fundamental Topics of philosophy. Addis Abeba, Woyenshet P.P, 2014.
- Walliman, Nicholas. Social Research Methods. London, Sage Publications, 2006.
- Willis, Roy. The Interpretation of Symbolism. London, malaby press, 1975.
- Woodward The Material as Culture. Definitions, Perspectives, Approaches · I. · Published, 2007.
- WWW.decorarconarte.com
- WWW.decorarconarte.comCom/search/images.
- WWW.nbcnews.com

አባሪዎች፡-

አባሪ 1. የመረጃ አቀባዮች ዝርዝር

ተ.ቁ	የመረጃ አቀባዩ ስም	ፆታ	ዕድሜ	መረጃው የተሰበሰበበት ቦታ	ሥራ/ማህበራዊ ኃላፊነት (ማዕረግ)
1	ሀዋስ ከተቦ	ወ	42	ዓለም ጤና	አርሶ አደር
2	ሀዊ ፊታላ	ሴ	58	ዳሎታ	የቤት እመቤት
3	ሁንዴ በየነ	ወ	62	ቢሾፍቱ	የሜልባ አባ ጨፌ
4	ሀዩ ገዳ	ወ	32	ዳሎታ ማቲ (1ኛው ቡው)	የሙደና ሉባ
5	ለማ ንጉሱ	ወ	30	ቢሾፍቱ	B.A፣ የባህል አዋቂ
6	ለታ ቢራ	ወ	61	ቢሾፍቱ	የሜልባ፣ አባ ሰዓ
7	ሌንሳ መርጋ	ሴ	30	ጨፌ ቱማ	የቤት እመቤት
8	ሎኒ መርጋ	ሴ	60	ዳሎታ ማቲ (2ኛው ቡው)	የባህል አዋቂ
9	ሎኒ ገሎ	ሴ	50	ዳሎታ ማቲ (2ኛው ቡው)	የቤት እመቤት
10	መሳይ ግርማ	ወ	35	ቢሾፍቱ	የቢሾፍቱ ከተማ ነዋሪ
11	መሳይ ግርማ	ሴ	38	ኡዴ ገርቢቻ	የቤት እመቤት
12	መንገሹ ተፈራ	ወ	58	ደ'ክ ኮራ	ባህል አዋቂ
13	መንግሥቱ ገመቹ	ወ	53	ቢሾፍቱ	ሶዶ፣ አባ ገዳ
14	መከራያ በዳኔ	ወ	64	ጨፌ ቱማ (3ኛው ቡው)	ባህላዊ ዳኛ/ ሽምግሌ
15	ሚልኬሳ እሸቱ	ወ	34	ፌንፊኔ	የባህል አዋቂ
16	ሚልኮ በልዳ	ሴ	55	ዳሎታ ማቲ (2ኛው ቡው)	የቤት እመቤት
17	ሚቺሌ ራቦ	ወ	40	ገፈርስ ኮርማ	አርሶ አደር
18	ሚደ'ግሶ አንበሴ	ወ	48	መቂ	የባ/ቱ/ ባለሙያ
19	ሚደ'ግሶ ጃሎ	ወ	50	ጎራ ለማን	ነጋዴ
20	ማሞ ገዳ	ወ	73	አዳማ	የባህልና ታሪክ አዋቂ
21	ማሜ ቀሬ	ሴ	40	ዳሎታ ማቲ (2ኛው ቡው)	የቤት እመቤት
22	ማቲሌ ቦንሳ	ሴ	45	ጎራ ለማን	የቤት እመቤት
23	ማቲ ዳዲ	ሴ	70	ዳሎታ ማቲ (2ኛው ቡው)	የባህል አዋቂ
24	ሲሳይ ቡልቡላ	ወ	40	ደ'ክ ኮራ/ ቢሾፍቱ (2x)	የባህል አዋቂ (ደራሲ)
25	ሰቦቃ ገዳ	ወ	48	ቢሾፍቱ	አንደኛ ዩባ
26	ራግዱ ፎሌ	ወ	57	ገፈርስ ኮርማ	የባህል አዋቂ
27	ራጎ ዋቅቶላ	ወ	77	ወልዳ ሆሮ	የባህል አዋቂ
28	ሸገና ኮርቢቾ	ወ	30	አዱላላ	B.A ዲግሪ የባ/ቱ/ ባለሙያ
29	ሸሬ ቦቤ	ሴ	47	ጨፌ ቱማ	የቤት እመቤት
30	ሻሺ ሀዋስ	ሴ	80	ገፈርሳ ኮርማ	የቤት እመቤት

ተ.ቁ	የመረጃ አቀባይ ስም	ፆታ	ዕድሜ	መረጃው የተሰበሰበበት ቦታ	ሥራ/ ማህበራዊ ኃላፊነት (ማዕረግ)
31	ቀሎ ኡርጎ	ሴ	60	ዳሎታ ማቲ (2ኛው ቡድን)	የቤት እመቤት
32	በልዳ ቂልጡ	ወ	58	መቂ	የአለንጋ ባለሙያ(ሰሪ)
33	በቀለ ቢፍቱ	ወ	57	ደ'ከ ኮራ	የቦስት አባ ገዳ
34	በየነ ሰንበቶ	ወ	62	ቢሾፍቱ	የቀድሞ አባ ገዳ
35	በዳሶ ቱቺ	ወ	57	ቆርኬ አዲ	የባህል አዋቂ
36	በዳደ ነገሣ	ወ	54	ጨፌ ቱማ (3ኛው ቡድን)	ባህላዊ ዳኛ/ሽማግሌ
37	ቡላ ሀዬ	ወ	65	መቂ	3ኛ ዩባ - የባህል አዋቂ
38	ቡላ ደበሌ	ወ	50	ዳሎታ ማቲ (1ኛው ቡድን)	አርሶ አደር
39	ቡልቡላ ቢራ	ወ	53	ዳሎታ ማቲ (1ኛው ቡድን)	የሙደና ሉባ
40	ቡልቡላ ገዳ	ወ	75	ዳሎታ ማቲ	የሙደና ሉባ
41	ባቲ ሃዋስ	ሴ	28	ዳሎታ ማቲ	የቤት እመቤት
42	ብራቱ ሆዳ	ሴ	45	ጎራ ለማን	የቤት እመቤት
43	ብርትኳን ቱሉ	ሴ	25	ዳሎታ ማቲ	የቤት እመቤት
44	ቦቤ ሁሉቃ	ወ	32	መቂ	B.A የዱግዳ ወረዳ ባ/ቱ/ጽ ኃላፊ
45	ቦንሳ አብሹ	ወ	28	ዳሎታ ማቲ	የሙደና ሉባ
46	ቦንቱ አረዳ	ሴ	80	ጨፌ ቱማ (3ኛው ቡድን)	ሀደ ሲንቂ
47	ተሩ ተሬቻ	ወ	32	ቢሾፍቱ	LLB የህግ ባለሙያ የቢሾፍቱ ከተማ ነዋሪ
48	ተሬቻ ሆርዶፋ	ወ	33	ቢሾፍቱ	የመንግሥት ሠራተኛ
49	ተሾመ ካብቲመር	ወ	57	ቢሾፍቱ	የቢርመጂ አባ ሴር
50	ቱፋ በሪሶ	ወ	54	መቂ	የሜልባ አባ ገዳ (መቂ)
51	ቶላ አዱኛ	ወ	28	ቢሾፍቱ	የባህል አዋቂ
52	ነገሣ ነገዎ	ወ	69	አዱላላ	የቀድሞ የሮበሌ አባ ገዳ (2ኛ ዩባ)
53	ናኦል ጌታቸው	ወ	32	ቢሾፍቱ	ሌክቸረር
54	አለማቱ ገመዳ	ሴ	35	ጎራ ለማን	የቤት እመቤት
55	አሸናፊ ኃይሉ	ወ	31	ቢሾፍቱ	M.A. መምህር
56	አበራ አራርሶ	ወ	65	ጨፌ ቱማ (3ኛው ቡድን)	የባህል አዋቂ
57	አበራ አንጋሣ	ወ	54	ጨፌ ቱማ (3ኛው ቡድን)	ባህላዊ ስማግሌ/ዳኛ
58	አበበ ታዬ	ወ	47	ቦስት	አያንቱ/ቃሉ
59	አበበ ኃይሉ	ወ	58	ኡዴ ገርቢቻ (በኮ)	የአሁኑ አባ መዳ
60	አዩ ቱፋ	ሴ	28	ዳሎታ ማቲ (2ኛው ቡድን)	የቤት እመቤት
61	አያንቱ ቤኛ	ሴ	38	ገፈርስ ኮርማ	የቤት እመቤት

ተ.ቁ	የመረጃ አቀባይ ስም	ፆታ	ዕድሜ	መረጃው የተሰበሰበበት ቦታ	ሥራ/ማህበራዊ ኃላፊነት (ማዕረግ)
62	አዱኛ ሙሊሳ	ወ	28	ቢሾፍቱ	መምህርና ተመራማሪ
63	አዲ ቤለሞ	ሴ	45	ዳሎታ ማቲ (2ኛው ቡድን)	የባህል አዋቂ
64	ኡርጌ ሮባ	ሴ	35	ቢሾፍቱ	የቢሮመጂ ሀደ' ሲንቄ
65	ኢፋ ዳዴ	ወ	57	ዳሎታ ማቲ	አርሶ አደር
66	ኢፋት በዳዳ	ወ	65	ዳሎታ ማቲ (1ኛው ቡድን)	የሙደና ሉባ
67	እልፍነሽ ረታ	ሴ	45	ጨፌ ቱማ (3ኛው ቡድን)	የቤት እመቤት
68	እቴቴ አራርሶ	ሴ	55	ጨፌ ቱማ (3ኛው ቡድን)	የባህል አዋቂ
69	ኩለኒ ገበየሁ	ሴ	18	ቢሾፍቱ	ተማሪ
70	ኩሜ ተሾመ	ሴ	28	ቢሾፍቱ	ወጣት የባህል አዋቂ
71	ዋቆ ዶሪ	ወ	42	ቆርኬ አዲ	የመቄ ከተማ ነዋሪ
72	ደሜ አብቹ	ወ	40	አዳማ	M.A. የባ/ቱ/ ባለሙያ
73	ደረጀ ጂራ	ወ	44	ቢሾፍቱ	የከተማ ነዋሪ/ ነጋዴ
74	ደሴ ገዳ	ሴ	92	ገፈርሳ ክርማ	የቤት እመቤት
75	ደገፋ ቱሉ	ወ	67	ጢያ	የቢሮመጂ አባ ገዳ የነበሩ/ ቀርሳ ወረዳ
76	ደጋጋ ሹሜ	ወ	71	ዳሎታ ማቲ	የባህል አዋቂ
77	ዳንሴ ፎሌ	ሴ	27	ዳሎታ ማቲ	የባህል አዋቂ
78	ዳዲ ራቦ	ወ	65	ዳሎታ ማቲ (1ኛው ቡድን)	የሙደና ሉባ
79	ዳዲ በዳሶ	ወ	75	ኡዴ ገርቢቻ	የሮበሌ አበ ሴር
80	ዶሪ ዳልቻ	ወ	85	ቆርኬ አዲ	የባህል፣ የቀን ቆጠራ አዋቂ
81	ጀልዴ ደበሌ	ወ	58	ዳሎታ ማቲ	አያንቱ/ቃሉ/ራጋ
82	ገረማ ጨርቆ	ወ	48	ጨፌ ቱማ (3ኛው ቡድን)	የባህል አዋቂ
83	ገብሬ ቡታ	ወ	45	ዳሎታ ማቲ (1ኛው ቡድን)	የሙደና ሉባ
84	ገብሬ ናኒቾ	ወ	52	ዳሎታ ማቲ (1ኛው ቡድን)	የሙደና ሉባ
85	ገንሳ ሀዋስ	ወ	58	ዳሎታ ማቲ (1ኛው ቡድን)	የሙደና ሉባ
86	ገዳ ደጋጋ	ወ	52	ቢሾፍቱ	የሜልባ አባ ማቲ
87	ጉታ ለሚ	ወ	41	ጢያ	የሜልባ አባ ገዳ/ቀርሳ
88	ጋዲሣ ዶኒ	ወ	60	ቢሾፍቱ	የቢሮመጂ አንደኛ ዩባ
89	ግርማ ገመቹ	ወ	56	ቢሾፍቱ	የባህል አዋቂ
90	ግዛው ደሜ	ወ	28	ገላን	የባ/ቱ ባለሙያ
91	ጎበነሆላ ኢሬሳ	ወ	62	ፊንፊኔ	የሜልባ አባገዳ

ተ.ቁ	የመረጃ አቀባዩ ስም	ፆታ	ዕድሜ	መረጃው የተሰበሰበበት ቦታ	ሥራ/ማህበራዊ አላፊነት (ማዕረግ)
92	ነበና ሲዳ	ወ	32	ቢሾፍቱ	የባ/ቱ ባለሙያ
93	ነዳና ኦዳ	ወ	50	ዳሎታ ማቲ (1ኛው ቡ.ው)	የሙደና ሉባ
94	ጣፋ በዳ'ዳ'	ወ	68	ደ'ከ ኮራ	ዲግሪ የግብርና ባለሙያ (ጡረተኛ፣ የባህል አዋቂ)
95	ጣፋ ያኢ	ወ	55	ጨፌ ቱማ (3ኛው ቡ.ው)	ባህላዊ ዳኛ
96	ጫላ ሶሪ	ወ	58	ቢሾፍቱ	የቀድሞ አባ ጨፌ
97	ፋዬ ደጋጋ	ሴ	28	ዳሎታ ማቲ	የባህል አዋቂ
98	ፋዮ ደበላ	ሴ	52	ገፈርሳ ከርማ	የቤት እመቤት
99	ፋጂ ነዲ'	ወ	47	ደ'ከ ኮራ	አያንቱ/ቃሉ
100	ፍቃዱ አበራ	ወ	47	ቢሾፍቱ	የሜልባ አባ አለንጋ
ጠቅላላ ድምር		ወንድ 70 + ሴት 30 = 100			

አባሪ 2፡- ለጥናቱ የዋሉ ጥያቄዎች በአፋን አሮሞ

Gaaffilee Qorannoo Kanaaf Tajaajilan

Qorannoo mata duree **Qaaccessa Mallattummaa Ulfaalee Ummamaa fi namtolfee Sirna Gadaa Oromoo Tuulamaa keessatti argaman** jedhuun Sadarkaa Digrii sadaffaaf geggeeffame kana galmaan ga'uuf, gaaffileen armaan gadii kunneen namoota odeeffannoo naa kennaniinif dhiyaatanii turan.

1. Maddi (Hundeen) Seenaa Oromoo yoomirraa eegala? Latiinsa Oromoo keessatti maqaan Tuulamaa jedhu akkamitti dhufe? Fincaan Tuulama sadeen jechuun maal jechuudha?
2. Qubsumni Tuulamaa wayitii ammaa jiru, eessaa kaasee eessa ga'a?
3. Haalli Diinagdee fi jiruuf jireenyi Tuulamaa maal irratti kan hundaa'edha?
4. Tuulama biratti hangafa jechuun maal jechuudha? hangafummaan akkamitti argama? Hangafti mirgaa fi kabaja akkamii qaba?
5. Safuu jechuun maal jechuudha? Hawaasa keessatti Safuun haala akkamiin hojjeta? Wantoonni safuu ta'an maal maali?
6. Gadaa jechuun maal jechuudha? Dhimma maal maalirratti xiyyeeffata?
 - Oromoon bara kamirraa eegalee Sirna Gadaadhaan buluu eegale?
 - Barri Gadaa maaliif saddeet ta'e? maal waliin walqabata?
 - Gadaa Tuulamaa keessatti Miseensa, Walaannaa fi Qadaadduu jechuunhoo?
 - Seenaa hundeeffama miseensota Gadaa naa ibsuu dandeessuu?
 - Shan ta'uun isaanii hiika fi faayidaa maal qaba?
 - Marsaan Gadaa Tuulamaa akkamitti shallagama?
7. Sirna Gadaa keessatti dubartoonni mirgaa fi ga'ee akkamii qabu?
8. Umriini fi sadarkaaleen Gadaa Tuulamaa haala akkamiin caaseffame? Ittimakoorraa eegalee hanga Gadamoorejitti sadarkaa meeqatu jira? ga'een isaanii maalinni?
9. Akka sirna Gadaa Tuulamaatti namni tokko Abbaa Gadaa ta'uuf ulaagaa maal maal guutuu qaba? Haala akkamiin filatama?
10. Gadaan Tuulamaa sirna Gadaa iddoo kan birootti argamu waliin walbira qabamee yammuu ilaallamu tokkummaa fi garaagarummaa akkamii qaba?
11. Waaqa jechuun hiikkaa akkamii qaba? Oromoon maaliif waaqa tokkicha jedha? Maaliif Waaqa gurraacha jedhama?

- Waaqeffannaa Jechuunhoo?
 - Ayyana fi Ayyaantuu jechuun hikni isaanii maali?
 - Abbaa muudaa (Qaalluu) jechuun maal jechuudha? ga'een isaanii maalinni?
 - Muudni yoomi fi eessatti geggeeffama? Sirni Muudaa maaliin geggeeffama?
12. Tuulamni Ardaalee jilaa meeqa qaba? Eesstti argamu? Maaltu irratti raawwatama?
 13. Irreessi maalinni? eessatti? yoomi fi maaliif irreffatama? Maal maaliin irraaffatama?
 14. Ummama ganamaa yookiin Yayyaba kan jedhaman maal maali?
 - Yayyabni shanan akkamitti uummaman?
 - Walaabu jechuun hiikkaa akkamii qaba?
 - Biiftuu qara saddeetii jechuunhoo? Qarri saddeettan kun maal waliin walqabatu?
 15. Seera Jechuun maal Jechuudla? Seerri Gadaa akaakuu meeqa qaba? Tuulamni keeyyata seeraa meeqa qaba? Maal maalirratti xiyyeeffata?
 16. Seera waaqaa fi lafaa kan jedhaman maal maali?
 - Seera waaqaa fi lafaa keessatti Waaqaa, Abbaa, Haadha, Lafa, Malkaa, Tulluun hiikkaa akkamii qabu?
 17. Haromsi Gadaa yoom yoom geggeeffame? Haaromsi Gadaa inni yeroo dhiyoo meeqaffaa ta'uu isaati?
 18. Sirni Gedaa Dimokraasiidha kan jedhamu qabxii maal maalini?
 19. Buttaa jechuun maal jechuudha? Ayyaanni Buttaa kan ayyaaneffamu haala akkamiini? eenutu ayyaaneffata?
 20. Sirna Gadaa Tuulamaa keessatti ulfaa jechuun maal jechuudha? Ulfaa kan jedhaman maal maali?
 - Ulfinni isaanii maalirraa madde?
 - Ulfaa akamitti magarfatu?
 - Maalirraa magarfatu?
 - Yoom magarfatu?
 - Eenutu magarsa?
 - Eenutu magarfata?
 - Maaliin magarfama?
 - Akkamitti magarfama?
 - Hiikkaa mallattummaa akkamii qaba?
 - Dhimma maaliitif manaa (galmaa) ba'a?
 - Tuulamni Ulfaalee kana waliin hariiroo akkamii qaba? Akkamitti safeeffata?
 - Faayidaan Ulfaalee kanaa maali? Safuun ulfaalee kana waliin walqabatee jiruhoo?
 - Sdarkaaleen umrii sirana Gadaa keessa jiran mallattoo fi Ulfaa mataa ofii qabuu? Inni tokko isa kan biroorraa maaliin adda ba'a? Dhiira fi dubartiidhaan kan qabaman isaan kami?
 - Seerri ulfaaleef tumame jiraa? Seerri kun akkamitti eeggama? Yoo eeggamuu baate adabbii akkamii qaba?
 21. Tajaajila Ulfaalee kana waliin walqabatee adeemsaan wanti jijjiirrame jiraa? jijjiirramni uummamuu kan danda'e sababii maaliitini?
 22. Xumurairratti Adaa fi duudhaa, Ulfaalee fi mallattoolee Oromoo Tuulamaa ilaalchisuun wanti dabalataan yookiin wanti addaa naaf ibsitan yoo jiraate?

አባሪ 3:- ከአፋን ኦሮሞ ወደ አማርኛ የተተረጎሙ ጥያቄዎች

የቱለማ ኦሮሞ ገዳ ሥርዓት ተፈጥሯዊ እና ሰው ሰራሽ የክብሩ ንዋይ ትዕምርታዊ ትንተና በሚል ርዕስ የተካሄደውን ይህን ጥናት ከግብ ለማድረስ ለመረጃ አቀባዮች የቀረቡ እና ለትንታኔው ያገለገሉ ዋና ዋና ጥያቄዎች የሚከተሉት ናቸው፡፡

1. የኦሮሞ ታሪክ ጥንተ መሠረት ከየት ይጀምራል? በኦሮሞ የትውልድ ሀረግ ውስጥ ቱለማ የሚለው ስያሜ አመጣጥን ያውቃል? ካወቁ ቢያብራሩልኝ? ሦስቱ የቱለማ አብራክ ማለት ምን ማለት ነው?
2. በአሁኑ ወቅት ያለው የቱለማ አሰፋፈር ከየት ተነስቶ የት ይደርሳል?
3. ኢኮኖሚው የተመሠረተው በምን ላይ ነው?

4. በቱለማ ዘንድ በኩር ማለት ምን ማለት ነው? ብኩርና እንዴት ይገኛል? ኅብረተሰቡ ለብኩርና ምን ዓይነት ክብር ይሰጣል?
5. ሰፉ (Safuu) ማለት ምን ማለት ነው? በኅብረተሰቡ ዘንድ ሰፉ(የተፈጥሮ እና ማህበራዊ ህግ) በምን ዓይነት ሁኔታ ይተገበራል? የተፈጥሮ እና ማህበራዊ ህግ የሚባሉት ምን ምን ናቸው?
6. ገዳ ማለት ምን ማለት ነው? በምን በምን ጉዳዮች ላይ ያተኩራል?
 -ኦሮሞ ከየትኛው ዘመን ጀምሮ በገዳ ሥርዓት መተዳደር ጀመረ?
 -የገዳ ዘመን (ዓመት) ለምን ስምንት ሆነ?
 -የገዳ ፓርቲዎችን አመሠራረት ታሪክ ሊገልፀልኝ ይችላል?
 -የገዳ ፓርቲዎች አምስት መሆናቸው ምን ዓይነት ትርጉም እና ጠቀሜታ አለው?
 -በቱለማ ገዳ ውስጥ ፓርቲ፣ ተፎካካሪ(ተቃዋሚ)፣ ደጋፊ ማለትስ ምን ማለት ነው?
 -የቱለማን ገዳ ዑደት እንዴት ይሰላል (ይቀመራል)?
7. በገዳ ሥርዓት ውስጥ ሴቶች ምን ዓይነት መብት እና ድርሻ አላቸው?
8. ከኢትዮጵያ እስከ ገዳሞጂ ያለው የቱለማ ገዳ ሥርዓት የዕድሜ እርከን ስንት ነው? እንዴትስ ነው የተዋቀረው?
9. እንደ ቱለማ ገዳ ሥርዓት አንድ ሰው አባ ገዳ ለመሆን ምን ዓይነት መስፈርቶችን ማሟላት አለበት? በምን ዓይነት የምርጫ ሂደት ነው የሚመረጠው?
10. በአተገባበር ረገድ የቱለማ ገዳ ሥርዓት በሌሎች አካባቢ ካለው የገዳ ሥርዓት ጋር ምን ዓይነት አንድነት እና ልዩነት አለው?
11. የዋቃ/የአምላክ ትርጓሜን ይነግሩኛል? ለምን አንድ አምላክ ተባለ? ኦሮሞ ለምን ጥቁር አምላክ ይላል? ከቱለማ ምርቃት ጋር አያይዘው ይንገሩኝ እስቲ?
 -ዋቂና ማለትስ?
 -አያና እና አያንቱ ምን ማለት ነው?
 -አባ ሙዳ (ቃሉ) ማለት ምን ማለት ነው? ሚናቸው ምንድነው?
 -ሙዳ (ቅብዓ ሹመት/ቅብዓ ምርቃት) መቼ እና የት? በምን ይከናወናል?
12. ቱለማ ስንት የክብሩ ቦታዎች አሉት? የት የት ይገኛሉ? ምን ምን ይከወንባቸዋል?
13. እፊሳ ማለት ትርጓሜው ምንድነው? የት እና መቼ መቼ ይካሄዳል?
14. ቀዳሚው ስነፍጥረት የሚባሉት ምን ምን ናቸው?
 -አምስቱ መሠረታዊያን እንዴት ነው የተፈጠሩት?
 -ወላቡ ማለት ምን ዓይነት ፍቺ አለው?
 -ባለ ስምንት አውታር (ጮራ) ፀሐይ ማለትስ? ስምንቱ ጮራዎች ከምን ጋር ይያያዛሉ?
15. ህግ ማለት ምን ማለት ነው? የገዳ ህግ ስንት ዓይነት ነው? የቱለማ ገዳ ስንት የህግ አንቀጾች አሉት? በምን በምን ላይ ተኩራል?
16. የሰማይና ምድር ህግ የሚባሉት ምን ምን ናቸው?
 -በሰማይና ምድር ህግ ውስጥ ዋቃ/አምላክ፣ አባት፣እናት፣መሬት፣መልካ፣ ተራራ ምን ዓይነት ትርጓሜ አላቸው?
17. የገዳ ተሃድሶ መቼ መቼ ነው የተካሄደው? የቅርቡ የገዳ ተሃድሶ ስንተኛው ነው?
18. የገዳ ሥርዓት ዴሞክራሲያዊ ነው የሚባለው በምን በምን ነጥቦች ነው?
19. ቡታ ማለት ምን ማለት ነው? የቡታ ክብረ በዓል የሚከበረው እንዴት ነው? ማነው የሚያከብረው?
20. በቱለማ ገዳ ሥርዓት ውስጥ የክብረ ንዋይ ማለት ምን ማለት ነው? የክብሩ ንዋይ የሚባሉት? ክብራቸው ከምን የመነጨ ነው?
 -የክብረ ንዋይ እንዴት ነው የሚበለፅገው?
 -ከምን ይበለፅጋል?
 -መቼ ይበለፅጋል?
 -ማነው የሚያበለፅገው?
 -ለማን ነው የሚበለፅገው?
 -በምንድን ነው የሚበለፅገው?
 -እንዴት ይበለፅጋል?
 -ምን ዓይነት ትዕምርታዊ ፍቺ አለው?
 -ለምን ጉዳይ ከቤት (ከገልማ/ ከቤተ ዋቃ) ይወጣል?
 -በየትኛው ሥርዓተ ክብሩ ላይ ይወጣል?
 -ቱለማ ከነዚህ የክብሩ ንዋይ ጋር ምን ዓይነት መስተጋብር አለው? ምን ዓይነት ክብር ይሰጣቸዋል?

-የክበሩ ንዋያቱ ጠቀሜታ ምንድነው? ከነዚህ የክበሩ ንዋያት ጋር ተያይዞ ያለው የተፈጥሮና ማህበራዊ ህገ ደንብ ምንድነው?

-በገዳ ሥርዓት ውስጥ ያሉ የዕድሜ ዕርክኖች የራሳቸው ምልክት (ትዕምርት) እና የክበሩ ንዋይ አላቸው? አንዱን ከሌላው ለመለየት ይቻላል? በወንድና በሴት የሚያዙት የትኞቹ ናቸው?

21. ከነዚህ የክበሩ ንዋያት አገልግሎት ጋር ተያይዞ በሂደት የተለወጠ ነገር አለ? ለውጡ ሊመጣ የቻለው በምን ምክንያት ነው?

22. በመጨረሻም የቱለማ ኦሮሞን ባህል እና ትውፊት፣ የክበሩ ንዋያት እና ትዕምርቶች በተመለከተ በተጨማሪ ወይም በተለየ ሁኔታ የሚገልፁልኝ ነገር አለ?

አባሪ 4. ለተተኪሪ የቡድን ወይይት የቀረቡ ጥያቄዎች ከነትርጓሜያቸው

1. *Ulfaan akaakuu meeqa qaba?*

-የክበረ ንዋይ ስንት አይነት ነው?

2. *Hawaasa keessatti Ulfaan ga'ee akkamii qaba?*

-በህብረተሰቡ ዘንድ የክበረ ንዋይ ምን ዓይነት ድርሻ አለው?

3. *Ulfaa gosaa jechuun maal jechuudha?*

-የኃሳብ የክበረ ንዋይ ማለት ምን ማለት ነው?

4. *Ulfaan araara fi naga'a waliin hidhata akkamiin qaba?*

-የክበረ ንዋይ ከዕርቅና ሰላም ጋር ምን አይነት ትስስር አለው?

5. *Aadaa Oromoo Tuulamaa keessatti jaarsummaan Ulfaalee kana waliin walqabatee geggeeffamu maal maali?*

-በቱለማ ኦሮሞ ባህል ውስጥ ከነዚህ የክበሩ ንዋያት ጋር ተያይዞ የሚከናወነው ሽምግልና ምን ምንድነው?

አባሪ 5. በተተኪሪ የቡድን ወይይት ተሳታፊዎች

የመጀመሪያው የወንዶች መረጃ አቀባዮች የተተኪሪ የቡድን ወይይት ተሳታፊዎች-14/01/2012ዓ.ም ቦራ ወረዳ - ዳሎታ ማቲ የቱለማ ኦሮሞ (የጂሴ) የክበራ ሥፍራ (ፎቶ በቦንሳ አብሾ)፡፡

ሁለተኛው የሴቶች መረጃ አቀባዮች የተተካሪ የቡድን ውይይት ተሳታፊዎች-14/01/2012ዓ.ም ቦራ ወረዳ - ዳሎታ ማቲ የቱለማ ኦሮሞ (የጂሌ) የክበራ ሥፍራ (ፎቶ በቦንሳ አብሹ)።

ሦስተኛው የሁለቱም ያታዎች ድብልቅ መረጃ አቀባዮች የተተካሪ የቡድን ውይይት ተሳታፊዎች፤ አቃቂ ከተማ - በጨፌ ቱማ የቱለማ ኦሮሞ የክበራ ሥፍራ - 16/07/20013ዓ.ም

አባሪ 6. ሊበን ጨቃላ - የጨቃላ ተራራ - 10/12/2011 ዓ.ም

አባሪ 7. ምሥራቅ ሸዋ ዞን - የቦሰት ተራራ 01/05/2012 ዓ.ም

አባሪ 8. የቢራ (የፀደይ ወር) እና የእሬቻ መገለጫ ከሆኑት መካከል ለምለም ሣር አደይ አበባ - መስከረም 15ቀን 2012ዓ.ም ጨፌ ቱማ።

አባሪ 9፡- በአፋን ኦሮሞ የቀረበ የቱለማ ኦሮሞ ምርቃት¹

Nan eebbisaa na ofkalchaa?
 Nan eebbisaa na ofkalchaa?
 Ijaaf qalbiirraa na hambisaa?
 Hayyee Waaq! Hayyee Waaq! Hayyee Waaq!
 Waaqa uumaa
 Waaqa uumamaa
 Waaqa jechuun kan hundaa
 Lafa jechuun kan hundaa
 Sagaltama garbaa
 Salgan Booranaa

¹ ምርቃቱን በሁለት ምክንያት ወደ አማርኛ መተርጎም አልተቻለም። አንደኛውና ዋነኛው ይህን የቱለማ ኦሮሞ ለመተርጎም የምርቃቱን ስንኞች(ዘለላዎች) ታሪካዊ፣ ማሕበራዊ፣ ኃይማኖታዊና ስነልቦናዊ ይዘት በትክክል መረዳት ያስፈልጋል፤ ተረድቶም ቃል በቃል ሳይሆን የሁለቱንም ቋንቋዎች ለዛ፣ ወጥነት እና ኢቻዊነት ስሜት በየዘ ሁኔታ መተርጎም አለበት። ይህ ደግሞ አራሱን የቻለ ሌላ ሥራ እና ጥናት ይሆናል። ሁለተኛው ከዚህ ምክንያት ጋር ምርቃት የዚህ ጥናት ዓቢይ ጉዳይ ባለመሆኑ እንዲሁ ለአብነት ብቻ ማቅረቡ በአጥፂው ስለታመነበት ነው። ለብቻው የዶክትሬት ዲግሪ ጥናት ያሰራል የሚል አስተያየት አለኝ።

Torban Baarentummaa
 Lafa gurraattii margaa
 Waaqa gurraacha garaa garbaa
 Leemmoo garaa taliilaa
 Tokkicha maqaa dhibbaa
 Kan si uume hin jiru
 Kan si malee uummame hin jiru
 Waaqa samii Utubaa malee dhaabde
 Waaqa lafa dhisaa malee diriirsite
 Ajjeestu gumaa hin baastu
 Cabsitu ogeessa hin yaamtu
 Warra weellilituu hinqabu
 Waaqa ficnaan Tuulama Sadeenii
 Waaqa Maccaaf Tuulamaa
 Waaqa Tulluuwwan Saddeettan waaqayyoo
 Waaqa hora jahaan Galaan
 Waaqa Caffee Tumaa umaa ganamaa
 Waaqa Odaa Nabee
 Waaqa Odaa shananii
 Waaqa Alangee shananii
 Waaqa barcuma shananii
 Waaqa Waraana shananii
 Waaqa Bokkuu shananii
 Waaqa Ciicoo gurraattii
 Kadhaa keenya nuu dhaga'ii
 Waaqayyo miila lama bobbaafanne
 Waaqayyo miila afur bobbaafanne
 Bobbaa bobbaa nuu godhi
 Tiksee xinxira godhi
 Hidda allaadduu godhi
 Malkaa fitissa godhi
 Tulluu ijaaba godhi
 Waaqayyo guyyaa naga'aan oolle naga'aan nu bulchi
 Hamaa gargar nu bulchi
 Tolaa wajjiin nu bulchi
 Biyya keenya biyya naga'aa nuu godhi
 Waaqayyo hora tanallee hora jilaa nu godhi
 Naga'a dhugaa godhi
 Hora gammachuu nuu godhi
 Horatokkummaa nuu godhi
 Hora araaraa nuu godhi
 Tokko taanee hora tanallee hora dhalootatti ceesisnu nu taasisi
 Garaa keenya aannan godhi
 Ejjeta keenya gaaddisa godhi
 Afaan keenya damma godhi
 Waaqayyo kan baranaatin nu geechee
 Kan bara egereetins nuun ga'i
 Ebbisaa nama godhi
 Barsiisaa Waaqa godhi
 Gadaan roobaaf naga'a
 Barri quufaaf gabbina.

ምንጩ:- (አባ ጨፌ በየነ፣ በቢሾፍቱ የእፌቻ በዓል ላይ ያሰሙት - 24/01/2012 ዓ.ም
 አባ ሙዳ አበበ ኃይለ-በደካ ኮራ/4/10/210ዓ.ም ያሰሙት ምርቃት)።

አባሪ 10:- መልካ ዱቤሳ በተባለ አካባቢ ወንዝ ዳርቻ የሚገኘው የአዳ ዲባ ክሬል ገፅታ

አባሪ 11:- በአዳ ነቤ ከሚገኙት አዳዎች አንዱ - አዳ ዱሎ

አባሪ12:-አጥኚው ለጥናት ምሥራቅ ሸዋ ቦራ ወረዳ ጎራ ለማን በሚባል ቦታ በደረሰበት ወቅት(ፎቶ በአረጋ ተክሎ)

አባሪ 13:-ወጣቶች ሽልምልም በትርና የገዳን ሰንደቅ ዓላማ ይዘው ሲጨፍሩ የሚያሳይ ቢሾፍቱ24/01/2012 ዓ.ም

አባሪ 14. አጥኚው በእፊቻ ስነስርዓት በተሳተፎ ምልክታ ላይ 2013ዓም - ቢሾፍቱ (ፎቶ አብዲ ገቢሳ)

አባሪ 15:- አጥኚው በአዳማ- አባ ገዳ ሐውልት አጠገብ 08/12/2011 ዓ.ም አዳማ (ፎቶ አልማዝ መኮንን)::

አባሪ 16. አጥኚው በደኅ ኮራ ከበራ ላይ ከተገኙ የተወሰኑ ተሳታፊዎች ጋር በክራል 04/10/2010 ዓ.ም (ፎቶ አብዱ በቲ)

አባሪ17:- አጥኚው ከአቶ ሚደግሶ ጃሎ ጋር ቃለ መጠይቅ ሲያካሄድ የሚያሳይ፤ ምሥራቅ ሸዋ፤ ቦራ ወረዳ - ጎራ ለማን 26/6/2011ዓ.ም (ፎቶ በአረጋ ተክሌ)።

አባሪ18. አባ አለንጌ ፍቃዱ ግሮማ ዱጎ (የጆሮ ሎቲ) አድርገው፣ ሆሮሮ ገዳና አለንጋ ይዘው6/01/2012 ቢሾፍቱ።

ፎቶ 19. የተለያዩ የአካሌ ዓይነቶች (26/6/2011 ዓ.ም ጎራ ለማን) - ቦራ ወረዳ - ጎራ ለማን

ፎቶ 20. የወተት መያዣ እና ጡንጦ - 25/ 6/2011 ዓ.ም ዓለም ጤና

ፎቶ 21. የተሰያዩ የጋዮ ዓይነቶች ኅራ (27/06/2011 ዓ.ም ኅራ ሰማን)።

ፎቶ 22. ከቀኝ ወደ ግራ የወተት መያዣ፣ የሙዳ ቅቤ መያዣ ቀቤ 02/02/2012 ዓ.ም አዲስ - ገርቢቻ

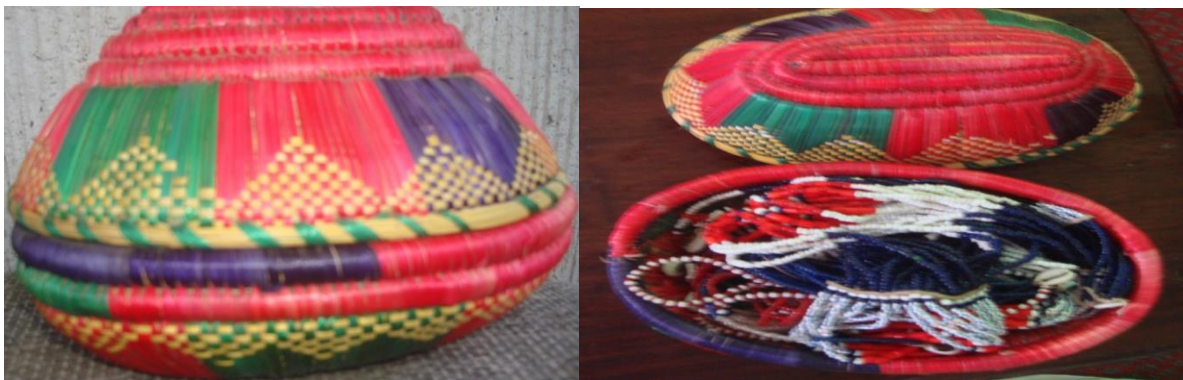
ፎቶ 23. ለጌጥ የሚያዙ የተሰያዩ ጨፍቃዎችን በክፍል የሚያሳይ አዲስ - ገርቢቻ 02/02/2012 ዓ.ም

ፎቶ 24. ጥቁሯ ጨጮ የሽክላው ኡዴ - ገርቢቻ 02/02/2012 ዓ.ም፤ የስንደዶና ሰበዙ ቆርኬ ኡዲ 21/01/2012 ዓ.ም

ፎቶ 25. ቦኩ ያለው ጋዲ፤ ጂሌ ፡- ጎራ ለማን - 27/06/2011 ዓ.ም

ፎቶ 26. የተከደነ እና ጨሌ በውስጡ የተቀመጠ ጨሌ ጎን ለጎን የሚያሳይ ኡዴ - ገርቢቻ 02/02/2012 ዓ.ም

ፎቶ 27. ከነሐስ የተሰራ ኢምቦራ - (05/02/2012 A.L.I መቂ)::